

सवितारायस्मृतिसंरक्षणग्रन्थमाला ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवविरचिता ।

मा च केवलवेदविषयकसूत्रव्यतिरिक्तपाणिनीयसूत्रवृत्तिः ।

श्रीश्रीशचन्द्रचक्रवर्तिभट्टाचार्य्येण संस्कृता ।

THE

BHASHA-VRITTI

A commentary on Panini's Grammatical Aphorisms
excepting those which exclusively
pertain to the Vedas.

BY

PURUSHOTTAMADEVA

EDITED WITH ANNOTATIONS

BY

SRISH CHADRA CHAKRAVARTI, B. A.

SENIOR PROFESSOR OF SANSKRIT, RAJSHAHI COLLEGE, RAJSHAHI, BENGAL,

— 0 —

PUBLISHED BY

BIMALA CHARAN MAITRA, B. L.

ASST. SECRETARY, THE VARAENDRA RESEARCH SOCIETY, RAJSHAHI.

1918.

Price Rs 6

Foreign 8s

6
491-25
P 100 b. 10

PRINTED BY HARI CHURN RAKSHIT AT THE BHARAI-MIHR PRES,
25, ROY BAGAN STREET, CALCUTTA.

5250

DEDICATION.

THIS EDITION

OF THE

BHASHIA-VRITTI

PRINTED COMPLETELY FOR THE FIRST TIME

IS DEDICATED

AS A TOKEN OF AFFECTION OF THE EDITOR
TO THE DEAR MEMORY OF

SABITARAY

[BORN ON THE 4th MAGHA, 1308 B. S.

DIED ON THE 28th CHAITRA, 1322 B. S.]

SON OF

KUMAR SARAT KUMAR RAY, M. A.

PRESIDENT, VARENDRA RESEARCH SOCIETY, RAJSHAHI

—o—

367

PREFACE.

There was a great stride of Buddhistic culture over North Bengal during the ante-Mahomedan regime. It tinged its literary activity and it helped much in spreading the classical education there. Grammatical works by Buddhists such as Vamana-Jayaditya, Jinendra buddhi, Maitreya Rakshita and Purushottam-Deva, were extensively studied by, and the Bhasha-Vritti formed a primer of Sanskrit Grammar to, its literary people, even so far down as the last century. The MSS. of these works, though many of them are incomplete, exist still in large numbers, in the houses of the Brahmins of this part of the country. They are all in Bengali characters.

In the year 1906, Pundits Pcetambara Tarkalankara and Harischandra Goswami, patronised by Babu Prasanna Kumar Bhattacharji B.L., of Rajshahi, commenced to print the Bhasha-Vritti together with its commentary called the Bhasha-Virttiyartha Vivriti by Sristidharacharja. After only the first six forms, ending with the Sutra तस्मादित्युत्तरस्य (I. 1. 67), had been printed, Babu Prasanna Kumar died and the attempt fell through. It is reported that, in order to bring out their edition, they had collected from Bengal, six complete sets of the MSS. of both the text and the commentary. Another attempt to print and publish the same, with the help of those very MSS., was next made by the Asiatic Society of Bengal. But before the completion of the printing of the first Pada of its first Adhyaya, the Society too has kept the work in abeyance.

The undersigned had some difficulty at first in getting a correct and complete MS. of the book. The libraries of the Varendra Research Society and the Rajshahi College possess, no doubt, a very large number of the MSS. of the Bhasha-Vritti. But they are all mutilated and fragmentary. By piecing them out, hardly one reliable and complete copy of the text could be obtained. It was Babu Dwarka Nath Gappi, Head Clerk, Rajshahi College who had kindly first procured, on loan, from the moffasil, a very good and complete MS. for the editor. Another complete and correct MS. (No. VII) was next obtained through the kindness of a pupil of the undersigned. Thus strengthened, he had recourse to the other MSS. deposited in the college and the Varendra Research Society and was able to prepare the press-copy of the Text for the present edition. Some accounts of the MSS. thus availed of for consultation, collation and the preparation of the press-

copy, are supplied below. The commentary Bhasha-Vritt-yartha Vivriti is not given in this edition, as it is found rather needlessly profuse and of little edification. Besides, it is often in-extremely corrupted.

The editor was glad to find that the Varendra Research Society was kind enough to undertake its publication, as one of its objects was to bring out to light the ancient culture of the Varendra lands. Its President Kumar Sarat Kumar Ray M.A. of Dighapatia, devoted for its printing and other expenses, a fund which had belonged to his late lamented son Sabita Ray, a very amiable and promising lad who had departed from this world while only in his fifteenth year, to the great sorrow of all who had known the boy. The bereaved father was willing to present a series of classical and hitherto unprinted works, such as the Bhasha-Vritti, Dhatu-Prodeepea &c., to the world, with the lad's money and thereby to commemorate his dear name by connecting it with them, under the title of the Sabita-Ray-Smriti Samrakshana-Granthamālā (**सवितारायस्मृतिस्मरन्मय-ग्रन्थमाला**)।

The undersigned is, it is needless to say, profoundly grateful to Babu Dwarkanath for his kind and initial help, as well as to Kumar Sarat Kumar Ray M.A., and to Rai K. K. Banerji M.A. Bahadur, Principal, Rajshahi College, for their kind permission to use the MSS. of the Society and the College. Besides he is extremely thankful to Kumar Sarat Kumar Ray for his monetary help to bring out this edition.

One word more. For a knowledge of Panini's Grammar, the students generally study now the Siddhanta-Kaumoodi, that excellent and wonderful adaptation of the Astadhyayi by Bhattoji-Dikshita. But this study depends much on the help and the teaching of good preceptors. In absence of them, Bhattoji's works cannot be efficiently mastered as they abound often with critical discussions very intricate and hard to grasp. The Bhasha-Vritti is entirely free from such arguments. Its style is simple and lucid and its illustrations are copious. It will be found, it is hoped, a very suitable primer for imparting the knowledge of the Astadhyayi to its students. Though it cannot replace Bhattoji's great works, it may however relegate them for a later study.

THE DETAILS OF THE MSS.

used in preparing the press copy of the Bhasha Vritti.

1. (क) MS. No. I.

Its contents are 1/1, 5/2, 5/3 and 5/4 (1) and it belongs to the Varendra Research Society. It is marked nos 356—359, Vajubhaga. It is a village in the District of Rajshahi, whence the MS. has been procured.

2. (ख) MS. No. II

Its contents are 1/2, 1/3, 1/4, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 1/1, 4/2, 4/3, 4/4, 5/1, 5/2, 5/3, and 5/4. It is owned by the V. R. Society and is marked No. 398. It was procured from Vana-Salikhah, another village in the District. At the end of its 5/4 is the couplet—

इयं पुस्तो खपाटाय श्रीकृष्णीतलप्रसंगा ।

लिखिता बहुयत्नेन बाबी मे करुणा क्रियात् ॥ १ ॥

3. (ग) MS. No. III

This belongs to the same Society and is marked No. 652. It was got from Pundit Kalisarana Smitititba of the village Halsah of the Rajshahi District. Its contents are 3/1, 3/2, 3/3, 3/4, 6/1, 6/3, 6/4, 7/1, 7/2, 7/3, 7/4, 8/1, 8/2, 8/3 and 8/4.

4. (घ) MS. No. IV.

It is a complete MS. but very old. A few of its Padas appear to have been recently rewritten to replace the decayed and moth-eaten ones. It was the copy which had been kindly sent to the Editor by Babu Dwaraka Nath Gappi of Rajshahi. At the end of its 1/4, it has

मेघं दिवाकरे राशिं गतेऽर्थं लिखितो मया ।

२, गहनप्रमे भौमे दिने गन्धः समाहृतात् ॥ १ ॥

श्रीमद्द्विमचन्द्रचक्रवर्तिना । At the end of 2/4, is श्रीमद्द्विमचन्द्रचक्रवर्तिनः पुस्तकमिदम् । At the end of 6/3 is श्रीकृष्णचन्द्रगमयः पुस्तकमिदम् ।

5. (ङ) MS. No. V.

It belongs to the Rajshahi college. The Library of the College has

(1) 1/1 means the first Pada of the first Adhyaya, 5/2 means the second Pada of the fifth Adhyaya and so on.

been enriched with a very large number of the MSS. of classical Sanskrit works, embracing several subjects such as Grammar, Poetry, Rhetoric, Astrology, Astronomy, Logic, Lexicography, Smṛiti &c., It was Rai K. K. Banerji M. A. Bahadur, the Principal of the College, who had collected them all, from Rajshahi and the neighbouring districts. This MS. contains 3/1, 3/2, 6/1, 6/3, 6/4 and 8/4 of the Bhasha-Vṛitti. At the end of its 6/4 is

हृदिस्यदेवं मनसा विचिन्त्य वागे मिते कुम्भगते च भावौ ।

अङ्गाख्यपादश्च शक्रःप्रिवाणःश्रविर्विघ्नावभ्यकरोत् ममायम् ॥ १ ॥

अग्नि-वाण-श्रविर्विधुशक is 1753 Saka or 1831 A. D. At the end of 8/2, it has श्रीनन्दकुमारशर्मणः पुस्तकं स्वाक्षरश्च ।

6. (च) MS. No. VI.

It also belongs to the College and has 3/1, 3/2, 3/3, 6/1, 6/3, 6/4, 7/1, 7/2, 7/3, 7/4, 8/1, 8/3, and 8/4. At the end of its 6/1 it has

ध्यात्वा श्रीनाथपादाङ्गं लिखिता पुस्तिका त्वियम् ।

द्विजश्रीरामदासेन शुक्रेऽङ्कदिमिते दिने ॥ १ ॥

At the end of 6/3 is श्रीरामदासशर्मणः पुस्तकमिते स्वाक्षरश्च । सन १२२४१८ माघ । This gives 1817 A. D.

7. (छ) MS. no. VII.

It is a complete MS. and is now kept in the Library of the V. R. Society. It was given to the Editor by a pupil of his. At the end of its 4 1 is

श्रीपार्वतीपदसरोजमघौघनाशं नत्वालिखत् खलु धराविबुधः सुपुस्तम् ।

वेदेभवाहभपतिप्रमिते शक्यान्दे सूर्यं गते विधुदिने युगमे च तौलिम् ॥ १ ॥

Here वेदेभवाहभपतिशक is 1784 Saka i. e. 1862 A. D. At the end of 6/1 is श्रीनीलमणिशर्मणा लिखितम् ।

हरेः पादयुग्मं प्रबन्ध प्रधानं दिजो नीलमणिलिखेत् प्रयत्नेः ।

शक्यान्दे त्रिभूमौ कुवाणे मधौ कौ प्रमाणे यपाठीत् पृठीयायाम् ॥ १ ॥

अत्रिभूमिकुवाणशक्यान्दे is 1715 Saka i. e. 1793 A. D. Puthia (पृठीया) is a well-known village in District Rajshahi. At the end of 7/1 is श्रीपीताम्बरशर्मणः पुस्तकमितम् । The MS. is a very old one, though some portions of it, such as 4/1, and 6/1, appear to have been recently copied

out from its old model with a view to preserve the book in its entirety. The owner named at the end of 7/1, was the late Pundit Pectambara Tarkalankara of the village Digha, Subdivision Nattore, District Rajshahi. He was a profound grammarian and a great Naiyayika¹ (नैयायिक). It was he with whose help, Babu Prasannakumar attempted to bring out a printed edition of the Bhasha-Vritti as stated in the Preface. On his death in 1916 A. D., was extinct that long and distinguished band of grammarians of the Panini school, who had flourished in North Bengal for so many centuries. These pundits were all educated in the Tol or indigenous systems.

8. (ज) MS. no. VIII.

It is a MS of the Bhasha-Vrittiantha Vivriti by Sristidhara, owned by the Rajshahi College. Its contents are 1/1, 1/2, 1/3, 1/4, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 3/1, 3/2, 3/3 and 3/4. It is a very good copy.

9. (झ) MS. no. IX.

It is also a MS. of the commentary belonging to the College. It has 4/1, 4/2, 4/3, 4/4, 5/1, 5/2, 5/3 and 5/4. The copy is very old.

10. (ञ) MS. no. X.

This is also a MS. of the commentary owned by the College. Its contents are 3/4, 6/1, 6/3, 6/4, 7/1 and 7/2. At the end of its 6/1 is श्रकाब्दाः १६३२. At the end of 6/3 is श्रकाब्दाः १६३१ and at the end of 7/2 is

श्रीवृगाचरणं नत्वा विपत्सिन्धुतरीं सुदा ।

चरेन्वरोलिखन् पुस्त्रीं प्राक्ते श्रुत्याम्बिभूपती ॥ १ ॥

. Though श्रुत्याम्बिभूपतिप्राक् is not clear, श्रकाब्दाः १६३१ corresponds with 1709 A. D.

11. (ट) MS. no. XI.

This is also an aforesaid commentary from the same source, containing 4/1, 6/1, 6/3, 6/4, 7/1, 7/2, 7/3 and 7/4. At the end of its 6/3 is

ऋतुलिघट्चन्द्रमिते श्रकाब्दे मासे तपायां रविवामरे च ।

श्रीविष्णुराभेण धरामरेण यालेखिता आकरबन्धु टीका ॥ १ ॥

This gives १६३६ श्रक i. e. 1714 A. D.

12. (उ) MS. no. XII.

This is a MS. of the commentary owned by the College with contents, 1/2, 1/3, 1/4, 2/1, 2/2, 2/3, 2/4, 8/1, 8/2, 8/3. and 8/4, At the end of its 2/1 is श्रीगङ्गाप्रसादशर्मणः पुस्तकमिदं खाचरम् । शकाब्दाः १७३७. At the end of 2/2 is शकाब्दाः १७३८ ; at the end of 2/4, शकाब्दाः १७४०. At the end of 8/3 is श्रीरामशर्मणः पुस्तकमिदं खाचरम् । So शक १७३७ is 1815 A. D. शक १७३८ is 1816 A. D. and शक १७४० is 1818 A. D.

All of these MSS. are in Bengali characters. As they have come from Bengal, they give us the Bengal recension of the text and are more or less alike. The real variants in them are few and far between. Besides these, there are fragments of many other MSS. of the Bhasha-Vritti and its commentary, in the College and the Society. But they are all inferior to those detailed above, with regard to their orthography, penmanship and legibility. They teem with all sorts of mistakes and were therefore not much availed of.

SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI.

INTRODUCTION.

शेषाशेषार्थविद् यो मां शेषाशेषगवीः स्फुटम् ।

विश्वस्याध्यापयद् वन्दे तं शेषभूषणोपमम् ॥१॥

I. The author.

The Bhasha-Vritti by Purushottama-Deva is a partial commentary on the Astadhyayi. As it is brief, it is also called the Laghu-Vritti. The Lexicographies Hārāvali, Trikanda-Sesha, Varna-Deshana, Dwirupa-Kosha, Akakshara-Kosha and Varna-bhidhana, the grammatical works Gana-Vritti, Paribhasha-Vritti and Dasa-Vala-Karika and the ritual Visnu Bhakti-Kalpa Lata are also known to have been composed by Purushottama. But it cannot be definitely asserted that the Bhasha-Vritti and all or any of these works emanate from the one and the same author. As the Gana-Vritti, Paribhasha-Vritti (A) and Dasa-Vala-Karika pertain to grammar, they may be the works by the author of the Bhasha-Vritti. Trikanda is the name of a lexicography by Bhaguri (B). But the Trikanda-Sesha by Purushottama is not an appendix to it. It was written to complete the Amara-Kosha. Says Purushottama at the beginning of his Trikanda-Sesha—

अलौकिकत्वादमरः स्वकीये न यानि नामानि समुल्लिखेत् ।

विलोक्य तैरप्यधुना प्रचारमर्थं प्रयत्नः पुरुषोत्तमस्य ॥ १ ॥

वर्गक्रमस्तथा नामलिङ्गयोस्तुपदेशता ।

परिभाषादिकं सर्व्वमन्नाप्यमरकोषवत् ॥ २ ॥

The Haravali has at the beginning,

द्वारावली विरचिता पुरुषोत्तमेन

And at its colophon,

शब्दार्थव उन्पल्लिनी संसारावने इत्यपि ।

कोषा वाचस्पतियाड्विक्रमादिख्यनिर्मिताः ॥१॥

आदाय सारमेतेषामन्वेषाच्च विशेषतः ।

द्वारावली निबद्धेयं मया दादश्वत्सुरैः ॥२॥

(A) The परिभाषावर्णन by मंत्रदेव is a different work on the same subject viz. the *Paribhashas*. Purushottama's work is sometimes called the *निबन्धा* or *निबन्ध* परिभाषा ।

(B) *Vide* the Sutra 4 4. 113 of the Bhasha-Vriti and our note thereon

उपास्य सर्वज्ञमन्तमीशं भूत्वातिथिः श्रीधृतिर्मिह्वाचाम् ।

हारावली हादृशमासमाले विनिर्मितेयं पुरुषोत्तमेन ॥३॥

He had two assistants, by names Dhriti-Simha and Janamejaya in preparing the Haravali (C).

Purushottama Deva founded his Bhasha-Vritti on the Bhaga-Vritti by Bhartri-Hari and the Kasika by Vamana-Jayaditya (D). His book was known also in parts of India, other than Bengal. This is manifest as its passages are quoted by Bhattoji and others. The author refers to the grammarians Bhartrihari, Chandra-Gomi (7.2.67), Jayaditya, Vamana, Nyasa-Kara, Sruta-Pala (8.3.5) (E), Kaiota (चा३५) and one Keshava (५१२।२२) (F) and to the grammatical works Bhaga-Vritti, Vakyapadiya, Chandra-Vyakarana, Kasika, Mathuri-Vritti (2.57) and Kesava-Vritti (6.4.20). Besides he gives quotations from the

रामायण, महाभारत, देवीमाहात्म्य (मार्कण्डेयपुराण), महिम्नस्तव (पुण्यदन्त),
सूर्यप्रतक, भर्तृहरिप्रतक, मालतीमाधव, शिषुपालवध, वैष्णोसंहार कीचक्रवधमहाकाव्य,

(C) "सुविद्या जगमेजयेन यत्राह धृतिर्मिह्वाचमं निरूपितेशम् ।

विदितो बह्वह्वभिः कवीर्देर्भूवि कोषानुगतः यमो मदीयः ॥" १ ॥ इति हारावली ।

(D) "काशिकाभाष्येऽपि व्याख्यातं मतमस्ति धीः । तदा विनीक्यतां भातभाष्यवृत्तिरियं सम ॥ १ ॥"—इति भाष्यवृत्तिः (चा३५८) । A variant of this is also found in some MSS. viz :—"काशिकाभाष्येऽपि सिद्धान्तं बाहुमस्ति धीः । तदा विचिन्वतां भातभाष्यवृत्तिरियं सम ॥"—इति । According to I tsing, a Chinese Traveller, who was in India from 671 A. D. to 691 A. D., Bhartrihari (भर्तृहरि) died in 651 A. D. and Jayaditya (जयादित्य) in 661 A. D.

(E) श्रुतपात्र is also mentioned in the अमोघवृत्ति a grammatical treatise composed in the शक year 789, that is, 867 A. D., by (अभिनव) शाकटायन under the राष्ट्रकूट king अमोघवर्ष I, who reigned from 814 A. D. to 877 A. D. We find in it श्रुतपात्रस्तु बह्वर्षं सन्वते (अमोघा 4. 1. 252) and again अथर्वण्यं को नामि भाष्यावृत्तिरियं श्रुतपात्रः (अ, 4. 1. 253). In imitation of अरुणद यवनः साकेतम्, अरुणद यवो माध्यामिकाम् in the महाभाष्य, the अमोघा वृत्ति puts अजयदमोघवर्षोऽरातीन् ।

(F) केशव and केशववृत्ति are not referred to in the दुर्घटवृत्ति, माधवीवृत्ति or in Bhattoji's works. But मेघेश्वरचित्त names them in the Sutras 1. 2. 6 and 1. 4. 55 of his तन्त्रप्रदीप, otherwise called the इतिप्रदीप ।

जाम्बवतीविजयकाव्य (G), शोषकाव्य (H) &c., as well as from the works by Kalidasa, Bharabi, Bhatti, Amarasimha, (3 2.161) and Vana Bhatta.

Now the Veni-Samhara and the SisupalaVadha are quoted in the Saraswati-Kanthabharana, Dasa-Rupaka and the Dhawnyaloka. The first was written in 1042 A. D.; the Dasa Rupaka, with its commentary by Dhanika and Dhananjaya, in about 977 A. D. Ananda-Vardhana, the author of the Dhawnyaloka, lived in the reign, extending from 855 A.D. to 883 A.D., of Avanti-Varman, son to Sukha-Varman, King of Kasmir. Therefore the dates of composition of the Sisupala-Vadha and the Veni-Samhara are earlier than 855 A. D. The reference to the Nyasa in the Sisupala vadha,

“अनुत्सन्नपदन्यासा सदृष्टिः सन्नियन्ता ।

शब्दविद्विष्वो भाति राजनीतिरपस्यशा ॥ १ ॥

is well known. Jinendrabuddhi composed the Nyasa in about 750 A.D. So the date of composition of the Sisupala Vadha falls between 750 A.D. to 855 A.D. Again there is a quotation in the Bhasha-Vritti

(G) *Vide* our remarks on it in 3 2. 162 of the text. The dramatist Raja Sekhara (राजशेखर), preceptor to Mohendra Pala (महेंद्रपाल), king of Kanoja (A.D. 890—910 A. D), asserted that the जाम्बवती(वि)जयकाव्य had been composed by Panini. शरद्विष्वो quotes in his दुर्घटवृत्ति stanzas, to illustrate the Sutra 4. 3. 23, from its 2nd, 4th, and 18th. cantos.

(H) From a passage in the Durghata Vritti viz :—संसारबन्धुदुरान् विजातीर्णितं घोषः in 3. 2. 162, which is also found in the same Sutra in the Bhasha-Vritti as संसारबन्धुदुरान् विजातीर्णितं व्योषः, it is irresistible to conclude that the one and the same book is referred to by both the भाषावृत्ति and the दुर्घटवृत्ति, the different titles of the work being the manipulations of the scribes, Ghosha is evidently Aswaghosha (अश्वघोष), the author of the Buddhacharita (बुद्धचरित). But as no quotations from the Byosha (व्योष) given in the Bhasha-Vritti, are met with in the Oxford edition of the Buddhacharita by professor E. B. Cowell, we did not change Byosha (व्योष) to Ghosha (घोष) in the text. Either the Oxford editor could not come by a genuine MS. of the बुद्धचरित or the व्योष and घोष are two different works. Probably the complete MS. of the बुद्धचरित by अश्वघोष is still undiscovered. The book recently printed is either fragmentary or a recast by a new hand. If the complete or real book be obtained, the व्योष and घोष may turn out to be the same work.

(3. 2. 161) from the *Kabyalankara*, a rhetorical work by *Bhamaha*. *Bhamaha* (I) posterior to the *Nyasa-Kara*, had flourished in about 800 A. D. *Kaiyata* who refers to the *Nyasa-Kara* and is referred to by *Purushottamadeva*, *Haradatta* and *Maitreya Rakshita*, appears to have lived in about 1050 A. D. Hence it cannot be asserted, against internal evidence, that *Purushottama Deva* had flourished before the eleventh century A. D. As to the external evidence, he is mentioned by *Bhattoji* (J) *Gopinath* (K), *Sripati Datta* (L) and *Sarana-Deva*. *Sarana-Deva* was a Buddhist. He composed the *Durghata-Vritti*, a work based on *Panini's*

(I) We have discussed the dates of *Jinendra Buddhi* (जिनेन्द्रबुद्धि), *Bhamaha* (भामह), and *Kaiyata* (कैयट), in our edition of the *Nyasa* (the काशिकाविवरणपत्रिका) published by the *Varendra Research Society*. *Kaiyata's* father was *Jaiyata* and it is said that *Mammata* and *Uvata* were his brothers. *Mammata* refers to the king *Bhoja* in his *Kabya Prakasa*, Chap. X “यद् विद्म भवन्व भोजनृपते सन्त्वागलौलायितम्।” *Uvata* says that he wrote his *Vajasaneyi Samhita Bhashya*, while *Bhoja* was reigning—“भोज राट्ट प्रशानति।” *Bhoja's* reign ended in 1051 A. D. A commentary on the *काश्यप्रकाश* was written by *माणिक्यचन्द्र* in 1160 A. D.

(J) See our notes on *Sutras* 1. 2. 48, 3. 1. 101, 5. 3. 43; and 6. 4. 82, in the ensuing text. It is to be noticed that there is no reference anywhere in the *भाषावृत्ति* to *सेवेयरचित*, though *दुर्घटवृत्ति* and the *भाषावृत्त्यर्थवृत्ति* often quote from him. There are also no citations from श्रीहर्ष of the *Naishadha*, in the *भाषावृत्ति*, *दुर्घटवृत्ति*, *सेवेयरचित* and *श्रीपतिदत्त*. श्रीहर्ष was probably posterior to them and wrote his *नेवधीय चरित* in about 1250 A. D. *सृष्टिधर* gives, in the *भाषावृत्त्यर्थवृत्ति*, many quotations from him. Another assertion is that श्रीहर्ष wrote the *नेवध* at the bidding of *जयनक्षत्र*, or *जयनक्षत्र* king of *Kanoj* (A. D. 1172—87) If so, he becomes co-eval with some of those writers.

(K) *Vide* our notes on *Sutras* 2. 3. 31 and 2. 3. 65. *गोपीनाथ* (तकोपाथ) is the author of the *परिशिष्टप्रबोध*, a commentary on the *काननपरिशिष्ट* by *श्रीपतिदत्त*. He was a writer of the 14th. century A. D.

(L) See our notes on *Sutras* 2. 4. 52 and 4. 1. 66 in the Text. He is the writer of the *काननपरिशिष्ट* and lived in the 13th. century A. D. He is often referred to by *भट्टोजि*. He does not quote from the *Naishadha*. His commentator *गोपीनाथ* had many quotations from it.

Grammar, in 1172 A. D. (M), in which he gave quotations very often, from the Bhasha-Vritti. This shows that our author could not be later than the 12th century A.D. He must have flourished after Kaiyata and composed the Bhasha-vritti before 1172 A.D. Now the Bhasha-Vritti has a commentary—the Bhasha-Vrittayartha-Vivriti—by one Sristidhara. It was written likely, as would presently be shown, in about 1650 A. D. Sristidhara observes in his commentary that Purushottama-Deva had prepared his Bhasha-Vritti on the bidding of the king Lakshmana-Sena. This king directed that those portions of the Astadhyayi which treated only of the Vedic matters, should be omitted and the remaining portions commented upon. Purushottamadeva adopted his suggestion (N). This makes him a contemporary of Lakshmana-Sena the king of Bengal, whose reign terminated with his over-throw by Mahammed ibn Bakhtiyar in about 1198-1200 A.D. Sristidhara's observation that the author of the Bhashavritti had acted up to the orders of the king Lakshmana-Sena, might be founded on tradition. But there is no reason to suppose it as absurd or deliberately false. That Purushottama-Deva was co-eval with the king Lakshmana-Sena is further confirmed by his mention, with respect, of Govardhanacharya, the author of the Arya Saptasati (O). The naming by him of Varendri (P) in the illustration वरेन्द्रीमगधम् (२।४।७) too, point to his flourishing at this time. The name Varendri did actually arise or become renowned in the 11th and 12th centuries A.D. It formed a part of the kingdom of the Pala and Sena kings of Bengal at this period.

(M) The beginning of the दुर्घटवृत्ति is—

“मत्वा शरच्छेदेन सर्वज्ञ ज्ञानकृतये ।

रक्तदमस्तनान्मोलकीशवीकाशभास्वते ॥ १ ॥

शाकसद्वीपतिवत्सरमाने एकलभोनवपद्यविताने ।

दुर्घटवृत्तिरकारि मुद्दि वः कथंविभूषणकारणविव ॥ २ ॥”

एकलभोनवपद्यानां वितानो विन्वासोऽस्ति यस्मिन्कस्मिन् शाकसद्वीपतिवत्सरमान इति, that is the Saka year 1095, which corresponds with 1172 A. D.

(N) Says कृत्तिधर—“वेदिकप्रयोगान्शिवा लक्ष्मसेनस्य राजा चाश्रया प्रकृत्ये कर्मणि प्रसन्नं व्रतेर्लक्ष्मणायां हेतुमाह भाषायामिति ।—इति भाषावृत्त्यर्थविरहितः ।

(O) Viz.—उप जीवहं न शाब्दिकाः (Sutra 1. 5. 87. भाषावृत्तिः)

(P) This word वरेन्द्री (Varendri) occurs also in the राजपालचरित, a poem of double entendres throughout, like the राजवशाच्छरीर and was composed in the 11th century A. D. by one सख्वाकरानन्दः । It is also found in the Silimpur Stone slab

It is very likely that Purushottama-Deva was one of the courtiers or proteges of the king Lakshmana-Sena, as the latter was a reputed patron of Learning. Besides the scholars enumerated in the couplet—

गोवर्द्धनश्च शरयो जयदेव उमापतिः ।

कविराजश्च रत्नानि समितौ लक्ष्मणस्य च ॥ १ ॥

others, such as Pasupati (Q), Halayudha R) &c., were also his courtiers. Kabiraja is the personage who is the author of the Raghava-Pandaviya. Govardhana is known by his Arya-Saptasati in which he lauds Lakshmana-Sena thus :—

सकलकलाः कल्पयितुं प्रभुः प्रबन्धस्य कुमुदवन्द्योश्च ।

सेनकुलतिलकभूपतिरेको राकाप्रदोषश्च ॥ १ ॥

He also speaks of one Udayana as his pupil in his book—

उदयनवलभद्राभ्यां सप्तशतीं शिष्यसोदराभ्याम् ।

द्वौरिव रविचन्द्राभ्यां प्रकाशिता निर्मलोद्यत् ॥ १ ॥

It is said that this Udayana is Udayancharya, the renowned *savant* of Mithila and the author of the Kiranavali and the Kusumanjali. Purushottama-Deva honours and eulogises Govardhana, as stated above,

inscription (प्रमाण of प्रहसन) of the 11th Century A. D., published in the *Epigraphia Indica*, Vol. XIII, and in the मन्त्रमुक्तावली by कुल्लुकभद्र—“गौडे मन्दनवासिनासि सुजनेर्वन्द्ये वरन्द्यां कुले श्रीमदभद्रदिवाकरस्य तनयः कुल्लुकभद्रोऽभवत् । Varendri (वरन्द्री) is the वरन्दभूमि i. e. North Bengal, now the Rajshahi Division of Bengal.

(Q) A writer of some ritual compendiums, one of which begins thus :—

“शास्त्रज्ञानविवेकनिर्मलधिषां प्रजावतामशयीः

पाण्डित्येन विखण्डितामरगुरुः प्राज्ञोऽतिसुष्ठुः स्मृती ।

विषाणां दशकसंपद्धतिमिसामुद्युत्य वेदादृष्टौ

सक्रे भूपतिपण्डितः पश्यपतिः स्वर्गापवर्गप्रदास ॥ १ ॥”

This भूपति is लक्ष्मणसेन ।

(R) हलायुध clears the point in his self-introduction given at the beginning of his ब्राह्मणसर्वस्व viz :—“लब्धं जन्म धनज्ञयाद् भगवतः श्रीलक्ष्मणस्वापतेराज्ञया सहजो निजस्व बचसः प्राप्ता महापावता” and again “यस्यै यौवनश्रेययोग्यमखिलस्वापालनारायणः श्रीमार्जुनस्य-सैनदीवद्वपतिर्धर्माधिकारं ददौ” and again “धाता पहतिसुव्रतः पश्यपतिः-त्राह्वादिब्रह्मे व्यधादौजानः जतवान् द्विजाक्रियविधौ ज्योष्ठः परा पहतिसम् ॥” So हलायुध was the younger brother to पश्यपति । ईशान was the eldest.

in an illustration which he has supplied to the sutra 1.4.87. The Bengali poet Jaya-deva too testifies that Govardhana was a great author—

(1) वाचः पञ्चवथलमापतिधरः, (2) सन्दर्भशुद्धिं गिरां

जानीते जयदेव एव, (3) शरवः श्लाघो दुग्धद्रुते ।

(4) शृङ्गारोत्तरसत्प्रमेयरचने राचार्यगोवर्धन-

सङ्घो कोऽपि न, (5) विश्रुतः श्रुतिधरः, (6) धोयी कविज्ञापतिः ॥१॥

Jayadeva is the author of the Geeta-Gobinda and Dhoyi of the Pavana-Duta, a poem written in imitation of the Megha-Duta. Saran was probably Sarana-Deva, the writer of the Grammatical treatise Durghata-Vritti, in which difficult passages apparently of doubtful grammatical accuracy from classical works, were very nicely justified. This perhaps led the poet Jayadeva to speak of him as above viz : शरवः श्लाघो दुग्धद्रुते, that is, Sarana is praiseworthy in dealing with (liquefying) the stiff. In the commentary Rasika Priya on the Geeta-Gobinda, the author king Kumbha also remarks that the six scholars, Umapatidhara, Jayadeva, Sarana, Govardhana, Srutidhara and Dhoyi lived in the court of Lakamana-Sena.

Purushottama Deva was a Buddhist. He began his book with नमो बुद्धाय । Such illustrations as,

जिनः पातु वः (३३।१७३), न दोषप्रति बौद्धदर्शने (२।१।६), बौद्धीयं मतम् (२।१।१२), महाबोधिं गन्तास्मः (३३।१२७), प्रथम्य प्राक्के सुगताय नायिने (१।३।३२), &c.

Buddha being also styled नायिन्, point to his Buddhism. His promptitude to prepare a mutilated commentary on the Astadhyayi, leaving out its exclusively Vedic portions and thereby to impede and discourage, to a certain extent, the Brahminic faith, seems also to support this view. Besides, he followed very faithfully the other Buddhist grammarians in setting down in several places, the aphorisms of the sage, in forms either mutilated or augmented by interpolations. No Brahmin classical author would do it, as it would entail a wrong *Parayana* (पारायण) (S) and be a sacrilege. Purushottama's devotion to Buddhism was perhaps, unlike Saranadeva's, very strong and pronounced and this might have made him a distant associate with, or an ill-assorted companion to, the other learned men of Lakshma-

(S) The पारायण is a complete reading; from start to finish, under a kind of religious vow, of holy texts emanating from the sages who are their authors. Panini's Grammar is the chief वेदाङ्ग and hence holy to the followers of the Brahminic faith.

nasena's court, who were mostly the followers of the Brahminic religion. Hence it may be that his name is not in the list enumerating the names of some of these *savants*.

Purushottama Deva was most likely a Bengali. According to Sristidharacharya, he was an obedient acquaintance of the Bengali king Lakshmana-Sena. In his exposition of the Rules on the arrangement of the letters of the alphabet, called the *Pratyahara Sutras*, says he — ‘वश्, वश्, वश्, जश्, भश्, पुनर्वश्’ (T). Now वश् and वश् are different in meaning and sound. In the Deva-nagara alphabet, they are different in shape too. It is only with the Bengalis that व and व are identical in form and pronunciation. They stand alike in the Bengali alphabet. So this passage deserves consideration. Unless Purushottama Deva was a Bengali, why should he remark “वश्, जश्, भश्, पुनर् (that is, again) वश्”? That is, why should he take वश् and वश् as identical by putting the word पुनर् which indicates repetition? This identity consists, of course, only in form and pronunciation. If this extract does not yield a conclusive proof of his being a Bengali, it amounts to a sort of moral certainty. Again such passages in the Bhasha-Vritti as “पद्मवती । नद्यां मत्पु ।” (६।३।११०) and “लेखको नास्तिदोषकः” (६।३।१४) (U) also appear very significant and suggestive. He names certain localities as पुच्छरी (३२।११२), कपित्थी (३।२।११५) and अमकसत (३।२।११४), the topographies of which, when determined, may throw further light on the point.

II. The Text.

According to modern investigation, Lakshmanasena's reign began in 1169 A.D. If so, the Bhasha-vritti too is to be taken as composed then,

(T) *Vide* the text of the भाषावृत्ति P. I. The first वश् begins with the चकार put in the प्रत्याहार Sutra 5. It contains and implies व र ल ज न ड व न आ भ च ड ष ज व न ड and द. The other is वश् and it begins with चीञ्च चकार and is in the प्रत्याहार sutra 10. It contains and implies only the letters व न ड and द. So वश् and वश् cannot be alike in meaning. It is only in appearance and pronunciation that पुद्गोचमदेव takes them identical, like others whose mother-tongue is Bengali.

(U) पद्मवती or पद्मा is the name of a river which still passes through North and East Bengal. लेखको नास्तिदोषकः was a very familiar apology with the old Bengali copyists of MSS. They were in the habit of setting down this often, as an excuse for the sins of omissions and commissions in their professional transcriptions—“वशाद्दत्तं तथा लिखितं लेखको नास्तिदोषकः ।” इति ।

if he had directed Purushottamadeva to do it *after his accession to the throne*. If Sarana and Sarana-deva were identical, quotations from it could also easily find their way into the Durghata-vritri within a year or two. For, Sarana and Purushottamadeva were both under the patronage of Lakshmana-sena and most likely neighbours to one another. But if Sarana and Sarana-deva were not the same personage the Bhasha-vritti might not be written so late, considering the want of facilities in the currency of books at the time. Taking then 20 years or so, as the minimum period for the sufficient circulation of the Bhasha-vritti, so as to make its extracts possible for being inserted into Sarana-deva's work, it might be composed in about 1150 A.D. This agrees well with the view that Lakshmanasena was then merely a prince and not yet a king. As a prince too, he might patronize the Learned as well. Sristidhara then called him a king, simply because he was a king though subsequently. His statement does not absolutely imply that Lakshmanasena directed Purushottamadeva to prepare the Bhashavritti, when the former had actually been reigning. Or he might mean that Lakshmanasena who had ordered for the preparation of the book was the king Lakshmanasena and no one else.

III. The Commentary.

The Bhasha-Vrittīyārtha Vivriti is the name of a commentary on the Bhasha-Vritti. Its author is one Sristidhara. He introduces himself as Sristidharacharya. In the colophon of some of the MSS, the commentary has the statement इति श्रीवृद्धिप्रचक्रवर्तिविरचिता भाषावृत्तार्थविवृतिः समाप्ता। But he puts a stanza in Anustup, at the end of every Pada with necessary changes, of such a form as:—

भाषावृत्तार्थविवृतौ श्रीवृद्धिप्रचक्रमेवा ।

प्रथमो विवृतः पादः प्रथमाध्यायसङ्गतः ॥१२॥

in which only Sristidhara Sarmā (श्रीवृद्धिप्रचक्रमेवा) occurs and nothing more. As the circulation of his book appears to have been confined only in North Bengal, he was undoubtedly a Bengali Brahmin of this part of the country. This assertion is further supported, if he really had as his surname, the word Chakravartin, a title held by many Brahmins of Bengal.

His object was to amplify the Laghu-Vritti, otherwise known as the Bhasha-Vritti. Says he—

“नत्वा गुरुन् विचार्य प्राचीनसंग्रहस्तथा मतानि ।

श्रीदृष्टिधराचार्यो लघुवृत्तेर् गौरवं कुरुते ॥१॥

He quotes from the

मेदिनीकोष, सरस्वतीकण्ठाभरण (८२१३), मैत्रेयरचित, केशव, केशववृत्ति, उदात्तराघव, कातन्त्रपरिशिष्ट (८२१६), धर्मकीर्त्ति (रूपवतार), उपाध्यायसर्वस्व, हनुमन्त्र (८२१६), कैयट (८२१६), भाष्यटीका (भाष्यप्रदीप), कविरहस्य (७२१३), सुरारि (अनर्घराघव) (३२२६), कालिदास, भारवि, भट्टि, माघ. ओहर्ष (नेषधचरित), वल्लभाचार्य (माघकाव्यटीका) (३२२२२), क्रमदीप (५२१७८), पद्मनाभ, मञ्जूषा (५१११४४) &c.

This Manjushah does not belong to Nagoji-Bhatta who lived at the earlier part of the 18th century A. D. It is reported that Nagoji was invited by Jayasimha to Jayapur in 1715 A. D. to officiate as a priest in the Aswamedha ceremony performed by that king. On the other hand, the MSS. of the Bhasha-Vrityartha-vivriti are found to have even been transcribed by its students in 1714 A. D. (V). Bearing in mind the dates of the authors of the Kabi-Rahasya and the Medinikosa and those of the aforesaid transcription of the Commentary in question, Sristidhara seems to have flourished in the 17th century A. D. and written his commentary in about 1650 A. D. We present here to our readers, the beginning and the end of the Bhasha-Vrityartha-Vivriti as specimens of its internal matters.

(V) The MSS. of the भाषावृत्तारविवृति marked here No. V, has the dates of its transcription given in it. At the end of its 6/1 is शकाब्देः १६९२ : at the end of 6/3, शकाब्देः १६९१ : at the end of 6/2, श्रीदुर्गाचरणं नत्वा विपटलिस्तुतरीं मुदा । चरेचरोल्लिखन् पुत्नीं शकं श्रुताम्भिभूपती ॥१॥ शकश्रुताम्भिभूपति is unintelligible. The last line of the stanza is much worn out and rubbed. To some extent it is illegible too. Though it is so, the MS. No. vi. is explicit and decisive. It has at the end of its 6/3, ऋतुविषट्चन्द्रमिति शकाब्दे नशि तपासां रविवासरे च । श्रीविच-
रासिच चरामरेच व्याख्येयित्वा व्याकरणस्य टीका ॥१॥ There is only some rubbing here over the letter ता. It might have been सा in its new stage. As to the date however,—
ऋतु-विषट्-चन्द्रमिति शकाब्दे,—it is quite clear. It is शक १६९६ i.e. 1714 A. D. शकाब्देः १६९१ is 1709 A. D. and शकाब्देः १६९२. 1710 A. D.

ओं नमो गणेशाय ।

अथ भाषावृत्त्यर्थविवृतिः ।

सुरमयनं पुरमयनं मारमणसुमारमणम् ।

फणधरतल्पं फणधरतल्पं वन्दे वाणारिमसमवाणारिम् ॥ १ ॥

नत्वा गुरुन् विचार्य प्राचीनसंग्रहकृताश्च मतानि ।

श्रीसृष्टिधराचार्यो लघुवृत्ते गौरवं कुरुते ॥ २ ॥

न्यासग्रन्थार्थतात्पर्यपर्यालोचनशालिभिः ।

बोधोऽथं कुरुणावद्भिः कृतिभिर्मै परिश्रमः ॥ ३ ॥

स्वामीष्टदेवतानतिरूपं मङ्गलं शिष्यशिष्यार्थस्तुपनिबध्नन् प्रयोजनार्थिनः प्रेक्षावतः प्ररो-
चयन् ग्रन्थारम्भे वृत्तिकृत् पदमेकं समुदाहृत्—

नम इति । यथार्थपक्षग्राहिणी प्रतिभा बुद्धिः । सा स्वतो भक्तवास्तव्येन भक्तानामनु-
कम्पनोद्यत्वेन च यस्यास्ति स बुद्धो भगवान् । अर्शुं आद्यच् (५।३।२७) । तस्मै नमः ।
नमःस्वस्तीत्यादिना (२।३।१६) चतुर्थो । प्रथमत उपदेशादाकाङ्क्षादिमहिम्ना च तं
नमस्कृत्येत्यायति । स देवदेवो यथा सर्वज्ञत्वात् तच्चरणात्सुग्राह्यमपि प्रकृते कर्मणि
सर्वार्थविज्ञो भवतीति ह्यदयम् । वैदिकप्रयोगानर्थिनो लक्षणसैनस्य राज्ञ आश्रया प्रकृते
कर्मणि प्रवृत्तं वृत्तेर्लघुताया हेतुमाह—

भाषायामिति । भाषने लोकोऽनया परिपाद्येति गुरोश्च हल (३।३।२०३) इत्कारे
कृतं भाषा लोकरिपाटो । यद्यप्यपशब्दप्रक्रिययापि लोको भाषते तथापि साधुशब्दबाधक-
शास्त्रारम्भे प्रयोगात् साधुशब्दभाषायामिति योज्यम् । तथा ज्ञाह्विताग्निरपशब्दं
प्रयुञ्जानः प्रायश्चित्तौघां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेत् । हे अरय इत्यर्थे हे अलय इति वदन्तो-
ऽसुरान् सुराः परावभुवुः । तस्माद् ब्राह्मणेन यज्ञशालाप्रविष्टेन नापभिमन्त्रे न क्लिष्टत-
वा इति श्रुतंः (W) । मनसा संकल्पयेत्, ततो वाचाऽभिलपेत् ततोऽनुक्रामेत् त्रियाम् ।
सा च परिष्कृता वागभिमतया पलायेति श्रुतञ्च । याज्ञिकेन संस्कृतेव वागभिलपनाया ।

(W) अपभाषितवै comes from अप+भाष+तवै and संश्लितवै from श्लेष+अपभाष+तवै
अपभाषितवै चेत्यर्थः with the same affix तवै which is a Vedic one applied in the
sense of कृत्य affixes, that is in the sense of भाष and वसं । अपभाषितवै therefore means
अपभाषितव्यम् and संश्लितवै संश्लितव्यम् । The rule is कृत्यार्थं तवै-श्लेष-श्लेष-त्वन्ः (३।३।१४) ।
The sutra नमर्थे श्लेषेन् &c (३।३।१५) too provides तवै but that is in the sense of नमन् ।
अपभाषितव्यम् and संश्लितव्यम् will then be the meaning .

तस्याच्च विवक्षाविषयत्वम् । साधुर्हि दानाध्ययनादिषु कर्मसु प्रवर्त्तमानोऽपशब्दं न भाषेत ।
शक्तः सदैव संस्कृतं भाषेत । यथा बृहस्पतिः—

“नासंस्कृतां वदेद् वार्त्तां कर्म कुर्वन्नयश्चियाम् ।

यज्ञेऽपशब्दतो जल्पन् प्रायश्चित्तोयते द्विजः ॥ १ ॥

सुसंस्कृतामेव गिरं भाषेतानापदि द्विजः ।

अपभ्रंशाभिधायी तु वर्जाः स्थाव्यकथयोः ॥ २ ॥

इति । तच्च संस्कृतवाग्वचनं शब्दानुशासनज्ञानादेवेति कारुणिकस्य मुने स्तर्द्धं
शास्त्रनिर्माणेऽपि विवरणज्ञानादेव निःसंशयस्तत्तत्पदप्रयोग इति स्वपरिश्रमस्य प्रयोजन-
मभिहितम् । उक्तञ्च—

“सर्वस्येव हि शास्त्रस्य कमेणो वापि कस्यचित् ।

यावत् प्रयोजनं गौक्तं तावत् तत् केन गृह्यताम् ॥ १ ॥”

इति संस्कार श्लोकोक्त एव । यः प्रमाणभूतो वैदिकेषु लौकिकेषु च शब्देषु सुप्रयोग-
निपुणः स शिवो देवः । तद्गुण्यहीतो चा पाणिन्यापिश्लिकाशक्तुस्त्रादीनामन्यतमस्तद्भि-
मतया प्रयोगमर्यादया । भाषणं भाषा । तथाच भाषाशब्देन लौकिकपदप्रयुक्तिरुक्ता ।
तस्याच्च लौकिकविषयत्वम् । काले चास्मिन् कनीयसि सम्पन्नतया वेदानामप्रचाराद्
वैदिकेषु प्रयोगेषु लोकस्तथा नार्थो यथा व्यवहारसम्पादकप्रयोगेषु । अतो ममेदं-
वृत्तिज्ञानाय यतिष्यते लोक इति भावः । केषां वृत्तिरित्याह—यर्थति । मनेरुचेति (उच्च,
४।५१) मन्यतेरिप्रत्ययः । अकारस्योपधाया उत्वचेति । मननात् तत्त्वज्ञानान् मुनिः ।
ज्ञयायां मुनीनां समाहारश्चिमुनि । तस्य यानि यानि लक्षणानि तेषाम् । वीक्षाया-
मर्थयोभावः । अम् त्वपचन्या इति (२।४।८३) षष्ठा अम् । पाणिनिस्तत्राणि कात्यायन-
वाक्यानि, भाष्यकारमतानि च भाषोपयुक्तानि । तेषां वृत्तिरित्यर्थः । लघ्वीति ।
लघ्वी अल्पा । उक्तरोत्वा त्रिध्विष्टेऽल्पे लघुरित्यमरवचनादिष्टा च । अन्यत्रानर्थित्व, देव ।
वृत्तिरिति वृत्तु विवरणे इत्यस्य देवादिकस्य क्तिनि विवरणमित्यर्थः । ये तु दिवादी
वाङ्मनुधातुं मन्थन्ते तेषां वृत्तु भाषार्थ इति चौरादिकस्य वृत्तिपदम् । विधीयत इति ।
विधातुमारभ्यत इत्यर्थः । वृद्धाय नमो विधीयत इति । विधातुमारभ्यतं वृत्तिचेति
काकाश्चित् । आकरणाशास्त्रमारभमाणो भगवान् पाणिनिमुनिः प्रयोजननामनो
वाचित्स्यात्सुः प्रतिजानोति (X) अथ शब्दानुशासनमिति । अथ शब्दो यदप्यारम्भायै
स्तथापि—

“ओङ्कारश्चाथशब्दश्च दावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

‘कळं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकाबुभौ ॥ १ ॥”

(X) This assertion is wrong. “अथ शब्दानुशासनम्” are not the Sutrakara's words. They belong to the भाष्यकार. Says कथट—“महाभाष्यकारो विवरणकारोऽङ्कारस्य साक्षात्-

इति स्वरान् मङ्गलमपि द्योतयतीति मङ्गलपूर्वकमारभ्यत इत्यर्थः। अत्रशिष्यन्ते
 यन्पाठ्यन्तेऽनेनेत्यनुशासनम्। करणे ल्यट् (३।३।१३)। शब्दानामनुशासनमिति
 शेषश्लोचमासः। शास्त्रस्येदमन्वर्थं नाम। देवान्वान्दार्दिकं मङ्गलमन्यत् किमिति
 मुनिना न कृतमिति न देशम्। अलिखितस्यापि तस्य सम्भवात्। व्याभिभूततत्त्व-
 ज्ञानस्य मुनेर्विज्ञानाभावस्य सुविदितत्वाच्च। वृत्तिल्लट् विष्टयोति—लौकिकानामिति। लोके
 भवा लौकिकाः। अध्यात्मादि (३।३।३०, वा)। यद्यपि शब्दशब्दः समासे प्रविष्ट-
 स्तथापि केषामिति प्रश्नसुनीय आख्येयमिदम्। इत्येते न प्रश्नो यथा बहुपुत्रेण
 मम पुत्रो गरीयानित्युक्ते न पृच्छ्यते कस्येति। राजपुरुषोऽयमित्युक्ते कस्य राज इति।

यत्रोत्तरेण युक्तेन प्रश्नस्योत्तरं भवेत्।

उत्तरं नाम तद् वाक्यस्यालङ्कारमिष्यते ॥ १ ॥

द्वीपविद्रावणो विद्यां यदा लेभे पतिर्मम।

ततः प्रभृति देशेऽस्मिन् भिक्षो द्वीपभयं कृतः ॥ २ ॥

अनेनात्र ग्रामे कौटुम्ब द्वीपिभयमिति भिक्षोः प्रश्न उन्नीयते। उवमिहापि वंघा
 मितुज्जेयम्। प्रयोजनचापभ्रंशशब्दनिवृत्तिरित्युक्तमेव। अत्रशब्देन निष्ठा एवामौ
 शब्दा निव्यस्रप्रवृत्तार्थमन्वाख्यायन्त एव न त्वपूर्वतयोपादीयन्त इति प्रतिपादितम्।
 अथथाऽगृहोतसङ्केतनयाऽर्थसम्पादका न भवेयुः। अभिधानस्याप्रयत्नात्। अभिधान-
 प्रामाण्याद्धि शब्दप्रवृत्तिः। न हि सत्रमस्तौत्वेवं प्रयोगो भवति। तथात्वे पञ्च भुक्त-
 वन्तोऽस्तेत्यत्रापि बहुव्रीहिः स्यात्। न चेवम्। तस्मात्स्थितमेतत् सिद्धशब्दान्वाङ्मागमेतत्।
 भर्तृहरिया तु दादशप्रकाराः शब्दा निरूपिताः।

यौगिका योगरूपाश्च रूपाः संलक्षिताः स्थिताः।

नानार्थाञ्चेति षट्शब्दा जात्यादरभिधायकाः ॥ १ ॥

एत एवोपचारेण प्रयुज्यन्ते परे यदि।

तदा काश्चिन्काः षट्सु रभये दादश कृताः ॥ २ ॥ इति।

योगश्रुत्या राजपुरुषपाचकौपगवाद्यो यौगिकाः। योगे सत्यपि ये प्रतिनियतविधयाः
 सप्रपक्षेपङ्गजादयस्ते योगरूपाः। षेषामवयवयोः प्रकृतिप्रत्यययोरर्थो नानुसन्धीयते
 गोमहिषान्वाद्य औषादिका स्ते रूपाः। यद्युक्तं सुम्बाद्योऽयुतुपन्नानि प्रातिपदिकानीति।
 अत्रएवेदुदुपत्रस्य चाप्रत्ययस्येतन्न (८।३।४१) निर्द्वैविधिरविच्युतुरामित्युक्तम्। तेन
 प्रत्ययान्तात्वं तेषु न स्त्रीक्रियत् इति यावत्। उवाद्यो बहुलमिति (३।३।१) तेऽपि

प्रयोजनमाह अथ शब्दानुशासनमिति। प्रयोजनप्रयोजनानि तु रघोदादीनि पचाद वक्ष्यन्ते। अत्रार्थं व्याख्यातुं
 तदवयवमवयवम् तावद् व्यापटे अनेत्येति। भाष्यप्रदीप, P. 1. माधवाचार्य also asserts this
 and supports कैशट, in his exposition of the पाणिनिट्टेन in the सर्वद्वन्द्वनसंबध।

सुनिनोक्ताः। एवं ये तु लक्षणाया वर्तमाना अपि वाचका इव द्विरेफादय स्ते लक्षितरूपाः।
 दौ रेफौ यत्र भ्रमरशब्दे ववरेशब्दे वा स द्विरेफः। द्विरेफो ध्वनतीत्युक्ते न च शब्दो
 ध्वनति। द्विरेफशब्दस्तयोरभिधेयावभिधत्ते। न च पराशरादिकमभिधत्त इति
 रूप एव। ये त्रौणादिकेतररीत्या साधिताः शब्दाः प्रायेण त्वक्कावयवार्थाः सदुक्ति-
 महिम्ना कापि तदर्थैश्चन्द्रशिर्षेण स्ते स्थितरूपा यथा कुशुलमण्डपादयः। कुशुलितं यथा
 स्थात् तथा शलति गच्छति। कुशुलं पचाद्यजन्तः शलघातुरिति। कुशुं लाति आदत्त
 इति वा। मखं निस्सारं पिबतीत्यातोऽनुपसर्गं क इति (३।२३) कप्रत्ययान्तावेतौ निपुण-
 यश्चविशेषवाचकौ।

‘यत्रार्थस्य विसंवादः प्रत्यक्षेणोपलभ्यते।

स्वरसंस्कारमात्रार्थां तत्र स्यात् पाणिनेः स्मृतिः ॥ १ ॥ इति।

तथात्वेऽपि साधु एव। अथ

‘राजान इव स्वकर्मकुशला यत्र मुनयो

यत्र मन्दाग्रय इव सनागरमखपाः प्रदेष्टाः।’

इति अनपदवर्णने स्वकर्म राज्यस्य रक्षयं हरणश्च तत्र कुशलाः समर्थाः। अथच
 कुशं जान्ति मञ्जुति। एवं सनागरं शुष्णीसहितं मखं पिबन्ति। नागरे विदग्धजनैः
 बहिता मखपाच्छेत्तर्यदयवति कायेऽवयवार्थमपि स्पृशतः। नागार्था जीमूतादयः।
 यद्यप्येते उक्तेषु पक्षेषु प्रविशन्ति तथापि शब्दरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तमाश्रित्य
 बहून्वार्थान् प्रतिपादयन्तीति विशिष्योक्ताः। एवं राजपुरुषसदृशो राजपुरुष इत्यनया
 रीत्याह एत एवेति। एते शब्दा उपचारेण गौण्या लक्षणाया वा यद्यन्यत्र प्रयुज्यन्ते
 तदा लाक्षणिकाश्चेति जातिगुणाक्रियाद्रव्याणां वाचका लक्षकाश्च भवन्त्येव। एधत
 इत्यादयोऽपि क्रियाशब्दा यौगिकाः। प्रतिष्ठत इत्यादयो लक्षितरूपा इति सकलसंग्रहः।
 जात्यादयश्च यथावसरं वक्ष्यन्ते।

यद्यपि शब्दा उच्चरितप्रध्वंसिन क्षयापि, ‘स्फुटत्वर्थो यस्मादिति स्फोटास्त्रेण
 शक्तिविशेषेण संस्कारात् प्रतीतेनार्थं प्रतीति’रिति भाष्यम्।

एकैकवर्णासामर्थ्यान् मेलकानुपपत्तितः।

एकस्मृते नदीदीनशामर्थ्यात् स्फोट इत्येते ॥ १ ॥

बादेराहितवोजायामन्त्येन ध्वनिना सह।

आवृत्तिपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥ २ ॥

अनिश्च त्रिधा यथा ‘शब्दार्थोभयशक्तुत्पत्तिश्च संकथितो ध्वनि’ इति।
 पूर्वपूर्ववर्णासुभवजनितसंस्कारसहितचरमवर्णाश्रयः स्फोटास्त्रः शक्तिविशेषोऽयमिति।
 शब्द लक्षोक्ताङ्कुराचार्याः। स एवार्थप्रत्यायक इति च स्थितम्। प्रत्यक्षश्च लक्ष-
 णवहारः श्लोकानन्दादिरूप एवान् प्रमात्यम्।

अथ यदि पौर्वापर्येण प्रयुक्ता एव शब्दा अनुशिष्यन्त इत्यलं परिश्रमेण । तेषां तथैव सत्वात् । अथ वाह्यस्यत्वानामौशनसानाञ्च शब्दानां स्वरूपं मनुष्यैः कृतो ज्ञायते ? पृथिव्यामेव वा दवीयो-द्वीपदेशवासिभिः प्रयुक्ताः शब्दाः कथमितरहोपवासिभिर् ज्ञायेरन् ? तस्मादुक्तशब्देषु परिश्रम्य सर्वशब्दानां स्वरूपं यथा सकलैरेव ज्ञायते तदर्थाऽयमारम्भ इति चेदुचितमेव दीर्घायुषां कालप्रभूतत्वेन । ज्ञाययुषां तु तादृशे महति शब्दार्थवे दुःशकपारबहुता जिघृक्षेव न स्यादित्यद्वेगमाशङ्क्य सुशर्का प्रबालीं मुनिरुपदिशति ।

प्रकृतीति । प्रथमं क्रियत उच्चार्यत इति प्रकृतिर्धात्वादिः । प्रनीयन्ते विधीयन्त इति प्रत्ययास्तिङ्मुपकृततद्धितविकरणागमाः । तेषां स्वतोऽविभक्तानामपि विभागस्य परिकल्पनया प्रकृतीनामानन्तेऽपि प्रत्ययादीनां परिच्छिन्नत्वात् तास्वपि परिच्छिन्नत्वं सम्भाव्यत इति भावः । परिकल्पयति । अनेन कल्पनामात्रं नतु परमार्थत इति मन्वितम् । ननु केऽप्यात्मनेपदिनः केऽपि परस्मैपदिनः केचिदुभयपदिन इति प्रत्येकं तानुच्चार्य प्रत्ययविधाने सर्वस्वरूपगृह्येऽलसानां मानुषाणां तथैव ससुपेक्षा स्यादित्याह—
 सामान्येति । धातुत्वं सामान्यम् । अनुदात्तोदात्तस्वरितत्वादयो विशेषाः । तथाच प्राति-
 पदिकत्वं सामान्यम् । गर्गादिनडाद्यादयो विशेषाः । तद् यथा तदता लक्षणेन बहुल-
 तममपि प्रमेयं सुसंक्षिप्तमिव वक्ष्यत इत्यर्थः । लक्षणस्यासाधारणप्रमेयत्वं यथा गोः
 भास्वादिसम्बन्धम् । उक्तिकारोऽपि संग्रहमूत्रं स्वतएव मुस्फटमिति मत्वा मुनिद्वयमपि
 प्रकाशयन्त्याह—गत्यन्तराभावादिति । ज्ञानोपायविशेषेषु स्त्री गतिर्गमनेऽपि चेति स्मरणाद्
 गतिरुपायः । अन्तरशब्दोऽन्यार्थः । यद्यपि विशेषणं तथापि राजदन्तादित्वादस्य (१।२।३१)
 परनिपातः । प्रकृतेऽभिमतस्त्रोपाधान्तरस्यासम्भवात् । अभावस्य विरोधित्वेऽपि पराश्रित-
 त्वाद् गुणत्वे विभाषा गुण इति (२।३।३५) पञ्चमी । अभागे हि स्वसम्बन्धमाश्रयति ।
 ननु ज्ञापकाहेतोरेव नेति नियमः । प्रयोगादास्थायासिति (३।१।४८) निरुपात ।
 सुबन्तानि तिङ्बन्तानि च पदान्यथैसस्यर्काणि च । न च अऽउक् इत्यादीनि वृद्धिरादेः किति-
 (१।१।१२) वदन्वयवन्ति । अथ प्रयोगार्था वर्णाः मुखप्रतिपत्तार्थमुदाहरिष्यन्त इति चेत्
 तदपि न । दीर्घानुस्वारविमञ्जनीयजिह्वास्त्रीयादीनामप्रयोगात् । कादयो मावसानाः
 स्युर्गा इति स्थिते तेषां पञ्चानां वर्णानामतिविप्रकीर्णत्वात् केषामपि वर्णानां द्विच्छरिह
 दर्शनान् मुनिरुत्स्य सार्थकतयाऽवश्यमेवां चतुर्दशानां भन्नाणां कोऽप्यस्यर्थ इति विन्दश्य
 सिद्धान्तमाह—वर्णानामित्यादि । वर्णा अकारादयः । तेषामात्रसुचारणमुपदेशः क्रमेण
 मन्निवेशो वर्णानां कार्यविशेषार्थमुपादानम् । अनुबन्धासङ्गनञार्था यस्य न उपदेशस्तथेति
 प्रकृते योजयति । तदुभयमिति । उभावययवौ यस्य उन्वस्य तच्च क्रममन्निवेशानुबन्धस्य
 रूपं प्रत्याहारसंज्ञार्थम् । तर्ह्यन्मिमीदिरन्त्येन वृहेतेत्येन (१।१।७९) प्रवर्तते ।
 नतप्रवृत्ताकारादीनामसिद्धेवमादिकाः संज्ञाः सिध्यन्तीति ।

वा चेति । हंशेति लाघवेन संग्रहो यथा स्यादिति क्त्वा । तथा चाज्भलादिसंज्ञाध-
मेतानि सूत्राणि । सूत्रञ्च—

“स्वल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवद् विश्वतोमुखम् ।

अस्तोभमनवद्यच्च सूत्रं शास्त्रविदो विदुः ॥ १ ॥ इति ।

स्तोभा निरर्थकाः । तद्धानं सूत्रम् ।

“पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना ।

पूर्वपक्षसमाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षणम्” ॥ १ ॥

इति तत्र तत्रावधेयम् । अनिष्टतर्कः पूर्वपक्षः । समाधानं सिद्धान्तः प्रामाणिकत्वेनाभ्यु-
पगमार्थ इति यावत् । अत्र विभक्तयो न कृताः । न च संहिताकार्याणि । स्वरूपभङ्गभयात् ।
प्रयोगस्यवर्णानुकाररूपपाठामेषां कार्यार्थसुपात्तानामभेदान्नार्थवत्त्वमिति वा न प्राति-
पदिकत्वम् ।

“येनाक्षरसमान्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।

स्तत्त्वं आकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः” ॥ १ ॥

इति कात्यायनवाक्येन सूत्राणामेषां श्रीमहेश्वरमुखनिःसृतत्वेन वैदिकतया वा सकलं
साधुतममेवाभिधत्ते ।

अथ आकारग्रहणार्थ इति । कथम् ? आकारस्य अकारेण सावर्ण्याभावेन
दीर्घाप्रप्तिः । विवृतं करणभूयणां स्वराणाञ्च । तभ्य ए ओ विवृततरौ । ताभ्यामपि
ऐ औ । ताभ्यामपि आकारः । संवृत स्वरकार इति शिक्षास्तत्रप्रणयनात् । अत आह—
अकारस्येति । शास्त्रान्ते अ अ इति (८।१।६८) सूत्रम् । तस्य चायमर्थः । प्रयोगे
अकारः संवृतकरणक एव प्रयोज्यः । केवलमाकारेण सावर्ण्यार्थमत्र विवृतत्वोपदेष्टव्य
इति विवृतेनाप्यकारेण विवृततरस्याप्याकारस्य सावर्ण्यम् । विवृतोपदेशसामर्थ्यात् ।
तुल्यास्यप्रयत्नमिति (१।१।६) निर्देशाच्च । चतुर्दशैव सूत्राण्येकेनोपक्रमेणोपन्यस्य सर्वेषा-
मेकेनैव प्रकारेण विवरणं कुर्वन्नाह च । अकारादीनित्यादि । सूत्राणां विच्छेदेन पाठाण्य-
ञ्कारादीनामन्वत्वादादिरन्धेन सहेतेति (१।१।७२) सूत्रस्योपस्थाने तानि तानि नामानि
भवन्तीत्याह—अन्त इति । आदित्वं तु मध्यमस्यापि परमपेक्ष्य भवतीति काल्पनिके-
ऽप्यादित्वे इगादिसंज्ञा भवन्त्येव । सर्वत्र गकारादयो हल एव । ह्यवरङ्गादौ तूच्चारणार्थो-
ऽकारः । ननु हलसंज्ञाया अनिष्पत्तेरेषां कथमित्संज्ञेत्याह—इत्संज्ञकानिति । युक्ति-
माह—प्रत्याहारार्थमिति । अतस्तत्सामर्थ्यादादिरन्धेनेति (१।१।७२) सूत्रेणैवोपपत्तौ सङ्-
ग्रहणादधिकानिर्देशा क्रियत इति भावः । प्रत्याहारश्च स्वल्पेन प्रवन्देन यद् बहुनासुपादानं
तदर्थम् । न त्वगजादिसंज्ञाकार्यार्थम् । तथाच दीर्घो औ (६।१।६०) तिङ्खिच्प्रभृतयः
प्रयोगाः । क्रियाविशेषणत्वात् स्त्रीत्वम् । यान्युपयुक्तानि तान्येव कारिकया संश्रुताति—

एकमिति । नानो विशेष्यत्वात् क्तोवत्वमितिभावः । चतुःसहितानि पञ्च (Y) प्राक् पार्थिवादि । (२।१।६०, वा) । लकारोपदेशस्य ल्हित्वाद्ङ् (३।१।५५) संज्ञाप्येति अतिशय फलम् । कुमारी ऋतक इति वक्तव्ये ऋतक इत्यस्याप्यसामर्थ्यात् कुमार्थे ऋतक इति ल्हकार-स्यात्त्वे यथादेशः (६।१।७७) फलमिति । नतु सावर्द्धम् । ऋकारल्लकारयोः सर्व-संज्ञेत्वपि सिद्धम् । तथाच द्युतादृयल्लहित इति (१।१।५५) निर्देशः । नापि यण्विधो यथा-संख्यार्थम् । आन्तरतम्यात् मिलेः । इत्संज्ञापि प्रयोजनम् । अङ्गविधानसामर्थ्यात् । हकारस्याट्सु प्रवेशाद् वर्द्धिर्णिति णत्वम् । भ्रूलि प्रवेशात्कमे यैः कुशुगणाल् लोट्सिपि शंशांश्चैति दीर्घानुस्वारौ । श्रुलि प्रवेशात् क्सञ्च डुहादेः । आद्यो वकारोऽन्तःस्थः साधुनासिको निरनुनासिकश्च दन्वोऽगोऽल्पप्राणः । अन्यस्तु जश्नान्वर्त्ती वर्य्य षोऽः स्पृशकरणः । तस्यैव भवभावः । तेन ष्टगाविद् विद्युत्तमा वक्ष्यतीत्यादौ न भष् । तथाचापि-श्रुलिः—“दन्वोऽग्रात्वाद्कारस्य वक्ष्यधट्प्रान् न भष् ।” इति ।

“उदृष्टौ भवतो यत्र यो वः प्रथममन्विजः ।

अन्तःस्थं तं विजानौयाच्छेषो वर्गाय उच्यते ॥२॥” इति ।

तथा भवत्सुरशब्दोऽनुस्वारवानेव । अन्तःस्था द्विप्रभेदा इत्यन्तरतमे साधुनासिके वकारे सर्वेऽनुस्वर इति । सम्बन्धितं समाद इत्यादिके वद भ्येय्ये वद मंदेश इत्याधुषीयस्य वा ओष्ठाल्नाम्नकारः परसवर्णः । एवं वास उपसेवायामिति पौरादिके ।

रपर इति । ऋकारमावर्त्ये ल्हकारस्य ग्रहणं तवल्कार इत्यत्र लभावाद्यं र इति । ह्यवरडित्यत्रस्वरवर्धेन लम्पित्यत्रस्याकारेणानुनासिकेन इता प्रत्याहार इति जयादिष्वस्य वृत्तिलतो मतम् । चयो द्वितीयाः श्रुलि पौष्करमादेरिति (८।३।४७, वा) कात्यायनस्य मत-मित्येनद् इयम् । अन्यदुष्वादि । एकं व्राणोत्यादावेषामप्रवेशः । एतास्तु चतुर्देशसूत्रा निवद्धाः । परान्तु सुट्सुप्तिङ्ङादयः कल्पिताः संज्ञा निर्दल्यन्ते । अयोगवाहानां सामान्येनोपदेश इति । शिञ्चासूत्रे अवर्णाऽयमन्यशब्दकदेशः । षे प्रोष्ठपदानामित्यत्र (७।३।१८) अ इतिवत् । वाह प्रयत्न इति घञि वाह उच्चारणम् । तेनान्वयोगोच्चार्याणा-मनुस्वारादीनां सामान्येन हलादिना व्यवहार इत्यर्थः । स च यथा प्रकथेत विधिः कर्तुमिति नातिप्रसङ्गायेति स्थितिः । अत्र प्रत्याहारसूत्रेषु हकारादिश्चकार उच्चारणार्थः । हकारो दिव्यत्राते । अटि श्रुत्यपि च प्रवेशार्थम् । तेनार्द्धेऽङ्गुलदिनि । लभ्यमध्येऽकारः प्रत्याहारार्थः । ते च प्रत्याहारा एकचत्वारिंशत् ।

(Y) अस्मिन् मते “एक इ पृत् तथैवैक चतुषस्य पञ्च च” इत्यत्र पाठः । तत्रेदुदपञ्चस्य चाप्रत्ययस्य- (८।३।४७) त्वनेन नित्य समासेऽनुस्वरपदस्यस्यत्वनेन वा (८।३।४४) चतुषस्यत्वम भिन्ने पत्वम् । मताकारे तु चतुरिति वृत्प्रत्ययान् पदम् । तस्य चतुर्धागमित्यर्थः । तत्र द्विस्त्रियतुर्गिति क्लृप्तोऽर्थ इति (८।३।४३) वैकल्पिको विकल्पनोयः ।

“एकस्मान् ङ अ ग वटा दाभ्यां ष स्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ।

त्रेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पञ्चभ्यः श्लौ षड्भ्यः ॥१॥

इति महाभाष्यम् । (Z)

१। वृद्धिरादैच् (१।१।१) ।

संज्ञारूपेणार्थवत्त्वमिति प्रातिपदिकत्वे वृद्धिशब्दात् स्युः । स्वरूपमपि हि शब्दार्थे
एव । आदिति रेविति च पृथगेव पदे । ... ..

... ..

From the end, that is, from the end of the चतुर्थपाद of the अष्टमाध्याय ।
६५ । भरो भरि सवर्णे (८।४।६५) ।

भरः किम् ? श्राद्धम् । रेफात् परस्य ङकारस्य गकारे न लोपः । भरि किम् ?
प्रियपञ्चाम् । प्रियाः पञ्च येषां तेषाम् । अल्लोपोऽन (६।४।१३४) इत्युपधालोपः । अत्वं
नकारस्य ञकारः । पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवदिति (१।१।५८, वा) अल्लोपो न स्थानिवत् ।
अत्र चकारस्य अकारे न लोपः स्यात् । हल इत्येव । वागग्मी । अत्र गस्य गकारे लोपो न
भवति । प्रतमिति । अच उपसर्गात् (७।४।४७) इति द्वितकारः । स वादेशः । क्तकारे
तस्थान्त्वस्य लोपः । शिगुहोति । शिषघातो हर्षिः । दृत्वेन घस्य ङः । भलाङ्गघ्
भ्रशौति (८।४।५३) ङकारस्य ङकारः । अम् । असोरल्लोपः (६।४।१२१) अशुस्वारपर-

(Z) “इति महाभाष्यम्” indeed !! The supporters of Sristidhara, if attempting to
verify this statement, will surely be as successful as was once an admirer of the
military, who was determined to have an interview with and therefore in
search of *Captain Towers*, whom he had heard of in

“Our revels now are ended . these our actors,

As I foretold you, were all spirits and

Are melted into air, into thin air

And like the baseless fabric of this vision,

The cloud-Capt towers, the gorgeous palaces,

The solemn temples, the great globe itself,

Yea, all which it inherit, shall dissolve .

And, like this insubstantial pageant faded,

Leave not a rack behind. We are such stuff

As dreams are made of, and our little life

Is rounded with a sleep.”—The Tempest, Act IV., Scene i.

The stanza एकस्मान् + अ ङcc. occurs in the *Kasika Vritti* (काशिका वृत्ति) .

वर्णो । अकारात् परस्य उकारस्य उकारे वा लोपः । इत्येति । रुधिरं आवरणे ।
 हेर्धिः । धातुधकारस्य भलाङ्गश्च भ्रूति (८१४५३) इकारः । तस्यापि धकारे वा लोपः ।
 बन्धुमिति । बन्ध बन्धने । अग्निद् । तुसुन् । धातुधकारस्य अश्रुत्वेन इकारः । तस्य
 वा लोपः । तर्पति । ह्य प्रीत्यने । लघूपधगुणः (७३५८६) । तकारो इत्यन्तः । पकार
 ओष्ठ इति सावर्ण्याभावान्न लोपः । अन्न खरसूत्रे हे इति ।

६६ । उदात्तानुदात्तस्य खरितः (८१४६६) ।

६७ । नोदात्तखरितोऽद्यमगाग्रीकाश्रयपगालवानाम् । (८१४६७)

अत्र नोदात्तखरितोऽद्यसूत्रे उद्यग्रहर्णं मङ्गलार्थम् । आकरत्वं निमङ्गलमिदम् ।
 आदौ वृद्धिरादैर्जिति (११११) वृद्धिशब्दः । मध्ये शिवशमरिच्छस्य कर इति (४१४१३३)
 शिवशब्दः । अन्नोऽद्यशब्द इति ।

६८ । अ अ इति (८१४६८) ।

आद्यो विवृतो द्वितीयः संवृतः । विवृतोऽकारः प्रयोगेषु संवृतो भवतीति । तत्तत्-
 कार्यार्थं विवृतः । नतु तस्य तथा प्रयोगः । अपितु विवृतत्वेनाद्येनाकारेण ह्रस्वेनात्त ईर्ष-
 न्ततयोर्ग्रहणं नेष्यते । विश्रुतगुणवत् उच्चारणसामर्थ्यात् उद्यग्रहर्णानुवर्तमानादा ।
 अकाररूपेणोद्यो यः संवृतो भवतीति वा । त्रिपाद्यामसिद्धाधिकारे संवृतत्वविधानं
 तस्यासिद्धत्वाद् दोषत्वादिकार्यार्थमिति नेत्रेयः । वृच्च इति । विमर्गनिकटेऽपि संवृतो-
 ऽयमकारः । सिद्धिरिति । अनेन वृत्तिज्ञता मङ्गलं सूचितम् । अश्रुत्वेन विवृत्वाच्च
 इत्युच्चारणादेव सर्वं सम्यग्मम् । काशिकेति । काशयति प्रकाशयति स्मार्थमिति काशिका
 जयादिद्विवरचिता वृत्तिः । काश्या भवा वा । भागवृत्तिर्भृशुह्रिखा ओधरसि-
 नरेन्द्रादिष्टा विरचिता । तयोर्वृत्तयोर्मतं आख्यातुं प्रतिपादयितुं यदि धोः प्रतिभा वर्तते
 तदेयं भाषावृत्तिः विचिन्तामिति ओकार्थः । विकल्बतामिति च कश्चित् पाठः । कश्चित्
 काशिकार्थः कश्चिद् भागवृत्तार्थं मया प्रकाशितः । न खल्वतिचाश्रुत्यादेवाभ्यामश्रुत् किमपि
 विवृतमिति भाव इति

भाषावृत्तार्थविवृतावष्टमाध्यायसङ्गतः ।

चतुर्थो विवृतः ऋदः श्रीदृष्टिधरशर्मणा ॥ १ ॥

इति श्रीदृष्टिधरचक्रवर्तिज्ञता भाषावृत्तार्थविवृतिः समाप्ता । श्रीरामः । श्रीः ।

The so-called quotations in the commentary "from the Maha-bhasya" will often be found either wrong or altogether non-existent and hence probably given on hearsay (A A). If they were not the foolish manipula-

(A A) Sristidhara's attempt to explain पट्टिकीपाञ्चव 'In पट्टिकीपाञ्चवः त्रिष्यव
 चर्षचपैटासदात्, probably in imitation of पट्टिकीपाञ्चव कञ्चै चपेटा ददाति (नमःभाष,
 1. 1. 1-) is curious (vide our note on 1. 4. 32). He had, it seems, no नमःभाष

tions of the Scribes, the conclusion is irresistible that the acquaintance of Sristidhara's countrymen with the Mahabhasya had dwindled at the period to nothing. In fact a few centuries back the king Lakshmana-sena had been, if Sristidhara is to be believed, tired of the Vedic portions of Panini's Grammar. Purushottama too helped him in keeping them away from the people as much as he could. Thus the Bengalis generally neglected and ceased from studying the Astadhyayi (BB) and the Mahabhashya. The Vedic Sutras of the former were unknown to them. This state continued for a pretty long time. Even a few decades ago, the Bengali pundits were unable to

by him, while composing his Vivriti. In fact he based his book on the Nyasa (or the काशिकाविवरणपञ्जिका by जिनेन्द्रवह्नि) । So he says—

न्यासग्रन्थार्थानुपपत्त्यर्थालोचनशक्तिभिः ।

बोधोऽयं करुणावह्निः कृतिभिर्मं परिचयः ॥ १ ॥ इति ।

Some read here बोध्यः for बोध्यः । The Nyasa was most likely the first of the commentaries on the Kasika Vritti. (Vide the Introduction of our edition of the Nyasa published by the V. R. Society, Rajshahi).

(BB) There were of course some exceptions e.g. Brihaspati (ब्रह्मसूत्रि) the celebrated Rayamukuta (रायमुकुट), Raghunatha Siromani (रघुनाथशिरमणि) of the Didhiti (दिदितिदीपति), Kulluka-Bhatta (कुल्लुकभट्ट) the commentator of the Manu-Samhita (मनुसंहिता) &c.. The Raya-Mukuta wrote a commentary, entitled the Padachandrika on the Amarakosha. He had shown in it a profound knowledge of the Astadhyayi, though some subsequent writers on Amarasimha occasionally carped at him. That the Raya-Mukuta was a Bengali is clear from the following statements quoted from the Padachandrika.

“ज्योतिषान्मणिपुञ्जमश्नु कुरुषं द्वारं ज्वलत्कुम्बलेः

रबौषण्डुरिता दशाङ्गुलिकुण्डः श्रोत्रिण्यतीरुमिकाः ।

यः प्राप्य विरदोऽपरीष्टकनककामैरविन्दन् नृपा-

ञ्जनेभै स्तुरगैश्च रायमुकुटाभिस्त्रागमभिस्त्रागतौम् ॥१॥

यत्पुत्रा नृपसन्निभौखिमणयो विन्नासरावादयः

स्त्रीता दिग्जयिनामपोद् जयिभो लोके कवीन्द्राय धे १

ब्रह्मास्त्रानरपादपादिसहितं यदुदस्तापुत्रवं ।

• सप्तदशमविशेषनिर्मलततः कृत्स्नेषु शस्त्रेषु ते ॥ ७ ॥

construe and explain the hymns of the Rig-Veda and the Aphorisms of Panini's Grammar, especially those on accents. This retrogression dated probably from the 16th century A.D. Oh ! for its utter vanishment from Bengal.

SRISH CHANDRA CHAKRAVARTI.

पुष्पां पश्चितसार्धभीमपदयो गौडावनीपार्थिवान्
 कः प्राप्तः प्रथितो ब्रह्मस्यतिरिति आलोकवाचस्यतिः ।
 कोपस्वामरनिर्मितस्य विविचम्बाख्यानदीक्षागुरुः
 सामन्दं पदचन्द्रिकां स कुरुते टीकानिमां कीर्तये ॥८॥
 इयं षोडशटीकार्यसारमादाय निर्मिता ।
 अतोऽभिलिखितोऽर्थोऽस्मां न ह्येयः सहसा वधैः ॥९॥”

And again—“इति महिम्नापनीय-कविचक्रवर्ति-राजपश्चित-पश्चितसार्धभीम-पश्चितपुष्पांशु-
 मन्त्रार्थ-रायसुकुटमणि-श्रीमद्ब्रह्मस्यतिरुतायामरकोपपञ्जिकायां पदचन्द्रिकायां लिङ्गादिसंज्ञकवर्गः समाप्तः ।
 समाप्ता चैयममरकोपपञ्जिकेति ॥”

The age of the Pada Chandrika is ascertained from the incidental mention of a date viz : year 4532 of the Kali-Yuga (कलियुग), that is, 1353 Saka which corresponds with 1431 A.D. There is a complete MS. of it, in the Varendra Research Society, Rajshahi, which appears to have been copied out within fifty years of its composition, viz : in 1396 Saka, i.e. 1474 A.D. The गौडावनीपार्थिव mentioned by the Raya-Mukuta appears to have been Jadu (यदु) or Jalaluddin Mahammed Shah who reigned over Bengal from about 1414 A.D. to 1431 A.D. He was a son to Raja Gonesha (राजा गणेश 'or कंसनारायण) who was called Kanas (कंस) by the Mahomedan Historians. Raja Gonesha reigned from 1409 A.D. to 1414 A.D. Jadu was succeeded by his son Samas-uddin Ahmedsha who reigned from about 1431 A.D. to 1442 A.D.

अथ

महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृता

भाषावृत्तिः ।

नमो बुद्धाय भाषायां यथात्रिमुनिलक्षणम् ।

पुरुषोत्तमदेवेन लघ्वी वृत्तिर्विधीयते ॥ १ ॥

अथ शब्दानुशासनम् । लौकिकानां प्रकृतिप्रत्ययविभागपरिकल्पनया सामान्यविशेषवता च लक्षणम् । गत्यन्तराभावात् । वर्णानामुपदेशः क्रमसन्निवेशानुबन्धासङ्गनार्थः । तदुभयं संज्ञार्थम् । संज्ञा च (1) लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थी । अकारस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थः ।

अथ प्रत्याहारसूत्राणि ।

१ । अइउण् । २ । ऋ ८ क् । ३ । एओङ् । ४ । षीष् ।
५ । इयवरट् । ६ । लण् । ७ । जमङ्गणनम् । ८ । भभञ् । ९ । घठषष् ।
१० । जवगडदग् । ११ । खफछठथचटतव् । १२ । कपय् । १३ । शषसर् ।
१४ । इक् इति प्रत्याहाराः ।

अकारादीनेतान् वर्णान् क्रमेषोपदिश्यान्ते अकारादीनित्संज्ञकाननुबध्नाति । प्रत्याहारार्थम् । तत्र अकाराद्येषुतुईशभिरनुबन्धैर्यथाक्रमम्—

एकं त्रीणि पुनश्चैकं चत्वार्येकं द्वयं त्रयम् ।

एकं द्वे षट् तत्तैवेकं चतुः पञ्च षड्द्वय च ॥ १ ॥ इति ।

अप् । अक् इक् उक् । एङ् । अष् इष् ऋष् ऐष् । षट् । अष् इष् यष् । अम् यम् ऊम् । यक् । भष् भष् । अष् इष् यष् अष् अष् पुनर्वच । इष् । यष् मष् भ्यष् ख्यष् । यर् भर् खर् चर् शर् । अष्

(1) सा च लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थी यावन्तम् । तत्र संज्ञार्थमित्यत्र नुवीच्यतः संज्ञानन्दः संज्ञानुबन्धवत् । नुवीच्यतापि प्रवृत्त्यर्थम् आकारादी अनुबन्धात् ।

इक् वल् रल् भल् शल् इत्येकचत्वारिंशत् प्रत्याहारा भवन्ति । उरन्
रपरः (१११५१) । चयो द्वितीयाः श्रि पौष्करसादेः (८१४४८, वार्त्तिकम्) ।
अममाड्ड (उच्चादि, १११११) इत्येतैश्चतुश्चत्वारिंशदिति ।

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ॥ १११ ॥

१ । वृद्धिरादैश्च ।

आदेकार ओकारश्च वृद्धिसंज्ञकाः स्युः ।

२ । अदेङ् गुणः ।

अदेकार ओकारश्च गुणसंज्ञकाः स्युः ।

३ । इको गुणवृद्धी ।

अतुक्तस्थाने ये गुणवृद्धी ते इक एव स्थाने वेदितव्ये । सार्वधातुकार्ध-
धातुकार्योरित्यङ्गस्य (७३१८४) गुणो भवति । चेता । होता । सोता ।
भविता । तरिता । सिचि वृद्धिः (७१२११) परस्मैपदेषु । अचेवीत् । अहीवीत् ।
अद्यावीत् । अलावीत् । अकार्षीत् । कथं स्योः पन्थाः सः १ गुणवृद्धि-
अर्धेऽज्ञानभिधानात् ।

४ । न धातुलोप आर्धधातुकी ।

आर्धधातुकी धातुः । धातुलोपनिमित्त आर्धधातुकी ये गुणवृद्धी प्राप्नुत
स्ये न स्युः । लोसुवः । लोपुवः । मरीचजः । पचाद्यचि यङो लुक् ।
इक इत्येक । अभाजि । रागः ।

५ । कृत्तिति च ।

कृत्तिति कृत्तिति च निमित्ते ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ये न स्युः । कृत्तिति कृत्तितम् ।
कृतम् । कृतम् । कृतम् । कृतम् । कृत्तिति कृत्तितः । कृत्तिति कृत्तितः । कृत्तिति कृत्तितः ।

मृष्टः । मृजन्ति । मसृजुः । कथं मार्जन्ति ममार्जुः ? मृजे रजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिरिच्छते (२) । व्यवस्थितविभाषया नित्यं तुम्-परिमृजः (३) ।

६ । दीधीवेषीटाम् ।

दीधीवेशी छान्दसी । इटो गुणो न स्यात् । प्रकाचिधम् । परचिवम् । सुङि मिति लघूपधगुणो (७।१।८६)ऽत्र निषिद्धः ।

७ । इलीऽनन्तराः संयोगः ।

संलग्ना इलः संयोग इत्युच्यन्ते । अन्निरिति मनो । स्रोति सतराः ।

८ । मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः ।

सुञ्जसहितया नासिकया यो वर्ष उच्चार्यते सोऽनुनासिकसंज्ञकः स्यात् । षँ । षौ । षौ । उजयनमाः । दधिँ । (४)

९ । तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् ।

तुल्यास्यं तात्वादित्यां प्रयत्नः स्पृष्टतादिश्च येषां तेऽन्वोद्यं सवर्णसंज्ञकाः स्युः । वर्ग्यो वर्ग्येण सवर्णः । अचः सख्यानाः । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः (८।४।५८) । ग्रहिता । कुण्डिता । अकः सवर्णे दीर्घः (९।१।१०१) । दण्डापम् । खट्टापम् ।

(क) ऋकार एकारयोः सवर्णसंज्ञा वक्तव्या । (५)

(२) एतत्, भाष्यकारिणां दीयमतत्वेनेको गुचरुही (१।१।१) इत्यनेपन्वसम् । तथाच—“इदानीं वेदाकरणा नृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभन्ते परिमृजन्ति परिमार्जन्ति परिमृजन्तुः परिमार्जन्तुः परिमृजन्तुः” इति । सेक्रामतो गुचरुही अद्यादिति संक्रमः कृत्तप्रत्यय इत्यर्थः ।

(३) दुर्बट्टतापद्यम् व्यवस्थितविभाषायिता । मेचेरचित्तु चानुमदीपि तुम्परिमृज सुम्परिमार्ज इत्युभावेव दर्शितवान् । वस्तुतस्तुभावेव सः । अतएवावेयो नृजेति भिदादिपाठादङ्, मेचपाठादिव इत्याभाव इत्याह ।

(४) अचोऽन्यच्चानुनासिक (८।४।५७) इत्यनेनाप्रसङ्गोऽन्यच्च दधिं नृजावोऽनुनासिकत्वं वा भवति ।

(५) Instead of attaching star marks to the *vartikas*, we have numbered them under the aphorisms to which they belong, with letters (क), (ख), (ग),

ह्रस्वः एकारो होतृकारः । एकारो दीर्घो नास्तीति ऋकारः ।

१० । नाज्भलौ ।

अज्भलौ परस्परं सवर्णसंज्ञकौ न स्तः । दण्डहस्तः । दधि शीतम् ।
विपायी मत्स्यः । आनडुङ् चर्म । यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपो न भवति ।

११ । ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ।

ईदूदेकारान्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । अग्नी इमी । वायू अथ ।
खड्गे इह । पचेते इह । मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येके । इवार्ये
षकारोऽयमित्यन्ये । (६) मणीव । दम्पतीव ।

१२ । अदसो मात् ।

अदसो मकारात् परमीदूदेत् प्रगृह्यसंज्ञं स्यात् । अमी अथ । अमू
आसाते । मादिति किम् ? असुतेऽन । अदसः किम् ? शम्यथ ।

१३ । शि ।

शि इति सूत्रं ह्रस्वोभागः सुपामादेशः (७।१।३६) ।

१४ । निपात एकाजनाङ् ।

एको योऽङ् निपातः स प्रगृह्यसंज्ञकः स्यात् । अ अपकर्षं । उ उत्तिष्ठ ।
आ एवं मगधसे । आ एवं किलैतत् । अनाङ् किम् ? आ उष्णमोष्णम् ।

ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधी च यः ।

एतमातं छितं विख्याद् वाक्यस्मरणयोरङित् ॥ १ ॥

&c...The students are to understand that they come from कल्याण and when quoting them, they are to supply after those vartikas, either the words इति वाच्यम् or इति वक्तव्यम् or इत्युपसंख्यानम् if not already supplied, to show that they belong to him.—The अथ sutras are marked here as (1), (2), (3), &c...

(6) तथाहि कादृशस्त्वित्त्वदस्त्वानिव परञ्जानीति प्रशस्त्वित्त्वित्त्वानिव केचित्त्वदस्त्वानीति शीपतिहयम् ।
कुषी विरीपाचकम्वाया इति छट्चरधतम् । नैवधे च—

'कुटीत्पलाभा मलिनपतीव तद्विलोचनाम्नां कुचकुचमलाभा ।

निपात विद् इति कञ्जाविही मचीव नौही तरङ्गी विरेजतः' ॥ १ ॥ इति ।

१५। ओत् ।

ओदन्तो यो निपातः स प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् । ओहो ओहम् । (7) उताहो इति ।

१६। सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावन्वार्धे ।

सम्बुद्धावोदन्तं शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञं स्यादितौ परे । भानो इति । अन्येषां भानविति । सम्बुद्धौ किम् ? गवित्ययमाह । अन्वार्धे इत्येकवृत्ता-
(8) वुपयुक्तम् ।

१७। उजः ।

उज् इतौ शाकल्यस्य मतेन प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् । उ इति । अन्येषां विति ।

१८। जँ ।

उज् इतौ जँ (9) चादिश्यते शाकल्यस्य मतेन । जँ इति । उइति । अन्येषां विति ।

१९। ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ।

ईदूतौ चेति सूत्रच्छन्दोभागः । (10) उक्तं प्रगृह्यम् ।

(7) "ओहो ओहं नमो मर्त्यं यदुबुध्य सुमध्यया ।

उत्तास्य नयने दीर्घं साकाङ्गमहमौचितः" ॥ १ ॥

इति जाम्बवतीविजयकाव्ये जाम्बवतीदर्शनीचरं कृष्णस्योक्तिः ।

ओहो ओहोभिर्सेहिना हिमागनेऽप्यभिप्रपेदे प्रति तां खराईताम् ।

तपसुंयुतां वपि मेदसाभ्ररा विभावरीभिर्बिभ्राम्बुविरे ॥ १ ॥ इति मेषधीये ।

(8) एकवृत्तौ साधारणवृत्तौ वैदिके लौकिके च विवरणं इत्यर्थः । "एकवृत्ताविति काशिकायां उपाधिस्यर्थः । एकवृत्तस्य मुख्याद्येत्वात् काशिकायां मुख्यावृत्तौ । इत्यस्यपि व्याख्यानादिति भावः । भागवतस्येदं वा । सा हि इवो विवरणकर्त्री" इति भाषावृत्तस्येति उट्टिचरचक्रवर्ती ।

(9) अतुनासिकफल्गु यरोऽतुनासिकेऽतुनासिको (८१४४५) चेति पाचिकातुनासिकत्वम् । यथा यदितम् इति पठसि । पक्षे यदितदृ इति पठसीति । एवं वाम् इति वाम् इति वा । चम् इति चम् इति वा । चिम् इति चिम् इति वा । ककुम् इति ककुम् इति वा । प्रगृह्यत्वे क्वचि परत एव संज्ञिता-
प्रतिषेधः ।

(10) अन्वे त्वेतावन्वन्वो । तथाहि भट्टोजि :— "न चायं योग्यश्चाण्डसहाविधानामिदोदाहरणानां दत्तादिति वाच्यम् । सुनिवर्तितं तुनाकादिष्ववा चान्दसकल्पनेऽतिप्रसङ्गम् । लोके प्रगृह्यत्वं च

२० । दाधा घृदाप् ।

दाध्दाद्दोदेडो धाञ्धेटी च घुसंज्ञकाः स्युः । प्रषिददाति । प्रषिदधाति । अदाबिति किम् ? दाब्दैपो मां भूत् । दातं धान्यम् । अददातं वक्ष्यम् ।

२१ । आद्यन्तवदेकस्मिन् ।

असहाये आद्यन्तवत् कार्यमतिदिश्यते । वलादेरिट् । अलाविषुः । अजादावियडुवडो । श्रियौ । भ्रुवौ । अन्तवस्वेऽजन्ताद् यत् । अध्येयम् । व्यपदेशिवदेकस्मिन्निति (11) वक्तव्यम् । एकाचो द्वे प्रथमस्वेति (६।१।१) बहुव्रीहिं वक्ष्यति । स यथेह जजागार तथा इयाय । आर । आदेशप्रत्यय-योरिति (८।३।५८) षत्वं वक्ष्यति । यथेह पश्यति तथाऽपाचीत् ।

२२ । तरप्तमपौ घः ।

एतौ घसंज्ञकौ स्याताम् । कुमारितरा । कुमारितमा । गौरितमा । अरूपेति (६।३।४३) ऋत्वः ।

२३ । बहुगणवतुडति संख्या ।

बहुगणौ प्रचुरार्थौ । वतुडती प्रत्ययौ । एते संख्यासंज्ञाः स्युः । बहुकत्वः । गणकत्वः । गणशः । तावत्कत्वः । कतिधा ।

२४ । णान्ता षट् ।

२५ । उति च ।

षकारणकारान्ता संख्या उतिप्रत्ययान्ता च षट्संज्ञा स्यात् । षट् सन्ति पञ्च वा । पञ्च सप्त नव दश पुरुषाः । एकादश । अष्टादश । कति सन्ति । कति पञ्च । षड्भ्यो लुगिति (७।१।२२) जश्शसो लुक् ।

अवतीत्वजिज्ञर्षे प्रमाणासुपलभाश्च ।" इति (शब्दकोशे) । यत्र निविडं तदनुमतमेवेति यथी आसन्नो वातप्रमी वाचतति अरः पपी उदिते पठित्यति शिष्य इत्यादौ भवितव्यमेव प्रकृतिभावेन । याल्यनेनेति यद्वो मुंक्त्तपचोऽचो वा । पिपति रशाम् पाति ॐ लोकाभिति पपीः स्युः । वातं प्रमिमीत इति वातप्रमीर्मुंक्त्तपचोऽचो वा । यथी किड् वेति (उच्, १।४२८) वातप्रमीरिति (उच्, ४।४४१) माङ्गल्येन यथीः पपीर्वातप्रमीरिति । तस्मै उी अर्वादीर्वाह यथी पपी वातप्रमी इति लुः । तत्प्रमोने ऽचि भाषायामप्यनेन प्रकृतिभाव इत्यर्थः ।

(15) व्यपदेशो पिषिदकचर्म ताड्येष निर्देश इति भावत् । तद्ग इतिरस्यर्थे । व्यपदेशी । ६६म् ।

२६ । क्तवत् निष्ठा ।

एतो निष्ठेत्येते । भिन्नः । भिन्नवान् ।

२७ । सर्वादीनि सर्वनामानि ।

सर्वप्रभृतीनि सर्वनामसंज्ञकानि स्युः । सर्वस्मै सर्वस्मात् । विश्वस्मै विश्वस्मात् । उभशब्दो नित्यद्विवचनटाक्विषयः । उभयोऽन्यत्र । उत्तर उत्तम इतर अन्य अन्यतर । अन्यपर्यायस्वत् त्व । नेम अर्धपर्यायो नेमभिन्नः । सम सिम पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर स्व अन्तर त्वद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युषद् अस्मद् भवतु किम् ।

२८ । विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ।

दिग्बहुव्रीहौ सर्वनामसंज्ञा वा स्यात् । उत्तरपूर्वस्यै । उत्तरपूर्वायै ।

२९ । न बहुव्रीहौ ।

बहुव्रीहौ सा संज्ञा नास्ति । प्रियविज्ञाय देहि । सौभावो न भवति । त्वत्कपित्थको मत्कपित्थकः । कुत्साद्यर्थे प्राक् टेरकञ् न भवति (५।१।७१) । प्रागिवात् क (५।१।७०) एव भवति ।

३० । तृतीयासमासे ।

अत्र सर्वनामसंज्ञा नास्ति । मासपूर्वाय देहि । पुनः समासप्रश्नाद् वाक्येऽपि । मासेन पूर्वाय ।

३१ । इन्द्रे च ।

इन्द्रे सा संज्ञा नास्ति । पूर्वापराणाम् । कतरकतमानाम् ।

३२ । विभाषा जसि ।

इन्द्रे जसि सा संज्ञा वा स्यात् । कतरकतमे कतरकतमाः ।

३३ । प्रथमचरमतयाल्पाङ्गकतिपयनेमाश्च ।

एते जसि वा सर्वनामानि स्युः । प्रथमे प्रथमाः । चरमे चरमाः । तयप् । द्वितये द्वितयाः । इये इयाः । (12) अल्पे अल्प्या इत्यादि ।

३४ । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायाम-
संज्ञायाम् ।

इमानि जसि वा सर्वनामानि स्युः । पूर्वे पूर्वाः । परे पराः । व्यवस्थायां
किम् ? दक्षिणाग्घ्राताः । प्रवीणा इत्यर्थः । असंज्ञायां किम् ? उत्तराः कुरवः ।

३५ । स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ।

जसि स्त्रं वा सर्वनाम स्यात् । स्त्रे गावः । स्त्रा गावः । अज्ञातिधना-
ख्यायाम् किम् ? स्त्रा ज्ञातयः । प्रभूताः स्त्रा दीयन्ते ।

३६ । अन्तरं वह्निर्योगोपसंख्यानयोः ।

अन्तरं जसि वा सर्वनामसंज्ञं स्यात् । वह्निर्योगि । अन्तरे अन्तरा वा
श्टहाः । ग्रामवाङ्मा इत्यर्थः । उपसंख्यानमधोवस्त्रम् । अन्तरे अन्तरा वा
शाटकाः । परिधेया इत्यर्थः ।

(क) अपुरीति वक्तव्यम् । अन्तरायां पुरि वसति । सर्वादित्वात् प्राप्तेः ।

(ख) वाप्रकरणे तीयस्य ङित्स्वरूपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । द्वितीयस्त्री
द्वितीयाय ।

३७ । स्वरादिनिपातमव्ययम् ।

स्वरादयो निपाताश्चाव्ययमित्युच्यन्ते । स्वर । प्रातर । अन्तर । उच्येत् ।
नीचैश्च दिवा । वह्निस् । स्वयम् । सृषा । हे । है । स्वाहा । स्वधा । अहा ।
क्लम् । शम् । सार्धम् । समम् । सह । शुभम् । स्वस्ति । अस्ति । आभीक्ष्ण्ये
निपाताः । च । वा । इव । वै । एव । इह । इति । इह स्वरादयो
वाचकाश्चादयो श्रोतका इति भेदः ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यत्र व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

३८ । तद्धितश्चासर्वविभक्तिः ।

सर्वा विभक्तिर्यतो नोत्पद्यते स तद्धितोऽव्ययं स्यात् । ततः । यत्र ।

विना । नाना । तसिलादिरेधाच्पर्यन्तः । कत्वसुच् सुचौ । शस्तसी । डाच् ।
 यमुयाली । दार्हिलो । चुर्याः । किमेत्तिडव्ययवादाम्बद्रथप्रकर्षे(५।४।११) ।
 कित्तराम् । वतिः । ब्राह्मणवत् ।

३९ । कृन् मेजन्तः ।

मान्तः कृदव्ययं स्यात् । कर्त्तुम् । स्वादुंकारम् । स्वपोषम् पुष्टः ।
 ईहाश्चक्रे । एजन्तः कृच्छान्दसः ।

४० । क्रातोसुन्कसुनः ।

क्रान्तमव्ययं स्यात् । कृत्वा । प्रकृत्व । तोसुन्कसुनौ छान्दसी ।

४१ । अव्ययीभावश्च ।

अव्ययीभावो नाम समासोऽव्ययं स्यात् । उपाग्नि प्रत्यग्नि । इह सुगिव
 संज्ञाप्रयोजनम् । नाकजादिरिति स्मृतिः । उक्तमव्ययम् ।

४२ । शि सर्वनामस्थानम् ।

४३ । सुङ्गनपुंसकस्य ।

जशशसोः शि (७।१।२०) रनपुंसकस्य सुट् च सर्वनामस्थानमुच्यते । शि ।
 कुण्डानि । दधीनि । सुट् । राजा । राजानो । राजानः । राजानम् ।
 राजानौ । सीमा । सीमानो । अनपुंसकस्य किम् ? सामनी । धामनी ।

४४ । नवेति विभाषा ।

नवाशब्दयोरर्थो विभाषासंज्ञः स्यात् । निषेधेन समीकृते विषये विकल्पः
 प्रवर्त्तते । उभयत्र विभाषाप्रयोजनम् । यथा विभाषा श्चेः (६।१।३०)
 संप्रसारणम् । श्चशाव शिश्नाय । श्चश्वतुः शिश्नियतुः ।

४५ । द्रुग् यणः संप्रसारणम् ।

यचः स्वाने भूतो भावी वा य इक् स संप्रसारणमुच्यते । इष्टम् । उतम् ।
 गृहीतम् । षीघ्रत । षीयत । अथ षष्ठीनिर्देशमधिकृत्याह—

४६ । आदग्रन्तौ टकितौ ।

षष्ठीनिर्दिष्टस्य आदिष्टिद् भवति । अन्तः किद् भवति । कविता ।
 भीषयते ।

४७ । मिदचोऽन्यात् परः ।

अर्षां मध्येऽन्यादचः परो मिद भवति । पर्यासि । सिञ्चति । कृषति ।

(क) मसृजेरन्यात् पूर्वं नुममिच्छन्ति । अनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम् ।
महत्ता । मन्मः ।

४८ । एच इगु ब्रखादेशे ।

एचः स्थाने ऋखादेश इगेव भवति । अतिरि कुलम् । अतिगु कुलम् ।
उपगु ।

४९ । षष्ठी स्थानेयोगा ।

अयोगा अच्युक्तसम्बन्धा षष्ठी स्थाने वेदितव्या । अस्तेभूः (२।४।५२) ।
भविता । ह्रुवो वचिः (२।४।५३) । वक्ता । अयोगा किम् ? जुदुपधाया गोहः
(६।४।८८) । उपगूहयति । निगूहयति ।

५० । स्थानेऽन्तरतमः ।

स्थाने प्राप्यमाणानां सदृशतम आदेशः स्यात् । अकः सवर्णे दीर्घः
(६।१।१०१) । लतापम् । कण्ठयोः कण्ठ एव दीर्घः । अर्थतः । तरुण-
श्रुवतिः । तरुणार्थे एव पुं वदुच्यते । गुणतः पाकस्थानो रोगः । अल्पप्राण-
योरघोषघोषवतोस्तादृगेव कुत्वम् । प्रमाणतः । अमुषै । अमूभ्याम् । ऋस्व-
दीर्घयोः स्तप्रमाण एवोकार उकारश्च स्यात् । स्थानप्रहणं स्थानार्थगुणप्रमाणेषु
स्थानान्तर्यं वक्षीयो यथा स्यात् । चेता स्तोता । प्रमाणान्तर्यादकारो
मा भूत् । तमद्यङ्गं बहुष्वन्तरिष्वन्तरतमो यथा स्यात् । वाग्धसति । त्रिष्टुब्
भसति ।

५१ । उरण रपरः ।

ऋवर्षस्व स्थानेऽण् रपरो भूत्वा प्रसजति । कर्त्ता । किरति । हेमातुरः ।
कारकः । ऋदुर्ध्वः । तवल्कारः ।

५२ । अलोऽन्यस्य ।

आदेशोऽन्तस्वान्तः स्थाने वेदितव्यः । इद् गोष्ठाः (१।२।५०) । पञ्च-

गोषिः । हन स्त च (३।१।१०८) । ब्रह्महत्या । रात्रः क च (४।२।१४०) ।
राजकीयः । बहः पः (७।३।४३) । रोपयति ।

५३ । डिञ्च ।

डिञ्चादेशोऽन्वखालः स्थाने स्यात् । पानडृतो हन्ते (६।३।२५) ।
मातापितरौ । अनङ् सौ (७।१।८३) । सखा । कर्त्ता । तातडो डिञ्चसामर्थ्यान्
नायमन्तविधिः स्मृतः । कुरुतात् ।

५४ । आदैः परस्य ।

परस्य कार्यमुच्यमानमादेरलः प्रत्येतथं यत्र पञ्चमीनिर्देशः । ईदासः
(७।२।८३) । आसीनः । अलोऽन्वखाला-(१।२।५२) पवादीऽयं योगः परत्वाद्-
नेकाल्शिदित्यनेन (१।१।५५) बाध्यते । अतो भिस ऐस् (७।१।८) । वृष्टेः ।

५५ । अनेकाल्शित् सर्वस्य ।

अनेकालादेशः शिञ्च सर्वस्यैव स्थाने स्यात् । अस्तेभूः (२।४।५२) ।
भविता । लिट् स्तभ्योरेशिरेच् (३।४।८१) । पेचे पेचिरे । जग्गसोः शिः
(७।१।२०) कुण्डानि । उक्ताः षष्ठीनिर्देशाः ।

५६ । स्थानिवदादेशोऽनलविधौ ।

आदेशाः स्थानिवद् भवन्ति । ब्रूञ् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । धातोरिति
(३।१।८१) तव्यदादयः । आवधिष्ट । आडो यमङ्गन इत्याकनेषदम् (१।३।२८) ।
अनलविधौ किम् ? वर्णविधौ मा भूत् । श्योः पत्याः सः । इलिति (६।१।६८)
न सुलोपः ।

(क) आडिभुवोरीट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । आत्य । अभूत् । भुव ईडिति ।
(७।३।८३) अस्तिषिचोऽपृक्त इति (७।१।८६) च मा भूत् ।

५७ । अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ।

अल्विध्यर्थोऽयमारम्भः । नियमार्थो वा । अजादेशः परनिमित्तकः
पूर्वस्मिन् विधौ कर्त्तव्ये स्थानिवत् स्यात् । पटयति । लघयति । अवधीत् ।
टिसोपस्नातो लोपस्य च स्थानिवद्भावाद् वृद्धिर्न भवति ।

५८ । न पदान्तद्विवचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घज-
ञ्चर्विधिषु ।

एषु विधिष्वजादेशो न स्थानिवत् । पदान्ते कौ स्तः । आवादेशः स्यात् ।
द्विवचने दृष्टान्त मङ्गल । अनचि चेति (८।४।४७) द्विवचनं न स्यात् । वरे
वरञ्चतो लोपे (६।४।४८) यायावरः । आतो लोप इटि चेति (६।४।६४)
स्यात् । सवर्णविधौ असोरल्लोपः (६।४।१११) । शिष्टि पिष्टि । अनुस्वारस्य
ययि परसवर्णी (८।४।५८) न स्यात् । अनुस्वारे शिषन्ति । पिषन्ति ।
नद्यापदान्तस्य भलीत्यनुस्वारो (८।३।२४) न स्यात् । जश्चविधौ । अभ्यस्त-
स्वाकारलोपः । धङ् । धङ्म् । जश्त्वं न स्यात् । चर्विधौ । गमहनेत्युप-
धातोपः (६।४।४८) । जञ्चतु जञ्चुः । खरि चेति (८।४।५५) चर्त्वं न स्यात् ।
अतः स्थानिवत्त्वं निषिध्यते ।

(क) स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत् ।

तत्रेह स्वरो नोदाङ्गियते । दीर्घविधौ । अल्लोपोऽनः (६।४।१३४) ।
प्रतिदीया । हलि चेति (८।२।७७) दीर्घां न स्यात् । यलोपे क्तिञ्चतो लोपः
(६।४।४८) । कण्ठूतिः । वलि यलोपो न स्यात् । लोपः किम् ? वायोः ।
यथादेशः स्थानिवदेव । अतो वलि यलोपो न भवति ।

१८. (ख) क्लियुगुपधात्वचङ्परनिष्कृतत्वषलेषु न स्थानिवत् ।

लावयतेः पावयतेश्च क्लिप् । लौः । पीः । क्ली लुमं न स्थानिवदिति
क्लिपोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्दृष्ट (13) । लुकि--भामलकं फलम् । मयट् ।
फले लुक् (४।३।१६३) । लुक् तद्धितलुकीति (१।२।४८) स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ
तस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद् यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपो न भवति ।
उपधात्वे—पारिखीयम् । चातुरर्थिकाणन्ताद् यस्येति चेति (६।४।१४८)
लोपस्य स्थानिवत्त्वात् खोपधाच्छः (४।२।१४१) । चङ्परङ्गत्वत्वे । अवीवदद्
वीचां परिवादकेन । प्रथमस्य णिचोऽस्थानिवत्त्वाण् चो चङीति (७।४।१)
ङ्गत्वम् । एवं पापञ्चतेः पापक्तिः । पाचयतेः पाक्किः । यायञ्चतेर्यायष्टिः ।

याजयते र्याष्टिरिति । अज्ञोपबिलोपयोः स्यानिवस्वनिषेधाज् भ्रलीति कुत्ववत्वे भवतः ।

५६ । द्विर्वचनेऽचि ।

द्विर्वचननिमित्तेऽच्यजादेशः स्यानिवद् भवति । स्यानिरूपेणावतिष्ठते । क्त ? द्विर्वचन एव कर्त्तव्ये । क्ते द्विर्वचने पुनरादेशरूपं नटवद् गृह्णाति । पपतुः पपुः । जघ्नतु जघ्नुः । जक्षतु जक्षुः । अतो लोपस्य (६४।१४५) गमहनेत्युपधालोपस्य (६।४।६८) च स्यानिवत्त्वादेकावो द्विर्वचनं सिध्यति । विनाय कुलाव । आयावोः स्यानिवत्त्वान् नैलीशब्दी हिरुष्येते । अचीति किम् ? जेघ्रीयते । यञ्जीत्त्वं न स्यानिवत् । उक्तः स्यानिवद्भावः ।

६० । अदर्शनं लोपः ।

प्रसक्तस्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् । राजा । भवान् । पचेरन् ।

६१ । प्रत्ययस्य लुक्ञ्लुपः ।

प्रत्ययादर्शनस्य तद्भावितस्य संज्ञात्रयं स्यात् । अदिप्रभृतिभ्यः शपः (२।४।७२) अप्ति । जुहोत्यादिभ्यः झुः (२।४।७५) जुहोति । जनपदे लुप् (४।२।८१) अङ्गा वङ्गाः । द्वाङ्मगधेत्यण् (४।१।१७१) ।

६२ । प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम् ।

लुप्तेऽपि प्रत्यये तद्देतुकं कार्यं स्यात् । गोमान् । सर्वनामस्थाने-नुम् । अहन् । अग्निचित् । अधोक् । सुप्तिङन्तं पदम् (१।४।१७) । अट्ठेष्ट । हलादौ षष्ण इमितीम् (७।३।६२) । इह प्रत्ययस्येत्यनुवृत्तौ पुनः प्रत्ययग्रहणं क्तञ्प्रत्ययलोपे यथा स्यात् । प्रत्ययैकदेशलोपे मा भूत् । आघ्नौयेत्यत्र सीयुट्सकारलोपे प्रत्ययलक्षणाभावाज् भ्रलादित्वं नास्तीत्यनुनासिकलोपो न स्यात् । तन्नक्षमिति च वाच्ये पुनः प्रत्ययग्रहणं वर्षाश्रयनिवृत्त्यर्थम् । तेन गवे हितं गोहितम् । रायः कुलं वैकुलमिति । अचीति प्रत्ययलक्षणाभावाद् वर्षाश्रया अवाद्यो न भवन्ति ।

६३ । न लुमताङ्गस्य ।

लुक्ञ्लुपग्रन्थेऽङ्गस्य तत् कार्यं न स्यात् । अष्टः । जुहुतः । गर्गाः ।

शपि यञि च गुणवृद्धी न भवतः । राजपुरषः । असौ भत्वं न भवति । अहर्ददाति । अहर्भुङ्क्ते । रोऽसुपीति (८।२।६८) प्रतिषेधो न भवति । अङ्गस्य किम् ? पञ्च । साम । पयः । समुदायस्य पदत्वं भवत्येव ।

(क) उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ प्रत्ययलक्षणं नास्तीति । परमवाची परमश्लिङ्गी परमगोदुहो परमदण्डिनो । समासेऽन्तर्वर्तिनीं विभक्तिमात्रित्य पदत्वे कुत्वढत्वघत्वनलोपाः प्राप्ता न स्युः । अपदादिविधौ किम् ? दधिसेचो । मधुसेचो । सात्पदाद्यो (८।३।१११) रिति षत्वनिषेधो भवत्येव । सेचयतीति सेक् ।

६४ । अचोऽन्यादि टि ।

अचां सन्निविष्टानां मध्येऽन्यो योऽच् तदादि टिसंज्ञं स्यात् । आताम् । आथाम् । आम्रशब्दः । पटत् । दमत् । अच्छब्दः । पचे पचेति इत्यत्रान्तादिवत्त्वं व्यपदेशिवद्भावात् ।

६५ । अलोऽन्यात् पूर्वं उपधा ।

उपान्यो वर्ण उपधोच्यते । पाचकः । शिष्टः । भेत्ता । नक्तकः ।

६६ । तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।

सप्तम्या निर्दिष्टे पूर्वस्य कार्यं स्यात् । दध्युदकम् । मध्विदम् ।

६७ । तस्मादित्युत्तरस्य ।

पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य कार्यं स्यात् । पदात् पदस्य । ग्रामो वः । पुत्रो नः । न पूर्वस्य । युष्माकं ग्रामः । अस्माकं पुत्रः ।

६८ । स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा ।

शास्त्रे शब्दस्य स्वं रूपं शास्त्रम् । नार्थः । अग्नेर्दक् (४।२।३३) आग्नेयम् । पावकादेर्न भवति । राज्ञः क च (७।२।१४०) । राजकीयः । नृपादेर्न भवति । अशब्दसंज्ञा किम् ? टि सु घः । अर्थ एव दृश्यते । इह तु विभाषा दृश्यतीति (२।४।१२) प्रत्यन्यग्रोधं कुरुपृषतं स्वे पुषः (३।४।४०) स्वपोधं रेपोधं गोपोषमित्यादौ विशेषग्रहणे पर्यायग्रहणे च यत्र आख्येयः ।

६६ । अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः ।

अण् उदित् गृह्यमाणः सवर्णस्य स्वरूपस्य च ग्राहकः स्यात् । अस्य चूी (७।४।३२) । खट्ठीस्यात् । यस्येति च (६।४।२४८) । चोद्धिः । स्वरूपस्य च । शक्तीकरोति । दाक्षिः । उदित् कु चु टु तु पु । अप्रत्ययः किम् ? सनाशं-सभिच्च उः (३।२।१६८) । अ सांप्रतिके (४।३।६) । इह प्रतीयते विधीयते भाव्यत इति प्रत्ययः । तन्निषेधाद् भाव्यमाणोऽण् सवर्णान् न गृह्णातीत्ययमर्थ इत्याहुः । तेन इदम इश् (५।३।३) अम् सम्बुद्धौ - (७।१।६६) वलादेरित्यादौ (७।२।३५) च सवर्णाग्रहणम् ।

७० । तपरस्तत्कालस्य ।

तपरो वर्ण आत्मना तुल्यकालं ग्राहयति । अतो भिस ऐस् । (७।१।६) । वृत्तैः । नेह । खट्वाभिः । ऋत इद् धातोः (७।१।१००) । किरति । गिरति ।

७१ । आदिरन्त्येन सहिता ।

आदिर्वर्णोऽन्त्येनेता इत्संज्ञकेन सह मिलितो मध्यपतितानां वर्णानां ग्राहकः स्यात् स्वरूपस्य च । अण् । अक् । हल् । अच् । सुप् । तिङ् । सुट् । आप् । ळन् । ळञ् ।

७२ । येन विधिस्तदन्तस्य ।

येन विशेषणेन विधिरुच्यते स तदन्तस्य ग्राहकः स्यात् । एरच् (३।३।५६) । इकारेण धातोरज्ज्विधिरितौकारस्तदन्तं ग्राहयति । चयो जयः ।

(क) यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे । अचीत्यजादावियङ्गुवडौ । त्रियौ । भुवः । उक्तं ग्रहणकशास्त्रम् ।

७३ । वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद् वृद्धम् ।

अचां मध्ये यस्यादिर्वृद्धिस्तद् वृद्धसंज्ञं स्यात् । वृद्धाञ्छः (४।२।११४) । पाणिनीयम् । शैवीयम् । बौद्धीयं मतम् ।

(क) वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्या । देवदत्तीयाञ्छात्रा देवदत्ता वा ।

(ख) गोत्रान्तादसमस्तवत् प्रत्ययो वक्तव्यः । वृद्धभारद्वाजीयाः । वृद्ध-
काश्वपीयाः । अजातीखलीयाः ।

७४ । त्वदादीनि च ।

त्वदादीनि वृद्धसंज्ञकानि स्युः । तदीयम् । इदमीयम् । अदसीयम् ।
युष्मदीयम् । मदीयम् । अस्मदीयम् । किमीयम् ।

७५ । एङ् प्राचां देशे ।

एङ् यस्याचामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् प्राग्देशे (14) । एषीपचनीयो
ग्रामः । भोजकटीयो देशः । देशे किम् ? गोमत्यां भवा गौमता मत्स्याः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य प्रथमःपादः ॥११॥

समाप्तञ्च पठमा पादः ।

(14) इदं व्याख्यानं जयादित्यमतानुसारि । भाष्यविरुद्धञ्च । प्राचामित्यनेन प्राचामाचार्याणामभि-
धानमिति कुचिदिति समाप्तञ्च भाष्यकारस्य व्याख्यानात् । तथाच कौघटः—“कुचिना प्राग्यहणमाचार्यनिर्दे-
शार्थं व्यवस्थितविभाषार्थञ्चेति व्याख्यातम् । अन्येन तु प्राग्यहणं देशविशेषणं व्याख्यातम् । भाष्यकारस्तु
कुचिदर्थेनमत्रिचिथत् ।” इति । जयादित्येनानयोपरं सर्वं गृहीतम् । शुभमाणदेशविशेषणत्वे सम्भवाद-
ध्याहर्तव्येन मतेनेत्यनेनान्वयो न कल्पनीय इति तर्कान्तरः ।

अथ श्रीपुरषोत्तमदेवकता

भाषावृत्तिः ।

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

१ । गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन् ङित् ।

एभ्योऽङ्गितः प्रत्यया ङिद्वयद् भवन्ति । इडादेशो गाङ् । अङ्घगीष्ट । अङ्घगीष्ठाः । “नाङ्घगीढ्वं ध्रुवं ऋतीः ।” कुटादेः । कुटिता । पुटिता । कुटितुम् । पुटितुम् । संकुटितव्यम् । अङ्घ्णित् किम् ? णिच् । कोटयति । घञ् । कोटः ।

(क) व्यचेः कुटादित्वमनसीति वक्तव्यम् । विचिता विचितुम् । अनसि किम् ? असुन् । उरुव्यचाः ।

२ । विज इट् ।

विजेरिङादिप्रत्ययो ङित् स्यात् । उद्दिजिता । उद्दिजितुम् । “नायसु-
द्दिजितुं कालः ।” उद्दिजितव्यम् । “पुरषादुद्दिजितव्यस्तीदृशः” । कथं
“सुद्दिजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते ?” ख्यन्तात् ।

३ । विभाषोर्णोः ।

जर्षीतिरिङादिप्रत्ययो वा ङित् स्यात् । प्रोर्णविता प्रोर्णुविता । प्रोर्ण-
वितुम् प्रोर्णुवितुम् ।

४ । सार्वधातुकमपित् ।

अपित् सार्वधातुकं ङित् स्यात् । कुरुतः । कुर्वन्ति । चिनुतः ।
चिन्वन्ति । अपिदिति किम् ? करोति । करोषि । चिनोति । इह

पूर्वमपिदिति योगं विभज्य ङिञ्च पित्त भवतीत्यर्थमाहुः । तेन सुयादित्यत्र यासुटो ङिञ्चनेन पित्तविषेधात् स्त्रीतीत्येतद्गतो वृद्धिर्लुकि वृत्तीति (७।३।८६) पिति न वृद्धिः । ब्रूताद् भवानित्यत्र ब्रुव इण् न भवति ।

५ । असंयोगाङ्गिट् कित् ।

असंयोगान्ताद् धातो लिट् कित् स्यात् । चक्रतुश्चक्रुः । विभित्तुर्विभिदुः । कुडुवतुर्दुडुवः । जुडुवतुर्जुडुवुः । जचतु रुचुः । असंयोगात् किम् ? “वलिर्वबन्धे जलधिर्ममन्धे ।” अपिदित्येव । विभेद ।

६ । वृन्धिभवतिभ्याश्च ।

आभ्यां लिट् कित् स्यात् । समीधे । बभूव । अत्रेन्धेःशब्दोविषयत्वाद् भुवो वृको नित्यत्वादाभ्यां किद्वचनानर्थक्यमिति भाष्यम् (15) । भाषा-यान्विधेर्लित्याम् । समिन्धाश्चक्रे । अत्रेष्टिः—ग्रन्थिश्चन्द्रिदन्धिस्वस्त्रीनामिति जयादित्यः । ग्रेशतुः । ग्रेशुः । अशतुः । अशुः । देभतुर्देभुः । परिषस्वजे ।

७ । मृड्मृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ।

एभ्यः सेङ्गपि क्त्वा कित् स्यात् । मृडित्वा । मृदित्वा । गुधित्वा । कुषित्वा । क्लिशित्वा । उदित्वा । उषित्वा ।

८ । रुद्विर्दमृषग्रहिस्वपिप्रच्छः संञ्च ।

एभ्यः सेङ्गपि क्त्वा कित् स्यात् । संञ्च । रुदित्वा रुद्विषति । विदित्वा विविदिषति । मुषित्वा मुमुषिषति । गृहीत्वा जिष्टञ्चति । स्वपिप्रच्छोः सन्नर्थं वचनम् । सुषुप्सति । पिष्टच्छिषति ।

९ । वृक्को भल्ल् ।

इगन्ताद् धातो भ्रंलादिः सन् कित् स्यात् । चिकीर्षति । चिचीषति । भल्लिति किम् ? शिशयिषते । इकः किम् ? पिपासति । भल्लादेर्विधिर्नव-चराम् ।

१० । हलन्ताच्च ।

हलन्तादिगुपधाज् भलादिः सन् कित् स्यात् । विभित्सति । वुभुत्सते । दम्भेर्हल्यहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम् । धीप्सति । धिप्सति ।

११ । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ।

हलन्तादिगुपधादात्मनेपदविषयौ लिङ्सिचौ कितौ स्याताम् । भित्सीष्ट । भुत्सीष्ट । अभित्त । अबुद्ध । तडनुवृत्तिः षट्सूत्रात् ।

१२ । उच्च ।

ऋवर्णान्तात् तौ कितौ स्याताम् । कृषीष्ट । कृषीष्ट । अकृत । अकृत । तीर्षीष्ट नदी । अतीर्षं नदी स्वयमेव ।

१३ । वा गमः ।

गमे स्त्री वा कितौ स्याताम् । किच्चादनुनासिकलोपः । संगंसीष्ट संगंसीष्ट वा । लं युद्धे विजयेन सङ्गंसीष्टाः संगंसीष्टा वा । समगत समगंस्त वा भ्रमरः सरोरुहेण ।

१४ । हनः सिच् ।

हन्तेस्तडि सिच् कित् स्यात् । आहत । आहसताम् ।

१५ । यमो गन्धने ।

यमस्तडि सिच् कित् स्यात् । उदायत सूचितवानित्यर्थः । “नोपायध्वं भयं सीताम् ।” गन्धने किम् ? आर्यस्त पादम् ।

१६ । विभाषोपयमने ।

स्त्रीकारे यमस्तडि सिच् किद्वा स्यात् । उपायत कन्याम् । “उपायंस्त महास्त्राणि ।” “सौमित्रे मामुपायंस्थाः ।”

१७ । स्थाघोरिच्च ।

स्थाघोरस्तडि सिच् कित् स्यात् । इकारश्चान्तादेशः । स्था । उपास्त्रित

करेणुः । प्रास्थितानेकः । घु । अदित । अदिथाः । अधित । अधिथाः ।
अधिघातां गावौ वस्त्रेन ।

१८ । न क्त्वा सेट् ।

सेट् क्त्वा किञ्च स्यात् । देवित्वा । वर्त्तित्वा । मृडित्वादौ किञ्चसुक्ताम् ।
सेङ्गुवृत्तिर्नवसूत्रायाम् ।

१९ । निष्ठा शौड्स्विदिमिदिच्छ्विदिधृषः ।

एभ्यः सेण् निष्ठा किञ्च स्यात् । शयितः शयितवान् । प्रस्वेदितः
प्रस्वेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः प्रक्ष्वेदितवान् । प्रमेदितः प्रमेदितवान् ।
प्रधर्षितः प्रधर्षितवान् । खिदादेर्विभाषा भावादिकर्मणोरिट् (७, २।१७) ।
धातुपारायणे तु भौवादिकस्य डीङीऽपि निष्ठायामकिञ्चसुक्ताम् । उड्डयित
उड्डयितवान् ।

२० । मृषस्तितिच्चायाम् ।

मृषेः क्षमायां निष्ठा किञ्च स्यात् । मर्षितः । मर्षितवान् । तितिच्चायां
किम् ? अपमृषितं वाक्त्रमाह ।

२१ । उदुपधाद् भावादिकर्मणोरन्यतरस्याम् ।

उदुपधाद् धातोर्भावारभयोर्निष्ठा किञ्च स्याद्वा । द्योतितं द्युतितं वानेन ।
“प्रद्योतितं तावदुदुप्रतानैर्दिवाकरः प्रद्युतितो न यावत् ।” एवं मुदप्रभृतेः ।
अशब्दविकरणामान्तु नेष्यते । निगुधितम् ।

२२ । पूङ्गुः क्त्वा च ।

पूङ्गुः क्त्वा निष्ठा च किञ्च स्यात् । पवितः पवितवान् । पवित्वा । पूङ्गु-
तीट् (७।२।५१) । क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् ।

२३ । नोपधात् यफान्ताद्वा ।

यकारान्ताङ्गीपधाद् धातोः फकारान्ताच्च क्त्वा किञ्च स्यात् । अथित्वा
अन्वित्वा । अथित्वा अन्वित्वा । गुफित्वा-गुम्फित्वा । नोपधात् किम् ?
रेफित्वा । यफान्तात् किम् ? संसित्वा ।

२४ । वञ्चिलुञ्चुरतश्च ।

एभ्यः ज्ञा किद्वा स्यात् । वञ्चित्वा वञ्चित्वा । लुञ्चित्वा लुञ्चित्वा । ऋतित्वा अर्चित्वा ।

२५ । ढषिमृषिकृशः काश्यपस्य ।

एभ्यः ज्ञा किद्वा स्यात् । ढषित्वा तर्षित्वा । मृषित्वा मर्षित्वा । कृशित्वा कर्षित्वा । काश्यपग्रहणं पूजार्थम् ।

२६ । रलो व्युपधाद् हलादेः संश्च ।

उ इ वी । तदुपधाद् रलन्ताद् हलादेः धातोः ज्ञा संश्च कितौ वा स्याताम् । लिखित्वा लेखित्वा । लिलिखिषति लिलेखिषति । एवं द्युतमुदादेः । द्युतित्वा द्योतित्वा । दियुतिषते दियोतिषते । रलन्ताद् किम् ? देवित्वा दिदेविषति । हलादेः किम् ? एषित्वा एषिषिषति । वेङ्गित्वेव । भुक्त्वा बुभुक्षते । उक्तं किञ्चम् ।

२७ । जकालोऽज्झस्वदीर्घमुतः । (16)

उकाल एकमात्रिक जकालो द्विमात्रिक ज्झकालस्त्रिमात्रिकोऽच् क्रमेण ऋस्वदीर्घमुतसंज्ञकः स्यात् । अग्निचित् । ऋच्छति । मुतो नोदाङ्गियते । भाषायां व्यवहारादर्शनात् ।

२८ । अचश्च ।

तन्नाविता ऋसादयोऽच एव स्थाने वेदितव्याः । ऋस्वः । अतिरि । अतिखट्टम् । दीर्घः । स्तूयते । पटूभवति । अत्र च्छन्दःसूत्राणि द्वादश । (17)

(16) Why जकालः is put and not अकालः or इकालः &c...? They say

“निरन्तराः क्रमस्थाश्च ऋस्वदीर्घमुता स्तयः ।

उपर्ये कुक्ठरुते प्रसिद्धा इत्युपर्यभाक्” ॥ १ ॥ इति ।

(17) These twelve Sutras, though omitted by the author, are cited here for reference and completion of the सूत्रपाठः. In cases of such other omissions elsewhere, the aphorisms will be similarly recorded in the note.

इह भाषार्हाण्यपि स्वरसूत्राणि न निबध्यन्ते । स्वरस्य भाषायामप्रचारा-
दनर्थित्वाच्च लोकस्य । वेद एवावश्यकः स्वरप्रयोगः । विश्वरेऽनिष्टापात-
भयात् (18) ।

४१ । अपृक्त एकाल्प्रत्ययः ।

एको योऽल्पप्रत्ययः सोऽपृक्त उच्यते । आसीत् । अपृक्त ईट् । अर्द्ध-
भाक् । भञ्जो ष्विः (३।२।६२) । वेरपृक्तस्य लोपः (६।१।६७) ।

४२ । तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ।

तुल्याभिधेयपद स्तत्पुरुषः कर्मधारयसंज्ञः स्यात् । याचकवृन्दश्रिका ।
कर्मधारये पुंवत् (६।३।४२) ।

४३ । प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।

समाससृते प्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् । यथा पञ्चमी भयेन
(२।१।३७) । वृकभयम् । सप्तमी शौण्डैः (२।१।४०) । अक्षशौण्डः ।

४४ । एकविभक्ति चापूर्वनिपाते ।

वाक्ये नियतविभक्तिकमुपसर्जनसंज्ञं स्यात् पूर्वनिपातं विना । निर्गतः
कौशाम्बरा निष्कौशाम्बिः । निर्गतं तस्या निष्कौशाम्बिं पश्येत्यादि ।

(क) एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनमिति कात्यायनः । अर्द्धपिप्यली । उप-
सर्जनश्लेषो न भवति ।

१८ । उच्चैरुदात्तः । १० । नीचैरनुदात्तः । ११ । समाहारः स्वरितः । १२ । तस्मादित
उदात्त नर्घञसम् । १३ । एकश्रुति दूरात् सम्भ्रुती । १४ । यञ्जकमंषजपन्डुङ्खसामसु ।
१५ । उच्चैस्वरां वा वषट्कारः । १६ । विभाषा ष्वन्दसि । १७ । न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ।
१८ । दीवन्नञ्जपोरनुदात्तः । १९ । स्वरितात् संहितायामनुदात्तानाम् । ४० । उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ।

(18) तथाचोक्तं भाष्ये—“दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा निष्ठा प्रयुक्तो न तन्मथेनाह । स वाग्वञ्जो
यजमानं चिन्वति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात्” ॥ १ ॥ इति । स्वरतोऽपराधिफलञ्च—पुराकिलिन्द्रेण स्वष्टुः पुत्रे
विश्वरुपास्त्रे इति कृतिपत स्तुष्टा वृत्रास्त्रामिन्द्रस्य इन्द्रारं पुत्रान्तरमुत्पिपादयिषुरामिचारिकं यामं कृतवान् ।
तन्नेन्द्रशत्रुर्वैरुस्तेति मन्त्रे इन्द्रशत्रुःशब्दे तत्पुरुषसमासेनाम्नोदात्ते प्रथीक्ये प्रमादात् स आदुदात्तः किल
प्रयुक्तः । तेन पूर्वपदप्रकृतिसंरिच्य वृद्धौस्वार्थी लब्धः । तत इन्द्र एवास्त्र पुत्रान्तरस्यापि चिंसकः सम्पन्न
इति त्रयीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । त्रिचासु न्य पठते “मन्त्रो ह्रीनः स्वरतो वर्णतो वेत्यादि ।

४५ । अर्थवद्धातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् ।

अर्थवच्छब्दरूपं प्रातिपदिकमुच्यते । वृक्षः । शुकः । डित्यः । कुण्डम् । विप्रः । सर्वः । उच्चैः । अर्थवत् किम् ? वनम् । धनम् । नाम्नावधे र्मा भूत् । अघातुः किम् ? इन्तेर्लङि अहन् । न लोपो हि स्यात् । अप्रत्ययः किम् ? काण्डे । कुण्डे । तपुणी । ऋसो नपुंसक (११२।४७) इति ऋसः स्यात् ।

(क) निपातस्यानर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्या । अध्यागच्छति । प्रलम्बते ।

४६ । कृतत्वद्वितसमासाश्च ।

एते प्रातिपदिकसंज्ञकाः स्युः । कर्त्ता । श्रीः । दाक्षिः । वरणाः । राजपुरुषः । कुम्भकारः । अर्थवत्समुदायानां समासस्यैवेति नियमाद् वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वाभावः । राज्ञः पुरुषः ।

४७ । ऋसो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।

क्लीवे प्रातिपदिकस्य ऋसः स्यात् । अतिरि । अतिरु । ग्रामणि कुलम् । नेह । रंमते कुलम् । काण्ठीभूतं कुलम् । तिडव्यययोरलिङ्गत्वात् । नेह । वनाग्रम् । वनायेति । वहिरङ्गत्वाद् दीर्घस्य ।

४८ । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ।

गोशब्दान्तस्य स्त्रीप्रत्ययान्तस्य चोपसर्जनस्य ऋसः स्यात् । चित्रगुः । स्त्री । निष्कीशाम्बिः । अतिखट्टुः । उपसर्जनस्य किम् ? राजकुमारी । स्त्रीति स्त्रयधिकारविहितस्य ग्रहणान्नेह । अतिसन्नीः । अतिश्रीः । अतिलक्ष्मीः ।

(क) ईयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधः । बहुश्रेयसी राजा कुलं वा । ईयस-
श्चेति (५।४।१५६) कपो निषेधः । (19)

(19) अत्र भट्टोजि :—“बहुश्रेयसी कुलम् । अत्र नपुंसकऋसत्वं न । ईयसो बहुव्रीहौ चेति ऋस-
मात्रस्य प्रतिषेधादिति श्रीपतिपुरुषोत्तमविश्वरूपपादयः । अन्धे तूपसर्जनऋसत्वं यत्र-निविध्यते । नपुंसकऋसत्वं
तु सादेव बहुश्रेयसि बहुश्रेयसिनी इत्याद्याङ्गः ।”—इति (प्रीदमनोहरा, P. 160, Benares Edition).

४६ । लुक् तद्धितलुकि ।

स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तद्धितलुकि सति । पञ्चशक्कुलिः । क्रीतार्ये
ठकोऽध्यर्षेति (५।१।३८) लुक् । आमलकं फलम् । नित्यं वृद्धेति
(४।३।१४४) मयट् । फले लुक् (४।३।१६३) ।

५० । वृद् गोण्याः ।

तद्धितलुकि सति गोण्या इत् स्यात् । पञ्चगोणिः पटः । योग-
विभागात् पञ्चसूचिः ।

५१ । लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने ।

लुपि लुबर्थे युक्तवत् प्रकृत्यर्थवद् व्यक्तिवचने लिङ्गसंख्ये स्याताम् । वङ्ग-
स्थापत्यानि बङ्गनि वङ्गाः । तेषां निवास (४।२।६८) इत्यणो जनपदे लुप्
(४।२।८१) । वङ्गा जनपदः । पञ्चालाः । कुरवः । पुण्ड्राः । लुपि किम् ?
लवणाङ्गुक् (४।४।२४) । लवणः सूपः । लवणा यवागूः । अभिधेयस्यैव लिङ्ग-
संख्ये स्याताम् ।

(क) हरीतक्यादिषु व्यक्तिः । न वचनम् । हरीतक्या विकाराः फलानि
हरीतक्यः फलानि । विकाराणो हरीतक्यादिभ्यश्चेति (४।३।१६७) लुप् ।

(ख) खलतिकादिषु वचनम् । न व्यक्तिः । खलतिकस्य गिरेरदूरभवानि
खलतिकं वनानि । अदूरभवश्चेत्यणो (४।२।७०) वरणादिभ्यश्चेति (४।२।८२)
लुप् ।

(ग) समास उत्तरपदस्यैव बहुवचनविषयस्य युक्तवद्भाव इति भाष्यम् ।
(20) । मथुरा च पञ्चालाश्च मथुरापञ्चालाः । उत्तरपदस्यैवेति किम् ?
पञ्चालमथुरे ।

५२ । विशेषणानाञ्जातिः ।

लुबर्थस्य विशेषणानाञ्च तथा स्यात् । अङ्गाः सम्पन्ना बहुक्षीरघृताः ।
अजातिः किम् ? अङ्गा जनपदी रमणीयः ।

(20) एतदध्ययेन तत्रैव वार्तिकरूपेण विन्वस्तस्य भाष्यस्य विवरणम् । वार्तिकस्य तत् समास-उत्तरपदस्य
बहुवचनस्य रूप इति ।

(क) मनुष्यलुपि प्रतिषेधः । चञ्चा मनुष्यो दर्शनीयः । चञ्चा दर्शनी-
येति मा भूत् । इवे प्रतिकृतौ (५।३।८६) कन् । तस्य लुम् मनुष्य इति
(५।३।८८) लुप् ।

५३ । तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ।

तदिति व्यक्तिवचनलक्षणं न कर्त्तव्यम् । संज्ञाप्रमाणत्वात् । संज्ञाशब्दा
एतेऽङ्गा वङ्गा वरणा इति । नानालिङ्गसंख्या एव प्रमाणं यथापो दारा
मृदा वर्षाः ।

५४ । लुब् योगाप्रख्यानात् ।

जनपदे लुब् (४।२।८१) वरणादिभ्यश्चेति (४।२।८२) लुबप्यशिष्यः ।
योगस्य सम्बन्धस्यानुपलब्धेः । नहि पञ्चालानां स्वामित्वात् पञ्चाला जनपदः ।
वृक्षयोगाद्वरणा ग्रामः ।

५५ । योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ।

यदि हि वृक्षादियोगः प्रमाणं स्यात् तदा वृक्षाद्यभावे वरणपञ्चालादेर-
प्रयोगः स्याद् यथा दण्डसम्बन्धाभावे दण्डिनः । तस्माद्रूढिरियम् ।

५६ । प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वात् ।

प्रधानोपसर्जने प्रधानार्थं सह ब्रूतः, क्रियाप्रधानमाख्यातं, साधनप्रधानः
कृदन्त, उत्तरपदार्थप्रधान स्तत्पुरुष इत्यादि वचनं, प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह
ब्रूत इति च पूर्वाचार्यपरिभाषितं न वक्तव्यम् । कुतः ? अर्थस्य शास्त्रादन्यो
लोकस्तत्प्रमाणत्वात् । अनधीतव्याकरणोऽपि राजपुरुषमौपगवञ्चानयेत्युक्ते
राजविशिष्टं पुरुषमुपगुविशिष्टञ्चापत्यमानयति ।

५७ । कालोपसर्जने च तुल्यम् ।

काल उपसर्जनञ्च न परिभाष्यम् । यतः पूर्वेण तुल्यम् । लोकात् एवाव-
गतेरिति प्रत्याख्यानम् । माथुर्यां (२१) तु वृक्षावशिष्यग्रहणमापादमनुवर्त्तते ।

(२१) What work is referred to by this माथुरी इति ? In the Rule तेन प्रोक्तम्
(४. ३. १०१) we have in the काशिका "प्रकर्षेणोक्तं प्रोक्तमित्युच्यते । न तु कृतम् । कृते च
(४. ३. ११३) इत्यनेन गतत्वात् । अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता माथुरी इति ।" माथुरेण means here

५८ । जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ।

जात्यर्थं एको बहुवहा स्यात् । सम्प्रज्ञो यवः सम्प्रज्ञा यवा वा । एकस्मिन् किम् ? सम्प्रज्ञो व्रीहियवौ । संख्याप्रयोगे प्रतिषेधः । एको व्रीहिः सम्प्रज्ञः सुभिन्नकरः ।

५९ । अस्मदो द्वयोश्च ।

अस्मद एकत्वे द्वित्वे च बहुवचनं वा स्यात् । अहं करोमि वयं कुर्मो वा । आवां कुर्वो वयं कुर्मो वा । व्यवस्थितविभाषया सविशेषणानां प्रतिषेधः । अहं पटुर्ब्रवीमि । आवां पटुतरो छात्रौ ब्रूवः (22) । युष्मदि गुरावेकेषामिति जयादित्यः । त्वं गुरु र्ययं गुरवः ।

६० । फल्गुनीप्रोष्ठपदानाञ्च नक्षत्रे ।

फल्गुन्योर्द्वयोः प्रोष्ठपदयोश्च नक्षत्रे बहुवचनं वा स्यात् । पूर्वे फल्गुन्यौ पूर्वाःफल्गुन्यो वा । पूर्वे प्रोष्ठपदे पूर्वाः प्रोष्ठपदा वा । नक्षत्रे किम् ? फल्गुन्यौ माणविके ।

६१ । छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् ।

६२ । विशाखयोश्च ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

६३ । तिथ्यपुनर्वसोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ।

तिथ्य एकः पुनर्वसु ही । तेषां नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचने प्राप्ते द्विवचनं विधीयते । उदितो तिथ्यपुनर्वसु । अर्थग्रहणात् सिध्यपुनर्वसु । बहुवचनस्य किम् ? इदं तिथ्यपुनर्वसु । एतदेव ज्ञापकं सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद् भवतीति (23) । उक्तः संख्यातिदेशः ।

according to the व्यास and पदमञ्जरी, मधुरायां भवेत् । But this one probably is not the माधुरी इति spoken of by पुरुषोत्तम ।

(22) कथं वयं तस्मान्नेषान् मधुकर इता स्वं खलु ज्ञतीति प्राक्तनत्वे, एते वयमनी दाराः कन्धेयं कुञ्जलीवितमिति कुमास्कांभ्ये, वयं क्व वर्णाश्रमरचणोचिता इति भारवी, त्वं राजा वयमप्युपासित-गुरुप्रज्ञाभिमानोन्नता इति भर्तृहरिश्चतके च ? न च विश्वेयोऽर्थो विश्वेषामित्यतिदेशो भवत्येवेत्याहुः ।

(23) सर्वो ऋषी विभाषैकवद्भवति is a परिभाषा, numbered 36, in the परिभाषापाठ which

६४ । सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।

तुल्यरूपाणामेकोऽवशिष्यते । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षी । वृक्षश्च वृक्षश्च वृक्षश्च
वृक्षाः ।

सरूपसमुदायाच्च विभक्ति र्यां विधीयते ।

एक स्तत्रार्थवान् सिद्धः समुदायस्य वाचकः ॥ १ ॥

रूपग्रहणादर्थभेदेऽपि भवति । व्रीहिश्च माषः । मानश्च माषः । मूर्खश्च
माषः । माषाः । “पादा रश्मरङ्घ्रितुर्यांशाः ।” एकविभक्तौ किम् ? विप्राभ्यां
कृतं विप्राभ्यां देहि ।

(क) समानार्थानाञ्च भिन्नरूपाणां कचिदेकशेषो वक्तव्यः । वक्रदण्डश्च
कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डी कुटिलदण्डी वा ।

६५ । वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ।

यूना सह वचने वृद्धः शिष्यते । युवा निवर्त्तते । वृद्धयुवप्रत्ययलक्षण एव
चेद्विशेषः । गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । नेह । गार्ग्यावात्स्यायनी ।
अपत्यमन्तर्हितं वृद्धमुच्यते (24) ।

६६ । स्त्री पुं वच्च ।

यूना सह वचने वृद्धा स्त्री शिष्यते पुं वच्च स्त्रार्थः स्यात् । गार्गी च
गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ । दाक्षी च दाक्षायणश्च दाक्षी । वात्सी च वात्स्यायनश्च
वात्सी । नेह । गार्गीवात्स्यायनी । दाक्षीवात्स्यायनी ।

६७ । पुमान् स्त्रिया ।

स्त्रिया सहोक्तौ पुमान् शिष्यते । देवश्च देवी च देवी । असुरी ।

contains all such *Paribhashas* or Sutrās composed by the Ante-Panini Gram-
marians. Only those of them which have been applied to and accepted by the
भाष्यकार, are now taken as authoritative by the Grammarians of the Panini
School. The Paribhashas are explained by सौरदेव in his परिभाषावृत्ति, पुरुषोत्तम
in his खलितपरिभाषा (वा परिभाषावृत्ति) and गार्गीजिभट्ट in his परिभाषावेन्दुशेखर ।

(24) अपत्यमन्तर्हितं वृद्धम् is a Sutra of the ante-Panini Grammarians. The
word वृद्ध here is what is meant in the अष्टाध्यायी by the term गोत्र, that is, पीतप्रभृति
अपत्यम्, viz :—अपत्यं पीतप्रभृति गोत्रम् (४।१।१६२) ।

ब्राह्मणौ । कुक्कुटौ । मयूरो । गौरयं गौरियमेतौ गावौ । शिवश्च शिवा च शिवी । “कथयति शिवयोः शरीरयोगम्” । तल्लक्षणश्चेदित्येव । कुक्कुटमयूर्यौ ।

६८ । मातृपुत्रौ स्वसृदुहिदभ्याम् ।

स्वस्रा भ्राता दुहित्रा पुत्रश्च शिष्यते । भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ । पुत्रश्च दुहिता च पुत्री ।

६९ । नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् ।

अनपुंसकैश्च सञ्ज्ञोक्ती नपुंसकं शिष्यते । एकवच्चास्य वा स्यात्त्रिङ्गलक्षण एव चेद्विशेषः । शुक्लः प्रावारः शुक्ला शाटी शुक्लं वस्त्रं तदिदं शुक्लं तानीमानि शुक्लानि वा । अनपुंसकेन किम् ? शुक्लश्च शुक्लश्च शुक्लश्च शुक्लानि । एकवन्न भवति ।

७० । पिता माता ।

७१ । श्वशुरः श्वश्रूः ।

मातृश्वश्रूभ्यां सञ्ज्ञोक्ती पितृश्वशुरौ वा शिष्यते । “जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ” । मातापितरौ च । श्वशुरौ श्वश्रूश्वशुरौ च ।

७२ । त्वदादीनि सर्वैर्नित्यम् ।

सर्वैरिति त्वदादिभिरन्यैश्च सञ्ज्ञोक्ती त्वदादीनि शिष्यन्ते । स च देव-दत्तश्च तौ । यश्च विप्रश्च यौ । त्वदादीनाश्च यद् यत् परं तत् तच्छिष्यत इत्येके । स च यश्च यौ । यश्च कश्च कौ । स च त्वश्च युवाम् । स च त्वच्चा-हश्च वयम् ।

७३ । ग्राम्यपशुसंघेष्वतरुणेषु स्त्री ।

ग्राम्याणामतरुणपशूनां सङ्घेषु सञ्ज्ञोक्ती स्त्री शिष्यते । गाव इमाः । भजा इमाः । संघेषु किम् ? एतौ गावौ । अतरुणेषु किम् ? वत्सा इमे । अनेक-शफेष्वभिधानाच्चेह । भग्ना इमे । गर्हभा इमे ।

इति-मंज्जामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतार्या भाषावृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ११२ ॥ समाप्तश्च कुटापादः ।

अथ

श्रीपुरुषोत्तमदेवकृता

भाषावृत्तिः ।

प्रथमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । भूवादयो धातवः ।

भूवादयो धातुसंज्ञकाः स्युः । भू । भवति । एधँ । एधते ।

२ । उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।

उपदिश्यत इत्युपदेशो धात्वादिः (25) । तत्रानुनासिकविशिष्टोऽजित्-
संज्ञकः स्यात् । एधँ । स्पष्टँ । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । तेनेहापि
स्यात् । रगेँ । लगेँ ।

(क) इर उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । भिदिर् । अभिदत् । इरितो वेति
(३।१।५७) चुरङ् ।

३ । ह्रस्वन्तप्रम् ।

उपदेशेऽन्धं ह्रस्वित्संज्ञं स्यात् । अइउण् । डुक्कञ् । नदट् । सन् ।
युक् । अनङ् ।

४ । न विभक्तौ तुस्माः ।

विभक्तोस्त्ववर्गसकारमकारा इत्संज्ञा न स्युः । उच्चात् । पचेरन् । यस्मिन् ।
पचतः । अपचम् ।

५ । आदिर्जिडुडवः ।

इदित्येव । आदिभूता षिटुडुकारा इत्संज्ञकाः स्युः । जिमिदा मित्तः ।
टुनदि नन्द्युः । डुपचँष् पक्लिमम् ।

(25) धातुसूत्रगणोपादिवाक्यलिङ्गानुशासनम् । आगमाः प्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्त्तिताः ॥ १ ॥ इत्याहुः ।
अत्र वाक्यं वार्तिकमित्यर्थः । लिङ्गानुशासनस्य तु प्रकृतेऽनुपयोगः ।—मतान्तरे शास्त्रवाक्याणि उपदेशाः । आर्षं
वाक्यं वा । वस्तुतस्तूपदेशो धातुपाठप्रातिपदिकपाठौ सूत्रवार्तिके च । एतौ हि शब्दा उपदिश्यन्ते ।

६ । षः प्रत्ययस्य ।

प्रत्ययस्यादिः षकार इत्संज्ञकः स्यात् । षुन् । नर्सकी । खनकी । रजकी ।

७ । चुटू ।

चवर्गटवर्गौ प्रत्ययस्यादिभूतावित्संज्ञकौ स्याताम् । च्फर्च्-। कौष्मायन्यः । जस् । ब्राह्मणाः । वृक्षाः । ज्यः । शाण्डिल्यः । टः । कुरुचरी । डः । उपसरजः । अनास्यः (४/४।८५) । आन्नः । कथं केशचुच्चुः केशचणः ? चित्कार्यभावात् (26) । यादौ चुच्चुप्चणपौ लुमनिर्दिष्ट्यकाराविति (27) भाष्यम् ।

८ । लशक्वतद्धिते ।

लकारश्चकारकवर्गास्तद्धितवर्जिताः प्रत्ययस्यादिभूता इत्संज्ञकाः स्युः । ल्यप् । विजित्य । ल्युट् । चयनम् । शप् । भवति । क्तः । भूतम् । खच् । प्रियंवदः । घुरच् । भासुरम् । भङ्गुरम् । डे । पटवै । अतद्धिते किम् ? अवेः कः (५/४।२८) । अविकः ।

९ । तस्य लोपः ।

यस्येत्संज्ञा विहितता तस्य लोपः स्यात् । तथैवोदाहृतम् ।

१० । यथासंख्यमनुदेशः समानाम् ।

समानां समसंख्यानामुद्देशिनामनुदेशिनाञ्चानुक्रमेणानुदेशः स्यात् । नन्दि-
ग्रहपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः (३।१।१३४) । नन्दनः । ग्राही । पचः ।

(26) एतद्धि प्रयोजनाभावाच्चेत्संज्ञेति व्यवस्थया । न हि प्रयोजनाभावे कस्यापीत्संज्ञा भवति । इदर्याभावात् सिद्धमिति (१:३।३, वा) वार्तिककारवचनात् । There is a वार्तिक in 1. 3. 3 and again in 1. 3. 7 (viz :—इदर्याभावात् सिद्धम्) by which कात्यायन prohibits the इत्संज्ञा of a letter if its elision do not serve any object and be thus unnecessary.

(27) पूर्वं निर्दिष्टः यथासंख्य इति कर्मधारयः । राजदन्तादित्वाद पूर्वकालवाचिनः (२।१।३१) परनिपातः । यथासंख्यमिति ज्ञातो लुमनिर्दिष्ट इत्यर्थः । ततो यकार इत्यनेन बहुव्रीहिः । लोपो श्रौतली- (६।१।६६) त्यनेन यकारस्य लोपः ।

११ । स्वरितेनाधिकारः ।

स्वरितो नाम् वर्णधर्मः (२४) कश्चित् । तेन चिह्नेनाधिकारो ज्ञेयः ।
यथाऽऽत्मनेपदम् (१।१।१२) । प्रत्ययः (३।१।१२) । अङ्गस्य (६।४।१) ।

१२ । अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ।

अनुदात्तेतो धातोर्ङितश्चात्मनेपदं स्यात् । आस्ते । वर्धते । ङितः ।
प्लवते । श्रेते । हंसायते । प्लवमानः । पवमानः । शयानः । उपदेश इत्येव ।
ङित्त्वातिदेशे मा भूत् । उच्युक्तुटिषति ।

१३ । भावकर्मणोः ।

सर्वधातुभ्यो भावे कर्मणि चात्मनेपदं स्यात् । भावे । स्त्रीयते त्वया ।
विस्त्रीयते मया । कर्मणि । क्रियते कठः ।

१४ । कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ।

क्रियाविनिमये धातोरात्मनेपदं स्यात् कर्त्तरि । व्यतिभवते श्रीः पद्मानाम् ।
व्यतिभवमानाः पुरुषाः । व्यतिलुनते वीराः । (२९)

१५ । न गतिहिंसार्थेभ्यः ।

एभ्यः क्रियाविनिमये धातोर्नास्ति तत् । व्यतिगच्छन्ति । व्यतिहिंसन्ति ।
(क) हसादीनाञ्च । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पेयुः । कर्त्तरीत्येव ।
व्यतिगम्यन्ते ग्रामाः ।

(ख) ह्रतेरप्रतिषेधः । संप्रह्रन्ते योधाः ।

१६ । इतरेतरान्योन्योपपदाच्च ।

आभ्यां युक्ताद् धातोर्नास्ति तत् । इतरेतरस्य व्यतिलुनन्ति । अन्योन्यस्य
व्यतिपिवन्ति जलम् । चकारात् परस्परस्य व्यतिलुनन्ति ।

(२४) "नतु तस्य प्रयोगोऽस्ति । केवलमनुवर्तमानस्य पश्चिक्खेव वत्सं दर्शयित्वा उदात्ते"—इति भाषा-
ठ्यर्थेविद्यती कृष्टिचरः । स्वरितो नाम स्वरदोषो ध्वनिविशेष इति क्वचित् । तत्र स्वरभेद इत्यर्थः । दोषा
स्त्री रजनिःप्रोक्ता भेददूषणयोः पुमानिति विश्वः । मतान्तरे उच्चारणदोष इत्यर्थः । अत्र नागोजिभट्टः—
"स्वरितत्वचेदं दोषविशेषरूपमङ्गलसाधारणम् । स्वररूपमधिक्रियमाणपदघटकाङ्गिष्ठं वा । तच्चानु-
गासिक्खवत् प्रतिशागम्यम्" इति । (२९) विरोधाधिकेनान्योर्द्धिन्दनौत्वर्थः ।

१७ । नेर्विशः ।

निपूर्वाद् विशतेरात्मनेपदं स्यात् । निविशते । कथं मधुनि विशन्ति
भ्रमराः ? लाचणिकत्वात् ।

१८ । परिव्यवेभ्यः क्रियः ।

एभ्यः क्रियस्तत् स्यात् । परिक्रीणीते । विक्रीणीते । अवक्रीणीते ।

१९ । विपराभ्याञ्छेः ।

आभ्याञ्छे स्तत् स्यात् । विजयते । पराजयते ।

२० । आडो दोऽनास्यविहरणे ।

आडो दाज स्तत् स्यात् । आदत्ते धनम् । अनास्यविहरणे किम् ?
व्याददाति सुखम् । कथं "किं व्यादत्से विहग वदनम्" ? कर्त्तृभिप्राये
भविष्यति ।

२१ । क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च ।

एभ्य आडश्च क्रीडते स्तत् स्यात् । अनुक्रीडते । संक्रीडते । परि-
क्रीडते । आक्रीडते ।

(क) समोऽकूजनेऽभिधानाच्चेह । संक्रीडन्ति रथाः ।

(ख) आगमेः अमायामात्मनेपदम् । आगमयस्व तावन्माणवक । मा
त्वरिष्ठा इत्यर्थः ।

(ग) शिचे जिज्ञासायाम् । कलासु शिचते । विद्यासु शिचते । श्वकीः सनि
रूपम् ।

(घ) आशिष्वेव नाथः । सर्पिषो नाथते गृध्रुः ।

(ङ) हरते गतताच्छीत्ये । गतविधप्रकारा सुख्यार्था इति भर्तृहरिः (३०) ।
साहस्यशीलने ह्रज स्तत् स्यात् । जलधिमनुहरते सरः । पैटकामश्रा
अनुहरन्ते । गतिताच्छीत्य इति तु न्यासः ।

(च) किरते हर्षजीविकाकुलायकरणेषु । अपस्किरते वृषभो वृष्टः ।
अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वाऽश्वयार्थी ।

(छ) आङि नुप्रच्छोः । आनुते शिवा । आक्रोशतीत्यर्थः । आपृच्छते ।
 “आपृच्छस्व प्रियसखमसुं तुङ्गमालिङ्ग्य शैलम्” ।

(ज) शप उपलब्धने । प्रियायै शपते कामुकः ।

२२ । समवप्रविभ्यः स्थः ।

एभ्यस्तिष्ठते स्तत् स्यात् । सन्तिष्ठते । अवतिष्ठते । प्रतिष्ठते ।
 वितिष्ठमानः ।

(क) आङः स्थःप्रतिज्ञाने । वस्तु क्षणिकमातिष्ठन्ते बीजाः ।

२३ । प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च ।

अत्र स्थ स्तत् स्यात् । धनिभ्यस्तिष्ठते वेश्या । स्वं प्रकाशयतीत्यर्थः ।
 नृपतौ तिष्ठते जनः । तं स्वेयं करोतीत्यर्थः ।

२४ । उदोऽनूर्द्ध्वकर्मणि ।

उदस्थ स्तत् स्यादनूर्द्ध्ववेष्टायाम् । स्वार्थेषूत्तिष्ठते । सुक्तावुत्तिष्ठते जनः ।
 ततोत्सहत इत्यर्थः । अनूर्द्ध्वग्रहणं किम् ? “जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः ।”

२५ । उपान्मन्त्रकरणे ।

उपात् स्थ स्तत् स्यान् मन्त्रश्चेत् करणम् । गायत्र्या सूर्य्यमुपतिष्ठते ब्राह्मणः ।

(क) उपाद्देवपूजासङ्गतकरणमितकरणपथिष्विति वक्तव्यम् । विप्रोऽर्क-
 मुपतिष्ठते । गङ्गा समुद्रमुपतिष्ठते । राजा राजानमुपतिष्ठते । अयं पन्थाः
 कपिलीमुपतिष्ठते ।

(ख) वा लिषायाम् । अर्थी दातारमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा ।

२६ । अकर्मकाच्च ।

उपात् स्थ स्तत् स्यात् । यावद्भोजनमुपतिष्ठते । अकर्मकाद् विधिसत्तुः-
 सूत्र्याम् ।

२७ । उद्विभ्यां तपः ।

आभ्यां तपस्तत् स्यात् । उत्तपते वितपते रविः । अकर्मकादित्येव ।
 उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । (क) स्वाङ्गकर्मकाच्च । वितपते स्वं पृष्ठम् ।

२८ । आडो यमहनः ।

तत् स्यात् । आयच्छते । व्यायच्छमानः । आहते । स्वाङ्गकर्मकाच्च ।
आहते स्वं वचः ।

२९ । समो गम्याच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्त्तिश्रुविदिभ्यः (31) ।

संपूर्वाद् गमादे स्तत् स्यात् । सङ्गच्छते । सञ्जग्मे । समृच्छते ।
समृच्छिष्यते । संपृच्छते । संस्वरते । ऋ । समृच्छते । समियृते । संशृणुते ।
विद ज्ञाने । संषित्ते । अकर्मकादित्येव । वार्दं सङ्गच्छति ।

(क) दृशेद्येति वक्तव्यम् । सम्पश्यते ।

३० । निसमुपविभ्यो ह्वः ।

एभ्यो ह्वेज स्तत् स्यात् । निह्वयते त्वाम् । संह्वयते सखीम् । उपह्वयते ।
विह्वयते ।

(क) उपसर्गादस्यलुह्यो वावचनम् । निरस्यति निरस्यते । समूहन्
समूहमानः ।

३१ । स्रर्द्धायामाडः ।

षाडो ह्वेज स्तत् स्यात् स्रर्द्धा चेत् । मल्लो मल्ल माह्वयते ।

३२ । गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियत्नप्रकथनोप-
योमेषु कृञः ।

एवर्थेषु कृञ स्तत् स्यात् । हिंसासूचनं गन्धनम् । उदाकुरुते ।
भर्त्सनमवक्षेपणम् । उत्कुरुते शत्रून् । सेवने नृपं प्रकुरुते । साहसे परस्त्रीं

(31) The real Sutra here is समो गम्याच्छिभ्याम् and there are three *Vartikas* attached to it ; viz :—(क) समो गमादिषु विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम् । (ख) अर्त्तिश्रुदृशिभ्य and (ग) उपसर्गादस्यलुह्यो वावचनम् । But जयादित्य interpolated the rule with the *Vartikas* as stated in the Text. The other Buddhist grammarians (न्यासकार, मैत्रेयरचित, पुरुषीतमदेव & c) too followed जयादित्य । समो गम्याच्छिभ्यामित्येतावानिवापः पाठः । अङ्गानामपि पारायणं धर्म इति त्वनाद्विधमापैः स च वार्त्तिकप्रक्षेपादिना सीगतीर्विज्ञतः । वेदवाच्यत्वेन तेषां निरङ्कुशत्वात् । पारायणभङ्गाद् धर्मज्ञानिर्भयमिव पाठस्वार्थत्वं सम्प्रदायानुगतत्वादिकमपि न तैः परिगणितम् । एवमन्यत्रापि सूत्रभङ्गे बोद्धव्यम् ।

प्रकुरुते । धर्माद्युपयोगे शतं प्रकुरुते । प्रतियत्रे षष्ठौ सुट् च । गुणानामुप-
स्कुरुते । प्रकथने सप्तमं प्रकुरुते ।

३३ । अधेः प्रसहने ।

प्रसहनमभिभवः । उपेक्षा वा । तत्राधेः कञ स्तत् स्यात् । तमधिचक्रे ।
“भवाद्दशाञ्चेदधिकुर्वते रतिम्” ।

३४ । वैः शब्दकर्मणाः ।

वैः कञः शब्दकर्मकात् तत् स्यात् । क्रोष्टा विकुरुते स्वरान् ।

३५ । अकर्मकाच्च ।

अकर्मकाद्देः कञ स्तत् स्यात् । विकुर्वतेच्छात्राः । यथेष्टं चेष्टन्त इत्यर्थः ।

३६ । सम्माननोत्सञ्जनाचार्य्यकरणज्ञानभृतिविगणन-
व्ययेषु नियः ।

एष्वर्थेषु विशेषेषु नीजस्तत् स्यात् । शास्त्रार्थं नयते । उपपत्तिभिः
सम्मानयति । बालकमुपनयते । उत्सञ्जयत्युत्सृपति । शिष्यमुपनयते ।
आत्मवदाचार्य्यीकरोति । नयतेऽर्थान् धीरः । ज्ञानविषयीकरोति । कर्म-
करानुपनयते । श्रुत्या समीपीकरोति । विगणनशृणादिपरिशोधनम् । मद्राः
कारं विनयन्ते । व्यये । शतं विनयते धर्मादौ ।

३७ । कर्त्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि ।

अशरीरे कर्मणि सति नीजस्तत् स्यात् । क्रोधं विनयते । मन्धुं विनयते ।
कर्त्तृस्थे किम् ? गुरोः क्रोधं विनयति । अशरीरे किम् ? गडुं विनयति ।
मण्डूकप्लुत्या वेरित्येव । क्रोधं समुन्नयति । “अपनय मानिनि मानम्” ।

३८ । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः ।

अप्रतिघातोत्साहस्फीतत्वेषु क्रमे स्तत् स्यात् । मन्त्रेऽस्य क्रमते बुद्धिः ।
युद्धाय क्रमते भटः । प्राज्ञे शास्त्राणि क्रमन्ते ।

३९ । उपपराभ्याम् ।

आभ्यामेवोपसृष्टात् क्रमेरनन्तरसूत्रेणात्मनेपदं स्यात् । मन्त्रेऽस्योपक्रमते
बुद्धिः । युद्धाय पराक्रमते भट इत्यादि ।

४० । आङ् उद्गमने ।

आङ्ः क्रमे स्तत् स्यात् । आक्रमते भानुः । ज्योतिरुद्गमनेऽभिधाना-
वेह । आक्रामति धूमो हर्म्यतलम् । उद्गमने किम् ? आक्रामति गिरिं
रविः । अवष्टभातीत्यर्थः ।

४१ । वेः पादविहरणे ।

वेः क्रमेः पादविक्षेपे तत् स्यात् । सुष्ठु विक्रमतेऽश्वः ।

४२ । प्रीपाभ्यां समर्थाभ्याम् ।

आदिकर्मणि समर्थाभ्यां प्रीपाभ्यां क्रमे स्तत् स्यात् । प्रक्रमते भोक्तुम् ।
उपक्रमते श्रोतुम् ।

४३ । अनुपसर्गादा ।

अप्रादेः क्रमेस्तद् वा स्यात् । क्रमते क्रामति वा ।

४४ । अपङ्गवे ज्ञः ।

निङ्गुती जानातेस्तत् स्यात् । शतमपजानीते ।

४५ । अकर्मकाच्च ।

श्रोऽकर्मकात् तत् स्यात् । सर्पिषो जानीते । करणे षष्ठी ।

४६ । संप्रतिभ्यामनाध्याने ।

आभ्यां ज्ञस्तत् स्यात् । गां सञ्जानीते । कन्यां दातुं प्रतिजानीते ।
अनाध्याने किम् ? स्मृती मा भूत् । मातुः संजानाति । स्मरतीत्यर्थः ।

४७ । भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः ।

एष्वर्थेषु विशेषणेषु वदेस्तत् स्यात् । भासनं शोभा । वदते चार्वा
लोकायते । वदमानः । उपसम्भाषोपसाम्बन्धम् । वाक्कामुपवदते । ज्ञाने ।
अयमेको वदते । यत्ने । गेहे वदते । विविधमतौ । क्षेत्रे विवदन्ते कृषकाः ।
उपमन्त्रणं रश्चः पृच्छा । परस्त्रीमुपवदते ।

४८ । व्यक्तवाचां समुच्चारणे ।

मनुष्याणां सङ्गोक्ती वदेस्तत् स्यात् । सम्प्रवदन्ते विप्राः । व्यक्तवाचामिति

किम् ? “वरतनु संप्रवदन्ति कुक्कुटाः” । सञ्ज्ञोक्तौ किम् ? क्रमेण वदन्ति च्छात्राः ।

४९ । अनोरकर्मकात् ।

अनोर्वदेस्तत् स्यात् । अनुवदते कठः कलापस्य । तद्वदतीत्यर्थः ।
अकर्मकात् किम् ? पूर्वोक्तमनुवदति ।

५० । विभाषा विप्रलापे ।

विप्रलापात्मके सञ्ज्ञोच्चारणे वदेस्तद् वा स्यात् । विप्रवदन्ते गणका विप्र-
वदन्ति वा । सञ्ज्ञोक्तौ किम् ? क्रमेण वदन्ति च्छात्राः ।

५१ । अवाद् ग्रः ।

अवाद् गिरतेस्तत् स्यात् । अवगिरते मांसम् । अवगिरन्ते माषम् ।

५२ । समः प्रतिज्ञाने ।

सङ्गिरतेः प्रतिज्ञानार्थात् तत् स्यात् । कार्यं शब्दं संगिरते ।

५३ । उदञ्चरः सकर्मकात् ।

उच्चरतेस्तत् स्यात् । घनानुच्चरते रजः । उत्क्रम्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्म-
कात् किम् ? शङ्खध्वनिरुदचरत् । नाद उच्चरति ।

५४ । समस्तृतीयायुक्तात् ।

तृतीयान्तेन योगे सञ्चरतेस्तत् स्यात् । रथेन सञ्चरते विद्याधरः ।

५५ । दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थः ।

अशिष्टव्यवहारे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वाच्या । तदयुक्तात् सम्प्रदाणस्तत्
स्यात् । दास्या मालां संप्रयच्छते कामुकः । दास्यै मालां ददातीत्यर्थः ।

५६ । उपाद् यमः स्वीकारणे ।

उपपूर्वाद् यमः स्वीकारे तत् स्यात् । कन्यामुपयच्छते । “उपायंसत्
महास्त्राणि ।” “उपायंसत नासवम्” । न स्वीचक्रुरित्यर्थः ।

५७ । ज्ञाशुस्मृदृशां सनः ।

सन्नन्तानामेषां तत् स्यात् । धर्मं जिज्ञासते । गुरुं श्शुश्रूषते । सुस्मूर्षते ।
दिदृक्षते ।

५८ । नानोर्ज्ञः ।

अनोर्ज्ञस्तन् नास्ति । पुत्रमनुजिज्ञासति ।

५९ । प्रत्याडभ्यां श्रुवः ।

सन्नन्तादाभ्यां श्रुवस्तन् नास्ति । प्रतिश्रुश्रूषति । आश्रुश्रूषति ।

६० । शदेः शितः ।

शदेः शिन्निमित्तादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शितः किम् ? शब्दयति ।

६१ । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च ।

लुङ्लिङोरिव म्रियतेः शितश्च तत् स्यात् । अमृत । मृषीष्ट । म्रियते ।
नियमः किम् ? मरिष्यति । ममार । कर्त्तरि नियमान् “मन्त्रे पतङ्गवह्नीरैः ।”

६२ । पूर्ववत् सनः ।

असन्नन्तवत् सन्नन्तादात्मनेपदं स्यात् । आस्ते आसिसिषते । विजयते
विजिगीषते । पचति पचते पिपचति पिपचते ।

६३ । आमप्रत्ययवत् कृजोऽनुप्रयोगस्य ।

आमप्रत्ययान्तधातुवदनुप्रयुक्तस्य कृज स्तत् स्यात् । ईहते ईहाञ्चक्रे ।

६४ । प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ।

प्रोपाभ्यां युजे स्तत् स्यात् । प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । नेह । यज्ञपात्राणि
प्रयुनक्ति धीरः ।

(क) स्वराद्यन्तोपसृष्टाद् युजेरिति वक्तव्यम् । उदयुङ्क्ते । नियुङ्क्ते ।
उपयुङ्क्ते । कथं केवलात् “प्रजासु वृत्तिं यमयुङ्क्त वेदितु”मिति ? कर्त्तृभि-
प्राये भविष्यति । (32)

६५ । समः क्षणवः ।

संक्षीते स्तत् स्यात् । संक्षीते शस्त्रम् ।

६६ । भुजोऽनवने ।

तत् स्यात् । भुङ्क्ते । भुञ्जते । अनवने किम् ? भुनक्ति राजा पृथ्वीं । पालयतीत्यर्थः । भुजो भक्ष इति नोक्तम् । अनुभवेऽपि यथा स्यात् । सुख-
मनुभुङ्क्ते ।

६७ । षोरणौ यत् कर्म णौ चेत् स कर्त्ताऽनाधाने ।

अकर्त्तृभिप्रायार्थोऽयमारम्भः । ख्यन्तादात्मनेपदं स्यादख्यन्ते यत् कर्म षौ
चेत् स कर्त्ता भवति । आरोहति करेणुं निषादी । “करेणुरारोहयते
निषादिनम्” । पश्यन्ति भृत्या नृपम् । दर्शयते भृत्यान्नृपः । अनाधाने किम् ?
ऋती मा भूत् । स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरत्येनं वनगुल्मः स्वयमेव ।

६८ । भौस्मोर्हेतुभये ।

ख्यन्तयो भौस्मिडो स्तत् स्यात् । मुण्डो भीषयते । जटिलो विस्मा-
पयते । हेतुभये किम् ? काष्ठिकया भाययति । करणादत्र भयम् ।

६९ । गृध्रिवच्चरोः प्रलम्भने ।

ख्यन्तयोगृध्रिवच्चरोर्विसंवादने तत् स्यात् । शिशुं गर्हयते । शिशुं
वच्चयते । प्रलम्भने किम् ? अहिं वच्चयति बालः ।

७० । लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च ।

लियो ख्यन्तात् पूजापरिभवयोः प्रलम्भने च तथा स्यात् । जटाभिराला-
पयते । श्वेनो वर्त्तिकामुक्तापयते । शिशुमुक्तापयते । अन्यत्र कन्यामुक्तापयति ।

७१ । मिथ्योपपदात् कृजोऽभ्यासे ।

ख्यन्तात् कृज स्तत् स्यात् । अभ्यासे पुनःपुनरावृत्तौ । पदं मिथ्या कारयते ।

७२ । स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले ।

स्वरिततो धातोर्जितधात्मनेपदं स्यात् कर्त्तारच्चेत् क्रियाफलमभिप्रैति ।
पचते । यजते । जितः । कुर्वते । कण्ठयते । कर्त्तृभिप्राये किम् ? परार्थे

मा भूत् । पचति । करोति । यजति । कथं परार्थे विक्रीणीते प्रयुङ्क्त
इत्यादि ? डुक्रीब्दाब्हेब्क्षब्हब्नीब्जुजां विशेषविधानात् ।

७३ । अपाह्वदः ।

तत् स्यात् । धान्यार्थी न्यायमपवदते । धनार्थी न्यायमपवदते ।

७४ । णिचञ्च ।

णिजन्तात् तथा स्यात् । कारयते । पाचयते । परार्थे कारयति ।
पाचयति ।

७५ । समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्ये ।

एभ्यो यमस्तत् स्यात् । इन्द्रियाणि संयच्छते । भारमुदयच्छते । वस्तमा-
यच्छते । आयंस्त पादम् । अग्रन्यविषये किम् ? चिकित्सा मुदयच्छति वैद्यः ।

७६ । अनुपसर्गाज्ज्ञः ।

तथैव स्यात् । गां जानीते । परार्थे गां जानाति । कथं सर्पिषो जानीत
इति ? अकर्मकाच्चेति (१।३।४५) परार्थे विधानात् ।

७७ । विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ।

समोपपदावगते कर्त्तृभिप्राये तद् वा स्यात् । स्वं कटं कुरुते करोति
वा । एवं पञ्चसूत्रगामुन्नेयम् । उक्तं कर्त्तृभिप्राये । अथ परस्मैपदमेकादशभिः
सूत्रैः ।

७८ । शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम् ।

आत्मनेपदहीनाद् धातोः कर्त्तरि परस्मैपदं स्यात् । याति । वाति ।
प्रविशति । शेषात् किम् ? रोचते ।

७९ । अनुपराभ्यां क्लञ्जः ।

एभ्यः क्लञ्जः स्वार्थेऽपि परस्मैपदं स्यात् । अनुकरोति । पराकरोति ।

८० । अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ।

एभ्यः क्षिपस्तत् स्यात् । अभिक्षिपति । प्रतिक्षिपति । अतिक्षिपति ।

८१ । प्राङ्ङः ।

प्रवङ्ङतेस्तथा स्यात् । प्रवङ्ङति ।

८२ । परेर्मृषः ।

तत् स्यात् । परिरमृषति ।

८३ । व्याङ्परिभ्यो रमः ।

एभ्यो रमेस्तत् स्यात् । विरमति । व्यंसीत् । चारमति । परिरमति ।

एभ्यः किम् ? अभिरमते ।

८४ । उपाच्च ।

उपाङ्ङमेस्तत् स्यात् । देवदत्तमुपरमति । स्वर्धोऽत्र गम्यते ।

८५ । विभाषाऽकर्मकात् ।

अकर्मकादुपरमतेस्तद्वा स्यात् । भोजनादुपरमति उपरमते वा । अथ णिचञ्चेति (१।३।७४) प्राप्ते बाधकत्रयमाह ।

८६ । बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्तुभ्यो णेः ।

बुधादेर्णस्तात् परस्त्रीपदं स्यात् । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठम् । नाशयति पापम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति शिष्यम् । प्रावयत्यर्थान् धीरः । द्रावयति लोहम् । स्त्रावयति कुण्डीम् ।

८७ । निगरणचलनार्थेभ्यश्च ।

भक्षणकम्पनार्थेभ्यो ण्यन्तेभ्यस्तत् स्यात् । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति शाखां वातः ।

(क) अदेः प्रतिषेधः । आदयतेऽन्नं पुत्रेण पिता ।

८८ । अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ।

अण्यन्ते यो धातुरकर्मकश्चित्तवत्कर्तृकश्च ततो ण्यन्तात् परस्त्रीपदं स्यात् । आस्ते विप्रः । आसयति विप्रम् । शाययति मित्रम् । चित्तवत्कर्तृकात् किम् ? शोषयते व्रीहीनातपुः । कर्त्सीत्येव । शायते विप्रो भवता ।

८६ । न पादम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहुरुचिन्वृतिवदवसः ।

एषामनन्तरसूत्राभ्यां परस्मैपदं नास्ति । ततस्तद्वानावेव स्याताम् ।
पाथयते हृतम् । दमयते शत्रून् । आयामयते । आयासयते । आयासयमानः ।
परिमोहयते । रोचयते । नर्त्तयते । वादयते । वासयते । अकर्षभिम्राये तु
दमयति गजम् । नर्त्तयति भुजम् । भिक्षा वासयति ।

(क) धेट उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । धापयते शिशुम् ।

९० । वा क्यषः ।

क्यषन्तादात्मनेपदं वा स्यात् । लोहितायति लोहितायते वा ।

९१ । दुग्ङ्यो लुङि ।

द्युतादेर्लुङ्यात्मनेपदं वा स्यात् । व्यद्युतद् व्यद्योतिष्ठ वा । द्युतादयो
द्वाविंशतिः ।

९२ । वृङ्ग्यः स्यसनोः ।

वृत्तुवृत्तुवृत्तुस्यन्दूभ्यः स्ये सनि च तद्वा स्यात् । वर्त्स्यति वर्त्सिष्यते वा ।
अवर्त्स्यत् अवर्त्सिष्यत् वा । विवृत्सति विवर्त्सिषते वा ।

९३ । लुटि च कृपः ।

कृपेर्लुटि स्यसनोश्च तद्वा स्यात् । कल्प्तासि कल्पितासे वा । कल्पस्यति
कल्पिष्यते वा । अकल्पस्यत् । अकल्पिष्यत् वा । चिकृप्सति चिकल्पिषते वा ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥११॥

समाप्तश्च भूपादः ।

भाषावृत्तिः ।

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

१ । आ कडारादिका संज्ञा ।

कडाराः कर्मधारय (२।२।३८) इत्यतः प्राग्वैव संज्ञा बोद्धव्या । सा च क्वचिदनवकाशा यथा भसंज्ञा राजभ्यामित्यादौ सावकाशां पदसंज्ञां बाधते राज्ञा राज्ञे । क्वचित् परा यथा बहुव्रीहिसंज्ञा तत्पुरुषसंज्ञां बाधते वीर-पुरुषको ग्राम इति । इहाङ्गसंज्ञया भपदसंज्ञयोः समावेशो वक्तव्यः । तेन बाध्नव्य इत्यङ्गत्वादादिद्विष्टिः । भत्वादीर्गुणः (६।४।१४६) । धानुष्य इत्यत्रा-ङ्गत्वादादिद्विष्टिः । पदत्वादिणः षत्वम् ।

२ । विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।

तुल्यबलयो विरोधे परं यत् तत् कार्यं स्यात् । सुपि चेति (७।३।१०२) दीर्घः । वृक्षाभ्याम् । बहुवचने भक्त्येत् (७।३।१०३) । वृक्षेषु । विरोधे परम् । वृक्षेभ्यः । नित्यानित्ययोस्तु नित्यं बलवत् । अन्तरङ्गवहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवत् । उक्तर्गापवादयोश्चापवादः ।

३ । यू स्वराख्यौ नदी ।

इह स्त्रियमाचष्ट इति स्वराख्यः शब्दः संज्ञी । ई ऊ यू इति च तद्विशेषण-मिति तदन्तविधिः । ईद्रूदन्तं स्त्रीलिङ्गं नदीसंज्ञं स्यात् । ईद्रूतोरेवेयं संज्ञेति भागवृत्तिः । कुमार्थ्ये । लक्ष्म्ये । धीबन्धे । यवाग्वे । आख्याग्रहणं किम् ? पदान्तरद्योत्ये स्त्रीत्वे मा भूत् । सेनान्ये स्त्रिये । कथमतिलक्ष्म्ये विप्राय ? बहुप्रेयसां राजनि ? अवयवस्त्रीविवयत्वात् सिद्धमिति भाष्यम् ।

१८ । यच्च भम् ।

यादावजादौ च स्वादौ पूर्वं भसंज्ञं स्यात् । यि । गार्ग्यः । अचि । राज्ञः पश्य । असर्वनामस्थान इत्येव । राजानी । सामानि ।

(क) नभोऽङ्गिरीमनुषां वत्युपसंख्यानम् । भसंज्ञा स्यात् । नभस्वत् । अङ्गिरस्वत् । मनुष्वत् । पदाश्रयं कृत्वं न भवति ।

(ख) वृषण्वस्वश्रयोर्भसंज्ञा वक्तव्या । वृषण्वसुः । वृषणश्चः । नकार-लोपो न भवति ।

१९ । तसौ मत्वर्थे ।

मत्वर्थीये परे तान्तं सान्तञ्च भसंज्ञं स्यात् । विद्युत्वान् । मरुत्वान् । पयस्वी । तपस्वी । यशस्वी ।

२० । अयस्मयादौनि च्छन्दसि ।

इदच्छन्दः सूत्रमेकम् ।

२१ । बहुषु बहुवचनम् ।

सुप्तिङामविशेषण विधानादक्षीणि ते रक्तानीत्यादि लोकोपचारदर्शनाच्च नियमोऽयम् । बहुष्वेवार्थेषु बहुवचनं स्यात् । भिक्षवः सहस्रान् पठन्ति । विप्रैः सामानि गीयन्ते ।

२२ । द्वेकयोर्द्विवचनैकवचने ।

अर्थयोर्द्वैकत्वयोरेव द्विवचनैकवचने स्याताम् । मातापितरौ जनयतः । धर्मौ रक्षति रक्षितः ।

२३ । कारके ।

अधिकारोऽयम् । अतःपरं यद्विद्यति तत् कारकेषु मध्ये बोद्धव्यम् । तद् यथा—

२४ । भ्रुवमपायिऽपादानम् ।

विज्ञेषे ध्रुवं कारकमपादानं स्यात् । तच्च “निर्दिष्टविषयं किञ्चित्” । वृक्षात् पत्रं पतति । जलादुत्थितः । “उपात्तविषयं तथा” । वखाइकाद्

विद्योतते विद्युत् । निःसृत्येत्प्रधाहार्यम् । अधर्माद् विरमति । अधर्मा-
ङ्गुष्पते । विरमञ्जगुष्ममानस्ततो निवर्त्तत इत्यर्थः । “अपेक्षितक्रियञ्चेति
त्रिधापादानमिच्छते” । माथुराः स्त्रीगुणैश्च आढ्यतराः । नियमेनोत्कर्षक्रिया
गम्यत इति । कारक इत्येव । वृक्षस्य पर्णम् पतति । बहुभ्योऽन्धः ।
कारकादिति (५।४।४२) न शस् ।

२५ । भीतार्थानां भयहेतुः ।

भयत्राणार्थधातुप्रयोगे भयहेतुरपादानं स्यात् । चौराद् भीतः । व्याघ्राद-
पत्रस्तः । दृष्टुभ्यो रक्षितः ।

२६ । पराजेरसोढः ।

पराजेः प्रयोगे सोढुमशक्यमपादानं स्यात् । अध्वयनात् पराजयते मन्-
बुद्धिः । भोजनात् पराजयते ।

२७ । वारणार्थानामौषितः ।

एषां प्रयोग ईप्सितमपादानं स्यात् । यवेभ्यो गां वारयति । कथं
कूपादन्धं वारयति ? बुद्ध्या प्राप्य ततो निवर्त्तयतीत्यर्थः ।

२८ । अन्तर्धी येनादर्शनमिच्छति ।

अन्तर्धातुं देन हेतुनात्मनोऽदर्शनमिच्छति तदपादानं स्यात् । उपा-
ध्यायादन्तर्धत्ते छात्रः । उपाध्यायान्त्रिलीयते शिष्यः ।

२९ । आख्यातोपयोगे ।

नियमाद् वाक्त्रयहृषे (३४) आख्याता प्रतिपादयिताऽपादानं स्यात् ।
पण्डितात् पुराणं शृणोति । “रामादधीतसन्देशः” ।

३० । जनिकर्तुः प्रकृतिः ।

जायमानस्य प्रकृतिः कारणमपादानं स्यात् । सामग्रीतः फलं जायते ।

३१ । भुवः प्रभवः ।

भुवः कर्तुः प्रभवोऽपादानं स्यात् । हिमवतो गङ्गा प्रभवति । ‘वल्मी-
कायात् प्रभवति धनुष्वण्डमाखण्डलस्य’ ।

(३४) वाक्कादीनां यहीतुः प्रवृत्तिर्नियम इत्येके । विद्यादियहृषाद्यं त्रिधादेविति नियम इत्यन्ये ।

३२ । कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ।

कर्मणा करणभूतेन यमभिसम्बध्नाति तत्कारकं सम्प्रदानं स्यात् । ब्राह्मणाय गां ददाति धार्मिकः । गुरवे धनं निर्यातयति रुष्टः । पट्टिकोपाध्यायः शिष्याय कर्णचपेटामदात् (35) । शत्रवे भयं ददाति । “भयानि दत्त सीतायै” । कथं रजकस्य वस्त्रं ददाति । घ्नतः पृष्ठं ददातीति ? अभिप्रैत्यर्थस्याविवक्षितत्वाद् यथा सममब्राह्मणे दानमिति (36) । इह प्रार्थनाध्वयसानादिक्रियाभिः कर्तुरीप्सिततमत्वात् क्रियापि कर्म भवति । तत् क्रियया यदभिसम्बध्यते तत् सम्प्रदानं सूत्रेणैव । युष्माय सन्नद्यते । पत्ये ज्ञेते । “निवेद्यतां सुगीवाय” । “प्रणम्य शास्त्रे सुगताय तायिने” (37) । इह च पशुना रुद्रं यजत इति पशुना देयेन रुद्रं प्रीणयति । पशुं रुद्राय ददातीति वस्त्वर्थः ।

३३ । रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ।

रुच्यर्थधातूनां प्रयोगे प्रीयमाणः सम्प्रदानं स्यात् । नारदाय रोचते कलहः । नारदस्य रुचिविषयीभवति ।

३४ । श्लाघङ्कुडस्थायिणां ज्ञीपस्यमानः ।

एषां प्रयोगे बोधयितुमिष्टः सम्प्रदानं स्यात् । नृपाय श्लाघते वन्दे । “श्लाघमानः परस्त्रीभ्यः” । पुत्रायापङ्कते वणिक् । छात्राय तिष्ठते कन्या । प्रियायै शपते कामुकः ।

(35) The MSS in Bengali characters generally give—“पट्टिकोपाध्यायः शिष्याय कर्णचपेटामदात् । But the statement is, either in imitation, or a misquotation, of a celebrated passage of the महाभाष्य on I. I. I.—“एवं हि दृश्यते लोके य उदाने कर्तव्येऽनुदानं करोति खण्डिकोपाध्याय सख्यं चपेटां ददात्यन्तं त्वं करोषीति” ।—The probable corruption of the word खण्डिकोपाध्याय arose from an unacquaintance of the scribes with the भाष्य । सृष्टिधर explains—“यः पट्टिकायां विलिख्य वषां चिह्नयति स पट्टिकोपाध्यायः” ।

(36) “सममब्राह्मणे दानं विगुणं ब्राह्मणभुवे ।

अधीति शतसाहस्रमननं वेदपारमे ॥१॥” इति मानवधर्मशास्त्रे ।

(37) तायिने दयालव इति सृष्टिधरः । “पात्रकामित्वेन” सन्तानवते स्त्रीतियुक्ताय ब्रह्मसाधारिण्यपरे । तायु सन्तानपालनयोः ।

३५ । धारेरुत्तमर्णैः ।

धारेः प्रयोगे धनिकः संप्रदानं स्यात् । विप्राय शतं धारयति ।

३६ । स्पृहेरीपसितः ।

स्पृहेः प्रयोगेऽभीष्टः सम्प्रदानं स्यात् । धनाय स्पृहयति ।

३७ । क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः ।

क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे कोपस्थानं सम्प्रदानं स्यात् । पुत्राय क्रुध्यति । शत्रवे द्रुह्यति । एकस्मै ईर्ष्यति । अन्यस्मै असूयति । नेह । स्त्रियमीर्ष्यति कामुकः ।

३८ । क्रुधद्रुहोरुपस्पृष्टयोः कर्म ।

कोपसर्गयोः क्रुधद्रुहो यं प्रति कोप स्यात् कर्मसंज्ञं स्यात् । पुत्रमभि-
क्रुध्यति । शत्रुमनुद्रुह्यति ।

३९ । राधौक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ।

राधौक्ष्योः प्रयोगे यस्य विविधं पृच्छति तत् सम्प्रदानं स्यात् । पुत्राय राध्यति । किमयं करोति किं न वेति । स्त्रीभ्य ईक्षते । का कीदृशी भवतीति । ईक्षितव्यं परस्त्रीभ्यः स्वधर्मो रक्षसामयमिति भट्टिः ।

४० । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्त्ता ।

प्रत्याङ्पूर्वस्य श्रुणोतेः प्रयोगे पूर्वस्य प्रार्थनादेः कर्त्ता सम्प्रदानं स्यात् । तुभ्यं गां प्रतिश्रुणोति । मङ्घं गामाश्रुणोति । अङ्गीकरोतीत्यर्थः ।

४१ । अनुप्रतिगृणाञ्च ।

अस्य च प्रयोगे पूर्वस्थाः क्रियायाः कर्त्ता सम्प्रदानं स्यात् । होत्रेऽनु-
गृणाति । घोत्रे प्रतिगृणाति । तं शंसन्तं शब्देनानुगच्छति । प्रोत्-
साहयतीत्यर्थः ।

४२ । साधकतमं करणम् ।

क्रियासिद्धौ प्रकृत्योपकारकं करणमुच्यते । परशुना वृक्षं छिनत्ति ।
वृष्या ज्ञानाति । विवक्षावशात् परशुच्छिनत्ति ।

४३ । दिवः कर्म च ।

दिवः साधकतमं कर्म कारणं वा स्यात् । “दुरक्षान् दीव्यता रात्रा” ।
दुरक्षैर्वा ।

४४ । परिक्रयणे संप्रदानमन्यतरस्याम् ।

वेतनादिस्त्रीकारे कारणं सम्प्रदानं स्याद्वा । शताय परिक्रौतः शतेन वा ।

४५ । आधारोऽधिकरणम् ।

अत्रयोऽधिकरणमुच्यते । गृहे तिष्ठति । ख्यात्यां पचति ।

४६ । अधिशौड्ख्यासां कर्म ।

एषामाधारः कर्म स्यात् । शय्यामधिशेते । गिरिमधितिष्ठति । ग्राम-
मध्यास्ते । स्थलीमधिशेते ।

४७ । अभिनिविशश्च ।

अस्याप्याधारः कर्म स्यात् । ग्राममभिनिविशते ।

४८ । उपान्वध्याड्वसः ।

अस्याप्याधारः कर्म स्यात् । ग्राममुपवसति । नदीमशुवसति । गिरि-
मधिवसति । पत्नीमावसति । इह ग्राम उपवसतीति ? ग्रामे वसन् सं-
स्मिराचमुपवसतीत्येवमकारार्थः । यदुक्तं—

वसतावप्रयुक्तेऽपि देशोऽधिकरणं मतम् ।

अप्रयुक्तं त्रिरात्रादि कर्म चोपवसेः स्मृतम् ॥१॥ इति ।

४९ । कर्तुरौषिततमं कर्म ।

कर्तुः क्रियया व्याप्तुमिष्टतमं कर्म स्यात् । संयोगं जनयति । तण्डुला-
नोदनं पचति । वेदमधीते ।

५० । तथायुक्तञ्चानौषितम् ।

ईषितवत् कर्तुः क्रियया युक्तं देवमन्यच्च कर्म स्यात् । ओदनं बुभुक्षुर्विषं
भक्षयति । पुत्रं पश्यन् सूर्यं प्रश्नार्थेन ।

५१ । अकथितञ्च ।

अपादानादिसंज्ञाभिर्यज्ञोक्तं तत्कर्म स्यात् । गां दोग्धि पयः । कारक इत्येव । गवां दोग्धि पयः । विवक्षावशाद् गोभ्यो दोग्धि पयः । एवं “याचमानः शिवं सुरान् ।” “सीऽष्टच्छलक्ष्मणं सीताम् ।” शिवं धर्मं ब्रूते । विप्राञ् शतं जयति । गर्गाञ् शतं दण्डयति । अजां ग्रामं नयति । भारं ग्रामं हरति । इह च “प्रधाने कर्मण्यभिधेये लादीनाहुर्दिकर्मणाम्” । नीयतेऽजाग्रामम् । बोद्धव्यो भारो ग्रामम् । क्रियते काष्ठं षट्शम् । आकथ्यते शास्त्रा ग्रामम् । “अप्रधाने दुहादीनाम् ।” दुह्यते गौः क्षीरम् । उच्यते शिष्यो धर्मम् । गर्गाः शतं दण्डयन्ताम् । जीयते विप्रः शतम् । “श्वस्ते कर्तुञ्च कर्मणः ।” णिचि कर्मतां प्राप्तस्य कर्तुर्वाचका लाड्यः । प्राप्यते विप्रो ग्रामम् । पित्रा गमयितव्यः पुत्रो ग्रामम् । बोध्यते शिष्यो धर्मम् । भोज्यते विप्रो भक्तम् । पाठ्यते पुत्रः सूत्रम् । आस्यते विप्रो मासमिति ।

५२ । गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणिकर्ता

स षौ ।

एषामणिचि यः कर्ता स णिचि कर्म स्यात् । याति विप्रो ग्रामम् । यापयति विप्रं ग्रामम् । “रावणं गमय प्रीतिम् ।” नीवही तु गत्युपसर्जनप्रापणवचनौ । न गत्यर्थौ । नाययति वाहयति भारं ह्रासेनेति । बुध्यर्थे बोधयति शिष्यं शास्त्रम् । ज्ञापयति नृपं हिताहितम् । उपसन्ध्यति विप्रं गन्धम् । प्रत्यवसानं भक्षणम् । आशयति भोजयति विप्रमोदनम् । शब्दकर्म । अध्यापयति वटुं वेदम् । पाठयति पुत्रं सूत्रम् । आवयति शिष्यं शब्दम् । अकर्मकात् । आसयति पुत्रम् । शाययति मित्रम् । गत्यर्थादिभ्योऽण्यच् । पाचयत्योदनं सहायेन । इह क्लिप्तौ यः कर्ता तस्य षौ कर्मत्वमपि प्रयोजकव्यापारेण कर्तृत्वञ्च स्वव्यापारेण स्वतन्त्रत्वादिभ्युभयसंज्ञासिद्धौ नियमोऽयं गत्यर्थादीनामणौ यः कर्ता स षौ कर्मैव न कर्तेति । ततश्च गत्यर्थादिष्वतिरिक्तानामणौ कर्तृणांभयं भवति कर्तृत्वं कर्मत्वञ्चेति वदन्तः

क्वचित् पाचयत्योदनं देवदत्तं देवदत्तेनेत्याद्यपि भवतीत्याहुः । एवञ्च ह्रक्लो-
वेति (१।४।५७) प्रपञ्चार्थं वेदितव्यम् (38) ।

(क) जल्पत्यादीनामुपसंख्यानम् । अशब्दकर्मकत्वात् । जल्पयति मित्रम्
पुत्रम् । आलापयति पुत्रं मित्रम् । सम्भाषयति देवदत्तं भार्याम् ।

(ख) आदिष्ठाद्योः प्रतिषेधो वक्तव्यः । आदयति खादयति विप्रेणो-
दनम् । भक्षयार्थत्वात् ।

(ग) भक्षेरहिंसायाम् । भक्षयति पिण्डीं देवदत्तेन यज्ञदत्तः । हिंसायान्तु
भक्षयति यवं वृषभान् ।

(घ) वह्नेरनियन्तृकर्तृकस्येति कात्यायनः । वाहयति भारं मनुष्येः ।
सनियन्तृकर्तृकस्य तु वाहयति वृषभान् भारम् ।

५३ । ह्रक्लोरन्यतरस्याम् ।

ह्रक्लक्लोरणिचि यः कर्त्ता स णिचि कर्म वा स्यात् । हारयति भारं
दासं दासेन वा । कारयति कटं पुत्रं पुत्रेण वा ।

(क) अभिवादिदृशोरात्मनेपदे वा ।

शुक्रमभिवादयते पुत्रं पुत्रेण वा । दर्शयते नृपं भृत्यान् भृत्यै र्वा ।

५४ । स्वतन्त्रः कर्त्ता ।

क्रियासिद्धावगुणत्वेन विवक्षितो यः स कर्त्ता स्यात् । विप्रेण पच्यते ।
क्रिया जायते । ओदनः सिध्यति ।

५५ । तत्प्रयोजको हेतुश्च ।

स्वतन्त्रस्य प्रयोजकोऽर्थः कर्त्ता हेतुश्चोच्यते । कुर्वन्तं प्रयुङ्क्ते कारयति
देवदत्तः । उक्तानि कारकाणि ।

५६ । प्रायीश्वरान्निपाताः ।

अधिरीश्वर (१।४।८७) इत्यतः प्राङ् निपाता वेदितव्याः ।

(38) This passage is referred to by श्रीप्रति in his कातन्त्रपरिचिष्टे viz :—“तदा
ह्रक्लो वाच्यमकर्मकाभ्यवहारार्थमीर्णित्वं सा भूदिति कथम् ? प्रपञ्चार्थमिति सप्तमिपञ्जतीकम्” ।—
(In his Rule 18 under कारक) ।

५७ । चादयोऽसत्त्वे ।

अद्भ्यहस्यसादयो निपाता उच्यन्ते । याति च चाति च । घटं वा पटं वा पश्य । च । वा । वै । स्नाहा । स्वधा । ओम् । आम् । पशु । तु । मन्थे । अस्ति । ब्रूहि । विभाषा । अन्यतरस्याम् । नञ् । नो । न इत्यादि । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । असत्त्वे किम् ? स्नाहा अम्नायी ।

५८ । प्रादयः ।

प्र । परा । अप । सम् । अनु । अव । निर् । दुर् । निस् । दुस् । अभि । वि । अधि । सु । उद् । अति । नि । प्रति । परि । अपि । उप । आङ् । एते निपाताः स्युः । प्रतनु । प्रविरलम् । अभिनवोऽभिलीनः ।

५९ । उपसर्गाः क्रियायोगे ।

प्रादयो निपाताः क्रियायोगे उपसर्गाः स्युः । प्रथमति । परिषिञ्चति । क्रियायोगे किम् ? प्रनायको देशः । इह दुर्नीतमवदत्तमित्यादावुपसर्ग-प्रतिरूपकनिपाताश्चयथाण् णत्वतत्त्वे न भवतः ।

“प्रपरापसमन्ववनिर्दुरभिव्यधिसूदतिनिप्रतिपर्य्यपयः ।

उप आङ्ङिति विंशतिरेष सखे उपसर्गविधिः कथितः कविना” (३९) । इति ।

६० । गतिश्च ।

प्रादय उपसर्गा गतिसंज्ञकाश्च स्युः । प्रणम्य । अभिविच्य ।

६१ । ऊर्थादिचिडाचश्च ।

एते गतिसंज्ञकाः स्युः । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य । चिः । शक्तीकृत्य । शक्तीभूय । डाच् । पटपटाकृत्य । दमदमाकृत्य ।

६२ । अनुकरणश्चानितिपरम् ।

अव्यक्तानुकरणं गतिः स्यात् । खटत्कृत्य भग््नः । अनितिपरं किम् ? खटदिति कृत्वा भग््नः ।

(३९) लोकोऽयं सोटकचन्द्रसा यज्ञितः । इह सोटकमन्वुधिसैः प्रथितमिति लक्षणात् । सखइत्यन संज्ञितायामपि पादान्मलाह वैकल्पिकं गुरुत्वम् । निस्दुसी खलेन निर्दुरिति आमाह विंशतिरित्युक्तम् । पूर्वेषां मत्वेन निस्दुसोरभावात् ।

६३ । आदरानादरयोः सदस्रतो ।

अनयोरेति क्ती स्याताम् । गुरुन् सत्कृत्य गतः । खलामसत्कृत्य गतः ।

६४ । भूषणोऽलम् ।

अत्रेदं गतिः स्यात् । कन्वामलंकृत्य गतः ।

६५ । अन्तरपरिग्रहे ।

अन्तःशब्दो गतिः स्यात् । अन्तर्हृत्य स्थितः खलः । मध्ये हृत्वेत्यर्थः । अपरिग्रहे किम् ? अन्तर्हत्वा मूषिकां गतः श्येनः । परिग्रहोत्यर्थः ।

(क) अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गसंज्ञा वक्तव्या । अन्तर्धा । अन्तर्धिः । अन्तर्णयति ।

६६ । कषेमनसौ श्रद्धाप्रतिघाते ।

कषेमनःशब्दो दृष्ट्याविगमे गती स्याताम् । कषेहृत्य मनोहृत्य पयः पिवति । आदृष्टामित्यर्थः ।

६७ । पुरोऽव्ययम् ।

गतिः स्यात् । “पुरस्कृत्य शिखण्डिनम् ।” नमस्पुरसोर्गत्योरिति (न।३।४०) सत्वम् ।

६८ । अस्तस्र ।

अस्तमव्ययं गतिः स्यात् । अस्तङ्कृत्य क आगतः । स्रत्वेत्यर्थः ।

६९ । अच्छ गत्यर्थवद्देशु ।

अच्छेत्यव्ययमाभीष्टप्रवृत्तिर्गत्यर्थे वदती च गतिः स्यात् । अच्छगत् । अच्छोय ।

७० । अदोऽनुपदेशे ।

त्वदादिरदःशब्दो गतिः स्यात् । अदःकृत्य स्थितः । अनुपदेशे किम् ? अदः कृत्वा गच्छ ।

७१ । तिरोऽन्तर्धी ।

तिरोऽन्तर्धी गतिः स्यात् । तिरोभूय स्थितधीरः । अन्तर्धी किम् । तिरो भूत्वा स्थितं काण्डम् ।

७२ । विभाषा क्वञि ।

अन्तर्धी क्वञि तिरो वा गतिः स्यात् । तिरस्कृत्य तिरःक्त्वा ।

७३ । उपाजेऽन्वाजे ।

बलाधानवृत्तौ निपातावेतौ क्वञि वा गती स्याताम् । उपाजेकृत्य उपाजे क्त्वा वा । अन्वाजेकृत्य अन्वाजे क्त्वा वा ।

७४ । साक्षात्प्रभृतीनि च ।

साक्षादादीनि क्वञि गतिसंज्ञकानि वा स्युः । साक्षात्कृत्य साक्षात् क्त्वा वा । मिथ्या । लवणम् । वशे । प्रादुस् । आविस् । नमस् ।

७५ । अनत्याधान उरसिमनसौ ।

एतावनुपश्लेषे क्वञि वा गती स्याताम् । उरसिकृत्य उरसि क्त्वा वा उपेक्षन्तम् । मनसिकृत्य मनसि क्त्वा वा । नेह । उरसि क्त्वा हस्तं श्रुते ।

७६ । मध्येपदेऽनिवचने च ।

एते क्वञि वा गतयः स्युः । मध्येकृत्य मध्ये क्त्वा वा । पदेकृत्य पदे क्त्वा वा । निवचनेकृत्य निवचने क्त्वा वा । तूष्णीभूयैत्यर्थः । अनत्याधाने इत्येव । इस्तिनः पदे क्त्वा शिरः श्रुते ।

७७ । नित्यं हस्तेपाणावुपयमने ।

एतो स्त्रीकारे क्वञि नित्यं गती स्याताम् । “तां हस्तेकृत्य मा श्वरीः” । पाणोकृत्य भुङ्क्ते ।

७८ । प्राध्वं बन्धने ।

प्राध्वं क्वञि नित्यं गतिः स्याद् बन्धनगती । प्राध्वंकृत्य कुटुम्बं स्थितः ।

७६ । जीविकोपनिषदावौपम्ये ।

एतो साहस्रे कृञि गती स्वाताम् । जीविकाकृत्व व्याचष्टे । उपनिषत्-
कृत्व कथयति ।

८० । ते प्राग् धातोः ।

ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्राक् प्रयोक्तव्याः । तथैवीदाहृतम् ।

८१ । छन्दसि परिऽपि ।

८२ । व्यवहिताश्च ।

छन्दः सूत्रद्वयम् ।

८३ । कर्मप्रवचनीयाः ।

अधिकारोऽयम् ।

८४ । अनुर्लक्षणे ।

लक्षणे कारके हेतौ योत्येऽनुः कर्मप्रवचनीयनामा स्यात् । होममनु
ब्रष्टो देवः ।

८५ । तृतीयार्थे ।

सहायेऽनुस्तवामा स्यात् । मङ्गामन्ववसिता (40) पुरी । तथा कृत्व
बहेत्यर्थः ।

८६ । हीने ।

हीने योत्येऽनुस्तवामा स्यात् । अन्वर्जुनं योषारः । ततो हीना इत्यर्थः ।

८७ । उपोऽधिके च ।

उपोऽधिके हीने च तवामा स्यात् । उपस्थार्था द्रोणः । उप गोवर्जनं
शान्दिकाः ।

८८ । अपपरौ वर्जने ।

एतो वर्जने तथा स्वाताम् । अप त्रिगर्सेभ्यः । परि सुप्ताद् ब्रष्टो देवः ।

(40) अनुवसितेति पाठान्तरम् । तथाप्यनपूर्वात् विज्, वक्षिन् इत्यस्यात् क्तः । तथा वटि भावुरिरहोप-
सृष्ट्याप्यनपूर्वमौरिज्मदीनादिभ्योप ।

८६ । आङ् मर्यादावचने ।

सीमायामाङ् तन्नामा स्यात् । आ समुद्राद् वृष्टो देवः । वचनग्रहणादभि-
ध्याती च । आङ्गुमारं यशस्तव ।

९० । लक्षणेत्यभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्य्यनवः ।

चिह्नादौ व्योत्ये प्रतिपर्य्यनवः कर्मप्रवचनीयाः स्युः । वृक्षं प्रति विद्योतते
विद्युत् । वृक्षं परि । वृक्षमनु । एवं मातरं प्रति साधुः । यदत्र मां प्रति
स्यात् । वृक्षं वृक्षं प्रति सिञ्चति ।

९१ । अभिरभागे ।

अभिर्भागवर्जितलक्षणादौ तन्नामा स्यात् । वृक्षमभि विद्योतते विद्युत् ।
मातरमभि साधुः । वृक्षं वृक्षमभि सिञ्चति । अभागे किम् ? यदत्र
मामभिष्यात् । उपसर्गाश्रयो मूर्धन्यः ।

९२ । प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ।

प्रतिः सदृशप्रत्यर्पणयोस्तथा स्यात् । यो नारायणतः प्रति । भाषानस्मै
तिलेभ्यः प्रति यच्छति ।

९३ । अधिपरी अनर्थकौ ।

अनर्थका-(41) अधिपरी तथा स्याताम् । कुतोऽध्यागच्छति । कुतः पर्या-
नयति । गत्युपसर्गसंज्ञाबाधः फलम् । अनर्थकौ (41) किम् ? अधिगम्य ।
परिणीय ।

९४ । सुः पूजायाम् ।

पूजायां सुस्तन्नामा स्यात् । सुसिक्तं त्वया । उपसर्गाश्रयं फलं न भवति ।

९५ । अतिरतिक्रमणे च ।

अतिप्रवृत्तिरतिक्रमः । तस्मिन् पूजायाञ्चाति स्तन्नामा स्यात् । अति
सिक्तं त्वया । पूजायाम् । अतिसुतम् । अतिसुतिः ।

६६ । अपिः पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु ।

एषु वर्त्तमानोऽपिशब्दः कर्मप्रवचनीयः स्यादित्येकः सूत्रार्थः । सर्पिषोऽपि स्यात् । विन्दुपदार्थेऽपिशब्दः । एषु यत् पदं वर्त्तते तत्प्रत्यपिशब्दः कर्मप्रवचनीयः स्यादिति द्वितीयः सूत्रार्थः । सर्पिषोऽपि स्यात् । विन्दुं स्यात्पदम् । तत् प्रत्यपिशब्दः कर्मप्रवचनीयः । तेनोपसर्गाश्रयं षत्वं न भवति । सर्पिस्तु प्रति न कर्मप्रवचनीय इति द्वितीया न स्यात् । सम्भावना योग्यता । “अपि स्थाणुं जयेद्रामः” । अन्ववसर्गः प्राकाम्यम् । अपि सिञ्च अपि स्तुहि । गर्हा निन्दा । अपि स्तुयाद्दृषलम् । समुच्चये । अपि सिञ्च अपि स्तुहि । उभयं कुरु ।

६७ । अधिरोष्वरे ।

ऐश्वर्यं गम्येऽधिस्तत्रामा स्यात् । अधि पञ्चालेषु ब्रह्मदत्तः ।

६८ । विभाषा कृञि ।

अधिः कृञि वा कर्मप्रवचनीयः स्यात् । यन्नामधिकरिष्यति यन्नामधि करिष्यति वा । अधिकृत्य अधि कृत्वा वा । उक्ता निपाताः ।

६९ । लः परस्मैपदम् ।

लादेशः परस्मैपदमुच्यन्ते । तिप्तस्भिसिप्यस्थमिब्वस्मरुशटक्कसु ।

१०० । तडानावात्मनेपदम् ।

तड् एतो च लादेशावात्मनेपदमुच्यन्ते । तडिति ताताञ्भयासायांश्चमिड्वहिमहिड् । आन इति शानष्कानचौ ।

१०१ । तिङ्स्त्रीणित्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ।

तिङां त्रीणित्रीणि पदानि क्रमेषु प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञकानि स्युः । तिप् तस्भितातात्कृ इति प्रथमः । ततो मध्यमः । तत उत्तमः ।

१०२ । तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः ।

तानि त्रीणित्रीणि पदानि प्रत्येकमेकवचनेनद्विवचनबहुवचनसंज्ञकानि स्युः । तिरित्येकवचनम् । तसिति द्विवचनम् । भीति बहुवचनम् । एवमन्यत्रापि ।

१०३ । सुपः ।

सुपश्च तथा स्यात् । सु इतिप्रकवचनम् । औ इति द्विवचनम् । जसिति बहुवचनम् । एवं सर्वत्र ।

१०४ । विभक्तिश्च ।

सुप् तिङ् च विभक्तिरुच्यते ।

१०५ । युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ।

लकारिण समानाधिकरणे युष्मद्युपपदे मध्यमपुरुषः स्यात् । त्वं पचसि । युवां पचथः । यूयं पचथ । त्वं दृश्यसे । युवां दृश्यथे । यूयं दृश्यध्वे । स्थानिनीति । गम्यमानेऽपि युष्मदि । औदनं पचसि । मया दृश्यसे । भवत्प्रयोगे नेष्यते (४२) । भवान् करोति । समानाधिकरणे किम् ? त्वया दृश्यते ।

१०६ । प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच ।

परिहासगतौ मन्योपपदस्य धातोरुत्तमे प्राप्ते मध्यमःपुरुषः स्यात् । मन्यतेश्च मध्यमे प्राप्त उत्तमः । स चैकवन् मन्तुरनेकत्वेऽपि । एहि मन्ये पयः पास्यसि ? न पास्यसि । पीतं तदतिथिभिः । प्रहासे किम् ? एहि मन्यसे दध्यन्नं भोष्ये । साधु मन्यसे । एवं मन्यध्वेऽपि ।

(४२) युष्मद्युपपदे इति सूत्रे (११४।१०५) युष्मच्छब्दस्य युगपद्रूपपरस्वार्यपरस्य च ग्रहणात् । औदनं पचिष्यादी च युष्मच्छब्दस्य रूपपरस्यैव गम्यमानत्वम् । एवञ्च भवति भिर्चा देहीत्यत्र रूपपरस्य युष्मदएव गम्यत्वे मध्यमपुरुषः । न चात्र वाक्यस्वार्थत्वकल्पनेन कश्चिदर्थः । भवान् करोतित्यादी तु भवच्छब्दस्य युष्मदर्थ-परत्वेऽपि तद्रूपपरत्वाभावात् मध्यमः । तथास्तस्य सूत्रस्य (११४।१०५) व्याख्यानं मैत्रेयरचितः— “युष्मदीत्यर्थग्रहणं वा स्थाच्छब्दग्रहणं वा ? तत्र यद्यर्थग्रहणं भवान् करोतीत्यत्रापि मध्यमपुरुषः प्राप्नोति । युष्मदर्थस्वाभापि विद्यमानत्वात् । अथ शब्दस्य ग्रहणस्यैव सति परमत्वं करोतीत्यत्र न स्यात् । नञ्चत्र युष्मच्छब्द उपपदम् । किं तर्हि ? तदनुससुदायः । नचात्र तदन्वविधिरस्ति । ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्वविधिमिषेधात् । अथापि स्यात् तदन्वविधिरतिलं करोतीत्यत्रापि स्यात् । एवं तर्हि रूपवदर्थोऽप्य-क्रीणितय इत्यत्रार्थग्रहणं । तेन युष्मच्छब्दाभावे भवान् करोतीत्यत्र न भवति । अथ भवान् करोतीत्यत्र स्थानिन्यपीति मध्यमः कस्याङ् भवति ? नैवम् । नञ्चत्र युष्मच्छब्दः प्रसङ्गी । भवच्छब्देनैव तदर्थस्वाभिधानात् । शब्दानां वाच्येऽर्थे प्रसङ्गः । नतूक्ते ।”—इति तन्मप्रदीपे (उचिप्रदीपे) ।

१०७ । अस्मद्युत्तमः ।

अस्मदि वाच्य उत्तमःपुरुषः स्यात् । अहं पचामि । आवां पचावः ।
वयं पचामः । अहं दृश्ये । आवां दृश्यावहे । वयं दृश्यामहे । गम्यमानेऽपि ।
पचामि । दृश्ये ।

१०८ । शेषे प्रथमः ।

युष्मदस्मद्भ्यामन्यस्मिन् प्रथमःपुरुषः स्यात् । स भाति । तौ भातः ।
ते भान्ति ।

१०९ । परः सन्निकर्षः संहिता ।

अत्यन्तप्रत्यासत्तिः संहितोच्यते । दधत् । मध्वत् ।

११० । विरामोऽवसानम् ।

परे वर्णाभावोऽवसानमुच्यते । वृष्टः । सिद्धिः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ११४ ॥

समाप्तश्च कारकपादः । प्रथमोऽध्यायश्च ।

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । समर्थः पदविधिः ।

यो नाम पदानां विधिः स समर्थो वेदितव्यो यथा समासः । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । समर्थ इति किम् ? भार्या राज्ञः पुरुषो देवदत्तस्य । पदविधिग्रहणं किम् ? तिष्ठतु दध्यग्रान त्वं शक्नेन । यथादेशो वर्णविधिः ।

२ । सुबामन्विते पराङ्गवत् स्वरः ।

अतःपरं सुबित्यधिक्रियते । शेषश्चान्दसः स्वरभागः ।

३ । प्राक् कङ्कारात् समासः ।

कङ्कारशब्दात् (२।२।३८) प्राक् समासो वेदितव्यः ।

४ । सह सुपा ।

सुबित्वेव । अतःपरं सुपा सह सुबन्तं समस्यत इत्यधिकृतं वेदितव्यम् । लक्षणमप्येतत् । पूर्वं भूतो भूतपूर्वः । विस्वष्टपटुः । तत्रप्रथमः । पुनर्गवः (१) । अध्वगन्तव्य इत्यादि ।

(१) अत्र पुनर्गव इत्युदाहरणं तु चिन्त्यम् । टचोऽप्राप्तेः । वस्तुतस्तु कुगतिप्रादय (२।१।१८) इत्यत्र नित्याधिकारेऽप्ययं प्रवृत्तादिभिरिति इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरत्वञ्चेति वार्त्तिकद्वयं कात्यायनेन पठितम् । तेन हि पुनर्गव इत्यत्राप्ययं प्रवृत्तादिभिरित्यनेन नित्यसमासः । तस्य च तत्पुरुषाधिकारे पठितत्वाद् गोरतद्धित लुक्तीति (५।४।६२) तत्र टच् । इवेन विभक्त्यलोप इति वार्त्तिकान्तु भाष्यकृता सह सुपेत्यत्र समानीव पठितम् । तेनास्य इवपदेन समासस्य नित्यत्वं खण्डितम् । यद्योत्तरं सुगीनां प्रामाख्यात् । न च सह सुपेत्यस्य नित्याधिकारेऽन्वभाषः । योगविभागेनैव सिद्धे समासेऽप्ययमित्याद्युत्तरस्यैः (२।१।६) पुनः समासस्यविधानात् । भाष्ये चात्र विस्वष्टं पटुर्विस्वष्टपटुरिति विग्रहप्रदर्शनाच्च । न चाचेष्टापत्तिः । अप्तिसिद्धान्तात् । उक्तिकैयटादि महाशब्दविरोधाच्च । तथाहि—चरट्स्त्रे (५।१।५३) उक्तिकृता, शकलसूत्रे (६।१।१२३) उगुदात्तमित्यत्र (६।१।१५८) असिद्धवदित्यत्र (६।४।१२) च कैयटेन च, सुपुसुपिति समासस्य विग्रहः प्रदर्शितः । अतएवेनेन

५ । अव्ययीभावः ।

अव्ययीभावो नाम समासो वाच्यः प्राक् तत्पुरुषात् । तद्व्यथा—

६ । अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिद्वयार्थाभावात्ययासम्प्रति-
शब्दप्रादुर्भावपञ्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्प्रतिसाकल्यान्त-
वचनेषु ।

विभक्त्याद्यर्थेष्वव्ययं सुपा सह समस्यते । विभक्त्यर्थे । स्त्रीष्वधिकृत्य
कथा प्रवर्त्ततेऽधिस्त्रि । अधिपाणि कपोलौ । समीपार्थे । उपकुम्भम् ।
समृद्धौ सुमद्रम् । ऋद्धाभावो व्युत्थिः । दुर्यवनम् । दुर्भिन्नम् । अर्थाभावे
निर्मञ्चिकम् । अतयो भूतत्वमतिक्रमः । निःशीतम् । असम्प्रतार्थे ।
नायमस्य कम्बलस्य भोगकालोऽतिकम्बलम् । शब्दप्रादुर्भावः प्रकाशता ।
इतिपाणिनि † उद्विक्रमादितम् । पञ्चादर्थे । अनुरधम् । यथार्था-
श्चत्वारः । योग्यता वीक्षा पदार्थानतिवृत्तिः सादृश्यञ्चेति । योग्यतायाम् ।
अनुरूपमस्य दानम् । वीषायाम् । प्रतिदिनं ददाति । पदार्थानतिवृत्तौ ।
यथाबलमध्येति पाठम् । सादृश्ये । वीणावत् सवीणे ध्वनति । सङ्गं
गच्छति । आनुपूर्व्ये । अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु । यौगपद्ये । सचक्रं निषेहि ।
अव्ययीभावे चाकाल इति (६।३।८१) सहस्य सः । गौणेऽपि सादृश्ये ।
सदृशः किञ्चिन्ना (२) सकिञ्चि । सदृशीभिर्लक्ष्मणा सलक्ष्मि स्त्रीभिः । सम्प्रत्तौ ।

समासो वैकल्पिकः । तेनोवाहुरिव वामन इति कचार्चितौ विष्वगिवागर्ज्ञौ गजावित्यादीं व्यस्तप्रयोगः ।
जीमूतखेवेत्यादीं तैत्तिरीयाणां च पृथक्पदत्वेन पाठः । बहुचैरेव तत्र समासोऽभ्युपगम्यते । वागर्थाविवेत्यादीं
त्विवशब्दः समसः पृथग् वा । समासफलमेकार्थाभाव एकपद्यमेकस्यर्थम् । तेन इत्यनुरध्व यथाऽश्रिवराजो
वायुरिवसख उर्वशीवमानिरभ्रिविकल्पो वायुरिवपाश इत्यादि । अपि च हरीतकीं भुङ्क्ते राजन् मातेव
हितकारिणी"मिति, "अद्वैतमध्यनुभवानि करस्थवित्तुत्वं" शरीरमहिर्नित्यं यनीव वीक्ष्ये"त्यादिप्रयोगोऽपि
साधुरिति कंचित् । अन्ये हेतव सहन्ते । तथा च नागेशः—“हरीतकीं भुङ्क्ते राजन् मातेव हितकारिणी
मित्यसाध्वेव । मातेति प्रथमाया मादृसदृशीमित्यर्थेऽसाधुत्वादि"ति । तत्रापि समासं मातरनिव
हितकारिणीमित्यहित्यं यनीमितिवेति यथावधं विभक्त्येवपरिणामी स्त्रीपाभावश्च सादित्येके ।

(२) अपचितपरिभाषा श्रुताली किञ्चितीति इरदत्तादयः । छटिचरत्साह—“किं खादामीति या
मिच्छन्ती भवति सा किञ्चि । पृषोदरादित्वात् सिद्धम् । तथाच 'किञ्चितीति धरणिः । तद्वदमवस्थिता'
इति । इतिरेतदुदाहरणव्याख्यानं पदमञ्जरीकार आह “अप्रसिद्धोदाहरणं चिरन्तनप्रयोगात् ।” इति ।

सन्नत्रम् । साकल्यवचने । सत्त्वमभ्यवहरति । त्वमपि न तत्रजतीतार्थः ।
अन्तवचने । सतद्धितमधीते ।

७ । यथाऽसादृश्ये ।

यथाशब्दः समस्यते । ये ये त्वहा यथात्वम् । न सादृश्ये । यथा शक्र
स्तथा त्वम् ।

८ । यावद्वधारणे ।

द्वयस्तायां यावच्छब्दःसमस्यते । या वल्लयनं भिक्षून् वासय ।

९ । सुप् प्रतिना मात्रार्थे ।

लेगार्थे सुबन्तं प्रतिना समस्यते । न सुखप्रति संसारे । न दोषप्रति
बौद्धदर्शने ।

१० । अक्षशलाकासंख्याः परिणा ।

अमी परिणा समस्यन्ते । व्युत्पद्यवहारेऽभिधानम् । अक्षपरि । शलाका-
परि । संख्या । एकपरि । द्विपरि ।

११ । विभाषा ।

अतःपरं विभाषा समासो वाच्यः ।

१२ । अपपरिवहिरश्रवः पञ्चम्या ।

एते पञ्चम्यन्तेन समस्यन्ते । अपत्रिगर्त्तम् । परिवत्रिगर्त्तम् । बहिरर्त्तम् ।
प्राग्ग्रामम् । विभाषाधिकाराद्वाक्चञ्च । अप त्रिगर्त्तेभ्यः । परि त्रिगर्त्तेभ्यः ।
बहिरर्त्तात् । प्राग् ग्रामात् ।

१३ । आङ् मर्यादाभिविध्योः

एतयोराङ् पञ्चम्या समस्यते । आसमुद्रं गतः । आङ्गुमारं यशस्तव ।

१४ । लक्षणोनाभिप्रती आभिमुख्ये ।

आभिमुख्यार्थेऽभिप्रती लक्षणवाचिना सुबन्तेन समस्यते । अभ्यग्नि शल-
भाःपतन्ति । प्रतिदीपं शलभाःपतन्ति । लक्षणेन किम् ? दिङ्मोहात्
स्वर्गं प्रति गतः ।

१५ । अनुर्यत् समया ।

१६ । यस्य चायामः ।

अनुशब्दो यस्य समीपवाची यस्य च दैर्घ्यावाची तेन समस्यते । अनुवनं चौराः । तत्समीपा इत्यर्थः । अनुगङ्गं वाराणसी । गङ्गावदायता ।

१७ । तिष्ठद्गुप्रभृतौनि च ।

अमूनि यथापाठं साधूनि स्युः । तिष्ठन्त्यस्मिन् काले गावस्तिष्ठद्गु कालः । वङ्गु कालः । आयतीगवम् । खलेयवम् । प्राह्वम् । प्रदक्षिणम् । प्रतपन्नम् । समन्नम् । अपसव्यम् । इच् कर्मव्यतीहारे । दण्डादण्डि ।

१८ । पारेमध्ये षष्ठ्या वा ।

एतौ षष्ठ्या वा समस्येते । निपातनादेत्वम् । पारिश्रमशानं सरित् । मध्येगङ्गम् । पक्षे षष्ठीसमासः । श्मशानपारम् । गङ्गामध्यम् ।

१९ । संख्या वंश्ये न ।

वंशभवेन संख्या समस्यते । द्वौ मुनी व्याकरणस्य वंश्यौ द्विमुनि । द्विमुनि व्याकरणस्य ।

२० । नदीभिश्च ।

नदीभिः संख्या समस्यते । समाहारिऽभिधानम् । द्विगङ्गम् । पञ्चनदम् ।

२१ । अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ।

नाञ्चि सुबन्तमन्यपदार्थे नदीभिः समस्यते । उष्मत्तगङ्गं नाम देशः ।

२२ । तत्पुरुषः ।

अथात स्तत्पुरुषो वाच्यः प्राग् बहुव्रीहिः ।

२३ । द्विगुश्च ।

द्विगुसमास स्तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् । पञ्चराजी (३) । पञ्चगवम् । तत्पुरुषत्वे

टच् ।

(३) अत्र ऋटिधरः—“अज्ञतएव समासे टञ्जित्यकारान्तीतरपद इति स्त्रीत्वे रूपम् । यदा तु कृते समासे समासकारटञ्जिति मतं तदा द्विगोरकारान्तीतरपदत्वं नास्तीति स्त्रीत्वाभावे पञ्चराजम् । भाष्यटीकायां

२४ । द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ।

एभिर्द्वितीयान्तं समस्यते । कष्टं श्रितः कष्टश्रितः । लोकातीतः । भूमिपतितः । विपदुगतः । तरङ्गात्यस्तः । सुखप्राप्तः । सुखापन्नः । द्वितीयेति योगविभागाद् “विशेषविदुषः शास्त्रम् ।” “विप्राय वेदविदुषे ।”

(क) गमिगाम्यादीनाञ्च । ग्रामगमी । ग्रामगामी । षोढनं बुभुक्षु-
रोदनबुभुक्षुः । “द्विषद्दीर्घानिराकरिष्णुः” ।

२५ । स्वयं क्तेन ।

स्वयं क्तान्तेन समस्यते । स्वयंक्वलीनम् । स्वयंक्कतम् । तस्येदम्
(४।३।१२०) । स्वायंक्कतम् ।

२६ । खट्वा क्षेपे ।

द्वितीयान्ता खट्वा क्तान्तेन समस्यति निन्दा क्षेत् । “खट्वाःरुद्धः प्रमाद-
वान्” ।

२७ । सामि ।

इदं क्तान्तेन समस्यते । सामिविलोकितम् । सामिक्कतम् । तस्य शेषः
सामिक्कतशेषः । सामीत्यर्थयङ्णान्तेमभिन्नमर्द्धक्कतमित्येके ।

२८ । कालाः ।

द्वितीयान्ताः कालशब्दाः क्तान्तेन समस्यन्ते । अहरतिस्मृताः । रात्र्यारुद्धाः ।

२९ । अत्यन्तसंयोगे च ।

अत्र च द्वितीयान्ताः कालशब्दाः सुपा सह समस्यन्ते । सुहृत्सुखम् ।
चिरोषितः । वर्षभोग्यः ।

पूर्वस्मिन्नपि पक्षे पात्रादित्वात् पञ्चराजमित्येव चोषितम् ।—इति । भाष्यटीका भाष्यप्रदीप इति । तथाच
कैयटः—“पञ्चराजमिति । अकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् क्लीत्वाभावः । यदा समासार्थोत्तरपदान्ताः
समासान्ता इति पक्षस्तदा तु पात्रादित्वात् क्लीत्वाभावः” इति । हरदत्तयैवम् । भट्टोजिश्च । तथाच पदमञ्जरी—
“क्वचित् पञ्चराजोति क्लीलिकस्य पाठः । स भाष्यविरोधादपपाठः ।” इति । माधवसु पञ्चराजोति ऊष्णवादी ।
तथाहि चानुवृत्तौ राजुषानुव्याख्यानम्—“अथं समासान्ता उत्तरपदादकृत एव समासो भवतीत्युक्तम् । तेन
पञ्चराजोत्यादावकारान्तोत्तरपदसमाहारद्विगुलेन स्त्रियां ऊष् भवती”ति ।

३० । तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।

तृतीयान्तं तत्कृतेन गुणवचनेन समस्यते । गुणसुक्तावान् गुणवचनः । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डः । शलाकाकाणः । अर्थग्रहणेन च । धान्ये-
नार्थो धान्यार्थः । तत्कृतेन किम् ? अस्या काणः । वचनग्रहणं किम् ?
कृतेन पाठवम् ।

३१ । पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रसञ्ज्ञौः ।

एभिस्तृतीयान्तं समस्यते । मासेन पूर्वं मासपूर्वः । पितृसदृशः ।
गुरुसमः । एकोनः । वाक्कलहः । वाङ्निपुणः । गुहमिश्रः । प्राचार-
सञ्ज्ञः । कथं गुरुतुल्यो दृग्गविकलो मासावरः ? भाविबहुलवचनात् ।

३२ । कर्त्तृकरणे कृता बहुलम् ।

कर्त्तरि करणे च या तृतीया तदन्तं कृदन्तेन समस्यते । चौरहतः ।
व्याघ्रहतः । करणे । शरभिन्नः । लोटहतः । बहुलग्रहणं किम् ? दात्रेण
लूनवान् । पूर्वसुत्तरञ्च विधानं बहुलग्रहणम् ।

३३ । कृत्यैरधिकार्थवचने ।

कृत्यैस्तृतीयान्तं समस्यतेऽधिकार्थाङ्गिञ्चेत् । काकपेया नदी । वाष्प-
च्छेद्यानि दणानि ।

३४ । अन्नेन व्यञ्जनम् ।

समस्यते । दध्नीपसिक्त ओदनो दध्योदनः ।

३५ । भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ।

समस्यते । गुह्येण मिश्रा धाना गुह्यधानाः । गुह्यपिष्टकाः । तिल-
तण्डुलाः ।

३६ । चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखरक्षितैः ।

चतुर्थ्यन्तमेभिः समस्यते तादर्थ्यं । यूपाय दाव यूपदाव । प्रकृति-
विकारभावेऽभिधानाच्चेह । रत्ननाय स्याली । अंशवचननायोदूखलम् ।

प्रक्षबलिः । गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् । इह वासगृहाम्नासादायसु
वतुर्थीति योगविभागात् । षष्ठीसमासेन वा ।

(क) अर्थशब्देन नित्यसमासवचनं सर्वलिङ्गता च । विप्रार्थः सूपः ।
विप्रार्थां श्राटी । विप्रार्थं पयः ।

३७ । पञ्चमी भयेन ।

भयवाचिना पञ्चम्यन्तं समस्यते । चौराद् भयं चौरभयम् । व्याघ्र-
भीतिः । कथं सितेतरो ग्रामनिर्गतोऽधर्मजुगुप्सुः ? पञ्चमीति योग-
विभागात् ।

३८ । अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः ।

एभिरल्पा पञ्चमी समस्यते । दुःखापेतः सुखापेतः । कल्पनापोढः ।
रोगमुक्तः । स्वर्गपतितः । चौरापत्रस्तः । अल्पशः किम् ? प्रासादात्
पतितः ।

३९ । स्तोकात्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ।

स्तोकाद्यर्थाः कृच्छ्रश्च क्तेन समस्यन्ते । स्तोकाभ्युक्तः । अल्पाभ्युक्तः ।
अन्तिकादागतः । अभ्यासादागतः । दूरादागतः । कृच्छ्रादवाप्तः । पञ्चम्याः
स्तोकादिभ्य (६।३।२) इत्यलुक् ।

४० । सप्तमी शौण्डैः ।

शौण्डादिभिः सप्तम्यन्तं समस्यते । अक्षशौण्डः । अक्षधूर्तः । परिऽधि
पराधीनः । स्वाधीनः । रणपण्डितः । कार्यनिपुणः । आकृतिगणोऽयम् ।

४१ । सिद्धशुष्कपक्वबन्धैश्च ।

एभिः सप्तमी समस्यते । काम्बिल्यसिद्धः । आतपशुष्कः । छायाशुष्कः ।
“शाखाग्रपक्वं फलम् ।” स्थालीपक्वः । चारकबन्धः ।

४२ । ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ।

ध्वाङ्क्ष्वाचिना सप्तम्यन्तं समस्यते क्षेपश्चेत् । तीर्थध्वाङ्क्षः । तीर्थकाकः ।
तद्दहनवस्थित इत्यर्थः ।

४३ । कृत्यैर्ऋणो ।

कृत्यैरिति सौत्रो निर्देशः । कृत्येन यता सप्तम्यन्तं समस्यते । मास-
देयम् । वर्षदेयम् । ऋणस्य नियोगोपलक्षणार्थत्वात् पूर्वाह्वयं साम ।

४४ । संज्ञायाम् ।

नान्नि सप्तम्यन्तं समस्यते । वनेकिंशुकाः । हलदन्तादित्य-
लुक् (६।३।८) ।

४५ । ज्ञेनाहोरात्रावयवाः ।

एते सप्तम्यन्ताः ज्ञेन समस्यन्ते । पूर्वाह्वयतम् । अपररात्रकतम् ।
अवयवग्रहणं किम् ? अङ्गि कतम् ।

४६ । तत्र ।

इदं ज्ञेन समस्यते । तत्रभुक्तम् । तत्रकतम् । तस्येदम् (४।३।१२०) ।
तात्रकतम् ।

४७ । क्षेपे ।

क्षेपे सप्तम्यन्तं ज्ञेन समस्यते । प्रवाहेभूचितम् । भस्मानिहुतम् । तत्-
पुरुषे कतीतलुक् (६।३।१४) ।

४८ । पात्रेसमितादयश्च ।

अमी क्षेपे निपातयन्ते । पात्रेसमिताः । कूपमण्डूकाः । उदुम्बरकृमिः ।
पिण्डीशूरः । मातरिपुरुषः । मातरिशूरः । गोष्ठेप्रवीरः । गेहेनर्ही ।
गेहेपटुः । गेहेमेहो । गेहेपण्डितः ।

४९ । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकीवलाः समानाधि-
करणेन ।

पूर्वकालदृश्यः शब्दा एकादयश्च समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते ।
दग्धप्ररुद्धः । आतानुलिप्तः । एकादयः । एकपण्डितः । एकपत्नी । सर्व-

देवाः । जरद्गवः । पुराणतरुः (४) । नवोदकम् । केवलाक्षम् । समानाधिकरणेन किम् ? एकस्राः शौक्ल्यम् ।

५० । दिक्संख्ये संज्ञायाम् ।

एते नान्नि समस्येते । समानाधिकरणेनेति चा पादमनुवर्त्तते । पूर्वेषु-
कामशमी । पञ्चान्नाः (५) । सप्तर्षयः । कथमनान्नि चतुर्वर्षा द्विपदाश्रितो
विधिर्द्वीन्द्रिये इति ? कार्योऽत्र यज्ञः । (६)

५१ । तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च ।

तद्वितार्थे विषयभूत उत्तरपदे परतः समाहारे चाभिधेये दिक्संख्ये
समानाधिकरणेन समस्येते । तद्वितार्थे । पौर्वशालः । पाञ्चनापितिः । उत्तर-
पदे । पञ्चगवप्रियः । पञ्चगवधनः । समाहारे दिङ् न सम्भवति । पञ्चकुमारी ।

५२ । संख्यापूर्वी द्विगुः ।

अनन्तरसूत्रे संख्यापूर्वसमासो द्विगुरुच्यते । पञ्चकपालः सूपः । द्विगो-

(४) पुराणभकरिति पाठान्तरम् । अत्र कृत्विधरः—“विभर्त्तति भरुः पोटा । औणादिक उः” इति ।
भरु भर्त्तरि भूपि चेति विद्यः ।

(५) तथावाहुः—“अश्वत्य एकः पिचुमर्द्धं एको द्वौ चम्पकौ त्रीणि च केसराणि । सप्ता ताला
नव नारिकेलः पञ्चान्नरोपी नरकं न याति” ॥ १ ॥ इति । पिचुमर्द्धो नित्य इत्यर्थः । पिचुमन्द इति
मताकारे रूपम् ।

(६) अथमत्र यज्ञः । चतुरवयवाश्चतुष्परिमिता वा वर्षाश्चतुर्वर्षाः । इत्यथवे द्विसंख्याके वा पदे ।
तदाश्रितो विधिः । इत्यथवे द्विसंख्याके वेन्द्रिये द्वीन्द्रिये इति । सर्वत्र शाकृपादिवादिस्त्वान् (१।१।१०, वा)
समासः । अपिच द्विपदाश्रित इत्यादौ द्विपदतत्पुरुषोऽपि न । तस्य परिमाणभावत्वेन (१।१।५१, वा)
विहितत्वान् । सूप् सुपेत्यत्र लेकलस्य विवचित्वाद् इद्योर्द्वयोरेव तत्पुरुषः । न बहुनां युगपत् । एवं हि
त्रिलोकनाथेन सतां मखद्विष इति पुराणस्य कवेत्स्य चतुर्मुखसमीरितेति त्रिलोकनाथः पितृसदमगोचर
इति च कालिदासस्य, नवरसचचिरेति मन्थटस्य, पञ्चपुरुषगामिनीत्यादयश्च प्रयोगाः समाधेयाः । ननु ते द्विपद-
तत्पुरुषेण साध्याः । न च पञ्चपुरुषादित्तु विशेषणसमासः । दिक्संख्ये संज्ञायामिति (२।१।५०) नियमान् ।
नापि समाहारे द्विगुः । द्विगो (४।१।२१) इति ङीप्प्रसङ्गान् । पावादिस्त्व (१।४।३०, वा) न कल्पनीयम् ।
“यदि त्रिलोकौ नक्षत्रापरौ खादि”त्यादिप्रयोगस्यासाधुतापत्तेः । त्रिलोकनाथ इत्यत्र न्याययो लोकास्त्रिलोक
स्यस्य नाथ इति, यवानां लोकाया इति वा, नवरसचचिरेत्यत्र नवरसेति बहुव्रीहि स्यततो रचिरेत्यनेन कर्म-
धारय इति वा, समाधानम् । इत्थं चतुर्मुखसमीरितेत्यत्र चतुर्दिक्दर्शीनि चतुःसंख्याकानि चतुरवयवानि
वा सुखाणि चतुर्मुखाणि । सैः समीरितेति, विद्यः । एवमन्यत्रापि यथोचितसुत्रैश्च ।

लुङ्गनपत्न्य इत्थणो (४।१।८८) लुक् । पञ्चनावप्रियः । नावो द्विगोरिति (५।४।८८) टच् । पञ्चपूली । द्विगो (४।१।२१) रिति डीप् । पञ्चकुमारि ।

५३ । कुत्सितानि कुत्सनैः ।

कुत्सितार्थानि कुत्साकरैः समस्यन्ते । वैयाकरणखसूचिः ।

५४ । पापाणके कुत्सितैः ।

एते कुत्सितैः समस्येते । पापपुरुषः । अणकभार्या । “किं मयाणकभार्यया ।”

५५ । उपमानानि सामान्यवचनैः ।

उपमानवाचीनि सामान्यधर्मवचनैः समस्यन्ते । शङ्ख इव पाण्डुरः शङ्खपाण्डुरः । कनकगौरः । शस्त्रीश्यामा । स्त्रियाः पुंवत्त्वे (६।३।३४) मृगचपला । काकबन्ध्या ।

५६ । उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे ।

उपमेयं व्याघ्रादिभिः समस्यते । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्रः । मुखचन्द्रः । करपद्मम् । सामान्याप्रयोगे किम् ? पुरुषोऽयं व्याघ्रइव शूरः । नखत्र सापेक्षत्वात् भविष्यति । तर्ह्येतज् ज्ञापयति प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासोऽस्तीति । तेन राजपुरुषोऽभिरूपकः । राजपुरुषो दर्शनीय इति ।

५७ । विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।

विशेषणवाचि सुबन्तं विशेष्यवाचिना सुबन्तेन समस्यते । नीलोत्पलम् । कृष्णतिलाः । लसदुत्पलम् । इदंस्त्री । इदम्युरुषः । बहुलग्रहणात्नेह । बोधिसत्त्वो महासत्त्वः । रामो जामदग्न्यः । इह च नित्यम् । कृष्णसर्पः । विशेषणं किम् ? वृक्षः शिंशपा । असुरोऽन्धकः । इह च तत्पुरुषविधान-मस्यैव प्रपञ्चमाहुः । विशेषणमेव हेततत् कष्टञ्चितो राजपुरुष इति ।

५८ । पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ।

अमी समाजाधिकरणेन सुपा समस्यन्ते । पूर्वपण्डितः । अपरभार्या । प्रथमपुरुषः । चरमपर्वतः । जघन्यधर्मः । समानबलम् । मध्यदेशः । मध्यमनरः । वीरपुरुषः ।

५६ । श्रेण्यादयः कृतादिभिः ।

एभिरमी समस्यन्ते । अर्थेऽभिधानम् । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेष्ठी-
कृताः । एवं सृदुभूताः । श्रेष्ठी पूग कूट पटु देव सृदु अश्वण पण्डिताद्याः
श्रेण्यादयः । कृत भूत समाख्यात । कृतादिः ।

६० । क्लेन नञ्विशिष्टेनानञ् ।

नञाधिकेन क्लेनानञ् क्लान्तं समस्यते । कृतञ्च किञ्चिदकृतञ्च किञ्चित्
कृताकृतं कार्यम् । भुक्ताभुक्तम् । अशितानशितम् ।

(क) कृतापकृतादीनामुपसंख्यानम् । कृतापकृतम् । गतप्रत्यागतम् ।

(ख) शाकपार्थिवादीनां मध्यपदलोपञ्च । शाकप्रधानः पार्थिवः शाक-
पार्थिवः । अजातीस्वलिः । विन्ध्यगिरिः । चन्दनद्रुमः । श्रीहर्षकृपतिः ।
सुग्रीवकपिः । करणकारकम् । तर्कविद्या । व्याकरणशास्त्रम् ।

६१ । सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ।

एते पूज्यमानैः समस्यन्ते । सत्पुरुषः । महापुरुषः । पूज्यमानैः किम् ?
उत्कृष्टा गौः पङ्गात् । उद्धृतेत्यर्थः ।

६२ । वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ।

अमीभिः पूज्यमानं समस्यते । गोवृन्दारकः । योषिद्वृन्दारिका ।
पुरुषनागः । मुनिकुञ्जरः । पूज्यमानं किम् ? देवदत्तो नगो यतो मूर्खः ।

६३ । कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ।

इमौ जातिपरिप्रश्नवृत्ती समस्यते । कतरकठः । कतमकालापः ।
जातिपरिप्रश्ने किम् ? कतमो भवतां पटुः । अतएवाजातावपि उतम-
शुभेयः कतमौ चैत्रमैत्राविति ।

६४ । किं क्षेपे ।

किंशब्दः क्षेपे समस्यते । किंगौः । अदोहवाहात् । किंपुत्रः । दोः-
गौल्यात् । किंराजा यो न रक्षति ।

६५ । पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्वष्क-
यशीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्त्तैर्जातिः ।

एभिर्जातिः समस्यते । गोपोटा । गोयुवतिः । अग्निस्तोकः । घृतकति-
पयम् । गोगृष्टिः । गोधेनुः । गोवशा । गोवेहत् । गोवष्कयशी । कठप्रवक्ता ।
कठश्रोत्रियः । विप्राध्यापकः । वकधूर्त्तः । जातिः किम् ? यन्नदत्तो धूर्त्तः ।

६६ । प्रशंसावचनैश्च ।

एभिर्जातिः समस्यते । गोमल्लिका । अश्वप्रकाण्डम् ।

६७ । युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ।

खलत्यादिभिर्युवा समस्यते । युवा चासौ खलतिश्चेति युवखलतिः ।
युवपलितः । युववलिनः । इह लिङ्गविशिष्टग्रहणात् समानाधिकरणाधि-
कारखलाद्वा युवतिर्जरती युवजरती ।

६८ । कृत्यतुल्याख्या अजात्या ।

कृत्याख्या तुल्याख्याञ्चाजात्या समस्यन्ते । उष्णं भोज्यं भोज्योष्णम् ।
पानीयोष्णम् । भोज्यलवणम् । तुल्याख्या । तुल्यश्चेत्तन्त्रेण । सदृशमहान्
गिरिणा । अजात्या किम् ? भोज्य श्रोदन । विशेषणसमासोऽपि बाध्यते ।

६९ । वर्णो वर्णेन ।

समस्यते । कृष्णलोहितः । कृष्णशवलः । श्वेतरक्तः ।

७० । कुमारः श्रमणादिभिः ।

अयमिभिः समस्यते । कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । कुमारकुलटा ।
कुमारपण्डितः । एवं तापसी । गर्भिणी । अध्यापक । पटु । निपुणादि ।

७१ । चतुष्पादो गर्भिण्या ।

चतुष्पादवाचिनो गर्भिण्या समस्यन्ते । गोगर्भिणी । अश्वगर्भिणी ।
जातेरभिधानाच्चेह । कालाक्षी गर्भिणी ।

७२ । मयूरव्यंसकादयश्च ।

अमी तत्पुरुषे निपात्यन्ते । व्यंसको धूर्त्तः । मयूरव्यंसकः । छात्रव्यंसकः ।

काम्बीजमुण्डः । यवनमुण्डः । परनिपातार्थेषां पाठः । उच्चावचम् । परम-
कृत्वा । पीत्वास्थिरकः । “राघवः प्रोष्यपापीयान्” । या इच्छा यदृच्छा ।

(क) अव्ययं कृतेति वक्तव्यम् । प्रातर्दीहः । अवर्ष्यकारी । (7)

(1) एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहि ईड इति यत्रोच्यते तदेहीडम् ।
इह एहीति यत्रोच्यते तदेहीहं कर्म* ।

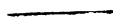
(2) जहिकर्मणा बहुलमाभीक्ष्णे कर्त्तारञ्चाभिदधाति । जह्यन्तं कर्मणा
समस्यते । समासश्च कर्त्तारमाह । जहि जोड़मित्यभीक्ष्णमाह जह्जोड़ः ।
जह्जिस्तम्बः ।

(3) आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्रीत पिवतेति यत्रोच्यते
सा नियोजनक्रियाऽश्रीतपिवता । पचतभृज्जता । खादतमोदता ।
आकृतिगणोऽयम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषाहस्तौ

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥२१॥

समासश्च समर्थपादः ।

(7) एतच्चाविहितलक्षणसत्पुरुषो मयूरव्यंसकादिषु द्रष्टव्य इति वचनात् । वार्त्तिककारसु सुगति-
प्रादय (२।२।१८) इत्यत्रैवाव्ययं प्रवृत्तादिभिरित्युक्तान्वयेन कृत्तारकृत्तिय समासं विहितवान् । तेन पुनःप्रवृत्तम्
पुनर्गवः पुनःसुखमित्यादिषु तत्पुरुषः सिद्धः ।० परन्तु प्रातर्दीहदीनामत्र विधानं चिन्त्येव । मयूर-
व्यंसकादयश्चेत्यत्र (२।१।०२) चकारस्वावधारणार्थत्वादीनां समासान्तरे घटकतया प्रवेशानर्हत्वापत्तेः ।

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे ।

पूर्वादयोऽवयविना एकद्रव्ये वर्त्तमानाः समस्यन्ते । पूर्वं कायस्य पूर्वकायः । अपरकायः । उत्तरकायः । अधरकायः । कथं मध्याङ्गः सायाङ्गः पश्चिमरात्रः ? विशेषणसमासोऽसु । यद्येवमनेनैव पूर्वश्चासौ कायश्चेति सिद्धम् । किं सूत्रेण ? नैवम् । षष्ठीसमासापवादत्वात् सूत्रस्य । नहि भवति कायपूर्वं इति ।

२ । अर्द्धं नपुंसकम् ।

समभागे क्लीवलिङ्गमर्द्धमेकदेशिना समस्यते । अर्द्धपिप्पली । अर्द्धनख-
रञ्जनी । नपुंसकं किम् ? ग्रामार्द्धः । नगरार्द्धः ।

३ । द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्थ्याण्यन्यतरस्याम् ।

एतान्येकद्रव्ये वर्त्तमानान्यवयविना समस्यन्ते वा । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । द्वितीयवापी । चतुर्थं नदी । तुर्थकथा । पक्षे भिक्षाद्वितीयम् । वापीद्वितीयम् । नदीचतुर्थम् । कथातुर्थम् ।

४ । प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ।

इमे द्वितीयान्तेन समस्येते । अ चेति । यदा लिङ्गविशिष्टग्रहणाद्
टावन्ताभ्यां समासस्तटाकारश्चान्तादेशः । सौत्रत्वाच्चास्य प्रक्षेपः (8) । प्राप्ते

(8) भाष्येऽङ्गारप्रक्षेपकारेणानुमितः । तथाहि—“नायमनुकर्षणार्थस्यकारः । किं तर्हि ? अल्पमनेन विचिन्वते” इति । द्वितीयया अ इति भट्टोजिनिमते हेतुः । “कौयटमते प्राप्तापन्ने इत्यस्मात् परमकारस्य स्थितिः । “क्षीवत्वाच्च निर्देशस्य प्रकृतिभावः प्रगृह्याप्रथो न भवती” । व्यासः । गानेशोऽप्यत्र कौयटमतानुसारी ।

जीविकां प्राप्तजीविकः । आपन्नसुखः । प्राप्ता जीविकां प्राप्तजीविका ।
 आपन्नसुखा । कथं जीविकाप्राप्तः सुखापन्न इति ? द्वितीयाश्रितेति (२।१।२४)
 वचनसामर्थ्यात् ।

५ । कालाः परिमाणिना ।

कालशब्दाः परिच्छेद्येन समस्यन्ते । मासो जातस्य मासजातः ।
 वर्षजातः । द्वयहजातः ।

६ । नञ् ।

नञ् समर्थेन सुपा समस्यते । अत्राङ्गणः । अशुक्लः । अनेकः । असर्वः ।
 असर्वस्मै । अकृत्वा । अकर्तुम् ।

७ । ईषदकृता ।

अकृदिति गुणोपलक्षणम् । ईषद् गुणेन समस्यते । ईषद्रक्तः । ऐष-
 द्रक्तिः पुत्रः ।

८ । षष्ठी ।

षष्ठान्तं सुपा समस्यते । राजपुरुषः । राजपुरुषधनम् ।
 (क) कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वक्तव्यम् । इक्षप्रव्रश्चनः ।
 उद्गासिका ।

(ख) तत्स्थैश्च गुणेर्नतु तद्विशेषणैः । गुणात्मन्वेव येषु गुणाः सन्ति नतु
 सोऽयमित्यभेदोपचाराच्छुक्तादिवद् द्रव्ये तैर्गुणैः षष्ठी समस्यते । गुणेनेति
 (२।२।३१) निषेधं वक्षति । तस्यायमपकर्षः । ब्राह्मणवर्णः । चन्दनगन्धः ।
 कपित्थरसः । पटहध्वनिः । अङ्गसर्गः । नतु तद्विशेषणैः । घृतस्य तीव्रः ।
 चन्दनस्य सूदुः ।

९ । याजकादिभिश्च ।

अयं योगः कर्त्तरि चेति • (२।२।१६) निषेधापवादत्वात् स्वार्थो
 व्याख्यातव्यः ।

१० । न निर्धारणे ।

निर्धारणे या षष्ठी सा न समस्यते । नराणां क्षत्रियः शूरतमः । गवां
कृष्णा सम्यन्नक्षीरतमा । अध्वगानां रथिनः शीघ्रतमाः ।

(क) प्रतिप्रदविधाना षष्ठी न समस्यते । सर्पिषो ज्ञातम् । मातुः
ऋतम् । चौरस्य रुग्णम् ।

११ । पूरणगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमानाधिकरणेन ।

पूरणादिना षष्ठी न समस्यते । छात्राणां पञ्चमः । भिक्षूणामष्टादशः ।
गुणे । बलाकायाः शौक्लत्रम् । पटस्य लौहित्यम् । पटस्य शुक्लः । इह च
वैशेषिकप्रसिद्धाः संख्यादयो गुणा नेष्यन्ते । शतसहस्रान्ताश्च निष्कादिति
(५।२।११८) वचनात् । नापि धर्ममात्रं गुणो गृह्यते । अधिकरणैतावत्त्वे
च (२।४।१५) वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्देति (७।३।१३१) निर्देशात् ।
तेन गोशतं गोचत्वारिंशद् बुद्धिवैगुण्यं वचनसामर्थ्यं “पद्मासनकौशलं” सुनि-
चापलं वस्त्रपीतिमा द्रव्यकाठिन्यं “पद्मालीपिङ्गलिनः” उदरगौरवमित्यादयः
साधवः स्युः । सुहितार्थास्तृप्तार्थाः । फलानां तप्तः । फलानां सुहितः ।
फलानामाशितः । शेषषष्ठीयम् । नलोकिति (२।३।६८) कृद्योगायाः
प्रतिषेधात् । सत् । चौरस्य द्विषन् । मित्रस्य कुर्वन् । मित्रस्य कुर्वाणः ।
अव्ययम् । विप्रस्य कृत्वा । तव्यः । ब्राह्मणस्य कर्त्तव्यम् । एकाधिकरणे ।
राज्ञः स्त्रीग्नस्य । पाणिनेः सूत्रकारस्य ।

१२ । क्तेन च पूजायाम् ।

पूजायां क्तेन षष्ठी न समस्यते । राज्ञां मतम् ।

१३ । अधिकरणवाचिना च ।

इदमेषामासितम् ।

१४ । कर्मणि च ।

कर्मणि षष्ठी न समस्यते । आसुर्यो गवां (९) दोहोऽगोपालकेन ।

(९) अगवानिति द्विस्त्रात्र चृष्टिपर आह—“अप्रशस्तगवौनामित्यर्थः । नञ्सात्पुङ्गवादिति (५।४।७१)
समासानामिषेध” इति (भाषाहृत्त्यर्थविवृती) ।

१५ । तृजकाभ्यां कर्त्तरि ।

तृजकाभ्यां योगे कर्त्तरि षष्ठी न समस्यते । भवत आसिका । भवतो-
ऽग्रगामिका । तृजग्रहणमुत्तरार्थम् ।

१६ । कर्त्तरि च ।

कर्त्तरि यौ तृजकौ विहितौ ताभ्यां योगे कर्मणि षष्ठी न समस्यते ।
अपां स्त्रष्टा ! पुरां भेत्ता । षोडनस्य भोजकः । निषेधपञ्चसूत्रीयं स्वरार्था ।
शेषषष्ठीसमासस्थानिवारणात् । तेन राजसम्प्रतो “राममहितः” भवदासितं
भवदासिका गोदोह “स्तत्कर्त्ता फलभाग् यत” इति भर्त्सृष्टरिः । क्रिया
विशेषको जातिवाचकस्तत्प्रयोजक इत्याद्यसंख्याः षष्ठीसमासा भवन्त्येव ।
तस्मात् केवलं कारकषष्ठीसमासे सति गतिकारकोपपदात् कृदि-(६।२।१३८)-
त्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोदनभोजकादयो मध्योदात्ता मा भूवन् । शेषषष्ठीसमासे
सति समासान्तोदात्ता (६।१।२२३) यथा स्युरिति निषेध आरभ्यते ।
याजकादिभिश्चेति (२।२।८) पुनः कारकषष्ठीसमासप्रतिप्रसवाद् ब्राह्मण-
याजकादिषूत्तरपदप्रकृतिस्वर एव ।

१७ । नित्यं क्रीडाजीविकयोः ।

अनयोरन्तेन षष्ठी समस्यते । नित्यमिति वाक्यनिवृत्त्यर्थम् । दमनक-
भञ्जिका नाम क्रीडा । संज्ञायां ण्वल् (३।३।१०८) । जीविकायाम् । दन्त-
लेखकः । नखलेखकः । ण्वल्चौ (३।१।१३३) ।

१८ । कुगतिप्रादयः ।

एते नित्यं समस्यन्ते । कुनृपः । कुसृष्टिः । कोणम् । गतिः ।
जरीकृत्य । प्रकृत्य । प्रादिः । दुष्कुलम् । सुमानुषी । आपिङ्गलः ।
प्रगत आक्षर्यः प्राचार्यः । अस्तिखट्टः । निष्कौशाम्बिः । प्रादिप्रसङ्गे कर्म-
प्रवचनीयानां क्वचिन्निषेधः । अनभिधानात् । वृत्तं प्रति विद्योतते विद्युत् ।

क्वचिद्भवत्येव । अतिस्तुतम् । अतिरतिक्रमणे चेति (१।४।८५) कर्मप्रवचनीय-
त्वात् षत्वाभावः । (10)

१९ । उपपदमतिङ् ।

नित्यमुपपदं समस्यते । कुम्भकारः । ग्रामणीः । अग्निचित् । अतिङिति
किम् ? कसुं व्रजति । कारको व्रजति ।

२० । अमैवाव्ययेन ।

यद्यव्ययेनोपपदं समस्यते तदामैव । स्वादुङ्कारं भुङ्क्ते । नान्येन ।
कालो भोक्तुम् ।

२१ । तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ।

उपदंशस्तृतीयायामित्यादौ (३।४।४७) तृतीयादीन्युपपदान्यमा वा
समस्यन्ते । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्ते मूलकोपदंशं वा । उच्चैःकारम् ।

२२ । क्वा च ।

तानि ज्ञान्तेन वा समस्यन्ते । उच्चैःकृत्य उच्चैः कृत्वा वा कथयति ।
तृतीयाप्रभृतीनीत्येव । अलं कृत्वा । खलु कृत्वा । उक्तस्तत्पुरुषः ।

२३ । शेषो बहुव्रीहिः ।

तत्पुरुषाव्ययीभावाभ्यामन्यो बहुव्रीहिर्निर्नाम समासो वाच्यः ।

२४ । अनेकमन्यपदार्थे ।

अनेकं सुबन्तमन्यपदार्थे वर्तमानं समस्यते । प्राप्तोदको ग्रामः ।
जडरथोऽश्वः । दत्तवलिर्दानवः । च्युतफलस्तारः । सुसूक्ष्मजटकेशो व्रती ।

(10) सूत्रेऽभिप्रेतानि वार्तिकानि—(क) “प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवचनीयप्रतिषेधः । (ख) व्यवेत-
प्रतिषेधश्च । (ग) सिद्धं तु क्वाङ्कतिदुर्गतिवचनात् । (घ) प्रादयः क्त्वायं । (ङ) पापार्थे । चाङ्गीषदर्थे ।
स्ततो पूजायाम् । दुर्निन्द्यायामिति सीतागाः । (ञ) प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया । (च) अत्यादयः
क्रान्ताद्यर्थे चितीः । (छ) अवादयः क्रुदाद्यर्थे तृतीयया । (ज) पर्यादयो ज्ञानाद्यर्थे चतुर्थ्या । (झ)
निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या । (ञ) अव्ययं प्रठ्ठादिभिः । (ट) इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रज्ञतिस्वरत्वच ।
(ठ) उदात्तवशा तित्वा गतिमता चाव्ययं समस्यते इति वक्तव्यम् ।

बहुशस्यो देशः । इह च यथाभिधानं व्यवस्था । तेन मत्वर्थे बहुव्रीहिः ।
चित्रगुर्देवदत्त इति । न सम्बन्धमात्रे । तथा प्रथमार्थे न भवति वृष्टे देवे
गत इति । क्वचित् सामानाधिकरण्येऽपि न स्यात् पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येति ।
अधिकरणानाञ्च स्यात् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उच्चैर्मुखः । क्वचिद्
दध्नोपसिक्त षोडशो दध्योदन इतिवदुत्तरपदस्य वृत्तावन्तर्भावः । उद्ग्रमुखमिव
मुखमस्य उद्ग्रमुखः । सुवर्णविकारोऽलङ्कारोऽस्य सुवर्णाङ्गारः । क्वचिद्
गतार्थस्यापि पञ्चे प्रयोगः प्रपतितपर्णः प्रपर्णः । अविद्यमानपुत्रोऽपुत्र इति ।
इहास्तिञ्चीरा ब्राह्मणी । अस्तिधना । लेखको नास्तिदोषक इत्यव्यया-
भ्यामस्तिनास्तिशब्दाभ्यां समासः ।

२५ । संख्ययाऽव्ययासन्नाटूराधिकसंख्याः संख्ये ।

अव्ययादयः संख्येयवाचिन्या संख्यया समस्यन्ते । दशानां समीपे उप-
दशाः । आसन्नविंशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । संख्या । द्वौ
वा त्रयो वेति द्विजाः । त्रिचतुराः । पञ्चषाः । चतुष्षष्टाः । लक्षकोटाः ।
“एकहान् दिवसांस्त्रिष्ठ” । सप्ताष्टेर्दिवसैर्यास्यसि ।

२६ । दिङ्नामान्यन्तराले ।

दिशां नामान्यन्तराले वाचे समस्यन्ते । दक्षिणपूर्वा दिक् । पूर्वात्तरा ।
उत्तरपश्चिमा ।

(क) सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । (11)

२७ । तत्र तेनेदिमिति सरूपे ।

इदमित्यर्थे सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते च समानरूपे पदे समस्यन्ते । इति-
शब्दो लौकिकविवक्षार्थः । केशेषु केशेषु गृहीत्वेदं युहं वृत्तं केशाकेशि युहम् ।
दण्डेषु दण्डेषु प्रहृत्येदं युहं वृत्तं दण्डादण्डि युहम् । अन्येषामपि दृश्यत इति
(६।३।१३७) दीर्घः । इच् कर्मव्यतिहार इतीच् (५।४।१५७) समासान्तः ।
तिष्ठद्गुप्रभृतित्वादव्ययत्वम् (२।१।१७) ।

(11) एतद् भाष्यकारवचनमित्येके । • वार्षिकमित्यपरे । इदानीन्तनपुस्तकेऽपि वार्षिकरूपेणैव विवक्ष-
यन्ते । This is put down as a वार्षिक to 2. 2. 26.

२८ । तेन सहिति तुल्ययोगे ।

द्वितीयान्तेन सहशब्दः समस्यते तुल्ययोगश्चेत् । सपुत्र आगतः । सच्छात्रः । तुल्ययोगस्य प्रायिकत्वात् सदर्पः सधनः सपन्नः । उक्ती बहुव्रीहिः ।

२९ । चार्थे द्वन्द्वः ।

अनेकमित्येव । अनेकं सुवक्तं चार्थे वर्त्तमानं समस्यत इत्ययं द्वन्द्वो नाम समासः । इतरतरयोगे । प्लक्षाशोकी । प्लक्षाशोकवटाः । समाहारे । वाक्त्वचम् । धवखदिरपलाशम् ।

३० । उपसर्जनं पूर्वम् ।

समासेषूपसर्जनसंज्ञं पूर्वं प्रयोज्यम् । अधिस्त्रि । राजपुरुषः ।

३१ । राजदन्तादिषु परम् ।

एषूपसर्जनं घ्यन्तादि च परं प्रयोज्यम् । दन्तानां राजा राजदन्तः । राजजम्बुः । मातुः सपत्नी सपत्नीमाता । वनस्याग्रे अग्रेवणम् । निपातनादलुक् । पूर्वं वासितं ततो लिप्तं लिप्तवासितम् । सिक्तसंमृष्टम् । नम्बमुषितम् । हन्ते । पुत्रपशू ।

(1) धर्मादिषूपभयम् । धर्मार्थावर्थधर्मौ । चन्द्रार्कादौ चन्द्रौ । अन्तादी आद्यान्तौ । सर्पिर्मधुनी मधुसर्पिणी ।

(2) जायाया जम्भावो दम्भावश्च । जायापती जम्पती दम्पती ।

३२ । द्वन्द्वे घि ।

हन्ते घ्यन्तं पूर्वं निपतति । कमण्डलुकृष्णाजिनम् । बहुष्वेकत्र नियमः । पटुशुक्लमृदवः ।

३३ । अजाद्यदन्तम् ।

इदं हन्ते पूर्वं निपतति । उद्ग्रशशम् । इन्द्रवायू । परत्वादिदमित्यते । कथं “विषयीन्द्रिययोरिष्टः” ? परत्वात्तद्वृत्तमिति (२।२।६४, क) भविष्यति । बहुष्वेकत्र नियमः । अश्वरथेन्द्राः ।

३४ । अल्पाक्षरम् ।

इदं इन्द्रे पूर्वं प्रयोज्यम् । प्रचन्द्यशोधम् । धवाश्लकर्णम् । इह वागन्वी
वाग्निद्राविति । घन्तादजाद्यटन्ताश्च परत्वादिदमिष्यते । बहुष्वेकश्च नियमः ।
शङ्खदुन्दुभिवीणाः । वीणाशङ्खदुन्दुभयः ।

(क) अभ्यर्हितं पूर्वमिति वक्तव्यम् । मातापितरौ (12) ।

(ख) भ्रातुर्व्यायसः । युधिष्ठिरार्जुनौ ।

(ग) लघुक्षरञ्च । कुशकाशम् । शरशीर्षम् ।

(घ) वर्णानामानुपूर्वेण । ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः ।

(ङ) ऋतुनक्षत्राणां समानाचरणामानुपूर्वेण । हेमन्तशिशिरवसन्ताः ।

भरणीकृत्तिकारोहिण्यः ।

(च) संख्याया अल्पीयस्याः । एकादश । द्वादश । त्रिंशः ।

नवतिशतम् ।

३५ । सप्तमीविशेषणं बहुव्रीहौ ।

सप्तम्यन्तं विशेषणञ्च बहुव्रीहौ पूर्वं निपतति । कण्ठेकालः । चित्रगुः ।

(क) सर्वनामसंख्यारोपसंख्यानम् । सर्वश्वेतः । द्विकृष्णः । सप्तकृतः
बहुश्रुतः । सप्तोन्नतः ।

(ख) वा प्रियस्य । गुडप्रियः । प्रियगुडः ।

(ग) गङ्गादिभ्यः सप्तम्याः परवचनम् । गङ्गाकण्ठः । शरुःशिराः ।

३६ । निष्ठा ।

निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं निपतति । कृतकृत्यः । गतरतिः । जितशत्रुः ।

(क) जातिकालसुखादिभ्यः परवचनम् । जातिः । मांसभक्षिती ।
सुरापीती । नृजग्धः । कटकृतः । काक्षात् । मांसजातः । वर्धजातः ।
सुखादिभ्यः । सुखजातः । कच्छजातः ।

(ख) प्रहरणार्थेभ्यश्च परे निष्ठासप्तम्यौ । शस्त्रोद्यतः । भुसुद्यतः ।

(12) गर्भधारणपीपायां तातान्माता गरीयसीति मातुरभ्यर्हितत्वमित्याहः ।

शूलपाणिः । दण्डपाणिः । प्रायिकञ्चैतत् सर्वम् । तेन कृतकटः । उद्-
गूर्णवाचः ।

३७ । वाऽद्विताग्न्यादिषु ।

आद्विताग्न्यादौ निष्ठान्तं पूर्वं वा प्रयोज्यम् । आद्विताग्निः । अग्न्या-
द्वितः । एवं जातपुत्रः । जातश्मश्रुः । वृत्तपीतः । जड़भार्यः । गतार्थः ।
आकृतिगणोऽयम् ।

३८ । कङ्काराः कर्मधारये ।

कङ्कारादयो गुणशब्दाः कर्मधारये पूर्वं वा प्रयोज्याः । कङ्कारजैमिनिः
जैमिनिकङ्कारो वा । कङ्कार । गडुल । काण । खञ्ज । कुञ्ज । वामन ।
खलति । गौर । वृद्ध । पिङ्गल । खल । एकसंज्ञाधिकारः पूर्णः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषावृत्तौ द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ २।२ ॥ समाप्तश्चापरपादः ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । अनभिहिते ।

लकृतचित्तसमासैरनभिहिते कर्मादावेकत्वादिषु द्वितीयादयो वाच्याः ।

२ । कर्मणि द्वितीया ।

कर्मणि द्वितीया स्यात् । काशान् कटं करोति । ओदनं बुभुक्षुः-
व्रीहीन् प्रोक्षति । अजां ग्रामं नयति । अनभिहित इत्येव । निन्येऽजा
ग्रामम् । नयनीयाजा ग्रामम् । शतिकोऽश्वः । प्राप्तातिथिग्रामः ।

(क) उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयान्नेङ्ङिताम्नेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥ १ ॥

उभयतो ग्रामम् । सर्वतो ग्रामम् । धिग् दुर्जनम् । उपर्युपरि ग्रामम् ।
अध्वधि ग्रामम् । अधोऽधो ग्रामम् । ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । बुभुक्षितं न
प्रति भाति किञ्चित् । बुभुक्षितस्येत्यर्थः । एवं चैत्रं यावच्छीतमित्यादौ ।

(ख) अभितःपरितःसमयानिकषाहायोगेष्वपि दृश्यते । अभितो ग्रामम् ।
परितो ग्रामम् । समया ग्रामम् । निकषा ग्रामम् । हा देवदत्तम् ।

३ । तृतीया च होष्कन्दसि ।

कन्दः सूत्रमेकम् ।

४ । अन्तराऽन्तरेण युक्ते ।

आभ्यां युक्ते द्वितीया स्यात् । “वेदेहीमन्तरा क्रुदः ।” वेदेऽन्ता मध्य
इत्यर्थः । त्वाञ्च माञ्चान्तरा कमण्डलुः । तव मम मध्य इत्यर्थः । उपपद-

विभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसीति कमण्डलोर्न द्वितीया । सर्वा ह्युपपद-
विभक्तयः षष्ठ्यपवादिकाः । नान्तरेण गुणान् सुखम् । गुणैर्विनेत्यर्थः ।

५ । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ।

अत्यन्तसंयोगश्चेत् कालाध्वनोर्द्वितीया स्यात् । सर्वरात्रं कल्याणी ।
मासं रमणीयाः । “क्षणमूढे” । दिवसं पठति । अध्वनः । क्रोशं कुटिला
नदी । योजनं धावति । भाष्ये तु योजनक्रिययाऽत्यन्तसंयोगः । तदर्थमित-
दिति स्थितम् । मासमास्ते । क्रोशं स्वपितीत्यादिषु प्राक्ततमेव कर्म ।

तदाह,—

कालभावाध्वदेशानामन्तर्भूतक्रियान्तरैः ।

सर्वैरकर्मैर्कीर्योगि कर्मत्वमुपजायते ॥ १ ॥ इति । (13)

एवं चास्यते मास इति लकारेण कर्मणोऽभिधानं घटते । अत्यन्तसंयोग
किम् ? मासस्यैकरात्रं रम्या । क्रोशस्यैकदेशं कुटिला नदी ।

६ । अपवर्गे तृतीया ।

फलप्राप्ती क्रियात्यागोऽपवर्गः । तत्र गम्ये कालाध्वनोस्तृतीया स्यात् ।
मासेनाधीतो यन्त्रः । क्षणेनावगतोऽर्थः । क्रोशेनाधीतः । क्रोशेनावगतोऽर्थः ।

७ । सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ।

कारकयोर्मध्ये यौ कालाध्वानी ताभ्यामिते स्याताम् । अथ भुक्ता ह्यहं
ह्यहं वा भोक्ता । कर्तृशक्त्योर्मध्ये कालः । इहस्योऽयं धन्वी क्रोशे लक्ष्यं
विध्वति क्रोशाहा ।

८ । कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ।

कर्मप्रवचनीयैर्योगि द्वितीया स्यात् । यन्नमनु प्रावर्षत् ।

९ । यस्माद्दधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ।

यस्माद्दधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र तै र्योगि सप्तमी स्यात् । उपशते

(13) This is a quotation from the वाक्यपदीय by भरतृहरि । The author had
often quoted from it. The stanzas in (1.2.64), in (1.4.24) and in (1.4.86) are
also from the वाक्यपदीय ।

विंशतिः । उपहार्यां द्रोणः । यस्य चेश्वरवचनम् । अधि पञ्चालेषु
ब्रह्मदत्तः ।

१० । पञ्चम्यपाङ्परिभिः ।

एभिः कर्मप्रवचनीयैर्योगि पञ्चमी स्यात् । अप त्रिगर्तेभ्यो वृष्टो देवः ।
आ त्रिगर्तेभ्यः । “परि पर्युदधेः” । परिवर्जनार्थः । आ पाटलिपुत्रात् ।

११ । प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात् ।

यतः प्रतिनिधिः प्रतिदानञ्च तत्र तैर्योगि पञ्चमी स्यात् । स राजा शक्रतः
प्रति । तिलेभ्यः प्रति माषान् प्रयच्छति ।

१२ । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टायामनध्वनि ।

गत्यर्थानां कर्मण्येते स्याताम् । ग्रामं गच्छति ग्रामाय वा । नगरं
गच्छति नगराय वा । ग्रामं याति ग्रामाय वा । वनं वनाय वा प्रस्थितः ।
कथं क्व गच्छसीति ? आधारविवक्षायाम् । क्व स्यातुं गच्छसीत्यर्थः । चेष्टायां
किम् ? मोहं गच्छति । अनध्वनि किम् ? मार्गं गच्छति ।

१३ । चतुर्थी सम्प्रदाने ।

सम्प्रदाने चतुर्थी स्यात् । विप्राय गां ददाति । “भयानि दत्त सीतायै ।”
स तन्मे साधुकारमदात् । पुष्येभ्यः स्पृश्यति ।

(क) तादर्थ्यं च । यूपाय दारु ।

(ख) क्लृपि संपद्यमाने च । उच्चाराय कलत् माषः ।

(ग) उत्पातेन ज्ञाप्यमाने । वाताय कपिला विद्युत् (14) । वृष्टये
वोष्मुष्ठी विद्युत् ।

(घ) हितयोगे च । अरोचकिने हितं सोवीरार्द्रकम् ।

(14) वाताय कपिला विद्युदातपायति लोह्मिणी ।

ऋषा सर्वविनाशाय दुर्मिनाय मिता भवेत् ॥ १ ॥ इति भाष्यार्द्रा पुंलः श्लोकः ।

१४ । क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ।

स्थानी (15) क्रियार्थोपपदस्तुमुन्नतो यो धातुस्तस्य कर्मणि चतुर्थी स्यात् । एधेभ्यो व्रजति । फलेभ्यस्तिष्ठति । स्थानिनः किम् ? एधानाहर्तुं व्रजति ।

१५ । तुमर्थाच्च भाववचनात् ।

तुमुना समानार्थाच्चतुर्थी स्यात् । पाकाय व्रजति । भूतये धावति । भाववचनात् किम् ? ओदनं पाचको व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति ।

१६ । नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च ।

नमश्चादियुक्ताच्चतुर्थी स्यात् । नमो विष्णवे । स्वस्ति प्रजाभ्यः । “अलं प्रदोषः प्रियसङ्गमाय ।” स्वाहाऽन्नये । स्वधा पितृभ्यः । नमः शिवाय ।

१७ । मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ।

मन्यतेः कर्मण्यनादरे चतुर्थी वा स्यात् । न त्वा ढणं मन्ये ढणाय वा । “मन्ये ढणाय स्वाराज्यम् ।” “हरिमप्यमंसत ढणाय ।” इह ढणसमानाधिकरणात् त्वादेशचतुर्थी न भवति । व्यवस्थितविभाषया । अप्राणिव्यत्यनादादिष्विति वक्तव्यम् । न त्वा नावं मन्ये । न त्वा काकं मन्ये ।

१८ । कर्त्तृकरणयोस्तृतीया ।

अनयोस्तृतीया स्यात् । विप्रेण पच्यते । अग्निना दह्यते । परशुना वृक्षं छिनत्ति बर्हिकिः ।

(क) प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् । प्रकृत्या सुभगः । गोत्रेण गार्ग्यः । समेन धावति । विषमेण धावति । “तत्रागारं धनपतिगृह्णादुत्तरेषासदीयम् ।”

१९ । सहयुक्तेऽप्रधाने ।

सहाद्येन युक्तादप्रधाने तृतीया स्यात् । विप्रः शिष्येण सहागतः । पुत्रेण साहं गोमान् । (16)

(15) स्थानिन्स्वास्त्विति स्थानी । अप्रयुज्यमान इत्यर्थः ।

(16) व्यवहारादुपः पद्येद् विषमिं ब्राह्मणैः सहैत्यत्र ब्राह्मणैरित्यप्रधाने तृतीयंति स्पष्टम् । अविचारे धर्मब्राह्मणतः प्राधान्येन उपस्यैव पापाहंलात् ।

२० । येनाङ्गविकारः ।

हानिराधिक्यञ्च विकारः । येनाङ्गेन विक्रतेनाङ्गिनो विकारो लक्ष्यते
सतस्तृतीया स्यात् । अस्या काणः । पादेन खञ्जः । “सुखेन विलोचनः ।”

२१ । द्रव्यभूतलक्षणे ।

विशेषप्राप्तस्य लक्षणे तृतीया स्यात् । शिखया परिव्राजकः ।

२२ । संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ।

सञ्ज्ञानातेः कर्मणि तृतीया वा स्यात् । मात्रा सञ्ज्ञानीते मातरं वा ।

(क) संज्ञः कृद्योगे षष्ठी विप्रतिषेधेनेति वाच्यम् । मातुः संज्ञाता ।

२३ । हेतौ ।

तृतीया स्यात् । धनेन कुलम् । विद्यया यशः । हेत्वधीनः कर्त्ता
कर्त्तव्यनिं कारणमिति हेतुकरणयोर्भेदः ।

२४ । अकर्त्तर्युणो पञ्चमी ।

ऋणे हेतौ पञ्चमी स्यात् । ऋणाद् बहः । शतादभिभूतः । अकर्त्तरि
किम् ? शतेन प्रयोजककर्त्ता बन्धितः ।

२५ । विभाषा गुणेऽस्त्रियाम् ।

पराश्रितो गुणः । गुणे हेतौ पञ्चमी स्याद्वा । जात्याद् गृहीतो
जायेन वा । धूमादग्नि धूमेन वा । कृतकत्वादन्वित्यः शब्दः कृतकत्वेन
वा । अस्त्रियां किम् ? प्रज्ञया धीरः ।

२६ । षष्ठी हेतुप्रयोगे ।

हेतुशब्देन हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् । अर्थस्य हेतोर्वसति । “अलस्य
हेतोर्वहु हातुमिच्छन्” । यत्र हेतुशब्देन समासस्तत्र समुदायादेव षष्ठी ।
बालबोधहेतोर्व्याचष्टे ।

२७ । सर्व्वनाम्नस्तृतीया च ।

हेतुशब्दप्रयोगे सर्व्वनाम्नस्तृतीयाषष्ठी स्याताम् । “स कस्य हेतोः
सखि नाभियातस्त्वं हेतुना केन चिरादुपेता” ।

(क) हेत्वर्थप्रयोगे सर्वविभक्तीनां प्रायदर्शनम् । (17) किञ्चिन्निमित्त-
मागतः । केन निमित्तेन । कस्मै हेतवे । कस्मात् कारणात् । कस्य
प्रयोजनस्य । कस्मिन्निमित्ते ।

२८ । अपादाने पञ्चमी ।

स्यात् । ग्रामादागच्छति । उक्ताद् विभेति ।

(क) ल्यब्लोपे कर्मणि । प्रासादात् प्रेक्षते । प्रासादमारुह्येत्यर्थः ।

(ख) अधिकरणे च । आसनात् प्रेक्षते । कटकात् संवादयति ।

(ग) प्रत्याख्यानयोश्च । कुतस्त्वम् ? नगरात् ।

(घ) यतश्चाध्वकालनिर्माणं तत्र पञ्चमी । अध्वनः प्रथमा सप्तमी च ।
काले सप्तमीति वाच्यम् । चम्यातः सोमतीर्थं पञ्च योजनानि पञ्चसु
योजनेषु वा । काले । फाल्गुन्याश्चैत्री मासे ।

२९ । अन्यारादितरर्त्तेदिक्शब्दाश्चूत्तरपदाजाहियुक्ते ।

एभिर्युक्तात् पञ्चमी स्यात् । द्रव्यादन्यो गुणः । “परैस्त्वदन्यः कइवाप-
हारयेत्” । अर्थग्रहणाद् भिन्नो भ्रातृभ्यः । आराद् ग्रामात् । शुक्लादितरः ।
“अंगादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः” (18) । दिक्शब्दः । पूर्वा
ग्रामात् । अश्चूत्तरपदम् । प्राग् ग्रामात् । आच् । दक्षिणा ग्रामात् । आहि
च । उत्तराहि ग्रामात् । उत्तराहि समुद्रात् ।

३० । षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ।

अतसुजर्थप्रत्ययेर्योगे षष्ठी स्यात् । दक्षिणतो ग्रामस्य उच्चः । एवमुत्तरतः
पुरः पुरस्ताद् उपरि उपरिष्ठाद् ग्रामस्येति । कथं प्राग् ग्रामात् ? अश्चूत्तर-

(17) निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायोदर्शनमित्येव कात्यायनवाक्यं प्रकृतं वार्त्तिकम् । तदर्धत आदि
हेत्वर्थप्रयोगे सर्वविभक्तीनां प्रायदर्शनमिति । भट्टोजिन्येऽप्यस्यार्धत एव ग्रहणं निमित्तपर्यायप्रयोगे
सर्वासां प्रायदर्शनमिति । वस्तुतस्तु कात्यायनादीनां व्याख्यातृत्वेन तेषां वाक्यभङ्गे न पारायणादिभङ्गदीव
इति ब्राह्मणैरपि स्याद्भङ्गमित्येवां वाक्यं बहुव गविकस्य मुदधतम् ।

(18) क कर्म प्रथमं परमपुरुषात्पदनमृत इति (पुण्यदर्भप्रयोगे) तु ऋतयेर्योगे द्वितीया प्रामादिकीत्येके ।
अपाञ्चिनोयत्नात् । ततोऽन्यवापि इत्यत (२।१।२ वा) इति वार्त्तिकवशात् द्वितीयेत्यन्वे ।

पदग्रहणात् । क्वचिदपवादविषयेऽप्युक्तर्गोऽभिनिविशत इत्यपायविवक्षया वा ।
मातुः पुरस्तात् । तत उपरिष्ठात् । “कफोनिः कूर्परादधः” । (19)

३१ । एनपा द्वितीया ।

एनपातसुजर्थप्रत्ययेन योगे द्वितीया स्यात् । दक्षिणेन गयां महाबोधिः ।
षष्ठरपीत्येके । दक्षिणेन गयायाः । (20)

३२ । पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ।

एभिर्योगे तृतीया पञ्चमी वा स्यात् । पृथक् चन्द्रेण । “दुनोति चन्द्रात्
पृथग्यनङ्गः” । विना कार्येण विना कार्याद् वा । नाना वृत्तेण नाना
वृत्ताद् वा । द्वितीया च दृश्यते विना वातं विना वर्षमित्यादि । (21)

३३ । करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्त्ववचनस्य ।

असत्त्ववचनस्य अद्रव्यवचनस्य स्तोकादेः करणे पञ्चमी वा स्यात् । “स्तोकेन
रुष्टा दयिताय नारो स्तोकादुपेता पुनरेव तोषम्” । कच्छादवातः कच्छेण
वा । कच्छात् कच्छेण वा मुक्तः । असत्त्ववचनस्य किम् ? स्तोकेन विषेण हतः ।

३४ । दूरान्तिकार्थैः षष्ठरन्यतरस्याम् ।

दूरान्तिकार्थै र्योगे षष्ठोपञ्चम्यौ स्याताम् । दूरं ग्रामस्त ग्रामाहा ।
विप्रकष्टं शैलस्य शैलाहा । अन्तिकं गृहस्य गृहाहा ।

३५ । दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ।

एभ्यो द्वितीया स्यात् पञ्चमो तृतीया च । दूरं दूराद् दूरेण वा ग्रामस्य
नदी । अन्तिकमन्तिकान्तिकेन वा मूर्खाणां पशुत्वम् । असत्त्ववचनस्येत्येव ।
दूरः पशुः । आसन्ना मुनयः ।

(19) In some MSS. the भट्टि stanza उत्तरादि वसन्तानः समुद्राद्रवसां पुरम् ।
अवैकवर्षतीयस्य स्थितां दक्षिणतः कथम् is also quoted here.

(20) This is referred to in the परिशिष्टप्रबोध by गोपीनाथ—“एनपा द्वितीया । षष्ठ-
पीत्येके । दक्षिणेन गयाया इति लघुवृत्तिः” इति ।

(21) विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना । विना इत्तिक्तान् दीवान् केनेमी पातिती
दुमी ॥१॥ इति काशिकादी पूर्णः श्लोकः ।

३६ । सप्तम्यधिकरणे च ।

अधिकरणे सप्तमी स्यात् । कटे आस्ते । चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यश्च ।
दूरे यामस्य । अङ्गिके नद्याः ।

(क) क्लृप्तेष्वविषयस्य कर्मणि । अधीती व्याकरणे । निपठिती तन्त्रेषु ।

(ख) निमित्तात् कर्मसंयोगे ।

“चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥१॥”

३७ । यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।

यस्य च क्रिययाऽन्यस्य क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु
दुह्यमानासु गतो देवदत्तो दुग्धास्वागतः । अस्मिन् सतीदं भवति । ऋद्धेष्व-
कीनेषु दरिद्रा भुञ्जते । नेह । शयानेन भुक्तम् । अनभिधानात् ।

३८ । षष्ठी चानादरे ।

अनादराधिक्ये भावलक्षणे षष्ठी सप्तमी च स्यात् । रुदतः प्रव्रजितवान्
रुदति वा । रुदन्त मनादृत्वेत्यर्थः । एवं पश्यतोहरः ।

३९ । स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च ।

एभिर्योगे षष्ठी सप्तमी च स्यात् । गवां स्वामी गोषु वा । प्राणानामीश्वरः
प्राणेषु वा ।

४० । आयुक्तकुशलाभ्यां चासेवायाम् ।

आभ्यां योगे तात्पर्यगतौ ते हे स्याताम् । आयुक्तो विहारकरणस्य
विहारकरणे वा । कुशलः सेवायाः सेवायां वा ।

४१ । यतश्च निर्धारणम् ।

यतो ऋत्वादिभिः पृथक् क्रियते ततस्ते हे स्याताम् । नृणां क्षत्रियः
शूरतमो वृषु वा । गवां कृष्णा सम्पन्नक्षीरर्तमा गोषु वा । अध्वगानां रथिनः
शीघ्रतमा अध्वगेषु वा ।

५४ । रुजार्थानां भाववचनानामञ्ज्वरेः ।

भावकर्तृकाणां रुजार्थधातूनां कर्मणि षष्ठी स्यात् । चौरस्य रुजति रोगः । अञ्ज्वरेः किम् ? चौरं ञ्ज्वरयति ञ्ज्वरः । ञ्ज्वरिण्यपलक्षणम् (23) । चौरं सन्तापयति सन्तापः । शेष इत्येव । “रुजन्ति चेतः प्रसभं ममाधयः” ।

५५ । आशिषि नाथः ।

आशिषि नाथतेः कर्मणि षष्ठी स्यात् । सर्पिषो नाथते गृधुः ।

५६ । जासिनिप्रहृणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ।

एषां कर्मणि हिंसायां षष्ठी स्यात् । चौरस्य उज्जासयति । चौरस्य प्रहन्ति । चौरस्य निहन्ति । चौरस्य प्रणिहन्ति । चौरस्य निप्रहन्ति । क्रथि घंटादिः । तस्य निपातनाद्बुद्धिः । धैर्यं स्योत्क्राथयति शोकः । विवेकस्य पिण्डि कामः ।

५७ । व्यवहृपणोः समर्थयोः ।

यूते क्रयविक्रये च समानार्थयोरनयोः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य व्यवहरति । शतस्य पणते वणिक् । “प्राणानामपणिष्टासौ” ।

५८ । दिवस्तदर्थस्य ।

व्यवहारार्थस्य दिवः कर्मणि षष्ठी स्यात् । शतस्य दीव्यति । “षदेवीद् वन्सुभोगानाम्” ।

५९ । विभाषोपसर्गे ।

सोपसर्गस्य दिवस्तथा स्याद्वा । शतस्य प्रतिदीव्यति भ्रतं वा । अशेष-विवक्षयैव द्वितीयासिद्धौ विभाषाग्रहणं स्पष्टार्थम् । इह

६० । द्वितीया ब्राह्मणे ।

६१ । प्रेष्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ।

६२ । चतुर्थ्यर्थे बहुलञ्छन्दसि ।

६३ । यजिञ्च करणे ।

वेदार्थां चतुःसूत्री ।

(23) अञ्ज्वरिसन्ताप्योरिति वक्तव्यमिति वार्त्तिकेणात् ।

६४ । कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालोऽधिकरणे ।

कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालो य आधारस्तत्र षष्ठी स्यात् । पञ्चकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते । शतकृत्वो रात्रेः स्मरति प्रियाम् । हिरङ्गोऽधीते । शेष इत्येव हिरङ्गधीते ।

६५ । कर्त्तृकर्मणोः कृति ।

कृत्प्रयोगे कर्त्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् । शेष इत्यस्य निवृत्तेः कारक-विभक्तिरियम् । द्वितीयादृतीययोर्बाधा । भवत आसिका (24) । ओदनस्य भोजकः । इह तदर्हमिति (५।१।११७) निर्देशेनास्थानित्यत्वं ज्ञापितम् । तेन धाये रामोदमुत्तममिति भट्टिः । यहा । आ मोदात् सम्प्रदपर्यन्तमित्य-व्ययीभावे रूपमिदमिति कृति न षष्ठीति (25) । अनभिहित इत्येव कर्त्तव्यः कटः ।

६६ । उभयप्राप्तौ कर्मणि ।

एकत्र कृतप्रभयप्राप्तौ षष्ठी कर्मण्येव स्यात् । न कर्त्तरि । अहुतः समुद्रस्य बन्धो वानरैः । आश्चर्य्यं सुभगारोषस्य दूतीभिः परिमार्ज्जनम् ।

(क) अकाकारयोस्तु स्त्रियां नियमप्रतिषेधः । भेदिका चन्द्रस्य तमसाम् । चिकीर्षा रवेरालोकानाम् ।

(ख) शेषे विभाषा । अकाकारयोरन्यत्र विभाषा । विचित्रा सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः पाणिनिना वा ।

६७ । क्तस्य च वर्त्तमाने ।

वर्त्तमाने क्तस्य प्रयोगे षष्ठी स्यात् । न लोकेत्यस्य (२।३।६८) बाधा । राज्ञां मतम् । सतां मतः । सतामर्चितः । प्रजानां कान्तः । कथं त्वया शीलितः । मया रक्षितः ? कार्योऽत्र यत्नः । इह च्छात्रस्य हसितम् ? मयूरस्य वृत्तमिति शेषषष्ठीयम् । न लोकेति (२।३।६८) कृद्योगायाः प्रतिषेधात् । कारकविषयायां तु च्छात्रेण हसितमित्यागमः ।

(24) भवत आसिका इति क्वचित् पाठः ।

(25) This passage is quoted by गोपीनाथ in his परिशिष्टमौख under Rule 72 in the कारक chapter.

४२ । पञ्चमी विभक्ते ।

यत्र निर्धारणाश्रयो विभागोऽस्ति ततः पञ्चमी स्यात् । माथुराः स्त्रीगन्त्रेभ्य
आढातराः ।

४३ । साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ।

आभ्यां योगे पूजागतौ सप्तमी स्यात् । पितरि साधुः । मातरि साधुः ।
मातरि निपुणः । बोधे निपुणः । अप्रतेः किम् ? मातरं प्रति साधुः ।
प्रतिरुपलक्षणम् (२२) । मातरमनु । इहाप्रतेरिति योगं विभज्य सूत्रान्तरैरपि
सम्बन्धन्ति यथायथं विभक्तीनां निषेधार्थम् । तेन वृत्तं वृत्तं प्रति पुष्पाणि
सन्तीति नाधारसप्तमी । त्वां प्रति स्वामीति न षष्ठीसप्तम्यौ । केशान्
प्रत्युत्सुक इति न तृतीयासप्तम्यौ । देवदत्तं प्रति कुप्यतीति न सम्प्र-
दाने चतुर्थी ।

४४ । प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च ।

आभ्यां योगे तृतीयासप्तम्यौ स्याताम् । केशेः प्रसितः केशेषु वा ।
केशैरुत्सुकः केशेषु वा । “भवत्यामुत्सुको रामः ।”

४५ । नक्षत्रे च लुपि ।

लुप्तान्नाक्षत्रात् तृतीयासप्तम्यौ स्याताम् । पुष्येण पायसमश्नीयात् पुष्ये
वा । अधिकरण इत्येव । अद्य पुष्यः ।

४६ । प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ।

एतावन्मात्रेऽनभिहिते । कर्मादावुक्तेऽपि प्रथमा स्यात् । यत्राद्या
शब्दस्य वृत्तिः स प्रातिपदिकार्थः । वृत्तो दृश्यताम् । श्वेतो धावति ।
पाचकः । पचनम् । स्त्री । पुमान् । नपुंसकम् । द्रोणः । खारी ।
आढ़कम् । वृक्षादेराद्याकृतौ वृत्तिः । तदुपचाराद् द्रव्यादौ पुंस्त्वादिकञ्च ।
वृक्षादेः सर्वदान्वयित्वात् स्वार्थ एव । नाधिकम् । अथाप्येतलिङ्गादिहारेणापि
सिध्यति तदाऽसंख्यमलिङ्गमुदाहार्यम् । उच्चैः । त्वम् । अहमिति २. मात्रप्रहणा-
दधिकेऽनभिहिते न भवति । वृत्तं पश्यति । अश्वेन गम्यते । लिङ्गाधिक-

मात्रे कुमारी । शृङ्खला । परिमाणमुपचारः । तदधिकमात्रे प्रस्थेन परिमितो व्रीहिः प्रस्थो द्रोणः खारी आढकं व्रीहिः । वचनं संख्या । तन्मात्रे । उक्तेऽपि यथा स्यात् । एको द्वौ बहवः ।

४७ । सम्बोधने च ।

सम्बोधनाधिक्ये प्रथमा स्यात् । हे विप्र । हे विप्रौ । हे विप्राः ।

४८ । साऽमन्वितम् ।

सा सम्बोधनप्रथमाऽमन्वितमुच्यते । हे विप्र तव स्वम् । हे वत्स तवाश्वः ।

४९ । एकवचनं सम्बुद्धिः ।

आमन्वितस्यैकवचनं सम्बुद्धिरुच्यते । हे वृक्ष । हे पते । हे नदि । हे पटो ।

५० । षष्ठी शेषे ।

कारकाणामविवक्षा शेषः सम्बन्धः । तत्र गम्ये षष्ठी स्यात् । राज्ञः पुरुषस्य धनम् । सुखस्य जानाति । माषाणामश्नीयात् । “नाग्निस्तृप्यति काष्ठानां नापगानां महोदधिः” । शेषे विधानमा क्तदयोगात् (३।३।६५) ।

५१ । ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ।

ज्ञः करणे षष्ठी स्यात् । मधुनो जानीते । मधुना प्रवर्त्तत इत्यर्थः । तैले घृतस्य जानीते । अविदर्थस्य किम् ? स्वरेण पुत्रं जानाति । शेषषष्ठ्या सिद्धौ प्रकरणमिदं नियमार्थं ज्ञाधीगर्थादेः करणकर्त्तव्येव शेषत्वेन विवक्षणीयमिति ।

५२ । अधीगर्थद्वयेशां कर्मणि ।

एषां शेषत्वेन विवक्षिते कर्मणि षष्ठी स्यात् । मातुः स्मरति । कर्मणः शेषत्वेन विवक्षितत्वात् । अकर्मकादपि भावे लादयः । मातुः स्मर्यते । मातुः स्मृतम् । एवम् ममैवाध्येति नृपतिः । “रामस्य दयमानोऽसौ” । सर्पिष ईष्टे । शेष इत्येष्ट । मातरं स्मरति । माता स्मर्यते ।

५३ । कृञः प्रतियत्ने ।

कृञो गुणान्तराधाने कर्मणि षष्ठी स्यात् । अलङ्कारस्योपस्तुते कामुकः ।

६८ । अधिकरणवाचिनश्च ।

आधारार्थस्य क्तस्य प्रयोगे कर्त्तृकर्मणोः षष्ठी स्यात् । इदमेषामासितम् ।
इदमस्य शयितम् । भुक्तमिदमोदनस्य ।

६९ । न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थत्वनाम् ।

लादीनां कृतां प्रयोगे उक्ता षष्ठी न स्यात् । लः । ओदनं पचन् । ओदनं
पचमानः । उपसेदिवान् पाणिनिम् । उः । कटं चिकोर्षुः । धनं गृह्णुः ।
“रक्षोगणं क्षिप्सुः” (26) । कार्यं कारुः । उकः । गङ्गां गामुकः ।

(क) उकप्रतिषेधे कमे भाषायामप्रतिषेधः । दास्याः कामुकः ।

अव्ययम् । कटं कृत्वा । कटं कर्त्तुम् । निष्ठा । तेन कृतम् । सोऽन्नं
भुक्तवान् । खलर्थः । ईषत्करः सुकरः कटो भवता । त्वन् । कर्त्ता कटान् ।
त्वन्निति प्रत्याहारग्रहणम् । तेन शानन्नादेरपि प्रतिषेधः । सीमं पवमानः ।
नङ्माघ्नानः ।

(ख) द्विषः शत्रुर्वाचनम् । चौरस्य द्विषंश्चौरं वा ।

७० । अकेनोर्भविष्यदाधमर्णयोः ।

अकेनोः कर्मणि षष्ठी न स्याद् भविष्यति ऋषे च । ओदनं पाचको
व्रजति । वार्त्तामाख्यायकः । ग्रामं गमौ । शतं दायी ।

७१ । कृत्यानां कर्त्तरि वा ।

एषां कर्त्तरि वा षष्ठी स्यात् । त्वया कटः कर्त्तव्यस्तु वा । मया कटः
कर्त्तव्यो मम वा । तव गम्यो ग्रामस्तवया वा । “गन्तव्या ते वसतिरलका
नाम यक्षेखराणाम् ।” कर्त्तरि किम् ? उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः ।
उभयप्राप्तौ कृत्ये षष्ठ्याः प्रतिषेधः । ऋष्टव्या शाखा ग्रामं वानरेण । नेया
ग्राममजा गोपालकेन ।

(26) क्षिप्सुरित्यत्र कृत्वाभाव इति केचित् । सुभाटिषु (८।४।३८) तदुपसर्गवर्णानि । अन्ये लाचार्यादण-
लक्षेति (४।१।४८, वा) स्थितेऽपि यथाचार्यैर्गोचार्याणामित्यादौ खलं तथा क्षिप्सुरित्यपि रषाभ्यां नो षः
समागपद (८।४।१) इति खलं निर्वाचनीयं मन्यन्ते ।

७२ । तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयान्यतरस्याम् ।

तुल्यार्थयोगे तृतीया वा स्यात् । तुल्यः शक्रेण । पक्षे शेषत्वात् षष्ठी तुल्यः शक्रस्य । समः सूर्येण सूर्यस्य वा । अतुलोपमाभ्यां किम् ? “उपमा स्त्रीमुखस्येन्दुश्चन्द्रस्य स्त्रीमुखं तुला ।” तुलोपमाशब्दाविह सट्टशार्थौ ।

७३ । चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थद्वितैः ।

आयुष्याद्यर्थे द्वितेन च योगे चतुर्थी स्यात् षष्ठी वा । आयुष्यं राज्ञेऽस्तु राज्ञो वा । एवं चिरञ्जीवितं कुशलं मद्रं भद्रं सौहित्यं शिवं सुखं द्वितं गोभ्योऽस्तु गवां वा । द्वितम् प्रजाभ्यः प्रजानां वा । आशिषि किम् ? आयुष्यं ते तपः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ २।३ ॥

समाप्तञ्चानभिहितपादः ।

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । द्विगुरेकवचनम् ।

समाहारे द्विगोरर्थं एकवद्भवति । पञ्चपूली शोभना । दशशती रम्या ।

२ । इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ।

प्राण्यङ्गादेर्इन्द्र एकवत् स्यात् । इस्तपादम् । कर्णनासिकम् । मार्दङ्गिक-
पाणविकम् । रथिकपादातम् । कथं इत्यश्वी । परत्वात् पञ्च-
विभाषया ।

३ । अनुवादे चरणानाम् ।

अनूक्ती चरणानां इन्द्र एकवत् स्यात् । स्थणोर्लुब्धभिधानम् । उदगात्
कठकालापम् । प्रत्यष्टात् कठकौथुमम् ।

४ । अध्वर्युर्क्रतुरनपंसकम् ।

अध्वर्यौ यजुर्वेदे क्रतूनां सोमयागादीनां इन्द्र एकवत् स्यात् । अर्काण-
मेधम् । अनपंसकं किम् ? राजसूयवाजपेये ।

५ । अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ।

पाठेन प्रत्यासन्नानां इन्द्र एकवत् स्यात् । क्रमकवार्त्तिकम् । छात्रो-
पाध्यायम् ।

६ । जातिरप्राणिनाम् ।

अप्राणिजातीनां इन्द्र एकवत् स्यात् । आराशस्त्रि । द्रुमशैलम् । जातिः
किम् ? विन्ध्यहिमालयो । इह कुण्डे वदरामलकानि सन्ति । इन्द्रः किम् ?
आरासहिता शस्त्रीत्याराशस्त्रीयम् ।

७ । विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ।

भिक्रलिङ्गयोर्नदीदेशयोर्इन्द्र एकवत् स्यात् । गङ्गाशोणम् । शोणनर्मदम् ।
वरिन्द्रीमगधम् । मगधश्चावस्ति । भिक्रलिङ्गयोः किम् ? गङ्गायमुने ।
अग्रामाः किम् ? जाम्बवशालूकिन्यौ ।

(क) ग्रामाणां प्रतिषेधे नगराणामप्रतिषेधः । मथुरापाटलिपुत्रम् ।

८ । क्षुद्रजन्तवः ।

क्षुद्रजन्तुवाचिनां इन्द्र एकवत् स्यात् । दंशमशकम् । यूकालिप्तम् ।

९ । येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः ।

नित्यविरोधिनां इन्द्र एकवत् स्यात् । अहिनकुलम् । काकोलूकम् ।
श्वशृगालम् । मार्जारमूषिकम् । चकारात् पशुशकुनिविकल्पोऽपि बाध्यते ।
इह देवासुराणां कौरवपाण्डवानाञ्च नैमित्तिको विरोधः ।

१० । शूद्राणामनिरवसितानाम् ।

शूद्राणां इन्द्र एकवत् स्यात् । रजकतन्तुवायम् । निरवसितानां (27)
प्रतिषेधः । चाण्डालमृतपाः ।

११ । गवाश्वप्रभृतीनि च ।

अमृनि यथापाठं साधूनि स्युः । गवाश्वम् । कुञ्जवामनम् । पुत्र-
पौत्रम् । दासीदासम् ।

१२ । विभाषा वृक्षमृगवृक्षधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडव-
पूर्वापराधरोत्तराणाम् ।

एषां इन्द्र एकवद्वा स्यात् । मूक्षवटम् । रुरुपृषतम् । कुशकाशम् ।
व्रीहियवम् । दधिचीरम् । गोमहिषम् । हंसचक्रवाकम् । अश्ववडवम् ।
पूर्वापरम् । अधरोत्तरम् । पक्षे मूक्षवटा रुरुपृषता इत्यादि ।

(क) बहुप्रकृतिः फलसेनावनस्पतिमृगशकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यवृक्षानाम् ।

(27) निरवसिताः पावाह बहिष्कृता इत्यर्थः । यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेणापि न शक्यति ते निरवसिताः ।

एषां बहुप्रकृतिरेव इन्द्र एकवत् स्यात् । न द्विप्रकृतिः । वदरमालके
रखिकपादाते प्रक्षवटौ यूकालिचे इत्यादि ।

१३ । विप्रतिषिद्धज्ञानधिकरणवाचि ।

विरुद्धानामद्रव्यवाचिनां इन्द्र एकवद्वा स्यात् । शीतोष्णं शीतोष्णे वा ।
हिमातपं हिमातपौ वा । नेह । सुखदुःखौ । स्वर्गनरकौ ।

१४ । न दधिपयआदौनि ।

नैतान्येकवत् स्युः । दधिपयसी । दधिसर्पिणी । सर्पिमधुनौ । शक्त-
कृष्णे । ऋक्सामे । वाङ्मनसे ।

१५ । अधिकरणैतावत्त्वे च ।

समासार्थस्येयतायां इन्दी नेकवत् स्यात् । दश दन्तीष्ठाः । सप्त
मार्हङ्गिकपाणविकाः ।

१६ । विभाषा समीपे ।

अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्यगतौ इन्द्र एकवद्वा स्यात् । उपदशं दन्तीष्ठम् ।
उपदशा दन्तीष्ठा वा ।

१७ । स नपुंसकम् ।

यस्यैकत्वमुक्तं स नपुंसकं स्यात् । पञ्चगवम् । पाणिपादम् ।

(क) अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते । पञ्चपूली ।

(ख) आबन्ती वा । पञ्चखट्वम् । पञ्चखट्वी ।

(ग) अनो नलोपञ्च वा च स्त्रियां भाष्यत इति वक्तव्यम् । पञ्चतर्क्षं
पञ्चतर्क्षी ।

(घ) पात्रादिभ्यः प्रतिषेधः । द्विपात्रम् । त्रिभुवनम् । चतुर्युगम् ।
पञ्चगवम् । दिशाशब्दाच्चतुर्दशम् ।

१८ । अव्ययीभावश्च ।

अयं नपुंसकं स्यात् । अधिल्लि । अधिलक्षि । उम्भस्तगङ्गम् । चकारात्
प्रत्यसुदिनाभ्यामङ्गः । पुण्याहम् । सुदिनाहम् ।

(क) पथः संख्याव्ययादेः । द्विपथम् । चतुष्पथम् । विपथम् । उत्पथम् ।

(ख) क्रियाविशेषणानां कर्मत्वं नपुंसकत्वञ्च । मृदु पचति ।

१६ । तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ।

नञ्कर्मधारयाभ्यां विना तत्पुरुषो नपुंसकं स्यादित्यधिक्रियते । यथा विभाषा सेनेति (२।४।२५) । शत्रुसेनं शत्रुसेना वा । तत्पुरुषः किम् ? दृढसेनो राजा । अनञ्कर्मधारयः किम् ? असेना । परमसेना ।

२० । संज्ञायां कन्योशीनरेषु ।

नाम्नि कन्यान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् । सौशमिकन्यं नाम देशः । संज्ञायां किम् ? वीरणकन्या । उशीनरेष्विति किम् ? दान्तिकन्या ।

२१ । उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् ।

उपज्ञा उपक्रमश्च कर्मसाधनौ । तदन्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् तयोरादेराख्यातुमिच्छा चेत् । आगमोपज्ञं धर्माधर्मौ । मनूपज्ञं लोकवृत्तम् । आढ्योपक्रमं दानम् । ब्राह्मणोपक्रमं प्रतिग्रहः ।

२२ । छाया बाहुल्ये ।

छायान्तस्तत्पुरुषः क्लीवं स्यात् । खल्लच्छायम् । शलभच्छायम् । बाहुल्ये किम् ? वृक्षच्छाया ।

२३ । सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा ।

राजपर्यायपूर्वाऽमनुष्यपूर्वा च सभा क्लीवं स्यात् । सभा शाला । इनसभम् । ईश्वरसभम् । “नृपतिसभामगमन्नवेपमान” इति तु (२८) विशेषविवक्षायां गजपतिवत् । राजशब्दस्य पर्यायमात्रोपलक्षणार्थत्वाच्चेह राजसभा चन्द्रगुप्तसमेति । राक्षससभम् । अमनुष्यशब्दस्य राक्षःपिशाचादौ रुढ़त्वाच्चेह देवसमेति ।

२४ । अशाला च ।

अशालार्था सभा क्लीवं स्यात् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । तत्सङ्घात इत्यर्थः । (२९)

२५ । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम् ।

सेनाद्यन्तस्तत्पुरुषः क्लोवलिङ्गः स्याद्वा । शत्रुसेनम् । यवसुरम् । वृक्षच्छायम् । गोशालम् । खनिशम् । पक्षे शत्रुसेना यवसुरेत्यादि ।

२६ । परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ।

अनयोरुत्तरपदस्यैव लिङ्गं स्यात् । कुक्कुटमयूर्याविमि । मयूरीकुक्कुटा-
विमौ । तत्पुरुषे । राजस्त्री । अर्द्धपिप्पली । मुखचन्द्रः ।

(क) द्विगुप्राप्तापन्नालम्पूर्वमतिसमासेषु प्रतिषेधः । पञ्चकपालः सूपः ।
प्राप्तजीविकः । आपन्नसुखः । अलङ्कुमारिः । प्रतिगतोऽन्नं प्रत्यक्षः पटः ।
निष्कीशाम्बिः । वाच्यलिङ्गतैव भवति ।

२७ । पूर्ववदश्ववड्वौ ।

एकवद्भावादन्वताश्ववड्वयोः पूर्ववल्लिङ्गं स्यात् । अश्ववड्वौ । अश्व-
वड्वान् । अश्ववड्वैः ।

२८ । हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

२९ । रात्राङ्गाहाः पुंसि ।

एते पुंसि स्युः । “अहोरात्राविमौ पुंस्त्री” । पूर्वाह्नः । दशहः । त्रयहः ।
एकाहः ।

३० । अपथं नपुंसकम् ।

स्यात् । अपथमिदम् । तत्पुरुषानुवृत्तेरपथोऽयन्देशः ।

(२९) कथं विद्मति युवति सभा तव सकलति नयदेवे ? युवतीति सम्बोधनात्मित्यर्थविहर्ता
मृष्टिधरचक्रवर्ती ।

३१ । अर्हर्चाः पुंसि च ।

अर्हर्चादयः पुंसि क्लीवे च स्युः । अर्हर्चमर्धर्चः । यूथं यूथः । मधु मधुः ।
“क्षपयत्यशुभं कर्म कर्माणां चिनुते शुभम् ।” एवं गोमयसरकसारवर्णपद्म-
शङ्कुलिशदिवसकार्पासकर्पूरधर्मव्रतादि । उक्तं लिङ्गम् ।

३२ । इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तसृतीयादौ ।

इदमः साकचकस्य पूर्वोक्तस्थानुकथनेऽशादिश्यते तृतीयादौ विभक्तौ
परतः । इमकाभ्यां रात्रिरधीता । अथो आभ्यामहरप्यधीतम् ।

३३ । एतदस्वतसोस्वतसौ चानुदात्तौ ।

एतद इत्यधिक्रियते । त्रतसोस्तु एतदोऽशित्यशादेशे (५।३।५) (३०) सिद्धे
वचनमिदमनुदात्तार्थम् । स च स्वरभागः । एतस्मिन् वसामः । अथो
अत्राधीमहे । “एतस्मिन्निर्गता कीर्त्तिरथातो विभ्यति द्विषः” ।

३४ । द्वितीयाटौसस्वेनः ।

एष्विदमेतदोरेनादेशः स्यात् । “इममिन्द्रसमं विद्धि मैत्रं मंस्थास्त्वमन्यथा” ।
टा । अनेन रात्रिरधीता । अथो एनेनाहरप्यधीतम् । ओस् । अनयोः । अथो
एनयोः । एवमेतदः । एतम् । अथो एनम् । एतेन । अथो एनेन । एतयोः ।
अथो एनयोः । अन्वादेश इत्येव । अयं दण्डो हरानेन । समानाधिकरण
एवाभिधानान्नेह । इमं छात्रं भोजय । इमञ्च विप्रमिति ।

(क) एनदिति नपुंसकैकवचने । नपुंसकैकत्वे द्वितीयायामेनइक्तव्यः ।
इदं कुण्डलमानय । अथो एनत् परिवर्त्तय । एतत् कुण्डलमानय । अथो एनत्
प्रक्षालय । (३१)

(३०) 'The बौद्ध grammarians put the aphorism as एतदोऽश् (५।३।५). But Brahmin
commentators all follow भाष्य and give it as एतदोऽन् ।

(३१) (a) अयमेनादेशः सापेक्षत्वेऽपि स्यात् । यथा—अथेनमद्रेस्त्वमन्यथा शुशोचति रघी । प्रवेश्यामांस न
भर्त्सुरेनामिति कुमारे, तदेनसुलङ्घितशासनं विधेरिति माघे च । (b) अनुवादे तु न । अथवाऽन्वादेशस्था-
विवक्षया न । यथा भाष्ये—एतमात् इत्तं विद्यादिति (१।१।१४) ऽ एवञ्च—आशीविषेण रदनच्छददंशदानमेतेन
ते पुनरनर्थतया न शङ्कामिति नेषधे, नक्तं भीरुयं त्वमेव तदिमं राधे गृहं प्रापयति जयदेवे च नेनादेशः ।

३५ । आर्धधातुके ।

अधिकारोऽयम् । ल्यच्चत्रियं (२।४।५८) यावत् ।

३६ । अदो जग्धिर्लाप् ति किति ।

अदो जग्धिरादिभ्यते ल्यपि तादौ च किति प्रत्यये परतः । इकार
व्यञ्जनार्थः । प्रजग्ध । जग्धः । जग्धवान् । कथमन्नम् ? अन्नास इति
(४।४।८५) निपातनात् ।

३७ । लुङ्सनोर्घस्ल् ।

लुङि सनि चादे र्घस्ल् स्यात् । अघसत् । जिघत्सति ।

(क) अच्युपसंख्यानम् । प्रघसोऽयम् ।

३८ । घञपोश्च ।

अनयोरदो घस्ल् स्यात् । घञ् घासः । उपसर्गेऽद इत्यप् (३।३।३८) ।
प्रघसः ।

३९ । बहुलं छन्दसि ।

छान्दसं सूत्रम् ।

४० । लिच्चन्यतरस्याम् ।

अदो लिटि वा घस्ल् स्यात् । जघास । जक्षतुः । जक्षुः । पक्षे आद ।
पादतुः । आदुः ।

४१ । वेजो वयिः ।

वेजो वयि लिटि वा स्यात् । उवाय । जयतुः । जयुः । पक्षे ववी ।
ववतुः । ववुः ।

(८) हे रोहिणि त्वमसि शीलवतीषु धन्या एमं निवारय पतिं सखि दुर्धिनोतम् ।

जात्यान्तरेण मम वासगृहं प्रविष्टः श्रीणीतटं स्पृशति किं कुलधर्मं एषः ॥ १ ॥

इत्यादौ ल्ययं श्रीणीतटं स्पृशत्येनं निवारयति व्यत्यासेन योजनीयम् । (d) नपुंसके एनत् । प्रचाख्ये-
तत् परिवर्तयेनदिति । (e) समासे तु न । एतच्छित्तमिति । एकपदाग्रयत्नेनान्तरङ्गे स्वमोर्लुकि चरितार्थत्वेन
वहिरङ्गे सामासिके लुकि तदप्रवृत्तेरित्याहुः ।

४२ । ह्नो वध लिङि ।

हन्तेर्लिङि वधादेशः स्यात् । वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासुः । आर्ध-
धातुक इत्येव । विधौ लिङि तु । ह्न्यात् । ह्न्याताम् । ह्न्युः ।

४३ । लुङि च ।

४४ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।

लुङि ह्नो वधादेशः स्यात् । अवधीत् । तङि वा । आवधिष्ट । आवधि-
षाताम् । पक्षे आहत । आहसाताम् ।

४५ । द्रुणो गा लुङि ।

लङ्गीणो गादेशः स्यात् । अगात् । अगाताम् । अगुः । अगायि ग्रामः ।
(क) इण्वदिक इति वक्तव्यम् । अद्यगात् ।

४६ । षौ गमिरबोधने ।

द्रुणो षौ गमिरादिश्यतेऽबोधने । गमयति । अबोधने किम् ? अर्थान्
प्रत्याययति । इण्वदिक इत्येव । अधिगमयति ।

४७ । सनि च ।

सनीणो गमिः स्यात् । जिगमिषति । जिगमिषा । अबोधन इत्येव ।
प्रतीषिषति । इण्वदिक इत्येव । अधिजिगमिषति ।

४८ । द्रुङ्श्च ।

द्रुङ्ः सनि गमिः स्यात् । अधिजिगांसते शास्त्रम् । अधिजिगांसमानः ।

४९ । गाङ् लिटि ।

द्रुङो लिटि गाङादेशः स्यात् । अधिजगे । अधिजगते । अधिजगिरे ।

५० । विभाषा लुङ्लुङोः ।

द्रुङो गाङ् वा स्यात् । अद्यगीष्ट अद्यैष्ट वा । अद्यगोष्यत अद्यैष्यत वा ।

५१ । षौ च संश्रुङोः ।

संश्रुङ्परि षाविङो गाङ् वा स्यात् । अधिजिगापयिषति शिथमध्यापि-

पयिषति वा । चङि । अर्धजीगपत् (३२) । “अध्यापिपद् गाधिसुतो यथावत् ।”

५२ । अस्तेभूः ।

स्यात् । भविता । भवितुम् । भवितव्यम् । “अनुप्रयोगे तु भुवास्त्वबाधनम्” (६।४।११०, वा) । इङ्गामास । इङ्गार्धधातुक इति सामान्येनोपादानम् । तेन पौर्वापर्याभावाद् विषयसप्तमीयं स्थिता । अतोऽस्तेरजेषच्चिङ्गस्य प्रागेवादेशे कृतेऽजन्तलक्षणो यत् सिध्यति भव्यम् प्रवेयमाख्येयमिति ।

५३ । ब्रुवो वचिः ।

स्यात् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । आर्धधातुक इत्येव । ब्रवीति ।

५४ । चङ्चिङः ख्याञ् ।

स्यात् । आख्याता । आख्यास्यति । आख्यास्यते । जित्तादुभय-पदित्वम् । ख्शादिरप्ययमादेशः । (३३) व्याक्श्ख्याता । व्याक्श्ख्यानम् । व्याक्श्ख्यातुम् । प्रत्येकं क्शादिरित्यपरे । व्याक्श्ख्याता व्याक्श्ख्याता वा । व्याक्ख्यानं व्याक्ख्यानं वा ।

(क) वर्जने प्रतिषेधः । सञ्चख्या दुर्जनाः । वर्जनीया इत्यर्थः ।

(ख) आर्धधातुकप्रकरणे बहुलं संज्ञाच्छन्दसोरिति वक्तव्यम् । असुन् नृचक्षाः । युच् विचक्षणः । अजेलुट् । व्यजनम् । इणः इन् । गात्रम् ।

५५ । वा लिटि ।

चङिङो लिटि ख्याञ् वा स्यात् । आचख्यौ । आचख्ये । पक्षे आचचक्षे ।

(३२) “निर्विशेषं महेशिषाच्छेषकृष्णसं भजे । यो मां विशिष्य शिषोक्तीः सवां एवाप्यजोगपत् ॥ १ ॥”

(३३) स्तेरिङ्गिन् वार्तिकानां संख्या इदम् । तत्र चङिङः क्शाञ् ख्याञ्चिविति प्रथमं वार्तिकम् । ख्शादिवेति द्वितीयम् । अक्षिप्ते शस्य यवचनमिति तृतीयम् । पुरुषोत्तमस्तु प्रथमं वार्तिकं परित्यज्य ख्शावागनुक्ती गृहीत्वा सूचीकृतस्य ख्याञ् आदी ती भवत इति द्वितीयस्यार्थो व्याख्यातः । ख्याञ् आदी शकारो वा खकारो वामनुक्त् इति मतान्तरस्यापि पक्षेऽङ्गीकृतम् । ननु ख्यास्यानि ख्शीरादिप्रचङ्कः क्शाआदिप्रचक्षेति । एतेन तन्मते आख्याता आक्श्ख्याता आक्ख्याता आक्श्ख्यातेति चानुपपन्नम् । आक्श्चातेति तु न स्यात् । अन्यमते त्वाख्याता आक्श्चातेति वैकल्पमेव । चामनुक्त् क्शादित्वाङ्गीकारान् । उभयमत संकल्पने रूपपक्षकम् ।

५६ । अजेर्व्यघञपोः ।

अजेर्वी स्यात् । प्रवायकः । प्रवयणीयः । वीत्वा । वीतवान् । अघञपोः
किम् ? समाजः शूराणाम् । समजः पशूनाम् ।

(क) क्वपि च प्रतिषेधः । समञ्चा गोष्ठी ।

(ख) वलादावार्धधातुके विकल्पः । प्रवेता । प्राजिता ।

५७ । वा यौ ।

अजेलुपटि वीभावो वा स्यात् प्राजनो दण्डः प्रवयणो वेतिरकः सूत्रार्थः ।
ओणादिभ्यो यौ परेऽजेर्वादेशः स्याद् वायुरित्यपरः सूत्रार्थः । उक्तमार्धधातुके ।

५८ । अथत्रियार्धजितो यूनि लुगणिजोः ।

एभ्यो दून्युत्पन्नयोरणिजोर्लुक् स्यात् । कुर्वादिश्रान्तात् (४।१।१७२) ।
कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्रः । अत्रियाद् वृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यण् (४।१।११) ।
श्लाफल्कः पिता श्लाफल्कः पुत्रः । आर्षाद् वासिष्ठः पिता वासिष्ठः पुत्रः ।
जितः । विदाद्यजन्तात् (४।१।१०४) । वैदः पिता वैदः पुत्रः । सर्वत्रात
इजो (४।१।१५) लुक् । अणः खल्वपि । तिकादिफिजन्ताद् (४।१।१५४)
यून्नुत्पन्नस्य प्राग्दीव्यतोयस्याणो (४।१।८३) लुक् । तैकायनिः पिता
तैकायनिः पुत्रः ।

५९ । पैलादिभ्यश्च ।

एभ्यो युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पीलाया वेल्यजन्ता- (४।१।११८) दणो
अत्रच (४।१।१५६) इति फिजो लुक् । पैलः पिता पैलः पुत्रः ।

६० । इजः प्राचाम् ।

प्राचां गोत्रे य इज् तदन्ताद् युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पात्रागारिः
पिता पात्रागारिः पुत्रः । यजिजोश्चेति (४।१।१०९) फको लुक् ।

६१ । न तौल्वलिभ्यः ।

तौल्वलादेः प्रात्रामिजन्ताद् नाल्तिः । तौल्वलिः पिता तौल्वलायनः
पुत्रः ।

६२ । तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ।

बहुषु तद्राजस्य लुक् स्यात् । पञ्चालानामपत्यानि बह्वनि पञ्चालाः ।
क्षत्रियादञ् (४।१।१६८) । अङ्गाः । वङ्गाः । इरञ्मगधेत्यण् (४।१।१७०) ।
अस्त्रियां किम् ? पाञ्चाल्यः स्त्रियः । तेनैवेति किम् ? अग्न्यङ्गतबहुषु
मा भूत् । प्रियवाङ्गा विप्राः ।

६३ । यस्कादिभ्यो गोत्रे ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् पूर्ववत् । शिवाद्यण् (४।१।११२) ।
यस्काः । अयःस्थूणाः । अस्त्रियामित्येव । यास्काः स्त्रियः । तेनेत्येव । प्रिय-
यास्का विप्राः ।

६४ । यञ्जोश्च ।

गोत्रे यञोऽजश्च पूर्ववल्लुक् स्याद् । गर्गाः । वस्ताः । अञ् । विदाः ।
उर्वाः । पूर्ववत् । नेह । गार्ग्यः स्त्रियः । प्रियगार्ग्या विप्राः ।

(क) यजादीनामेकत्वद्वयोर्वा तत्पुरुषे षष्ठ्या उपसंख्यानम् । गार्ग्यस्य
गार्ग्ययोर्वा कुलं गर्गकुलं गार्ग्यकुलं वा । विदकुलं वैदकुलं वा ।

६५ । अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । अत्रयः । भृगवः । कुत्साः । वसिष्ठाः ।
गोतमाः । अङ्गिरसः । अत्रेरितश्चाषिञ इति (४।१।१२२) ङक् । शेषेभ्य
ऋष्यण् (४।१।११४) । पूर्ववत् । आत्रेय्यः स्त्रियः । प्रियात्रेया विप्राः ।

६६ । बह्वच ब्रूजः प्राच्यभरतेषु ।

प्राच्यभरतेषु बह्वचः शब्दादिञो बहुषु लुक् स्यात् । प्राच्यगोत्रे पञ्चागाराः ।
भरतगोत्रे । युधिष्ठिराः । अर्जुनाः ।

६७ । न गोपवनादिभ्यः ।

गोपवनादयोऽष्टौ विदाद्यन्तर्गणाः (३४) । तेभ्योऽञो यञञोश्चेति (२।४।६४)
लुङ् नास्ति । गोपवनाः । श्रेयवाः ।

६८ । तिककितवादिभ्यो इन्द्रे ।

तिकादेः कितवादेश इन्द्रे गोत्रप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । इन्द्रे । तैकायनयश्च
कैतवायनश्च तिककितवाः । तिकादिफिञो (४।१।१०४) लुक् । वङ्खर-
भङ्गीरयाः । अत इञो (४।१।१५) लुक् ।

६९ । उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामइन्द्रे ।

एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु लुग् वा स्यात् । अइन्द्रे इन्द्रे च । उपकाः ।
औपकायनाः । लमकाः । लामकायनाः । नडादिः । उपकलमकाः (३५) ।
आहारकाः । विहारकाः । आहारकयः । वैहारकयः । आहारकविहारका
आहारकिवैहारकयो वा ।

७० । अगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच ।

अगस्त्यशब्दादृष्यण् (४।१।११४) । कुण्डिनीशब्दाद् गर्गादियञ्
(४।१।१०५) । तयोर्वहुषु लुक् स्यात् । अगस्तिकुण्डिनजिति चादेशौ भवतः ।
अगस्तयः । कुण्डिनाः ।

७१ । सुपो धातुप्रातिपदिकयोः ।

धातोः प्रातिपदिकस्य चावयवस्य सुपो लुक् स्यात् । सनाव्यन्तधातोः
(३।१।३२) । पुत्रीयती । मालीयति । समासप्रातिपदिकस्य । कष्टश्रितः ।
राजपुरुषः । अनयोः किम् ? इच्चः ।

७२ । अदिप्रभृतिभ्यः शपः ।

अदादेः शपो लुक् स्यात् । अत्ति । हेष्टि । शिंते ।
(१) चर्करीतश्च (३६) । बोभवीति । चर्करीतमिति यङ्लुकः प्राचां संज्ञा ।

७३ । बहुलं छन्दसि ।

छान्दसम् ।

७४ । यङोऽचि च ।

अचि यङो लुक् स्यात् । लोलुवः । पोपुवः । मरीमृजः । इह चकारिण

(३५) अत्र तिककितवादित्वात् पूर्वेषु सूत्रेषु नित्यस्य लुक् । नतु विकल्पः ।

(३६) इदमदादिनपस्यमीकं गणसूत्रम् । चर्करीतमदादी बोध्यमित्यस्यार्थः ।

बहुलग्रहणमनुकथ्यते नतु च्छन्दसीति । तेन भाषायामनद्यपि यङ्लुक् ।
लालपीति वावदीतीति जयादित्यः । चकाराद् बहुलं च्छन्दसीति
(२।४।७३) सर्वमनुवर्त्तते । तेन बाहुल्यादनद्यपि च्छन्दस्येव यङ्लुक् । भाष्ये
तु हुमुग्रहणज्ञापक (६।४।८७) बलाद् बोभवीतीत्येवं पठं भाषायां साधु ।
नान्यदिति भागवृत्तिः । दृश्यन्ते च शिष्टप्रयोगाः ।

“यदि देवो वरीवर्षिं कोकिली रोरवीति च ।

मयूरोऽपि नरीनर्त्तिं मरीमर्मिं तदा प्रिये” ॥१॥ इति ।

तेजांसि शंशमाञ्चक्रुरिति भट्टिः ।

“हरिणा सह संख्यं ते बोभूत्विति यदव्रवीः ।

न जाघटीति युक्ती तत् सिंहद्विरदयोरिव” ॥१॥

इति पाणिनेर्जांस्ववतीविजयकाव्यम् ।

७५ । जुहोत्यादिभ्यः झुः ।

जुहोत्यादेः शपः झुः स्यात् । जुहोति । बिभर्त्ति ।

७६ । बहुलं च्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

७७ । गातिस्थाघुपाभूभ्यः (३७) सिचः परस्मैपदेषु ।

एभ्यः सिचो लुक् स्यात् । इणो गा (२।४।४५) । अगात् । अगाताम् ।
अगुः । स्या । अस्यात् । घु (१।१।२०) । अदात् । अधात् । पा पाने ।
अपात् । अभूत् । कै गै शब्दे । पा रक्षणे । अनयौर्नेष्यते । अगासीन्नटः ।
अपासीकृपः । परस्मैपदेषु किम् ? अगासातां ग्रामो विप्रेण ।

७८ । विभाषा प्राधेट्शाच्छासः ।

परस्मैपदेष्वेभ्यः सिचो लुग् वा स्यात् । प्रा । अभ्रात् । घेट् । अधात् ।
शो । अशात् । छी । अच्छात् । सो । असात् । पञ्चे ऽप्रासीदित्वादि ।

(३७) केचिषु सूत्रेऽपि भीषातो ङँसौ निर्देशः । परमेकाच (६।४।८२) इति यच्चिलुक्ता मा भैः शशाह
मम शौधुनि नास्ति राहुरिति प्रयोगः साधुरिति वदन्ति । अन्ये खेतन्न मन्यन्ते, तथाच भट्टिः—मास्य भैषी
न्वयार्थेन कृतार्थो द्रव्यते पतिरिति । वस्तुतस्तु मा भैरिति पदं प्रामादिकमिवेति बहवः । एकागतः
समर्थेनायञ्चे त्यागमशासनममित्यमिति (प, ८५) यथा कथञ्चित् समाधेयम् ।

७६ । तनादिभ्यस्तथासोः ।

तनादेः सिचो लुक् वा स्यात् तथासोः परतः । अतत । अतथाः ।
अतनिष्ट । अतनिष्ठाः ।

८० । मन्त्रे ध्वसङ्घरणशष्टदहादृक्कृगमिजनिभ्यो लीः ।
हान्दसम् ।

८१ । आमः ।

आमः परस्व लेर्लुक् स्यात् । ईहाञ्चक्रे ।

८२ । अव्ययादाप्सुपः ।

अव्ययात् परस्वापः सुपञ्च लुक् स्यात् । तत्र शालायाम् । सुपः । स्वः । प्रातः ।
कृत्वा । कर्त्तुम् । इहाव्ययस्यालिङ्गसंख्यत्वादाप्सुपोरभावात्सुक्प्रयोजनं चिन्त्यम् ।

८३ । नाव्ययीभावादतोऽम् त्वपञ्चम्याः ।

अदन्तादव्ययीभावात् सुपो लुङ् नास्ति । पञ्चमीवर्जममादेशसु विधेयः ।
उपकुश्वं तिष्ठति पश्य देहि वा । अतः किम् ? उपाग्नि । अपञ्चम्याः किम् ?
उपकुश्वदागतः ।

८४ । तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ।

अनयोरम् बहुलं स्याददन्तादव्ययीभावाद् । उपकुश्वमुपकुश्वेन वा
कृतम् । उपकुश्वमुपकुश्वे वा निधेहि । सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससंख्यावयवभ्यो
नित्त्वम् । सुमद्रम् । सुभिन्नम् । नदीसमासे । उक्तसगङ्गम् । संख्यावयवे ।
एकविंशतिभारहाजम् । उक्तो लुक् ।

८५ । लुटः प्रथमस्य डारौरसः ।

लुटः प्रथमपुरुषस्य डारौरसः स्युः । स्वः कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः ।
श्वः अध्येता । अध्येतारौ । अध्येतारः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषाहृत्ती

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥२१॥

समाप्तश्च द्विनुपादो द्वितीयोऽध्यायश्च ।

भाषावृत्तिः ।

द्वितीयोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । प्रत्ययः ।

२ । परश्च ।

प्रत्ययो वक्तव्यः । स च परः स्यात् । तथैवोदाहार्यम् । याति । कृतम् ।

३ । आद्युदात्तश्च ।

४ । अनुदात्तौ सुप्पितौ ।

स्वरसूत्रद्वयम् ।

५ । गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।

एभ्यः सन् प्रत्ययः स्यात् । लोकोतोऽर्थावगमः । जुगुप्सतेऽधर्मम् । तितित्ततेऽपराधम् । चिकित्सत्यातुरम् भिषक् । तथा विचिकित्सति मे मनः । सन्देग्धीत्यर्थः ।

६ । मानब्धदाञ्शान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ।

मानादिभ्यः सन् स्यात् । अभ्यासस्य दीर्घश्च । मीमांसते शास्त्रम् । वीभत्सते गजम् । दीदांसते शत्रुम् । शीशांसते शस्त्रम् । अनिच्छासन आर्द्धधातुकत्वं नास्ति । धातोरित्यनभिधानात् (३।१।७) ।

७ । धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ।

इषेः कर्मणः समानकर्तृकास्तोरिच्छायां वा सन् स्यात् । पषे वाक्यश्च । कर्तुमिच्छति चिकीर्षति । जुगुप्सिषते । विवर्त्तिषते । इच्छासन्नताञ्छेयते ।

चिबीर्षितुमिच्छति (१) । इशाग्ना लुलुठिषते नदीकूलं पिपतिषतौल्यप-
चारात् । (२) ।

८ । सुप आत्मनः क्वच् ।

इषेः कर्मणः सुबन्तादेषितुरिच्छायां वा क्वच् स्यात् । आत्मनः
पुत्रमिच्छति पुत्रीयति । पुत्रीयन्ति । पुत्रीयन् । भार्थीयति । दधीयति ।
मधूयति । गव्यति । राजीयति ।

(क) क्वचि मान्ताव्ययान्निषेधः । किमिच्छति । स्वरिच्छति ।

९ । काम्यच्च ।

क्वञ्विषये काम्यच् स्यात् । पुत्रकाम्यति । स्त्रीकाम्यति ।

१० । उपमानादाचारे ।

क्वञ्जित्वेव । उपमानात् कर्मणः सुबन्तादाचारे क्वच् स्यात् । पुत्रमिवा-
चरति पुत्रीयति भृत्यम् । मात्रीयति परकचक्रम् ।

(क) अधिकरणश्च । आचारे क्वच् स्यात् । “प्रासादीयति यः कुत्र्यां
प्रथ्यङ्गीयति मञ्जके ।”

११ । कर्तुः क्वङ् सलोपश्च ।

कर्तुंरुपमानादाचारेऽर्थे क्वङ् स्यात् । सान्तस्य च लोपः । शिशुरिवा-
चरति शिशूयते वृक्षः । “एरण्डोऽपि द्रुमायते” । काकोऽपि गरुडायते ।
गव्यते गवयः । नाव्यते द्रोणी । “तस्य सन्तीषशीलस्य कुञ्जिकाप्यप्सरायते” ।
सङ्क्षोपोऽयमोजसो ऽप्सरसो नित्यम् (३) पयसस्तु विभाषयत्येके । अप्सरस एव
क्षोपो नान्यस्येत्यपरे ।

(क) सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विन् वा । प्रातिपदिकान् क्वङ् विषये

(१) शेषिकान् मनुषवींश्चेदिकी मनुषयिकः । सद्यः प्रत्ययो नेटः सन्नभूतान्न सन्निभते ॥ १ ॥ इति
भाषावृत्तिः ।

(२) उपमानादिति पाठान्तरम् ।

(३) “बीजायमाना तस्माच्च प्रचीय जनकालजे”ति भट्टिः

क्विप् वा स्यात् । अश्नति (४) खरः । प्रभवति भृत्यः । रिपवन्ति मित्राणि । विधवति रविः । गोदीहति । गोदुहतीति कश्चित् । अवगल्भादयसु क्विप् विधावात्मनेपदार्थमनुदात्तेत उपदेष्टव्या इति स्मृतिः । तेनावगल्भते । विद्गोद्धते । क्लीवते । कास्प्रत्ययादित्याम् (३।१।३५) । अवगल्भाश्चक्रे ।

१२ । भृशादिभ्यो भुव्यच्चे लोपश्च हलः ।

भृशादिभ्यश्चार्थगतौ भुवि भवत्यर्थे क्वड् स्यात् । अभृशो भृशो भवति भृशायते स्नेहः । शीघ्रायते । उत्सुकायते । हलन्तस्य च लोपः । सुमनायते । उन्मनायते । उन्मनायमानः ।

१३ । लोहितादिडाज्भ्यः क्यष् ।

लोहितादेर्डाजन्ताच्च भुवि भवत्यर्थे क्यष् स्यात् । अलोहितो लोहितो भवति लोहितायति लोहितायते । मन्दायति । मन्दायते । एवं वर्म हरित निद्रा तन्द्रा करुणा घृणा क्लेका । आकृतिगणोऽयम् । कात्यायनसु (क) लोहितडाज्भ्यः क्यष् वचनं भृशादिष्वितराणीत्याह । डाच् । दमदमायति दमदमायते । डाचि बहुल मिति (८।१।१२, वा) हे ।

१४ । कष्टाय क्रमः ।

कष्टाय यत् प्रातिपदिकं तत्तः क्रमणेऽर्थे क्यड् स्यात् । कष्टायेति सामान्यनिर्देशात् सत्रकचक्रच्छृगहनभ्योऽपि स्यात् । तथाच श्लोक-
वार्त्तिकं—

तादर्थ्य एवात्र भवेच्चतुर्थी कष्टाय यत् क्रामति कर्मणे ऋ ।

व्याख्यानतोऽर्थग्रहणं हि लभ्य मंहश्चिकीर्षापि च नान्तरीया ॥१॥ (५)

(४) “क्विबन्ताङ्गातोः कर्त्तरि क्विपि कृतेऽतो लोपि (६।४।४८) क्ली खुरः ।” इति भाषापर्ययविहितः ।

(५) नान्तरीया अभिनेत्यर्थः । धेनू विना यन्न भवति तत् तस्य नान्तरीयम् । अविनाभावसम्बन्धः । अन्तरशब्दाद् गहादित्वाच्छः । टाप् । अन्तरीया । ततो नञर्थस्य नञ्शब्दस्य सुप्सुपेति समासः । नान्तरीया । अथवा नञ्समासः । यथाह कैयटः—“अन्तरशब्दो गहादिषु पठ्यते । स च विनार्थे वर्तते । अन्तरे भवमन्तरीयम् । तत्र नञ्समासे कृते पृषोदरादित्वाद् भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वा नलोपाभावः” इति (१।१।१८) भाष्यप्रदीपे । गहादिभ्यश्चेति (४।१।१८) च्छः । नान्तरीयकमित्यत्र तु स्वार्थे कन् प्रत्ययः । अंहश्चिकीर्षा पापचिकीर्षा ।

इति । कष्टायते । सत्रायते । कच्छायते । कक्षायते । गहनायते ।
पापञ्चिकीर्षतीत्यर्थः ।

१५ । कर्मणो रोमन्यतपोभ्यां वर्त्तिचरोः ।

आभ्यां कर्मभ्यां वर्त्तिचरोरर्थयोः क्वङ् स्यात् । रोमन्यायते गौः । हनु-
चलनेऽभिधानान्नेह । कीटो रोमन्यं वर्त्तयति ।

(क) तपसः परस्मैपदञ्च । तपस्यति ।

१६ । वाष्पोष्मभ्यामुद्गमने ।

(क) फेनाञ्च ।

एभ्य उद्गमने क्वङ् स्यात् । वाष्पायते स्थाली । ऊष्मायते भक्तम् । फेनायते
नदी । धूमाच्चेति भर्त्सृहरिः (6) । धूमायतेऽग्निः । “धूमायन्त इवास्त्रिष्टाः” । (7)

१७ । शब्दवैरकलहाम्कणवमेधेभ्यः करणे ।

एभ्यः क्रियायां क्वङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । वैरायते ।
वैरायमाणः । एवं यावन् मेघायते ।

(क) सुदिनदुर्दिननीहाराञ्च । सुदिनायते । दुर्दिनायते । नीहारायते ।

(ख) अटाट्टाशीकाकोटापोटासोटाप्रुष्टाम्रुष्टायहणं कर्त्तव्यम् । अटायते ।
अट्टायते । शीकायते । कोटायते । पोटायते । सोटायते । प्रुष्टायते । मुष्टायते ।

• १८ । सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायाम् ।

एभ्यः कर्त्तुरनुभवे क्वङ् स्यात् । आत्मनः सुखं वेदयते सुखायते ।
दुःखायते । सुख दुःख अलीक करुणा कच्छ प्रतीप घृणा । आकृतिगणोऽयम् ।

१९ । नमोवरिवश्चित्तडः क्वच् ।

एभ्यः क्वच् स्यात् । पूजापरिचर्याश्चर्येष्वभिधानम् । नमस्यति देवान् ।
वरिवस्यति गुरुन् । चित्रीयते हेमसृगः । विस्मापयत इत्यर्थः ।

(6) भागवतकारः ।

(7) धूमायन्त इवास्त्रिष्टाः प्रव्वलनीव संहृत्तः । उल्लसुर्कोनीव मीऽमी स्त्रा ज्ञातयो भरतर्षभ ॥१॥ इति
भारतीयः श्लोकः ।

२० । *पुच्छभाण्डचीवराणिङ् ।

एभ्यो णिङ् स्यात् । उदसनसमाचयनपरिधानेष्वभिधानम् । उदसनमुत्-
त्तेपणम् । उत्पुच्छयते व्याघ्रः । सम्भाण्डयते कुलालः । सञ्चीवरयते भिक्षुः ।

२१ । मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकलकृततूस्तेभ्यो
णिच् ।

करण इतेष्व । मुण्डादिभ्यः क्रियाविशेषे णिच् स्यात् । मुण्डयति ।
मिश्रयति । श्लक्ष्णयति । लवणयति । व्रतयति । वस्त्रात् संवरणे । संवस्त्रयति ।
हलिकल्पोरत्ननिपातनं सन्वज्ञावनिषेधार्थम् । हलिं गृह्णाति हलयति ।
कलिं गृह्णाति कलयति । अजहलत् । अचकलत् । हलिर्हहलम् । कृतं
गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विनिहन्ति वितूस्तयति पत्न्यां वातः ।
तूस्तं धूलिः । (४)

२२ । धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ।

धातोः क्रियासमभिहारे यङ् स्यात् । कात्स्त्रेण पुनःपुनर्वा पचति
पापच्यते । कात्स्त्रेण भृशं वा ज्वलति जाज्वल्यते । जाज्वल्यमानः ।
एकाचः किम् ? भृशं जागर्ति । हलादेः किम् ? भृशमीक्षते । शुभश्चो-
स्वनभिधानम् । गृणातेष्व ।

(क) सूचिसूत्रिमूत्रत्यर्च्यशूर्णातीनामुपसंख्यानम् । सप्तभ्यो यङ् स्यादेभ्यः ।
सोसूच्यते । सोसूत्रयते । सोमूत्रयते । अटाच्यते । “अटाच्यमानोऽरण्यानीम्” ।
अरार्थ्यते । “किमभीरुररार्थ्यसे” । अशाश्यते । प्रीणोऽनूयते ।

२३ । नित्यं कौटिल्ये गतौ ।

गत्यर्थात् कौटिल्येव यङ् स्यात् । जङ्गम्यते । चङ्गम्यते । नित्यग्रहणं
क्रियासमभिहारनिवृत्त्यर्थमिति स्मृतिः ।

२४ । लुपसदचरजपजभद्दृदृशगृभ्यां भावगर्हायाम् ।

लुपादिभ्योऽष्टभ्यो धात्वर्थगर्हायामेव यङ् स्यात् । गर्हा-निन्दा । गर्हितं

(४) तूस्तं धूलौ च विख्यातं जटायाश्च नपुंसकमिति मैट्रिणीकरवचनादिहोभयार्थमेव । वितूस्तयति
सुभानं मिश्रयति भाषाऽर्थविहती मृष्टिघरज्ञकवर्त्ता ।

लुम्पति लोलुप्यते । सासद्यते । “तस्याः सासद्यमानायाः ।” चञ्चूर्यते ।
जञ्जप्यते । जञ्जभ्यते । दन्दद्यते । दन्दश्यते । निजेगित्यते ।

२५ । सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोमत्वचवर्मवर्ण-
चूर्णचुरादिभ्यो णिच् ।

एभ्यो णिच् स्यात् । लोकोतोऽर्थावगमः । सत्यापयति । अर्थवेदसत्या-
नामापुगिति पूर्वस्मृतेरुपलक्षणम् । अर्थापयति । वेदापयति । विपाशयति ।
निरूपयति । उपवीणयति । अनतूलयति । उपश्लोकयति । अभिषेणयति ।
अनुलोमयति । त्वचशब्दोऽदन्तः । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । संवर्मयति ।
वर्णयति । अवचूर्णयति । चुरादिभ्यः स्वार्थे णिच् । चोरयति । चिन्तयति ।
चुरादौ

(1) प्रातिपादिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च ।

(2) तत्करोति तदाचष्ट इति गणसूत्रम् । सूत्रं करोति सूत्रयति ।
भूञ्जयति । सूचयति । कुमारीमाचष्टे कुमारयति । मालां मालयति । मातरं
मातयति । *बहुलवचनाद् ।

(क) आख्यानात् क्लदन्तात् तदाचष्ट इति णिच् । क्लृगादिकं
प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकं भवति । कंसस्य वधमाचष्टे घातयति
कंसम् । बलिं बन्धयति नटः कथको वा । एवं राजाममागमयति । सृगान्
रमयति । उदगमयति सूर्यमिति । पाशादेरपि णिजस्यैव प्रपञ्चः ।

२६ । हेतुमति च ।

करण इत्येव । हेतोः प्रयोजकस्य यो व्यापारः क्रियासु प्रेषणमानुकूल्यं
वा स हेतुमान् । तत्र धातोर्णिच् स्यात् । कुर्वन्तं प्रयुक्ते कारयति । पाचयति ।
आस्रयति । शाययति । भिक्षा वासयतीति कारीषोऽग्निरध्यापयतीत्युप-
चारात् । पञ्चभिर्हृलैः कर्षतीति कृषिः प्रतिविधानार्थः । याजका
यजन्तीति यजिर्हविष्प्रक्षेपणार्थः ।

२७ । कण्डादिभ्यो यक् ।

एभ्यो यक् स्यात् । कण्डूञ् । कण्डूयति कण्डूयते । “वल्गूयन्ती

विलोक्य त्वां स्त्री न मन्तूयतीह का ।” महीङ् । “महीय्यमाना भवताति-
मात्रम्” । हृणीङ् । “हृणीष्यते वीरवती न भूमिः ।” ऋग । “ऋग्यन्तः
पदवीम्” । “क्लिश्यन्नपि हि मेधावी” । सुख । “सुख्येयुः प्रकृतयो नृपम् ।”

२८ । गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ।

एभ्य आयः स्यात् । गोपायति । धूपायति । विच्छायति । पणायति ।
पनायति ।

२९ । ऋतेरौयङ् ।

ऋतेः सौत्राद्वातोरीयङ् स्यात् । ऋतीरते ।

३० । कमेर्णिङ् ।

स्यात् । कामयते ।

३१ । आयादय आर्द्धधातुके वा ।

आर्द्धधातुके विषये आयादयो वा स्युः । गोप्ता गोपायिता वा । गुप्ति-
र्गोपाया वा । अर्चिता ऋतीयिता वा । कामयिता कमित्ता वा ।

३२ । सनाद्यन्ता धातवः ।

सनाद्यन्ता (९) धातुसंज्ञकाः स्युः । तथैवोदाहृतम् । अथ धातोर्विकरणाः ।

३३ । स्यतासी लृलुटोः ।

लृटि लृडि च स्यः स्यात् । करिष्यति । अकरिष्यत् । लुटि तासिः
स्यात् । कर्त्तासि । कर्त्तासे ।

३४ । सिब् बहुलं लेटि ।

लेट् छान्दसः ।

३५ । कास्प्रत्ययादाममन्वे लिटि ।

कासेः प्रत्ययान्ताच्च धातोर्लिव्याम् स्यात् । “कासाञ्चक्रे पुरी सीधैः ।”
चिकीर्षाम्भूव । पातयामास । संत्रासयाञ्चकार । “भूयस्तु वेभिदाञ्चक्रे ।”

(९) “सन् क्यच् काम्यच् क्यङ् क्वषोऽथाचारकम् णिञ् यङ्गी तथा ।

यगाय ईयङ् णिङ् चैति षादशमी सनादयः” ॥ १ ॥ इति ।

प्रत्ययग्रहणमनेकाजुपलक्षणमिति स्मृतिः । तेन दरिद्राञ्चकार । चुलु-
म्भाञ्चकार ।

३६ । इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ।

इजादिर्यो धातुर्गुरुमांस्ततो लिट्याम् स्यात् । ईहाञ्चक्रे । ईचाञ्चक्रे ।
जहाञ्चक्रे । अनृच्छः किम् ? आनच्छं ।

(क) जर्षातिर्नुवङ्गावो वक्तव्यः । प्रोर्णुनावं ।

३७ । दयायासञ्च ।

एभ्यो लिट्याम् स्यात् । “दयाञ्चक्रे न राक्षसः” । पलायाञ्चक्रे ।
आसाञ्चक्रे । आसाम्बभूव । आसामास ।

३८ । उषविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यो लिट्याम् वा स्यात् । “ओषाञ्चकार कामाग्निः” । उवोष ।
विदेरगुणत्वञ्च । विदाञ्चकार विदाम्बभूव । विदामास विवेद । जागरामास
जागराञ्चकार जागराम्बभूव जजागर ।

३९ । भौकौभृहुवां भ्रुवञ्च ।

एषां लिट्याम् वा स्यात् । भ्रावेव द्वित्वमित्त्वञ्च । विभयाञ्चकार ।
जिह्याम्बभूव । बिभरामास । जुहवाञ्चकार । पक्षे बिभाय । जिह्याय
बभार । जुहाव ।

४० । कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि ।

आमन्तस्य लिटि परतः कृञ्चानुप्रयुज्यते । कृञ्जिति कृभ्वस्तयः । तथैवो-
दाहृतम् ।

४१ । विदाङ्कुर्वन्वित्यन्यतरस्याम् ।

इदं लोटि वा निपात्यते । विदाङ्कुर्वन्तु विदन्तु वा । विदाङ्कुरु विधि
वा (10) ।

(10) “वक्त्रं संशय नाञ्जलिं चपले ! पङ्कजस्य वा तत्त्वं वीक्ष्य विदाङ्करोतु भगवानभौजिनी-
वक्त्रम्:— इति छटिधरवक्त्रवर्षिष्ठतम् । अत्र पुरुषवचने न विवक्षिते । इतिग्रन्थस्य सर्वेषां पुरुषाणां
वचनानाञ्चयवर्णयित्वात् ।

४२ । अभुत्सादयांप्रजनयांचिकयांरमयामकःपावयांक्रियाद्-
विदामक्रन्निति ष्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

४३ । च्लि लुडि ।

४४ । च्लिः सिच् ।

लुडि च्लिः स्यात् । तस्य सिजादिश्यते । अकार्षीत् । अहार्षीत् ।
अपाक्षीत् ।

(क) सृशसृशकृषटपटपां सिज् वा वाच्यः । एभ्यः सिज् वा स्यात् ।
असाक्षीत् । असाक्षीत् । अनाक्षीत् । अमाक्षीत् । अक्राक्षीत् । अकार्षीत् ।
अताक्षीत् । अताक्षीत् । अद्राक्षीत् । अदार्षीत् । पक्षे क्सः । असृक्षत् ।
असृक्षत् । अकृक्षत् । पुषाद्यङ् । अटपत् । अटपत् । (11)

४५ । शल इगुपधादनिटः क्सः ।

शषसहान्तादिगुपधाच् च्लेः क्सः स्यात् । सृश असृक्षत् । गुह्र
अघुक्षत् । “मा घुक्षः पत्युरात्मानम्” । अनिटः किम् ? अमोषीत् ।

४६ । श्लिष आलिङ्गने ।

श्लिषः प्राण्यालिङ्गन एव क्सः स्यात् । अश्लिषत् कन्याम् । अश्लिषद्
भार्याम् । अन्यत्र समाश्लिषज्जतु काष्ठम् ।

४७ । न दृशः ।

दृशः क्सो न स्यात् । अद्राक्षीत् । अदर्शत् । इरितो वेति वा ऽङ्
(३११५७) ।

४८ । णिश्रिद्रुसुभ्यः कर्त्तरि चङ् ।

एभ्य ष्वे ष्वङ् स्यात् । अचीकरत् । अलीलवत् । अनीनशत् । “मा तपः
साधु न्येनशः” । अचिक्लिशत् । अशिश्रियत् । अदुदुवत् । घनो जलमसुस्रुवत् ।
कर्त्तैति वर्त्तते प्राक् चिण्भावकर्मणोरिति (३११६६) ।

(क) कनेरुपसंख्यानम् । “अचक्षते सपत्न्यां धरित्रीम्” । णिङ्पक्षे पूर्वेषाचीकमत । (12)

४६ । विभाषा धेट्प्रवोः ।

धेट्प्रिभ्यां चेषु स्यात् । अदधद् अधासीद् वा । विभाषा घ्राधेङिति (२।४।७८) पक्षे लुगुक्तः । अधात् । अशिथियद् अश्वसीद् वा । अङ् । अश्वत् । कर्त्तरीत्येव । अधिघातां गावो वक्षेत् ।

५० । गुपेष्कन्दसि ।

५१ । नोनयतिध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ।

छान्दसं सूत्रद्वयम् । (13)

५२ । अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ।

एभ्यश्चोरङ् स्यात् । आस्यत् । अवोचत् । आख्यत् । तङ्पक्षे पर्यास्यत् । अवोचत् । व्याख्यत् ।

५३ । लिपिसिचिह्नश्च ।

५४ । आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।

लिपादिभ्यश्चोरङ् स्यात् ।

“इह सा व्यलिपद् गन्धैः स्नान्तीहाभ्यषिचञ्जलैः ।

इहाहं द्रष्टुमाहं तां स्मरन्नेवं समोह सः” ॥ १ ॥

तडि वा । “तस्यलिपत शोकाग्निः” । “अलिमेवानिलः शीतः” ।

“ज्ञानभ्यषिचताभ्योऽसी” । “तथाभ्यषिक्त वारीणि” । “आह्वास्त स सुहुः सुरान् सुहुराह्वत राक्षसान्” ।

५५ । पुषादिद्युताद्गृहृदितः परस्मैपदेषु ।

पुषादेर्युतादेर्लृदितश्च चोरङ् स्यात् । अपुषत् । अशुषत् । अशुतत् । अशुषितत् । शल्लु अशकत् । गन्तु अगमत् । परस्मैपदेषु किम् ? व्यथोतिष्ट ।

(12) अत्र “नाकभित्तमुखं याति सुद्युक्तेर्वङ्गशरधेः । अथ पत्काषिषो याति ये ऽचीकमतभाषिषुः” इति भाष्ये विशिष्टप्रयोगप्रशंसापरः श्लोकः ।

(13) वेद एवायञ्छडनिषेधः । भाषायां त्वेनां चङेव । तथाचार्दयते “यं नार्द्धिदद दैत्यपुरं पिनाकी” ति भट्टिः । वेदे नार्द्धीयत् । “मैत्रमर्द्धीयति” ति ।

५६ । सर्त्तिशास्यर्त्तिभ्यश्च ।

एभ्यश्चो रङ् स्यात् । असरत् । अशिषत् । आरत् । आरताम् । कथं
“समारन्त ममाभीष्टाः” ? तद्धपीच्छन्त्याचार्याः ।

५७ । इरितो वा ।

इरितो धातो वा चो रङ् स्यात् । अच्योतीत् । अच्युतदा । अभिदत्
अभैत्मीदा । अरुधत् अरोत्सीदा । परस्मैपदेष्वित्थेव । अरुह ।

५८ । जृस्तमभुमुचुमुचुमुचुमुचुमुचुश्चिभ्यश्च ।

एभ्यश्चो रङ् स्याद्वा । अजरत् । अस्तभत् । अमुचत् । अमुचत् । अमुचत् ।
मुञ्चेरग्लुञ्चदित्येके (14) । अश्वत् । पत्ते सिच् । अजारीत् । अश्वयीत् ।

५९ । क्कामृदृरुहिभाश्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

६० । चिण् ते पदः ।

तकारे परतः पद्यतेः कर्त्तरि च्छिण् स्यात् । समपादि शस्यम् । तकारे
किम् ? उदपक्ताताम् ।

६१ । दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्यतरस्याम् ।

कर्त्तरि दीपादिभ्यस्तकारे च्छिण् स्यात् । “क्कुवोऽदीपि रघुव्यात्रः”
अदीपिष्ट वा । अजनि अजनिष्ट वा । अबोधि अबुद्ध वा । अपूरि अपूरिष्ट वा ।
अतायि अतायिष्ट वा । अप्यायि अप्यायिष्ट वा ।

६२ । अचः कर्मकर्त्तरि ।

अजन्तात् कर्मकर्त्तरि तकारे चिण् वा स्यात् । उपाचायि वनं स्वयमेव
उपाचायिष्ट वा । अकारि कटः स्वयमेवाकृत वा ।

(६४) वसुतस्तु मुञ्चेरपि मुञ्चवदमुञ्चदित्येव रूपम् । अनिदितां (६१।१२४) इत्य उपाधायाः कृत्तित्युपधा-
नीपस्यानिवार्यत्वात् । स्त्रोचते लुङि अमुचत् । अम्लोचीत् । मुञ्चतेस्तु अमुचदमुञ्चोदिति । यत्तु मुञ्च
मेयकारणे । मुञ्चु वसुज गतावित्यर्थेभेदात् सूत्रे उभयोः पाठः । अमुञ्चदिति लुङि रूपं तु भाष्यविरुद्धम् ।

६३ । दुह्यञ्च ।

दुहे स्तत्र चिण्वा स्यात् । अदोष्टि अदुग्ध वा गौः स्वयमेव

६४ । न रुधः ।

रुध स्तत्र न चिण् स्यात् । अरुद्ध गौः स्वयमेव ।

६५ । तपोऽनुतापे च ।

तपस्तत्र न चिण् स्यात् । अतप्त तपस्तापसः । अनुतापे च भाव-
कर्मणोरपि न चिण् । अन्ववातप्त पापेन कर्मणा ।

६६ । चिण् भावकर्मणोः ।

अनयोस्तकारे परतश्च चिण् स्यात् । अशायि त्वया । अकारि कटः ।

६७ । सार्वधातुके यक् ।

भावकर्मवाचिनि सार्वधातुके यक् स्यात् । भावे । आस्यते त्वया । कृजः श
च (३।३।१००) क्रिया । परिचर्या । कर्मणि । क्रियते कटः । क्रियेते कटौ ।

६८ । कर्त्तरि शप् ।

कर्त्तृवाचिनि सार्वधातुके शप् स्यात् । भवति । एधते । धावति धावते ।
चोरयति । चिकीर्षति । मात्यधारयः ।

६९ । दिवादिभ्यः श्यन् ।

*एभ्यः श्यन् स्यात् । दीव्यति । सीव्यति । शूरमन्यः ।

७० । वा भ्राशभ्राशभ्रमुक्रमुक्लमुचसिदुटिलषः ।

एभ्यो वा श्यन् स्यात् । भ्राश्यते भ्राशते वा । भ्राश्यते भ्राशते वा । भ्रम्यति
भ्रमति वा । दिवादौ तु नित्यम् । भ्राम्यति । अभिलष्यति अभिलषति वा ।
द्वस्यति द्वसति वा । द्रुष्यति द्रुषति वा ।

७१ । यसोऽनुपसर्गात् ।

वा श्यन् स्यात् । यस्यति यसति वा । प्रादौ नित्यम् । प्रयस्यति ।

७२ । संयसञ्च ।

श्यन् वा स्यात् । संयस्यति संयसति वा ।

७३ । स्वादिभ्यः श्रुः ।

एभ्यः श्रुः स्यात् । सुनोति । चिनोति ।

७४ । श्रुवः शृ च ।

श्रुवः श्रुः स्याच्छ्रुभावश्च । शृणोति । शृणुतः ।

७५ । अक्षोऽन्यतरस्याम् ।

अक्षो वा श्रुः स्यात् । अक्षोति अक्षति वा ।

७६ । तनूकरणे तद्धः ।

तद्धस्तनूकृतौ श्रु र्वा स्यात् । तद्धोति तद्धति वा काष्ठम् । (15)

७७ । तुदादिभ्यः शः ।

एभ्यः शः स्यात् । तुदति । उपदिशति ।

७८ । रुधादिभ्यः श्रम् ।

एभ्यः श्रम् स्यात् । रुणद्धि । भिनत्ति । पिनष्टि । हिनस्ति । रुन्धानः ।

७९ । तनादिकृञ्भ्यः उः ।

एभ्य उः स्यात् । तनोति । करोति ।

८० । धिन्विकृण्वोर च ।

धिविकृविभ्यः(मुः स्यादकारश्चात्तादेशः । तस्य चातो लोपः (६।४।४७) ।

“धिनोति ह्येन द्विरण्यरेतसम्” । कृणोति ।

८१ । क्रादिभ्यः श्रा ।

एभ्यः श्रा स्यात् । क्रीणाति । क्रीणीते । प्रीणाति । गृह्णाति । गृह्णन् ।

गृह्णीते । गृह्णाणः ।

८२ । स्तम्भुस्तम्भुस्कुम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्रुश्च ।

एभ्यः श्रा स्यात् । श्रुश्च । उत्तम्भाति उत्तम्भोति वा । सुम्भाति सुम्भोति

वा । स्तम्भाति स्तम्भोति वा ।

८३ । हलःत्रः शानञ् भौ ।

हलः परस्य आप्रत्ययस्य शानच् स्यादौ परतः । पुषाण । बधान । गृहाण ।

८४ । कृन्दसि शायजपि ।

छान्दसम् । उक्ता विकरणाः ।

८५ । व्यत्ययो बहुलम् ।

बहुलमित्याधातुप्रत्ययविधानमधिक्रियते । शेषश्छान्दसः ।

८६ । लिङ्ङाशिष्यङ् ।

छान्दसम् ।

८७ । कर्मवत् कर्मणा तुल्यक्रियः ।

कर्त्तरीत्येव । कर्मणा तुल्यक्रियः कर्त्ता कर्मवत् स्यात् । कर्मस्थक्रियेष्वति-
देशः । प्रयोजनं यगात्मनेपदचिण्चिण्ण्वावाः । पच्यते ओदनःस्वयमेव ।
षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते । अभेदि काष्ठं स्वयमेव । करिष्यते कटःस्वय-
मेव । कथमन्योन्यं मास्त्रिष्यतः ? अन्योन्यं गृह्णीतः ? साधनभेदेन भिन्न-
क्रियत्वात् । इह दुग्धिपच्योः सकर्मकयोः कर्मवद् बहुलमिति भाष्यम् । दुग्धे
गौः क्षीरं स्वयमेव । अदुग्धे गौः क्षीरं स्वयमेव । उदुम्बरो लोहितं फलं
पच्यते । तथा करणेन तुल्यक्रियः कर्त्ता बहुलं कर्मवत् स्यात् । परिवारयति
कण्टकैर्हृक्षम् । परिवार्यन्ते कण्टकाः स्वयमेव हृक्षम् ।

८८ । तपस्तपःकर्मकस्यैव ।

तपेः कर्त्ता कर्मवत् स्यात् । तप्यते तपस्तापसः । अर्जयतीत्यर्थः । तपः-
कर्मकस्यैव किम् ? उत्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः ।

८९ । न दुहस्त्रुनमां यक्चिणौ ।

एषां कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ न स्याताम् । दुग्धे गौः क्षीरं स्वयमेव ।
अदुग्धे गौः क्षीरं स्वयमेव । प्रस्रुते गौः । प्रास्त्रोष्ट गौः स्वयमेव । नमते दण्डः ।
अनस्त दण्डः स्वयमेव ।

(क) षिअन्विग्रन्विब्रूजामात्मनेपदाकर्मकाणाञ्चेति भारद्वाजीयाः । एषां

कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ न स्तः । णिः । भूषयते कन्या । कारयते कटः ।
अचीकरत कटः । ग्रन्थते मेखला । अग्रन्यिष्ट माला । अग्र्यते ।
अग्रन्यिष्ट मेखला । ब्रूते कथा । विकुरुते पयः स्वयमेव ।

(ख) किरादेः सनश्च । किरादेः सन्नन्तस्य च कर्मकर्त्तरि यक्चिणौ न
स्तः । विकिरते हस्ती । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट कटः स्वयमेव ।

६० । कुषिरजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदञ्च ।

अनयोः कर्मकर्त्तरि प्राचां मतेन श्यन्परस्मैपदे स्याताम् । कुष्णाति
पादम् । कुष्यति पादः । श्यप्श्यनोर्नित्य (७।१।८१) मिति नुम् । कुष्यन्ती
जङ्घा । रज्यति वस्त्रम् । “स्वयमन्वरज्यदतुषारकरः ।”

६१ । धातोः ।

अधिकारोऽयमा ढतीयाध्यायपरिसमाप्तेः । धातोः कृत्तिङो विधेयाः ।

६२ । तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ।

अत्र धात्वधिकारे (३।१।६१) सप्तमीनिर्दृष्टमुपपदसंज्ञं स्यात् । वक्ष्यति
कर्मस्थान् (३।२।१) । सुपि स्यः (३।२।४) ।

६३ । कृदतिङ् ।

तत्र धात्वधिकारे (३।१।६१) तिङोऽन्ये कृत्संज्ञकाः स्युः । तव्यश्वुल्-
गत्रादयः ।

६४ । वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ।

कृत्सु भिन्नरूपोऽपवादो वा बाधकः स्यात् । कर्त्तव्यं कार्यं वा । विबोधा
विवुधो वा । हसितं हसनं वा । अस्त्रियां किम् ? चिकीर्षा । न क्तिन् ।
असरूपः किम् ? गोदः । शर्मदः ।

६५ । कृत्याः प्राङ् एवुलः ।

एवुलः प्राक् सप्त प्रत्ययाः कृत्वसंज्ञकाः स्युः ।

तव्यञ्च तव्यतञ्चानीयरं केलिमरं तथा ।

यतं ण्यतं क्वपञ्चैव सप्त कृत्यान् प्रचक्षते ॥ १ ॥ (16)

६६ । तव्यत्तव्यानीयरः ।

धातोरिमे स्युः । भातव्यम् । भानीयम् । भवितव्यम् । भवनीयम् । वक्तव्यम् । वचनीयम् । इह वास्तव्यस्तद्धितान्तः । तदुक्तं भाष्ये तद्विभक्तं वा पुनरेषः । वास्तुनि भवो वास्तव्य इति ।

(क) केलिमर उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । कर्मकर्त्तर्यभिधानम् । पचेलिमा मरषाः । छिदेलिमा रज्जुः । कालसामान्ये चामी तव्यदादयः । तथाच भूतेऽपि । कर्म प्रोक्तवन्तः कर्मप्रवचनीयाः । वर्त्तमाने । भवतीति भव्यः ।

६७ । अचो यत् ।

अजन्ताद् यत् स्यात् । लव्यम् । भव्यम् । पव्यम् । पेयम् । गेयम् । देयम् । दित्स्वम् । पुत्रीय्यम् । देदीप्यम् । पुत्रकाम्यम् । गर्द्भ्यम् । कथं भाव्यमनेनेति ? आवश्यकैऽस्तु (३।१।२२५) ।

(क) तकिंशसिचतियतिजनीनाञ्च । तक्यम् । प्रशस्यम् । चत्यम् । यत्यम् । जन्त्यम् ।

(ख) हनी वा वध च । यत् स्याद् वा वधादेशश्च । वध्यः । पन्ने ण्यति घात्यः ।

६८ । पोरदुपधात् ।

पवर्गान्ताददुपधाद् यत् स्यात् । ण्यतो बाधा । शप्यम् । जप्यम् । लभ्यम् । जाप्यन्तु बाहुल्यात् । अदुपधात् किम् ? गोप्यम् । तपरः किम् ? आप्यम् ।

६९ । शकिसहोश्च ।

अनयोर्यत् स्यात् । शक्यम् । सह्यम् ।

(16) यतं ण्यतं क्वपञ्चैव केलिमरमनीयरम् ।

तव्यञ्च तव्यतञ्चाङ्गः कृत्यान् सप्त विधान् बुधाः ॥ १ ॥

Occurs in the text of some MSS. while in others, it is given only in the भाषावृत्त्यर्थविहित, as a stanza composed by the commentator.

१०० । गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ।

एभ्योऽप्रादौ यत् स्यात् । गद्यम् । माद्यन्ते तेन मद्यम् । चर्यम् ।
यस्यम् । कथं नियम्यम् । यद्वोपचर्यमिति ? दुष्प्राप्यवत् पश्चात् समासेन ।

(क) चरैराडि चागुरौ । यत् स्यात् । आचर्यो धर्मः । अगुरौ किम् ?
आचार्यः । ण्यत् ।

१०१ । अवद्यपण्यवर्या गच्छपणितव्यानिरोधेषु ।

एव्येते निपात्यन्ते । अवद्यं निन्द्यम् । पण्यं विक्रेयम् । वर्याऽनिरुद्ध-
प्रवृत्तिः । शतेन वर्यः । “सुग्रीवो नाम वर्योऽसौ पण्यभ्रातृवधः कपिः ।”
वर्या पतिवरेत्येके । (17)

१०२ । वह्यं करणम् ।

वह्यं करणे स्यात् । वहन्ति तेन वह्यं शकटम् ।

१०३ । अर्यः स्वामिवैश्ययोः ।

अनयोरस्तेर्यत् स्यात् । अर्यः । अन्यत्र आर्यो गन्तव्यो देशः ।

१०४ । उपसर्या कालरा प्रजने ।

प्रजने प्रथमगर्भग्रहणे प्राप्तकाला गौरुपसर्याच्यते ।

१०५ । अजर्यं सङ्गतम् ।

इदमत्र निपात्यते । “तेन सङ्गतमार्येण रामाज्यं कुरु द्रुतम्” ।

१०६ । वदः सुपि क्यप् च ।

वदः क्यप् स्यात् सुयुपपदे । यच्च । “अनृतीद्यं न तत्रास्ति सत्यवद्यं
ब्रवीमि ते ।” मत्वर्थीयेऽचि (५।२।१२७) “सत्यवद्यो रघूत्तमः ।” सुपि किम् ?
वाद्यम् । अनुपसर्गं इत्येव । प्रवाद्यम् । सुवाद्यम् । कथमनूद्यम् ?
अनुपसर्गेणानुना ।

(17) अत्र भट्टोजिः ।—“वर्येति स्त्रियामिव निपात्यते । अस्त्रियान् व्यदिव । वार्यां ऋत्विज इति
शतिकात्मतम् । भट्टिस्तु इन्वाज्जसा निदेशं मन्वानः पुल्लिङ्गेऽपि यत् प्रायुङ्क्त । पुरुषोत्तमादयोऽप्येवम् ।—
इति शब्दकौस्तुभः । (p. 897)

१०७ । भुवो भावे ।

भावे भुवः सुपि क्वप् स्यात् । ब्रह्मभूयं ब्रह्मत्वम् ।

१०८ । हनस्त च ।

सुपि हन्तेर्भावे क्वप् स्यात् । तश्चान्तादेशः । ब्रह्महत्या । “मितभू
गतस्तस्य रिपुहत्यां करिष्यसि ।”

१०९ । एतिस्तुशास्वृजुषः क्वप् ।

एभ्यः क्वप् स्यात् । इत्यः । स्तुत्यः । शिष्यः । इत्यः । आदृत्यः ।
जुष्यः । कथमुपेयम् ? ईङ् गतावित्यस्मात् ।

(क) शंसिदुहिगुहिभ्यो वा क्वप् । शस्यं शंस्यम् । दुहं दोहम् ।
गुहं गोहम् ।

(ख) अञ्जेश्च संज्ञायाम् । क्वप् स्यात् । आज्यं घृतम् ।

११० । ऋदुपधाञ्चाकृपिचृतेः ।

ऋदुपधात् क्वप् स्यात् । इत्यम् । ऋत्यम् । गृध्यम् । न कृपिचृतेः ।
कल्प्यम् । चर्त्यम् ।

१११ । ई च खनः ।

खनः क्वप् स्यादीकारश्चान्तादेशः । आदुगुणः (६।१।८७) । खेयम् ।

११२ । भृजोऽसंज्ञायाम् ।

क्वप् स्यात् । भृत्यः । संज्ञायां तु भार्या ।

(क) समश्च बहुलम् । संभृत्याः । संभार्याः ।

११३ । मृजेर्विभाषा ।

मृजेर्वा क्वप् स्यात् । मृज्यो मार्ग्यो वा ।

११४ । राजसूयसूर्यमृषोदरुच्यकुपराकृष्टपच्याव्यथ्याः ।

क्वप् स्यात् इमे निपात्यन्ते । राजसूयः क्रतुः । सुवति दीप्यते सूर्यः ।
मृषोद्यतेऽसौ मृषोद्यः । रोचतेऽसौ रुच्यः । गुपेरादिकत्वञ्च । कुप्यं वसु ।
गोप्यमन्यत् । कृष्टपच्याः शालयः । अव्यथ्या दुर्जनाः ।

११५ । भिद्योद्धौ नदे ।

एतौ नदविशेषे निपात्येते । भिनसि कूलानि भिद्यः । उज्ज्वल्युदकमुद्यः ।

११६ । पुष्यसिद्धौ नक्षत्रे ।

एतौ नक्षत्रभेदे स्याताम् ।

११७ । विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्काहलिषु ।

एष्वेते निपात्यन्ते । विपूयो मुञ्जः । विनीयः कल्कः । जित्यो
वृहद्बलं स्यात् ।

११८ । प्रत्यपिभ्यां ग्रहेऽकृन्दसि ।

कान्दसम् ।

११९ । पदास्त्रैरिवाद्यापक्ष्येषु च ।

एष्वर्थेषु ग्रहेः क्वप् स्यात् । प्रगृह्यं पदम् । गृह्यका अस्त्रैरिणः ।
ग्रामगृह्या सेना । ग्रामबाह्येत्यर्थः । “गुणगृह्या वचने विपक्षितः” । गुण-
पक्ष्या इत्यर्थः ।

१२० । विभाषा क्लृप्तोः ।

अनयो वा क्वप् स्यात् । क्लृप्तं कार्यं वा । हृथं वर्थं वा । पक्षे ष्यत् ।

१२१ । युग्यञ्च पत्रे ।

युग्मं वाहने स्यात् । योग्यमन्वत् ।

१२२ । अमावस्यदन्यतरस्याम् ।

अमापूर्वाहसेर्त्ति वृद्धिर्वा निपात्यते । अमावास्या अमावसा वा ।

१२३ । कृन्दसि निष्टर्क्यदेवहूर्यप्रणौयोन्नौयोऽच्छिष्यमर्यस्त-
र्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्ञ्यापृच्छप्रतिषीव्यब्रह्मवादाभाष्यस्ता-
व्योपचायपृडानि ।

कान्दसम् ।

१२४ । ऋहलोर्यत् ।

ऋवर्णान्ताहलन्ताच्च ख्यत् स्यात् । कार्यम् । ह्यर्थम् । आह्यर्थम् । पाक्यम् । वाक्यम् । पाक्यम् । वाक्यम् । वाक्यम् । वाक्यम् । पाक्यम् । कह काव्यम् । वाक्यम् । कथं समस्यमभ्यस्यम् ? तर्हि संज्ञापूर्वकत्वाद् वृत्तभावः । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति (प, ८४) ।

(क) पाणौ सृजिः । ख्यत् स्यात् । पाणिसर्ग्या रज्जुः ।

(ख) समवपूर्वाच्च । समवसर्ग्यः ।

(ग) दमेच्च । पोरदुपर्धीदित्यस्या-(३।१।८८) पवादो ख्यत् स्यात् । अवदाभ्यम् । इभिः सौत्रो धातुः ।

१२५ । औरावश्यके ।

उवर्णान्तादावश्यके द्योत्ये ख्यत् स्यात् । लाव्यम् । पाव्यम् । मयूर-
व्यंसकादित्वात् (२।१।७२) समासः । अवश्यलाव्यम् ।

१२६ । आसुयुवपिरपिलपितपिचमस्य ।

एभ्यो ख्यत् स्यात् । आसाव्यम् । याव्यम् । वाप्यम् । राप्यम् । लाप्यम् । अवत्राप्यम् । आचाम्यम् ।

१२७ । आनाय्योऽनित्ये ।

• “आनाय्यो दक्षिणाग्नी स्यात्” ।

१२८ । प्रणायरोऽसम्मतौ ।

असम्मतिरनिष्टधैरादिस्तत्र प्रणाय्यः स्यात् ।

१२९ । पायप्रसान्नायग्रनिकायग्रधायग्रा मानहृषिर्निवास-
सामिधेनीषु ।

पाय्यादयो माङ्गनीञ्चिञ्धाजां मानादी निपात्यन्ते । पाय्यं मानम् । सान्नाय्यं हृषिः । निकायो निवासः । धाय्या सामिधेनी ।

१३० । क्रतौ कुण्डपायसञ्चायगौ ।

एतौ क्रतौ निपात्येते ।

१३१ । अग्नौ परिचायप्रोपचायप्रसमूह्याः ।

एतेऽग्नी निपात्यन्ते । वहेः संप्रसारणदोर्घौ च । समूह्यः ।

१३२ । चित्याग्निचित्ये च ।

एते निपात्येते । चित्योऽग्निः । भावेऽग्निचित्या स्यात् । उक्ताः कृत्व-
प्रत्ययाः ।

१३३ । ण्वुल्लचौ ।

धातोः कर्त्तरि ण्वुल्लचौ स्याताम् । दायको दाता । अधिष्ठायकोऽधि-
ष्ठाता । वाज्रको वक्ता । पाचकः पक्ता । कारकः कर्त्ता ।

१३४ । नन्द्यग्रहिपचादिभ्यो लुगिण्यचः ।

नन्द्यार्देलुः स्यात् । नन्दनः । नन्दनः । दमनः । शोभनः । तपनः ।
दर्पणः । पवनः । रमणः । जनार्दनः । विभीषणः । लवणः । निपात-
नाखत्वम् । ग्रहादिर्णिनिः । ग्राहो । परिपन्थी । स्थायी । पचादेरच् ।
पचः । श्वपचः । वदः । कइदः । मेषः । देवः । खेतः । योधः । क्रोधः ।
सर्पः । स्पर्शः । नर्त्तः । हलधरः । गदाधरः । पयोधरः । यशोधरः ।
शक्तिधरः । गङ्गाधरः । जातिस्मरः । लोलुवः । पोपुवः । चक्षुरः । पचादि-
राकृतिगणः ।

१३५ । ङ्गुपधञ्जाप्रौकिरः कः ।

एभ्यः कः स्यात् । बुधः । कुषः । ईशः । विपुलः । लक्षः । मृष्टः । ज्ञः ।
प्रियः । उत्किरः ।

१३६ । आतश्चोपसर्गे ।

आदन्तात् प्रादौ कः स्यात् । प्रस्थः । सुस्थः । प्रस्रः । सुन्तः । सुग्लः ।

१३७ । पात्राभाधेट्टशः शः ।

एभ्यः शः स्यात् । उत्पिवः । उज्जिन्नः । “आजिन्नेः पुष्यगन्धानाम् ।”
उद्धमः । उद्दयः । उत्पश्यः । अप्रादेशेति केचित् । पश्यः । जिन्नः ।

(क) न संज्ञायम् । व्याघ्रः । अथवा निपातनात् ।

१३८ । अनुपसर्गास्त्रिम्पविन्दधारिपारिवेदादेजिचेतिसाति-
साह्यभ्यश्च ।

एभ्योऽप्रादौ शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । माल्यधारयः । सातिः
सौत्रः । सातयः । साह्यः ।

(क) गवादिषु विन्देः संज्ञायाम् । गोविन्दः । अरविन्दम् ।

(ख) नौ लिम्पेः । त्रिलिम्पा देवाः ।

१३९ । ददातिदधात्योर्विभाषा ।

अप्रादौ दाधाभ्यां शो वा स्यात् । ददः । दायः । दधः । धायः ।

१४० । ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ।

धातोर्ज्वलादेः कसान्ताद्वा णः स्यात् । ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः ।
रामः । रमः । अनुपसर्गादित्थेव । प्रज्वलः । नित्यं पचाद्यच् ।

(क) तनीतिश्च । अवतानः । अवतनः ।

१४१ । श्याद्वाधासुसंस्वतीणवसावह्लिहश्लिषप्रवसश्च ।

एभ्यो णः स्यात् । श्दैङ् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत् । दायः ।
धायः । व्यधादेः । व्याधः । आस्त्रावः । संस्त्रावः । अत्यायः । अवसायोऽन्त-
कृत् । अवहारः । लेहः । “दद्ये ऽहं मधुनी लेहैः” । श्लेषः । श्वसितीति
श्वासः । श्याग्रहणं सीपसर्गात् कवाधनार्थम् ।

१४२ । दुन्योरनुपसर्गे ।

दुनीजो णः स्यात् । दावः । नायः । उत्तरविभाषयास्यापि शेषत्वादचि
दवो नय इत्याहुः । अप्रादौ किम् ? प्रणयः ।

१४३ । विभाषा ग्रहः ।

ग्रहो वा णः स्यात् । ग्राहो ग्रहो वा ।

(क) भवतेत्येति वक्तव्यम् । भवतीति भावो भवो वा ।

१४४ । गेहे कः ।

गेहे कर्त्तरि ग्रहेः कः स्यात् । गृहम् । गृहाः ।

१४५ । शिल्पिनि ध्वन् ।

(क) वृत्तिखनिरञ्जिभ्य एव । शिल्पिनि कर्त्तरि ध्वन् स्यात् । नर्त्तकी ।
वनकी । रजकी ।

१४६ । गस्थकन् ।

गायते स्थकन् स्यात् । गाथकः ।

१४७ । ग्युट् च ।

गायतेर्ग्युट् स्यात् । गायनः । चकारात् कारणम् ।

१४८ । हश्च व्रीहिकालयोः ।

हाधातोर्ग्युट् स्यात् । हायनो व्रीहिः । हायनो वत्सरः ।

१४९ । प्रसृल्वः समभिहारे वुन् ।

प्रसृल्वभ्यः समभिहारे वुन् स्यात् । प्रवकः । सरकः । लवकः ।

१५० । आशिषि च ।

आशीर्गतौ धातो वुन् स्यात् । नन्दतात् नन्दकः । जीवताञ्जीवकः ।
भूयाद् भवकः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषाहत्तो

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥३१॥

समाप्तश्च प्रत्ययपादः ।

भाषावृत्तिः ।

तृतीयोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । कर्मण्यण् ।

कर्ममात्रीपपदाद् धातोरण् स्यात् । कुम्भकारः । नगरकारः । शतु-
लावः । वेदाध्यायः । कर्त्तृभिप्रायः । छत्रधारः । द्वारपालः । विप्रघातः ।
अश्ववारः । कमण्डलुग्राहः । रिपुघातः ।

(क) शीलिकामिभस्याचरिभ्यो णः । एभ्यो णः स्यात् । मांसशीलः ।
स्त्रियां टाप् । मांसशीला । मांसकामः । मांसकामा । धर्मकामः । धर्मकामा ।
मांसभक्षः । मांसभक्षा । साध्वाचारः । कल्याणाचारा कन्या ।

(ख) ईश्विचमिभ्याञ्च । आभ्यां णः स्यात् । सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमा ।

२ । ह्वावामश्च ।

ह्वेञ्माङ्भ्यः कापवादोऽण् स्यात् । स्वर्गद्वायः । तन्तुवायः ।
“श्रीममायमिषोत्थितम् ।”

३ । आतोऽनुपसर्गे कः ।

आदन्तादप्रादौ कः स्यात् । गोदः । शर्मदः । कम्बलदः । सुखदः ।
धर्मदः । सर्वज्ञः । नृपः । अङ्गुलितः । पार्ष्णिन्नः । अनुपसर्गे किम् ?
गोसन्दायः । वङ्वासन्दायः ।

४ । सुपि स्थः ।

सुपीति योगविभागादादन्तात् सुष्युपपदे कः स्यात् । द्विपः । पादपः ।
कच्छपः । सुस्थः । दुःस्थः । प्रस्थः । विषमस्थः । मध्यस्थः । ततः स्थः । तिष्ठतेः
सुपि कः स्यात् । भावेऽभिधानम् । आखूयं वर्त्तते । अतः परं कर्मणि सुपीति
“यथासम्भवमनुवर्त्तते ।

५ । तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ।

अनयोराभ्यां कः स्यात् । तुन्दपरिमृजोऽलस एव । शोकापनुदः प्रिय एवोच्यते ।

(क) कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् । कः स्यात् । मूलविभुजो रथः । नखमुचं धनुः । प्रियाख्यो ब्राह्मणः । अपो विभर्त्ति अब्भ्रम् । महीध्रः । कृतघ्नो नरः । शत्रुघ्नः । प्रलम्बघ्नः । कुमुदम् । सरोरुहम् । त्रयो दीव्यन्त्यस्मिं-
स्त्रिदिवः स्वर्गः । आकृतिगणोऽयम् ।

६ । प्रे दान्नः ।

७ । समि खरः ।

प्रदांप्रदासंख्याभ्योऽणपवादः कः स्यात् । विश्वासप्रदः । पथिप्रन्नः । गोमंख्यः ।

८ । गापो ष्टक् ।

गापाभ्यां कापवादष्टक् स्यात् । सामगः । सामगी । अनुपसर्ग एव । सामप्रगायः ।

(क) सुराशीध्वोः पिवतेरिति वक्तव्यम् । सुरापः । शीधुपः । सुरापी । शीधुपी ।

९ । हरतेरनुद्यमनेऽच् ।

ह्रजोऽनुत्क्षेपणेऽच् स्यात् । अंशहरः । मनोहरः । पित्तहरं क्षीरम् । वाक्यहरा दूती । उत्क्षेपणे तु भारहारः ।

१० । वयसि च ।

वयसि गम्यमाने ह्रजोऽच् स्यात् । अस्थिहरः श्वा । वर्महरः कुमारः ।

११ । आङि ताच्छीलि ।

आङि ह्रजोऽच् स्यात् । पुष्पाहरः । फलाहरः । सुखाहरः । तच्छील इत्यर्थः ।

१२ । अर्हः ।

अर्हतेरक्षपवादोऽच् स्यात् । पूजार्हः पण्डितः । पूजार्हा ब्राह्मणी ।
कार्यार्हा ब्राह्मणी ।

(क) शक्तिलाङ्गुलाङ्गुशयष्टीमरघटघटीधनुःषु ग्रहेः । एषु ग्रहेरच्
स्यात् । शक्तिग्रहः । लाङ्गुलग्रहः । धनुर्ग्रहः ।

(ख) सूत्रे चावधार्यर्थे । (18) ग्रहेरच् स्यात् । -सूत्रमर्थतोऽवधारयति
सूत्रग्रहः प्राज्ञः । सूत्रग्राहोऽन्यत्र ।

१३ । स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ।

रमिजपिभ्यां स्तम्बकर्णांपपदाभ्यामच् स्यात् । हस्तिसूचकयोरभिधानम् ।
स्तम्बेरमी हस्ती ।-कर्णेजपः खलः ।

१४ । शमि धातोः संज्ञायाम् ।

शम्युपपदे धातुमात्रादच् स्यात् । शङ्करः शिवः । शंवरौ दैत्यः । शंवदः
कोऽपि ।

१५ । अधिकरणे श्रितेः ।

आधारेपपदाच्छ्रीडोऽच् स्यात् । खेगयः । गुहाशयः ।

(क) पार्श्वदिषूपसंख्यानम् । एषु श्रीडोऽच् स्यात् । पार्श्वार्थां श्रिते
पार्श्वशयः । उरःशयः ।

(ख) उत्तानादिषु कर्तृषु । उत्तानः श्रिते उत्तानशयः । अत्रमूर्धशयः ।

(ग) दिग्धसहपूर्वाच्च । दिग्धसहशयः । गिरिशशब्दस्तु लोमादिश-
प्रत्ययान्तो भाषायां साधुः (19) ।

(18) The real वार्तिक as taken up in the महाभाष्य is सूत्रे च धार्यर्थे and it is
attached to 3. 2. 9. So चवधार्यर्थे is another instance of differently reading the
महाभाष्य ।

(19) एवञ्च प्रत्याहतास्त्रो गिरिशप्रभावादिति । श्वादीपित्तं यद् किरिशेन पचादिति । गिरिशसुपचचार
अथर्हं सा सुकेशीत्यादिप्रयोगः समाधेयः ।

१६ । चरेष्टः ।

आधारोपपदाच्चरेष्टः स्यात् । कुरुचरः । वनेचरः । रात्रिचरः रात्रिश्चरः ।
खेचरः । खेचरी । नक्तश्चरी । कथं सङ्घचरीति ? (20) चिन्त्यम् ।

१७ । भिक्षासेनादायेषु च ।

एषु चरेष्टः स्यात् । भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायचरः (21) । स्वयं
ग्राहीत्यर्थः ।

१८ । पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तैः ।

एषु सर्त्तैः स्यात् । पुरःसरः । अग्रतःसरः । अग्रे सरतीति अग्रेसरः ।
अग्रेसरी । कथं पुरःसरा वाचः ? व्युत्पत्त्यन्तरेण । पचाद्यच् । (22)

१९ । पूर्व्वं कर्त्तरि ।

सर्त्तैः स्यात् । पूर्व्वःसरतीति पूर्व्वसरः ।

२० । कृजो हेतुताच्छीलानुलोम्येषु ।

हेत्वादी गम्ये कृजोऽण्विषये टः स्यात् । “दारिद्र्यं पुरुषस्य विक्रव-
करम्” । पुष्टिकरं मांसम् । ताच्छील्ये । व्यसनकरः । दयाकरः ।
आशाकरः । तापकरः । आनुलोम्ये । प्रीतिकरः । “पितुर्वाक्वकरं रामम्” ।
हेत्वादी किम् ? भाष्यकारः ।

२१ । दिवाविभानिशाप्रभाभास्कारान्तानन्तादिबहुनान्दी-
किंलिपिलिविलिभक्तिकर्तृचित्रक्षेत्रसंख्याजङ्गावाङ्गहर्ष्यत्तद्-
धनुररुःषु ।

दिवादी षड्विंशती यथायोगं सुपि कर्मणि चोपपदे कृजोऽहेत्वादी टः
स्यात् । दिवाकरः । विभाकरः । प्रभाकरः । भास्करः । “दिवापदामादिकरो

(20) प्रेत्य स्थितां सङ्घचरीं व्यवधाय देहमिति रघुकाव्ये । पचादिषु पठितस्य चरङ्गित्यस्य सुप्सुपेति
समासे सङ्घचरीति ।

(21) विष्णुं वनेचराद्याशांत्वमादायचरी वग इति भट्टिः ।

(22) यथं तदग्रसरगवित्तञ्चसारमिति कालिदासप्रयोगसु बाङ्गलकादित्याङ्गः ।

य एकः” । किंकरः । कारकरः । संख्याकरः । संख्येख्यर्थप्रवृत्तमित्येके ।
एककरः । द्विकरः । चतुष्करः । अष्टकरः । अश्वकरः ।

(क) किंयत्तद्वहुष्वज्विधानं टावर्थमिति कात्यायनः । किंकरा ।
यत्करा । तत्करा । बहुकरा । सूत्रकारस्य मते त्वजादिपाठाद् टाप् । (23)

२२ । कर्मणि भृतौ ।

कर्मशब्दोपपदात् कञो भृतौ टः स्यात् । कर्मकरो भृत्यः । कर्मकरी ।
भृतौ किम् ? कर्मकारः ।

२३ । न शब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमन्त्रपदेषु ।

नवस्त्रेषु कञो ह्रिवादौ टो न स्यात् । “शब्दकारः पपात खम्” ।
श्लोककारः । एवं यावत् पदकारः ।

२४ । स्तम्बशक्तोरिन् ।

अनयोः कञ इन् स्यात् । स्तम्बकरिः । शक्तकरिः । ब्रीहिवत्सयो-
रेवामिधानम् ।

२५ । हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ।

पशौ कर्त्तरि दृती नाथे चोपपदे ह्रज इन् स्यात् । दृतिहरिः श्वा ।
नाथहरिः सिंहः । (24)

२६ । फलेग्रहिरात्मभरिश्च ।

इन्नन्तौ निपात्येते । चकारात् कुञ्चिन्भरिः ।

२७ । छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ।

छान्दसम् ।

२८ । एजेः खश् ।

खन्तादेर्जरणविषये खश् स्यात् । अङ्गमेजयः । जनमेजयः । शत्रुमेजयः ।
भ्राह्ममेजयः ।

(23) अतःपरं क्वचित् पुस्तके ह्रिवादी तु किंकरौत्वधिकः पाठः ।

(24) दृतिषर्मेपुटे मत्स्य इति मेदिनी । नाथं यूपपतिं धृष्टस्य नाथं प्रभुं हरतीति क्वचित् । नाथे
नासारञ्जुरिति भट्टोजिः । नाथं चर्ममयद्रव्यविशेष इह पाठ्यायसर्वस्वे ।

(क) वातशुनीतिलशर्धेष्वजधेटुदजहातिभ्यश्च । वातादिष्वजादिभ्यः खश् स्यात् । वातमजो मृगः । शुनिभ्यः पापः । तिलन्तुदः काकः । शर्धेष्वहा मृगाः ।

१६ । नासिकास्तनयोर्धाधेटोः ।

३० । नाडीमुष्टयोश्च ।

(क) घटीखारीवातेषु च । एषूपपदेषु धाधेटोः खश् स्यात् । नासिकन्धमः । नासिकन्धयः । खित्यनव्ययस्येति (६।३।६६) ऋस्वः । स्तने धेट एवेति स्मृतिः । स्तनन्धयो बालः । “नाडिन्धमान् मार्गान्” । नाडिन्धयः । मुष्णिन्धमः । मुष्टिन्धयो बालः । घटिन्धमः । घटिन्धयः । खारिन्धमः । खारिन्धयः । वातन्धमः । वातन्धयः ।

३१ । उदि कूले रुजिवहोः ।

अत्रानयोः खश् स्यात् । कूलमुद्गजो गजः । कूलमुद्गवहां नदी ।

३२ । वहाभ्रे लिहः ।

वहेऽभ्रे च लिहः खश् स्यात् । वहंलिहो गौः । अभंलिह स्तरः ।

३३ । परिमाणे पचः ।

खश् स्यात् । प्रख्यम्पचा स्याली । “पान्तावल्पम्पचान् मुनीन् !”
“तापोऽभः प्रसृतम्पचः” ।

३४ । मितनखे च ।

अनयोः पचेः खश् स्यात् । मितम्पचः कृपणः । नखम्पचा यवागूः ।

३५ । विध्वरुषो स्तुदः ।

अनयोस्तुदः खश् स्यात् । विधुन्तुदो राहुः । अरुन्तुदः पीडाकृत् ।

३६ । असूर्य्यललाटयो दृशितपोः ।

असूर्य्ये दृशो ललाटे तपः खश् स्यात् । असूर्य्यम्पथा राजदाराः ।
ललाटन्तपः सूर्य्यः ।

३७ । उग्रम्पश्येरन्मदपाणिन्वमाश्च ।

अमी निपात्यन्ते । “उग्रम्पश्येन सुग्रीवस्तेन भ्रात्रा निराकृतः ।”
मेघञ्चोतिरिरन्मदः । पाणिन्वमाः पाचकाः ।

३८ । प्रियवशे वदः खच् ।

अनयोर्वदः खच् स्यात् । प्रियंवदः । वशंवदोऽनुकूलः ।

३९ । द्विषत्परयोस्तापेः ।

अनयोस्तापेः खच् स्यात् ।- द्विषन्तपः । परन्तपः । खचि ऋसः
(६।४।६४) । लिङ्गविशिष्टे नेष्टम् । द्विषतीतापः ।

४० । वाचि यमो व्रते ।

व्रतविषये वाचि यमः खच् स्यात् । वाचंयमो मुनिः । व्रते किम् ?
वाग्यामः ।

४१ । पूःसर्वयो दारिसहो ।

पुरि दारिः सर्वे सहैः खच् स्यात् । पुरन्दरः । सर्वसहः । सर्वसहा
भूमिः । भगे च दारिः । भगन्दरो रोगः ।

४२ । सर्वकूलाभकरीषेषु कषः ।

कषेषु खच् स्यात् । सर्वकूषः खलः । कूलकूषा नदी । अभ्रकूषो
गिरिः । करीषकूषा वात्या ।

४३ । मेघर्त्तिभयेषु क्लजः ।

एषु क्लजः खच् स्यात् । मेघङ्करो वातः । ऋत्तिकरः । भयङ्करः ।

४४ । क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ।

एषु क्लजः खच् स्यात् । अण् च । क्षेमङ्करः क्षेमकारो वा । प्रियङ्करः
प्रियकारो वा । मद्रङ्करो मद्रकारो वा । कथं क्षेमङ्करीति ? चिन्त्यम् । (25)

४५ । आशिते भुवः करणभावयोः ।

आङ्पूर्वादश्रातेः कर्त्तरि निष्ठान्ते आशित्प्रशब्द उपपदे भवतिः खच् स्यात् ।

(25) अत्र नागेशः—“क्षेमकरीत्यत्र गौ रादित्वात् (४।१।४१) ङीष्” इति (शब्दन्दुशेखरे) ।

आश्रितेन तप्तेन भूयतेऽनेनेत्याश्रितश्च ओदनः । भावे । “फलैर्येष्व-
श्रितश्चवम् ।”

४६ । संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिद्मः ।

एभ्योऽष्टभ्यः कर्मणि सुपि च नान्नि खच् स्यात् । विश्वम्भरो विष्णुः ।
रथन्तरं साम । पतिंवरा कन्या । शत्रुञ्जयो राजा । धनञ्जयोऽर्जुनः ।
वसुन्धरा पृथ्वी । सर्वसहा भूः । उष्णन्तपः सूर्यः । वलिन्दमः कृष्णः ।

४७ । गमश्च ।

गमेः सुपि खच् स्यात् संज्ञायामसंज्ञायाञ्च । हृदयङ्गममेतत् त्वां
ब्रवीमीति भट्टिः । मातापितृपूर्वङ्गमः । प्लवङ्गमः । सुतङ्गमः । भुजङ्गमः ।
(क) विहायसो विह च । विहङ्गमः खगः । विहगविहङ्गादयस्तु
संज्ञाशब्दास्त्रिकाण्डपाठात् साधवः सुगः ।

४८ । अन्तात्यन्ताध्वद्रूपारसर्वान्तेषु डः ।

एषु गमे डः स्यात् । अन्तगः । अत्यन्तगः । अध्वगः ।
(क) अन्येष्वपि दृश्यते । अन्यत्र सुप्युपपदे गमे डः स्यात् । सर्वत्रगः ।
स्नानारगः । खे गच्छतीति खगः । प्लवेन गच्छतीति प्लवगः ।
(ख) उरसो लोपश्च । उरसा गच्छतीति उरगः ।
(ग) सुदुरोरधिकरणे । सुगः । दुर्गः ।
(घ) निसो देशे । निर्गो देशः । पदभ्यां न गच्छतीति पत्रगः सर्पः ।
पृषोदरादिः (६।३।१०६) ।

४९ । आशिषि हनः ।

आशिषि हन्ते डः स्यात् । शत्रुं वध्याच्छत्रुहः । दस्युहः । आशिषि
किम् ? शत्रुघातः । इह दार्वीघाटश्चार्वाघाटो वर्णसंघात इति कर्मण्यणि
(३।२।१) पृषोदरादिप्रपञ्च (६।३।१०६) एव ।

५० । अपे क्लेशतमसोः ।

क्लेशे तमसि चापहन्तेडः स्यात् । क्लेशापहः पुत्रः । तमोपहः सूर्यः ।

५१ । कुमारशीर्षयोर्णिनिः ।

अनयोर्हन्तेर्णिनिः स्यात् । कुमारघाती । शीर्षघाती । निपातनाच्छिरसः
शीर्षभावः ।

५२ । लक्षणो जायापत्योष्टक् ।

जायापत्यो हन्तेष्टक् स्यात्लक्षणवति कर्त्तरि । जायापत्यस्तिलकालकः ।
पतिपत्नी पाणिरखा । “पतिपत्नीलक्षणोपितां मन्वेऽहं बालिनः त्रियम् ।”

५३ । अमनुष्यकर्त्तृके च ।

अमनुष्यकर्त्तृकाहन्तेष्टक् स्यात् । श्लेषघ्नं मधु । पित्तघ्नं क्षीरम् ।

५४ । शक्तौ हस्तिकपाटयोः ।

अनयो हन्तेष्टक् स्यात् । “युधि हस्तिघ्नः” । कपाटघ्नं श्वीरः । शक्तौ
किम् ? हस्तिघातो विपप्रदः ।

५५ । पाणिघताडघौ शिल्पिनि ।

एतौ शिल्पिनि निपात्येते ।

(क) उपसंख्यानाच्च राजघ स्तीक्ष्णः ।

५६ । आढ्यासुभगस्थूलपलितनग्नाम्बप्रियेषु च्चर्ष्व-
चौ कृजः करणे ख्युन् ।

आढ्यादिषु च्चर्ष्वचौ कृजः करणे ख्युन् स्यात् । अनाढ्यामाढ्यमनेन
कुर्वन्त्याढ्याङ्करणो मन्तः । सुभगङ्करणं दानम् । स्थूलकरणं घृतम् ।
पलितं करणी जरा । नग्नङ्करणं द्यूतम् । अम्बं करणो मूत्रनिरोधः ।
अच्चावित्युत्तरार्थम् । इह तु ख्युना मुक्ते ल्युटा भाव्यम् । आढ्यीकरणो
रसविधः । स्थूलीकरणमौषधम् । तदुक्तं भाष्ये ख्युनि च्चिप्रतिषेधानर्थक्यम् ।
ल्युट्ख्युनोरविशेषादिति ।

५७ । कर्त्तरि भुवः खिष्णुच्खुकजौ ।

आढ्यादिषु भवतेः खिष्णुच्खुकजौ स्त्रातां कर्त्तरि । अनाढ्या आढ्यो
भवति “आढ्याम्बविष्णुर्धृशसा कुमारः ।” आढ्याम्भावुकः । प्रियम्बविष्णुः

प्रियश्चावुकः । अच्रावित्येव । आढोभविता । अतः परं सकर्मकेभ्योऽपि
सुपि विधिः । न कर्मण्येव ।

पू८ । स्पृशोऽनुदके क्तिन् ।

स्पृशेः सुपि क्तिन् स्यात् । व्योमसृक् । मर्मसृक् । मन्त्रेण स्पृशति मन्त्र-
सृक् । अश्वसृक् । घृतसृक् । अग्निसृक् । हृदिसेसृक् । क्तिन्प्रत्ययस्य
कुः (८।२।६२) । अनुदके किम् ? उदकस्यर्गो विप्रः ।

पू९ । ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्जुयुजिक्रुञ्चाञ्च ।

क्तिन्प्रत्ययान्ता ऋत्विगादयो निपात्यन्ते । ऋतो यजतीति ऋत्विक् ।
धृषेर्द्वित्वञ्च । दधृक् धृष्टः । सृजिदृशोः कर्मणि क्तिन् । सृजन्ति तामिति
स्रक् । दिशन्ति तामिति दिक् । उत्स्रिहेस्तलोपश्च षत्वञ्च । उष्णिक् ।
अञ्चेः सुपि क्तिन् । प्राङ् प्राञ्चौ । न्यङ् न्यञ्चौ । अथ्यङ् । सध्राङ् । देवद्राङ् ।
प्राक्प्रत्यगादयस्त्वस्तातिप्रत्ययान्ताः । युजेः केवलात् । युङ् । युञ्जी ।
क्रुञ्चेश्च । क्रुङ् । क्रुञ्चौ । जोपधत्वान्नलोपाभावः ।

६० । त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ् च ।

त्यदादावुपपदे दृशेः कञ् स्यात् । चकारात् क्तिंश्च । त्यच्छब्दश्चान्दसः ।
स इव दृश्यते तादृशः । तादृक् । तादृशी । यादृशः । यादृक् । यादृशी ।
कीदृक् । कीदृशः । त्वादृक् । त्वादृशः । भवादृक् । भावादृशः । अनालोचने
किम् ? तं पश्यतीति तद्दर्शः ।

(क) समानान्ययोश्चेति वक्तव्यम् । समानमात्मानं पश्यतीति सदृशः ।
सदृशी । सदृक् । अन्यादृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशी । सदृक्षस्तु च्छान्दसः ।

६१ । सत्सूद्विषदुहदुहयुजविदभिदक्खिदजिनौराजामुप- सर्गेऽपि क्तिप् ।

सदादेरप्रादौ प्रादौ च सुपि क्तिप् स्यात् । गिरौ सीदति गिरिसत् ।
प्रसत् । प्रस्रः । “अङ्गदस्त्रं पुनर्हन्तुम् ।” प्रद्विट् । मितद्विट् । मित्रधुक् ।
गोधुक् । अश्वयुक् । शब्दवित् । प्रवित् । काष्ठभित् । शत्रुच्छित् । शत्रुजित् ।

प्रणीः । सेनानीः । सम्भार्गनीः । “सायन्तनीं तिथिप्रण्यः ।” राज्ञु सम्भार्गु ।
स्वाराट् । कुरराट् । “पतिते पतङ्गमृगराजि ।”

६२ । भजो गिवः ।

सुपि प्रादौ च भजो गिवः स्यात् । अर्द्धभाक् । प्रभाक् ।

इह छन्दःपञ्चसूत्री । (26) विट् ।

६८ । अदोऽनन्ने ।

अदो विट् स्यात् । शस्यमस्ति शस्यात् । मत्स्यात् । “वाणं
प्राणादमस्तिपत् ।” अनन्ने किम् ? अन्नादः । कथं कणादः ? वासरूप-
विधिना (३।१।८४) ।

६९ । क्रव्ये च ।

क्रव्यशब्दे चोपपदेऽदो विट् स्यात् । क्रव्यमस्ति क्रव्यात् । अदोऽनन्ने इत्येव
(३।२।६८) सिद्धे क्रव्यग्रहणं वासरूपे-(३।१।८४) नाण्निवृत्त्यर्थमिति भाष्यम् ।

७० । दुहः कब् घञ् ।

दुहेः कप् स्याद् घञान्तादेशः । कामदुघः कल्पतरुः । अत्र छन्द-
शतःसूत्री । (27)

७४ । आतो मनिन्कनिब्वनिपञ्च ।

आकारान्तेभ्यो धातुभ्यो विज्मनिन्कनिब्वनिपञ्च प्रत्ययान् स्युः । शुभं-
याः । कीलालपाः । मनिन् । सूत्रामा (28) । अश्वत्यामा । पृषोदरादित्वात्
(६।३।१०८) । सुदामा ।

(26) The author omits here the following five aphorisms :—

६३ । छन्दसि सहः । ६४ । वदश्च । ६५ । कव्यपुरीषपुरीषेषु जुाट् । ६६ । हव्येऽनन्ने
पादम् । ६७ । जनसनखनक्रमगमो विट् ।

(27) Of these four vedic Sutras, the last one is applicable, according to
many, also to the secular Sanskrit. So it is given in the text as well.

७१ । मन्त्रे श्वेतवह्नीक्षुशस्पुरोडाशो ष्विन् । ७२ । अवे यजः । ७३ । विजुपे छन्दसि ।
७४ । आतो मनिन्कनिब्वनिपञ्च ।

(28) सूत्रामिति दौर्घपाठे लन्धेवामपि दृश्यत इति (६।३।१०७) दौर्घः ।

७५ । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।

सुशर्मा । देवशर्मा । क्वनिप् । धीवा । पीवेति भाषायमपीत्येके । तथाच क्विब्विज्मनिक्कनिब्वनिप् इति चान्द्रसूत्रम् । नेत्यन्ये । यदा वनिप् तदा धावा । पावा । अवावा । (29)

७६ । क्विप् च ।

धातोयथाविधानं क्विप् स्यात् । उखास्रत् । पर्णध्वत् । प्रयुक् । धृजे-
शक्रधृक् ।

७७ । श्यः क च ।

तिष्ठतेः सुपि कः स्यात् क्विप् च । शंस्यः । शंस्थाः (30) । शमिधातो (३२।१४) रित्यज्वाधनार्थं वचनम् ।

७८ । सुप्रजातौ णिनिस्ताच्छीले ।

सुपि धातोर्णिनिः स्यात् । उष्णभोजी । शीघ्रभोजी । मृदुभाषी । वृद्धसेवी । नित्यजागरी । आत्मानं न आवयतीत्यश्रावी क्तिवादिप्रत्ययः । अजातौ किम् ? दणानां नेता ।

(क) साधुकारिणि च । साधुकारिणि कर्त्तरि धातो णिनिः स्यात् । अताच्छीलेऽपि । साधुकारो । साधुदायी । तुरङ्गगामी । तुरङ्गयायी ।

(ख) ब्रह्मणि वदः । णिनिः स्यात् । ब्रह्मवादी । ब्रह्मवाद इति तु न भवति । अनभिधानात् ।

७९ । कर्त्तर्युपमाने ।

अत्र धातोर्णिनिः स्यात् । हंसद्वय गच्छति हंसगामी । सिंहनर्ही ।

८० । व्रते ।

णिनिः स्यात् । श्यण्डिलशायी । वनवर्त्ती ।

(29) ओषृ अपनयने । अवावा अपनेता चौर इति यावत् ।

(30) कथमत्र क्विपि घुमास्त्रागापाजहातिसां हस्तीति (६।४।६६) नेत्वम् ? “स्थानिवद्वावस्थानत्-
विधाविति (१।१।५३) निषेधात् । प्रत्ययस्योप इति (१।१।६२) सूत्रेण नियमार्थमिति सिद्धान्तादिति भट्टोजिः ।
इत्थमवकारादाविति वचनाद् भाष्यकारवचनप्रामाण्याद्वा प्रत्ययस्य वयेनेत्वाभाव इति कैयटः ।

८१ । बहुलमाभीक्ष्ण्ये ।

आभीक्ष्ण्यगतौ णिनिः स्यात् । पुनः पुनर्भु पिवन्ति मधुपायिनो
भ्रमराः । कषायपायिणः ।

८२ । मनः ।

मन्यते णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी भार्यायाः । रिपुमानी (३१) भ्रातुः ।

८३ । आत्ममाने खश्च ।

आत्ममानगतौ मन्यतेः खश्च स्यात् । णिनिश्च । शूरमात्मानं मन्यते शूर-
मन्यः शूरमानी (३१) । साधुमन्यः साधुमानी ।

८४ । भूते ।

अधिकारोऽयं प्राग् वर्त्तमानात् (३।२।१२३) ।

८५ । करणे यजः ।

करणोपपदाद् यजते णिनिः स्यात् । हविर्याजी । अग्निष्टोमयाजी ।
राजसूययाजी ।

८६ । कर्मणि हनः ।

कर्मापपदाहन्ते णिनिः स्यात् । पितृव्यघाती । अन्यासक्ताघाती ।
गिन्दायामभिधानम् । अन्यत्र चौरं हतवान् ।

८७ । ब्रह्मभ्रूणवृत्तेषु क्विप् ।

एषु हनः क्विप् स्यात् । ब्रह्महा । “ब्रह्मघ्नां पापसम्मतः ।” भ्रूणहा ।
वृत्तहा । अन्देभ्योऽपीति (३।२।१५) क्विपि सिद्धे हन्तेः क्विप्वचनं
ब्रह्मादिष्वेवेति नियमार्थमिति भाष्यम् । भूते च नियमात् । कालसामान्य-
विवक्षायां हिमहा । वीरहा । तमोहा । तमोपहा ।

(३१) रिपुमानो शूरमन्यः शूरमानीत्यत्र हरिनाम वारिनाश् इत्यादिवन्न शत्वम् । रषाभ्यामित्यत्र (८।४।१)
समानपद इत्यस्याखण्डपद इत्यर्थात् । समासे तु पदद्वयमित्यत्र समानपदत्वम् । अतएवावयवामाभ्यां नयते
कालमिति वार्त्तिकारम्भः । तेनायथी यामथी यामथाय इत्यादिसिद्धिः । अन्यथा समानपदत्वे नात्रापि
रषाभ्यामित्यत्र (८।४।१) शत्वं सिध्यति । किं वार्त्तिकेन ?

८८ । बहुलञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

८९ । सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृजः ।

एषु कृजः क्विप् स्यात् । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । पुण्यकृत् ।

मन्त्रकृत् ।

९० । सोमे मुजः ।

क्विप् स्यात् । सोमसुत् ।

९१ । अग्नौ चेः ।

क्विप् स्यात् । अग्निचित् ।

९२ । कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ।

कर्मोपपदाञ्चिजः क्विप् स्यादग्न्याख्या चेत् । श्येन इव चीयते चितश्चेथ्यते वा श्येनचित् । रथचक्रचित् । आख्याग्रहणं रुद्धिप्रसिद्धार्थम् ।

९३ । कर्मणोनि विक्रियः ।

कर्मणि विक्रीणातेरिनिः स्यात् । पुनः कर्मग्रहणं कुत्सार्थम् । तैलविक्रयी । मांसविक्रयी विप्रः ।

९४ । दृशेः क्वनिप् ।

कर्मणि दृशेः क्वनिप् स्यात् । मेरुं दृष्टवान् मेरुदृष्ट्वा । परलोकदृष्ट्वा । बहुदृष्ट्वा । पारदृष्ट्वा ।

९५ । राजनि युधिकृजः ।

९६ । सहे च ।

राजनि सहे च युधिकृजभ्यां क्वनिप् स्यात् । राजानं योधितवान् राज-युध्वा । “राजकृत्वा पिता न ते ।” “सहयुध्वानमन्येन” । सहकृत्वा ।

९७ । सप्तम्यां जने डः ।

सप्तम्यन्तोपपदाञ्जने डः स्यात् । उपसरजः । “ये प्रोक्ता कृतजैर्द्विजैः ।” मन्दुरजः ।

६८ । पञ्चम्यामजातौ ।

पञ्चम्यां जने ङः स्यात् । बुधेर्जातो बुद्धिजः । कीशल्याजो रामः । अजातौ किम् ? अखाज् जातः ।

६९ । उपसर्गे च संज्ञायाम् ।

संज्ञा चेत् प्रादौ जने ङः स्यात् । प्रजा सर्व्वलोकः ।

१०० । अनौ कर्मणि ।

कर्मोपपदादनुजने ङः स्यात् । पुमनुजः । रामानुजः । आत्मानुजः ।

१०१ । अन्येष्वपि दृश्यते ।

अन्येषूपपदेषु जने ङः स्यात् । अजः । द्विजः । केन जातः किञ्च । सहजः । जातौ च । ब्राह्मणजो धर्मः । प्रादावसंज्ञायाञ्च । अभिजाः केशाः । अधिजः । प्रथमे जातः प्रथमजः । अनावकर्मणि च । अनुजः । अपि-शब्दादन्येभ्योऽपि धातुभ्यो ङः । आखा । परिखा । वरानाहन्ति वराहः । ज्वरापहः । कटाहः । दूरापहः । प्रह्वः । कह्वः । गिरिशः । एवञ्च गर्भे ङविधावन्येष्वपीति (३।२।४७) यदुक्तं तदस्यैव प्रपञ्चः ।

१०२ । निष्ठा ।

धातोर्भूते क्तवत् स्याताम् । कृतः कृतवान् ।

(क) आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या । प्रकृतः कटं चित्रः ।

१०३ । सुयजोर्ङ्निप् ।

सुजो यजेश्च ङ्निप् स्यात् । सुत्वा सुत्वानौ । यज्वा यज्वानी । “यज्वभिः सञ्भृतं हव्यम् ।”

१०४ । जीर्य्यतेरट् ।

स्यात् । जरन् । जरन्तौ । जरन्तः ।

१०५ । छन्दसि लिट् ।

१०६ । लिटः कान्वा ।

१०७ । कसुञ्च ।

लिटः कसुर्वेति तयमधिक्रियते । शेषञ्छान्दसः । न्यासकारस्तु कानच्-
कसोः कित्करणत्वाद् भाषायामपि प्रयोगमिच्छति (३२) । चिञ् चिक्यानः । पृ-
थिव्युपपुराणः । स्या तस्थिवान् । “पदमातस्थुषा त्वया ।” पः पपिवान् ।
तृ तितीर्वान् ।

१०८ । भाषायां सद्वसश्रुवः ।

सदादेर्भाषायां लिटः कसुर्वा स्यात् । उपसेदिवान् । उपसेदुषा । जषि-
वान् । “जषुषां परदारैश्च ।” श्रुश्रुवान् । पक्षे लुङ्लङ्लिटो विज्ञेयाः ।

१०९ । उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ।

एते लिटि निपात्यन्ते । इणः कसुरिद् च । उपेयिवान् । अश्वानर्नजि ।
अनाश्वान् । “धृतजयधृतेरनाश्रुषः” । अनुवचेः कर्त्तरि कानच् । “अनूचानः
(३३) प्रवचने” । सूत्रे लिङ्गवचनमतन्वमिति । “उपेयुषामपि दिवम् ।” (३४)
वेत्यनुवृत्त्या पक्षे लुङ्लङ्लिटो विज्ञेयाः ।

११० । लुङ् ।

भूतार्थाङ्घातोर्लुङ् स्यात् । अकार्षीत् । अनेषीत् ।

१११ । अनद्यतने लङ् ।

अद्यतनवर्जिते भूते काले धातो लङ् स्यात् । अकरोत् । अपचत् ।

(क) परोक्षे च लोकविज्ञाते प्रयोक्तुर्दर्शनविषये लङ् वक्तव्यः ।

अरुणद् यवनः सान्केतमित्यादिकस्तु प्रपञ्चः । नापूर्वलक्षणम् । परोक्षे-
ऽप्यनद्यतनमात्रविवक्षायां सिद्धेः । दर्शनाविषयेऽपि । तर्ह्यङ् कंसं किल
विष्णुरिति स्यादिति चेत् ? वाङ्म । भवतु । का ते ज्ञानिः ? तथाहि

(३२) कित्करणस्य प्रयोजनान्तरत्वाद्देतद् भाष्यविरुद्धं भाषायां सद्वससि (३१।१०८) सूत्रविरुद्धत्वाच्चः ।

(३३) इदमूचरुचानाः प्रीतिकथितत्वच इति कुमारकाव्ये । उपेयिवाननूचानैर्निन्दितस्त्वं जतामृगिति
भट्टिकाव्ये च । अनूचानः प्रवचने साङ्गोऽपीतो गुरोस्तु य इत्यमरः ।

(३४) उपेय्यतन्वम् । अविचक्षित मप्रधान मिति यावत् । तेन ईयिवान् । समीयिवान् । प्रवेदे पूजित
स्त्विति दण्डकारण्यमौयिवानिति भट्टिः ।

वास्तवेऽपि भूतानद्यतनपरोक्षे विवक्षाभेदेन भट्टिप्रयोगः—अभून्नुपः ।
न्यत्पिपञ्चाङ्गदम् । सुग्रीवं प्रोक्षे सङ्गावमागत इत्यादयः (35) ।

११२ । अभिज्ञावचने लृट् ।

११३ । न यदि ।

स्मृतिवाचिन्युपपदेऽनद्यतने भूते लृट् स्यात् । स्मरसि पुण्ड्र्यां वत्सगामः ।
“सम्भविष्याव एकस्यामभिजानासि मातरि” । यच्छब्दयोगे तु नायं लृट् ।
लडेव । अभिजानासि यन्नागविन्देऽतिष्ठाम । “अवसाम नगेन्द्रेषु यत्” ।

११४ । विभाषा साकाङ्क्षे ।

साकाङ्क्षे प्रयोक्तारि लृङ्गं वा स्यात् । तत् स्मरसि यत्नानकसत्रं गमि-
ष्यामस्तत्र घृतेनौदनं भोक्ष्यामहे । पक्षे अगच्छामाभुञ्जमहि वा ।

११५ । परोक्षे लिट् ।

भूतानद्यतनपरोक्षे लिट् स्यात् । जगाम । चकार । पपाच ।

(क) अत्यन्तापङ्गवे च । भूतमात्रे लिट् । कपित्थ्यां नगर्यां दृष्टोऽसि
मया । नाहं कपित्थीञ्चगाम ।

११६ । ह्रस्वतोर्लङ् च ।

अनयोर्योगे लङ्लिटौ वा स्याताम् । इतिहाकरोत् । शश्वदकरोत् ।
पक्षे इतिह चकार ।

११७ । प्रश्ने चासन्नकाले ।

अत्र लिङ्गर्थे लङ्लिटौ स्याताम् । पृच्छामि त्वामगच्छज्जगाम वा
चैत्रः । आसन्नकाले किम् ? “जहार सीतां पीलस्यः” । पञ्चवर्षाभ्यन्तर-
मासन्नकालः ।

(35) परोक्षे लिट् (शा३।१।१५) अनद्यतने लङ् (शा३।१।११) भूते (शा३।१।१०) लुङिति कालवैशिष्ट्ये
लङ्कादीनां व्यवस्था तु विशेषविवक्षयेत्याहुः । अन्यथा कथमुपाददे तस्य सदस्तरसि स्वप्ना नवं निर्मित
मातपन्नमिति मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीं सचामरे देवमसेविषातामिति तमभ्यगच्छत् प्रथमो विधाता
श्रीवत्सलञ्चा पुरुषश्च पश्चादिति कालिदासादिप्रयोगेष्वेककालिककर्मणोऽभिधाने तेषां युगपत् प्रयोगः ?
अतएवाह कैयटः—“विशेषनिश्चयाभावान् सामान्यस्यैव युक्ता विवक्षा । सन्त्वेव विशेषेषु सामान्यमाश्रित्य
लुङादिप्रयोग उपपद्यत एव । विशेषविवक्षायान् लङादिप्रयोग इति न कश्चिद् दोषः” इति ।

११८ । लट् स्मे ।

११९ । अपरोक्षे च ।

अयुक्ताद्घातोर्भूतानद्यतनेऽपरोक्षे परोक्षे च लट् स्यात् । अधीते स्म ।
विहरति स्म ।

१२० । ननौ पृष्टप्रतिवचने ।

१२१ । नन्वोर्विभाषा ।

धातोर्ननुयुक्ताद् भूतमात्रे लट् स्यात् प्रश्नादुत्तरच्चेत् । अकार्षीः कटं
देवदत्त ? ननु करोमि भोः । नन्वोस्तु योगे वा । न करोमि नाकार्षं वा ।
न करोमि न्वकार्षं वा ।

१२२ । पुरि लुङ् चास्मे ।

भूतानद्यतने पुरायुक्ताद् धातोर्लुङ् लट् च वा स्यात् । अवात्सुरिह
पुरा वृक्षाः । वसन्तीह पुरा मृगाः । “पुराधिरुद्धः शयनं महाधनं विब्रोध्मसे
यः स्तुतिगीतिमङ्गलैः” । विभाषेत्येव । अवसन् पुरा । जषुः पुरा । अस्मे
किम् ? पुरा वसन्ति स्म । उक्तं भूते ।

१२३ । वर्त्तमाने लट् ।

प्रारब्धापरिसमाप्तिर्वर्त्तमानकालः । तत्र धातो लट् स्यात् । भवति ।
अस्ति । अस्ति । जुहोति । तनुते । कृण्वि । चोरयति । चिकीर्षति ।
इहापि प्रारब्धापरिसमाप्तिरस्येवेति । तिष्ठन्ति गिरयः । स्तवन्ति नद्यः ।
जयत्युपेन्द्रः । वर्त्तमानाधिकारः प्राग् भविष्यतः (३।३।३) ।

१२४ । लटः शट्शानचावप्रथमासमानाधिकारणे ।

एतौ लटः स्थाने स्याताम् । विभाषेति वर्त्तते मण्डूकपुत्र्या । सा च
व्यवस्थितविभाषेति भाष्यस्थितिः । पचन् विप्रः पचति विप्रः । सन् अस्ति ।
अधीयानः अधीते । व्यवस्थितविभाषात्वात् क्वचिन्नित्यम् । कौर्वतः । पाचतः ।
स्वार्थेऽण् । कुर्वन्नक्तिः । पचमानभक्तिः । भज्यमानत्वाद् भक्तिः । पचमानतरः ।
गच्छद्रूपः । कुर्वद्रूपः । पचत्कल्पः । लसद्द्विसच्छेदः । घूर्णमानप्रदीपः ।

कचिन्न । पचतितराम् । जल्पतिरूपम् । अप्रथमासमानाधिकरणे किम् ? अत्र
नित्यं तो स्याताम् । पचन्तं पचमानं पश्य । पचता पचमानेन कृतम् ।

१२५ । सम्बोधने च ।

अत्र नित्यं तो स्याताम् । हे कुर्वन् । हे कुर्वाण ।

१२६ । लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ।

क्रियायाश्चिह्नजनकादातो स्तौ स्याताम् । तिष्ठन् मूत्रयति गोः ।
शयानो भुङ्क्ते । हेतो । अर्जयन्नास्ते । सेव्यमानो विलसति । याच्यमानः
प्रसीदति । क्रियायाः किम् ? यः कम्पते सोऽश्वत्यः ।

(क) माड्याक्रोशे । माडि धातोस्त्वौ स्याताम् । मा जीवन् । मा पच-
मानः । “मा जीवन् यः परावन्नादुःखदम्भोऽपि जीवति” ।

१२७ । तो सत् ।

तौ शतशानचौ सदित्युच्येते । लटः सहेत्यादौ कार्य्यम् (३।३।१४) ।

१२८ । पूङ् यजोः शानन् ।

लट इति निवृत्तम् । आभ्यां शानन् स्यात् । सोमं पवमानः ।
यजमानः ।

१२९ । ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ।

* एषु गम्येषु धातोश्चानश् स्यात् । वनं पर्य्यटमानः । आत्मानं वर्णयमानः ।
भूषयमाणः । जीवमानः । लसमानः । स्फुरमाणः । “दीव्यमानं शितान्
वाणान् ।” ज्वलमानः । वधूं मण्डयमानः । वयसि । स्त्रियं गच्छमानः ।
शिखण्डं वहमानः । शक्ती । हस्तिनं निघ्नानः ।

१३० । इङ्धार्यीः शतकृच्छिणि ।

अकृच्छिणि कर्त्तरि इङ्धारिभ्यां शत स्यात् । अधीयन् सकलं शास्त्रम् ।
“धारयन् मस्करिव्रतम् ।” कृच्छिणि तु कर्त्तरि कष्टेनाधोते ।

१३१ । द्विषोऽमिते ।

द्विषः शत्रौ वाच्ये शत स्यात् । द्विषन् । द्विषती ।

१३२ । सुञो यज्ञसंयोगे ।

सुञोऽत्र श्रुतं स्यात् । सुन्वन्ती यजमाना एव ।

१३३ । अर्हः प्रशंसायाम् ।

अर्हतेः स्तुतौ श्रुतं स्यात् । अर्हन् पूजां मुनिः । नेह । वधमर्हति ।

१३४ । आ क्वे स्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ।

क्लिपं यावत् (३१२।१७७) तच्छीलादी प्रत्ययो वाच्यः कर्त्तरि ।

१३५ । टन् ।

धातो स्तृन् स्यात् । शीले । विरुद्धं वदिता । आचारे । आहं कर्त्ता ।
आसनं दाता । वधूं मुण्डायितारः (३६) । साधौ । हर्त्ता मनः । गन्ता
खेटम् । होतृपोद्वादय स्तूणादौ ।

१३६ । अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतो(त्पदो)न्मद-
रुच्यपत्रपवतुवधुसहचर द्रुष्णुच् ।

एभ्यो हादशभ्यो धातुभ्य इष्णुच् स्यात् । कन्यामलंकरिष्णुः । निरा-
करिष्णुः शत्रून् । एवं यावच्चरिष्णुः । भुवश्चेति (३१२।१३८) चकाराद्
भाजिष्णुरित्येके ।

१३७ । शेष्कन्दसि ।

छान्दसम् ।

१३८ । भुवश्च ।

इष्णुच् स्यात् । भविष्णुः ।

१३९ । ग्लाजिस्थश्च क्त्नुः ।

एभ्यः क्त्नुः स्यात् । ग्लाश्चुः । जिष्णुः । चकाराद् भूष्णुः । तिष्ठतेरीत्वं
(१।४।६६) नेष्यते । स्याश्चुः ।

१४० । तसिगृधिधृषिचिपेः क्तुः ।

एभ्यः क्तुः स्यात् । वस्तुः । गृधुः । धृषुः । चिपुः । (३७)

१४१ । शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ।

शमादिभ्यो (३८) घिनुण् स्यात् । शमी ।

“भ्रमो कदम्बसन्निवः पवनः शमिनामपि ।”

क्तमित्वं कुरुतेऽत्यर्थं मेघशीकरशीतलः ॥”

तमी । दमी । अमी । क्षमी । मादी । अकर्मकेभ्योऽभिधानान्नेह । वनं भ्रमिता ।

१४२ । संपृचानुरोधाङ्यमाङ्यसपरिसृसंसृजपरिदेवि-
संञ्चरपरिचिपपरिरिष्टपरिवदपरिदृष्टपरिमुहदुषद्विषद्रुहदुह्युजा-
क्रौडविविचत्यजरजभजातिचरापचरामुषाभ्राहनश्च ।

एभ्यः सप्तविंशतेर्घिनुण् स्यात् । सम्पर्की । अनुरोधी । आयामी । आयामी । परिसारी । “संसर्गी सरितां नृपः ।” परिदेवी । संञ्चारी । “परिच्छेद्यन्मस्यतुः ।” परिराटी । परिवादी । परिदाही । परिमोही । दोषी । हेषी । द्रोही । दोही । योगी । आक्रीडी । विवेकी । त्यागी । रागी । निपातनादनुनासिकलोपः । भागी । अतिचारी । अपचारी । आमोषी । अभ्याघाती । चकारादस्थायी ।

१४३ । वौ कषलसकत्यस्त्रभः ।

विपूर्वात् कषादेर्घिनुण् स्यात् । कष हिंसायाम् । विकाषी । विलाषी । विकत्यी । विस्त्रभी ।

१४४ । अपे च लषः ।

अपे वौ च लषे र्घिनुण् स्यात् । अपलाषी । विलाषी । लष कान्तौ ।

(३७) चिपुशब्दस्यापि शले मतवैधमयगामिनोति शब्दे यदा । सुभ्रादिषु (८७।१६) वशीति शब्दग्रहणात् पकारपरस्म न चल्मिन्देके । अन्ये तु रुग्णादिशब्दत्रय रथाभ्यां समानपदे (८७।१) श्लमवाषाषं निव्याजः । एतच्च पूर्वं न लोकेति (१।१।६६) सुवीदाहरणप्रसङ्गत उत्क्रम् ।

(३८) शमित्यनिर्दमिषेव शमिर्भमिः चमिः क्तमिः । इत्येते मदना चाङ्मष्टौ शमादयः श्रुताः ॥ १ ॥

१४५ । प्रे लपसृद्रुमथवदवसः ।

प्रपूर्वाक्षपादिषट्काद् घिनुष् स्यात् । प्रलापी । प्रसारी । प्रद्रावी ।
प्रमाथी । प्रवादी । प्रवासी ।

१४६ । निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिचिपपरिरटपरि-
वादिव्याभाषासूयो वुञ् ।

निन्दादिदशकाद् वुञ् स्यात् । निन्दकः । हिंसकः । लेशकः । खादकः ।
विनाशकः । परिचिपकः । परिरटकः । परिवादकः । व्याभाषकः । असूयकः ।

१४७ । देविक्रुशोश्चोपसर्गे ।

आभ्यां वुञ् स्यात् । आदेवकः । परिक्रुशकः । प्रादौ किम् ? देवयिता ।
क्रोष्टा ।

१४८ । चलनशब्दार्थादिकर्मकाद् युच् ।

अकर्मकेभ्यश्चलनशब्दार्थेभ्यो युच् स्यात् । चलनः । चेटनः । वेपनः ।
कम्पनः । शब्दनः । रवणः । अकर्मकात् किम् ? पठिता स्तोत्रम् ।

१४९ । अनुदात्तेतश्च हलादेः ।

युच् स्यात् । वर्तनः । वहनः । द्योतनः । जुगुप्सनः । मीमांसनः ।
अनुदात्तेतः किम् ? ढन् । भविता । हलादेः किम् । एधिता । अकर्म-
कादित्येव । वसिता वस्त्रम् । कथ “मुक्काण्ठावर्धनैः शुभ्र”मिति (३९) ? नाबं
षष्ठीसमासः । किं तर्हि ? तृतीयासमासः ।

१५० । चुचंक्रम्यदन्द्रम्यसृष्टधिज्वलशुचलषपतपदः ।

ञ्वादिदशकाद् युच् स्यात् । जवनः । चंक्रमणः । दंद्रमणः । सरणः ।
गर्धनः । ज्वलनः । शोचनः । लषणः । पतनः । पदनः ।

१५१ । क्रोधमण्डार्थेभ्यश्च ।

कोपभूषार्थेभ्यो युच् स्यात् । क्रोधनः । कोपनः । रोषणः । मण्डनः ।
भूषणः । प्रसाधनम् ।

(३९) अथोपशरदेऽप्यस्मत् क्रीडानां चेटनैः कुलैः । उक्काण्ठावर्धनैः शुभ्रं रवणैरम्बरं तत मिति भट्टिपद्यमिदम् ।

१५२ । न यः ।

यकारान्ताद् युञ् न स्यात् । आप्यायिता । स्फायिता । क्षमायिता ।
क्लूयिता ।

१५३ । सूददीपदीक्षश्च ।

एभ्यो नास्ति युच् । सूदिता । दीपिता । दीक्षिता । मधुसूदनादयो
नन्यादित्वात् (३।१।१३४) ।

१५४ । लषपतपदस्याभूवषहनकमगमशृभ्य उकञ् ।

लषादिदशकादुकञ् स्यात् । अभिलाषुकः । पातुकः । उपपादुकः ।
स्यायुकः । भावुकः । वर्षुकः । घातुकः । कामुकः । गामुकः । शारुकः ।

१५५ । जल्पभिन्नकुट्टलुगटवृडः षाकन् ।

एभ्यः षाकन् स्यात् । जल्पाकः । भिन्नाकः । कुट्टाकः । लुगटाकः ।
वराकः । षित्वान् ङीष् । जल्पाकी । वराकी ।

१५६ । प्रजोरिनिः ।

सौत्रात् प्रजोरिनिः स्यात् । प्रजवी ।

१५७ । जिट्क्षिविश्रीगवमाव्यथाभ्यमपरिभूप्रसूभ्यश्च ।

एभ्य इनिः स्यात् । जयी । आदरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी ।
वमो । “पापमव्यथिनं कपिम् ।” अभ्यमी । भुवनपरिभवी । प्रसवी ।

१५८ । सृष्टिगृष्टिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।

सृष्ट्यादिसप्तकादालुच् स्यात् । सृष्ट्यालुः । गृष्ट्यालुः । पतयालुः ।
दयालुः । निद्रालुः । तत्पूर्वस्य द्राते स्तन्द्रा निपात्यते । तन्द्रालुः ।
“अहालुर्मधुपानस्य” ।

(क) आलुचि शीङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । शयालुः । कथं शीतालुः ?
शीतोष्णद्वयेभ्यस्तत्र सहत इति (५।२।१२२, वा) तद्धितो भविष्यति ।

१५९ । दाधेट्सिशदसदो रुः ।

दादिभ्यो रुः स्यात् । दासर्दानशीलः । धारः । सेरः । शदुः । सदुः ।

१६० । सृघस्यदः क्करच् ।

एभ्यः क्करच् स्यात् । सृमरः । घस्मरः । अस्मरः ।

१६१ । भञ्जभासमिदो घुरच् ।

एभ्यो घुरच् स्यात् । भञ्जेः कर्मकर्त्तर्यभिधानम् । स्वयं भङ्गुरं काष्ठम् ।
कथमनङ्गं मानभङ्गुर मिति भामहः (१०) ? तर्हि चिन्त्यम् । भासुरम् ।
मेदुरः पशुः ।

१६२ । विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ।

एभ्यः कुरच् स्यात् । विदुरो ज्ञाता । भिदिच्छिद्योः कर्मकर्त्तर्यभिधान-
मित्याहुः । (११) स्वयं भिदुरं काष्ठम् । छिदुरा रज्जुः । कथं गुरुमत्सरच्छिदु-
रयेति माघः ? करीन्द्रदर्पच्छिदुरं मृगैन्द्रमिति जाम्बवतीविजयकाव्ये
पाणिनिः (१२) ? संसारबन्धुच्छिदुरान् द्विजातीनिति व्योषः ? तदेतच्
चिन्त्यम् ।

१६३ । द्रुग्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ।

एभ्यः क्वरप् स्यात् । इत्वरी । नश्वरी । जित्वरी । विसृत्वरी । अकर्म-
कादिधिः ।

(१०) "मदो जनयति प्रीतिं सानङ्गं मानभङ्गुरम् । स प्रियासङ्गमोल्कणं सा सधो मनसः शुच"-
मिति भामहपथम् ॥ १ ॥

(११) भञ्जे घुरञ् भिदिच्छिदिभ्यां कुरच्च कर्मकर्त्तरीति जयादित्यः । एतच्च भाष्यानुक्तम् । एवं च माघे
प्रियतमाय त्रपुर्गुरुमत्सरच्छिदुरयादुरधाचितमङ्गना इति शुद्धे कर्त्तरि प्रयोगः । अपिच करीन्द्रदर्पच्छिदुरं
मृगैन्द्रमिति रसज्ञाया इत्यं विदुरशशिघासभमकरानित्यादिः कर्त्तरि प्रयोगः । वस्तुतस्तु कर्त्तरि कृदिति
(३.४।९०) कर्त्तृक्तः प्रत्ययः यथासम्भवं कर्मकर्त्तर्येपि भवति । तस्यापि कर्त्तृत्वात् । एवञ्च स सुम्भ-
कान्तासनसङ्गभङ्गुरैरिति माघप्रयोगः । संलक्ष्यते न च्छिदुरोऽपि हार इति रघुकार्यं ।

(१२) In quoting from the जाम्बवतीविजयकाव्य, पुरुषोत्तम appears to have set
much value on the tradition that it had पाणिनि as its author. This is evident
from this and the quotation given in 2. 4. 74 by him. The writer of the जाम्बवती-
विजयकाव्य was indeed too clever and lucky. He had easily succeeded in palming
his book off under the name of the sage. Hence some undue regard was
paid to it by a few writers of the classical period.

१६४ । गत्वरश्च ।

निपात्यते ।

१६५ । जागरूकः ।

जागर्सेरूकः स्यात् । जागरूकः ।

१६६ । यजजपदशां यङ् ।

एभ्यो यङन्तेभ्य उकः स्यात् । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः ।
वावद्रूकसूषादौ ।

१६७ । नमिकम्पिस्मरजसकमहिंसदीपो रः ।

एभ्यः सप्तभ्यो रः स्यात् । नम्रः । कम्पः । स्मेरः । जसु प्रयत्ने । न
जस्यतीत्यजस्रा प्रवृत्तिः । यस्त्वजस्त्रं भुङ्क्त इति क्रियाविशेषणं सोऽव्ययमन्य
एव नित्यपर्यायः । कर्त्तृवाचिनोऽस्य क्रियाविशेषणत्वाननुपपत्तेः (43) । कम्पः ।
हिंस्रः । दीपः ।

१६८ । सनाशंसभिच्च उः ।

सन्नन्तादुः स्यात् । आशंसेभिच्चेच्च । चिकीर्षुः । पिपठिषुः । “आत्मनः
चेममाशंसुः” । भिक्षुः ।

१६९ । विन्दुरिच्छुः ।

- इयं निपात्यते । विन्दुर्ज्ञाता । इच्छुः प्रसादम् । कथमल्पार्थे विन्दुः ?
विदि अयवे । औणादिकउः ।

१७० । क्याच्छन्दसि ।

१७१ । आष्टगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।

(क) भाषायां धाञ्जञ्जृजनिगमिनमिभ्यः । एभ्यो भाषायां किकिनौ
स्याताम् । लिट्कार्यञ्च । दधिः । चक्रिः । सस्त्रिः । जग्निः । जग्मिः । नेमिः ।

(ख) सङ्घिवह्निचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वाच्यौ । सङ्घादि-

(43) जयादित्यस्त्रजसं जुहोतीत्युदाहृत्याजस्रमिति जसु मोक्षे नञ्पूर्वो रप्रत्ययान्तः क्रियासातत्वे वर्तते
इत्याह । इरदत्तमाधवभट्टीजिप्रभृतयथैवम् ।

यङन्तात् किकिनौ स्याताम् । त्रैलोक्यभारं सासद्भिः । वावद्भिः । चाचलिः ।
पापतिः । नीग् (७।४।८४) नेष्टः ।

१७२ । स्वपितृषोर्नजिङ् ।

(क) धृषेच्च ।

एभ्यो नजिङ् स्यात् । स्वप्रक् । स्वप्रज्ञौ । तृणक् । तृणज्ञौ । धृष्णक् ।
धृष्णज्ञौ ।

१७३ । शृवन्द्योरारुः ।

प्राभ्यामारुः स्यात् । शरारुः । वन्दारुः ।

१७४ । भियः क्रुकुकनौ ।

(क) क्रुकुक्त्रपि ।

भियः क्रुकुकन्क्रुकनः स्युः । भीरुः । भीलुकः । भीरुकः ।

१७५ । स्थेशभासपिसकसो वरच् ।

एभ्यः पञ्चभ्यो वरच् स्यात् । स्यावरः । ईश्वरः । भास्वरः । पिसृ गती ।
पिस्वरः । कस गती । विकस्वरः । कथमीश्वरी ? ओणादिको वरट् । (44)

१७६ । यश्च यङः ।

यङन्ताद् याते वरच् स्यात् । यायावरोऽनिलयः ।

१७७ । भ्राजभासध्रुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् ।

भ्राजाद्यष्टकात् तच्छीलादौ क्विप् स्यात् । विभ्राजत इति विभ्राट् ।
विभ्राज्ञौ । भाः भासौ । ध्रूः धुरौ । विद्युत् विद्युतौ । जर्कं जर्जौ ।
पूः पुरौ । जवते दीर्घश्च । जूः जुवौ । ग्रावस्तुत् । ग्रावस्तुतौ । पचेः पक् ।

१७८ । अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।

क्विप् स्यात् । श्लोकवित् । भित् । श्लोकच्छित् । दृशियदृश्याद् दीर्घा-

(44) प्रसिद्ध विश्वेश्वरि पाद्भि विश्वं लम्बीश्वरी देवि चराचरस्मेति देवीमाहात्म्ये । ईश्वरीति श्रीवादिक्ती
वरङ्गित्येके । अतस्त्विताम् ऊपि । पुंयोगादाख्ययाया (४।१।४८) मिति ऊपि इत्यन्ते । अन्येभ्योऽपि दृश्यते इति
(२।४।७५) क्विप् । ततो वनो र चेति (४।१।७) ऊपि इत्यपरे । वरचि तु टापि । तथाहि विन्यसामङ्गल-
तद्दीपधितोश्चराया इति भारविः ।

दिकश्च । वाक् । शब्दप्राट् । परौ व्रजेः षष्ठ पदान्ते (उण्, २।२।१७) । परिव्राट् ।
आयतं स्तौति आयतस्तूः । कटप्रूः । त्रिष् त्रीः । त्रियौ । ध्यायतेर्दधाते वां
धीरिति भाष्यम् । गतं ताच्छीलिकैः ।

१७६ । भुवः संज्ञान्तरयोः ।

संज्ञायां भुवः क्विप् स्यात् । पुनर्भूः । स्वयम्भूः ब्रह्मा । आत्मभूः ।
अङ्गभूः । अन्तरे च । प्रतिभूरन्तरस्थः ।

१८० । विप्रसंभ्यो डसंज्ञायाम् ।

भुवो विप्रसम्भूर्वाड् डुः स्यादसंज्ञायाम् । विभुः । प्रभुः । सभुः ।
संज्ञायां तु विभूर्नाम कश्चित् सभ्वविता ।

(क) मितद्वादिभ्य उपसंख्यानम् । मितद्दुः । शतद्दुः । कृपां लातीति
कृपालुः । लज्जालुः । शं प्राप्नोतीति शम्भुः शिवः ।

१८१ । धः कर्मणि ष्टृन् ।

धेटी धाञो वा ष्टृन् स्यात् । धयति दधाति वा तामिति धात्री ।
आमलक्याः स्तनदायिन्या वा संज्ञा (45) ।

१८२ । दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ।

एभ्यस्त्रयोदशभ्यः करणे ष्टृन् स्यात् । दान्ति तेन दात्रम् । नेत्रम् ।
“सुमन्त्रनेत्रेण रथेन शोचन्” । शस्त्रम् । योत्रम् । योक्तम् । स्तोत्रम् ।
तोत्रम् । सेत्रम् । सेक्तम् । मेद्रम् । पत्त्रम् । दंष्ट्रा । नष्ट्री । सूत्रे दशीति
निरनुनासिकनिपातनास्त्रुटि दशनम् (46) । ष्टृनि तु दंष्ट्रेति । अजादि-
पाठाट् टाबित्युक्तम् ।

१८३ । हलशूकरयोः पुवः ।

पुवः करणे ष्टृन् स्यात् । पोत्रम् । हलस्य शूकरस्य वा मुखम् ।

१८४ । अर्त्तिलूधूसूखनसहचर इतः ।

अथ इतः स्यात् करणे । अरितं नौकावाहनम् । रिपुलवितो वाणः ।
धवितं व्यजनम् । सवितम् । खनित्रम् । सहितम् । चरितम् ।

१८५ । पुवः संज्ञायाम् ।

पुव इतः स्यात् संज्ञा चेत् । पवितं कुशम् । (47)

१८६ । कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ।

कर्त्तरि करणे च पुव इतः स्यात् । ऋषिः पवितम् (48) । अग्निः
पवितम् ।

१८७ । जीतः क्तः ।

जीतो धातोर्वत्तमाने क्तः स्यात् । मित्रः । व्लिणः ।

१८८ । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ।

इच्छाज्ञानपूजार्थेभ्यो वर्त्तमाने क्तः स्यात् । राज्ञां मतः । राजभिर्मन्यत
इत्यर्थः । वासरूपेण (३।१।६४) लङ्पि भवति । क्तल्युट्पुसुखलर्थेषु वासरूप-
विधिर्नास्तीत्यत्र (प, ६६) ल्युट्साहचर्यान् नपुंसकक्ते वासरूपविध्यभावः । एवं
राज्ञामिष्टः । राज्ञां बुद्धः । राज्ञां ज्ञातः । “न ज्ञातं तात यत्रस्य पौर्वापर्यम-
मुथ ते ।” एवं सतां विदितोऽवगतः । इह वर्त्तमानक्तेन भूतक्तस्य बाधन-
मिथ्यते । तेन त्वया ज्ञातो मयार्चित इत्याद्यचिकित्स्यमिति भागवत्तिः । (49)

(47) अस्त्री कुशं कुशो दम्भः पवितमथ कर्त्तृणमित्यमरः । कात्यायनश्च—“अनन्यार्गिर्भवं सायं कौशं
द्विदन्मिव च । प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवितं यत्र कुवचित्” ॥ इति ।

(48) ऋषिर्वेदमन्त्रः पावमान्यादिः । तथाचोक्तमृषेर्दंशनादिति ।

(49) तेनेत्यधिकारे (५।१।१२) उपज्ञात इति (५।१।१५) सूचितत्वाज् ज्ञापकाज् ज्ञानार्थेभ्यो भूतेऽपि
क्तः । नतु इच्छापूजार्थेभ्यः । अतः पूजितो यः सुरासुरैरित्यादयोऽप्यशब्दा इति भर्तृहरिहरदत्तादयः । ज्ञापकं
सामान्यापेक्षमिच्छित्वनुन्यासकारमेवेत्यादयः । एषां मते तु संवत्सरं कथं तात वसामोऽविदिताः परैरिति
भारते विराट्पर्वणि, जनैरविदतविभवो भवान्मैपतिरिति भारवेः, जनाविदितैर्भवंद्व्यसौकैरिति माघस्य,
कलहं स राममहितः ज्ञतवानिति भट्टेः, राज्ञा हिमवतः सारो विज्ञातोऽस्य हिमाद्रिणेति कालिदासस्य,
अनुभासविधा गौडैसादिष्टं बन्धगौरवादिति दक्षिणश्च प्रयोगे न काव्यनुपपत्तिः ।

पूजार्थात् सतामर्चितः । सुराणां पूजितः । सताम् पूजितः । चकारस्यानुक्त-
समुच्चयार्थत्वाच्छीलितरक्षितकान्तव्याहृतदयितस्निग्धतुष्टचान्तरुष्टादिसिद्धिः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥३॥२॥

समाप्तञ्च कर्मणिपादः ॥

भाषावृत्तिः ।

तृतीयोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । उणादयो बहुलम् ।

वर्त्तमाने संज्ञायामुणादयः प्रत्यया बहुलं साधवः स्युः । उण् । कात् । वायुः । एनुः । करेणुः । आलञ् । पातालम् । अलच् । मङ्गलम् ।

२ । भूतेऽपि दृश्यन्ते ।

भूतार्थेऽप्युणादयः साधवः स्युः । वृत्तं वर्त्म । भसितं भस्म । उक्तो वर्त्तमानः ।

३ । भविष्यति गम्यादयः ।

गम्यादयः षड् भविष्यदर्थे साधवः स्युः । ग्रामं गमी । आगामी । ग्रामगामी । प्रतियोगी । प्रस्थायी । प्रतिबोधी । भावी । भविष्यदधिकारः प्राग् घञः (३।३।१६) ।

४ । यावत्पुरानिपातयो लट् ।

यावत्पुरानिपातयो यांगि भविष्यति लट् स्यात् । 'यावद् भुङ्क्ते । "न गच्छामि पुरा लङ्काम्" । निपातयोः किम् ? यावद् भोष्यसे तावद् दास्यति ।

५ । विभाषा कदाकर्त्तृभिः ।

भविष्यदर्थे कदाकर्त्तृयोगे लङ् वा स्यात् । "कदा भवति मे प्रीतिः" ? कर्त्तुं भवति मे धनम् ? पत्ने लुङ्लटौ ।

६ । किंवृत्ते लिप्सायाम् ।

किंवृत्तयोगे लिप्सायां लङ् वा स्यात् । कस्ते भिक्षां ददाति ? कस्वां

भोजयति ? वृत्तग्रहणं उतरडतमार्थम् । कतरो भिच्चां ददाति ? कतमो भोजयति । पच्चे लुङ्लटौ ।

७ । लिप्प्रमानसिद्धौ च ।

अभीष्टादर्थस्य सिद्धौ गम्यमानायां लङ् वा स्यात् । यो दध्नीदनं ददाति स स्वर्गं गच्छति । पच्चे लुङ्लटौ ।

८ । लोङ्गर्थलक्षणौ च ।

प्रीषादिलक्षणार्थाद् धातोर्लङ् वा स्यात् । उपध्यायश्चेदागच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं छन्दोऽधीष्व ।

९ । लिङ् चोङ्गमौङ्गर्त्तिके ।

ऊङ्गमौङ्गर्त्तिके भविष्यति लोङ्गर्थलक्षणार्थाद् धातोर्लिङ् लट् च स्याद्वा । सुङ्गर्त्तस्योपरि गुरुश्चेदागच्छति आगच्छेदागमिष्यति आगन्ता वा अथ त्वं छन्दोऽधीष्व ।

१० । तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ।

धातो तुमुण्वुलौ स्यातां क्रियार्थां चेत् क्रियोपपदं स्यात् । ओदनं भोक्तुं व्रजति । ओदनं भोजको व्रजति । भोजनार्था व्रजतिक्रियान्नोपपदम् (50) ।

(50) अत्र भाषावृत्तार्थविहृतौ सृष्टिधरः—“समानकर्तृकेषु तुमुन्निष्यते । अयं तु भिन्नकर्तृकेषु सिद्धौ दिति मस्तरिणो वस्तुं कुटीं घटयति । गृहीं सुतेन भोक्तुं मांसं क्रीणातीति ।”—whether a verb formed with तुमुन् must have the same subject as agrees with the principal verb of the sentence, is a disputed point. There are altogether five Rules in the अष्टाध्यायी for the provision of तुमुन्, viz :—(1) तुमुण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् (3.3.10) (2) समानकर्तृकेषु तुमुन् (3.3.158) (3) कालसमयवेषामु तुमुन् (3.3.167) (4) शकृष्टवज्राग्वाघटर-भलभक्तमसहाहास्तार्थेषु तुमुन् (3.4.65) (5) पर्याप्तित्वचनेष्वलमर्थेषु (3.4.66). Of these the last three do not obviously require the condition of समानकर्तृकता । The second rule is under the restriction of इच्छार्थेषु and it means इच्छार्थेषु धातुषु समानकर्तृकेषूपपदेषु धातोः तुमुन् स्यात् । यथा इच्छति वाञ्छति काङ्क्षति वष्टि कामयति अभिलषति वा भोक्तुम् । समानकर्तृकेषु किम् ? देवदत्तं सुजानमिच्छति यजदत्तः । So some assert that in the case where the main root does not imply इच्छा, तुमुन् is admissible with its subject being other than that of the main verb. Hence ब्रह्मकर्म कर्तुं भवन्नमङ् इत्ये is the statement

११ । भाववचनाश्च ।

भावार्थाश्च घञादयस्तुमुन्विषये स्युः । लाभाय स्थितः । भूतये धावति ।

१२ । अण् कर्मणि च ।

तुमुन्नर्थे कर्मोपपदादण् स्यात् । शतुलावो व्रजति । गोदायो व्रजति ।

१३ । लृट् शेषे च ।

तुमुन्नर्थे लृट् स्यात् । नटं द्रक्ष्यामीति व्रजति । शेषे भविष्यन्मात्रे च । करिष्यति । पठिष्यति ।

१४ । लृट्ः सद्वा ।

लृट्ः स्थाने शतशानचौ वा स्याताम् । करिष्यति करिष्यते । करिष्यन् करिष्यमाणः ।

१५ । अनद्यतने लुट् ।

भविष्यदनद्यतने लुट् स्यात् । श्वः कर्त्ता । परश्वो भोक्ता । इह त्वियं

given for अभिलाप in a वरण ceremony by अनिरुद्धभट्ट । कालिदास has रेवां यदि प्रेक्षितुं मल्लि कामः and यद्यर्चिता निहंतवाच्यशल्यान् प्राणान् मया धारयितुं चिरं वः । भट्टि gives श्रुत्वा विष्णुर्ज्योत्स्नं निनादं परिदेविनौ । मत्वा कष्टयितं रामं सोमिनिं गन्तुं मैजिहत् । In the सुभाषित is न कोऽपि निर्गन्तुं प्रवेष्टुं वानुमोद्यते (act v). सुषेणकविराज in his commentary on the कातन्त्र grammar says :—कर्त्तुं वा कश्चिदन्तर्हयति वसुमतीं दक्षिणं सप्ततन्त्रित्वादि प्रयोगात् कर्त्तृभेदेऽपि तुमो वाच्यत्वमिति नियीयते । On the other hand रघुनन्दन (the सार्वभद्राचार्य of Bengal) considered the समानकर्त्तृकत्व condition of तुमुन् as absolutely binding and changed the form of the statement as quoted above, sanctioned by अनिरुद्धभट्ट, to ब्रह्मकर्मकरणाय भवन्तमहं व्रणे । भट्टोजि, his grandson हरिदीक्षित and नागेश the pupil of हरिदीक्षित, all decide also for the समानकर्त्तृकत्व system of तुमुन्. Says भट्टोजि “तुमुण् ण्वभाषिति (3. 3. 10) विधरपि भिन्नकर्त्तृकेषु नेष्यते । पुत्रं भोजयितुमागच्छतीति वक्तव्ये पुत्रेण भोक्तुमित्यप्रयोगात् । सेधं व्यवस्था शब्दशक्तिस्त्राभाव्याद् बहुलग्रहणाद्वा सिद्धा” (प्रौढमनोरमा). If so, why then समानकर्त्तृकेषु is applied only in 3. 3. 158 or given there at all ? हरि and नागेश explain it thus “समानकर्त्तृकत्विति स्पष्टार्थमेवेति भावः ।” So those who accept the समानकर्त्तृकत्व state of तुमुन् as binding, supply some suitable words to account for such applications as ब्रह्मकर्म कर्त्तुं भवन्तमहं व्रणे, e. g. ब्रह्मकर्म कर्त्तुं स्थित भवन्तमिति ।

तु कदा गन्ता येषं पादौ निदधातीत्यद्यतनेऽपि कालविप्रकर्षादुपमानेनानद्यत-
नत्वमारोप्य लुङ्गिति भाष्यस्थितिः । उक्तं भविष्यति ।

१६ । पदरुजविशस्पृशो घञ् ।

एभ्यो ङञ् स्यात् । पद्यते गच्छतीति पादः । रोगः । वैशः । स्पृशेरुप-
तापेऽभिधानम् । स्पर्शः । अन्यत्र तु पचाद्यचि कम्बलस्पर्शः । स्वरं भेदः ।

१७ । सृ स्थिरे ।

सर्त्तः स्थिरे कर्त्तरि घञ् स्यात् । सारो मज्जा । चन्दनसारः ।
कार्यसारः ।

(क) व्याधिमत्स्यबलेष्विति वक्तव्यम् । अतीसारो व्याधिभेदः । विसारो
मत्स्यः । सारो बलम् ।

१८ । भावे ।

भावे घञ् स्यात् । पाकः । रोगः ।

१९ । अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।

कर्मादावकर्त्तरि कारके घञ् स्यात् संज्ञायाम् । प्रास्यत इति प्रासः ।
प्रसेवः । आहरन्त्यस्मादित्याहारः । संज्ञाग्रहणं प्रायिकम् । तेनेहापि स्यात् ।
दायो दत्तः । लाभो लब्धः । अकर्त्तरि किम् ? मिषतीति भेषः । पचा-
द्यच् । स्वरं भेदः । इह दारजारी कर्त्तरीति न वक्तव्यम् । दीर्यन्ते ते
दाराः । जीर्यन्ते तेन जार इति करणे सिद्धिरिति स्मृतिः । अतः परं
भावेऽकर्त्तरि च कारके विधानम् । तत्र तावदेरज् (३।३।५६) ऋदोरपो
(३।३।५७) बाधकं घञमाह । तद्यथा ।

२० । परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ।

धातुमात्राद् घञ् स्यात् परिमाणाख्या चेत् । एकस्तण्डुलनिश्चायः ।
द्वौ शूर्पनिष्पावौ । कथं तिङ्गोऽष्टादश प्रत्ययाः ? पञ्चोपद्भवाः ? “नैकोऽपि
तव निश्चयः” इति ? पदसंस्कारपक्षे भविष्यति ।

२१ । द्रुडश्च ।

द्रुडो घञ् स्यात् । अध्यायः । उपाध्यायः ।

(क) स्त्रियां वा ङीष्चनम् । उपाध्यायी उपाध्याया वा ।

(ख) शृणाते वायुवर्णनिष्ठतेषु घञ् वक्तव्यः । शारो वातः, शारः

शवलः । नीशारः प्रावरणम् ।

२२ । उपसर्गं रुवः ।

प्रादौ रौतेर्घञ् स्यात् । उपरावः । संरावः । विरावः ।

२३ । समि युद्रुदुवः ।

एभ्यः समि घञ् स्यात् । संयावः । संद्रावः । संदावः । समोऽन्यत्र

यवः । प्रयवः । उपयवः । निद्रवः ।

२४ । श्रिणीभुवोऽनुपसर्गं ।

अभ्योऽप्रादौ घञ् स्यात् । आयः । नयनं नायः । भावः । कथं प्रभावः ?

पश्चात् समासेन ।

२५ । वौ क्षुश्रुवः ।

क्षुश्रुभ्यां वौ घञ् स्यात् । विक्षावः । विश्रावः ।

२६ । अबोदोर्नियः ।

अवे उदि च नियो घञ् स्यात् । अवनायः । उन्नायः । कथमवनयोन्नयौ ?

बाहुल्यात् । रावप्रभावगर्भस्त्राववत् ।

२७ । प्रे द्रुस्तुस्रुवः ।

एभ्यः प्रे घञ् स्यात् । प्रद्रावः । प्रस्तावः । प्रस्त्रावः ।

२८ । निरभ्योः पूल्वोः ।

निष्पुभिल्लूभ्यां घञ् स्यात् । निष्पावः । अभिलावः ।

२९ । उन्नोर्गः ।

उन्नोर्गृणाते घञ् स्यात् । उद्गारः । निगारः ।

३० । कृ धान्ये ।

धान्यविषये उन्नोः किरते घञ् स्यात् । उतुकारो धान्यानाम् ।
निकारः । धान्ये किम् ? पुष्यनिकरः ।

३१ । यज्ञे समि स्तुवः ।

यज्ञविषये संस्तौते घञ् स्यात् । संस्तावश्छन्दोगानाम् । यज्ञविषये
किम् ? “गुणाः प्रियत्वे ऽधिक्यता न संस्तवः” ।

३२ । प्रे स्त्रोऽयज्ञे ।

यज्ञादन्यत्र प्रस्तृणाते घञ् स्यात् । पुष्यप्रस्तरः । अयज्ञे किम् ? वर्हिष्-
प्रस्तरः । व्रीहिप्रस्तरः ।

३३ । प्रथने वावशब्दे ।

वौ स्तृणातेः प्रथने घञ् स्यात् । प्रथनं विस्तीर्णता । वारिविस्तरः ।
अशब्दे किम् ? वाग्विस्तरः ।

३४ । छन्दोनाम्नि च ।

हृत्तनाम्नि विस्तृणाते घञ् स्यात् । विशारपङ्क्तिर्नामच्छन्दः । छन्दो-
नाम्नि चेति (८।३।८४) षत्वम् ।

३५ । उदि ग्रहः ।

उदि ग्रहे घञ् स्यात् । उदुग्राहः ।

३६ । समि मुष्टौ ।

मुष्टौ संग्रहे घञ् स्यात् । अहो मङ्गलस्य संग्राहः । मुष्टेर्दाट्टरमित्यर्थः ।
अन्यत्र संग्रहः ।

३७ । परिन्द्योर्नीणो द्यूताभेषयोः ।

द्यूते परिनीजोऽभेषे (51) नीणो घञ् स्यात् । “परिणायस्तु शाराणां
न्यायः स्थित्यनतिक्रमः ।”

(51) भेष चलने । भेषणं भेषचलनम् । अभेषोऽचलनम् । पदार्थानामनपचारी यथाप्राप्तकरण-
मिति यावत् ।

३८ । परावनुपाल्यय इणः । (52)

परिपूर्वादिणः परिपाठ्यां घञ् स्यात् । तव पर्यायः । मम पर्यायः ।
अनुपाल्यये किम् ? कालविपर्ययः ।

३९ । व्युपयोः श्रैतेः पर्याये ।

व्युपयोः श्रैतेर्घञ् स्यात् । तवाद्य विशायः । ममोपशायः । पर्याय-
शयनमित्यर्थः ।

४० । हस्तादाने चेरस्तेये ।

सामीप्यगतौ चिञो घञ् स्यात् । पुष्पप्रचायः । फलोच्चायः । फलो-
पचायः । हस्तादाने किम् ? लगुडेन पुष्पप्रचयः । अस्तेये किम् ? उच्चाये
चौर्येण पुष्पोच्चयः । पुष्पप्रचयः ।

४१ । निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वदेशे कः ।

एष्वर्थेषु चिञो घञ् स्यात् । आदेशे कः । निकायो गृहम् । निकायो-
ऽग्निः । निचित इत्यर्थः । कायो देहः । उपसमाधानं राशीकरणम् । गोमय-
निकायः । काष्ठनिकायः । (53)

४२ । सञ्चे चानौत्तराधर्ये ।

प्राणिनां समुदायः सङ्घः । सङ्घे चिञो घञ् स्यात् । आदेशे कः ।
भिक्षुनिकायः । “मृग्याः शत्रुनिकायानाम् ।” अनौत्तराधर्ये किम् ?
शूकरनिचयः ।

४३ । कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ।

परस्परकरणे धातोः स्त्रियां भावे णच् स्यात् । “व्याक्रोशीं विदधते ।”
“व्यावहासीमनाश्रितैः ।” णच् स्त्रियामञ् (५।४।१४) । काङ्ख्यात् क्वचिद्
बाधकविषयेऽपि । व्यावचोरी । “व्यालुक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन् ।”

(52) क्रमप्राप्तस्य खड्गननुपाल्ययः ।

(53) चः क इति वक्तव्ये आदेरिति वचनं यङ्लुगर्थम् । यङ्लुगनोऽप्यादेरेव यथा स्यात् । अगन्-
साभ्यासस्य चोभयोर्मा भूदिति यथा गोमयनिकेकायः । गोमयानां पुनः पुनाराशीकरणमित्यर्थः ।

४४ । अभिविधौ भाव इनुण् ।

भावे ऽभिव्याप्तौ धातोरिनुण् स्यात् । चाराविणम् । सांकूटिनम् ।
अस्मिनुण (५।४।१५) इति स्वार्थेऽण् ।

४५ । आक्रोशेऽवन्योर्घञ् ।

अवे नौ च ग्रहेर्घञ् स्यादाक्रोशश्चेत् । अवग्राहः । निग्राहस्तो वृषल
भूयात् ।

४६ । प्रे लिप्सायाम् ।

लिप्सायां प्रग्रहेर्घञ् स्यात् । पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः पिण्डार्थी । (54)

४७ । परौ यज्ञे ।

यज्ञे परिग्रहेर्घञ् स्यात् । उत्तरपरिग्राहः । यज्ञविशेषः ।

४८ । नौ वृ धान्ये ।

नौ वृधातोर्घञ् स्यात् । नौवारा व्रीहयः ।

४९ । उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः ।

एभ्य उदि घञ् स्यात् । उच्छ्रायः । उदयावः । उत्पावः । उदुद्रावः ।

५० । विभाषाऽङि रुमुवोः ।

रुमुभ्यामाङि घञ् स्याद्वा । आराव आरवो वा । “दूराप्लावं हनूमन्तं
रामः प्रोचे गजाप्लवः ।”

५१ । अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ।

वृष्टिनिरोधे ऽवग्रहो घञ् स्याद्वा । अवग्राहोऽवग्रहो वा मेघस्य ।

५२ । प्रे वणिजाम् ।

वणिजां तुलासूत्रे वाचे प्रग्रहेर्घञ् स्याद्वा । प्रग्राहः प्रग्रहो वा ।

५३ । रश्मौ च ।

रश्मिरश्मादिविधारणरञ्जुः । तत्र प्रग्रहेर्घञ् स्याद्वा । प्रग्राहः प्रग्रहो वा ।

५४ । वृणोतेराच्छादने ।

आच्छादनेऽस्माद् घञ् स्याद्वा । प्रावारो वस्त्रम् । “विन्ध्यस्य प्रवरो घनः ।”

५५ । परौ भुवोऽवज्ञाने ।

परिभुवस्तिरस्कारे घञ् स्याद्वा । परिभावः । पक्षे ऽप् । परिभवः ।
उक्तो घञ् ।

५६ । एरच् ।

इवर्णान्ताद् घञपवादोऽच् स्यात् । चयः । शिलोच्चयः । जयः । ध्वयः ।
प्रणयः । प्रशयः ।

(क) अज्विघ्नौ भयादीनामुपसंख्यानम् । क्लीवे । क्तादिबाधनार्थम् ।
भयम् । वर्षम् । वासरूपेण (३।१।८४) क्तादयोऽपि भवन्ति । भीतं शिशुना
वृष्टं देवेन वर्षणं मेघस्येति भागवत्तिः ।

५७ । ऋदोरप् ।

ऋकारान्तोवर्णाभ्यामप् स्यात् । कृ करः । तृ तरः । भृ भरः । गृ गरः ।
शृ शरः । प्रतरः । प्रदरः । सङ्गरः । सुञ् सवः । स्तवः । भवः । सन्भवः ।
लवः । पवः । ऋदिति दकारोऽयमुच्चारणार्थः । नैष तकार इति भाष्यम् ।

५८ । गृहृष्टनिश्चिगमश्च ।

(क) वशिरण्योश्च । एभ्योऽप् स्यात् । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चिग्रहणं
स्वरविशेषार्थम् । निश्चयः । गमः । वशः । रणः । बहुलाधिकारात् स्वयं-
ग्राहः (55) ।

(ख) स्यास्त्रापाव्यधिहनिधुधिम्यो घञर्थे कः । प्रस्थः । प्रस्त्रः । प्रपि-
वन्धस्यां प्रपा । आविधः । विन्नः । आयुधम् ।

५९ । उपसर्गेऽदः ।

अस्तेः प्रादावप् स्यात् । विघसः । प्रघसः । संघसः । उपसर्गे किम् ?
घासः ।

६० । नौ ण च ।

नावत्तेरप् स्यात् । णश्च । निघसः । न्यादः ।

६१ । व्यधजपोरनुपसर्गे ।

आभ्यामप्रादावप् स्यात् । व्यधः । जपः । प्रादौ तु आभ्याधः । उपजापः ।

६२ । खनहसो वा ।

आभ्यामप्रादावष् वा स्यात् । खनः खानः । हसो हासः (56) ।

६३ । यमः समुपनिविषु च ।

अप्रादाविषु च यमोऽब् वा स्यात् । यमो यामः । संयमः संयामः ।
उपयमः उपयामः । नियमः नियामः । वियमः वियामः ।

६४ । नौ गदनदपठस्वनः ।

एभ्यो नौ वा स्यादप् । निगदो निगादः । निनदः निनादः । निपठः
निपाठः । निस्वनः निस्वानः ।

६५ । क्णो वीणायाञ्च ।

क्णोऽप्रादावष् वा स्यात् । क्णः क्णः । नौ च । निक्णः निक्णः ।
वीणाविषये च । प्रक्णः प्रक्णो वा वीणायाः ।

६६ । नित्यं पणः परिमाणे ।

अत्र पणो नित्यमप् स्यात् । आकणः । परिमितो मुष्टिः । “नराः
क्षीणपणा इव ।”

६७ । मदोऽनुपसर्गे ।

अप्रादौ मदोऽप् स्यात् । विद्यामदः । धनमदः । बाहुल्यान्मादः ।

६८ । प्रमदसम्प्रदायौ हर्षे ।

एतावन्न निपात्येते । प्रमदः । सम्प्रदायः ।

६६ । समुदोरजः पशुषु ।

समुत्पूर्वादजोऽप् स्यात् । हस्तिनां समजः संघः । अश्वानामुदज उद्-
गमनम् । पशुषु किम् ? विप्रसमाजः ।

७० । अक्षेषु ग्लहः ।

अक्षेषु ग्लहो निपात्यते । अन्यत्र ग्रहः ।

७१ । प्रजने सत्तैः ।

प्रजने प्रथमगर्भाधाने सत्तैरप् स्यात् । उपसरः ।

७२ । ह्वः संप्रसारणञ्च न्यभ्युपविषु ।

एषु ह्वयतेरप् स्यात् संप्रसारणञ्च । निह्वः । अभिह्वः । उपह्वः । विह्वः ।

७३ । आडि युद्धे ।

आडि ह्वयतेरप् स्यात् सम्प्रसारणञ्च । आह्वो युद्धम् ।

७४ । निपानमाहावः ।

आहावो निपात्यते निपानञ्चेत् ।

७५ । भावेऽनुपसर्गस्य ।

अप्रादौ भावे ह्वयतेरप् स्यात् । “कुर्वन्तो ह्वमाप्तानाम् ।”

७६ । ह्वनश्च वधः ।

भावे ह्वनोऽप् स्याद् वधादेशश्च । वधः । चकाराद् घञ्प्रीथते । घातः ।

७७ । मूर्त्तौ घनः ।

हन्तेः काठिन्येऽप् स्यात् । घनादेशश्च । लोहघनः । अभ्रघनः । कथं
घनं दधीति ? अभेदीपचारात् ।

७८ । अन्तर्घणो देशे ।

अथमभ्यन्तरदेशे स्यात् । एत्वञ्चेथ्यते । तस्मिन्नन्तर्घणे पश्यन्निति भट्टिः ।

७९ । अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ।

एता गृहैकदेशे स्याताम् ।

८० । उद्धनोऽत्याधानम् ।

निधाय तस्यते यत्र काष्ठे काष्ठं स उद्धनः ।

८१ । अपघनोऽङ्गम् ।

अयमङ्गे स्यात् । “त्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान् ।”

८२ । करणेऽयोविद्रुषु ।

एषु हनः करणेऽप् स्यात् । घनादेशश्च । अयोघनः । विघनः । द्रुघनः
कुठारः । णत्वे द्रुघण इति केचित् ।

(क) स्त्रियां खलनौ विप्रतिषेधेन । अयोहननी । द्रुहननी । विहननी ।

८३ । स्तम्बे क च ।

स्तम्बे हनः कः स्यात् । “सा स्तम्बघ्नपदव्यासान् ।” चकारादप् च ।
स्तम्बघनः ।

८४ । परौ घः ।

करणे परौ हन्तेरप् स्यात् । घादेशश्च । परिघः ।

८५ । उपघ्न आश्रये ।

अयमत्र निपात्यते ।

८६ । संघोद्घौ गणाप्रशंसयोः ।

गणे संघः प्रशंसायामुद्घः स्यात् ।

८७ । निघो निमित्तम् ।

परिमितं निघः स्यात् । निघा वृक्षाः । उक्तोऽप् ।

८८ । ङितः क्तिः ।

धातोर्ङकारानुबन्धात् क्तिः स्यात् । क्लेर्मन् नित्यम् (४।४।२०) । क्त्विमम् ।
क्लीत्विमम् । लङ्घिमम् । ष्त्विमम् । पक्त्विमम् ।

८९ । द्वितोऽयुच् ।

द्विकारानुबन्धादयुच् स्यात् । न द्युः । वमयुः । भ्राजयुः । वेपयुः ।

६० । यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ।

एभ्यो भावेऽकर्त्तरि च कारके नङ् स्यात् । यन्नः । याच्ञा । यन्नः । विन्नः ।
प्रन्नः । प्रन्ने चासन्नकाल (४।२।११७) इति ज्ञापकात् संप्रसारणाभावः । रक्ष्णः ।

६१ । स्वपो नन् ।

अस्मान्नन् स्यात् । स्वप्नः ।

६२ । उपसर्गं घोः किः ।

प्रादौ दाधाभ्यां किः स्यात् । आदिः । आधिः । निधिः । प्रधिः ।
अन्तर्धिः । प्रणिधिः । बाहुल्यात् कर्त्तरि विधिः ।

६३ । कर्मण्यधिकरणे च ।

आधारे कर्मोपपदाद् घोः किः स्यात् । जलधिः । वारिधिः । ओषधिः ।
बालधिः ।

६४ । स्त्रियां क्तिन् ।

स्त्रियां भावेऽकर्त्तरि च कारके धातोः क्तिन् स्यात् । श्रितिः । चितिः ।
सिद्धिः । नीतिः । श्रुयतेऽनया श्रुतिः । भूतिः । सृतिः । कृतिः । ऋद्धिः । सृष्टिः ।

(क) ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन् निष्ठावत् । कीर्णिः । गीर्णिः । लूनिः । धूनिः ।

(ख) क्तिन्नावादिभ्यः । आवादेर्गुरोश्च ह्रज (३।३।१०२) इत्यपवादः
क्तिन् स्यात् । आप्तिः । दीप्तिः । राप्तिः । साप्तिः । प्रशप्तिः । बाहुल्याच्छास
इत्वं नास्ति । शाप्तिः ।

(ग) ग्लान्नाज्याहाभ्यो निः । एभ्यो निः स्यात् । ग्लानिः । क्लानिः ।
ज्यानिः । हानिः ।

(घ) सम्पदादिभ्यः क्तिप् । सम्पत् । प्रतिपत् । विपत् । संवित् ।
वेत्येव । क्तिन्नपोथते । सम्पत्तिः । प्रतिपत्तिः । विपत्तिः ।

६५ । स्यागापापचो भावे ।

एभ्योऽपवादः क्तिन् स्यात् । प्रस्थितिः । सङ्गीतिः । प्रगीतिः ।
आपीतिः । पक्तिः । कथमास्था ध्ववस्थेति ? अभिधानप्रामाण्यात् । (57)

६६ । मन्वे वृषेपपचमनविद्भूवोरा उदात्तः ।

हान्दसम् ।

६७ । ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकौर्त्तयश्च ।

षेजादेः षड्मी निपात्यन्ते ।

६८ । व्रजयजोर्भावे क्यप् ।

षाभ्यां भावे क्यप् स्यात् । व्रज्या । प्रव्रज्या । इज्या । बाहुल्यादिष्टिः ।

६९ । संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविद्वुञ्जशौडभृजिणः ।

एभ्यो नवभ्यः संज्ञायां क्यप् स्यात् । भावाधारकरणेष्वभिधानम् । समज्या । निषद्या । निपत्या । मन्या । विद्या । सुत्या । शय्या । भृत्या । इत्या । बाहुल्यात् समस्येत्येके । कथं भृतिर्मतिरासूतिरिति ? निपातनादिति न्यासकत् ।

१०० । कृञः श च ।

कृञः शः स्यात् क्यप् च । क्रिया । कृत्या । योगविभागात् कृतिः ।

१०१ । इच्छा ।

भावे निपात्यते । कर्मणि क्तिनि इष्टिः ।

(क) परिचर्यापरिसर्यामृगयाटाव्याजागर्त्याजागराणाम् । शप्रत्यये एषां षष्ठां निपातनं कर्त्तव्यम् ।

१०२ । अ प्रत्ययात् ।

प्रत्ययान्ताद् धातोरः स्यात् । ततष्टाप् । चिकीर्षा । तिष्ठासा । पुत्रीया । पुत्रकाम्या । लोलूया । चंक्रमा । सेसिचा । कण्डूया ।

१०३ । गुरोश्च हलः ।

गुरुमतो हलन्तादः स्यात् । शिच्चा । भिच्चा । ईच्चा । प्रतीच्चा । व्यतीच्चा । जच्चा । बाहुल्यादूटिः । चकाराच्छोभा ।

१०४ । षिट्भिदाद्रिभ्योऽङ् ।

षितो भिदादेशाङ् स्यात् । पचा । तपा । ऋट्शोरङ् गुणः (७४।१६)

जरा । घटा । व्यथा । जटा । बाहुल्यादुपलम्बिः । मिदादेस्त्वभिधानं
स्मरन्ति । मिदा विदारणे । भित्तिरन्या । अर्त्तेरङ्घ्रि कृते गुणे (७।४।१६)
निपातनाद्दीर्घः । धारा शस्त्रग्राम् । ऋतिरन्या । एवं कारा बन्धनालये ।
तारा नक्षत्रे । धारा प्रपतने । धृतिरन्या । बाहुल्यादसिधारा । लिखेर्गुणे पक्षे
रत्वञ्च । लेखा रेखा । क्रपेः संप्रसारणञ्च । कृपा । गुहा । पृच्छा । मृजा ।
रुजा । विदा । मिदादिराकृतिगणः ।

१०५ । चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चञ्च ।

ख्यन्तेभ्य एभ्योऽङ् स्यात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा ।
कुम्बा । चर्चा ।

१०६ । आतस्योपसर्गे ।

आदन्तात् प्रादावङ् स्यात् । प्रमा । प्रतिमा । प्रधा । उपधा । प्रभा ।
प्रतिभा । अदन्तरोरुपसर्गवद्भृत्तिः । अद्वा । अन्तर्धा । बाहुलकात् क्तिन् ।
प्रमितिः ।

१०७ । ख्यासश्रन्यो युच् ।

ख्यन्तादासेः श्रन्येञ्च युच् स्यात् । भावना । दापना । दीपना ।
कारणा । भूषणा । कामना । चोदना । उपासना । श्रन्यना । बाहुल्यात्
पाचयतेः पाक्तिः ।

(क) घट्टिवन्दिदिभ्यश्च । एभ्यो युच् स्यात् । घट्टना । वन्दना ।
वेदना ।

(ख) इषेरनिच्छार्थस्य । अन्वेषणा ।

(ग) परीर्वा । पर्येषणा । परीष्टिः ।

१०८ । रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् ।

रोगे गम्ये बहुलं ण्वुल् स्यात् । प्रच्छर्दिका । प्रवाहिका । विचर्षिका ।
प्रस्कन्दिका । नञ् भवति । शिरोऽर्त्तिः । अर्हेः क्तिन् ।

(क) धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः । आसिका । आशिका । शायिका ।

(ख) इक्ष्तिपौ धातुनिर्देशे । पचिः । याचिः । यातिः । करोतिः ।
यजिर्षपेरित्युच्चारणार्थं इकारः ।

(ग) वर्णात् कारः । अकारः । आकारः । औकारः । ककारः ।
ओङ्कारः । हुङ्कारः । एवकारः । फट्कारः । शीत्कारः । फुत्कारः ।
युत्कारः । एवकारादौ घञन्तेन समास इत्यन्धे ।

(घ) रादिफः । रफः ।

(ङ) मत्वर्थाच्छः । मत्वर्थीयः । बाहुल्यादभस्यापि यस्येति चेति
(६।४।१४८) लोपः ।

(च) इजजादिभ्यः । आजिः । आतिः । आटिः ।

(छ) इक् कृथादिभ्यः । कृषिः । गिरिः । सर्वोऽयं बहुलप्रपञ्चः ।

१०६ । संज्ञायाम् ।

नाम्नि धातोर्बुल् स्यात् । पुष्पभञ्जिका शालभञ्जिका नाम क्रीडा ।

११० । विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ।

प्रश्नाख्यानयोरिञ् ण्वलौ वा स्याताम् । कां त्वं कारिमकार्षीः कारिकां
क्रियां कृत्यां कृतिं वा । सर्वां कारिमकार्षम् । कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं
वा । एवं स्थायिं स्थितिं स्थायिकां वा ।

१११ । पर्यायार्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ।

धातोरेष्वर्थेषु ण्वुच् स्यात् । भवतः शायिका । “अहं पर्यायसंप्राप्तं
कुर्वे प्रायोपवेशिकाम्” । अर्हसि त्वमिच्छुभक्तिकाम् । धारयसि मे तिल-
मोदकखादिकाम् । उत्पन्ना मे पयःपायिका ।

११२ । आक्रोशे नञप्रतिः ।

शपे नञुपपदादनिः स्यात् । “तस्याजननिरेवास्तु जननीक्लेशकारिणः” ।
“अभवनिरस्तु तदा मनोभवस्य” । भावेऽकर्त्तरि च कारके स्त्रियाच्चेति निवृत्तम् ।

११३ । कृत्यल्युटो बहुलम् ।

धातोर्ल्युट् कृत्याश्च बहुलं कर्त्तादौ स्युः । कर्त्तरि । लोचनलोभनीया
शस्यपङ्क्तिः । करणे । स्नानीयं चूर्णम् । सम्प्रदाने । दानीयो भिद्युः ।

आधारे । शयनोयं कटिद्वम् । रमणीया वापी । रम्यसुधानम् । तिष्ठन्ध-
स्मिन् स्थेयः । लुगट् कर्त्तरि । गुणमुक्तवान् गुणवचनः । कर्मणि । अवसेचनो
वृद्धः । राजभोजनाः शालयः । अपादाने । प्रपतनमित्यादि ।

११४ । नपुंसके भावे क्तः ।

क्तीवे भावे क्तः स्यात् । हसितं भिक्षोः । गतं विप्रस्य ।

११५ । लुगट् च ।

क्तीवे भावे लुट् स्यात् । करणम् । गमनम् । हरणम् ।

११६ । कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्त्तुः शरीरसुखम् ।

इदृक्कर्मणिपपदाङ्गुट् स्यान्नपुंसके भावे ष पयःपानं भुजङ्गानां सुखम् ।
गुडभोजनं भिक्षोः सुखम् । नित्यमुपपदसमासः । विशेषणं किम् ? कण्ट-
कानां मर्दनं कण्टकमर्दनं दुःखम् ।

११७ । करणाधिकरणयोश्च ।

अनयोर् ल्युट् स्यात् । देहव्रश्चनः खड्गः । उपमानं सुखस्येन्दुः । आधारे ।
राजधानी । वार्धानी । गोदोहनी स्थाली । ओदनपचनः कटाहः । व्रीहि-
भरणः कुसूलः । करणाधिकरणयोर्विधान मा खत्तः । (३११।२२६) ।

११८ । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।

पुंसि नान्नि प्रायेण घः स्यात् । करणे । दन्तच्छदः । कुर्वन्त्यनेन करः ।
शरः । आधारे । आकरः । आलयः । परिसरावसरावतैव ।

११९ । गोचरसञ्चरवहत्रजव्यजापणनिगमाश्च ।

समेते घान्ता निपात्यन्ते । चकारादाङ्गयतेऽनेनाङ्गयः ।

१२० । अवे तृस्वोर्घञ् ।

अवे आभ्यां घञ् स्यात् । अवतारः । अवस्तारः ।

१२१ । हलश्च ।

हलान्ताद् घविषये घञ् स्यात् । लेखः । वेदः । बन्धः । अपामार्गः ।

भृश्यतेऽनेन भर्गः । प्रायेणेत्येव । निकषः ।

१२२ । अध्यायन्यायोद्यावसंहाराधारावायाश्च ।

षड्भिरे घविषये घञन्ता निपात्यन्ते । अधीयतेऽत्राध्यायः । निपूर्वादिणो नीयतेऽनेन न्यायः ।

१२३ । उदङ्गोऽनुदके ।

अयमत्र निपात्यते । हृतोदङ्गः । नेह । जलोदङ्गनः ।

१२४ । जालमानायः ।

आनायः स्याज्जालश्चेत् ।

१२५ । खनो घ च ।

खनो घञ् स्याद् घञ् । आखन्यतेऽनेनाखानः । आखनः । इहाखाखनि-
कादयस्त्वौणादिकाः । करणाधिकरणयोरिति (३।३।११७) निहत्तम् ।

१२६ । ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् ।

एषु धातोः खल् स्यात् । कृच्छ्रेण क्रियतेऽसौ दुष्करः । दुर्लभः ।
अकृच्छ्रेण क्रियतेऽसौ सुकरः । ईषत्करः । सुभोजः । सुबोधः । सुमेदः ।
सुलभः ।

१२७ । कर्त्तृकर्मणोश्च भूक्तजोः ।

कर्त्तरि भुवः कर्मणि क्तञ् स्तथा खल् स्यात् । चूर्थेऽभिधानम् ।
दुर्दाढ्यश्वं तेन । सुराजश्वममुना । ईषदाढ्यङ्कर स्वया पुत्रः । सुपण्डितङ्करः
शिष्यः । गतित्वेऽपि सुदुरोरत्र धातोः प्राक् प्रयोगो (१।४।८०) न भवति ।
खलः खित्करणात् ।

१२८ । आतो युच ।

आदन्तात् खलविषये युच् स्यात् । सुपानं पयः । दुरुपस्थानो गुरुः ।
दुर्दाना गौः । दुर्ज्ञाना गौः ।

१२९ । छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ।

१३० । अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।

छान्दसे सूत्रे ।

(क) भाषायां शासियुधिदृशिष्ठिमृषिभ्यश्च । एभ्यो युच् स्यात् ।
दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्दर्शनः (58) । दुर्धर्षणः । दुर्मर्षणः । सुयोधनः
सुदर्शनः । सुमर्षणः ।

१३१ । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा ।

वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वर्तमानवत् प्रत्ययो वा स्यात् । कदा
त्वमागतः । अयमहमागच्छामि । कदा यास्यसि ? एषोऽहं गच्छामि ।
यान्तं मां विद्हीत्यर्थः । पक्षे यथाप्राप्तञ्च ।

१३२ । आशंसायां भूतवच्च ।

आकाङ्क्षायां भविष्यति वर्तमानवद् भूतवच्च प्रत्ययो वा स्यात् । उपाध्याय-
श्चेदागच्छति आगत आगमिष्यति आगन्ता आगच्छेद् आगमद् वा एते कन्दो-
ऽधीमहे अध्यक्षीषहि । पक्षे लड्लुटी । एवं “सीमिते मामुपायंस्थाः ।”
“मामुपायंस्त रामेति” । अथास्यापवादद्वयमाह ।

१३३ । क्षिप्रवचने लृट् ।

क्षिप्रार्थयोगे लृट् स्यात् । स चेत् क्षिप्रमायास्यति त्वरितमध्ये ।

१३४ । आशंसावचने लिङ् ।

वाञ्छार्थयोगे लिङ् स्यात् । स चेदागच्छेत् कामये युक्तोऽधीयीय ।
“आशंसा न हि न प्रेते जीवेम दशमूर्धनि” ।

१३५ । नानद्यतनवत् क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः ।

भूतभविष्यदनद्यतने लड्लुटावुक्तौ । तौ तु निर्धिष्येते क्रियासातत्ये
सामीप्ये च । यावञ्जीवं भृशमन्नमदाद् दास्यति च । सामीप्ये । अनन्तरायां
पौर्णमासां गुरुर्धर्ममवोचत् । आगामिन्यां वक्ष्यति ।

१३६ । भविष्यतिमर्थ्यादावचनेऽवरस्मिन् ।

मर्थ्यादोक्ताववरभागे भविष्यति नानद्यतनवत् स्यात् । योऽयमा पर्वताद्
गन्तव्यः पत्र्यास्तस्य यदवरं नद्यास्तत्र तिलोदनं भोष्यामहे ।

(38) कथं जाली करालवक्त्रानर्दुद्दृशेदशनीञ्चलेति दीर्घमाहात्म्ये ? “न शास्त्रमनुवर्तते ज्ञान्ता स्वयत्
क्षिप्रः” दर्शयन्नेन प्रादिसमाप्ति वा ।

१३७ । कालविभागे षानहोरात्राणाम् ।

कालविभागे च पूर्ववन्नानद्यतनवत् स्यात् । आगामिवत्सरस्य यद्वरं
वैशाख्यास्तत्र गयां यास्यामः । अहोरात्रसम्बन्धिनि तु कालविभागे ।
आगामिनि मासे पञ्चदशरात्रादवरस्मिन् महाबोधिं गन्तास्मः ।

१३८ । परस्मिन् विभाषा ।

परस्मिन् कालविभागे भविष्यति नानद्यतनवद्वा स्यात् । आगामि-
वत्सरस्याग्रहायण्याः परस्मिन् धर्मं श्रोष्यामि श्रोतास्मि वा ।

१३९ । लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ ।

हेतुहेतुमदादौ लिङ्विषये क्रियातिपाते भविष्यति लृङ् स्यात् । यदि
वर्षसङ्ख्यसमञ्जीविष्यं तदा पुत्रशतमजनयिष्यम् ।

१४० । भूते च ।

भूते च पूर्ववद्भृङ् स्यात् । यदि शिलाः कीमला अभविष्यस्तदा
क्रोष्टुभिरेवाभक्षयिष्यन्त ।

१४१ । वोतापरोः ।

उतापिशब्दात् (३।३।१५२) प्राग् भूते लृङ् वा स्यादित्यधिक्रियते ।

१४२ । गर्हायां लङ्पिजात्वोः ।

कालसामान्ये जात्वपियुक्ताद् धातो लृट् स्यान्निन्दा चेत् । अपि स-
भवाञ् शूद्रं याजयति ? “मन्त्रे जातु वदन्त्यज्ञास्त्वं तानप्यनुमन्त्यसे” ।

१४३ । विभाषा कथमि लिङ् च ।

कथंयुक्ताद् गर्हायां लिङ् लृट् च वा स्यात् । कथं शूद्रं याजयेत्
याजयति वा ? पक्षे याजयिता याजयिष्यति अयौयजत् याजयाञ्कार वा ।
क्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ् । अयाजयिष्यत् । “काञ्जुत्स्य दयितां सार्धं
त्वमाशङ्कित्थथाः कथम्” । भविष्यति, तु लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ
सर्वत्रात्र प्रकरणे नित्यो लृङ् बोधव्यः ।

१४४ । किं वृत्ते लिङ्लृटौ ।

किं वृत्तयोगे गर्हायां लिङ्लृटौ स्याताम् । सर्वलकाराणां बाधा ।
को नाम कतरो नाम शूद्रं याजयेद् याजयिष्यति वा ?

१४५ । अनवक्लृप्तमर्षयोरकिं वृत्तेऽपि ।

अश्वहात्मयोगीनिऽकिं वृत्तेऽपि लिङ्लृटौ स्याताम् । नावकल्पयामि
सभवान् हस्तिरथं प्रतिगृह्णीयात् प्रतिग्रहीष्यति वा । न अश्वधे न क्षमे
दुर्जनः प्रतिष्ठां लभेत लप्सते वा ।

१४६ । किंकिलास्वर्थेषु लृट् ।

किंकिलास्वर्थयोगे लृट् स्यात् । किंकिल सभवान् सुरां पास्यति !
“किं क्रमिष्यति किलैष वामनः” । अस्ति नाम शूद्रो वेदं व्याख्यास्यति ।
न अश्वधे न क्षमे ।

१४७ । जातुयदो लिङ् ।

१४८ । यच्चयत्रयोः ।

(क) यदायद्योश्च । जातुयद्यदायदियच्चयत्रोपपदे लिङेव स्यात् ।
“न पृथग्जनवज्जातु प्रमुञ्चेत् पण्डितो जनः” । “नावकल्पयामिदं ज्ञायेद् यत्
कृच्छ्रेषु भवानपि” । यदा भवद्विधः शूद्रं याजयेदित्यादि ।

१४९ । गर्हायाश्च ।

यच्चयत्रयोगीनि गर्हायां लिङेव स्यात् । “यच्च यत्र भवान् सीदेन्महन्नि-
स्तद् विगर्हितम् ।”

१५० । चित्रौकरणे च ।

आश्वर्थ्यं च पूर्ववलिङेव स्यात् । “आश्वर्थ्यं यच्च यत्र त्वां प्रभूयाम वयं
हितम् ।”

१५१ । शेषे लृडयदौ ।

यच्चयत्राभ्यामन्यः शेषः । तस्मादुपपदादाश्वर्थ्यं लृडेव स्यात् । अनुतमन्थो

नाम गिरिमारोहति । बधिरो नाम व्याकरणमध्येष्यते । अयदी किम् ? चित्रं नाम यदि स भुञ्जीत ।

१५२ । उतापोः समर्थयोर्लिङ् ।

वाढार्थयोः कताप्पोर्योगे लिङ् एव स्यात् । उत कुर्व्यात् । अपि कुर्व्यात् ।

१५३ । कामप्रवेदनेऽकञ्चिति ।

इच्छाप्रकाशने सर्वलकारापवादो लिङ् एव स्यात् । कामो मे शृणुयाद् भवान् । अकञ्चिति किम् ? कञ्चिज्जीवति ते पिता ? अयं विधिनोप-पदाश्रयः । कामप्रवेदनस्य गम्यमानतयाभ्युपगमात् । इच्छार्थेषु लिङ्-लोटावित्थेषु (३।३।१५७) तूपपदाश्रय इत्यनयोर्भिन्नविषयता । यत् पुनरत्र सूत्रे कामो मङ्गति प्रयोगः स गम्यमानार्थस्यैव स्पष्टार्था बोद्धव्यः ।

१५४ । सम्भाषनेऽलमिति चेत् सिद्धाप्रयोगे ।

अलमिति चेत् सम्भाष्यतेऽलञ्च न प्रयुज्यते तदा धातोर्लिङ् एव स्यात् । अपि शिरसा गिरिं भिन्व्यात् । अलमिति किम् ? विदेशस्यः प्रायेणायास्यति । अलंयोगे तु । अलं इस्तिनं इनिष्यति ।

१५५ । विभाषा धातौ सम्भाषनवचनेऽयदि ।

अगन्तरोक्तो लिङ् सम्भाषनवाचिधातूपपदे वा स्यात् । सम्भावयामि स भुञ्जीत । स भोज्यते वा । अयदि किम् ? अहमे यत् स भुञ्जीत ।

१५६ । हेतुहेतुमतोर्लिङ् ।

हेतुहेतुफलार्थाद् धातोर्लिङ् वा स्यात् । दक्षिणश्वेद् यायान्न शकटं पर्याभवेत् (59) । पक्षे लृट् ।

१५७ । इच्छार्थेषु लिङ्-लोटा ।

इच्छार्थयोगे सर्वलकारापवादी लिङ्-लोटा स्याताम् । कामये त्वं भुञ्जीथाः । इच्छामि स गच्छतु ।

१५८ । समानकर्तृकेषु तुमुन् ।

१५९ । लिङ् च ।

एककर्तृके इच्छार्थयोगे तुमुन् स्याल्लिङ् च । इच्छति भोक्तुम् । गच्छेय-
मिति वाञ्छति ।

१६० । इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने ।

इच्छार्थाद् वर्त्तमाने लिङ् वा स्यात् । इच्छति इच्छेद्वा । “इच्छेः
कामयितुं त्वं माम् ।” वष्टि उश्याद्वा ।

१६१ । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् ।

एष्वर्थेषु सर्वलकारापवादो लिङ् स्यात् । विधौ । दानं दद्यात् ।
नियोगतः करणे । इह भुञ्जीयाः । कामचारे । यथारुचि भुञ्जीत ।
अधोषणे । अध्यापयेत् । संप्रश्ने । किंनु तर्कमधीयीय ? याच्ञायाम् ।
लभेय भिक्षाम् ।

१६२ । लोट् च ।

विधादौ लोट् च स्यात् । करोतु । चिनोतु । अधीताम् ।

१६३ । प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ।

इहाज्ञातज्ञापनं प्रेषणम् । विधिरुक्तः । प्रेषस्तु प्रेषणमात्रम् । अतिसर्गः
कामचाराभ्यनुज्ञा । प्राप्तकालता क्रियानिमित्तं कालप्राप्तिः । प्रेषादौ
गम्ये कृत्याः स्युर्लोट् च । त्वया कटः कर्त्तव्यः । त्वं कटं कुरु । कृत्य-
ग्रहणञ्चैतल्लोटा समावेशार्थं वासरूपविधेः (३।१।८४) स्त्रगधिकारात् परेष
प्राधिकत्वं ज्ञापयति ।

१६४ । लिङ् चोर्द्धमौहूर्त्तिके ।

चोर्द्धमौहूर्त्तिकार्थाद्वातोः प्रेषादौ गम्ये लिङ् लोटौ कृत्याश्च स्युः । मुहूर्त्तस्यो-
परि कटं कुर्याः । कटं कुरु । कटस्त्वया कर्त्तव्यः ।

१६५ । स्मे लोट् ।

अनन्तरविषये स्मयोगे लोडेव स्यात् । मुहूर्त्तस्योपरि कटं कुरु स्म ।

१६६ । अधोष्टे च ।

अत्र अयोगे लोङ् एव स्यात् । भवान् मां प्राठयतु अ ।

१६७ । कालसमयवेलासु तुमुन् ।

१६८ । लिङ् यदि ।

कालादियोगे तुमुन् स्यात् प्रेषादौ गम्ये । कालो भोक्तुम् । समयो भोक्तुम् ।
वेला भोक्तुम् । यच्छब्दे तु लिङ् । कालोऽयं यद् भुञ्जीथाः ।

१६९ । अर्हे कृत्यत्तञ्च ।

अर्हे कर्त्तरि कृत्यत्तञ्जलिङ् स्युः । यूना कन्या वोढव्या । युवा कन्याया
वोढा । युवा कन्यां वह्ति ।

१७० । आवश्यकाधमर्ण्ययो णिनिः ।

१७१ । कृत्याश्च ।

एतयोर्णिनिः स्यात् । अवश्यंकारी कटस्य । शतं दायी ऋणस्य । कृत्याश्च ।
त्वयावश्यं कटः कार्यः । दातव्यं शतम् । कृत्यग्रहणं वासरूपविधिना (३।१।८४)
णिनिसमावेशार्थम् ।

१७२ । शक्ति लिङ् च ।

शक्ती लिङ् स्यात् । कृत्याश्च । स भारं वह्ति । तेन वाङ्मो भारः ।
वहनीयः ।

१७३ । आशिषि लिङ् लोटौ ।

आशिषि विषये लिङ् लोटौ स्याताम् । “कल्याणं वः क्रियासुः”
बौद्धो जिनः पातु वः (60) । शिवः पातु ।

१७४ । क्तिचक्तौ च संज्ञायाम् ।

आशिषि धातोः क्तिच् स्यात् क्तश्च संज्ञा चेत् । तनुतात् तन्तिः । भवताद्
भूतिः । वीरो भूयाद् वीरभूतिः । अग्निरस्य भूयादग्निभूतिः । ब्रह्मभूतिः ।
वृद्धिः । बुद्धिः । देवैरसौ दाश्रीष्ट देवदत्तः । ब्रह्मदत्तः । बुद्धः ।

१७५ । माङ्ङि लुङ् ।

धातोर्माङ्ङयोगे सर्वलकारापवादी लुङ् स्यात् । मा त्वं कार्षीः पापम् ।
“मोञ्जिप्रहः स्वपीतवम्” ।

१७६ । स्मोत्तरे लङ् च ।

मास्त्रयोगे लङ् स्यात् । मास्त्र करोत् । लुङ् च । “मास्त्र द्राक्षीर्मृषा
दोषम् ।”

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषाहस्तौ
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥३३॥

समाप्तञ्च बहुलपादः ।

भाषावृत्तिः ।

तृतीयोऽध्यायः । चतुर्थःपादः ।

१ । धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ।

धात्वर्थद्वयसम्बन्धे भिन्नकाला अपि प्रत्ययाः साधवः स्युः । पितृव्यघाती पुत्रो जनिता । “गतो वनं श्वो भवितेति रामः” । दीवारिकः संपत्स्यते । गोमानयमासीत् । “वसन् ददर्श” । भुक्तवानस्मि । योत्स्यमानी जगाम । धातुसम्बन्धे विधान मा कर्त्तरि क्ततः (३।४।६७) ।

२ । क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वी वा च तद्ध्वमोः ।

क्रियासमभिहारे (61) गम्ये धातोः कालत्रयेऽपि लोट् स्यात् । तस्य च हिस्वी कर्त्तव्यौ । तद्ध्वविषये हिस्वी वा स्याताम् । लुनीहि लुनीहीत्येवायमलावीत् । लविष्यति । लुनाति वा । लुनीहि लुनीहीत्येवमावलाविष्टम् । लविष्यतः । लुनीतो वा । लुनीहि लुनीहीत्येवमेऽलाविषुः । लविष्यन्ति । लुनन्ति वा । अधीष्वधीष्वेत्येवायमध्यगीष्ट । अध्येष्यते । अधीते वा । तद्ध्वविषये हिस्वी वा । लुनीत लुनीत्येवं लुनीहि लुनीहीत्येवं वा यूयं लुनीथ । लविष्यथ । अलाविष्ट वा । अधीष्वमधीष्वमित्येवमधीष्वधीष्वेत्येवं वा यूयमधीध्वे । अध्येष्वध्वे । अध्यगीढ्वं वा । सर्वत्र चेह प्रकरणे प्रत्ययान्तानुप्रयोगधात्वर्थयोः सामान्यविशेषभावेन सम्बन्धः ।

३ । समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ।

क्रियासमुच्चये लोङादिकं वा स्यात् । खमट चामट क्षामटेत्येवायमटति । इमावटतः । इमेऽटन्ति वा । ओदनं भुङ्क्ष्व सक्तून् पिव धानाः खादेत्येवायमभ्यवहरति । एवं सर्वेषु कालेषु सर्वेषु वचनेषु चोन्नेयम् ।

४ । यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन् ।

प्रथमे लोड्विधौ यस्माद् धातोर् लोड् विहितः स एवानुप्रयोज्यः । लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । नतु च्छिनन्ति ।

५ । समुच्चये सामान्यवचनस्य ।

समुच्चये लोड्विधौ सामान्यवचनस्यानुप्रयोगः कार्यः । यथा भुङ्क्ष्व पिव खादेत्येवायमभ्यवहरति (62) । अत्र च्छन्दःसूत्राणि द्वादश (63) ।

१८ । अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ।

तुमर्थ इत्यनुवर्त्तते यावदव्ययकृतां विधानम् (३१४।६६) । तुमर्थश्च भाव इत्युक्तम् । प्रतिषेधवाच्यलंखलूपपदाद् धातोः क्त्वा स्यात् । अलं क्त्वा । खलु क्त्वा । न कर्त्तव्यमित्यर्थः । बाह्यकर्मसम्बन्धे तु । “अलमालम्ब्य व्यवसायवन्ध्याताम्” । “खलूक्त्वा खलु वाचिकम्” । न लोकेति (२।३।६८) कश्चिन्निषेधाच्चात्र द्वितीया । भावेऽपि हि प्रत्यये सकर्मकाद् धातोः पश्चात् कर्मसम्बन्धो भवत्येव पाक ओदनस्य कटं क्त्वा शितं गम्यते मया ग्राममिति भागवत्तावुक्तम् । प्राचांग्रहणं पूजार्थम् ।

१९ । उदीचां माङ्गी व्यतीहारे ।

माङ्गिति मेङ्ङः कृतात्त्वस्य ग्रहणम् । तस्यैव व्यतीहारवृत्तित्वात् । तस्मादुदीचां मतेन पूर्वकालापवादः क्त्वा स्यात् । पूर्वं याचते ततोऽपमयते-ऽपमित्य याचते । अपमातुं याचत इत्यर्थः ।

(62) तथा च—“पुरीभवस्कन्द लुनीहि नन्दनं सुषाण रत्नानि इरामराङ्गनाः । विष्टञ्च चक्रं ननुविषया वली य इत्यमस्यास्य महर्दिर्ष दिवः ॥”—इति माचः ।

(63) तानि चेमानि—

६ । कन्दसि लुङ्लङ्लिटः ।	७ । लिङ्ग्यं लेट् ।	८ । उपसंवादाग्रहयोश्च ।
९ । तुमर्थं सेसेनसेषसेनृक्सेकसेगध्यैषध्यैन्कष्यैकष्यैज्शःश्रैश्रःसर्वतवेङ्तवेनः ।		
१० । प्रथे रोहिष्ठे अच्यधिष्ठे ।	११ । इशे विश्रे च ।	१२ । शकि शसुलकसुखी ।
१३ । ईन्द्रे तोसुनृकसुनौ ।	१४ । क्त्याथे तपेकेनृकीन्धलनः ।	१५ । अयचर्च च ।
१६ । भावसचणे स्थणञ्चवदिचरिहुतमिजग्निभ्यसोसुम् ।		१७ । सृपित्दोः कसुन ।

२० । परावरयोगे च ।

अस्योर्योगे गम्ये क्त्वा स्यात् । बाल्यमतिक्रम्य यौवनम् । ततः परमित्यर्थः ।
अप्राप्य नदीं गिरिः । नद्या अवर इत्यर्थः ।

२१ । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ।

पूर्वकालार्थाद् धातोः क्त्वा स्यात् समानश्चेत् कर्त्ता भवति । पीत्वा
हसति । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । स्नात्वा भुक्त्वा श्रुत्वा व्रजति । पूर्वकाले
किम् ? भुङ्क्ते जल्पति च । समानकर्तृकयोः किम् ? ब्राह्मणे भुक्तवति
सेवको व्रजति । इह

(क) भ्रमत्कृत्य पतति अक्षिणी सन्मील्य हसतीत्यादिकमुपसंख्येयम् । इह
तु स्नात्वा सुखं भवति पापं कृत्वानुतापः स्यादित्यादौ स्थितस्येति पदमध्या-
हार्यम् (64) ।

२२ । आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ।

पौनःपुण्ये धातोर्णमुल् स्यात् क्त्वा च । भोजं भोजं भुक्त्वा भुक्त्वा वा
व्रजति । “स्यायं स्यायं क्वचिद् यान्तं क्रान्त्वा क्रान्त्वा स्थितं क्वचित् ।”

२३ । न यद्यनाकाङ्क्षे ।

धातोर्यद्युपपदात् क्त्वाणमुलौ न स्याताम् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । यदय-
मधीते ततः शिते । वाक्ये साकाङ्क्षे तु यदयं भुक्त्वा व्रजति नूनमयं पठिष्यति ।

२४ । विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेषु ।

आभीक्ष्ण्यं निवृत्तम् । एषूपपदेषु धातोस्ती वा स्याताम् । अग्रे भोजमग्रे
भुक्त्वा वा व्रजति । एवं प्रथमं पूर्वम् ।

२५ । कर्मण्याक्रोशि कृञः खमुञ् ।

कर्मणि कृञः खमुञ् स्यादाक्रोशश्चेत् । चौरङ्कारमाक्षिपति । “तं
भीतङ्कारमाक्रुश्य रावणः प्रत्यभाषत ।”

(64) एवं - दिल्लीपाननगरं राज्ञी तं निशस्य प्रतिष्ठितम् । पूर्वं प्रयुजितो राज्ञी हृदयेऽभिरिबोद्धित
इति सुरतानि च तानि ते रक्षः कार संख्येयं न शान्तिरसि न इति कालिदासस्य, निरीक्ष्य संरन्ध्रानिरक्ष्ये
क्रोधितं न्यूलोरपि पक्षपात इति भारवेः, रथे च वामनं हृद्य पुनर्जन्म न विषयत इत्यादिषु प्रयोगः समर्थितः ।

२६ । खादुमि णमुल् ।

खादर्थोपपदात् कञो णमुल् स्यात् । खादुङ्कारं भुङ्क्ते । विपातनादनु-
स्वारः । मिष्टंकारं भुङ्क्ते ।

२७ । अन्यथैवकथमित्यंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत् ।

एष कञो णमुल् स्यात् सिद्धश्चेदप्रयोगः करोतिः । गतार्थत्वात् । अन्यथा
भुङ्क्ते अन्यथाकारं भुङ्क्ते । एवंकारं वक्ति । कथङ्कारमागच्छति ।
इत्थंकारं श्रेते । सिद्धाप्रयोगे किम् ? अन्यथा क्त्वा शिरो भुङ्क्ते ।

२८ । यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ।

यथातथयोर्योगिःसूयोक्तौ कञः स स्यात् । यथाकारं तथाकारं भुङ्क्ते
किं तवात्र ? यथातथयोरिति सौत्रो निर्देशः ।

२९ । कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ।

साकल्यवति कर्मणि दृशिविदोः स स्यात् । ब्राह्मणदर्शं प्रणमति । भिक्षुवेदं
भोजयति । सर्वान् भिक्षूनित्यर्थः । कर्मणि विधिः प्राक् करणे हनः (३।४।३०) ।

३० । यावति विन्दजीवोः ।

अतानयोः स स्यात् । यावज्जीवमधीते । यावद्देदं भुङ्क्ते ।

३१ । चर्मोदरयोः पूरेः ।

अनयोः पूरेः स स्यात् । चर्मपूरं तिलान् ददाति । उदरपूरं भुङ्क्ते ।

३२ । वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

वृष्टिप्रमाणगतौ पूरेः स स्यादूकारलोपश्च वा । गोष्यदप्रं गोष्यदपूरं वा
वृष्टो देवः ।

३३ । चेली क्तोपेः ।

चेलार्थोपपदे क्तोपेः स स्याद्वर्षप्रमाणे । वस्त्रक्तोपं वृष्टो देवः ।

३४ । निमूलसमूलयोः कषः ।

अनयोः कषेः स स्यात् । निमूलकाषं कषति । “समूलकाषं चकषू
वदन्तः ।”

३५ । शुष्कचूर्णं रुक्षेषु पिषः ।

एषु पिषेः स स्यात् । शुष्कपेषं पिनष्टि । चूर्णपेषम् । रुक्षपेषम् ।

३६ । समूलाकृतजीवेषु हन्क्वज् ग्रहः ।

समूलादिषु हनादेः स स्यात् । “समूलघातं न्यवधीदरींश्च” । समूलं न्यवधीदित्यर्थः । कषादयो हि गतार्था एव । सर्वत्वानुप्रयुज्यन्त इति । अज्ञत-कारं कुरुते । जीवग्राहं गृह्णाति । उक्तं कर्मणि ।

३७ । करणे हनः ।

करणोपपदाद् धन्तेः स स्यात् । पाणिघातं हन्ति । पाणिना हन्तीत्यर्थः । शरघातमरीन् हन्ति ।

३८ । स्नेहने पिषः ।

स्नेहने करणे पिषेः स स्यात् । घृतपेषं पिनष्टि घृतेन पिनष्टीत्यर्थः । तैलपेषम् पिनष्टि ।

३९ । हस्ते वर्त्तियहोः ।

हस्ते करणे वर्त्तियहोः स स्यात् । हस्तवर्त्तं वर्त्तयति । करवर्त्तं वर्त्तयति । हस्तग्राहं गृह्णाति । पाणिग्राहं गृह्णाति ।

४० । स्वे पुषः ।

आत्मात्मीयधनभ्रातिवाचिन्युपपदे करणे पुषेः स स्यात् । स्वेनापुषत् स्वपोषमपुषत् । आत्मीयपोषं रेपोषम् आत्मपोषं गोपोषं धनपोषम् पितृपोषम् बन्धुपोषं वा पुष्णाति ।

४१ । अधिकरणे बन्धः ।

४२ । संज्ञायाम् ।

आधारोपपदाद् बध्नातेः स स्यात् । गुप्ती बध्नाति गुप्तिबन्धं बध्नाति । चक्रे बध्नाति चक्रबन्धं बध्नाति । इह तु मयूरिकाबन्धं बह्वक्षणाहलिकाबन्धं बहोऽहलिकाबन्धं बह इत्युपमाने कर्मणि चेति (३।४।४५) असुलिति भाष्यम् ।

४३ । कर्त्वीर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ।

जीवे पुरुषे च कर्त्तव्युपपदे नशिवह्निभ्यां स स्यात् । जीवमेव नष्टो जीव-
नाशं नष्टः । पुरुषः सन् वहति पुरुषवाहं वहति ।

४४ । ऊर्द्धं शुषिपूरोः ।

ऊर्द्धं कर्त्तरि शुषिपूरोः स स्यात् । ऊर्द्धः श्यति ऊर्द्धशोषं श्यति ।
ऊर्द्धपूरं पूर्यते ।

४५ । उपमाने कर्मणि च ।

उपमाने कर्मणि कर्त्तरि च धातोः स स्यात् । कर्मणि । रत्ननिधायं
निहितः । घृतविलायं विलीनः । कर्त्तरि । मृगनाशं नष्टः । अजकनाशं नष्टः ।

४६ । कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ।

निमूलसमूलयोः कष (३१४।३४) इत्यादिषु णमुल्प्रकृतेरेवानुप्रयोगः
कार्यः । तथैवोदाहृतम् । स च क्रियासमभिहारानुप्रयोगवद् व्यवधानेऽपि
भवति यथा घृतनिधायमुदकं निदधातीति भागवतिः ।

४७ । उपदंशस्तृतीयायाम् ।

तृतीयान्तोपपदादुपदंशः स स्यात् । मूलकेनोपदस्य मूलकोपदंशं वा
भुङ्क्ते । इतः प्रभृति विकल्पेनोपपदसमासः । मूलकेनोपदंशं भुङ्क्त इति वा ।

४८ । हिंसार्थानाञ्च समानकर्मकाणाम् ।

तृतीयान्तोपपदे हिंसार्थात् स स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति (६५) ।
दण्डेनोपघातं वा । समानकर्मकाणां किम् ? दण्डेनाहत्य व्याघ्रं गाः
कालयति ।

४९ । सप्तम्याञ्चोपपीडरुधकर्षः ।

सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे उपपूर्वात् पीडे (६६) रुधिक्षिभ्याञ्च स

(६५) द्रावयतीत्यर्थः ।

(६६) उपपद्येन केवलं पीडेरेव योग इति भागवती भर्त्सहरिः । प्रत्येकं योग इति जयादित्यजिनेन्द्रबुद्धि-
हरदत्तमाधवभट्टोजिप्रभृतयः । तथाच धातुवन्ती माधवः—‘अत्र णमुल्विधौ उपसर्गग्रहणं पीडेरेव
विशेषणमिति भागवती । भट्टिकारस्वतन्मं मन्यते यदाह धनुररिभिरसञ्चं मुष्टिपीडं दधान इति । इदं

स्यात् । पार्श्वीपपीडं श्रुते । पार्श्वीरूपपीडं वा । स्तनोपपीडमाश्लिष्यति । स्तनाभ्यामुपपीडं वा । एवं हस्तरोधं दधद्गुरिति भट्टिः । पाणिकर्षं वट् कानन्ति । पाणिना कर्षं वा । विशेषानुपादानात् पाण्डुपकर्षम् । (67)

५० । समासत्तौ ।

सन्निधानगतौ द्वितीयासप्तम्यन्तोपपदाद् धातोः स स्यात् । केश्याहं युध्यन्ते । केशैर्याहं केशेषु ग्राहं वा ।

५१ । प्रमाणे च ।

आयामगतौ पूर्वोक्तोपपदात् स स्यात् । द्रङ्गुलोत्कर्षं दण्डिकां (68) छिनन्ति । “द्रङ्गुलोत्कर्षमङ्गानि च्छिन्दानो द्विषतां युधि ।”

५२ । अपादाने परीप्सायाम् ।

अपादानोपपदाद्धातोस्वरायां स स्यात् । शय्योत्थायं भुङ्क्ते ।

५३ । द्वितीयायाञ्च ।

कर्मापपदाद् धातो स्वरयां स स्यात् । लोष्टग्राहं युध्यन्ते । इह त्वरायामिति नानुवर्त्तत इत्याहुः । तेनैकवर्जमिति (६।१।१५८) णमुल् सिध्यति ।

५४ । स्वाङ्गेऽध्रुवे ।

स्वाङ्गे कर्मणि धातोः स स्यात् । अक्षिनिकोचं हसति । भ्रूक्षेपं वक्ति । अध्रुवे किम् ? उत्क्षिप्य शिरः कथयति । यत्र च्छिन्ने प्राणी म्रियते तद् ध्रुवम् ।

तावत् साहसमात्रं यदाचार्येण प्रयुक्तस्यातन्वलाङ्गीकरणम् । यदपि पीडिनैव सन्त्वन्वकथनं तदपि न न्याय्यम् । बह्वचकसास्य पूर्वनिपातायोगात् । अतएव वृत्तिन्यासपदमञ्जर्यादिषु सन्त्वन्वोऽङ्गोक्तः ।” इति । अतएवाह हरिद्वीक्षितः—“धगुररिभिरसञ्चं सुष्टपीडं दधान इति भट्टिप्रयोगे तु न णमुलन्तम् । किन्तु चञ्जन्तम् । क्रियाविशेषणत्वाच्च द्वितीयं बोध्यम् ।” इति (शब्दरत्ने) । किञ्च बाह्वृपपीडमाश्लिष्य जगाह्वां निशावर इति भट्टी णमुल्प्रयोगः । दक्षिणि च—“तामेव संहिसोरुमूरुपपीडं भुजोपपीडञ्चोपगुह्य तल्पेऽभिरमयन्नल्पामिव तां निशामत्यनैषम् ।” इति (दशकुमारचरिते ।) यो रथे दुरुपस्थानो हस्तरोधं दधद्गुरिति च भट्टिप्रयोगो भागवतमतसंवादी । पुरुषोत्तमेन च भर्तृहरिमतमेवावुष्टतम् ।

(67) “पाणिभ्यामुपकथ्य हन्त स कथं कथं मया नापिंत इति ज्ञापिं स्यादेवेति भाषावृत्त्यर्थेविहती दृष्टिधरचक्रवर्ती ।

(68) अलो दखी दखी । दख्येव दखितीति दृष्टिधरः । उच्यते तु खखिक्तामिति पाठः ।

५५ । परिक्रिश्यमाने च ।

क्लेशिनि स्वाङ्गे कर्मणि स स्यात् । उरःप्रतिपेधं युद्धान्ते । ध्रुवार्थोऽयं योगः ।

५६ । विशिपतिपदिस्कन्दां व्यापमानासेव्यमानयोः ।

कर्मण्युपपदे विश्यादेः स स्याद् द्रव्यस्य व्याप्तिः क्रियायाञ्च नित्यता चेत् । गेहप्रवेशमास्ते । “लतानुपातं कुसुमान्यगृह्णात् ।” मण्डपानुप्रपादमास्ते । नद्यवस्कन्दमाचामति । असमासे तु नित्यवीक्षणयो (८।१।४) रिति द्विक्रिः । गेहं गेहं प्रवेशमिति गेहं प्रवेशं प्रवेशमिति वेत्यादि ।

५७ । अस्यतिटपोः क्रियान्तरे कालेषु ।

काले कर्मणि क्रियाव्यवधायकेऽस्यतिटपिभ्यां स स्यात् । द्वाहात्यासं गाः पाययति । द्वाहतर्षम् । द्वाहमतिक्रम्येत्यर्थः ।

५८ । नाम्नादिशिग्रहोः ।

नाम्नि कर्मण्यादिशिग्रहिभ्याञ्च स स्यात् । नामादेशमाचष्टे । नाम-
ग्राहं स्तौति ।

५९ । अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्यानानि कृञः क्त्वाणमुलौ ।

अव्ययोपपदात् कृञः क्त्वाणमुलौ स्यातामनिष्ठाख्यानञ्चेत् । ब्राह्मण पत्रस्ते जातः । किं तर्हि वृषलो नीचैःकृत्याचष्टे ? नीचैःकारं वा । उच्चैर्हि प्रियाख्यानं युक्तम् । “आवेदयन्तः चित्तिपालमुच्चैःकारं मृतं रामवियोग-
शोकात् ।” उच्चैःकृत्य वा । नीचैरिहाप्रियाख्यानं युक्तम् ।

६० । तिर्य्यच्च्यपवर्गे ।

तिर्य्यगुपपदात् कृञस्तौ स्यातां समाप्तौ । तिर्य्यक्कृत्य गतः । तिर्य्यक्-
कारं वा । समाप्येत्यर्थः ।

६१ । स्वाङ्गे तसप्रत्यये कृभ्वोः ।

तसप्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे कृभूभ्यां तौ स्याताम् । सुखतःकृत्य गतः ।
सुखतःकारं वा । पृष्ठतोभूय पृष्ठतोभावं वा ।

६२ । नाधार्थप्रत्यये च्चार्थे ।

नार्थे धार्थे च च्चार्थे उपपदे कभूभ्यां तौ स्याताम् । नानाकृत्य गतः । नानाकारं वा । नानाभूय नानाभावं वा । धार्थे । द्विधाकृत्य द्विधाकारं वा । द्वैधंभावं द्वैधभूय वा । प्रत्ययग्रहणं किम् ? पृथक् कृत्वा ।

६३ । तूष्णीमि भुवः ।

तूष्णींशब्द उपपदे भुवस्ती स्याताम् । तूष्णीभूयास्ते । तूष्णीन्भावं वा ।

६४ । अन्वचानुलोम्ये ।

अन्वगुपपदाद् भुवस्ती स्यातामानुकूल्यच्चेत् । अन्वग्भूयास्ते । अन्वग्भावं वा । उक्तानि तृतीयाप्रभृतीनि यान्यमा क्ताप्रत्ययेन च वा समस्यन्ते ।

६५ । शकधृषञ्जाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्वर्थेषु तुमुन् ।

शकाद्यर्थोपपदाद् धातोः सुमुन् स्यात् । शक्नोति भीक्तुं बालकः । अर्हति दातुम् । अस्ति भोक्तुम् । विद्यते भोक्तुम् । अक्रियार्थोपपदार्थोऽयं विधिः ।

६६ । पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ।

पर्याप्तिः परिपूर्णता । तद्वचनेष्वलमर्थविशिष्टेषु धातोः सुमुन् स्यात् । अलं भोक्तुम् । पारयति दातुम् । पर्याप्तिवचनेषु किम् ? अलं भुक्त्वा । अलं कृत्वा । गतं धातुसम्बन्धतुमर्थाभ्याम् ।

६७ । कर्त्तरि कृत् ।

अनुक्तार्थाः कृतः कर्त्तरि स्युः । ओदनस्य पाचकः । पक्त्वान् । नन्दनः । याही । पचः ।

(क) अव्ययकृतो भावे भवन्तीत्युक्तम् ।

६८ । भव्यगीयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा ।

समेते कर्त्तरि वा स्युः । भव्योऽयम् । भव्यमनेन । गीयोऽयं साम्नाम् । गीयान्यनेन सामानि ।

६६ । लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः ।

लकाराः कर्त्तरि स्युः कर्मणि च । अन्नं पचति । पचतेऽन्नम् ।
अकर्मकेभ्यो भावे कर्त्तरि च । शिते विप्रः । शय्यते विप्रेण ।

७० । तयोरेव कृत्यक्तखलर्याः ।

एते भावकर्मणोरेव स्युः । कर्त्तव्यः कटोऽनेन । कार्यः । कृतः ।
खलर्ये । ईषत्करः । अकर्मकाद् भावे । भवितव्यमनेन । भूतम् । दुराढ्यम्-
वम् । ईषदाढ्यम् ।

७१ । आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ।

क्रियारम्भे क्तः कर्त्तरि श्यात् । भावकर्मणोश्च । प्रभुक्त ओदनं विप्रः ।
प्रभुक्त ओदनो विप्रेण ।

७२ । गत्यर्थकर्मकस्त्रिषशौडस्थ्यासवसजनरुहजौर्य्यतिभ्यश्च ।

एभ्यः क्तः कर्त्तरि स्यात् । ग्रामं गतः पान्यः । प्रस्थितः । यातः ।
अकर्मकात् । आसितः । स्थितः । आङ्पूर्वस्त्रिषादेः । आस्त्रिष्टः कन्याम् ।
अतिशयितो गुरुम् । उपास्थितस्तम् । उपासितस्तम् । अनुषितस्तम् ।
अनुजातस्तम् । आरुढस्तम् । अनुजीर्णस्तम् । चकाराद् यथाप्राप्तञ्च ।
गतो ग्रामोऽनेन । गतमनेन । चकारोऽवानुवर्त्तते । ततोऽधिकविधानाद्
व्यवसितप्रतिपन्नादिसिद्धिः । (69)

७३ । दाशगोघ्नौ संप्रदाने ।

एतावन्न निपात्येते । गुणवान् ब्राह्मणो दाशः (70) । गोघ्नोऽतिथिः ।

७४ । भीमादयोऽपादाने ।

एतेऽत्र साधवः स्युः । भीमः । भीष्मः । भयानकः । रहः । खलतिः ।
रत्नः । प्रपतनः । समुद्रः ।

७५ । ताभ्यामन्यत्रोणादयः ।

सम्प्रदानापादानाभ्यामन्यत्रोणादयो ज्ञेयाः । वृत्तं वर्त्म । भसितं भस्म ।

(69) व्यवसितप्रतिपन्नादिसिद्धिरिति पाठान्तरम् ।

(70) दाश दान इत्यस्माद् दीयतेऽस्मादिति दाशशब्दः सम्प्रदाने

७६ । त्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः ।

एभ्योऽधिकरणे त्तः स्यात् । चकाराद् यथाप्राप्तञ्च । ध्रौव्यार्था अकर्मकाः । इदमेवामासितम् । इदानीनासितम् । अयमत्रासितः । इदमहेः सृप्तम् । इदमहिना सृप्तम् । अयमहिना सृप्तो देशः । इहाहिः सृप्तः । भक्षणार्थात् । इदमस्य भुक्तं स्थानम् । इदानीन भुक्तम् । भुक्तोऽनेनीदनः । इह च विभक्ता भ्रातरो भुक्ता ब्राह्मणाः पीता गाव इति भावक्तान्तान् मत्वर्थीयोऽकारः । (71)
उक्ताः कृतः ।

७७ । लस्य ।

अधिकारोऽयम् ।

७८ । तिप्तस्मिसिपथस्यमिब्वस्मस्तातान्मथासाथां-
ध्वमिड्वहिमहिड्व् ।

लस्य स्थानेऽमी तिवादयःस्युः । भवति भवतो भवन्ति । पचते पचेते पचन्ते । भूयते भावे । पच्यते कर्मणि । एवं लिङ्गादावुच्चेयम् ।

७९ । टित आत्मनेपदानां टेरे ।

टित्कारात्मनेपदे टिभागस्यैकारादेशः स्यात् । पचते । पचन्ते । पचेति । पक्तासाथे । पच्यते । कथं पचमानः ? प्रकृतस्य तडो ग्रहणात् ।

८० । थासः से ।

टित्कारस्य थासः सेः स्यात् । पचसे । क्रियसे ।

८१ । लिटस्तभयोरेशिरेच् ।

लिटो यौ तभौ तयोरेशिरेचौ स्याताम् । पेचे । पेचिरे ।

८२ । परस्मैपदानां णलतुसुस्यलथुसणल्वमाः ।

लिटः परस्मैपदानां णलादयःस्युः । अर्थान्तरतम्येन स्थान्यादेशव्यवस्था ।

(71) एवञ्च स वणिंलिङ्गी विदितः समर्थयाविति पातुर्न प्रथमं व्यवस्थिति जलं युष्माकपीतिषु धेयादि प्रकीर्णाः समाचेया इत्याहुः ।

शब्दसाम्याभावात् । चकार चक्रतुश्चक्रुः । चकर्थं चक्रथुः । यस्यान्तादेशे
प्रयोजनाभावात् सर्वादेशोऽकारः । चक्र । चकार चकार चक्रव चक्रम ।

८३ । विदो लटो वा ।

वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद विदतुर्विदुः । वेत्य
वितृष्टुर्वेद । वेद विद विद्म । पक्षे वेत्ति वित्तः विदन्तीत्यादि ।

८४ । ब्रुवःपञ्चानामादित आहो ब्रुवः ।

ब्रूजो लटः परस्मैपदादिपञ्चकस्य पञ्चैव णलादयो वा स्युः । ब्रुवषा-
हादेशः । आह । आहतुः । आहुः । आत्य । आहथुः । पक्षे ब्रवीति ।
ब्रूतः । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि । ब्रूथः ।

८५ । लोटो लङ्वत् ।

लोटो लङ्वत् कार्यं स्यात् । तातंतसलोपश्च । पचताम् । पचतम् ।
पचत । पचाव । पचाम ।

८६ । एरुः ।

लोङ्ङिकारस्य उः स्यात् । पचतु । पचन्तु ।
(क) हिन्योरुत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । लुनीहि । करवाणि । पचानि ।

८७ । सेर्च्चापिच्च ।

लोटः सिपो हिः स्यात् । स चापित् । लुनीहि । राधुहि ।

८८ । वा छन्दसि ।

छान्दसम् ।

८९ । मेर्निः ।

लोटो सिपो निः स्यात् । भवानि । पचानि ।

९० । आमेतः ।

लोङ्ङिकारस्याम् स्यात् । कुरुताम् । कुर्वाताम् ।

९१ । सवाभ्यां वामौ ।

लोटः सवाभ्यामेकारस्य वामौ स्याताम् । आहं कुरुष्व । कुरुष्वम् ।

६२ । आडुत्तमस्य पिच्च ।

लोडुत्तमपुरुषस्याडागमः स्यात् । स च पित् । करवाणि । तनवानि ।
करवाव । तनवाव ।

६३ । एत ऐ ।

लोडुत्तमपुरुषस्य एत ऐकारादेशः स्यात् । आमपवादः । तनवै ।
तनवावहै । अत्र लेटः पञ्चसूत्री छन्दोभागः (72) ।

लोपः परस्मैपदेषु (३।४।६७) । स उत्तमस्ये- (३।४।६८) त्येतद्द्वयमधिक्रियते ।

६६ । नित्यं डितः ।

डितो लकारस्योत्तमपुरुषसकारस्य लोपः स्यात् । नित्यग्रहणमेक-
वृत्तौ (73) सार्थकम् । अपचाव । अपचाम । पचेव । पचेम । अपास्व ।
अपास्व । अपव्याव । अपव्याम ।

१०० । इतश्च ।

डिल्लकारस्येकारस्य लोपः स्यात् । अपचत् । पचेत् । अपचः । परस्मै-
पदेष्वित्येष । अपचावहि ।

१०१ । तस्यस्यमिपां तान्तन्तामः ।

डिल्लकारस्य तसादेस्तामादयः स्युः । अपचताम् । अपचतम् । अपचत ।
अपचम् ।

१०२ । लिङः सीयुट् ।

लिङः सीयुडागमः स्यात् । कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कृषीष्ट ।
कृषीयास्ताम् ।

(72) । इयच्च सा पञ्चसूत्री—

२४ । लेटोऽजाटी । २५ । आत ऐ । २६ । वेतोऽन्यव । २७ । इतश्च लोपः
परस्मैपदेषु । २८ । स उत्तमस्य ।

(73) एकवृत्तौ मुख्यावृत्तौ प्रधानवृत्तौ यत्र ऋन्दिस्त्वौकिकभागी त्रिविधेति इति यावत् । छन्दसि
सप्तोपस्य पाणिन्यादाद् भाषायान्तु नित्यत्वात् । केवललोकिकवृत्तौ तु नित्यग्रहणं निरर्थकमिति भावः ।
Vide the note on 1. 1. 16.

१०३ । यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिञ्च ।

लिङ्गः परस्मैपदेषु यासुडागमः स्यात् । स च ङित्कार्यं करोति ।
कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः । क्रियात् । क्रियास्ताम् । क्रियासुः ।

१०४ । किदाशिषि ।

आशिषि लिङ्गो यासुट् कित् स्यात् । इज्यात् । जागर्थ्यात् । आशिषि
किम् ? विध्यादौ । यजेत् । जागृयात् ।

१०५ । भस्य रन् ।

लिङ्गो भस्य रन् स्यात् । पचेरन् । कुर्वीरन् । कषीरन् ।

१०६ । इटोऽत् ।

लिङ्ग इटोऽत् स्यात् । कुर्वीय । कषीय ।

१०७ । सुट् तिथोः ।

लिङ्गस्तथयोः सुडागमः स्यात् । कषीष्ट । कषीष्ठाः ।

१०८ । भेर्जुस् ।

लिङ्गो भेर्जुस् स्यात् । पचेयुः । पथासुः ।

१०९ । सिजभ्यस्तविद्भिश्च ।

एभ्यः परस्य ङित्कारस्य भेर्जुस् स्यात् । सिच् । अकार्षुः । अभ्यस्तस्य ।
अजागरुः । विदेः । अविदुः ।

११० । आतः ।

आदन्तादेव सिज्लुगन्ताञ् भेर्जुस् स्यात् । अदुः । अधुः । नेह ।
अभूवन् ।

१११ । लङ्गः शाकटायनस्यैव ।

११२ । द्विषश्च ।

आदन्ताद् धातोर्द्विषश्च परस्य लङ्गः शाकटायनस्य मतेन भेर्जुस् स्यात् ।
अयुः । अयुः । अद्विषुः । अध्येषाम् । अयान् । अयान् । अद्विषन् ।
उक्तास्तिङ्गः ।

११३ । तिङ् शित् सार्वधातुकम् ।

तिङ् शित् प्रत्ययः सार्वधातुकनामा स्यात् । नयति । रोदिति । पश्यते । उत्पिबः । शूरमन्थः । कुर्वाणः । कुर्वन् ।

११४ । आर्द्धधातुकां शेषः ।

धातोरित्थेवं (३।१।७) विहितस्तिङ्शिन्नगमन्थः शेष आर्द्धधातुकनामा स्यात् । भविता । भविष्यति । भवितव्यम् । भवितुम् ।

११५ । लिट् च ।

एवकारोऽनुवर्त्तते । लिङादेश आर्द्धधातुकसंज्ञ एव स्यात् । पेचिथ । शेकिय । जम्बे ।

११६ । लिङाशिषि ।

आशीर्लिङासंधातुकसंज्ञ एव स्यात् । पविषीष्ट । आशिषि किम् ! पुनीषात् ।

११७ । छन्दस्युभयथा ।

छान्दसम् । उक्तं धातोः (३।१।७) ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ तृतीयाध्यायस्य

चतुर्थः पादः ॥ ३।४ ॥ समाप्तश्च तृतीयोऽध्यायः ।

धातुसम्बन्धपादश्च समाप्तः ।

६ । उगितश्च ।

उगितो ङीप् स्यात् । गोमती । श्रेयसी । पचन्ती । अतिभवती ।

(क) धातोरुगितः प्रतिषेधः । उखास्त्रत् । पर्णध्वत् ।

(ख) अञ्चतेञ्चोपसंख्यानम् । प्राचो । प्रतीची ।

७ । वनो र च ।

वनन्ताद् ङीप् स्याद्भ्रशान्तादेशः । धीवरी । पीवरी । परलोकदृशरी । स्वर्लोकदृशरी । सहस्रत्वरी । सुत्वरी । कथमतिशुनी निःशुनी ? अर्थवद्-
ग्रहणात् ।

(क) वनो न इग्र इति वक्तव्यम् । इग्रः परो यो वंस्तदन्तान् ङीभ्रो
न स्तः । राजयुष्मा स्त्री । शर्वरीशब्दस्त्रीणादिको वरट्प्रत्ययान्तः ।

८ । पादोऽन्यतरस्याम् ।

पादन्तान् ङीप् स्याद्वा । द्विपदी द्विपाद्वा ।

९ । टाबृचि ।

ऋचर्थे पादन्ताद् टाप् स्यात् । द्विपदा त्रिपदा ऋक् ।

१० । न षट्स्वस्त्रादिभ्यः ।

षट्संज्ञकेभ्यः स्वस्त्रादिभ्यश्च (1) स्त्रीप्रत्ययो न स्यात् । पञ्च स्त्रियः । एवं
सप्त । नव । कति । तदन्तेऽपि निषेधः । प्रियपञ्चानो वेष्ट्याः । स्वस्त्रादेः ।
स्वसा । तिस्रः । चतस्रः । ननान्दा । दुहित्वा । याता । माता । नमेति
भागुरिः । (2)

११ । मनः ।

मनन्तान् ङीञ्च स्यात् । पामा । पामानौ । सीमा । सीमानौ ।
तदन्तेऽपि । अतिपटिमा । अतिपटिमानौ ।

(1) "स्वसा तिस्रचतस्रश्च ननान्दा दुहिता तत्रा । याता जातेति समेति स्वसादय उदाहृताः ॥" इति ।

(2) अन्ते तु नष्टीति । तथाचानरः—नष्टो पीचो सुवात्मजेति ।

१२ । अनो बहुव्रीहेः ।

अन्नन्ताद् बहुव्रीहेर्डीक् स्यात् । सुपर्वा । सुपर्वाणो । बहुव्रीहेः किम् ?
सुराज्ञी । (३)

१३ । डानुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।

मन्नन्तादन्नन्ताच्च बहुव्रीहेर्डीक् वा स्यात् । सीमाः सोमानः । सुपर्वाः
सुपर्वाणः । अनिनस्मन्प्रहणेष्वर्थवद्प्रहणाभावात् । सुपटिमाः सुपटिमानः
स्त्रियः । निर्गरिमाः निर्गरिमाणः । अन्यतरस्यांप्रहणाद् डाप्प्रतिषेधाभ्यां
मुक्ते डीन्नाविति भाष्यम् । बहुसुत्वरी नगरी ।

१४ । अनुपसर्जनात् ।

वक्ष्यमाणस्त्रीप्रत्यय उपसर्जनाच्च स्यात् । बहुकुरुचरा नगरी । बहुकुकुटा
शटवी ।

१५ । टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रत्तयपठक्ठञ्कञ्-
कारप्ल्युनाम् । (४)

एतदन्तेभ्यः स्त्रियां डीप् स्यात् । टित् । कुरुचरी । गायत्री । सायन्तनी ।
टित्त्वमामर्थ्याद् नदद् नदी । घेट् स्तनन्धयी । ठः । वैतन्धी । अण् । कुम्भकारी ।
भङ्गकारी सेना । औपगवी । अञ् । औत्सी । वैदी । द्वयसच् । जानुद्वयसी ।
दघ्नच् । जानुदघ्नी । मात्रच् । जानुमात्री । तयप् । द्वितयी । द्वयी । उभयी ।
पञ्चतयी । ठक् । आञ्चिकी । ठञ् । लावणिकी । कञ् । यादृशी । तादृशी ।
कारप् । नक्षत्री । जित्वरी । गत्वरी । ख्युन् । सुभगङ्करणी ।

(क) नञ्छञ्जीककः । स्त्री । पौञ्ची । शास्त्रीकी । तार्तायीकी ।
हैतीयीकी । तीयादीकक् (४।२।७, वा) ।

१६ । यञञ्च ।

अपत्ययञन्तान् डीप् स्यात् । गार्गी । वात्सी ।

(३) एवमतिपर्वणौ निःशंसंबौध्यादयोऽपि तत्पुत्रव एवेति ।

(४) टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रत्तयपठक्ठञ्कञ्कारप इत्येवार्थं सूत्रम् । ख्यानामिति तु वीर-
भक्षिमम् ।

१७ । प्राचां ष्फ स्तद्धितः ।

यजन्तात् तद्धितसंज्ञकः ष्फः स्यात् । पिच्चान् ङीष् । गार्ग्यायणी । वाख्यायनी । प्राचां किम् ? गार्गी । वाक्सी ।

१८ । सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ।

गर्गाद्यन्तर्गणाङ्गोहितादेः कतशब्दान्ताद् यजन्तान् नित्यं ष्फः स्यात् । लोहित्यायनी । सांशित्यायनी । कात्यायनी । सर्वत्रग्रहणाच्चाव्ययेषुऽपि । भावव्यायनीति स्मृतिः ।

१९ । कौरव्यमाण्डूकाभ्याञ्च ।

स्यान्तात् कुरुशब्दादपत्याणन्ताच्च मण्डूकात् ष्फः स्यात् । कौरव्यायणी । माण्डूकायनी । तस्येद (४।३।१२०) मित्यस्यन्तात् कौरवी सेना । माण्डूकी भार्या ।

(क) इजन्तादासुरेरुपसंख्यानम् । आसुरायणी कन्या । ष्फस्य तद्धितत्वे यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपः ।

२० । वयसि प्रथमे ।

प्रथमवयवचनान् ङीष् स्यात् । प्रथमग्रहणमचरमोपलक्षणार्थम् (५) । कुमारी । वर्करी । तरुणी । वधूटी । चिरण्टी । कथं कन्या ? निपातनात् ।

• २१ । द्विगोः ।

द्विगो ङीष् स्यात् । पञ्चपूली । त्रिलोकी । षड्चरी । चिफलेति तु वैश्वकवृद्धेः ।

२२ । अपरिमाणविस्ताचितकम्बलीग्रभ्यो न तद्धितलुकि ।

एतदन्ताद् द्विगोस्तद्धितलुकि ङीम् न स्यात् । अपरिमाचान्तात् । पञ्चभिरश्लैः क्रीता पञ्चाश्या । चिग्रता । द्विपर्षा । कालः संख्या च न परिमाणम् । विस्ताचान्तात् । द्विविस्ता । इगचिता । त्रिकम्बल्या । तद्धितलुकि किम् ? समाहारे दशमती ।

(5) "वाच्यं स्यात् पञ्चमाद्यान् पौनखं दशमावधि । कैशोर मा पञ्चदशद् वीचनं जाद ततः परम् ॥"

२३ । काण्डान्तात् क्षेत्रे ।

काण्डान्ताद् द्विगोस्तद्वितलुकि ङीम् न स्यात् । हे काण्डे प्रमाणमस्त्राः ।
द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः । प्रमाणे लो द्विगो (५।२।३७, वा) रिति माचचो लुक् ।
क्षेत्रे किम् ? द्विकाण्डी रज्जुः ।

२४ । पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ।

पुरुषात् प्रमाणाघाद् द्विगोस्तद्वितलुकि ङीम् वा स्यात् । द्विपुरुषी
द्विपुरुषा वा परिखा ।

२५ । बहुव्रीहे रूधसो ङीष् ।

रूधसन्ताद्बहुव्रीहेऽङीष् स्यात् । डाप्-प्रतिषेध ङीपां बाधा । कुण्डोष्ठी ।
घटोष्ठी ।

२६ । संस्त्राव्ययादे ङीप् ।

एतदादेर्बहुव्रीहे रूधसन्तान् ङीप् स्यात् । चतुरष्ठी । निरूष्ठी । खरि भेदः ।

२७ । दामहायनान्ताच्च ।

संस्थादेरित्येव । दामहायनान्ताद् बहुव्रीहे ङीप् स्यात् । द्विदाम्नी ।
विदाम्नी । हायनान्ताद्द्वयस्यभिधानम् । त्रिचतुर्भ्यां षत्वञ्च । द्विहायनी ।
विहायणी । चतुर्हायणी ।

२८ । अत्र उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ।

उपधालोपयोग्यादत्रन्ताद्बहुव्रीहे वा ङीप् स्यात् । सुराप्ती । बहुतष्ठी ।
सुराप्ती । भूरिधाप्ती विद्या । ङीपा मुक्ते डाप्-प्रतिषेधौ । सुराजे सुराजाना-
विति । उपधालोपिनः किम् ? सुपर्वाणो सुपर्वे ।

२९ । नित्यं संज्ञाच्छन्दसोः ।

ङीप् स्यात् । सुराप्ती नाम नगरी । छन्दसि नोदाङ्गियते ।

३० । केवलमामकभागधियपापापरसमानार्थ्यकृतसुमङ्गल-
भेषजाच्च ।

एभ्यो नवभ्यः संज्ञायां ङीप् स्यात् । केवली नाम ष्योतिः । मामकी

देवता । पापी । अपरी । समानी हृन्दः । सुमङ्गली । संज्ञायामित्येव ।
मामिका बुद्धिः । सुमङ्गला नारी ।

३१ । रात्रेश्चाजसौ ।

रात्रिशब्दात् संज्ञायां ङीप् स्यात् । रात्री । अजसौ किम् ? रात्रयः ।

(क) अजसादिष्विति वक्तव्यम् । रात्रिम् । रात्रिभिरित्यादि । कथं
तिमिरपटशैरवगुण्डिताश्च रात्रय इति ? कृदिकारादिति (४।१।४५, ग, सू)
ङीष् ।

३२ । अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ।

अनयो ङीप् स्यान्नुगागमश्च । मतोर्वत्वश्च निपातनात् । अन्तर्वत्री
गर्भिणी । पतिवत्री सभर्तृका ।

३३ । पत्युर्नी यज्ञसंयोगे ।

पत्युर्ङीप् स्यान्नञान्तादेशो यज्ञसंयोगश्चेत् । पत्नी ब्राह्मणस्य । कथं पत्नी
शूद्रस्येति ? उपमानात् । (६)

३४ । विभाषा सपूर्वस्य ।

सपूर्वपदस्य पत्युर्ङीप्कारौ वा स्याताम् । वृद्धपत्नी वृद्धपतिः । “दृष्टा
मया रामपतिः प्रमन्युः ।”

३५ । नित्यं सपत्न्यादिषु ।

एषु नित्यं ङीम्नकारौ स्याताम् । सपत्नी । “कामेकपत्नीव्रतदुःख-
शीलाम् ।” वीरपत्नी । भ्रातृपत्नी । पुत्रपत्नी ।

३६ । पूतक्रतोरै च ।

अतो ङीप् स्वादैकारञान्तादेशः । पूतक्रतोर्भाष्यां पूतक्रतायी ।

३७ । वृषाकपाम्नि कुसितकुसौदानामुदात्तः ।

एषां ङीप् स्वादैकारञान्तादेशः । वृषाकपायी वृषाकपेर्भाष्या ।
अन्नायी ।

३८ । मनो रौ वा ।

मनोर्डीप् स्यादैकारौकारादेशौ च । मनोः स्त्री मनायी मनावी ।
मनुरपीत्येके । नेत्यन्धे ।

३९ । वर्णादनुदात्तात् तोपधात्तो नः ।

तोपधादर्णवाचिनो डीप् स्याद्वा । तकारस्य च नकारः । एनी ।
श्वेनी । हरिणी । रोहिणी । पक्ष एता । श्वेता । हरिता । रोहिता ।
अनुदात्तात् किम् ? श्वेता । अत इत्येव । शितिः स्त्री ।

(क) असितपलितयोः प्रतिषेधः । असिता । पलिता ।

(ख) क्लमित्येके । “गतो गणस्तूर्णमसिक्लिकानाम् ।” पलिक्ली ।

(ग) पिशङ्गादुपसंख्यानम् । “मध्येसमुद्रं ककुभः पिशङ्गीः ।”

४० । अन्यतो डीष् ।

तोपधादन्यतो वर्णादनुदात्तान् डीष् स्यात् । सारङ्गी । कल्याणी ।
श्वनी । अनुदात्तात् किम् ? कृष्णा । कपिला ।

४१ । षिद्गौरादिभ्यश्च ।

षितो गौरादेश्च डीष् स्यात् । नर्त्तकी । रजकी । खनकी । दंष्ट्रेत्वजादि-
पाठात् । गौरी । मत्सी । मनुषी । द्रोणी । आमनकी । वदरी ।
धातकी । विम्बी । रेवती । पिप्पली । पृथिवी । शमी ।

४२ । जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनीलकुशका-
मुककबराद् वृत्त्यमत्तावपनाक्लत्रिमाश्राणास्थौलप्रवर्णानाच्छादना
ज्योविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ।

जानपदाद्येकादशकाद् यथाक्रमं वृत्त्यादावर्धं डीष् स्यात् । जानपदी
वृत्तिः । कुण्डी भाण्डम् । गोणी आवपनम् । खली अक्लत्रिमा भूः । भाषी
श्राणा । पक्वत्वर्थः । नागी स्थोन्धवती । काली कृष्णवर्णा ।

(क) नीलात् प्रास्थोषधोः । नीली वङ्गवा । नीली भोषधिः ।

(ख) सञ्जायां वेत्येके । नीली नीला । कुशी लौहविकारः । कामुकी
मैथुनेच्छावती । कवरी केशवेशः ।

४३ । शोणात् प्राचाम् ।

शोणौ । प्राचां किम् ? शोणा ।

४४ । वीतो गुणवचनात् (७) ।

गुणवचनादुदन्ताद्वा ङीष् स्यात् । पट्टी पटुः । तन्वी तनुः । गुर्वी गुरुः ।

(क) खरुसंयोगोपधयोः प्रतिषेधः । खरुः । कद्रुः । पाण्डुः स्त्री ।

४५ । बह्नादिभ्यश्च ।

बह्नादेर्वा ङीष् स्यात् । बह्नयः । बह्ववः । रात्रिः । रात्री । जग्ने
कालरात्रीवेति भट्टिः । एवं शकटि । श्राटि । शक्ति । शारि । यष्टि । पश्चति ।
युवति (४) । कल्याण । उदार । चण्ड । विकट । विगङ्गट ।

(१) इतः प्राण्यङ्गात् । कटी । धमनी । औषी ।

(२) ङादिकारादङ्गिनः । धरणी ।

(३) सर्वतोऽङ्गिन्नर्थादित्येके । रजनी । राजी । सुरभी । भूमी । अङ्गिन्न-
र्थात् किम् ? अकरणिः । इतश्छन्दःसूत्रे हे ।

४६ । नित्यञ्छन्दसि ।

४७ । भुवश्च ।

४८ । पुंयोगादाख्यायाम् ।

यत् पुमाख्यं पुंयोगात् स्त्रियां वर्त्तते ततो ङीष् स्यात् । गणकी । प्रठी ।

(क) गोपालिकादीनां प्रतिषेधः । गोपालिका स्त्री ।

(ख) सूर्याद् देवतायां चान् वक्तव्यः । सूर्यस्य देवता स्त्री सूर्या ।
अन्या तु सूरी ।

(७) यत् तु सञ्चे निविशतेऽपैति प्रथम् जातिषु दृश्यते । चापेयशक्तियाजस्य सोऽसत्त्वप्रकृति गुणः ॥१॥ इति
सपैतन्वञ्जहात्यन्वद दृष्टो द्रव्यान्तरञ्चि । वाचकः सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्वी गुणः कृतः ॥२॥ इति वा गुणसम्ब
'तदिकदिशुक्तिमात्रम् । अत्रुविशेषणानां वैयर्थ्यात् । भाष्यकृताऽव्याख्यानाच्च ।" इति नागेशः । बभूवुतस्य
गुणवचनशब्देन कृदन्त-तद्धितान्त-समस सर्वनाम-जाति-संख्या संज्ञाशब्दातिरिक्तशब्दो गृह्यते । आकडाप
(१७४१) भाष्यत सद्येव लाभात् । अतएव दयालुशयालुप्रभृतौनां व्यावृत्तिः ।

(४) युवतिशब्दस्यैव पाठः । तेन पञ्चे ङीष् । युवती । नतु युवन्नित्यस्य । तेन यूनीति रूपमप्यपि
नीहम् । Vide note on 4. 1. 77.

४६ । इन्द्रवरुणभवशव्यैरुद्रमृडुहिमारख्ययवयवनमातुला-
चार्याणामानुक् ।

एभ्यो ङीष् स्यादानुगागमश्च । इन्द्रादेः स्त्री इन्द्राणी । वरुणानी ।
मृडानी ।

(क) हिमारख्योर्महत्त्वे । हिमानी । अरुणानी ।

(ख) यवाहोषे । यवानी ।

(ग) यवनास्त्रियाम् । यवनानी लिपिः (९) ।

(घ) उपाध्यायमातुलाभ्यामानुग्वा । उपाध्यायानी । मातुलानी । पक्षे
उपाध्यायी । मातुली ।

(ङ) आचार्यादणत्वञ्च । आचार्यानी ।

(च) अर्थ्यक्षत्रियाभ्यां वा ङीषानुक्तौ । अर्थ्या अर्थ्याणी । क्षत्रिया
क्षत्रियाणी । पंयोगे त्वर्यी क्षत्रियी ।

५० । क्रौतात् करणपूर्वात् ।

ङीष् स्यात् । धनक्रोती । मनमाक्रीती । मा हि तस्य धनक्रीता
प्रार्थभ्योऽपि गरीयसीति टावन्तेन समासः ।

५१ । क्तादल्पाख्यायाम् ।

करणपूर्वात् क्तादल्पाख्यायां ङीष् स्यात् । अभ्रविलिप्ती योः । स्रपविलिप्तौ,
पात्रौ । अक्षरविलिप्ती जिह्वा ।

५२ । बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् ।

अन्तोदात्तात् क्तान्तबहुव्रीहे ङीष् स्यात् । उरुभिन्नी । केगविलूनी ।
इह पाणिगृहीती भार्याविशेषे । दन्तजाताऽक्ततामासजाताक्षरजाता-
सुखजातासुकृतादयस्त्वजादिपाठात् ।

(९) Some say यवनानी लिपिः refers to the Greek alphabet or the letters used
by the Bactrians. Others assert that the Egyptian Hieroglyphics were meant
by it.

५३ । अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ।

अस्वाङ्गपूर्वपदादनन्तरो ङीष् वा स्यात् । सारङ्गजग्धी सारङ्गजग्धा वा ।
सुरापीती सुरापीता वा ।

५४ । स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् । (10)

उपसर्जनस्वाङ्गात् प्रातिपदिकाद्वा ङीष् स्यात् । चन्द्रमुखी चन्द्रमुग्धा वा ।
निष्क्रान्ता केशान् निष्केशी निष्केशा वा यूका । असंयोगोपधात् किम् ?
सुगुल्फा । सुपाश्र्वा । उपसर्जनात् किम् ? दीर्घशिखा ।

(क) अङ्गगात्रनेत्रकण्ठेभ्योऽपि वेत्येके । मृदङ्गी मृदङ्गा वेत्यादि । (11)

५५ । नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाच्च ।

नासिकाद्यन्ताद्वा ङीष् स्यात् । तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका वा । तनूद्री
तनूदरा वा । विम्बोष्ठी विम्बोष्ठा वा ।

(क) पुच्छाच्च । कल्याणपुच्छी कल्याणपुच्छा वा ।

(ख) कवरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् । कवरपुच्छी । शरपुच्छी ।

(ग) उपमानात् पक्षात् पुच्छाच्च । उलूकपक्षी शाला । काकपुच्छी सना ।

५६ । न क्रोडादिबह्वचः ।

क्रोडाद्यन्ताद् बह्वजन्ताच्च स्वाङ्गादिति (४।१।५४) ङीष् न स्यात् ।
सुक्रोडा । कल्याणसुरा । सुगुदा । दुर्भंगा । सुभगा । आकृतिगणोऽयम् ।
बह्वचः । पृथुजघना ।

५७ । सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ।

सहादिपूर्वादुक्तो ङीष् न स्यात् । सकेशा । अकेशा । विद्यमानकेशा ।
अनासिका ।

(10) अद्वयं मूर्तिमत् स्वारः प्राणस्थमधिकारजम् । अतत्स्य तत्र दृष्टञ्च तत्र चैत् तत् तथा युतमिति
स्वारः सचचम् ।

(11) एतच्चि भाष्यानुक्तम् । वाचि कपाठेऽपि नास्ति । अनुक्तसमुच्चयार्थेकेन तर्हि चकारेण संघास्यमित्येके ।
अप्रमाचमित्येव । कवयस्तु प्रयुज्यते । तथाच किमिदं चिन्नरकृष्टि श्रेष्यत इति, वध्नाति मे वन्धुरनाति चन्द्ररिति,
यतः सतां सन्नतमानि सन्नतमिति च कालिदासः ।

५८ । नखमुखात् संज्ञायाम् ।

आभ्यां नास्ति नास्ति ङीष् । शूर्पणखा । कालमुखा । दौर्घणखा ।

५९ । दौर्घजिह्वो च च्छन्दसि ।

कृ षः सूत्रम् ।

६० । दिक्पूर्वपदान् ङीष् ।

इह स्वाङ्गादिति (४११।५४) ङीषि सिद्धे दिक्पूर्वपदान् ङीषिति स्वरार्थम् । प्राङ्मुखी प्राङ्मुखा ।

६१ । वाहः ।

वाह इत्यपि च्छान्दसम् । वहेच्छन्दसीति (३।२।६४) णिविधानात् ।

६२ । सखाशिष्वीति भाषायाम् ।

सखी । अशिष्वो । भाषायां स्यात् । न वेदे ।

६३ । जातेरस्त्रीविषयाद्योपधात् । (१२)

जातिवाचिनः स्त्रियां ङीष् स्यात् । कुक्कुटी । मयूरी । यक्षी । सर्पी । विहगी । भूती । प्रेती । अमरी । पुरो । तटी । दूती । असुरो । कुष्माण्डी । नटी । शाटी । नाडायनी । कठी । अस्त्रीविषयात् किम् ? सर्वदा स्त्रीलिङ्गाभ्यां मूत् । मन्त्रिका । पिपीलिका । माला । वलाका । अयोपधात् किम् ? क्षत्रिया ।

(क) योपधप्रतिषेधे ह्यगवयमुक्यमत्स्यमनुष्णाणां ङीष् । ह्यो । गवयी । मुकयो । मत्सी । मनुषी ।

६४ । पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च ।

पाकाव्युत्तरपदान् ङीष् स्यात् । स्त्रीविषयार्थं वचनम् । ओदनपाकी । पिष्टकपाकी । श्लिष्टपर्णी । शङ्खपुष्पी ।

(१२) आङ्गतिवद्वा जाति लिङ्गानाच्च न सर्वभाष्ये । सकृदास्त्रातनिर्गोत्रा गोवत् चरन्तः सङ् ॥ १ ॥

प्रादुर्भावनिर्गोत्राभ्यां सत्सत्त्वं युगपद् गुणैः । असर्वलिङ्गां वदन्तीं तां जातिं कथयति विदुः ॥ २ ॥

इति आतिशयश्चे ।

६५ । इतो मनुष्यजातेः ।

इदन्तान् मनुष्यजातिवाचिनो ङीष् स्यात् । दाक्षी । अक्ती । कुक्ती ।
पुनर्जातिग्रहणाद् योपधादपि भवति । औदमेयी । इतः किम् ? दरत् ।
वृजातिः किम् ? तित्तिरिः । अगोत्रेजन्ताञ्च ङीष् स्यात् । सौतङ्गमी पुरो ।

६६ । ऊङुतः ।

उदन्तान् मनुष्यजातेरूङ् स्यात् । कुरुः । धीबन्धूः । ब्रह्मबन्धूः (13) ।
भीरुः । (14)

(क) अप्राणिजातिश्चारज्जादीनाम् । अलाबुः । कर्कन्धूः । अप्राणि-
जातेः किम् ? आखुः । ककवाकुः । रज्जादेस्तु । रज्जुः । हनुः ।

६७ । बाह्वन्तात् संज्ञायाम् ।

बाहुशब्दान्तादूङ् स्यात् । भद्रबाह्वः काचित् । संज्ञायां किम् ?
वहदुबाहुः स्त्री ।

६८ । पङ्गोश्च ।

स्यादूङ् । पङ्गुः ।

(क) श्वशुरस्योकाराकारयोर्लोपश्च । श्वश्रूः ।

६९ । ऊरूत्तरपदादौपम्ये ।

ऊर्वन्तादौपम्ये स्यादूङ् । रन्धोरुः । करभोरुः ।

७० । संहितशफलक्षणावामादेश्च ।

संहिताद्यादेरुः स्यादूङ् । संहितोरुः । “वामोरुःरतिशयमाप
विभ्रमस्य” ।

(क) संहितसहाभ्याश्च । संहितोरुः । सहोरुः ।

७१ । कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

(13) “कस्याञ्चिद् ब्राह्मणजाती शब्दाविमौ”—इति वृष्टिधरः ।

(14) श्रीपति refers to this—“स्त्रीभेदवाचिनो भीरेस्म्यङ्ङा भवितव्यमिति मतम् । अोकद्वपुर्ण-
तमयोरपि मतमेतत् ।”—परिशिष्ट (स्त्रीत्व, Rule 92). अस्य स्त्रीभेदवाचिले भीरे विष्वाधराङ्गनेत्वमरः ।

७२ । संज्ञायाम् ।

आभ्यां नाम्नि स्याट् । कट्टः । कमण्डलूः ।

७३ । शार्ङ्गरवाद्यजो डीन् ।

जातिरित्येव । शार्ङ्गरवादेरजन्ताच्च डीन् स्यात् । शार्ङ्गरवी । गीतमी ।
पुत्री (१५) । (१) नृनरयोद्वेष्टिश्च । नारी । अजः खल्वपि । बेदी । औत्सी ।

७४ । यडञ्चाप् ।

यडन्ताञ्चाप् स्यात् । जड् । आम्बष्ठया । कौगन्था । थड् । कारीष-
गन्था । वाराह्या ।

७५ । आवद्याञ्च ।

गर्गादियजन्ता-(४११।१०५) दाव्यगब्दाञ्चाप् स्यात् । आवद्या ।

७६ । तद्धिताः ।

इतस्तद्धितसंज्ञकाः प्रत्यया वाच्याः कपं यावत् (५।४।१५१) तद् यथा ।

७७ । यूनस्तिः । (१६)

यवगब्दात् तिः स्यात् । युवतिः ।

७८ । अग्निजोरनार्षयो गुरूपोत्तमयोः थड् गोत्रे ।

गोत्रे यावग्निजौ तयोः स्त्रियां थडादिश्यते । अण् कारीषगन्था ।

(१५) असंशयं पवेत्रराजपुत्रेति कुमारि । कर्षं तदुर्वापतिपुत्रि सर्वमिति नैषधं । मा भंयोः पुत्रि सोने
अत्रति मम पुरा नैष द्रव्यं दुरास्मिन् महानाटके । पुत्रौव इयं इदं तनोताति च । तथाच पुत्रगब्दस्य
कन्त्यायां इति—आत्मज स्तनयः मनुःसुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी । आङ्गिरद्वितर सर्वेऽप्य तौके तयोः सम
इत्यमरान् । न यास्योरित्यत्र (७।१।४५) वा मत्तकापवकायुन्दारकाणामिति वार्षिकेति । यत् शार्ङ्गरवादिगणे
पुत्रगब्दस्य पाठोऽ साम्प्रदायिकोऽनार्षो वेति केषाञ्चिन् मतं तत् न न सर्वेरादृतम् ।

(१६) शिचित्तं युवतिर्नैपुणं तथेति कुमारसम्भवम् । तिरिति डोपोऽपवाद इति इतिकारः । कथं तद्धि
युनी काममयी दुनोति च समो वैधव्यभावाद वधुरिति, युना वैश्वधायिना पतिभयाद् वामा वधुश्चास्तितीति
च युवति युवती युनोति विकल्पशेषेऽपि ? अपाणिनीयम् । कथं युवतीकरणमिच्छतं दधाति भोजप्रभम् ?
विपविषमा मधुरा हि युवत्य इति च ? यतिः श्रवन्तान् डोपि युवतीति भदोऽग्निः । सर्वतोऽग्निप्रथादित्येक
इति (४।१।४ ग) डोपि युवतीति पुरुषोत्तम-माधवादयः ।

इज् वाराद्या । अनार्धयोः किम् ? वासिष्ठी । गुरुपोत्तमयोः किम् ?
श्रीपगवी । त्रिप्रभृतीनामचामन्त्रमुत्तमम् । तत्समीपमुत्तमम् ।

७६ । गोत्रावयवात् ।

गोत्रावयवाः पुणिकादयः । तेष्योऽणिजोः षड् डादिश्यते । पीणिका ।
भौणिका । मीखर्या ।

८० । क्रौड्यादिभ्यश्च ।

एभ्यः स्त्रियां षड् स्यात् । क्रौड्या । लाड्या । दैवदत्त्या । भोजात्
क्षत्रियजातो । भोज्या ।

८१ । दैवयज्ञिशौचवृत्तिसाल्यमुग्रिकाण्डेविद्विभ्योऽन्यतर- स्याम् ।

एभ्य इजः षड् वा स्यात् । दैवयज्ञा । शौचवृत्त्या । पक्षे इतो मनुष्यजातं
(४।१।६५) रिति ङीष् । दैवयज्ञी । काण्डेविही । पूर्णः स्त्रयधिकारः ।

८२ । समर्थानां प्रथमाहा ।

स्वार्थिकात् (५।४।१) प्रागयमधिकारः । समर्थानां पदानां मध्ये सूत्रे
प्रथमनिर्दिष्टाहा तद्धिताः स्युः । वाग्रहणाद् वाक्यञ्च । वक्ष्यति तस्यापत्यमिति
(४।१।८२) । उपगोरपत्यमौपगवः । समर्थानां किम् ? कम्बलमुपगोरपत्यं
दैवदत्तस्येति ।

८३ । प्राग्दीव्यतोऽण् ।

तेन दीव्यतीत्यतः (४।४।२) प्रागर्थेष्वसधिक्रियते । तथेवोदाहर्त्तव्यम् ।

८४ । अश्वपत्यादिभ्यश्च ।

एभ्योऽण् स्यात् । अश्वपतम् । गाणपतम् । पाशुपतम् । स्ये प्राप्ते वचनम् ।

८५ । दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदास्रः ।

एभ्योऽणपवादो स्यः स्यात् । दितेः क्लिजन्ताद् दैत्यः (१७) । अदितेरपत्य-

(१७) कथं दैतेय इति ? क्लिजन्ताद् दितिशब्दात् क्लदिकारादक्लिज इति (४।१।४५) ङीष् क्लते स्त्रीभ्यो
डक् (४।१।१२०) । अदितिशब्दादपि क्लिजन्तात् पूर्ववन् ङीष् क्लते डक् । आदितेयः । एवञ्चादितेया
दिविषद इति सिद्धं मित्याहः ।

मादित्यः । आदित्यशब्दात् तस्यापत्यमादित्यम् । पत्यन्तात् । सेनापत्यम् ।
गाहपत्यम् । प्राजापत्यम् ।

(क) यमाच्च । याम्यम् । (१८)

(ख) पृथिव्या जाजो । पार्थिवा पार्थिवी ।

(ग) देवस्य यजजो । देव्यं देव्या । देवं देवो ।

(घ) बह्विषष्टिलोपश्च । बह्विर्भवो बाह्वः ।

(ङ) ईकक् च । बाह्वीकः ।

(च) स्यान्मोऽकारः । अश्वत्यामः । महास्यामः ।

(क) लोन्मोऽपतीर बहुषु । अकार इत्येव । ऊर्द्धलोमाः । बहुषु किम् ?
शार्द्धलोमिः । शार्द्धलोमी । बाह्वादिः ।

(ज) सर्वत्र गोरजादिप्रसङ्गे यत् । गव्यम् ।

८६ । उत्सादिभ्योऽञ् ।

एभ्योऽञ् स्यात् । औत्सः । औदपानः ।

८७ । स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्सन्तजो भवनात् ।

भवनात् (५।२।१) प्रागर्थेषु भवममृद्धितादिषु स्त्रिया नञ् पुंसः सञ्
स्यात् । पुंसः संयोगान्तलोपः (८।२।२३) । “मङ्गच्छ पौत्रि स्त्रीणं माम् ।”
कथं स्त्रीवत् पुंवत् ? स्त्रीत्वं पुंस्त्वमिति च ? स्त्री पुंवच्चेति (१।२।६६)
निर्देशनास्यानित्यत्वज्ञापनात् ।

८८ । द्विगोर्लुगनपत्ये ।

द्विगोः सम्बन्धिनः प्राग्दीव्यतोयतद्धितस्याजादेर्लुक् स्यात् । तत्र
संस्कृतम् (४।४।३) । पञ्चकपालः । तदधोर्त तद्दे (४।२।५८) । द्विवेदः ।
अनपत्ये किम् ? पाञ्चनापितिः । अजादेः किम् ? पञ्चगर्गरूप्यम् ।

८९ । गोत्रेऽलुगचि ।

यस्कादिभ्यो गोत्र (२।४।६३) इत्यादिभिर्येषां लुगुक्तस्तेषामजादौ प्राग्दी-

(१०) वार्षिकं मिदं अथादित्यपृत मनापेभिर्यके । प्रयोगस्तु वर्तते यथा याव्येन चाभवन् किञ्चा वाह्वो
विष्णवेऽसति देवोसाहाय्यं । यति चेतसि नाप्रयाम अतश्च याव्याः पुनर्वातना इति कुनमाज्ञानावाच्यं
उदयनश्च ।

व्यतीये कर्त्तव्ये स निषिद्धते । गर्गाणां छात्रा गार्गीयाः । आत्रेयीयाः । अत्रि
किम् ? गर्गंश्च आगतं गर्गरूप्यम् ।

६० । यूनि लुक् ।

अजादौ प्राग्दीव्यतीये कर्त्तव्ये यूनि विहितस्य लुक् स्यात् । अत इत्
(४।१।६५) । फाण्टाहृतिः । तस्यापत्यं युवा फाण्टाहृतः । फाण्टाहृति-
मिमताभ्यां णफिजौ (४।१।१५०) । तस्य च्छात्राः । णस्य लुक् । तत इज्ये-
त्यण् (४।२।११२) । फाण्टाहृताच्छात्राः ।

६१ । फक्फिजोरन्यतरस्याम् ।

यूनि विहितयोः फक्फिजोर्लुग् वा स्यात् । यजिजोश्चेति (४।१।१०१)
फक् । गार्ग्यायणः । तस्य च्छात्रा गार्गीया गार्ग्यायणीया वा । अणो
इत् इति फिज् (४।१।१५६) । यास्कायनिः । तस्य च्छात्रा यास्कीया
यास्कायनीया वा ।

६२ । तस्यापत्यम् ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । औपगवः । दैत्यः । स्त्रीणः । भानोर-
पत्यं भानवः । आपादान्तमपत्याधिकारः ।

६३ । एको गोत्रे ।

आद्यप्रकृतेर्गोत्रे एक एव प्रत्ययः स्यात् । उक्तञ्च भाष्ये एको गोत्र इति ।
गोत्रे एकः प्रथमशब्द एव प्रत्ययमुत्पादयतीति । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः ।
तत्पुत्रोऽपि गार्ग्यः ।

६४ । गोत्राद् यून्यस्त्रियाम् ।

यून्यपत्ये गोत्रादेव प्रत्ययः स्यात् । नान्यप्रकृतेः । वास्यस्यापत्यं युवा
वास्यायनः । अस्त्रियां किम् ? वास्ती । युवसंज्ञेव निषिद्धत इति स्मृतिः ।

६५ । अत इत् ।

अदन्तादिञ् स्यात् । दाक्षिः । दाशरघिः । कथं प्रदीयतां दाशरघाय
मैधिसीति ? तस्येद (४।१।१२०) मिति विवक्षायाम् ।

६६ । बाह्वादिभ्यश्च ।

बाह्वादेराकृतिगणादिञ् स्यात् । बाह्विः । चौडिः । सौमित्रिः । शौर्द्ध-
लोमिः । कार्ष्णिः । ऋष्यणो (४।१।१२४)ऽत्र बाधकः ।

६७ । सुधातुरकङ् च ।

सुधातुरिञ् स्यादकङ् चान्तादेशः । सौधातकिः ।

(क) व्यासवरुडनिषादचण्डालविम्बानामिति वक्तव्यम् । वैयासकिः ।
वारुडकिः । नैषादकिः । चाण्डालकिः । वैम्बकिः ।

६८ । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् ।

कुञ्जादेर्गोत्रापत्ये च्फञ् स्यात् । ततः स्वार्थे ज्ञः (५।३।११) । कौञ्जा-
यश्च । ब्राह्मायन्यः । गोत्रे किम् ? कुञ्जस्थानन्तरापत्यं कौञ्चिः । गोत्रापत्ये
विधिः शिवाद्यगं यावत् (४।१।१२२) । यस्तु गोत्रादेव विधीयते स तु यूनि
शोडश्यः ।

६९ । नडादिभ्यः फक् ।

नडादेर्गोत्रापत्ये फक् स्यात् । नाडायनः । चारायणः । नड । चर ।
उपक । लमक । शकट । कितव । अमुथ । ब्राह्मण । उदुम्बर । नर ।
इतिक ।

(१) शलङ्कु शलङ्कश्च । शानङ्कायनः ।

१०० । हरितादिभ्योऽञ् ।

विदाद्यञन्ताहरितादेर्युंनि फक् स्यात् । हारितायनः । कौन्त्यायनः ।

१०१ । यञ्जिजोश्च ।

गोत्रे यौ यञ्जिजौ तदन्तयोर्युंनि फक् स्यात् । वाक्यायनः । दात्रायणः ।

१०२ । शरद्वक्कुनकदर्भाद् भृगुवत्सायायणेषु ।

एभ्यो भृग्वादी गोत्रे फक् स्यात् । शारदनायनो भार्गवः । शौनकायनो
वाक्यः । दाभ्यायनोऽयमायायणः ।

१०३ । द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ।

द्रोणादेर्गोत्रापत्ये फग् वा स्यात् । द्रोणाग्रणो द्रोणिर्वा । पार्श्वतायनः पार्वतिर्वा । जीवन्तायनो जीवन्तिर्वा ।

१०४ । अनृष्यानन्तर्यं विदादिभ्योऽञ् ।

विदादेर्गोत्रेऽञ् स्यात् । वेदः । श्रीर्वः । हारीतः । कश्यप । कुशिक । शुनक । शिशु । ये त्वनृषिशब्दाः पठ्यन्ते तेभ्योऽनन्तरापत्येऽञ् । पौत्रः । दीहितः । नानान्द्रः ।

(1) परस्त्री परशुञ्च । पारशवः ।

१०५ । गर्गादिभ्यो यञ् ।

एभ्यो गोत्रापत्ये यञ् स्यात् । गार्ग्यः । गर्ग । वत्स । लोहित । व्यात्रपात् । कत । तक्ष । शकल । कुण्डिनी । जमदग्नि । नृकुटि । गण्डिन ।

१०६ । मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ।

आभ्यामनयोर्दञ् स्यात् । माधव्यो ब्राह्मणः । ब्राह्मव्यः कौशिकः ।

१०७ । कपिविधादाङ्गिरसे ।

आभ्यामाङ्गिरसे यञ् स्यात् । काप्यः । बौध्यः । कपेर्गर्गादिपाठः फस्यसिद्धर्थः । काप्यायनी ।

१०८ । वतण्डाच्च ।

अस्मादाङ्गिरसे यञ् स्यात् । वातण्डः ।

१०९ । लुक् स्त्रियाम् ।

वतण्डात् स्त्रियां यञो लुक् स्यात् । वतण्डी । शार्ङ्गरवादिः (४।१।७३) ।

११० । अश्ववादिभ्यः फञ् ।

अश्ववादिभ्यो गोत्रे फञ् स्यात् । आश्वायनः । आविष्टायनः । आनडुष्ठी गर्गादिः । तस्यापत्यमानडुष्ठायनः ।

१११ । भर्गात् त्रैगर्त्तम् ।

भर्गात् फञ् स्यात् । भार्गायणः । त्रैगर्त्तं किम् ? भार्गिः । उक्तं गोत्रे ।

११२ । शिवादिभ्योऽण् ।

शिवादिभ्योऽपत्यमात्रेऽण् स्यात् । इजादेर्बाधा । शिवः । भौमः । गाङ्गः । सापन्नः । विश्रवसोऽपत्यमिति वाक्ये विश्रवणरवणाभ्यां वृत्तिः । वैश्रवणो रावणः ।

११३ । अष्टद्वाभ्यो नदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः ।

नदीमानुषीनाम्नोऽण् स्यात् । ढको बाधा । यामुनः । ऐरावतः । मानुषीभ्यः । चैन्तितः । शैन्तितः । गौतमः । अष्टद्वाभ्यः किम् ? चान्द्र-
भागीयः । वासवदत्तेयः ।

११४ । ऋष्यन्वकवृष्णिकुरुभ्यश्च ।

एभ्योऽण् स्यात् । इजो बाधा । वासिष्ठः । वैश्रामित्रः । अन्वकात् । ग्रान्वकः । श्वाफल्कः । वृष्णेः । वासुदेवः । आनिरुहः । कुरोः । नाकुलः । साहदेवः । अन्वकादिवंशः केऽप्यनादयः ।

११५ । मातुरुत्संख्वासम्भद्रपूर्वायाः ।

संख्यादिपूर्वाया मातुरण् स्यात् । उच्चात्तादेशः । द्वैमातुरः । त्रैमातुरः । पाण्मातुरः । साम्मातुरः । भाद्रमातुरः ।

११६ । कन्यायाः कनीन च ।

कन्यायाः स्यादण् कनीनादेशश्च । कानीनो व्यामः ।

११७ । विकर्णशुङ्गच्छगलाद् वत्सभरद्वाजात्रिषु ।

एभ्य एष्वण् स्यात् । विकर्णी वात्स्यः । शौङ्गो भारद्वाजः । छागलोऽ-
प्यात्रेयः । वत्सादिभि स्तदपत्यं लक्ष्यते ।

११८ । पौलाया वा ।

पौलाशब्दादण् स्याद्वा । पेलः पौलीयो वा ।

११९ । ढक् च मण्डूकात् ।

मण्डूकादण्ढको स्याताम् । मण्डूको मण्डूकेयः । वन्धेव । मण्डूकिकः ।

१२० । स्त्रीभ्यो ढक् ।

स्त्रीप्रत्ययान्ताद् ढक् स्यात् । सोपण्येयः । सोभद्रेयः । कौशिकारियः ।

(क) वङ्वाया वृषे वाच्यः । ढक् स्यात् । वाङ्वेयो वृषः ।

(ख) अण् क्रुञ्चाकोकिलात् स्मृतः । क्रौञ्चः । कौकिलः ।

१२१ । द्वचः ।

द्वच स्तन्नामिकाया अणोऽपवादो ढक् स्यात् । दाक्षेयः । गोप्तेयः ।
पार्थस्तु शिवादिपाठात् ।

१२२ । इतश्चानिजः ।

इदन्ताद् हाचो ढक् स्यात् । आत्रेयः । वैधेयः । अनिजः किम् ?
दाक्षायणः । द्वच इत्येव । अण् । मारीचः ।

१२३ । शुभादिभ्यश्च ।

एभ्यो ढक् स्यात् । शौभ्रेयः । लैखाभ्रेयः । काद्रवेयः । पाण्डवेयः ।
गाङ्गेयः । तिकादिरप्ययङ्काशब्दः । ततो गाङ्गायनिरित्येके ।

१२४ । विकर्णकुषीतकात् काश्यपे ।

आभ्यामत्रापत्ये ढक् स्यात् । वैकर्णेयः । कौषीतकेयः ।

१२५ । भ्रुवो वुक् च ।

भ्रुवो ढकि वुक् स्यात् । भ्रुवेयः ।

१२६ । कलयाण्यादीनामिन्ङ् ।

एभ्यो ढक् स्यादिन्ङ् चान्तादेशः । कात्याणिनियः । सुभगा । दुर्भगा ।
ज्येष्ठा । मध्यमा । कनिष्ठा । रजकी । बन्धको । परस्त्री । वलीवर्हीति च ।

१२७ । कुलटाया वा ।

अस्या ढक् स्यादिन्ङ् वा । कौलटिनियः कौलटेयो वा । कौलंटेरस्तु
शीलहीनाया अपत्यविवक्षायाम् ।

१२८ । चटकाया ऐरक् ।

स्यात् । चाटकेरः ।

(क) सप्तपत्ये लुग् वक्तव्यः । चटका ।

१२६ । गोधाया ढ्रक् ।

१३० । चारगुदौचाम् ।

गोधाया अपत्यं गौधेरः । गौधारः । गौधेयस्तु शुभ्रादिपाठात् ।

१३१ । क्षुद्राभ्यो वा ।

अङ्गुलीलक्ष्मीनाः क्षुद्राः । ताभ्यो ढ्रक् स्याद्वा । काणेरः काणियो वा ।
दानेरः दासेयो वा ।

१३२ । पिटष्वसुष्कण् ।

स्यात् । पिटष्वस्योयः ।

१३३ । ढकि लोपः ।

ढकि चान्यलोपः स्यात् । पिटष्वसेयः ।

१३४ । माढष्वसुश्च ।

अस्याश्च तथा स्यात् । माढष्वस्योयः । माढष्वसेयः ।

१३५ । चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ।

स्यात् । अणादेर्बाधा । कामण्डलेयः । जाम्बेयः ।

१३६ । गृष्ट्रादिभ्यश्च ।

एभ्यो ढञ् स्यात् । गाष्ट्र्यः । मैत्रेयः ।

१३७ । राजप्रवशुराद् यत् ।

आभ्यां यत् स्यात् । राजन्यः क्षत्रियः । खशुर्व्यौ देवरप्रयानो ।

१३८ । क्षत्राद् घः ।

स्यात् । क्षत्रियः । जातावभिधानम् ।

१३९ । कुलात् खः ।

कुलीनः । आढाकुलीनः ।

१४० । अपूर्वपदादन्यतरस्यां यङ् ढकञौ ।

अविद्यमानपूर्वपदात् कुलाद् यङ्ढकञौ वा स्याताम् । कुल्यः कोलेयकः
कुलीनो वा ।

१४१ । महाकुलादञ्खञौ ।

स्याताम् । माहाकुलः । माहाकुलोनः । वेत्येव । महाकुलीनः ।

१४२ । दुष्कुलाड्ठक् ।

स्यात् । दौष्कुलीयः । वेत्येव । दुष्कुलीनः ।

१४३ । स्वसुष्कः ।

स्यात् । स्वस्वीयः ।

१४४ । भ्रातुर्व्यञ्च ।

भ्रातुर्व्यत् स्यात् । ऋश्च । भ्रातृव्यः । भ्रातृवीयो वा ।

१४५ । व्यन् सपत्ने । (19)

भ्रातुरपत्ये शत्रौ व्यन् स्यात् । भ्रातृव्यो दायदः । भ्रातृव्यः कण्ठक इतुरपमानात् ।

१४६ । रेवत्यादिभ्यष्ठक् ।

रेवत्यादेर्गणाट्ठक् स्यात् । ढगादेर्बाधा । रेवतिकः । देवारपालिकः ।

१४७ । गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ।

गोत्रस्त्रीवचनास्यः स्यात् । ठक् च । गार्ग्या अपत्यं गार्गी जान्ना गार्गिको वा । कुत्सने किम् ? गार्गेयः । गोत्र इति किम् ? कारिकाया अपत्यं कारिकेयः । गोत्रापत्ये विधयो यूनि विज्ञेयाः ।

१४८ । वृद्धाट्ठक् सौवीरेषु बहुलम् ।

वृद्धात् सौवीरगोत्रात् कुत्सने ठक् स्यात् । भागविस्तिकः । पञ्चे फक् । भागविस्तायनः ।

१४९ । फेष्क च ।

फिजन्तात् सौवीरगोत्रात् कुत्सने छः स्यात् । ठक् च । तिकादिभ्यः फिञ् (४।१।१५४) । यामुन्दायनिः । तस्यापत्यं यामुन्दायनीयः । यामुन्दायनिको वा ।

१५० । फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ ।

आभ्यां सौवीरेषु णफिजौ स्याताम् । फाण्टाहृतः फाण्टाहृतायनिः ।
मैमतो मैमतायनिः ।

१५१ । कुर्वादिभ्यो ण्यः ।

एभ्योऽपत्ये ण्यः स्यात् । कौरव्यः कौरव्यौ कौरव्याः । “कौरव्याः
पयवः ।” कुरुशब्दोऽत्र मुनिवचन इत्याहुः । कुरु । गर्दभ । शकुनि । कवि ।
कपिञ्जल ।

१५२ । सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ।

एभ्यो ण्यः स्यात् । सेनान्तात् । हारिषेण्यः । माहासेन्यः । लान्त्यः ।
कारिभ्यः शिल्पिवचनः । तान्तुवाय्यः । कौशकार्यः ।

१५३ । उदौचामिञ् ।

तेभ्य उदौचामिञ् स्यात् । माहामेनिः । लान्तिः । तान्तुवायिः ।

१५४ । तिकादिभ्यः फिज् ।

एभ्योऽपत्ये फिज् स्यात् । तैकायनिः । कौरव्यायनिः । कैतवायनिः ।

१५५ । कौशलप्रकार्मार्याभ्यश्च ।

(क) दशकौशलकर्मार्यागवेषाणां (२०) युङ् वादिष्ट्वेति ऋत्यन्तरम् ।
एभ्योऽपत्ये फिज् स्यात् । युङ् चागमः । दागव्यायनिः । कौशल्यायनिः ।
कार्मार्यायणिः । ह्याग्यायनिः । वार्थ्यायणिः ।

१५६ । अणो द्वयचः ।

अणन्ताद् द्वयचः फिज् स्यात् । कार्श्यायणिः । यास्त्रायनिः ।

१५७ । उदौचां वृद्धादगोत्रात् ।

वृद्धादुदौचां मते फिज् स्यात् । आम्नगुमायनिः । शाल्मगुमायनिः ।
कारिवचनादपि । परत्वात् । नापितायनिः । अन्वेषां मते आम्नगुम्निः ।
वृद्धात् किम् । यान्नदन्तिः । अगोत्रात् किम् ? औपगविः ।

(२०) क्यमेति पाठान्तरम् । तत्र आम्नगुमायनिरित्युदाहरणम् ।

१५८ । वाकिनादीनां कुक् च ।

वाकिनादेरुदीचां मते फिज् स्यात् । कुगागमश्च । वाकिनकायनिः ।
कार्कट्यकायनिः । अन्येषां वाकिनिः । कार्कट्यिः ।

१५९ । पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ।

पुत्रान्ताद् वृद्धात् फिज् वा स्यात् । कुक् च वा । वात्सीपुत्रकायनिः ।
वात्सीपुत्रायणिः । वात्सीपुत्रिर्वा ।

१६० । प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ।

अवृद्धात् फिन् स्यात् । ग्लुचुकायनिः । प्राचां किम् ? ग्लुचुकिः । ग्लु-
त्यान्नेह । दाक्षिः ।

१६१ । मनोरजातावञ्ज्यतौ षुक् च ।

मनोरञ्ज्यतौ स्यातां षुक् च जातिष्येत् । मानुषः । मनुष्यः । माणव-
स्तूपसंख्यानात् (२१) ।

१६२ । अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ।

पौत्राद्यपत्यं गोत्रमुच्यते । गर्गस्यापत्यं पौत्रादारभ्य गार्ग्यः । पौत्रप्रभृति
किम् ? अनन्तरापत्ये गार्गिः ।

१६३ । जीवति तु वंश्ये युवा ।

पितृपितामहादौ वंश्ये जीवति पौत्रप्रभृतेरपत्यं युवा स्यात् । न गोत्रम् ।
गर्गे गार्गौ गार्ग्ये वा जीवति गार्ग्यस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः । मृते तु गार्ग्यं
एव । पौत्रप्रभृतीति षष्ठ्यात् विपरिणम्यते ।

१६४ । भ्रातरि च ज्यायसि ।

ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति पौत्रादेरपत्यं युवा स्यात् । ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति
कनीयान् भ्राता गार्गायणः ।

(२१) तथाच श्लोकवार्तिकम्—“अपत्ये कुत्सिते मूढे मनोरौत्सर्गिकः स्युतः । नकारस्य च मूर्धन्यं न
सिध्यति माणवः” ॥ १ ॥ इति । कनि माणवक इति । अनर्धत्तवेदत्वात् मूढत्वम् । विहिताकरणात् प्रतिपिप
सिचनात् कुत्सितत्वम् । जातौ किम् ? अपत्यार्थे लक्ष्येव । मानवः । मानवी प्रजा ।

१६५ । वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थविरतरे जीवति ।

सप्तमपुरुषावधिज्ञातयः सपिण्डाः (२२) । तत्र भ्रातुरन्यस्मिन्नपि सपिण्डे
बृहतरं जीवति पौत्रादेरपत्यं जीवदेव युवसंज्ञकं वा स्यात् । पितृव्ये पितामहे
वा जीवति गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा । स्थविरतराभावे गार्ग्य एव ।

१६६ । वृहस्य च पूजायाम् ।

गोत्रमेव पूर्वाचार्यैर्वृहमुच्यते । तस्य पूजायां युवसंज्ञा वा स्यात् । सभवान्
गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा ।

१६७ । यूनश्च कुत्सायाम् ।

युवसंज्ञा वा स्यात् । गार्ग्यायणो जाल्मो गार्ग्यो वा । यः पितरि जीवति
सतन्दः स जाल्मः । उक्ता युवसंज्ञा ।

१६८ । जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ।

जनपदशब्दात् क्षत्रियवचनादपत्येऽञ् स्यात् । पाञ्चालः । ऐक्ष्वाकः ।
वेदेहः । जनपदात् किम् ? पौरवः ।

१६९ । साल्वेयगान्धारिभ्रातृभ्याम् ।

आभ्यामञ् स्यात् । साल्वेयः । गान्धारः ।

१७० । द्रज्मगधकलिङ्गसूरमसादङ् ।

द्रजो मगधादेशान् स्यात् । अजो बाधा । आङ्गः । वाङ्गः । माङ्गः ।
मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः ।

१७१ । वृहत्कौशलाजादाञ् जराड् ।

वृहादिदन्तात् कौशलाजादाभ्याञ् जराड् स्यात् । आम्बष्ठः । आवन्थः ।
कौन्थः । कौशथः । आजाद्यः ।

(क) जनपदात् पाण्डोर्डाङ् वक्तव्यः । पाण्ड्यः । जनपदात् किम् ?
महाभारतपाण्डोः पाण्डव एव । नहि तस्य पाण्डुर्दङ् ।

(२२) विपभाजचतुर्थाद्याः पिताद्याः पिन्द्रभागिनः । पिन्द्रः सप्तमभाषां सपिण्डं सप्तपौरुषम् ॥ १ ॥

इति मातृव्ये । सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तत इति मानवे च ।

१७२ । कुरुनादिभ्रो ग्यः ।

कुरोः क्षत्रियाञ्जनपदानकारादेश्च ग्यः स्यात् । कौरव्यः कौरव्यौ कुरवः ।
 “चिराय तस्मिन् कुरवश्चकासति ।” नैधन्यः । नेषध्यः । कथं माधे
 “परिरेभिरे कुकुरकौरवस्त्रिय” इति । तथा वेणीसंहारे “रक्ष्यन्तां कौरवा”
 इति ? अजनपदविवक्षयेत्येके । विषयी देश (४।२।५२) इत्यणि तात्स्थ्या-
 दित्यन्ये । तस्येदमिति (४।३।१२०) विवक्षयेत्यपरि ।

१७३ । सास्त्रावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ।

सास्त्रावयवा उदुम्बरादयः षट् (23) । तेभ्यः प्रत्यग्रथादेश्चञ् स्यात् ।
 औदुम्बरिः । यौगन्धरिः । प्रात्यग्रथिः । कालकूटिः । आश्मकिः ।

१७४ । ते तद्राजाः ।

तेऽजादयस्तद्राजसंज्ञकाः स्युः । पञ्चालानां राजा पाञ्चालः । कौरव्यः ।
 औदुम्बरिः ।

(क) क्षत्रियसमानशब्दाञ्जनपदात् तस्य राजन्यपत्यवत् । उक्ताः
 प्रत्ययास्तस्यापत्यमिति वद् राजनि च भवन्ति । पञ्चालानामपत्यानि राजानो
 वा पञ्चालाः । वङ्गाः । अवनत्यः । कुरवः । तद्राजस्येति (२।४।६२)
 बहुषु लुक् ।

१७५ । कम्बोजास्तुक् ।

कम्बोजादिभ्यस्तद्राजस्य लुक्वचनमिति स्मृतिः । कम्बोजानामपत्यं राजा
 वा कम्बोजः । चोलः । शकः । केरलः ।

१७६ । स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभाश्च ।

एभ्यः स्त्रियां तद्राजस्य लुक् स्यात् । इयमवन्ती । कुन्ती । कुरुः ।

१७७ । अतश्च ।

अकारस्य तद्राजस्य स्त्रियां लुक् स्यात् । शूरसेनी । मट्टी । दरत्
 इङ्गविट् । अतः किम् ? आम्बष्ठग । यङ्घ्याप् (४।१।७४) ।

(23) “उदुम्बरास्त्रिलखला” मद्रकारा युगन्धराः ।

भूलिङ्गाः शरदस्ताय सास्त्रावयववृत्तिः” ॥ १ ॥ इति भाषिका ।

१७८ । न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभरः ।

एभ्योऽतश्चेति (४११।१७७) लुङ् नास्ति । प्राच्यात् । पाञ्चाली । वेदेही । मागधी । पाङ्गी । वाङ्गी । भर्गादेः । भार्गी । कैकेयी । “कैकेयी लघयिष्यते प्रियसुताम् ।” कथं “प्राक् कैकयीतो भरतस्ततोऽभूदिति” ? आद्यप्रकृतेरेव कुलहारेण सीऽयमिति स्त्रीवृत्तेः । शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनिति (४११।७३) भागवृत्तिः (२४) । यौधेयादिभ्यः पञ्चमेऽध्याये तद्राजमञ्जं वक्ष्यति । तस्याप्यतश्चेति (४११।१७७) लुक् प्राप्तो निषिध्यते । यौधेयी । ग्रीभ्रेयी । इत्यपत्याधिकारः सम्पूर्णः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवस्य भाषावृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥३१३॥

समाप्तश्च ज्ञापपादः ।

(२४) So भर्तृहरि the author of the भागवृत्ति and the वाक्यपदीय had flourished after ६६१. It is said, the Chinese traveller, who had travelled over India, about nineteen years, from ६७१ A. D. to ६९१ A. D. gave ६५१, A. D. as the year of Bhatihari's death and ६६१ A. D. as that of Joyaditya's.

अथ

भाषावृत्तिः ।

चतुर्थोऽध्यायः । द्वितीयःपादः ॥

१ । तेन रक्तं रागात् ।

रागवाचिन स्तेन रक्तमित्यर्थेऽण् स्यात् । कषायेण रक्तं काषाणं वस्त्रम् । कौस्तुभम् । माञ्जिष्ठी पताका । तेनेति वर्त्तते यावद् द्वैपवे यात्रादञ् (४।२।१३) ।

२ । लाक्षारोचनाशकलकर्हमाट् ठक् ।

लाक्षादेः पूर्वार्थे ठक् स्यात् । लाक्षिकं वस्त्रम् । रोचनिकी शाटी । शाकलिकः पटः । कार्दमिकम् । शकलकर्हमाभ्यामस्यपीत्येके । शाकलम् । कार्दमम् । (२५)

(क) नील्या अन् । नीलं वस्त्रम् ।

(ख) पीतात् कन् । पीतकम् ।

(ग) हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् च । हरिद्रम् । माहारजनम् ।

३ । नक्षत्रेण युक्तः कालः ।

अनार्थेऽण् स्यात् । पुष्येण युक्ता पौषी रात्रिः । माघी । पौषमहः । माघम् । कालः किम् ? पुष्येण युक्तः शशी ।

४ । लुब्धविशेषे ।

मन्त्राणो लुप् स्यात् । अद्य पुष्यः । अद्य कृत्तिकाः । अविशेषे किम् ? पौषी रात्रिः । पौषमहः ।

(२५) "रक्तमार्थं यद् इत्यनुचितं तस्य शकलेन । कर्हमो. इत्यनद्रव्यपद" इति वृत्तिपरः ।

५ । संज्ञायां श्रवणाश्चत्याभ्याम् ।

आभ्यां नक्षत्राणो विशेषेऽपि लुप् स्यात् । श्रवणा रात्रिः । अश्वत्यो मुहूर्तः (२६) । संज्ञायां किम् ? श्रावणी रात्रिः ।

६ । इन्द्राच्छः ।

नक्षत्रइन्द्राच्छः स्यात् । राधानुराधीया रात्रिः । लुप् चानेन बाध्यते । परत्वात् । तिष्ठपुनर्वसवीयमद्य ।

७ । दृष्टं साम ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । वसिष्ठेन दृष्टं साम वासिष्ठम् । वैश्वामितम् ।

८ । कलिर्दृक् ।

स्यात् । कलिना दृष्टं साम कालियम् ।

(क) सर्वत्राग्निक्लिभ्याम् । आभ्यां प्राग्दीव्यतीये सर्वत्रार्थे दृग् वक्तव्यः । तेन दृष्टं तत्र भवं तत आगतं सास्य देवतेति । आग्नेयम् । कालियम् ।

(ख) दृष्टे सामनि जाते च द्विरण् द्विहा विधीयते । श्रीगसनसम् शोभनं वा साम । शातभिषः शातभिषजो वा बालः ।

(ग) तीयादीकग् न विद्यायाः ।

स्वार्थे तीयादीकक् स्यात् । द्वैतीयीकम् । द्वैतीयीकी । नेह । द्वितीया विद्या ।

(घ) गोत्रादङ्गवदिष्यते । ओपगवकं साम । गोत्रचरणाद् वुञ् (४१२।१२६) ।

९ । वामदेवाड् डाड् डाडौ ।

अम्नादिमौ स्याताम् । तेन दृष्टं सामेति । वामदेव्यम् । स्वरार्थाऽनुबन्धः ।

१० । परिवृतो रथः ।

रथश्चेद् भवति अत्रार्थेऽण् स्यात् । वस्त्रेण परिवृतो रथो वास्त्रः । चार्मणो रथः ।

११ । पाण्डुकम्बलादिनिः ।

अस्मादिनिः स्यात् पूर्वार्थे । पाण्डुकम्बली रथः ।

१२ । द्वैपवैयाघ्रादञ् ।

आभ्यामञ् स्यात् पूर्वार्थे । द्वैपेन चर्मणा परिवृतो द्वैपो रथः । वैयाघ्रः ।
तेनेति निवृत्तम् ।

१३ । कौमारापूर्ववचने ।

अथन्तः कौमारो निपात्यतेऽपूर्वस्याऽनूढाया विवाहस्य वचने । प्रथमोऽङ्गु
कुमारी कौमारी । तस्याः पतिश्च कौमारः । “उपलक्ष्यग्रामपश्यन्तः कौमारीं
पततां वर ।”

१४ । तत्रोद्धतममत्रेभ्यः ।

अत्रार्थे पात्रेभ्योऽण् स्यात् । शरावेषूद्धृतं शारावं दधि । कार्परं शोदनः ।
इह भुक्तोत्सृष्टमुष्टम् । तत्रेति वर्त्तते यावत् क्षीराद् ढञ् (४।२।२०) ।

१५ । स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ।

अत्र स्थण्डिलादण् स्यात् । स्थण्डिले श्रुते स्थाण्डिलः ।

१६ । संस्कृतं भक्षाः ।

अथ संस्कृतमित्यर्थेऽण् स्याद् भक्षाश्चेत् । भ्राष्ट्रा अपूपाः । पैठराः ।

१७ । शूलोखाद् यत् ।

आभ्यां तत्रार्थे यत् स्यात् । शूले संस्कृतं शूल्यम् मांसम् । उख्यम् ।

१८ । दध्नष्ठक् ।

स्यात् । दधि संस्कृतं दाधिकम् ।

१९ । उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ।

अतष्ठक् स्याद्वा । उदश्विति संस्कृतमौदश्वित्कम् । औदश्वितम् । (२७)

२० । क्षीराद् ढञ् ।

स्यात् । क्षीरे संस्कृता क्षैरी यवागूः । तत्रेति निवृत्तम् ।

(२७) तत्रं शुदश्विन्मथितं पादाब्दं ढाञ्, निजंलमित्यमरः । A sort of whey.

२१ । सास्मिन् पौर्णमासीति संज्ञायाम् ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् संज्ञा चेत् । पौषी पौर्णमास्यस्मिन् पौषो मासोऽर्धमासः
संवत्सरो वा । माघः । चैत्रः । वैशाखः ।

२२ । आयहायण्यश्वत्याट् ठक् ।

आभ्यां पूर्वार्थे ठक् स्यात् । आयहायणी पौर्णमास्यस्मिन् आयहायणिको
मासः पक्षो वत्सरो वा । आश्वत्यिकः (२८) ।

२३ । विभाषा फाल्गुणीश्रवणाकार्त्तिकौचैत्रीभ्यः ।

आभ्यः पूर्वार्थे ठक् स्याद्वा । फाल्गुनिकः फाल्गुनो वा मासो ऽर्धमासो
वत्सरो वा । श्रावणिकः श्रावणो वा । कार्त्तिकिकः कार्त्तिको वा ।
चैत्रिकश्चैत्रो वा ।

२४ । सास्य देवता ।

अत्र यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । इन्द्रो देवतास्य ऐन्द्रं इविः । वाई-
स्यो मन्त्रः । यागे पुरोडाशादिसंप्रदानं मन्त्रस्तुत्यञ्च देवतेत्याहुः । सास्य
देवतैत्यधिकारः प्राक् पितृव्यात् (४१२।३६) ।

२५ । कस्येत् ।

कृगव्यादण् स्यादिकारश्चास्तादेशः । को (२९) देवतास्य कायं इविः ।

२६ । शुक्राद् घन् ।

स्यात् । शुक्रियोऽध्यायः ।

२७ । अपोनपत्तपान्नपत्भ्यां घः ।

आभ्यां पूर्वार्थे घः स्यात् । अपोनपत्त्रियम् । अपान्नपत्त्रियम् । (३०)

२८ । छ च ।

आभ्यां छः स्यात् । अपोनपत्त्रियम् । अपान्नपत्त्रियं इविः ।

(क) पैङ्गाक्षीपुत्रादिभ्य उपसंस्थानम् । पैङ्गाक्षीपुत्रीयम् । (३१) तार्क्ष-
विन्द्वीयम् ।

(२८) आवण इत्यर्थः । (२९) कः प्रजापतिः । (३०) इट् देवतास्यमप्रिवाचकमिति पौर्णमासिकाः ।

(३१) पिङ्गाक्षः कुबेरः । तत्कन्या पैङ्गाक्षीति च पौर्णमासिकाः ।

(ख) शतरुद्राद् घञ् । शतरुद्राद् घञ्ची स्याताम् । शतरुड्रीयम् ।
शतरुद्रियम् ।

२६ । महेन्द्राद् घाणौ च ।

अस्माद् घाणौ स्यातां छञ् । माहेन्द्रम् । महेन्द्रीयम् ।

३० । सोमाट् व्यण् ।

पूर्वार्थे व्यण् स्यात् । सौम्यं इविः । सौमी ऋक् ।

३१ । वाय्वृतुपिचुषसो यत् ।

पूर्वार्थे एभ्यो यत् स्यात् । वायव्यो मन्त्रः । ऋतव्यम् । उषसम् ।
पित्रम् ।

३२ । द्याव्यापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पति-
गृहमेधाच्छ च ।

एभ्यः षड्भ्यश्चः स्याद् यच्च पूर्वार्थे । द्यावापृथिवीयम् । द्यावापृथिव्यम् ।
शुनासीरीयम् । (३२) शुनासीर्यम् । मरुत्वतीयम् । मरुत्वत्यम् । अग्नि-
षोमीयम् । अग्नीषोम्यम् । वास्तोष्पतीयम् । वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम् ।
गृहमेध्यम् ।

३३ । अग्नेठक् ।

स्यात् । आग्नेयश्चरुः ।

३४ । कालीभ्यो भववत् ।

कालवाचिभ्यः सास्य देवतेत्यर्थे भवार्थवत् प्रत्ययाः स्युः । मासिकम् ।
प्राड्वेष्यम् । हैमगम् । वासन्तम् ।

३५ । महाराजप्रौष्ठपदाट् ठञ् । (३३)

आभ्यां पूर्वार्थे ठञ् स्यात् । माहाराजिकम् । प्रौष्ठपदिकम् ।

(क) तदस्मिन् वर्त्तत इति नवयज्ञादिभ्यः । ठञ् स्यात् । नवयज्ञोऽस्मिन्
वर्त्तते नावयज्ञिकः कालः । स्वाध्यायिकः । श्रौत्यातिकः ।

(ख) पूर्णमासादण् । पूर्णमासोऽस्यां वर्त्तते पौर्णमासी तिथिः । साख-
देवतेत्यधिकारः पूर्णः ।

३६ । पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ।

एते निपात्यन्ते । गौरादिङीषि पितामही । मातामही ।

(क) अवेदुंघे सोढदूसमरीसचः । अविशब्दादेते स्युदुंघेत् । अवि-
सोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ।

(ख) तिलान्निष्फलात् पिच्छपेजौ । स्याताम् । तिलपिच्छः । तिलपेजः ।

३७ । तस्य समूहः ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । काकानां समूहः काकम् । वाकम् । शौकम् ।
समूहाधिकारः कत्वचं यावत् (४१२।५१) ।

३८ । भिक्षादिभ्रोऽण् ।

एभ्यो बाधकं बाधित्वाण् स्यात् । भिक्षाणां समूहो भैक्षम् । गार्भिणम् ।
चार्भिणम् । धार्भिणम् । (३४) साहस्रम् । पादातम् । युवतिशब्दाद्
यौवतमिति जयादित्यः । भस्मादे तद्धित (६।३।३५, वा) इति पुंवद्भावे
यौवनमिति भागवृत्तिः । (३५)

३९ । गोत्रोच्चोष्टोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्

वुञ् ।

गोत्राक्तादुच्चादिभ्यश्च समूहे वुञ् स्यात् । दाक्षकम् । गार्गकम् ।

(३४) According to some चर्मन् and धर्मन् occur in the भिक्षादि and not चर्मिन्
and धर्मिन् : so चार्मणम् । धार्मणम् ।

(३५) एवञ् तावच्छे युवतिसौमि यौवनं जलसम्, संत्यनेकार्थेभ्यनिमज्जरी । पदेऽपि “इपलावस्त्रस्यर्ध
कलाकृशलयीवतम् । यस्य पुण्यकृतः प्रेष्यं सफलं तस्य कौवित”मिति । नृपथ च “अदः समित्मम्युखयोर-
यौवतमुटदसुजाकम्, नृणालहारिणी”ति । वस्तुतस्तु युवतिशब्दे चोत्तमार्गोऽण् । ततो भस्मादे तद्धित
१६. ३. ३५. वा) इति पुंवद्भावे यौवनमेव स्यात् । ननु भिक्षादित्वादित्यः । भिक्षादिगणे युवतिशब्दपाठस्य
भाष्यवार्तिकयोः प्रत्याख्यानान् । तथाहि वार्तिकम्—भिक्षादिपु युवतिशब्दानर्थक्यम् पुंवद्भाष्यं सिद्धत्वात्
प्रत्ययविधापिति (४.२.३८, वा) । कथं तर्हि यौवतमिति ? यौतेः जवनान् ऊच्यमुदात्तादिरिति (४.२.४३)
ननुर्धेऽन्ना सिद्धम् । एवञ् गणिकादिभ्यु गार्भिक्य गार्भिण्य यौवत गच इत्यनेनै केवाचित् पाठः ।

श्रीचक्रम् । श्रीद्रुकम् । श्रीरभ्रकम् । राजकम् । राजन्यकम् । राजपुत्रकम् ।
वाक्सकम् । मानुष्यकम् । आजकम् ।

(क) वृषाच्च । वार्हकम् ।

४० । कैदाराद् यञ्च ।

कैदाराद् यञ् वुञ् च स्यात् । कैदार्यम् । कैदारकम् । अचित्तठके
बाधा ।

(क) गणिकायाश्च । गणिक्यम् ।

४१ । ठञ् कवचिनश्च ।

कवचिनः कैदाराच्च ठञ् स्यात् । कावचिकम् । कैदारिकम् ।

४२ । ब्राह्मणमाणववाङ्वाद् यन् ।

स्यात् । ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाङ्म्यम् ।

(क) पृष्ठाच्च । पृष्ठम् ।

(ख) अङ्गः खः क्रतौ । क्रतुविषयेऽङ्गः समूहे खः स्यात् । अङ्गोनः ।

(ग) पश्वाणस् । समूहे । पार्श्वम् । पशूणां समूह इत्यर्थः ।

४३ । ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल् ।

एभ्यः समूहे तल् स्यात् । ग्रामता । बन्धुता । जनता । सहायता । (3)

(क) गजाच्च । गजता ।

४४ । अनुदात्तादेरञ् ।

४५ । खण्डिकादिभ्यश्च ।

एभ्योऽञ् स्यात् । कापोतम् । मायूरम् । खाण्डिकम् । वङ्गवानां वृ
वाङ्गवम् ।

४६ । चरणेभ्यो धर्मवत् ।

समूहे चरणार्थेभ्यो धर्मवत् प्रत्ययाः स्युः । काठकम् । ह्याम्बोग्यम्
आथर्वणम् ।

(36) कथं सुरतेति ? यस्याः समस्तसुरता सप्तदीरवेनेति देवीमाहात्म्ये ? आर्षोऽयं प्रयो
"सुरतानुरक्तो गुह्यरिवेति" नामयदत्ताज्ञेने तु हृष्टस्यतिः सुरेश्वनुरक्त इत्यर्षोऽपाचिनोयः ।

४७ । अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ।

अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुभ्याश्च समूहे ठक् स्यात् । आपूपिकम् । शाष्कु-
निकम् । हास्तिकम् । धेनुकम् । धेनोरजपि । धेनवम् ।

४८ । केशाश्लाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ।

यथासंख्यमेतौ स्याताम् । केशाद् यञ् वा स्यात् । केश्यम् । पूर्वेषु ठक् ।
कैशिकम् । अश्लाच्छो वा । अश्लीयम् । आश्वम् । पक्षे ऽण् ।

४९ । पाशादिभ्यो यः ।

पाशादे ह्रन्दे यः स्यात् । पाश्या । तृष्या । वधा । वात्या । धृम्या ।

५० । खलगोरथात् ।

एभ्यो यः स्यात् । खल्या । गव्या । रथ्या ।

५१ । इनितकव्यचञ्च ।

खलादिभ्यः क्रमेणैति स्युः । खलिनी । गोत्रा । “मञ्जुग्मे मत्स्यगोत्रया ।”

रथकत्या ।

(क) खलादिभ्य इनि वृत्तव्यः । खलिनो । उलूकिनी । पद्मिनी । उक्तं
समूहे । तस्येति वर्त्तत एव ।

५२ । विषयो देशे ।

पल्लान्तात् तस्य विषयेऽण् स्याद् देशश्चेत् । शिवीनां विषयो देशः शिवः ।
शान्नः । पौरवः ।

५३ । राजन्यादिभ्यो वुञ् ।

एभ्यः पूर्वार्थं वुञ् स्यात् । राजन्यको देशः । मानवकः ।

५४ । भौरिक्यादौषुकार्यादिभ्यो विधलभक्तलो ।

गणाभ्यामाभ्यां पूर्वार्थं विधलभक्तलो स्याताम् । भौरिकिविधः ।
ऐषुकारिभक्तः ।

५५ । सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ।

प्रगाथेषु च्छन्दसोऽण् स्यान् मन्त्रविशेषः प्रगाथश्चेत् । (37) पङ्क्तिरादिरश्च
प्रगाथस्य पाङ्क्तः । आनुष्टुभः । जागतः ।

(क) छन्दसः क्लीवे स्वार्थे उपसंख्यानम् । त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् । जागतम् ।
आनुष्टुभम् ।

५६ । संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्रः ।

तदस्यार्थे प्रयोजनयोद्धृभ्यो यथाविहितं स्यात् संग्रामश्चेत् । सुभद्रो
प्रयोजनमस्य सौभद्रो रणः । द्रौपदः । सेतः । स्त्रीणः । पौंसः । भग्ना
योद्धारोऽस्य भारतः संग्रामः । पादातः । आखः ।

५७ । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ।

अत्रार्थे णः स्यात् क्रीडा चेत् । दण्डः प्रहरणमस्यां दाण्डा क्रीडा
मौष्टा । पाङ्क्ता ।

५८ । घञः सास्यां क्रियेति जः ।

घञन्तादत्रार्थे जः स्यात् । श्येनपातः क्रियास्यां श्येनम्पाता मृगया ।
मौसलपाता भूमिः ।

५९ । तदधीते तद्देद ।

अनयोरर्थयोरण् स्यात् । व्याकरणमधीते वेद वा वैयाकरणः । छान्दसः
ज्योतिषः । निमित्तान्वधीते वेद वा नैमित्तः ।

६० । क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ।

एभ्यः पूर्वार्थे टक् स्यात् । क्रतुः । आग्निष्टोमिकः । उक्थादिः
श्रौक्तिकः । यान्निकः । उक्थ । यज्ञ । लोकायत । न्याय । न्यास । तर्क ।

(1) विद्यालक्षणकल्पसूत्रान्तादकल्पादेरिति गणसूत्रम् । वायसविद्यिकः
धानुर्विद्यिकः । चातुर्वेद्य इति तु तत्र कुशलार्थे क्तलब्धक्रीतकुशल
(४।३।३८) इत्यणि । लक्षणान्तात् । गौलक्ष्यिकः । प्राथमकल्पिकः
वार्त्तिकसूत्रिकः । नेह काल्पसूत्रः । :

(37) यत्र षं ष्टष्ठी प्रथमनेन तिस्रः क्रियन्ते स प्रथमनात् प्रकषेगानाहा प्रगाथ इत्युच्यते ।

(२) विद्या चानङ्गवन्धर्मन्निपूर्वा । अङ्गादिपूर्वाया विद्याया न ठक् स्यात् ।
पाङ्गविद्यः । त्रैविद्यः ।

(क) आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च । ठक् स्यात् । आख्याना-
ख्यायिकयोरर्थग्रहणम् । इतिहासपुराणयोस्तु स्वरूपग्रहणम् । यावन्नीतिकः ।
वामवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ।

(ख) सर्वसादे द्विगोश्च लः । एभ्यो लुक् स्यात् । सर्वादेः । सर्ववेदः ।
सादेः । सवार्त्तिकः । द्विगोः । पञ्चकल्पः । द्विवेदः । द्वितन्त्रः ।

(ग) इकन् पदोत्तरपदात् । पदोत्तरपदिकः ।

(घ) शतषष्टेः षिकन् पथः । शतपथिकः । षष्टिपथिकी ।

६१ । क्रमादिभ्यो वुन् ।

स्यात् । क्रममधीते वेद वा क्रमकः । पदकः । शिक्षा । मीमांसा ।
उपनिषत् ।

६२ । अनुब्राह्मणादिनिः ।

पूर्वार्थे इनिः स्यात् । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम् । तदधीते वेद वानु-
ब्राह्मणी ।

६३ । वसन्तादिभ्यश्चक् ।

पूर्वार्थे ठक् स्यात् । वासन्तिकः । वार्षिकः । वसन्तादिसङ्घचरितो
पत्यस्तथा ।

६४ । प्रोक्तास्तुक् ।

प्रोक्तप्रत्ययान्तादध्येष्टवेदित्त्रोक्तपत्रस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । पाणिनिना
प्रोक्तो ग्रन्थो वृक्षाच्छः (४।२।११४) पाणिनीयः । तमधीते वेद वा पाणिनीय
म्हावः । आपिशलिना प्रोक्तमितीजश्चेत्यण् (४।२।११२) । आपिशलम् ।
आपिशलमधीते वेद वाऽपिशला ब्राह्मणी ।

६५ । सूत्राच्च कोपधात् ।

सूत्रवाचिनः कोपधादध्येष्टवेदित्त्रोक्तपत्रस्य प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । षष्टकं

पाणिनिस्त्वमधीयते विदन्ति वाऽष्टकाः पाणिनीयाः । दशका वैयात्र-
पदीयाः । द्वादशका मीमांसकाः ।

(क) संख्याप्रकर्तरेवाभिधानम् । नेह । महावार्त्तिकसूत्रमधीते माहा-
वार्त्तिकः । कोपधात् किम् ? चतुष्टयमधीते चातुष्टयः ।

६६ । छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ।

मण्डूकमुत्या प्रोक्तादित्येव । प्रोक्तप्रत्ययान्तानि च्छन्दांसि ब्राह्मणानि च
चकारात् केचन पुराणप्रोक्ताः कल्याः सूत्राणि च तद्विषयाणि अध्येतवेदित-
विषयाणि स्युः । न प्रोक्तप्रत्ययान्तानि । कठेन प्रोक्तच्छन्दोऽधीयते कठा ।
मीदाः । ताण्डेन प्रोक्तं ब्राह्मण मधीयते ताण्डिनः । कल्पे काश्यपिनः ।
सूत्रे पाराशरिणः ।

६७ । तदस्मिन्नस्तौति देशे तन्नान्नि ।

अत्रार्थेऽण् स्याद् देशस्तन्नामा चेत् । उदुम्बरा अस्मिन् देशे मन्ति
श्रीदुम्बरः । पार्वतः ।

६८ । तेन निर्वृत्तम् ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । कुशाब्देन निर्वृत्ता कौशाब्दी पुरी । माहसी
परिखा ।

६९ । तस्य निवासः ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । शिवीनां निवासः शैवः ।

७० । अदूरभवस्य ।

अत्रार्थेऽण् स्यात् । विदिशाया अदूरभवं वैदिशं नगरम् । पाम्पानि
वनानि । एते चत्वारोऽर्था अनुवर्त्तन्ते शेषाधिकारं (४।२।९२) यावत् ।

७१ । शीरञ् ।

उवर्णान्ताश्चातुरर्थिकोऽञ् स्यात् कार्कट्यम् । अञ्चिकारः प्राक्
सुवास्तादिभ्योऽण् (४।२।७७) ।

७२ । मतोश्च बह्वजङ्गात् ।

बह्वजङ्गं यस्य मत्पसूतदन्तादञ् स्यात् । ऐकटावतो नाम देशः ।

७३ । बह्वचः कूपेषु ।

बह्वचोऽञ् स्यात् कूपष्वेत् । दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तो दीर्घवरत्रः कूपः ।
ब्रह्ममूलस्यादूरभवो वार्धमूलः ।

७४ । उदकं च विपाशः ।

विपाशाया उत्तरकूलकूपेष्वञ् स्यात् । दत्तेन निर्वृत्तो दात्तः कूपः ।
गौप्तः । (३८)

७५ । सङ्गलादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चात्तरर्धिकोऽञ् स्यात् । साङ्गलः । पौष्कलो देशभेदः ।

७६ । स्त्रीषु सौवीरसाख्यप्राक्षु ।

स्त्रीलिङ्गे सौवीरादिदेशेऽञ् स्यात् । दत्तामित्त्रेण निर्हत्ता पुरी दात्ता-
मित्रि । साख्ये वैधूमानी । प्राचि माकन्दी नगरी ।

७७ । सुवास्त्वादिभ्योऽण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । सौवास्तवं नगरम् । सौवास्तवी नगरी । सौवास्तवी
नदी । वार्णवम् । वार्णवी ।

७८ । रोषौ ।

रोष्यन्तादण् स्यात् । आजकरोषः । केवलाश्च । रोष्या निर्हत्तो रोषः
कूपः ।

७९ । कोपधाञ् ।

अण् स्यात् । कार्णचित्रकः । कार्णच्छिद्रकः । त्रेण्डवम् ।

(३८) अत्रेदं सूत्रकारं प्रति सविषयप्रश्नसापरं वामनकायादित्ययोर्वाक्यम्—“उदमिति किम् ?
दचित्तो विपाशः कूपेष्वेव । दात्तः । गौप्तः । खरे विभ्रवः । मङ्गलौ सुषोचिका वर्णते सुमकारञ् ।”—इति ।

८० । वुञ्छण्क्ठजिलसेनिरठञ्ज्ययफक्फिञ्ज्ज्प्रक्क-
ठकोऽरोहणक्लशाश्वश्यकुमुदकाशहणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशबलपव-
कर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः ।

एभ्यः सप्तदशभ्यो गणैभ्यो यथासम्भवं चतुर्ष्वर्थेषु वुञ्जादयः स्युः ।
अरीहणादेर्वुञ् । आरीहणकम् । क्लशाश्वदेऽच्छण् । काशाश्वीयः । ऋश्यादेः
कः । ऋश्यकः । कुमुदादेष्ठच् । कुमुदिकम् । काशादेरिलः । काशिलम् ।
हणादेः सः । हणसा । नहसा । वीरणसा । प्रेक्षादेरिनिः । प्रेक्षो ।
फलकी । अश्मादिभ्यो रः । अश्मरः । सख्यादेर्दञ् । साखेयम् । मङ्गाशा-
देर्ण्यः । साङ्गाश्वम् । काम्पिल्यम् । बलादिभ्यो यः । बल्यम् । पक्षादेः फक् ।
पाक्षायणः । कर्णादेः फिञ् । कार्णायनिः । सुतङ्गमादेरिञ् । सौतङ्गमिः ।
प्रगदिन्नादेर्ज्गः । प्रागद्यम् । वराह्वादेः कक् । वाराहकम् । पालाशकम् ।
शार्करकम् । कुमुदादेष्ठक् । कौमुदिकम् । गौमथिकम् ।

८१ । जनपदे लुप् ।

जनपदे तन्नाम्नि देशे चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् । पञ्चालानां निवासो
जनपदः पञ्चालाः । कुरवः । वङ्गाः । जनपदो देशभेदः ।

८२ । वरणादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् । वरणा ग्रामः । गोदी ग्रामः । खलतिकं
वनानि । एवं शिरीषाः । शृङ्गी । गया । उज्जयिनी ।

८३ । शर्कराया वा ।

षस्या लुप् स्याद्वा । शर्कराभिर्निर्हृत्तं शर्कराः शार्करं वा ।

८४ । ठक्क्षौ च ।

षस्याठक्क्षौ स्याताम् । शार्करिकम् । शर्करीयम् ।

८५ । नद्यां मतुप् ।

नद्याश्चतुर्ष्वर्थेषु मतुप् स्यात् । उदुम्बरावती नदी । इक्षुमती ।

८६ । मध्वादिभ्यश्च ।

एभ्यश्चतुर्थ्येषु मतुप् स्यात् । मधुमान् । विसवान् देशः ।

८७ । कुमुदनङ्वेतसेभ्यो ङ्मतुप् ।

(क) महिषाश्च ।

एभ्यो ङ्मतुप् स्यात् । डिति टिलोपः । कुमुहान् । नङ्गान् । वेतस्वान् ।

वेतस्वती सरित् । महिषान् नाम देशः ।

८८ । नडशादाङ् ड्वलच् ।

शाभ्यां ड्वलच् स्यात् । नड्वलः । शाहलः । “शय्या शाहलमासनं
शुचिशिला ।”

८९ । शिखाया वलच् ।

स्यात् । शिखावलं नगरम् ।

९० । उत्करादिभ्यश्छः ।

उत्करीयम् ।

९१ । नडादीनां कुक् च ।

एषां छः स्यात् कुक् च । नडकीयम् । नड । वेणु । प्लज । बिल्व ।

(१) क्रुञ्चाया ऋस्त्वश्च । क्रुञ्चकीयम् ।

(२) तच्चञ्चलोपश्च । तच्चकीयम् । उक्ताद्यातुरर्थिकाः ।

९२ । शेषे ।

शेषे तत्र जातादावर्थे प्रत्यया वाच्याः । राष्ट्रे जातो राष्ट्रादागतो
राष्ट्रे भवो वा राष्ट्रियः । शालीयः । इह चक्षुषा गृह्यते चान्नुषं रूपम् ।
यावणः शब्दः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चातुरं शकटम् । दृषदि पिष्टा
दार्पदा माषाः । औदूखलाः सक्तवः । चतुर्दृश्यां दृश्यते चातुर्दृशं रज इति
सामान्येन तस्येदमिति (४।३।१३०) विवक्षायामिति भागवृत्तिः । शेष
प्रत्यधिकारो लक्ष्मश्चेति जयादित्यः ।

६३ । राष्ट्रावारपाराद् घखौ ।

आभ्यां घखौ स्याताम् । राष्ट्रियः । अवारपारीणः ।

(क) विगृहीताश्च । अवारीणः । पारीणः ।

(ख) विपरीताश्च । पारावारीण इति चेष्यते ।

६४ । ग्रामाद् यखञौ ।

स्याताम् । ग्राम्यो ग्रामीणः ।

६५ । कक्ष्रादिभ्यो ढकञ् ।

कक्षीत्वेषमादिभ्यो ढकञ् स्यात् । कक्षि काक्षेयकः । उन्धि औन्धेयकः ।
ग्रामेयकः । नागरेयकः ।

(1) कु (ल्या) ङाया यलोपश्च । कौ(ले)ङ्गैयकः ।

६६ । कुलकुक्षिघ्रीवाभ्यः श्वास्थलङ्कारेषु ।

कुलादेः श्वादौ वाच्ये ढकञ् स्यात् । कौलेयकः श्वा । कौक्षेयकोऽपि ।
घ्रैवेयकः कण्ठासङ्कारः (39) ।

६७ । नद्रादिभ्यो ढक् ।

स्यात् । नादेयं जलम् । वाराणसेयो जनः । आवस्तेयः ।

६८ । दक्षिणापश्चात्पुरसस्थक् ।

एभ्यः शेषे त्यक् स्यात् । आचप्रत्ययान्तो दक्षिणाशब्दः । न स्त्रीलिङ्ग
इति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे न पुंवङ्गावः (२।१।२६, वा) । दाक्षिणात्यः ।
पाश्चात्यः । पौरस्थः ।

६९ । कापिश्याः ष्फक् ।

अस्याः ष्फक् स्यात् । कापिशयनं मधु । कापिशयनी द्राक्षा ।

(क) बाह्व्युर्दिपर्दिभ्यश्च । ष्फक् स्यात् । बाह्वायनी । और्दायनी ।
पार्दायनी ।

१०० । रङ्गीरमनुष्येऽण् च ।

रङ्गीरत्रार्थेऽण् स्यात् । षक् च । राङ्गवः । राङ्गवायणः ।

१०१ । दुप्रागपा(वा)गुदकप्रतीचो यत् ।

एभ्यो यत् स्यात् । दिव्यम् । प्राच्यम् । अपा (वा) च्यम् । उदीच्यम् ।
प्रतीच्यम् । अव्ययाद् टुटुलौ तुट् च (४।३।२३) । प्राकृतनम् ।

१०२ । कन्यायाष्टक् ।

कान्यिकम् ।

१०३ । वर्णौ वुक् ।

वर्णौ देशे कन्याया वुक् स्यात् । कान्यिकम् ।

१०४ । अव्ययात् त्यप् ।

अमेङ्कतसित्रेभ्योऽभिधानम् । अमात्यः । “कत्येयं दुर्मतिस्तव ।”

ततस्यः । यतस्यः । कुतस्यः । यत्रत्यः । अत्रत्यः । तत्रत्यः ।

(क) त्यब् ने ध्रुवे । नित्यम् ।

(ख) निसो गते त्यप् । निर्गतो देशान्निष्ठगण्डालादिः ।

(ग) अरण्यान्तः । आरण्याः सुमनसः ।

(घ) दूरादेत्यः । दूरेत्यः पथिकः ।

(ङ) उत्तरादाहज् । औत्तराहः ।

१०५ । ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यस्यप् स्याद्वा । ऐषमस्यम् । ह्यस्यम् । श्वस्यम् । पत्रे ऐषमस्तनम् ।
ह्यस्तनम् । श्वस्तनम् ।

१०६ । तीररूप्योत्तरपदादञ्जौ ।

तीरोत्तरपदादञ् रूप्योत्तरपदाञ् जः स्यात् । वार्कतीरम् । वार्क-
रूप्यम् ।

१०७ । दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां जः ।

दिक्पूर्वपदादनान्नि जः स्यात् । पौर्वशालः । औत्तरशानः ।

१०८ । मद्ग्रेभ्योऽञ् ।

दिक्पूर्वपदान्मद्ग्रेभ्योऽञ् स्यात् । पौर्वमद्गः ।

१०९ । उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ।

उदीच्यग्रामवाचिनोऽञ् स्यात् । शेवपुरम् । माहानगरम् । बह्वचः
किम् ? ध्वाञ्म् ।

११० । प्रस्थोत्तरपदपलयादिकोपधादण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । प्रस्थान्तात् । माद्रीप्रस्थो ग्रामः । पलयादेः ।
पालदः । पारिषदः । कोपधाद् । वैघातकः । उदीच्यग्रामादञोऽपवादः ।

१११ । कण्वादिभ्यो गोत्रे ।

गोत्रप्रत्ययान्तात् कण्वादेरेण् स्यात् । छस्य बाधा । कण्वादेर्गर्गादित्वाद्
यञ् (४।१।१०५) । काण्वरः । तस्यच्छात्राः काण्वाः । गौकक्षाः ।

११२ । इजस्य ।

गोत्रे इजस्तादण् स्यात् । छापवादः । दाक्षेरमी दाक्षाः । प्राक्षाः ।

११३ । न इजस्यः प्राच्यभरतेषु ।

प्राच्यभरतयोगोत्रे इजस्य इजस्तादण् न स्यात् । वैङ्गीयाः । काशीयाः ।

११४ । वृद्धाच्छः ।

वृद्धसंज्ञकाच्छः स्याच् शैषिकः । शालीयः । आचार्यीयः । बोद्धीयं मतम् ।
त्वदीयः । मदीयः ।

११५ । भवतष्ठक्छसौ ।

अस्त्रादिमौ स्याताम् । छस्य बाधा । भावत्कः । भवदीयः ।

११६ । काश्यादिभ्यष्ठञ्जिठौ ।

एभ्य इमौ स्याताम् । काशिकी काशिका । वैदिकी वैदिका । चैदिकी
चैदिका ।

११७ । वाहीकग्रामेभ्यश्च ।

एभ्यो वृद्धेभ्यष्ठञ्जिठौ स्याताम् । शाकलिकी शाकलिका ।

११८ । विभाषोशीनरेषु ।

एषु वाहीकग्रामेभ्यस्तौ स्यातां वा । आह्वजालिकी आह्वजालिका
आह्वजालीया वा ।

११९ । ओर्देशे ठञ् ।

उवर्णान्तादेशे ठञ् स्याच्छेषे । शवरजम्बुकः ।

१२० । वृहत् प्राचाम् ।

प्राग्देशे वृहत्देवोवर्णान्ताट् ठञ् स्यात् । आढकजम्बुकः । वृहत् किम् ?
मन्त्रवास्तु मन्त्रवास्तवः ।

१२१ । धन्वयोपधाद् वुञ् ।

धन्वान्ताद् देशवाचिनो वृहत् योपधाच्च वुञ् स्यात् । धन्वा मरुदेशः ।
पारिधन्वकः । साङ्गाश्लकः ।

१२२ । प्रस्थपुरवहान्ताच्च ।

एतदन्ताद् वृहत् देशाहुञ् स्यात् । मालाप्रस्थकः । नान्दीपुरकः ।
पैलुवहकः ।

१२३ । रोपघेतोः प्राचाम् ।

रोपोपधादीदन्ताच्च वृहत् प्राग्देशाद् वुञ् स्यात् । पाटलिपुत्रकः । ऐक-
चक्रकः । ईतः । माकन्दकः ।

१२४ । जनपदतद्वध्योश्च ।

वृहत्जनपदाद् वुञ् स्यात् । आभिसारकः । अवधिभूताजनपदात् ।
वैगर्तकः । गर्तात्तरपदाच्छस्य (४।२।१३७) बाधा ।

१२५ । अष्टह्वादिषु बहुवचनविषयात् ।

बहुवचनविषयाजनपदाद् वृहत् वृहत् वुञ् स्यात् । ज्ञाणोर्यवाद् ।
भाङ्गकः । आजमीढकः । वृहत् । जाम्बकः । कालप्परकः ।

१२६ । कच्छाग्निवक्त्रगर्त्तत्तरपदात् ।

कच्छाद्यन्ताद् देशाद् वुञ् स्यात् । दारुकच्छकः । काण्डाग्नकः ।
सैन्धुवक्त्रकः । बाहुगर्त्तकः ।

१२७ । धूमादिभास्य ।

एभ्यो देशे वुञ् स्याच् छादेर्बाधकः । धूमकः । वैदेहकम् । एवं साकेत ।
राजगृह । उज्जयिनी । दक्षिणापथ । “दक्षिणापथी वृत्ति”रिति तु चिन्त्यम् ।

(1) समुद्राद्वीमनुष्ययोः । वुञ् स्यात् । सामुद्रिका नीः । सामुद्रको
मनुष्यः । नेह । सामुद्रं जलम् । सामुद्रं लवणम् ।

१२८ । नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ।

वुञ् स्यात् । खलो नागरकः । कुशला नागरकाः । कुत्सनप्रावीण्ययोः
किम् ? नागरा विप्राः ।

१२९ । अरण्यान् मनुष्ये ।

वुञ् स्यात् । आरण्यको मनुष्यः ।

(क) पथध्यायन्यायविहारहस्तिषु । आरण्यकः पन्था इत्यादि ।

(ख) वा गोमयेषु । आरण्यकमारण्यं वा गोमयम् ।

१३० । विभाषा कुरुयुगन्धराभगाम् ।

आभ्यां वुञ् स्याद्वा । कौरवकः कौरवो वा । यौगन्धरको यौगन्धरो वा ।

१३१ । मद्रवृण्योः कन् ।

आभ्यां कन् स्यात् । मद्रकः । वृजिकः ।

१३२ । कोपधादण् ।

कोपधाञ्जनपदादण् स्यात् । हुजो बाधा । ऋषिकेषु जात आर्षिकः ।
माहर्षिकः । आर्षकः । अण्यश्वाद्युवर्णादपि देशे । ऐच्छाक इत्येके ।

१३३ । कच्छादिभास्य ।

देशेण स्यात् । काच्छः । सैन्धवः । तदन्ताच्चेष्टम् । सौत्सैन्धवम् ।
कच्छ । सिन्धु । कम्बोज । गन्धार । कश्मीर । सात्य । कुब । रहु ।

१३४ । मनुष्यतत्स्थयोर्बुञ् ।

अनयोरर्थयोः कच्छादिभ्यो वुञ् स्यात् । काच्छको मनुष्यः । सैन्धवकः ।
साखकः । तत्स्थे । काच्छकमस्य हसितम् । काच्छिका चूडा । सैन्धविका ।

१३५ । अपदातौ साल्वात् ।

अपदातावेव साल्वाद्वुञ् स्यात् । साल्वाको मनुष्यः । नेह । साल्वाः
पदातिः ।

१३६ । गोयवाग्वोश्च ।

अनयोः साल्वाद्वुञ् स्यात् । साल्वाको गौः । साल्वाका यवागूः ।

१३७ । गर्तोत्तरपदाच्छः ।

गर्तोत्ताद्देशाच्छः स्यात् । वृकगर्तीयः । हस्तगर्तीयः ।

१३८ । गहादिभ्रश्च ।

गभ्यश्चः स्यात् । गह्रीयः । अन्तस्थीयः । नान्तर्रीयः । एकग्रामीयः ।
गह । अन्तस्थ । नान्तर । सम । विषम । प्राकृतिगणोऽयम् । तेनाङ्गाधि-
कारीयः । नगरीयः । पूर्ववासिणीय इत्यादि सिध्यति ।

(क) पृथिवीमध्यस्थ मध्यमश्च । मध्यमीयः ।

(ख) चरणेऽण् च । माध्यमः । मध्यमीयः ।

(१) मुखपार्श्वतसोर्लोपः । मुखतोयः । पार्श्वतीयः ।

(२) कुग् जनस्य परस्य च । जनकीयम् । परकीयम् ।

(३) देवस्व चेति वक्तव्यम् । देवकीयम् । चान्द्राक्षु परजनदेवरात्रां
कुक् चेति पठन्ति । स्वस्य च । स्वकीयम् । वामनसु स्वशब्दादधि द्वारा-
दीनाच्चेत्यतैजागम (७।१।४) मुदाहरिष्यति स्वस्येदं सौवमिति ।

(४) वैष्णुकादिभ्यो वृषिश्च । वैष्णुकीयम् । चैत्रकीयम् ।

१३९ । प्राचां कटादेः ।

कटपूर्वात् प्राग्देशाच्छः स्यात् । कटनगरीयम् । कटघोषीयम् ।

१४० । राज्ञः क च ।

राज्जम्हः स्यात् कञ्चान्तादेशः । राजकीयम् ।

१४१ । वृद्धादकेकान्तखोपधात् ।

वृद्धादकेकान्तात् खोपधाञ्च देशाच्छः स्यात् । आरीहणकीयम् । आम्हति-
कीयम् । कौटशिखीयम् ।

१४२ । कन्यापलदनगरगामङ्गदोत्तरपदात् ।

कन्याद्यन्ताद् देशाच्छः स्यात् । वाहीकग्रामविधेरपवादः । दक्षि-
कन्यीयः । दक्षिपलदीयः । दक्षिनगरीयः । वाहीकग्रामीयः । माहिष-
ग्रामीयः । वाहीकङ्गदीयः । माहिषङ्गदीयः ।

१४३ । पर्वताच्च ।

छः स्यात् । “पर्वतीय इति मावजीगणः” ।

१४४ । विभाषाऽमनुष्ये ।

मनुष्यादन्यत्र पर्वताज्जातादौ छो वा स्यात् । पर्वतीयं फलम् पार्वतं वा ।

१४५ । कृकणपर्णाद् भारद्वाजे ।

भारद्वाजदेशे कृकणपर्णाभ्यां छः स्यात् । कृकणीयम् । पर्णीयम् ।
उक्तं देशे ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥ ४।२ ॥ समाप्तश्च रत्नपादः ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

चतुर्थोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च ।

शेष इत्येव । युष्मदस्मदोः खञ् कश्च स्याद्वा । यौष्माकीणम् ।
शाम्नाकीनम् । युष्मदीयम् । अस्मदीयम् । पक्षेऽण् च । यौष्माकम् ।
शाम्नाकम् ।

२ । तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ ।

तस्मिन् खञि अणि च युष्मदस्मदोर्युष्माकास्माकादेशौ स्याताम् ।
तथैवोदाहृतम् ।

३ । तवकममकाविकवचने ।

एकार्थे युष्मदस्मदोस्तवकममको स्यातां खञि । अणि च । तावकीनम् ।
मामकीनम् । तावकम् । मामकम् ।

४ । अर्हाद् यत् ।

अस्माद् यत् स्यात् । अर्हम् ।

(क) सपूर्वपदाद् ठञ् वक्तव्यः । गौतमार्धिकम् ।

५ । परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ।

एतत्पूर्वपदादर्हाद् यत् स्यात् । परार्हम् । अवराहम् । अधमार्हम् ।
उत्तमार्हम् ।

६ । दिक्पूर्वपदाट् ठञ् ।

दिक्पूर्वपदादर्घाट् ठञ् स्यात् । यञ् । पौर्वार्धिकम् । पूर्वार्धम् ।
दक्षिणार्धिकम् । दक्षिणार्धम् ।

७ । ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ।

अनयोरिकदेशाद् दिक्पूर्वपदादर्घादञ्ठञौ स्याताम् । इमेऽस्य ग्रामस्य
जनपदस्य वा पौर्वार्धाः पौर्वार्धिकाः ।

८ । मध्यान्मः ।

मध्यशब्दाच्छेषे मः स्यात् । मध्यमः ।

(क) आदेश्च । आदिमः ।

(ख) अवोऽधसोर्लोपश्चेत्येके । अवमः । अधमः ।

९ । अ सांप्रतिके ।

मध्यादकारः स्यात्प्रत्यये नात्युच्चैर्नातिनौचैः । मध्यं काष्ठम् । मध्यस्तार्किकः ।

१० । द्वीपादनुसमुद्रं यञ् ।

समुद्रसमीपे द्वीपाद् यञ् स्यात् । द्वेष्या वणिजः ।

११ । कालाट् ठञ् ।

शेषे कालवाचिनष्ठञ् स्यात् । द्विवार्षिकः । द्वैवार्षिकः । मासिकः ।
सांवत्सरिकः । आह्निकः । मौहूर्त्तिकः । कालाधिकारः प्राक् तत्र
जातात् (४।३।२५) ।

१२ । आद्ये शरदः ।

आद्ये शरदष्ठञ् स्यात् । शरदिकं शरदम् । शरदमन्यत् ।

१३ । विभाषा रोगात्तपयोः ।

अनयोरर्थयोः शरदष्ठञ् स्याद्वा । शरदिकः शरदो वा रोग आतपो
वा । ठञ्वा मुक्ते ऋत्वण् (४।३।१६) ।

१४ । निशाप्रदोषाभ्याञ्च ।

आभ्याञ्च ठञ् वा स्यात् । नैशिकं नैशं वा तमः । प्रादोषिकः
प्रादोषी वा ।

१५ । श्वसस्तुट् च ।

श्वःशब्दाट् ठञ् वा स्यात् । तुट् चागमः । श्वो भविता शीवस्तिकः ।
“शीवस्तिकत्वं विभवा न येषाम् ।” पक्षे श्वस्त्यम् । श्वस्तनम् ।

१६ । सन्धिवेलादृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ।

एभ्यः शेषेऽण् स्यात् । सन्धिवेलादेः । सान्धिवेलम् । साम्यम् । आमा-
वास्यम् । पौर्णमासम् । त्रायोदशम् । चातुर्दशम् । प्रातिपदम् । ऋतोः ।
श्रेष्ठम् । शिशिरम् । नक्षत्रात् । तैषम् । तिथ्यपुष्ययोर्नक्षत्राणीति (६।४।१४८,
वा) यलोपः । पौषम् ।

(1) संवत्सरात् फलपर्वणोरेव । सांवत्सरं फलं पवे वा । नेह । सांवत्सरिको
व्याधिः ।

१७ । प्राहृष एण्यः ।

स्यात् । प्राहृषेण्यो मेघः । “प्राहृषेण्यं पयोवाहम्” ।

१८ । वर्षाभ्यष्टक् ।

स्यात् । वार्षिकम् । तदन्ताच्च । पौर्ववर्षिकम् ।

१९ । छन्दसि ठञ् ।

२० । वसन्ताच्च ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

२१ । हैमन्ताच्च ।

२२ । सर्वत्राण् तलोपश्च ।

हैमन्तादण् स्यात् तलोपश्च । हैमनम् । “रजनीष्वपि हैमनीषु” ।
ऋत्वक्षपीष्यते । हैमन्तम् । पूर्वसूत्रे ठञ्प्रत्ययेनाभिसम्बन्धाद् भाषायामपि ।

हैमन्तिकः । सर्वत्रेत्येकहत्ती (4h) छन्दोऽधिकारनिष्ठार्थम् ।

२३ । सायंचिरंप्राक्त्वेप्रगेऽव्ययेभ्यष्टुटुलौ तुट् च ।

सायमादेष्टुटुलौ स्याताम् । तुट् चागमः । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । निपातनात्मकारः । “सायन्तनीं तिथिप्रण्यः” । प्राक्त्वेतनम् । प्रगीतनम् । निपातनादेकारः । अव्ययात् । दिवातनम् । दोषातनम् । इह टुटुलौ भवतो विप्रतिषेधेन । प्राक्तनम् । प्रातस्तनम् । चिरपरुत्परारिभ्यस्त इति जयादित्यः । चिरत्नम् । परुत्तम् । परारित्तम् । अग्रपञ्चाङ्गिमिति ष्ष्टान्दसमिति भागहृत्तिः । अग्रिमम् । पश्चिमम् । अन्ताच्च डिमजिति जयादित्यः । अन्तिमम् ।

२४ । विभाषा पूर्वाक्त्वापराक्त्वाभ्याम् ।

आभ्यां टुटुलौ वा स्याताम् । तुट् च । पूर्वाक्त्वेतनम् । अपराक्त्वेतनम् । घकालतनेष्विति (६।३।१७) मत्प्रम्या अलुक् । पक्षे कालाट्ठञ् (४।३।११) । पौर्वाहिकः । आपराहिकः । पूर्णःकालाधिकारः ।

२५ । तत्र जातः ।

अत्रार्थे यथाविहितमणादयो घादयश्च स्युः । माथुरः । स्त्रीन्नः । श्रीलः । राष्ट्रियः । कात्रेयकः ।

२६ । प्राहृष ष्टम् ।

प्राहृषो जातार्थे ष्टप् स्यात् । प्राहृषिकः ।

२७ । संज्ञायां शरदो वुञ् ।

नान्नि शरदो वुञ् स्यात् । शारदका सुदगाः । शारदमन्यत् ।

२८ । पूर्वाक्त्वापराक्त्वाद्रिमूलप्रदोषावस्काराद् वुन् ।

एभ्यो जातार्थे नान्नि वुन् स्यात् । पूर्वाहृकः । अपराहृकः । आर्द्रकम् । मूलकम् । प्रदोषकः । अवस्कारकः ।

२९ । पथः पन्थ च ।

पथो वुण् स्यात् । पन्थादेशश्च जातार्थे । पन्थको वक्तः

३० । अमावास्याया वा ।

अतो वा वुन् स्यात् । अमावास्यकः । अमावास्यो वा ।

३१ । अ च ।

अस्या अकारश्च स्यात् । अमावास्यः ।

३२ । सिन्धुपकराभ्या कन् ।

जातार्थे आभ्यां कन् स्यात् । सिन्धुकः । अपकरकः ।

३३ । अणञौ च ।

आभ्यामिमौ स्याताम् । सैन्धवः । आपकरः । खरे भेदः ।

३४ । अविष्ठाफला न्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तवि-

शाखाषाढाबहुलाङ्गुक् ।

एभ्यो जातार्थे नक्षत्राणो लुक् स्यात् । लुक् तद्धितलुकीति (१।२।४६) स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् । अविष्ठः । फलान्योऽर्जुनः । स्वार्थेऽपि “फालुनो मासे चार्जुने” इति । पुनर्वसुर्वररुचिः । बहुलः ।

(क) चित्रारवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियां लुक् । चित्रा । रेवती । रोहिणी । प्रत्यये लृप्ते पुनष्टाप् । यथासम्भवं गौरादिङ्गीष् वा ।

(ख) फलान्याषाढाभ्यां टानौ । आभ्यां स्त्रियां टानौ स्यात् । फलुनी । अषाढा ।

(ग) अविष्ठाषाढाभ्याञ्छण् । अविष्ठीयः । अषाढीयः ।

३५ । स्थानान्तगोशालखरशालाञ्च ।

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । गोस्थाने जातो गोस्थानः । अश्व-स्थानः । गोशालः । खरशालः ।

३६ । वत्सशालाभिजिदप्रवयुक्शतभिषजो वा ।

एभ्यो जातार्थप्रत्ययस्य लुग् वा स्यात् । वत्सशालो वात्सशालो वा । अभि-जित् आभिजितो वा । अश्वयुक्, अश्वयुजो वा । शतभिषक् शतभिषजो वा ।

३७ । नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ।

नक्षत्रवाचिभ्यो बहुलं सन्धिवेलाद्यणो (४।३।१६) लुक् स्यात् । रौहिणः । रोहिणः । मार्गशीर्षः । मृगशिराः । पूर्णो जातार्थः । तत्रेति वर्तते यावत् तदस्य सोढम् (४।३।५२) ।

३८ । कृतलब्धक्रीतकुशलाः ।

अत्र कृतादिषु यथाविहितं स्यात् । सुप्ते कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्त्रीपुनः । राष्ट्रियः ।

३९ । प्रायभवः ।

प्रायभव इत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । सुप्ते प्रायेण भवति स्त्रीपुनः । राष्ट्रियः ।

४० । उपजानूपकर्णोपनीवे ष्टक् ।

एभ्यः प्रायभवेऽर्थे ठक् स्यात् । “पाणी यस्योपजानुकौ” । “श्रीपकर्णिक-
लोचनः ।” “श्रीपनीविकमरुद्ध किल स्त्री वल्लभस्य करमात्मकराभ्याम् ।”

४१ । सम्भूते ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । सुप्ते सम्भवति स्त्रीपुनः च्छासृत् । स्थानमिह सम्भवाद्यर्थः ।

४२ । कोशाड् ठञ् ।

कौशियम् । रुढ्या वस्त्रमेव । विकारेऽभिधानम् ।

४३ । कालात् साधुपुष्पत्पच्यमानेषु ।

एष्वर्थेषु कालाद् यथाविहितं स्यात् । हेमन्ते साधु हेमनं वासः । शैशिर-
मनुलेपनम् । शैशम् । वसन्ते पुष्पाति वासन्ती लता । माधवी । शरदि
पच्यन्ते शरदा माषाः । कालादित्यधिकारः प्राक् तत्र भवात् (४।३।५३) ।

४४ । उप्ते च ।

उप्तेऽर्थे कालाद् यथाविहितं स्यात् । हेमना यवाः । यैषाः शालयः ।
तत्रोप्ता इत्यर्थः ।

४५ । आश्वयुज्या वुञ् ।

आश्वयुजीशब्दाद् वुञ् स्वादुमेऽर्थे । ठञो वाधा । आश्वयुज्यां पौर्ण-
मास्यामुक्त्वा आश्वयुजका माघाः ।

४६ । ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ।

आभ्यामुतेऽर्थे वुञ् वा स्यात् । ग्रीष्मकम् । वासन्तकम् । पक्षे ऋत्वञ्
(४१३।१६) । ग्रीष्मम् । वासन्तम् ।

४७ । देयमृणो ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । मासे देयमृणम् मासिकम् । सांवत्सरिकम् ।

४८ । कलापप्रवृत्त्ययववुसाहुन् ।

यत्र मयूराः कलापिनोऽश्वत्याः फलिनो यववुसा शीत्यथन्ते स कालस्तथा ।
तस्मात् पूर्वार्थे वुन् स्यात् । कलापिनि काले देयमृणं कलापकम् । अश्वत्यकम् ।
यववुसकम् ।

४९ । ग्रीष्मावरसमाहुञ् ।

आभ्यां पूर्वार्थे वुञ् स्यात् । ग्रीष्मकम् । आवरसमकम् ।

५० । संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् ।

आभ्यां ठञ् स्वाहुञ् च । संवत्सरे देयमृणं सांवत्सरिकं सांवत्सरिकं वा ।
आग्रहायणिकम् । आग्रहायणिकं वा ।

५१ । व्याहरति मृगः ।

अत्रार्थे कालाद् यथाविहितं स्यात् । निशायां व्याहरति मृगो मृगः ।
नैगिको वा । तत्रेति निहत्तम् ।

५२ । तदस्त्र सोढम् ।

अत्रार्थे कालाद् यथाविहितं स्यात् । निशासहचरितं कर्म निशा ।
तत् सोढं क्लृप्तमभ्यस्तमस्त्रं नैगिकञ्चापी नैगो वा । प्रादोषिकः प्रादोषो वा ।
उक्तं कालात् ।

५३ । तच्च भवः ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । स्तुष्टे भवो विद्यमानः स्त्रीषुः । राष्ट्रिः ।
तत्रभवाधिकारः प्राक् तत आगत इत्यस्मात् (४।३।७४) ।

५४ । दिगादिभ्यो यत् ।

एभ्यो यत् स्यात् । दिशि भवं दिश्यम् । वन्यम् । रङ्गस्यम् । प्राणम् ।
अन्त्यम् । यूष्यम् । गण्यम् । रस्यम् ।

(1) उदकात् संज्ञायाम् । उदक्या रजस्वला । अन्यत्र भीदको मत्सः ।

५५ । शरीरावयवाच्च ।

यत् स्यात् । दन्त्यम् । तालव्यम् । कण्ठम् । ओष्ठम् । जरस्यम् ।
उरस्यम् । मूर्धन्यम् । मुख्यम् ।

५६ । दृत्तिकुच्चिकलशिवस्यस्यहेठञ् ।

एभ्यो ठञ् स्यात् । दार्त्तयम् । कीर्त्तयोऽसिः । कालशियं जलम् ।
वास्त्येयम् । आस्त्येयम् । आह्वेयम् । “भोगान् भोगानिवाह्वेयानि”ति ।

५७ । ग्रीवाभ्योऽण् च ।

अस्या अण्ठञी स्याताम् । ग्रैवम् । ग्रैवेयम् । बहुवचनं वैचित्र्यार्थम् ।

५८ । गम्भीराञ् आः ।

स्यात् । गम्भीर्यम् ।

(क) बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्च । बहिष्पटिलोपः । बाह्यम् । देव्यम् ।
पाञ्चजन्यम् ।

५९ । अव्ययीभावाच्च ।

अस्माद् भवार्थे आः स्यात् । पारिसुख्यम् । पारिहन्यम् । गोप-
कूलादिभ्यः । औपकूलः । औपशालः ।

६० । अन्तःपूर्वपदाट् ठञ् ।

अन्तःपूर्वपदादव्ययीभावाट् ठञ् स्यात् । अन्तर्देशिकः । अन्तर्वेशिकः ।
अन्तर्वेशिकः ।

(क) अध्यात्म्यादिभ्यश्च । भवार्थे ठञ् स्वात् । आध्यात्मिकम् । आधि-
भौतिकम् । आधिदैविकम् । औपखर्गिकम् । चातुरर्थिकम् । त्रैवर्णिकम् ।
साम्प्रतिकम् । गैरिकमित्यादि । आकृतिगणोऽयम् ।

(ख) समानस्य तदादेश । सामानिकः । सामान्यामिकः ।

(ग) ऊर्ध्वदमोर्ध्वदेशश्च । और्ध्वन्दमिकः । और्ध्वदेशिकः । (४१)

(घ) लोकोत्तरपदस्य च । ऐहलौकिकः । पारलौकिकः ।

(ङ) मुखपार्श्वतसोरीयः । मुखतीयः । पार्श्वतीयः । अथयानां
भमादे टिलोपः ।

(च) कुग्जगस्य परस्य च । जनकीयः । परकीयः ।

(छ) ईयः कार्योऽय मध्यस्य मण्मीयो प्रत्ययो तथा । मधीयः ।
माध्यमः । मध्यमीयः ।

(ज) मध्यस्य मध्यं दिनञ् च प्रत्ययः । माध्यन्दिनमुपगयति ।

(झ) लुक् स्यान्नोऽजिनान्ताश्च । अखत्यामा । कृष्णाजिनः ।

६१ । ग्रामात् पर्य्यनुपूर्वात् ।

अस्मादव्ययीभावाट् ठञ् स्वात् । पारिग्रामिकः । आनुग्रामिकः ।

६२ । जिह्वामूलाङ्गुलीच्छः ।

आभ्यां छः स्वात् । यतो बाधा । जिह्वामुलीयम् । अङ्गुलीयम् ।

६३ । वर्गान्ताश्च ।

वर्गान्ताच्छः स्वात् । कवर्गीयः । पवर्गीयः । चवर्गीयः ।

६४ । अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ।

वर्गान्तादशब्दे यत्खौ वा स्वाताम् । मिश्ववर्ग्यः । मिश्ववर्गीयः । मिश्र-
वर्गीयो वा । अशब्दे किम् ? कवर्गीयो वर्णः ।

६५ । कर्णललाटात् कर्णलङ्कारे ।

आभ्यामलङ्कृती कन् स्वात् । कर्णे भवोऽलङ्कारः कर्णिका । ललाटिका ।

६६ । तस्य व्याख्यान इति व्याख्यातव्यनाम्नः ।

तस्य व्याख्यानार्थं चकाराद् भवार्थं च व्याख्येयनाम्नो यथाविहितं स्यात् ।
सुपां व्याख्यानो ग्रन्थः सुप्सु भवो वा सौपो ग्रन्थः । तैडः । कार्तः ।

६७ । बह्वचोऽन्तोदात्ताट् ठञ् ।

व्याख्येयनाम्नो बह्वचः प्रातिपदिकाट् ठञ् स्याद् भवव्याख्यानयोः ।
धात्वणत्विकः । कार्तद्धितिकः । समासस्वरिणान्तोदात्ता प्रकृतिः ।

६८ । क्रतुयज्ञेभ्यश्च । (42)

क्रतुभ्यो यज्ञेभ्यश्च भवव्याख्यानयो हञ् स्यात् । आग्निष्टोमिकः । पाक्षौ-
दनिकः । पाकयज्ञिकः । नावयज्ञिकः ।

६९ । अध्यायेष्वेवर्षः ।

ऋषिवाचिनो व्याख्येयनाम्नः पूर्वार्थयो हञ् स्यादध्यायश्चेत् । वासिष्ठिको-
ऽध्यायः । वैश्वामित्रिकः ।

७० । पौरोडाशपुरोडाशात् ष्टन् ।

षाभ्यां पूर्वार्थयोः ष्टन् स्यात् । पौरोडाशिकी । पुरोडाशिकी ।

७१ । छन्दसो यदशौ ।

षष्मादिमौ स्याताम् । छन्दस्यः । छान्दसः ।

७२ । इन्द्रजृद्ब्राह्मणार्कप्रथमाध्वरपुरस्वरथानामाख्याताट्
ठक् ।

इन्द्रादिभ्यः पूर्वार्थयो ष्टक् स्यात् । इन्द्रचः । नैष्ठिकः । ऋतः । चातु-
र्द्वीतकः । ऋचः । आर्षिकः । ब्राह्मणिकः । प्राथमिकः । आध्वरिकः ।
पौरुषरथिकः । नामाख्यातिकः ।

(क) विगृहीताश्च । नामिकः । आख्यातिकः ।

(42) क्रतुभ्य इत्येव सिद्धे मध्ववह्वमशौमवानेभ्योऽपि यथा ज्ञान् । पाक्षौदनिकः । सप्तौदनिक इति ।

७३ । अणुगयनादिभ्यः ।

ऋगयनादेः पूर्वार्थयोरण् स्यात् । आर्गयनः । नैरुक्तः । शैक्षः । नैगमः ।
 दैयाकरणः । योगः । पदस्य व्याख्यानः पादः । भवव्याख्याने निवृत्ते ।

७४ । तत आगतः ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । सुन्नादागतः स्त्रीज्ञः । माथुरः । राष्ट्रियः ।
 अधिकारोऽयं प्रभवतीति (४१३८३) यावत् ।

७५ । ठगायस्थानेभ्यः ।

आयस्थानवाचिभ्य षक् स्यात् । आपणादागत आपणिकः । शौल्क-
 शालिकः ।

७६ । शुण्डिकादिभ्योऽण् ।

एभ्य आयस्थानवाचिभ्य षगपवादोऽण् स्यात् । शौण्डिकः । कार्कणः ।

७७ । विद्यायोनिःसम्बन्धेभ्यो वुञ् ।

विद्यायोनिःसम्बन्धे येषां तेभ्य आगतार्थं वुञ् स्यात् । औपाध्याय-
 कम् । आचार्यकम् । पैतामहकम् । मातुलकम् ।

७८ । ऋतष्ठञ् ।

विद्यायोनिःसम्बन्धाद्ऋतष्ठञ् स्यात् । ह्रीटकम् । माटकम् । स्वाटकम् ।
 भाटकम् ।

७९ । पितुर्यञ्च ।

पितुर्यञ्च स्नाद् ठञ् च । पितृग्रम् । पैटकम् ।

८० । गोत्रादङ्गवत् ।

गोत्रात्तादागतार्थेऽङ्गवत् प्रत्ययः स्यात् । अङ्गवत्त्वं तस्येदमित्थार्थाप-
 सन्नर्थम् (४१३१२०) । औपगवेभ्य आगत औपगवकः । नाङ्गायणकः ।
 गोत्रचरणाद् वुञ्जिति वुञ् (४१३१२१) ।

८१ । हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूपः ।

हेतोर्मनुष्याद्यागतार्थे रूप्यो वा स्यात् । समादागतं समरूप्यं समीयं वा ।
गङ्गादिवाच्यः (४।२।१३८) । देवदत्तरूप्यं देवदत्तीयं वा ।

८२ । मयट् च ।

आभ्यां मयट् च स्यात् । समयम् । देवदत्तमयम् । पूर्णं आगताधि-
कारः । तत इति वर्त्तत एव ।

८३ । प्रभवति ।

ततः प्रभवतीत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । हिमवतः प्रभवति हैमवतो
गङ्गा । दारदो नदः । दारदो सिन्धुः ।

८४ । विदूराञ् अत्रः ।

अतो अत्रः स्यात् । विदूरात् प्रभवति वैदूर्यो मणिः । (४३)

८५ । तद्गच्छति पथिदूतयोः ।

तद् गच्छतीत्यर्थे यथाविहितं स्यात् पथिदूतौ चेत् । सुन्नं गच्छति
क्षीन्नः पन्थाः । माथुरी दूतः ।

८६ । अभिनिष्क्रामति द्वारम् ।

अभिनिष्क्रामत्यर्थे यथाप्राप्तं स्याद् द्वारञ्चेत् । सुन्नमभिनिष्क्रामति क्षीन्नं
कान्यकुब्जद्वारम् । उपचाराद् द्वारं कर्तुं ।

८७ । अधिक्त्व कृते ग्रन्थे ।

अत्र यथाप्राप्तं स्यात् । सुभद्रामधिक्त्व कृतो ग्रन्थः सौभद्रः । भैरव्यो
आख्यायिका । साहचर्याद् वासवदत्ता आख्यायिका । कादम्बरी कथा ।

(४३) मणिरथं वसुतो वासवायनाम्नि पर्वत उत्पद्यते । विदूराङ्गानरे तु संक्रियते । अतोऽत्र
वार्त्तिकम्—“वासवायो विदूरश्च प्रकृत्यन्तरमेव वा । न वै तत्रास्ति चेदं श्रुत्याखिलरीषदुपाचरेत्” ॥१॥ इति ।
साधे च—“अभवत् यदङ्गनमुपः सङ्घट्टवालवायुज्जमचिस्त्रलाहुरा” इति । काकित्तासप्रयोगस्य स्वामुसारी यत्
“विदूरभूमिर्भवतीत्यन्त्यादुदमिन्वा रज्जलाकधेवैति” ।

८८ । शिशुकन्दयमसभइन्द्रेन्द्रजननादिभ्यश्छः ।

एभ्यः पूर्वार्थे छः स्यात् । शिशुकन्दं रोगमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशु-
कन्दीयः । यमसभीयः । इन्द्रात् । इन्द्रेणकपोतीयः । वाक्पदीयम् ।
ग्रन्थार्थसम्बन्धीयं प्रकरणम् । किरातार्जुनीयम् । इन्द्रजननादिराकृतिगणः ।
इन्द्रजननीयः । शिशोपनयनीयोऽध्यायः । सीतान्वेषणीयं काव्यम् । प्रद्युम्ना-
गमनीयम् ।

(क) इन्द्रे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । देवासुरम् । गौणमुख्यम् ।

८९ । सोऽस्य निवासः ।

अत्रार्थे यथाप्राप्तं स्यात् । सुहो निवासोऽस्य स्त्रीपुत्रः । राष्ट्रियः । माधुरः ।
सोऽस्येत्यधिकारो यावत् तेन प्रोक्तमिति (४।३।१०१) ।

९० । अभिजनश्च ।

सोऽस्याभिजन इत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । सुहोऽभिजनोऽस्य स्त्रीपुत्रः ।
माधुरः । राष्ट्रियः । कुलस्थानमभिजनः ।

९१ । आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते ।

पर्वतात् पूर्वार्थे छः स्यादायुधजीविषु । लोहितगिरिः पर्वतोऽभिजन एषः
लोहितगिरीयाः शस्त्रजीविनः । आयुधजीविभ्यः किम् ? अचोदः पर्वतोऽभि-
जन एषामाचोदा ब्राह्मणाः ।

९२ । शण्डिकादिभ्यो अत्रः ।

शण्डिकोऽभिजनोऽस्य शण्डिक्यः । चाक्क्यः । शक्क्यः ।

९३ । सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ।

सिन्धुदेरष् स्यात् । सिन्धुरिवामभिजनः सैन्धवाः । काश्मीराः । तक्ष-
शिलादेरञ् । ताक्षशिक्यः । पार्वतः ।

६४ । तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ठक्छण्ठजप्रकः ।

एभ्य एते स्युः । तूद्यभिजनोऽस्य तौदेयः । शान्तातुरीयः (44) । वार्मतेयः ।
कौचवार्थः ।

६५ । भक्तिः ।

भज्यते सेव्यतेऽसौ भक्तिः । अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । बुद्धो भक्तिरस्य
बौद्धः । शैवः । सौरः । चाण्डः । स्त्रीघ्नः । माथुरः ।

६६ । अचित्ताद्देशकालाट्ठक् ।

अदेशकालादचित्ताद् ठक् स्यात् । अपूपो भक्तिरस्य आपूपिकः ।
मौदकिकः । अदेशकालात् किम् ? स्त्रीघ्नः । यैषः ।

६७ । महाराजाट् ठञ् ।

अस्माट् ठञ् स्यात् । महाराजो भक्तिरस्य माहाराजिकः ।

६८ । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ।

आभ्यां वुन् स्यात् । वासुदेवकः (45) । अर्जुनकः । सोऽस्य भक्तिः ।

६९ । गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ।

गोत्रप्रत्ययान्तेभ्यः क्षत्रियाख्येभ्यश्च बहुलं वुञ् स्यात् । औपगवो भक्तिरस्य
औपगवकः । नाङ्गलकः । बाहुल्यान्नेह । पाणिनीयः । सौरमसीयः ।
पौरवीयः ।

१०० । जनपदिनां जनपदवत् सर्वं जनपदेन समान-
शब्दानां बहुवचने ।

बहुत्वे जनपदेन तुल्यशब्दानां जनपदिनां जनपदवत् सर्वं कार्यं स्यात् ।
जनपदतदवध्वो (४।२।१२४) रित्युक्ताः प्रत्यया जनपदिभ्योऽप्यतिदिश्यन्ते ।

(44) शान्तातुरीयः पाणिनिरिति आसादावुक्तम् ।

(45) वासुदेवोऽर्थ परमात्मरूपो देवताविशेषः । न गोमायाः । नापि क्षत्रियः ।

यथा अङ्गानां निवासो जनपदोऽङ्गाः । तत्र जात इत्युक्त्वादपीति
(४।२।१२५) वुञ् । षाङ्गकः । सौङ्गकः । तद्दङ्गा जनपदिनः क्षत्रिया
भक्तिरस्य षाङ्गकः । सौङ्गकः । पूर्णावधिर्भक्त्यधिकारः । सोऽस्येत्यधिकारः
सम्पूर्णः ।

१०१ । तेन प्रोक्तम् ।

अनर्थे यथाविहितं स्यात् । अन्येन कृता माथुरेण प्रोक्ता व्याख्याता
माथुरी वृत्तिः ।

१०२ । तिस्रिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छृणु ।

एभ्यश्छृणु स्यात् । तद्विषयता चाचोक्ता । तिस्रिरिषा प्रोक्तं छन्दोऽधीयते
तैत्तिरीयाः । वारतन्तवीयाः । खाण्डिकीयाः । औखीयाः ।

१०३ । काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ।

आभ्यां तेन प्रोक्ते णिनिः स्यात् । तद्विषयता च । काश्यपेन प्रोक्तं छन्दो-
ऽधीयते काश्यपिनः । कौशिकिनः ।

१०४ । कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ।

कलाप्यन्तेवासिभ्यश्चतुर्था णिनिः स्यात् । हरिद्रुषा प्रोक्तमधीयते
हरिद्रुषिणः । तुम्बुरु । उलप । छगलिन् । वैशम्पायनशिष्येभ्यो नवभ्यश्च ।
भान्स्विनः । कामलिनः । एवं पलङ्ग । ऋचाभ । भारुणि । ताण्ड्य ।
श्यामायन । कठ । कलापिन् ।

१०५ । पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।

पुराणैर्महर्षिभिः प्रोक्तेषु ब्राह्मणेषु कल्पेषु च णिनिः स्यात् । भाङ्गविनो
ब्राह्मणाः । पैङ्गी कल्पः ।

१०६ । शौनकादिभ्यश्छन्दसि ।

छन्दसि विषये शौनकादिर्षिनिः स्यात् । शौनकेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते
शौनकिनः । वाक्सनेयिनः ।

१०७ । कठचरकालुक् ।

आभ्यां प्रोक्तप्रत्ययस्य लुक् स्यात् । कठेन प्रोक्तं छन्दोऽधीयते कठाः ।
चरकाः ।

१०८ । कलापिनोऽण् ।

स्यात् । कलापिना प्रोक्तं छन्दोऽधीयते कालापाः । सब्रह्मचारीति ।
(६।४।१४४, वा) टिलोपः । अण्यश्चणमधिकविध्यर्थम् । मौदाः ।

१०९ । छगलिनो टिनुक् ।

अतो टिनुक् स्यात् । छागलेयिनः । न स्तद्धित इति (६।४।१४४)
टिलोपः ।

११० । पाराशर्य्यशिलालिभ्यां भिच्चुनटसूत्रयोः ।

पाराशर्य्याद् भिच्चुसूत्रे शिलालिनो नटसूत्रे प्रोक्तार्थे षिनिः स्यात् ।
पाराशर्य्येण प्रोक्तं भिच्चुसूत्र मधीयते पाराशरिणो भिच्चवः । शैलानिनो
नटाः । अन्यत्र पाराशरीयाः स्त्रीकाः ।

१११ । कर्मन्दकृशाश्वदिनिः ।

आभ्यां प्रोक्ते तयोः सूत्रे स्यादिनिः । कर्मन्दी भिच्चुः । कृशाश्वी नटः ।
गतः प्रोक्ताधिकारः ।

११२ । तेनैकदिक् ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । सुदान्ना एकदिक् सौदामनी विद्युत् । शीरी
वलाका ।

११३ । तसिञ्च ।

पूर्वार्थे तसिः स्यात् । सुदामतः । सूर्यतः ।

११४ । उरसो यञ्च ।

उरसो यत्तस्यी स्याताम् । उरसा एकदिक् उरसो हारः । उरसः ।

११५ । उपज्ञाते ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । पाणिनिना उपज्ञातं प्रथमं कृतं पाणिनीय-
मकालकं व्याकरणम् । सौरः संग्रहः ।

११६ । कृते ग्रन्थे ।

तेन कृते ग्रन्थे यथाविहितं स्यात् । वाररुचाः श्लोकाः ।

११७ । संज्ञायाम् ।

नास्ति तेन कृते यथाविहितं स्यात् । मात्सिकं मधु । सारघम् ।

११८ । कुलालादिभ्यो वुञ् ।

एभ्यस्तेन कृते संज्ञायां वुञ् स्यात् । कौलालकं पातम् । वारुडकम् ।
ऐन्द्रियकं ज्ञानम् ।

११९ । क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ।

एभ्योऽञ् स्यात् । क्षौद्रं मधु । भ्रामरम् । वाटरम् । पादपम् ।
पूर्णस्तेन कृतार्थः ।

१२० । तस्येदम् ।

अत्रार्थं यथाविहितं स्यात् । उपगोरिदमोपगवम् । राष्ट्रियम् ।
गास्त्रीयं कार्यम् । तस्येदमित्यधिकारो विकारं यावत् (४।३।१३४)
वर्तते ।

(क) संवहेऽसृजन्तादषिट् च । संवोद्, रिटं सांवहिकम् ।

(ख) अग्नीधः शरणे रण् भत्वञ्च । आग्नीधं शरणम् । भत्वात्
पदकार्यं जशत्वं न भवति ।

(ग) सामिधामाधाने षेष्ण् । सामिधेनी ऋक् ।

१२१ । रथाद् यत् ।

रथस्येदं रथ्यं चक्रम् । रथोत्तरपदाश्च । परमरथ्यम् ।

१२२ । पत्रपूर्वादञ् ।

वाहनपूर्वादं रथादञ् स्यात् । आश्वरथं चक्रम् ।

१२३ । पत्राध्वर्युपरिषदश्च ।

एभ्योऽञ् स्यात् । अश्वस्येदमाश्वम् । औष्ट्रो भारः । आध्वर्युषं शकटम् ।
पारिषदो हासः । पारिषदः समयः ।

१२४ । हलसीराट् ठक् ।

हलस्येदं हालिकम् । सैरिकम् ।

१२५ । इन्द्राहुन् वैरमैथुनिकयोः ।

इन्द्राद् हुन् स्यात् । वैरे । काकोलूकिका । अश्वमहिषिका ।
मैथुनिकायां विवाहे । अतिभारहाजिका ।

(क) इन्द्रे देवासुरादिभ्यः प्रतिषेधः । देवासुरं वैरम् । (46)

१२६ । गोत्रचरणाद् वुञ् ।

आभ्यां वुञ् स्यात् । औपगवानामिदं मौपगवकम् ।

(क) चरणाद् धर्मान्नाययोरभिधानम् । काठकम् । कालापकम् ।
मौदकम् ।

१२७ । संघाङ्गलक्षणेष्वञ् यञ्जिजामण् ।

अभाष्यस्तादण् स्यात् संघादौ वाच्ये । घोषग्रहणञ्चात्र । अजस्तात् ।
विदानामयं संघोऽङ्को लक्षणं घोषो वा वैदः । यजस्तात् । गार्गः । इजस्तात् ।
दाक्षः ।

१२८ । शाकलाद्वा ।

शाकलादण् वा स्यात् । पक्षे वुञ् । शाकलः संघादिः । शाकलको वा ।

१२९ । छन्दोगौक्थिकयान्निकबह्वृचनटाञ् जगः ।

एभ्यो जगः स्यात् । सङ्गादयो निवृत्ताः । सामान्येन तस्येदमित्यर्थं ।
धर्मान्नाययोर्विधिरित्यन्ये । छान्दोग्यम् । औक्थिकम् । यान्निकम् ।
बाह्वृचम् । नाट्यम् ।

(46) अथ देवासुरमभूद् यथं पूर्वमद्वन्द्वतं पुनरिति देवीमाहात्म्या ? अथं आदित्यादवा (५।१।१२७)
सिद्धम् । देवा असुराश्च प्रहृतांरो यनेति ।

१३० । न दण्डमाणवान्तेवासिषु ।

एषु गौत्रचरणाद् वुञ् न स्यात् । गौकक्षा दण्डमाणवाः । दाक्षा
प्रत्नेवासिनः ।

१३१ । रैवतिकादिभ्यश्छः ।

एभ्यो गौत्रचरणाद् वुञ्जपवादश्छः स्यात् । रैवतिकीयम् । स्वापिशीयम् ।

१३२ । कौपिञ्जलहास्तिपदादण् ।

आभ्यामण् स्यात् । कौपिञ्जलः । हास्तिपादः ।

१३३ । आथर्वणिकस्येकलोपश्च ।

आथर्वणिकादण् स्यादिकलोपश्च । आथर्वणो धर्मं आन्नायो वा ।
पूर्णः शेषाधिकारः ।

१३४ । तस्य विकारः ।

अतार्थं यथाविहितं स्यात् । अश्मनो विकार आश्मः (१७) प्रासादः ।
“यथापमाश्मनप्रस्थं तेषु धत्तेऽन्यदुर्वहम् ।” भास्मनः । मार्त्तिकः ।

१३५ । अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ।

प्राण्यादिभ्यो विकारावयवयोर्यथाविहितं स्यात् । प्राणिभ्योऽञ् वक्षति ।
शोषेः । मौर्वं काण्डं भस्म वा । वृक्षात् । कारवीरम् । अतःपरं प्राण्यादे
विकारावयवयोः प्रत्ययः । इतरेभ्यो विकारमात्रे ।

१३६ । विल्वादिभ्योऽण् ।

विकारेऽवयवे च स्यात् । वैखः । त्रैहः । मौद्गः ।

१३७ । कोपधाञ्च ।

कोपधादण् स्यात् । माधूकम् । वार्त्तिकवम् । तैन्निङ्गीकम् ।

१३८ । तपुञ्जतुनोः षुक् ।

आभ्यामण् स्यात् । तुगागमश्च । त्रापुषम् । जातुषम् ।

१३६ । चीरञ् ।

उवर्णात्तादञ् स्यात् । देवदारवम् ।

१४० । अनुदात्तादेश्च ।

एभ्योऽञ् स्यात् । कापित्यम् । दाधित्यम् ।

१४१ । पलाशादिभ्यो वा ।

अञ् वा स्यात् । पालाशम् । खादिरम् । पक्षेऽण् । खरे भेदः ।

१४२ । शम्याष्ट्लञ् ।

द्लञ् स्यात् । शामीलम् भस्म । शामीली स्तुक् ।

१४३ । मयङ् वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः ।

विकारावयवयोर्भाषायां मयङ् वा स्यात् । अश्लमयम् । आश्लं वा ।
दूर्वामयं दूर्वम् वा । कपोतमयं कापोतं वा । लोहमयं लोहं वा ।
अभक्ष्याच्छादनयोरिति किम् ? मौद्गः सूपः । कार्पासं वासः ।

१४४ । नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ।

वृद्धसंज्ञकाच्छरादेश्च नित्यं मयट् स्यात् । आम्त्रमयम् । शालमयम् ।
शरमयम् । मृन्मयम् (48) । दर्भमयम् । तृणमयम् । नित्यमेकाचोऽशरा-
देरपीच्छन्ति । त्वन्नयम् । वास्त्रयम् ।

१४५ । गोश्च पुरीषे ।

मयट् स्यात् । गोः पुरीषं गोमयम् । गव्यमन्यत् ।

१४६ । पिष्टाच्च ।

नित्यं मयट् स्यात् । पिष्टमयं भस्म ।

(48) यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वैत्यम् (८।४।४५) प्रत्यये भाषायां नित्यवचनमित्युपसंख्यानान् मृन्मय-
मित्यत्र पदान्ते दकारस्य नित्यं नत्वम् । ततो नत्वस्यासिद्धत्वेन दकारत्वात् पदान्ते नलोपः प्रतिपदिकान्तेति
(८।१।७) तस्य न लोपः । तथा पदान्तेत्यस्य (८।४।१७) भाष्यकृता प्रत्याख्यातत्वेऽपि पुत्र्यवदसिद्धत्वेन
दकारत्वात्स्य रवाभासित्यनेनापि (८।४।१) न सत्वम् ।

१४७ । संज्ञायां कन् ।

पिष्टान्नाच्चि कन् स्यात् । पिष्टकः । पिष्टिका ।

१४८ । व्रीहिः पुरोडाशे ।

अस्नादत्त मयट् स्यात् । व्रीहिमयः पुरोडाशः । व्रीहमन्वत् ।

१४९ । असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ।

आभ्यां मयट् स्यात् । तिलमयम् । यवमयम् । असंज्ञायां क्विम् ?
तेलम् । यावकः ।

१५० । द्वाचच्छन्दसि ।

१५१ । नोच्चद्वर्धवित्वात् ।

इह च्छन्दःसूत्रद्वयम् ।

१५२ । तालादिभ्योऽण् ।

एभ्यः स्यादण् । मयडादेर्बाधा । तालं धनुः । वार्हिणम् ।

१५३ । जातरूपेभ्यः परिमाणे ।

सुवर्णवाचिभ्यः परिमाणे विकारेऽण् स्यात् । हाटकस्य विकारी निष्को
हाटकः । जातरूपं कार्षापणम् । परिमाणे किम् ? हाटकमयी यष्टिः ।

१५४ । प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।

प्राणिभ्यो रजतादेश्च मयड्बाधकोऽञ् स्यात् । ज्ञापितम् । मायूरम् ।
श्वेतम् । राजतम् । दारवं पात्रादि । सैमम् । लोहम् । श्रीडुम्बरम् । “पुरीं
द्रक्ष्यथ काञ्चनीम् ।” “काञ्चनी वासयष्टिः” ।

१५५ । जितञ्च तत्प्रत्ययात् ।

विकारावयवयो रीं जित्प्रत्ययस्तदन्तात् पुनस्तयोरञ् स्यात् । मयटो
बाधा । देवदारवस्य विकारीऽवयवो वा देवदारवो यूपः । दाधित्यम् ।
पालायम् । शामीलस्य विकारः शामीलः । जितः किम् ? अन्नन्तात् ।
वैस्वमयम् ।

१५६ । क्रीतवत् परिमाणात् ।

संख्याप्यत्र परिमाणं गृह्यते । न रुद्धिमात्रम् । परिमाणवाचिनो विकारो क्रीतार्थवत् प्रत्ययो वाच्यः । यथा निष्केषं क्रीतो नैष्किक स्तथा निष्कस्य विकारोऽपि नैष्किकः । शत्यः । शतिकः । लुक् च क्रीतवत् । द्विसहस्रः । द्विसाहस्रः ।

१५७ । उष्ट्राद् बुञ् ।

स्यात् । उष्ट्रस्य विकारोऽवयवो वा औष्ट्रकः ।

१५८ । उमोर्णयो र्वा ।

आभ्यां बुञ् वा स्यात् । औमकम् । औमं वा । और्णकम् । और्णं वा ।

१५९ । एण्या ठञ् ।

स्यात् । ऐण्यं मांसम् । ऐण्यी जङ्घा । एणादञ्चैव । ऐणम् ।

१६० । गोपयसो र्यत् ।

आभ्यां यत् स्यात् । गव्यम् । पयस्यम् ।

१६१ । द्रोश्च ।

द्रोर्थत् स्यात् । द्रव्यम् ।

१६२ । माने वयः ।

द्रोर्माने वयः स्यात् । द्रुवयम् मानम् ।

१६३ । फले लुक् ।

विकारावयवयोरुक्तस्य फले लुक् स्यात् । वदर्घ्या विकारोऽवयवो वा फलं वदरम् । वकुलम् । कदलम् । आमलकम् । कुवलम् । लुक् तद्धित-लुकीति (१।२।४९) ङीषो लुक् ।

१६४ । झञ्जादिभ्योऽण् ।

झञ्जादिः फले वाच्येऽण् स्यात् । लुको बाधा । झञ्जम् । नैयमीधम् । काञ्जभम् । वार्हतम् । आञ्जत्यम् ।

१६५ । जम्बा वा ।

जम्बुशब्दात् फलेऽण् वा स्यात् । जाम्बवं फलम् । पत्रे शोरज्
(४११।१३८) । फले लुक् (४११।१६३) । जम्बु फलम् ।

१६६ । लुप् च ।

जम्बाः फलेऽणो वा लुप् स्यात् । लुग्लुपोर्युक्तवद्भावकतो विशेषः ।
जम्बूः फलम् । जम्बूः फलानि । लुकि तु जम्बूनि फलानि । अभिधेयस्वैव
लिङ्गसंख्ये ।

(क) फलपाकशुषाञ्च । यवादीनां प्रत्ययस्य लुप् स्यात् । यवानां फलानि
यवाः । तिलाः । मुद्गाः । व्रीहयः । गोधूमाः ।

(ख) पुष्पफलमूलेषु बहुलम् । विकारावयवयोः प्रत्ययस्य लुप् स्यात् ।
मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । करवीरम् । जाती । क्रमुकस्य फलं क्रमुकः ।
विदार्या मूलं विदारी । बाहुल्यान्नेह । पाटलम् । आशोकम् पुष्पम् ।
वेम्बानि फलानि ।

१६७ । हरीतक्यादिभ्यश्च ।

हरीतक्यादेः फले लुप् स्यात् । लुको बाधा । हरीतक्याः फलं
हरीतकी । हरीतक्यः फलानि । कोषातकी । द्राक्षा । शिफालिका ।
कण्टकारिका ।

१६८ । कंसीयपरशव्ययोर्यञ्जौ लुक् च ।

प्राक् क्रीताच्छः (५।१।१) । कंसीयः । उगवादिभ्यो यत् (५।१।२) ।
परशव्यः । ताभ्यां यञ्जौ स्याताम् । लुक् च छयतोः । कंसीयस्य विकारः
कांस्यः । परशव्यस्य विकारः पारशवः । विकारावयवौ प्राग्दीव्यतीयाश्च
पूर्णाः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवज्ञतायां भाषावृत्तौ

चतुर्थाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥४१३॥

समाप्तश्च युञ्जत्पादः ।

भाषावृत्तिः ।

चतुर्थोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । प्राग् वहतेष्ठक् ।

तद्वहतीति (४।४।७६) वक्ष्यति । ततः प्रागर्थेषु ठक् वाच्यः ।

(क) तदाहेति माशब्दादिभ्यः । ठक् स्यात् । माशब्दमाह माशब्दिकः । नैत्यशब्दिकः । प्रभूतमाह प्रामूतिकः । पर्याप्तमाह पार्याप्तिकः ।

(ख) पृच्छती सुज्ञातादिभ्यः । सुज्ञातं पृच्छति सौज्ञातिकः । “सौज्ञातिको यस्य भवत्यगस्त्यः ।” सौखरातिकः ।

(ग) गच्छती परदारदिभ्यः । परदारान् गच्छति पारदारिकः । गौरतल्पिकः ।

२ । तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । अक्षीर्दीव्यति जयति वा आक्षिकः । हलेन दीव्यति खनति जयति जितं वा हालिकः । कुहालेन खनति कौहालिकः । अक्षीर्जितं द्रव्यमाक्षिकम् । मुद्गरेण जयति मौद्गरिकः । आख्यातार्थेऽपि विहितस्तद्धितः स्वभावात् साधनप्रधानः ।

३ । संस्कृतम् ।

तेन संस्कृतमित्यर्थे ठक् स्यात् । दक्षा संस्कृतं दाधिकम् । उक्त्वाधानं संस्कारः ।

४ । कुलत्वकोपधादण् ।

आभ्यामण् स्यात् । कुलत्वैः संस्कृतं कौलत्यम् । त्रेन्तिङ्गीकम् ।

५ । तरति ।

तेन तरतीत्यर्थे ठक् स्यात् । ऋणप्लवेन तरति तार्णप्लविकः । शरप्लवेन तरति शारप्लविकः ।

६ । गोपुच्छाट् ठञ् ।

स्यात् । गोपुच्छेन तरति गौपुच्छिकः । ठक्ठञोः स्त्रे भेदः ।

७ । नौद्वप्रचष्ठन् ।

आभ्यां ठक् स्यात् । नावा तरति नाविकः । द्वाचः । घटिकः । घटिका स्त्री । बाहुकः । कुम्भिकः । धकारः सांज्ञिकः । नानुबन्धः ।

८ । चरति ।

तेन चरतीत्यर्थे ठक् स्यात् । चर गतो भक्षणे च । शाकटिकः । दाधिकः ।

९ । आकर्षात् षल् । (49)

अस्माद् षल् स्यात् । आकर्षेण चरति आकर्षिकः । आकर्षिकी । आकर्षो निकषोपल उच्यते ।

१० । पर्पादिभ्यः षन् ।

पर्येण चरति पर्यिकः । अश्विकः । रथिकः । पितृत्वान् ङीष् । पर्यिकी । अश्विकी । रथिकी । तदुक्तम्—

(क) आकर्षा(षा)त् पर्पादिभ्यः कुमीदसूत्राच्च ।

आवसथात् किशरादेः पितः षडेते ठगधिकारे ॥१॥ इति ।

११ । श्वगणाट् ठञ् ।

श्वगणशब्दाट् ठञ् स्यात् । श्वगणेन चरति श्वागणिकः । श्वागणिकी । षकारात् ठक्प्रि । श्वगणिकः । श्वगणिका ।

१२ । वैतनादिभ्यो जीवति ।

अभ्यस्तेन जीवतीत्यर्थे ठक् स्यात् । वैतनिकः । वाहिकः । आसिकः । वार्षिकः ।

(49) अस्मिन् लक्षे सर्वत्राकर्षशब्दस्थाने आकर्ष इति पात्राक्षरम् ।

१३ । वस्त्रक्रयविक्रयाट् ठन् ।

आभ्यां ठन् स्यात् । वस्त्रेण जीवति वस्त्रिकः । क्रयविक्रयिकः । विगृही-
ताश्च । क्रयिकः । विक्रयिकः ।

१४ । आयुधाच्छ च ।

छः स्यात् । ठञ्च । आयुधीयः । आयुधिकः ।

१५ । हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ।

उत्सङ्गादिभ्यस्तेन हरतीत्यर्थे ठक् स्यात् । उत्सङ्गेन हरति औत्सङ्गिकः ।
श्रीशुपिकः ।

१६ । भस्त्रादिभ्यः ष्टन् ।

स्यात् । भस्त्रया हरति भस्त्रिकः । भस्त्रिकी ।

१७ । विभाषा विवधवीवधात् ।

आभ्यां ष्टन् वा स्यात् । पक्षे ठक् । विवधेन हरति विवधिकः । विवधिकी ।
वीवधिकः । वीवधिकी । पक्षे ठक् । वेवधिकः । एतो पर्याहारो वर्त्तते । (50)

१८ । अण् कुटिलिकायाः ।

अस्या अण् स्यात् । कुटिलिकया गत्या हरति कौटिलिकी मृगः ।
कौटिलिकी वेश्या ।

१९ । निर्वृत्तेऽक्षद्रूतादिभ्यः ।

एभ्यो निर्वृत्तार्थे ठक् स्यात् । अक्षद्रूतेन निर्वृत्तमाक्षद्रूतिकं वैरम् ।
गातागतिकं प्रेम । जाह्नोपघातिकं कार्यम् ।

२० । त्रे र्मम् नित्यम् ।

तत्रन्तान्नित्यं मप् स्यात् । शुहं अन्तं न प्रयुज्यते । पात्नेन निर्वृत्तं
पङ्क्तिमम् । संस्कृतिमम् । लब्धिमम् ।

(50) पर्याहार उभयतो बहुविक्रयः स्वल्पवाचाः काष्ठविशेषः । विवधो वीवधश्चापि पर्याहारोऽन्वभारको-
रिति विश्वः । पर्याहारश्च मार्गश्च विवधो वीवधो च तावित्यन्तरः । A yoke to carry burdens ;—
highway. अतएव उदविबध इत्यस्य अल्पप्रयाणपत्र इत्यप्यर्थः ।

(क) भावप्रत्ययान्तादिमब् वक्तव्यः । कारिमः । पाकिमं फलम् ।
कुट्टिम भूः । वेकिमा लता । दाहिमम् । दाहिमा । पूर्णिमा ।

२१ । अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ।

निर्वृत्तार्थे आभ्यां कक्कनौ स्याताम् । आपमित्यकं धनम् । याचितकं
मण्डनम् । अपमित्येति मेडो ल्यप् ।

२२ । संसृष्टे ।

अत्र यथाविहितं स्यात् । दध्ना संसृष्टमेकीभूतं दाधिकमत्रम् ।
गोष्ठिकं पयः ।

२३ । चूर्णादिनिः ।

चूर्णेन संसृष्टा सूर्णिनीऽपूपाः ।

२४ । लवणासुक् ।

लवणशब्दात् संसृष्टार्थे प्रत्ययस्य लुक् स्यात् । लवणः सूप् ।

२५ । मुद्गादण् ।

मुद्गेन संसृष्टा मौद्गी यवागूः ।

२६ । व्यञ्जनै रुपसिक्ते ।

अत्रार्थे यथाप्राप्तं ठक् स्यात् । दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् । सोपिकम् ।

२७ । औजःसहोऽम्भसा वर्त्तते ।

एभ्यो वर्त्तते इत्यर्थे ठक् स्यात् । औजसा वर्त्तते औजसिकः । साहसिकः ।
आशसिकः । तेनेति निष्ठत्तम् ।

२८ । तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ।

तदिति द्वितीयासमर्थात् प्रत्यनुपूर्वादीपादे वर्त्तते इत्यर्थे ठक् स्यात् ।
प्रतीपं वर्त्तते प्रातीपिकः । आन्वीपिकः । प्रातिसीमिकः । तां प्रातिकूब्बिकीं
मत्वेति भट्टौ । “आनुकूलिकतया हि नराणाम्” । इह प्रतीपादयः
क्रियाविशेषानि । क्रियायाश्च साध्यत्वेन तद्विशेषणानामपि साध्यत्वात्

कर्मणि द्वितीया (२।३।२) । क्रियायाश्चासत्त्वभूतत्वात् सामान्यलिङ्गेन विना विशेषणस्य निर्हेष्टुमशक्यत्वान्नपुंसकलिङ्गतेति न्यायः । तदिति वर्त्तते यावत् तस्य धर्म्यम् (४।४।४७) ।

२९ । परिमुखञ्च ।

परिमुखं वर्त्तते पारिमुखिकः सेवकः । चकारात् पारिपार्श्विकः ।

३० । प्रयच्छति गर्ह्यम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । द्विगुणार्थं द्रव्यं द्विगुणम् । अल्पकालत्वाच्च गण निन्द्यम् । तत् प्रयच्छति द्वैगुणिकः । त्रैगुणिको धनी ।

(क) ठकि हृत्तेर्वृधुषिभावश्च । हृत्तिं गर्ह्यां प्रयच्छति वार्धुषिकः ।

३१ । कुसीददशैकादशात् षन्ष्टचो ।

आभ्यामेतौ स्याताम् । कुसीदं गर्ह्यं प्रयच्छति कुसीदिकः (५१) । एकादशार्थान् दश प्रयच्छति दशैकादशिकः । दशैकादशिकी ।

३२ । उञ्छति ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । शाकानुञ्छति शाकिकः । वादरिकः ।

३३ । रक्षति ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । समाजं रक्षति सामाजिकः । सान्निवेशिकः ।

३४ । शब्ददुर्गं करोति ।

आभ्यां करोत्यर्थे ठक् स्यात् । शाब्दिकः पटहम्हातो वा । दार्दुरिकः कुलालः ।

३५ । पश्चिमत्स्वमृगान् हन्ति ।

एभ्यो हन्त्यर्थे ठक् स्यात् । स्वरूपस्य तत्पर्यायाणां तद्विशेषणानाञ्च ग्रहणम् । पाश्चिकः । शाकुनिकः । मायूरिकः । मातृस्विकः । मैनिकः । मादुगुरिकः । शाकुलिकः । प्रौष्ठिकः । मार्गिकः । हारिणिकः । शौकरिकः ।

(५१) षन्ष्टचोः स्वरं विशेषः । स्त्रियादिर्नित्यमिति (२।१।१८७) षन्नन् आद्युदात्तः । षन्नन्स्वनीदात्तं चित्वात् (६।१।१६१) ।

३६ । परिपन्थञ्च तिष्ठति ।

परिपन्थशब्दोऽव्ययीभावः । अतएव निष्पतनात् साधुः । तत् तिष्ठति
चकाराहन्ति वा पारिपन्थिकश्चौरः ।

३७ । माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ।

एभ्यो धावत्यर्थे ठक् स्यात् । माथः पन्थाः । तदुत्तरपदात् । दण्डमाथं
धावति दण्डमाथिकः । पदवी पादविकः । अनुपदमानुपदिकः ।

३८ । आक्रन्दाट् ठञ्च ।

अस्माट् ठञ् स्यात् । ठक् च । आक्रन्दिकः । (५२)

३९ । पदोत्तरपदं गृह्णाति ।

पदान्ताद् गृह्णात्यर्थे ठक् स्यात् । पूर्वपदं गृह्णाति पीर्य्वपदिकः ।
पीत्तरपदिकः । प्रातिपदिकम् ।

४० । प्रतिकण्ठार्थललामञ्च ।

एभ्यश्च स्यात् । प्रतिकण्ठं गृह्णाति प्रातिकण्ठको वल्लभः । आर्थिकः ।
लालामिकः ।

४१ । धर्मं चरति ।

धार्मिकः ।

(क) अधर्माञ्चेति वक्तव्यम् । आधर्मिकः ।

४२ । प्रतिपथमेति ठञ्च ।

प्रतिपथादेतीत्यर्थे ठण्ठकौ स्याताम् । प्रतिपथिकः । प्रातिपथिकः ।

४३ । समवायान् समवैति ।

पर्यायघञ्चमत्र । समूहवाचिभ्योऽत्रार्थं ठक् स्यात् । सामवायिकः ।
सामुदायिकः । सामूहिकः ।

(५२) ठण्ठकौः स्वरे विशेषः । उष्णो अत्र्यादिभिर्यमित्याद्युदात्तः (६।१।१२७) । उगलः कित इति
(६।१।१२४) असीदानः ।

४४ । परिषदो ष्यः ।

ष्वात् । परिषदं समवैति पारिषद्यः ।

४५ । सेनाया वा ।

ष्यः स्याद्वा । सेनां समवैति सैन्यः । पञ्चे ठक् । सैनिकः ।

४६ । संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ।

संज्ञा चेल् ललाटकुक्कुटीभ्यां पश्यत्यर्थे ठक् स्यात् । अर्थनियमश्चाप संज्ञा । न रुद्धिः । य एव ललाटमात्रं दूरात् पश्यति नतु कार्यं व्याप्रियतं स लालाटिकः सेवकादिः । य एवाविच्छिन्नदृष्टिः कुक्कुटीपादपतनयोग्यमल्प-
देशं पश्यन् याति स कौक्कुटिकस्तपस्त्रादिः ।

४७ । तस्य धर्म्यम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । धर्म्यं न्याय्यमाचार इत्यर्थः । शुक्लस्य धर्म्यं शौक्लिकम् । आपणिकम् ।

४८ । अण् महिष्यादिभ्यः ।

महिष्या धर्म्यं माहिषम् मूल्यम् । पौरोहितम् । प्राजापतम् ।

४९ । ऋतोऽञ् ।

ऋदन्तादञ् स्यात् । होतुर्धर्म्यं होत्रम् । औद्गात्रम् ।

(क) ऋनराभ्याश्च । नु नरस्य धर्म्यं नारम् । नारी । जातिशब्दोऽय-
मित्यागमः ।

(ख) विशसितुरिङ्लोपश्च । वैशस्तम् ।

(ग) विभाजयितुर्णिलोपश्च । वैभाजितम् ।

५० । अवक्रयः ।

तस्मावक्रय इत्यर्थे ठक् स्यात् । शुक्लस्मावक्रयः पारिभाषिकं मूल्यं शौक्लिकः पितृः । आपणिकः ।

५१ । तदस्य पथ्यम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । मोदकाः पथ्यमस्य मीदकिकः । आपूपिकः ।

५२ । लवणाट् ठञ् ।

लवणं पण्यमस्य लावणिकः ।

५३ । किशरादिभ्यः षन् ।

५४ । शलालुनोऽन्यतरस्याम् ।

किशरादेर्गन्धद्रव्यवाचकात् षन् स्यात् । तदस्य पण्यम् (४।४।५१) ।
किशरिकः । किशरिकी । शलालुकः । पक्षे ठक् । शलालुकः । पण्यमिति
निवृत्तम् । तदस्येति वर्त्तते यावत् तदस्मै दीयते (४।४।६६) ।

५५ । शिल्पम् ।

अत्र ठक् स्यात् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । पाणविकः ।

५६ । माड्डुकभर्भरादस्मन्यतरस्याम् ।

आभ्यामण् वा स्यात् । तदस्य शिल्पम् । माड्डुकः । भर्भरः । पक्षे
माड्डुकिकः । भर्भरिकः ।

५७ । प्रहरणम् ।

अत्र ठक् स्यात् । असिः प्रहरणमस्य आसिकः । प्रासिकः । धान्यकः ।
साक्रिकः । पाशिकः ।

५८ । परश्वधाट् ठञ् च ।

परश्वधाट् ठञ्ठकौ स्याताम् । पारश्वधिकः । स्वरं भेदः ।

५९ । शक्तिषष्टोरीकक् ।

आभ्यामीकक् स्यात् । शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । याष्टीकः ।
याष्टिकी ।

६० । अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । अस्ति मतिरस्य आस्तिकः । नास्तिकः । दैष्टिकः ।
अस्तिनास्तीति शब्दे तिङन्तावित्येके । तिङन्तप्रतिरूपकौ निपातावित्यन्ये ।

६१ । शीलम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । परुषवचनं शीलमस्य पारुषिकः । आत्मोष्णिकः ।
आरुषिकः ।

६२ । छात्रादिभ्यो णः ।

छादनं चतुर्थं शीलमस्य छात्रः । शैचः । तापसः । सुरा चीरः ।

६३ । कर्माध्ययने वृत्तम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । एकमन्यदध्ययनेऽपपाठलक्षणं कर्म वृत्तमस्य
ऐकान्यिकः । द्वैयन्यिकः । तद्वितार्थं इति (२।१।५१) समासः । ऐकरूपिकः ।
ऐकग्रन्यिकः ।

६४ । बह्वचपूर्वपदाट् ठच् ।

बह्वचपूर्वाट् ठच् स्यात् पूर्वार्थे । दादशान्यिकः । त्रयोदशग्रन्यिकः ।

६५ । हितं भक्षाः ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । अप्रूपा हितमस्मै आपूपिकः । औदनिकः । मौद-
निकः । हितयोगे चतुर्थी ।

६६ । तदस्मै दीयते नियुक्तम् ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । नियुक्तं कल्पितमग्रभोजनमस्मै दीयते अग्र-
भोषणिकः । प्राथमकल्पिकः ।

६७ । आणामांसौदनाट् टिठन् ।

आभ्यां पूर्वार्थं एव टिठन् स्यात् । इकार उच्चारणार्थः । आणिकः ।
आंसौदनिकः । विण्हीताच्च । मांसिकः । औदनिकः । मांसिकी ।

६८ । भक्तादस्मन्यतरस्याम् ।

वा स्यात् । भक्तमस्मै दीयते भक्तः । भाक्तिको वा ।

६९ । तद्व नियुक्तः ।

अत्रार्थे ठक् स्यात् । द्वारे नियुक्तो दीक्षारिकः । शौस्विकः । तद्वेति वर्तते
यावत् तद्वृत्ति (४।४।७६) ।

७० । अगारांताद् ठन् ।

देवागारि निशुक्तो देवागारिकः । भाण्डागारिकः । केवलौद् ठगीक् ।
आगारिकः ।

७१ । अध्यायिन्यदेशकालात् ।

अदेशकालाच्चोध्यायिन्यर्थे ठक् स्यात् । श्मशानेऽधीते श्माशानिकः ।
चातुष्पथिकः । अकालात् । चातुर्दशिकः । आष्टमिकः । शास्त्रे निषिद्धी
देशकाली प्रकृती ।

७२ । कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति ।

एभ्यो व्यवहरत्यर्थे ठक् स्यात् । वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः ।
प्रास्तारिकः । सांस्थानिकः ।

७३ । निकटे वसति ।

निकटाद् वसत्यर्थे ठक् स्यात् । नैकटिको भित्तुः ।

७४ । आवसथात् ष्टल् ।

आवसथे वसति आवसथिकः । आवसथिकी । ठक्: पूर्णोऽधिकारः ।

७५ । प्राग्घिताद् यत् ।

(५।१।५) तस्मै हितमित्यतः प्रागर्थेषु यद् वेदितव्यः ।

७६ । तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ।

तद्वहतीत्यर्थे रथादे र्यत् स्यात् । द्वौ रथौ वहति तद्वहतिर्ये (२।१।५१) द्वियु-
गमासः । द्विरथ्यः । त्विरथ्यः । केवलात्तु रथाद् यतोऽसिद्धिरिति कृतिः (५३) ।
युय्यः । प्रासङ्ग्यः ।

७७ । धुरो यड्ठकौ ।

स्याताम् । धुरं वहति धुर्यः । धीरयः ।

(५३) एतच्च काञ्चिकादिविषयम् । रथं वहति रथ्य इति काञ्चिकीदाहरणम् । रथ्यो बीटा रथ्य
य इत्यमरात् । तथाच प्राप्ते तुल्यस्य रथाः परितः स्फुरन्तीति ।

७८ । खः सर्वधुरात् ।

स्यात् । सर्वधुरां वहति सर्वधुरीणः । योगविभागादुत्तरधुरीणद्विष-
धुरीणी चेत्येके । धुरीणश्चेत्यन्ये ।

७९ । एकधुरास्तुक् च ।

एकधुरात् स्वस्य तुक् स्यात् । अत्रणञ्च । एकधुरः । एकधुरीणः ।

८० । शकटाद्गन् ।

शकटं वहति शाकटः । द्वैशकटः ।

८१ । हलसौराट्ठक् ।

हालिकः । द्वैहलिकः । सैरिकः । द्वैसीरिकः । त्रैसीरिकः ।

८२ । संज्ञायां जन्याः ।

नाम्नि जन्याः स्युः । जनीं वधूं वहन्ति जन्या जामातुर्वयस्याः ।

८३ । विध्यत्यधनुषा ।

तद् विध्यतीत्यर्थे कर्मणो यत् स्यान् न चेद् धनुः करणं भवति । पादौ
विध्यति पद्यः पाषाणः । जरव्याः कण्टकाः । नेह । चौरं विध्यति धानुष्कः ।

८४ । धनगणं लब्धा ।

आभ्यां लभ्येत्यर्थे यत् स्यात् । धनं लब्धा धन्यो बालकः । गण्यो मृगः ।
लभ्येति लृन् ।

८५ । अन्नासः ।

अन्नं लब्धा आन्नश्चात् ।

८६ । वशं गतः ।

वशाद् गत इत्यर्थे यत् स्यात् । “वश्यः सर्वां जनः स्त्रीणाम् ।”

८७ । पदमस्मिन् दृश्यम् ।

द्रष्टुं शक्यात् पदादधिकरणे यत् स्यात् । पदं दृश्यमस्मिन् पद्यः कर्मणः ।
पद्यः पन्थाः ।

८८ । मूलमखावर्हि ।

अत्रार्थे यत् स्यात् । मूलमेषामावर्हि (५४) कोमलत्वाद् ग्रहण-
मात्रेणोत्पटति मूल्या सुदृगाः । इह उदयमे ।

८९ । संज्ञायां धेनुष्या ।

इयं नाम्नि निपात्यते । धेनुष्या गौ र्महिषी वा यावद् या दुग्ध-
वसने स्थिता ।

९० । गृहपतिना संयुक्ते अग्रः ।

गृहपतिशब्दान्नाम्नि अग्रः स्यात् । गार्हपत्योऽग्निभेदैः ।

९१ । नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्यस्तार्थ्यतुल्यप्राथ्य-
वङ्गानाम्यसमसमितसम्मितेषु ।

नावाद्यष्टकात् तार्थ्यादौ यत् स्यात् । नावा तार्थ्यं नाव्यम् । “नार्थ्यं पयः
केचिदतारिषुर्भुजैः ।” वयसा तुल्यो वयस्यः । धर्मण प्राप्यो धर्म्या भोगः ।
विषेण वध्यो विष्यः शत्रुः । मूलेन अनाम्य मनभिभवनीयं मूल्यं क्षेत्रम् । मूलिन
ममो मूल्यः पटो जातः । सीतया समितं सीत्यम् । द्विसीत्यम् । त्रिसीत्यम् ।
तुलया सम्मितं तुल्यं कनकम् । रथसीताहलेभ्यो यद्विधौ तदन्तविधिः ।
(२।१।७२, वा) बहूसीत्यम् ।

९२ । धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ।

पथ्योऽनपेते यत् स्यात् । धर्मादनपेते धर्म्या नृपः । पथ्यम् । अर्थ्यम् ।
न्याय्यम् ।

९३ । छन्दसो निर्मिते ।

छन्दसोऽत्र यत् स्यात् । छन्दसा इच्छया निर्मितं छन्दस्यं जगत् ।

९४ । उरसोऽण् च ।

उरसा निर्मित औरसः पुत्रः । यच्च । उरस्यः ।

६५ । हृदयस्य प्रियः ।

हृदयत् प्रिय इत्थं यत् स्यात् । हृद्यः । पुत्रिऽनभिधानम् ।

६६ । बन्धने चर्षी ।

ऋषी वेदे हृदयाद् यत् स्याद्बन्धने मन्त्रे । हृदयस्य बन्धने हृद्यो वशी-
करणमन्त्रः ।

६७ । मतजनहलात् करणजल्पकर्षेषु ।

मतादेः करणादी यत् स्यात् । मतस्य करणं मत्यम् । जनस्य जन्यो
जन्यः । हलस्य कर्षी हल्यः । हिहल्यः ।

६८ । तत्र साधुः ।

अत्रार्थे यत् स्यात् । सामसु साधुः सामन्यो विप्रः । ब्रह्मण्यः । कर्मण्यः ।
वंश्यः । साधुरिह प्रवीणो योग्यो वा ।

६९ । प्रतिजनादिभ्यः खञ् ।

एभ्यः खञ् स्यात् । प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः । मार्क-
जनीनः ।

१०० । भक्तासुः ।

भक्ते साधवो भक्तास्तण्डुलाः ।

१०१ । परिषदो ग्यः ।

परिषदि साधुः पारिषद्यः । णोऽपीथ्यत इति जयादित्यः । पारिषदः ।

१०२ । कथादिभ्य ष्टक् ।

कथायां साधुः काथिकः । वैकथिकः । वार्त्तिकः ।

१०३ । गुडादिभ्यष्टञ् ।

गुडे साधुर् गौडिक इक्षुः । कौष्ठाषिका, यवाः । सांयामिको भटः ।
प्रांशिको वणिक् ।

१०४ । पथ्यतिथिवसतिस्वपतेढञ् ।

पथ्यः सप्तौ ढञ् स्यात् । पथि साधु पाथेयम् । आतिथेयम् । वासतेयम् ।
वासतेयो । स्वापतिथं धनम् ।

१०५ । सभाया यः ।

स्यात् । सभायां साधुः सभ्यः ।

१०६ । ढञ्छन्दसि ।

ह्रन्द्ः सूत्रमेकम् ।

१०७ । समानतीर्थे वासी ।

समानतीर्थात् तत्र वासीत्यर्थे यः स्यात् । सतीर्थ्याश्चैकगुरवः । तीर्थे ये
(६।३।८७) इति सभावः । तीर्थं दर्शनं गुरुश्च ।

१०८ । समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ।

षत्रार्थे यः स्यात् । समानोदर्यां भ्राता ।

१०९ । सोदराद् यः ।

अन्नाद् यः स्यात् । समानोदरे शयितः सोदर्यः । विभाषोदर (६।३।८८),
इति समानस्य सभावः । इहेदानीमापाटपरिसमाप्तेऽधिकारः ।
तत्रापि भवार्थे । (७५)

११४ । सगर्भसयूथसनुताद् यन् ।

स्यात् । सगर्भ्यां भ्राता । सयूथो वत्सः । सनुत्यः श्रमादः ।

११६ । अग्राद् यत् ।

स्यात् । अग्रम् ।

११७ । घञ्चो च ।

स्याताम् । अग्रियम् । अयीयम् ।

(55) The Sutras omitted here by the author are the following :—

११०। भवे षञ्चसि । १११। प्रायोऽदीर्घां षञ् । ११२। वैभक्तश्चिमवन्नामन् । ११३। वीतङ्गो
विभाषा। यङ्चो । ११४। गुणञ् षञ् । ११६। षञ्चि ह्रन् । ११७। रचोऽयात्तनां ह्रन् ।

११८ । समुद्राद् घः ।

आभ्यां घः स्यात् । समुद्रियम् । अन्नियम् । छष । समुद्रीयम् ।
अभ्रीयम् ।

१२० । दूतस्य भागकर्मणौ ।

अस्माद् यत् स्यात् । दूत्यम् ।

१२८ । मत्वर्थे मासतन्वोः ।

आभ्यां यत् स्यात् । नभांसि यत्र सन्ति नभस्यो मासः । सहस्रः ।
तपस्यः । तेजस्या तनुः ।

१२९ । मधोर्जं च ।

माधवो मासः । तथा

(क) लुगकारिकाररेफाश्चेति वक्तव्यम् । लुक् । मधु अत्रास्ति मधुर्मासः ।
अकारः । इट् अत्रास्ति इषः । जर्क् अस्मिन्नस्ति जर्जा मासः । इकारः ।
शुगस्मिन्नस्ति शुचिर्मासः । रेफः । शुक्रो मासः ।

१४१ । नक्षत्राद् घः ।

नक्षत्रियम् । छष । नक्षत्रीयम् ।

१४२ । सर्वदेवात् तातिल् ।

१४३ । शिवशमरिष्टस्य करे ।

एभ्यः करे स्यात् तातिल् । शिवतातिः । शस्तातिः । अरिष्टतातिः ।

१२२ । रिवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये । १२३ । असुरस्य स्वम् । १२४ । मायायाम् । १२५ । तद्वानासा-
मुपधागो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः । १२६ । अत्रिमानम् । १२७ । वयस्यासु मूर्ध्नि मतुप् ।
१२८ । ओजसोऽहनि यत्स्वी । १२९ । वेगोयद्वादि भंगाद् यत् । १३० । ख च
१३१ । पूर्वैः कृतमिग्यौ च । १३२ । अग्निः संज्ञितम् । १३३ । सहस्रेण सन्धितौ घः । १३४ । मतो च
१३५ । सोमसर्षति घः । १३६ । मधे च । १३७ । मधोः । १३८ । वसोऽसमुद्दे च ।

अमी शब्दाश्चाहंसा अपि क्वचिद् भाषायां प्रयुज्यन्त इति त्रिकाण्डे (56)
भाणुरिनिबन्धनाद्वा ऽव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दत्वाद्वा सर्वथा भाषायां साधवः ।

१४४ । भावे च ।

बन्धःसूत्रम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषाहृत्ती

चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ४१४ ॥

समाप्तश्च ठक्पादश्चतुर्थोऽध्यायश्च ॥

(56) So त्रिकाण्ड is the name of the lexicography by भाणुरि. Says कृष्णधर in his
परिवर्ति—“त्रिकाण्डे कोषविज्ञेये भाणुरेतिवाचार्थेन यदेवं निबन्धनं तत्राह ।”

अथ
भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । प्राक् क्रौताच्छः ।

क्रौतात् प्राग् हितं प्रकृतिरस्येत्यस्मिन्नर्थे ह्यो वाच्यः ।

२ । उगवादिभ्यो यत् ।

उवर्णास्ताद् गवादेऽपवादा यत् स्यात् । शङ्ख्यं दारु । चरव्या
स्तण्डुलाः । कमण्डलव्या सृत् । सक्तव्या धानाः । गवादेः । गव्यम् ।

(1) नाभि नभश्च । नाभ्यर्था प्रकृतिः । नभ्यं काष्ठम् ।

(2) शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः । शुने हितं शुन्यं शून्यं वा ।

(3) जधसोऽनङ् च । जधसो यद्व्यादनङादेशश्च । जधन्थः । (1)

३ । कम्बलाच्च संज्ञायाम् ।

कम्बलनाम्नि यत् स्यात् । कम्बल्यमूर्णापलशतम् ।

४ । विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।

एभ्यो यद्वा स्यात् । हविर्वाचिनः । ग्रामिण्यमामिचीयं वा दधि ।
पुरोडाशं पुरोडाशीयं वीषधम् । हविःशब्दाद् गवादिपाठान्नित्यं यत् ।
हविष्यम् । अपूपादेः । अपूप्यमपूपीयं वा । तण्डुल्यं तण्डुलीयं वा ।
पक्वविकारिभ्यश्च । सुरीयाः सुर्या (२) वा तण्डुलाः ।

(1) अत्र सक्तव्या यवाः । पशव्यं वनम् । वपुभ्यो हितं वधव्यं ग्रहमिति क्वचिदधिकः पाठः ।
परस्वर्षविहतौ ह्येतानि प्रायशो ह्यस्मिन्ने । गृत् मूले ।

(2) सुराये हिता इति विग्रहः । नभकुर्कुरामिति (८।१।७५) न दीर्घः ।

५ । तस्मै हितम् ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । वत्सेभ्यो हितं वत्सीयं नवदणम् ।
पशव्यम् । गव्यम् । पटव्यम् ।

६ । शरीरावयवाद् यत् ।

स्यात् । दण्डेभ्यो हितं दण्डम् । कर्णम् । तालव्यम् । नाभ्यं तैलम् ।
ग्राह्यम् । मूर्धन्यम् ।

(क) रथाच्च । रथाय हिता रथा प्रतोली ।

७ । खलयवमाप्रतिलवृषब्रह्मणश्च ।

एभ्यो हिते यत् स्यात् । खलाय हितं खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् ।
तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मणे हितो ब्रह्मण्यो राजा ।

८ । अजाविभ्यां थ्यन् ।

आभ्यां हिते थ्यन् स्यात् । अजथ्या भूमिः । अविथ्या ।

९ । आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ।

एभ्यो हिते खः स्यात् । आत्मन्निति नकारोच्चारणमवधिज्ञापनार्थम् ।
आत्मने हितमात्मनीनम् । “क्षणं मया विश्वजनीनमुच्यते” । माहभोगीणः ।
आचार्यादणत्वञ्च (४।१।४८, वा) । आचार्यभोगीनः । स्वभोगीनः । भोगः
गरीरमिति वृत्तिः ।

(क) पञ्चजनाच्च । खः स्यात् । “गायनवादकनर्तकदासीभण्डरतः (३)
खलु पञ्चजनीनः ।”

(ख) सर्वजनाद् ठञ् खञ्च । सार्वजनिकः । सर्वजनीनः ।

(ग) महाजनान्निव्यं ठञ् । महाजनिकः ।

विश्वजनादेः कर्मधारयादभिधानम् । तेन षष्ठीसमामादौ न भवति ।
विश्वजनीयमिति ।

(३) भक्ति परिभाषणे पचासञ् । भण्डः परिदासचतुरः । गायनवादकनर्तकदासीभण्डेय इति इत्यर्थः ।

भण्ड is a buffoon.

१० । सर्वपुरुषाभ्यां णटञौ ।

आभ्यां हिते णटञौ स्याताम् ।

(क) तत्र सर्वास्त्रस्य वा वचनं कर्त्तव्यम् । सार्वः । सर्व्वियः ।

(ख) पुरुषाद् वधविकारसमूहतेनकृतेषु ढञ् । पौरुषेयो वधादिः ।

११ । माणवचरकाभ्यां खञ् ।

आभ्यां हिते खञ् स्यात् । माणवीनः । चारकीणः ।

१२ । तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।

विकृतार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् तदर्थं प्रकृतिञ्चेद् वाचा भवति ।
अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारीयाणि काष्ठानि । यूपीयं दारु । शङ्खव्यम् । पिचबः
कार्पासः । (४)

१३ । छादिरुपधिवलेर् ढञ् ।

एभ्यस्तदर्थ्यां प्रकृतौ ढञ् स्यात् । छादिषेयाणि ढणानि । उपधेः स्वाधे
ढञ्जिति स्मृतिः । औपधेयं रथदारु । बल्यर्थास्तण्डुला बालेयाः ।

१४ । ऋषभोपानहोर्जाः ।

आभ्यां तथैव अजः स्यात् । आर्षभ्यो वल्लः । औपानह्यं चर्म ।

१५ । चर्मणोऽञ् ।

चर्मणो विकृतेरञ् स्यात् तदर्थ्यां प्रकृतौ । वार्ध्रम् । वारत्नं चर्म । (५)

१६ । तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ।

अन्वार्थद्वये यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्
सम्भवेत् प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादोऽस्यां भूमौ सम्भवेत् प्रासादीया
भूमिः ।

१७ । परिखाया ढञ् ।

अस्याः प्रागर्थे ढञ् स्यात् । पारिखेयी भूमिः । ह्यतौ पूर्णावधी ।

(४) पिचुल्लः, cotton.

(५) चर्मरज्जुः, Leather rope, नर्दी वार्ध्री वरना स्वादिचर्मरः—1. é. a thong.

१८ । प्राग् वते ष्ज् ।

तेन तुल्यं क्रिया चेद् वति (५।१।११५) रित्यतः प्रागर्थेषु ठक् वेदितव्यः । गोपुच्छेन क्रीतं गोपुच्छिकम् । पारायणं वर्सयति पारायणिकः । हैपारायणिकः । साम्तिकम् ।

१९ । आऽर्हाद्गोपुच्छसंख्यापरिमाणाट् ठक् ।

अभिविधावाङ् । तदर्हतीति (५।१।६३) पर्यन्तेषु क्रीतंनिमित्तमीश्वरो-
विदितोवापस्तदस्मिंस्तद्वरतिवहत्यावहृतिसम्भवत्यवहरतिपचतिसोऽस्यतदस्यतद-
र्हतीत्यर्थेषु ठग् वक्तव्यः । नैष्किकः । गोपुच्छादेः पर्युदासात् प्राग् वर्त ष्ज् एव
(५।१।१८) । गोपुच्छिकः । साम्तिकः । प्रास्थिकः । स्वरे भेदः ।

२० । असमासे निष्कादिभ्यः ।

निष्कादेरसमासे ठक् स्यादार्हियेष्वर्थेषु । नैष्किकः । निष्क । पण ।
मास । द्रोण । षष्टि । पाद । समासे तु ठजेव स्यात् । द्विनैष्किकम् ।
अतएवासमासग्रहणात् पूर्वञ्च तदन्तविधिः । तेन गव्यमतिगव्यम् । दम्बं
राजदन्त्यमित्यादि । इत उत्तरञ्च—

(क) प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति स्मृतिः । पारा-
यणिकः । हैपारायणिकः ।

२१ । शताच्च ठन्यतावशते ।

शतादार्हियार्थेषु ठन्यती स्याताम् । कनां बाधा । शत्यः अशतः ।
गतिकः कम्बलः । शतिकं वासः । शत्यं वा । अशतं किम् ? शतमध्यायाः
परिमाणमस्य शतकं निदानम् । शतकं काव्यम् । शतमेव ।

२२ । संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।

संख्याया आर्हियेषु कन् स्यात् । पञ्चकः । बहुकः । गणकः । अ-ति-
शदन्तायाः किम् ? साम्तिकः । पाञ्चाशत्कः । उत्तरप्रतिषेधः । कतिकः ।

२३ । वतोरिड् व ।

वतोः संख्यायाः कन इद् वा स्यात् । तावतिकः । तावत्को वा ।

२४ । विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ।

योगविभागोऽत्र क्रियते । आभ्यामार्द्धीयेषु कन् स्यात् । विंशतिकः ।
त्रिंशत्कः । असंज्ञायां ड्वुन् । विंशकः । त्रिंशकः । ति विंशतेर्द्धितीति
(६।४।२४२) टिलोपः ।

२५ । कंसाट् टिठन् ।

कंसात् परिमाणादार्द्धीयेषु टिठन् स्यात् । कंसिकः पटः । कंसिकी
इकार उच्चारणार्थः ।

(क) अर्द्धाश्च । अर्द्धिकः । अर्द्धिकी ।

(ख) कार्षापणाद्वा प्रतिरादेशश्च । कार्षापणिकः । प्रतिको वा ।

२६ । शूर्पादञ्जन्यतरस्याम् ।

शूर्पादञ् वा स्यादार्द्धीयेषु । शौपं शौर्पिकं वा ।

२७ । शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ।

एभ्य आर्द्धीयेष्वण् स्यात् । शतमानम् । वैशतिकम् । सहस्रम् ।
वासनम् ।

२८ । अर्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ।

अर्धपूर्वाद्विगोश्चार्द्धीयस्य लुक् स्यात् । अर्धकंसेन क्रीतमर्धकंसम् ।
द्विगोः । द्विकंसम् । त्रिकंसम् । असंज्ञायां किम् । पाञ्चकपालिकः ।

२९ । विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ।

(क) सुवर्णशतमानयोश्च ।

एतदन्तात् पूर्वको लुग् वा स्यात् । अर्धकार्षापणम् । अर्धकार्षापणिकं
वा । द्विकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणं वा । अर्धसहस्रम् । अर्धसहस्रं वा ।
संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदद्वयिः (७।३।१५) । अर्धसुवर्णम् ।
अर्धसौवर्णिकं वा । अर्धशतमानम् । अर्धशतमानं वा । द्विसुवर्णं द्विसौ-
वर्णिकं वा । द्विशतमानं द्विशतमानं वा । परिमाणान्तस्वेत्युत्तरपदद्वयिः
(७।३।१७) ।

३० । द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ।

(क) बहुपूर्वाच्च ।

द्वादिपूर्वान्निष्कादाहीयस्य लुग् वा स्यात् । द्विनिष्कं द्विनैष्किकं वा ।
त्रिनिष्कं त्रिनैष्किकं वा । बहुनिष्कं बहुनैष्किकं वा ।

३१ । विस्ताच्च ।

विस्ताच्च तथा स्यात् । द्विविस्तं द्विवैस्तिकं वा । त्रिविस्तं त्रिवैस्तिकं वा ।
बहुविस्तं बहुवैस्तिकं वा ।

३२ । विंशतिकात् खः ।

अस्मादाहीयस्य लुग्विषये खः स्यात् । अर्ध्वविंशतिकीनम् । द्विविं-
शतिकीनम् ।

३३ । खार्या ईकन् ।

लुको विषये खार्या ईकन् स्यात् । अर्ध्वखारीकम् । द्विखारीकम् ।

(क) काकिण्याच्च । अर्ध्वकाकिणीकम् । द्विकाकिणीकम् ।

(ख) केवलाभ्याच्च । खारीकम् । काकिणीकम् ।

३४ । पणपादमाषशताद् यत् ।

एभ्यो यत् स्यात् । अर्ध्वपण्यम् । द्विपण्यम् । अर्ध्वपायम् । द्विपायम् ।
अर्ध्वमाष्यम् । अर्ध्वशत्यम् ।

३५ । शाशाद्वा ।

शाशाद् यद्वा स्यात् । अर्ध्वशाश्व्यम् । पत्ने ठञो लुगिवा । अर्ध्वशाश्वम् ।
द्विशाश्वम् ।

(क) शताच्च । अर्ध्वशत्यम् । अर्ध्वशतं वा । द्विशत्यम् । द्विशतं वा ।

३६ । द्वित्रिपूर्वाद्दण् च ।

द्वित्रिपूर्वाद्दण्वादाद् यच्च वा स्यात् । द्विशाणं द्विशाण्यं वा । लुक् च ।
द्विशाण्यम् ।

३७ । तेन क्रीतम् ।

अकार्ये प्राग्वते षडादयस्त्रयोदश प्रत्यया वेदितव्याः । सप्तत्या क्रीतं साम्प्रतिकम् । नैष्किकम् । सुदुर्गैः क्रीतं मौद्गिकम् । शत्यं शतिकम् । संख्याया अतिशदन्तायाः (५।१।२२) कन् । द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चकम् ।

३८ । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ।

संयोग आकस्मिकः सम्बन्धः । शुभाशुभसूचक उत्पातः । अत्रार्थं षडादयो वेदितव्याः । शतस्य निमित्तमधमणेन संयोगः शत्यः शतिकः । महस्य निमित्तं दक्षिणाक्षिस्यन्दनं साहस्रम् ।

(क) वातपित्तश्लेष्मसन्निपातेभ्यश्च । शमनकोपनयोरभिधानम् । वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम् । पैत्तिकम् । श्लेष्मिकम् । सान्निपातिकम् ।

३९ । गोद्वयचो ऽसंख्यापरिमाणाश्रवादे र्यत् ।

गोशब्दाद् द्वयश्च निमित्तार्थं यत् स्यात् । षडादेर्बाधा । गोनिमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः (६) । द्वयः । धन्यः । स्वर्ग्यः । यशस्यम् । आयुष्यम् । संख्यादेर्निषेधः किम् ? पञ्चानां निमित्तं पञ्चकः । प्रास्थिकः । अश्वदिर्गणः । आश्विकः । हास्तिकः ।

४० । पुत्राच्छ च ।

पुत्राच्छः स्याद् यच्च । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा पुत्रीयः पुत्रः ।

४१ । सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ ।

आभ्यां निमित्तार्थं यथासंख्यमणञौ स्याताम् । सार्वभौमः । अनुशति-कादिः (७।३।२०) । पृथिव्या निमित्तं पार्थिवः ।

४२ । तस्येश्वरः ।

अत्रार्थं ताभ्यां तौ स्याताम् । सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः । पार्थिवः ।

(६) 'मेवराश्र शनिवारपञ्चको गोर्विनाशसूचक उत्पातो वा गव्यः । तथा धन्या वड्यही धन-विनाशसूचिकेत्यर्थः । 'वचां यद्वाणां गुरुपञ्जितानामेवमे मेर्ही निषेधतां प्रयातौति । एवं लघे वत्परं धन्या । तत्र जातस्य धनवृद्धिकरीत्यर्थः' ।—इति वृत्तिपरः ।

४३ । तत्र विदित इति च ।

अत्रार्थे ताभ्यामणञौ स्याताम् । सार्वभौमः । पार्थिवः ।

४४ । लोकसर्वलोकाट् ठञ् ।

आभ्यां तत्र विदित इत्यर्थे ठञ् स्यात् । लौकिकः । “स रामःसार्व-
लौकिकः” । अनुशक्तिकादिः (७।३।२०) ।

४५ । तस्य वापः ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । प्रथमस्य वापः चेतं प्रास्थिकम् ।
द्राणिकम् । उप्यनेऽस्मिन्निति वापः ।

४६ । पात्रात् षन् ।

स्यात् । पात्रस्य वापः चेतं पात्रिकम् । पित्तान् डीष् । पात्रिको
भूमिः ।

४७ । तदस्मिन् वृद्धरायलाभशुल्कोपदा दीयते ।

अत्रार्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् । पञ्चास्मिन् वृद्धिरायो लाभः शुल्क
उपदा वा दीयते पञ्चकः । गतिकः । शत्यः ।

(क) चतुर्थ्यर्थे चोपसंख्यानम् । गतमस्मै वृद्धरादिकं दीयते शत्यो विप्रः ।

४८ । पूरणाद्वाट् ठन् ।

पूरणान्तादर्वाच्च ठन् स्यात् । द्वितीयो वृद्धरादिरस्मिन् दीयते
द्वितीयिकः । पञ्चमिकः । अर्हिकः ।

४९ । भागाद् यच्च ।

भागशब्दाद् यट्ठनी स्याताम् । भागो वृद्धरादिरस्मिन् दीयते भाग्यः ।
भागिकः ।

५० । तद्धरति वहत्यावहति भाराद् वंशादिभ्यः ।

वंशादेः परस्माद् भारादर्थद्वये ठक् स्यात् । वंशभारं हरति वहति
पावहति उत्पादयति वा वांशभारिकः । बाल्वजभारिकः ।

५१ । वञ्जद्वय्याभ्यां ठन्कनी ।

वाभ्यामिमौ स्याताम् । वञ्जं हरति वञ्जत्यावहति वञ्जिकः । द्रव्यकः ।

५२ । सम्भवत्यवहरतिपचति ।

एषु यथाविहितं स्यात् । प्रस्थं सम्भवति पचति वा प्रास्थिकः कटाहः ।
खारी ऋः । प्रमाणानतिरेकः सम्भवः । संहरणमवहारः ।

(क) पचतौ द्रोणादण् च । द्रोणं पचति द्रोणः कटाहः । द्रौणी
द्रौणिकी वा स्थाली ।

५३ । आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यः पूर्वार्थेषु खो वा स्यात् । आढकं सम्भवत्यवहरति पचति वा
आढकीना । आढकिकी वा । आचितीना । आचितिकी वा । पात्रीणा
पात्रिकी वा ।

५४ । द्विगोःष्ठञ्च ।

द्विगोः पूर्वार्थेष्व्वाढकाद्यन्तात् षन् वा स्यात् । खञ्च । भिन्नान् डीष् ।
द्वाढकिकी द्वाढकीना वा । द्वाचितिकी द्वाचितीना वा । पञ्चे ठन् ।
तस्याध्यर्हेति (५।१।२८) लुक् । द्वाढकी । द्विगोरिति (४।१।२१) डीष् ।
द्वाचिता ।

५५ । कुलिजाल्लुक्खौ च ।

द्विगोः कुलिजाल्लुक्खौ वा स्याताम् । चकारात् षञ्च । द्विकुलिजी (१) ।
द्विकुलिजीना । द्विकुलिजिकी वा । पञ्चे ठञ्चः श्रुतिरेव । द्वैकुलिजिकी ।

५६ । सोऽस्यांशवञ्जभृतयः ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । पञ्चांशा वञ्जानि भृतयो वाऽस्य पञ्चकः ।
शत्यः । शतिकः । सप्तकः ।

(१) द्विगोरिति (४।१।२१) डीष् । -सुद्रितकाशिकायान्तं द्विकुलिजेति टाम् इत्यने । स सुद्राका-
भ्रम इति प्रतिभाति ।

५७ । तदस्य परिमाणम् ।

प्रथमासमर्थात् परिमाणार्थे यथाविहितं स्यात् । प्रस्यः परिमाणमस्य प्रास्थिको राशिः । खारीकः । वार्षशतिको यागः । षष्टिर्जीवितपरिमाणमस्य षष्टिकः । इह हे षष्ठी जीवितपरिमाणमस्येति ठञोऽध्यर्हपूर्वेति (५।१।२८) लुक् । सोऽस्येति प्रकृतेः पुनस्तदस्येति निर्देशात् पुनष्ठञ् । तस्य च विधान-सामर्थ्यादनुगिति जयादित्यः । संख्यायाः रुंवत्सरसंख्यस्य (७।३।१५) चेत्युत्तर-पदद्वयः । द्विषाष्टिकः । द्विसाप्तिकः । त्रिसाप्तिकः ।

५८ । संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ।

संख्यावाचिनः पूर्वार्थं यथाविहितं स्यात् । संज्ञायां स्वार्थं विधिः । पञ्चैव पञ्चका नकुलाः । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः सङ्घः । सूत्रे । षष्ठावध्यायाः परिमाणमस्याष्टकं पाणिनीयं सूत्रम् । पञ्चाहत्तयः परिमाणमस्य पञ्चक-मध्ययनम् ।

५९ । पङ्क्तिविंशतिविंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्य-शौतिनवतिशतम् ।

पङ्क्त्यादयः साधवः स्युः । सहस्रादिवत् संज्ञाशब्दा एते । द्वौ पञ्चतौ पङ्क्तिः । द्वौ दशतौ विंशतिरित्यादि व्युत्पत्तिमात्रम् । नान्वयः । तदुक्तं भाष्ये अनारम्भो वा प्रातिपदिकविज्ञानाद् यथा सहस्रादिष्विति ।

६० । पञ्चदशतौ वर्गे वा ।

एतौ वर्गे निपात्येते वा । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चद् वर्गः । पञ्चे कन् । पञ्चकः । दशद् वर्गो दशको वा ।

६१ । सप्तनोऽञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

६२ । विंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां ङण् ।

आभ्यां ब्राह्मणे वाच्ये ङण् स्यात् । विंशदध्यायाः परिमाणमेयां त्रैंगानि ब्राह्मणानि । चात्वारिंशानि ।

६३ । तदर्हति ।

अत्रार्थे यथाविहितं स्यात् । छत्रमर्हति च्छात्रिकः । शत्यः । शतिकः ।
तदिति वर्त्तते प्रागुत्तरपथात् (५।१।७७) ।

६४ । छेदादिभ्यो नित्यम् ।

छेदादेर्नित्यमर्हतीत्यर्थे यथाविहितं स्यात् । छेदिकः । भेदिकः । नित्य-
मिति क्रियाविशेषणम् ।

६५ । शीर्षच्छेदाद् यञ्च ।

अस्मात् तदर्हतीत्यर्थे यत् स्यात् । ठक् च । शीर्षच्छेद्यः । शीर्षच्छेदिकां
वा । प्रत्ययसन्नियोगेन शिरसो निपातनाच्छीर्षादेशः ।

६६ । दण्डादिभ्यो यः ।

एभ्यो यः स्यात् । दण्डमर्हति दण्डयः । वध्यः । कण्ठयः । मधुपर्कः ।
युग्यः । कश्यः । धन्यः ।

६७ । छन्दसि च ।

छन्दः सूत्रम् ।

६८ । पात्राद् घञ्च ।

पात्राद् घञ् स्यात् । यञ्च । पात्रमर्हति पात्रियः । पात्रयः ।

६९ । कडङ्गरदक्षिणाच्छ च । (४)

आभ्यां छः स्याद् यञ्च । कडङ्गरमर्हति कडङ्गरीयो वृषः । कडङ्गर्थः ।
दक्षिणीयः । दक्षिण्यः ।

७० । स्यालीविलात् ।

अस्माच्छः स्याद् यञ्च । 'स्यालीविलमर्हन्ति स्यालीविलीयाः स्यालीविला
वा तण्डुलाः । पाकयोग्या इत्यर्थः ।

(४) मलाकरे कडङ्गरशब्दोऽयम् । तथाच हरदणः—कड मदे । कडतीति कडः । कडं करोतीति
एव निपातनात् यञ्च । कडं करो माषसुदगादिकाणमुच्यते । कडं करो वृषं क्लीव इत्यमरः ।

७१ । यज्ञत्विग्भ्यां घखञौ ।

आभ्यां घखञौ स्याताम् । यज्ञमर्हति यज्ञियो ब्राह्मणः । आर्त्विजीनो यजमानः ।

(क) तत्कर्माहतीत्युपसंख्यानम् । यज्ञियो देशः । आर्त्विजीनं विप्र-कुलम् । आर्हियाः पूर्णाः । अतः परं प्राग्वते षडेव (५११।१८) ।

७२ । पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ।

एभ्यो वर्त्तयतीत्यर्थे षञ् स्यात् । पारायणिकः । हैपारायणिकः । तारायणिकः । चान्द्रायणिकः ।

७३ । संशयमापन्नः ।

षञ् स्यात् । सांशयिकः ।

७४ । योजनं गच्छति ।

षञ् स्यात् । योजनिकः ।

(क) क्रौशशतिकयौजनशतिकावुपसंख्यानात् ।

७५ । पथःष्वक्न् ।

पथानं गच्छति पथिकः । षिस्त्वान् ङीष् । पथिकी ।

७६ । पन्थो ण नित्यम् ।

पथो णः स्यात् पन्थादेशश्च नित्यं गन्तरि । “पान्थः नसुप्तो युवा” । स्त्रियां टाप् । पान्था स्त्री ।

७७ । उत्तरपथेनाहृतञ्च ।

उत्तरपथाट् षञ् स्यात् । तेनाहृत मीत्तरपथिकं दाह । चकारात् तेन गच्छति । औत्तरपथिको दूतः ।

(क) वारिजङ्गलस्थलकान्ताराजशङ्कुपूर्वाच्च । एतत् पूर्वात् पथषञ् स्यात् । तेनाहृतं गच्छति वा । वारिपथिकम् । जाङ्गलपथिकम् । स्थालपथिकम् । कान्तारपथिकम् । आजपथिकम् । शाङ्कुपथिकम् ।

(ख) स्थलवारिभ्यां पथो मधुकमरिचयोरण् । स्थालपथं वारिपथं मधुकं मरिचं वा ।

७८ । कालात् ।

कालवाचिनः प्रत्यया वाच्याः । व्युष्टादिभ्योऽणिति (५।१।८७) यावत् ।

७९ । तेन निर्वृत्तम् ।

अत्रार्थे कालात् ठञ् स्यात् । अङ्गा निर्वृत्तमाङ्गिकम् । अङ्गष्टखोरेवेति (६।४।१४५) नियमान्न टिलोपः । मासिकः । द्दिसांवत्सरिकः । संख्यायाः संवत्सरित्युत्तरपदद्वयिः (७।३।१५) ।

८० । तमधीष्टो भूतो भूतो भावो ।

तमिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिशब्दादधीष्टाद्यर्थे ठञ् स्यात् । माम-मधीष्टो भूतो भूतो भावी वा मासिकः । सांवत्सरिको गुरुर्दासो व्याधिरुत्सवो वा ।

८१ । मासाद् वयसि यत्खञ्जौ ।

वयसि गण्ये मासादिमौ स्याताम् । मासं भूतो भावी वा मास्यः । मासीनः शिशुः । वयसि किम् ? मासिकः कर्मकरः ।

८२ । द्विगोर्यप् ।

द्विगोर्मासाद् वयसि यप् स्यात् । द्वौ मासौ भूतो भावी वा द्विमास्यः । त्रिमास्यः ।

८३ । षण्मासाण् षण्यच्च ।

षण्मासाद् वयसि षण्यत् स्यात् । यप् च । षण्मास्यः । षण्मास्यः । ठञ्प्रीत्येके । षण्मासिकः ।

८४ । षवयसि ठञ्च ।

षवयसि षण्मासाद् ठञ् स्यात् । ष्यञ्च । षण्मासिको रोगः । षण्मास्यः । ठञ्प्रीत्येके । षण्मासिकः ।

८५ । समायाः खः ।

समाशब्दान्निर्वृत्ताद्यर्थपञ्चके खः स्यात् । समीनः ।

८६ । द्विगोर्वा ।

द्विगोः समान्तान्निर्वृत्तादौ खः स्याद्वा । द्विसमीनः । द्वैसमिकी वा ।

८७ । रात्रग्रहःसंवत्सराक्ष ।

रात्राग्रहस्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादौ खो वा स्यात् । पक्षे ठञ् । द्विरात्रीणः । द्विरात्रिको वा । द्व्यहीनः । द्वैयङ्गिको वा । द्विसंवत्सरीणः । द्विसांवत्सरिको वा । इह द्व्यहीन इत्यत्र समानान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । ततो नाङ्गादेशः । तस्य टचि विधानात् ।

८८ । वर्षासुक् च ।

वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादौ खठञौ वा स्याताम् । तसुक् च वा । द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवर्षिको वा । पक्षे लुक् । द्विवर्षः । वर्षस्याभविष्यतीत्यक्षरपदवृद्धिः (७।३।१६) । भाविनि तु द्वैवर्षिकः ।

८९ । चित्तवति नित्यम् ।

प्राणिनि वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादौ नित्यं लुक् स्यात् । द्विवर्षी वालकः । द्विवर्षी वत्सः ।

९० । षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ।

षष्टिरात्रात् कन् स्यादुत्तरपदलोपश्च निपात्यते । षष्टिकाः । बहुत्वमतन्त्रम् । तेन षष्टिको व्रीहिरित्याहुः ।

९१ । वत्सरान्ताच्छ्रुन्दसि ।

९२ । संपरिपूर्वात् ख च ।

कन्ः सूत्रद्वयम् ।

९३ । तेन परिज्यलभ्यकार्यसुकारम् ।

एष्येषु कालाद् ठञ् स्यात् । मासेन परिजतुं शक्नी सभ्यः कार्यः सुकरो वा मासिकः । सांवत्सरिकः ।

६४ । तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।

कालादत्रार्थे ठञ् स्यात् । मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिको विप्रः । मासमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया (२।३।५) । तदिति प्रथमान्तम् । तेन मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यमित्येके ।

(क) तश्चरति महानान्द्रादिभ्यः । ठञ् स्यात् । महानान्द्रो नाम ऋचस्तत्सहचरितं व्रतं महानान्द्रः । ताश्चरति माहानान्द्रिकः । आदित्यव्रतिकः ।

(ख) अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिः । पूर्वार्थे ङिनिः स्यात् । तश्चरति । अवान्तरदीक्षी । देवव्रती ।

(ग) अष्टचत्वारिंशतो ड्वुण् ङिनिश्च । अष्टचत्वारिंशद् वर्षाणि व्रतं चरति अष्टचत्वारिंशकः । अष्टचत्वारिंशी (10) विप्रः ।

(घ) चातुर्मास्यानां यलोपश्च । चातुर्मास्यानि व्रतानि चरति चातुर्मासकः । चातुर्मासी ।

(ङ) चतुर्मासाण् ण्यो यज्ञे तत्र भवे । चतुर्मासे भवो यज्ञश्चातुर्मास्यः ।

(च) संज्ञायामण् । चातुर्मासी । पौर्णमास्याः संज्ञा ।

६५ । तस्य च दक्षिणा यज्ञाखेयभ्यः ।

यज्ञानान्द्रस्तस्य दक्षिणेत्यर्थे ठञ् स्यात् । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा अग्निष्टोमिकी । राजसूयिकी ।

६६ । तत्र च दीयते कार्यं भववत् ।

तत्रेति सप्तम्यन्ताद् दीयते कार्यमित्यर्थयोस्तत्रभववत्प्रत्ययाः स्युः । मासे दीयते कार्यं वा मासिकम् । प्राहृषेण्यम् । हैमनम् । उक्तः कालाधिकारः ।

(9) हरदत्तस्य माहानान्द्रिक इत्याह । भस्वटे इति पुंश्रवात् (६।१।१५ वा) । महान्द्राम वाच्यं ता महानान्द्रो विदामघवन्नित्याद्या ऋचः । नित्यं संज्ञाच्छन्दसोरिति (४।१।२६) ऊपि चरन्मनुष्ठानमित्यर्थः । तत्र क्रियाविषयमिति तत्सहचरितं व्रतम् ।

(१०) प्रतिवेर्षं वादशवर्षाणि व्रतं चरन्नेवमुच्यते ।

६७ । व्युष्टादिभ्योऽञ् ।

एभ्योऽञ् स्यात् । व्युष्टे दीयते कार्यं वा वैयुष्टम् । नैत्यम् ।

६८ । तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ।

आभ्यां णयतौ स्याताम् । तेन दीयते कार्यं वा । यथाकथाचम् ।
हस्तम् । यथाकथाचेत्यव्ययसमुदायोऽनादरार्थकः ।

६९ । सम्पादिनि ।

अत्र ठञ् स्यात् । चन्दनेन सम्पादि शोभि चान्दनिकम् । “वपुश्चान्दनिकं
यस्य कार्णवैष्टिकिकं सुखम् ।” वास्त्रयुगिकं शरीरम् ।

१०० । कर्मवेशाद् यत् ।

आभ्यां यत् स्यात् तेन सम्पाद्यर्थे । कर्मण्यं शरीरम् । वेष्ट्या स्त्री ।
वेष्ट्यं वपुः ।

१०१ । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ।

सन्तापादिभ्यश्चञ् स्यात् । सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकम् ।
सांघातिकम् । साक्षुसांसौदनिकः । साक्षुकः । सांसिकः । सौदनिकः ।

१०२ । योगाद् यच्च ।

योगाय प्रभवति योग्यम् । ठञ् च । यौगिकम् ।

१०३ । कर्मण उकञ् ।

कर्मणे प्रभवतीति कर्मणुं कः धनुः ।

१०४ । समयस्तदस्य प्राप्तम् ।

समयादत्रार्थे ठञ् स्यात् । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकं कार्यम् ।
“किसामयिकं वितन्वता” । तदस्यानुवृत्तिः प्राग् वनेः (५११।११५) ।

१०५ । ऋतोरण् ।

तस्मादण् स्यात् । ऋतुः प्राप्तोऽस्वार्त्तवं पुष्पम् । आर्त्तवं फलम् ।

१०६ । छन्दसि घस् ।

छन्दः सूचम् ।

१०७ । कालाद् यत् ।

कालः प्रामोऽस्य कात्थं वस्तम् । कात्या गौः प्रजने । कात्थं शीतम् ।

१०८ । प्रकृष्टे ठञ् ।

प्रकृष्टः कालोऽस्य कालिकं वैरम् । ठञिति विस्फुटार्थम् । कालिक-
मृणम् ।

१०९ । प्रयोजनम् ।

तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे ठञ् स्यात् । ऐन्द्रमहिकम् । औत्सविकम् ।

११० । विशाखाषाढादण् मन्यदण्डयोः ।

आभ्यामनयोरण् स्यात् । वैशाखो मन्यः । “द्रुततरकरदक्षाः क्षिप्रवैशा-
खशैले ।” आषाढो दण्डः (11) । “अथाजिनाषाढधरस्तपस्वी” । (12)

(क) चूडादिभ्यश्च । चूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । अद्वा प्रयोजनमस्य
आद्मम् । खाट्टः ।

१११ । अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ।

अभ्यश्छः स्यात् तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे । अनुप्रवचनीयम् । अनुप्रयो-
जनीयम् । उत्थापनीयम् ।

(क) विशिपदिपूरिरुहप्रकृतेरनास्तात् सपूर्वपदात् । गेहानुप्रवेशनीयम् ।
प्रपापूरणीयम् । अश्वारोहणीयम् । अश्वप्रपदनीयम् । प्रासादारोहणीयम् ।

(ख) स्वर्गादिभ्यो यत् । स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यः । आयुष्यः ।
यशस्यः । धन्यम् ।

(ग) पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग् वक्तव्यः । पुण्याहवाचनं कर्म । स्वस्ति-
वाचनम् ।

११२ । समापनात् सपूर्वपदात् ।

विद्यमानपूर्वपदात् समापनाच्छः स्यात् तदस्य प्रयोजनमित्यर्थे । व्रत-
समापनीयं भोजनम् । कलहसमापनीयं दानम् । छन्दःसमापनीयम् ।

(11) “पूर्वाषाढायां यतिभिर्दंष्ट्री यच्छत इति प्रयोजनम्” ।—इति वृत्तिपरः ।

(12) अथाजिनाषाढधरः प्रमत्तभवामिति कुमारि पाठः ।

११३ । ऐकागारिकट् चौरे ।

अयं चौरे निपात्यते । ऐकागारिकचौरः । “ऐकागारिकवद् भूमौ दूराज्-
जम्पुरदर्शनम्” । ऐकागारिकी । टित्त्वान् ङीप् ।

११४ । आकालिकाडादन्तवचने ।

स्लोककालयोराद्यन्तयोर्वचनेऽयं निपात्यते । आकालिको मेघः । टित्त्वा-
दाकालिकी । “आकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रहृत्तिम्” । प्राग्वतेष्ठञुक्तः ।

११५ । तेन तुलां क्रिया चेद् वतिः ।

द्वितीयासमर्थात् क्रियातीत्ये वतिः स्यात् । विप्रेण तुल्यं विप्रवदधीते ।
इह क्रियया तुल्यत्वं क्रियाया एव सम्भवति । विप्रवदधीत इति विप्रकर्तृका-
ध्ययनक्रियाहृत्तेर्विप्रशब्दाद्वतिः । विप्रेण तुल्यं विप्रकर्तृकाध्ययनेन तुल्यं
यथा स्यादेवमधीत इत्यर्थः । एवं “पुत्रं मित्तवदाचरेत् ।” मित्तकर्मका-
चरणक्रियया तुल्यं यथा स्यादेवं पुत्रमाचरेत् । तथा पूर्ववत् सन (१।३।६२)
इत्यात्मनेपदं भवति । पूर्वशास्त्रापादानकात्मनेपदभवनक्रियया तुल्यं यथा
स्यात् तथा सन्नन्तादात्मनेपदं भवति । एवं गुरुवद् गुरुपुत्रेषु प्रवर्त्तितव्यम् ।
पूर्वाधिकरणकप्रवर्त्तनक्रियया तुल्यं तत्पुत्रेषु प्रवर्त्तनमिति । क्रियाग्रहणं किम् ?
गुणतुल्ये मा भूत् । तेन पुत्रेण तुल्यः स्यात् ।

११६ । तत्र तस्येव ।

मत्तमीषष्ठीसमर्थादिवार्थे वतिः स्यात् । मथुरावत् स्त्रग्ने प्राकाराः ।
वाङ्मणवत् क्षत्रियस्य दन्ताः शुक्लाः ।

११७ । तदर्हम् ।

अत्रार्थे वतिः स्यात् । अर्हतीत्यर्हम् । पचाद्यच् । राजानमर्हति राजवत्
वत्सम् । मुनिवच्चरितम् । नेह विप्रमर्हति दधीति । अनभिधानात् ।

११८ । उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थं ।

छन्दः सूत्रम् ।

११९ । तंस्य भावस्त्वतलो ।

भवतोऽस्मादभिधान-प्रत्ययाविति भावः शब्दप्रहृत्तिनिमित्तं ज्ञान्यादि-

र्वस्तुधर्मः । तस्य भाव इत्यर्थे त्वतलौ स्याताम् । गोलं गोता । शुक्लं
शुक्लता । रूपत्वं रूपता । क्रियात्वं क्रियाता । रसत्वं रसता । समास-
कृतत्वेतिषु सम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तम् । राजपुरुषत्वम् । पाचकत्वम् ।
गार्ग्यत्वम् । यीषाकीर्णत्वम् । यदृच्छाशब्दात् स्वरूपमात्रेऽभिधानम् । डित्-
त्वम् । डवित्यत्वम् । कुत्वम् । चुत्वम् ।

१२० । आ च त्वात् ।

आ ब्रह्मण स्वा-(५।३।१३६) दपवादैः सह त्वतलौ समाविशतः ।
चकारान्ब्रह्मज्ञभ्याश्च । प्रथिमा पृथुत्वं पृथुता । एवं पाटवं पटुत्वं पटुता ।
स्त्रीणं स्त्रीत्वं स्त्रीता । पौत्रं पुंस्त्वं पुंस्ता ।

१२१ । न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटवुध-
कतरसलसेभ्यः ।

नञ्पूर्वात्पुरुषाद् वक्ष्यमाणभावप्रत्ययो न स्यात् । यथा पत्यन्तपुरोहिता-
दिभ्यो यक् (५।१।१२८) । वार्हस्यत्वम् । नञ्पूर्वात् न भवति । अपतित्वम् ।
अपतिता । अचतुरादिभ्यः किम् ? आचतुर्थ्यम् । आसङ्गत्वम् । आलवणम् ।
आवट्यम् । आवुध्यम् । आकृत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ।

१२२ । पृथ्वादिभ्य इमनिञ् वा ।

एभ्य इमनिञ् स्याद्वा । वावचनमणा समावेशार्थम् । पृथोर्भावः प्रथिमा
पार्थवं पृथुत्वम् पृथुता वा । तनिमा तानवं तनुता तनुत्वं वा । पृथुमृदुपटु-
महदुगुरुलघुप्रियच्छिप्रस्त्रदीर्घबहुलादिः पृथ्वादिः ।

१२३ । वर्णादृदादिभ्यः व्यञ् च ।

एभ्यः व्यञ्जिमनिचौ स्याताम् । वर्णात् । शौक्लं शुक्लिमा । काष्ठीं
काष्णिमा । दृढादिः । दाढीं द्रढिमा । माधुर्यं मधुरिमा । वैमनसं
विमनिमा (13) । षकारो ङीषर्थः । औचिती । आनुपूर्वी । वैदग्धी । त्वतलौ
सर्वतोदाहर्त्तव्यौ । इह गुणवचनादेव व्यञ्जि सिद्धे वर्णग्रहणमिमनिजर्थम् ।

(13) चन (1) वर्णात्लाभमतिमनःशारदानाम् । (2) समो मतिमनसीरिति नञ्पूर्ववचनम् । तत्र
विमनसः व्यञ्जिमनिचौ ।

वधिरक्तशशीतोष्णमधुरादीनाञ्च इडादौ पाठः पक्षे इमनिजर्थः । कर्मणि च षञ् मा भूत् ।

१२४ । गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।

एभ्यो भावे क्रियायाञ्च षञ् स्यात् । गुणवचनात् । जङ्स्य भावः क्रिया वा जाड्यम् । मौढ्यम् । काश्यम् । स्थील्यम् । ब्राह्मणादेराकृतिगवाद् । ब्राह्मण्यम् । दौत्यम् । प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणाद् द्रुतीर्णा^{१४} कर्म दौत्यम् । “आगतप्रियसखैरभिदौत्यम् ।” ब्राह्मण द्रुत चौर मध्यस्थं कुशल चपल निपुण पिशुन दायान् कवि अक्षेत्रज्ञ । आकृतिगणोऽयम् । “चापत्यादथ सरसस्तरङ्गहस्तैः” ।

(क) अर्हतो नुम् च । अर्हन्तमार्हन्ती ।

(ख) चातुर्वर्ष्यादीनां स्वार्थे षञ् । चातुर्वर्ष्यम् । आन्यभाव्यम् । आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायादिति वररुचिः (14) । औपम्यम् । योगपद्यम् । मान्निध्यम् । चातुर्वैद्यम् । षाड्गुण्यम् । तादर्थ्यम् । त्रैलोक्यम् । साहित्यम् (15) । अतःपरं भावे कर्मणि चेत्यापादमनुवर्त्तते ।

१२५ । स्तेनाद् यन्नलोपश्च ।

स्तेनशब्दाद् यत् स्यात् । नकारलोपश्च । स्तेन श्वोरः । तस्य भावः क्रिया वा स्तेयम् । स्तेन्यशब्दस्तु पाञ्चायतलौहितिक इतिवदागमिक इति भागवृत्तिः (16) । योगविभागात् षञ्जिति जयादित्यः ।

१२६ । सख्युर्थः ।

स्यात् । सख्यम् । द्रुतवणिग्भ्याञ्चेति जयादित्यः । द्रुत्यम् । वणिज्या । ब्राह्मणादिपाठाद् वाणिज्यम् । दौत्यञ्च ।

(14) This is a वार्तिक (in the अइउष् प्रत्याहार) by व्यायान who is also called वररुचिः ।

(15) निर्दोषी मुञ्चसम्पन्नां सालङ्कारो रसान्विता । शब्दार्थं सहितं काव्यमतः साहित्यमुच्यते ॥१॥ इति ।

(16) अथ लुटिचरः—“पाञ्चायतस्य भावः पाञ्चायतम् । लौहितिको मणिः । तस्य भावो लौहितिकम् । एतां शब्देति । नचाश्वोरलोऽश्वो वा विधाने मवमणि । तथाचाणिति योगविभागाद् यथेष्टं तथा भागवत् कर्मणि च कन्यामिति भावः । आगमः परम्यः । तत आगत आगमिकः । चौरिक्यं मन्वर्थात् “च-मर्गोऽपि” इति ।

१२७ । कपिञ्जात्योर्ठक् ।

आभ्यां ठक् स्यात् । कापियम् (17) । ज्ञातियम् । भावः कर्म वेत्यर्थे ।

१२८ । पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।

एभ्यो यक् स्यात् । पत्यन्तात् । सैनापत्यम् । प्राजापत्यम् । गार्हपत्यम् । पुरोहितादेः । पौरोहित्यम् । राज्यम् । सैन्यम् ।

१२९ । प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ।

एभ्योऽञ् स्यात् । प्राणिजातेः । श्रीष्टम् । वयोवचनात् । कौमारम् । उद्गात्रादेः । श्रीद्गात्रम् । श्रीन्नेत्रम् ।

१३० । हायनान्त्युवादिभ्योऽण् ।

एभ्योऽण् स्यात् । हायनान्तात् । हैहायनम् । यूनो भावः कर्म वा यौवनम् । स्याविरम् । पौरुषम् । सुहृद् । दुर्हृद् । चपल । निपुण । कुशल । अक्षेत्रज्ञ । पिशुन । कुतूहल ।

(क) अत्रितयस्य घलोपश्च । श्रीत्रम् ।

१३१ । द्रुगन्ताच्च लघुपूर्वात् ।

द्रुग् यस्यान्ते तत्पूर्वश्च यो लघु स्तस्मादण् स्यात् । मीनम् । गोरवम् । शौचम् । पाटवम् । लाघवम् । हारीतकम् । लघुपूर्वात् किम् ? पाण्डुत्वम् । काव्यं तु ब्राह्मणादित्वात् ।

१३२ । योपधाद् गुरुपोत्तमाद् वुञ् ।

विप्रमृतीनामन्तप्रमुत्तमम् । तत्समीपमुपोत्तमम् । गुरुपोत्तमाद् योपधाद् वुञ् स्यात् । रामणीयकम् । आचार्य्यकम् । साहायकम् । साहाय्यमित्यपि ब्राह्मणादित्वादिति जयादित्यः । नेति भागवृत्तिः । गुरुपोत्तमात् किम् ? अत्रितयत्वम् ।

(17) . "बहूनामप्यचित्तानामेकी भवति चित्तवान् । पश्यं वानरसंख्येऽङ्घ्रिन् यदकंमुपतिष्ठते ॥१॥

नेव संख्याः सचित्तोऽयमेवोऽपि हि यथा वयम् । एतदप्यस्य कापिय यदकंमुपतिष्ठति" ॥२॥ इति ।

१३३ । इन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च ।

एभ्यो वुञ् स्यात् । इन्द्रात् । शैब्योपाध्यायिका । पैतापुत्रिका ।
क्रीत्सकुशिकिका । मनोज्ञादेः । मानोज्ञकम् । प्रैयरूपकम् । आभिरूपकम् ।
प्रमुष्यपुत्र । प्रमुष्यकुल । आह्य । ज्ञान ।

१३४ । गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतद्वेषु ।

प्राभ्यां श्लाघाधिष्ठेपे तत्प्राम्निविषये भावे कर्मणि च वुञ् स्यात् ।
गोत्रात् । गार्गिकया श्लाघते । गार्गिकयात्याजुरुते । दान्निकामवेतः ।
चरणात् । काठिकया श्लाघते । काठिकयात्याजुरुते । बाहुचिकामवेतः ।
श्लाघादिभ्योऽन्यत्र गार्ग्यत्वमित्येव ।

१३५ । होत्राभ्यश्छः ।

होत्राशब्दोऽयमृत्विजां वाचकः । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ।
होत्रावाचिभ्यश्छः स्यात् । अच्छावाकीयम् । मित्रावरुणीयम् । ब्राह्मणाच्छः-
मीयम् ।

१३६ । ब्रह्मणस्तुः ।

होत्रावाचिनो ब्रह्मणश्चाच्छापवादस्त्वः स्यात् । ब्रह्मत्वम् । पूर्णा भाव-
कर्माधिकारः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतामां भाषाहत्ती

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥५११॥

समाप्तश्च क्रीतपादः ॥

भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । धान्यानां भवने चेत्रे खञ् । (18)

धान्यवाचिभ्योऽत्र खञ् स्यात् । भवन्त्यत्रेति भवनम् । मुद्गानां भवनं चेत्रं
मौद्गीनम् । धान्यीनम् । कौलत्यीनम् । कौद्रवीणम् ।

२ । व्रीहिशालोर्ढक् ।

आभ्यां ढक् स्यात् । व्रीहियम् । शालेयम् ।

३ । यवयवकषष्टिकाद् यत् । (19)

एभ्यो यत् स्यात् । यव्यं चैवम् । यवकषम् । षष्टिक्यम् ।

४ । विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः ।

एभ्यो यद्वा स्यात् । तिल्यं चैत्रम् । तैलीनं वा । माष्यं माषीणं वा ।
उभ्यमीमीनं वा । भङ्ग्यं भाङ्गीनं वा । अणव्यमाणवीनं वा । (20)

(18) “यवगोधूमधान्यानि तिलाः कङ्कुलत्पकाः । माषा मुद्गमा मसूराश्च निष्पावाः श्लामसर्वपाः ॥ १ ॥

गवेषुकाश्च गौवारा आदक्यश्च सतीनकाः । चणकाशीलकाश्चैव धान्यान्वष्टदशैव तु” ॥२॥ इति स्कान्दे ।

यव is barley, गोधूम = wheat, धान्य = व्रीहि, कङ्कु = प्रियङ्गु = काउलि = panick seed, मसूर = Lentil, श्लाम = श्लामाक, गौवार = चारख्यव्रीहि । आदकी = रङ्गरो = तुवरी ; सतीनक = कलाय = कलह = सतीन = peas. चणक = छोला = वुट = gram. कोरद्वस्तु कोद्रव इत्यमरः । = Some grain. मतान्तरे कोद्रव is भङ्गा । कुलत्प is some corn.

(19) यवकं पोरकधान्यम् = पोरोधान ।

(20) माष = माषकलाय । अतसी स्यांदुमा तुमीत्यमरः । उमा = अतसी = तिसि = Linseed. भङ्गा = कुसुभः = कोद्रवः = काश्मीरदिजातश्चविशेषः । भङ्गा मतान्तरे कापांसः । अणु = चीचक = चीचा ।

५ । सर्वचर्मणः कृतः खखञ्जी ।

अस्मात् कृतार्थे खखञ्जी स्याताम् । सर्व एव चर्मणा कृतः सर्वचर्मिणो रथः । सर्वचर्मिणः ।

६ । यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ।

आभ्यां दर्शनार्थे खः स्यात् । मुखस्य सादृश्यं यथामुखम् । निपातनात् समासः । समं मुखं सम्मुखम् । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः । यथामुखस्य दर्शनो यथामुखीनो दर्पणः । “यथामुखीनः सीताया हेमरत्नमयी मृगः”(२१) । सम्मुखस्य दर्शनः सम्मुखीनः ।

७ । तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ।

सर्वादिकात् पथ्यङ्गादेस्तद्वाप्राप्नोतीत्यर्थे खः स्यात् । सर्वपथं व्याप्नोति सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गीणं वासः । सर्वकर्मिणः पाणिः । सर्वपञ्चीणः सारथिः । सर्वपात्रीण ओदनः ।

८ । आप्रपदं प्राप्नोति ।

अत्रार्थे खः स्यात् । आप्रपदीनः पटः ।

९ । अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ।

अनुपदादेर्विद्यादौ खः स्यात् । अनुपदं बद्धा अनुपदीना पादुका पाद-
प्रमाणेत्यर्थः । सर्वान्नानि भक्षयति सर्वाङ्गीनो भिक्षुः । अयः प्रदक्षिणम् ।
अनयः प्रसव्यम् । अयानयं नेयोऽयानयीनः शारः ।

१० । परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।

अभ्योऽनुभवत्यर्थे खः स्यात् । पराञ्चावराञ्चानुभवति । परस्वोत्सवं निपात-
नात् । परोवरीणः । “लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्रपौत्रोत्पत्तां नय” । पराञ्च
पराञ्चेति । निपातनात्त्वम् ।

११ । अवारपारात्यन्तानुकामं गामौ ।

अभ्यो गामौत्यर्थे खः स्यात् । अवारं गामो अवारीणः । पारीणः ।

(२१) यथामुखीनः सीतायाः पुत्रुवे बह्वृ लोभयन्निति भट्टिः ।

समुदायाच्च । अवारपारीणः । विपरीताच्च । पारावारीणः । अत्यन्तीनः ।
 “अनुकामीनतां त्यज” । गामीति भविष्यन्निर्देशो वैचित्र्यार्थः । गन्तृमात्रे
 प्रत्ययः । (22)

१२ । समां समां विजायते ।

अत्रार्थे खः स्यात् । समांसमीना गौः । प्रत्यब्दप्रसवेत्यर्थः । पूर्वपदे
 सुपोऽलुग्वक्तव्यः ।

१३ । अद्यश्वीनावष्टब्धे ।

इयमवष्टब्धे आसन्ने विजनने निपात्यते । अद्य श्वो वा विजायतेऽद्यश्वीना
 गौः । आसन्नप्रसवेत्यर्थः । कथमद्यश्वीनो वियोगः ? विजायत इत्यस्याननु-
 वृत्तेरिति जयादित्यः । स्त्रीलिङ्गनिर्देशादुपमानस्याप्यसम्भवान्नैतदिति भाग-
 वृत्तिः ।

१४ । आगवीनः ।

निपात्यते । आ गौः प्रतिपादनात् कर्मकारी आगवीनः ।

१५ । अनुग्वलं गामी ।

खः स्यात् । अनुगु गौः पञ्चादलं गामी अनुगवीनो गोपः ।

१६ । अध्वनो यत्खौ ।

अस्माद् यत्खौ स्याताम् । अध्वानमलंगामी अध्वन्यः । अध्वनीनः ।

१७ । अभ्यमित्राच्छ च ।

अस्माच्छः स्यात् । यत्खौ च । अभ्यमित्रमलंगामी अभ्यमित्रीयः ।
 अभ्यमित्रः । अभ्यमित्रिणः । अमित्रस्याभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ।

१८ । गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे ।

स्यात् । गोष्ठो भूतः पूर्वं यत्र स गौष्ठीनो देशः ।

१९ । अप्रवस्यैकाहगमः ।

अस्मादेकाहगम्ये खञ् स्यात् । आश्वीनोऽध्वा ।

२० । शालीनकौपीने षष्ठ्याकार्ययोः ।

एते हे निपात्येते । शालाप्रवेश मर्हति शालीना वधुः । षष्ठ्येत्यर्थः ।
“शशाक शालीनतया न वक्तुम् ।” कूपप्रवेशमर्हति कौपीनमकार्यम् ।

२१ । व्रातेन जीवति ।

ये शरीर मायास्य जीवन्ति ते व्राता व्याधादयः । तत् कर्मापि व्रातम् ।
तस्माज्जीवत्यर्थे खञ् स्यात् । व्रातीनो विप्रः । व्रातीनसंघाः प्रकटं नरेन्द्रै
स्ते राक्षसाः सङ्कटमाशु नीता इति व्योषः ।

२२ । सामपदीनं सख्यम् ।

इदं सख्ये निपात्यते । उपचाराद् तद्वति वृत्तेः सामपदीनः सखापि ।

२३ । हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ।

इदं वृत्तविशेषस्य संज्ञायां निपात्यते ।

२४ । तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुणवजाहचौ ।

पील्वादेः पाके कुणप् स्यात् । पीलूनां पाकः पीलुकुणः । कर्कभुकुणः ।
गमीकुणः । करीर । कुवल । वदर । अश्वत्थ । खदिर । कर्णादे मूले
जाहच् । कर्णस्य मूलं कणजाहम् । “कर्णजाहविलोचना” । अक्षिजाहम् ।
नख । मुख । केश । पाद । भ्रू । गुल्फ । ओष्ठ । शृङ्ग । आकृतिगणोऽयम् ।

२५ । पक्षात् तिः ।

पक्षामूले तिः स्यात् । “चन्द्रलेखेव पक्षती” । “चक्षुत्पक्षतिभिः
स्वर्गैः” । पक्षतिः प्रतिपत् ।

२६ । तेन विस्रश्चुप्चणपो ।

तेन विस्राशे चक्षुप्चणपो स्याताम् । विद्यया विस्रः प्रतीतो विद्याचक्षुः ।
विद्याचणः । “रामोऽपि मायाचणमस्त्रचक्षुः” ।

२७ । विनञ्भ्यां नानाञौ नसह ।

असहायवृत्तिभ्यां विनञ्भ्यां नानाञौ स्याताम् । विना । नाना ।
स्वाशं त्रिभिः ।

२८ । वेः शालच्छङ्कटचौ ।

वेरिमौ स्याताम् । विशालः । विशङ्कटः । विर्विततार्थः ।

२९ । संप्रोदश्च कटच् ।

एभ्यः कटच् स्यात् । संकटः । प्रकटः । उत्कटः । चकाराद् विकटः ।
निकटः ।

(क) अलावूतिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यो रजसि । एभ्यः कटच् स्यात् ।
अलावूनां रजः अलावूकटः । तिलकटः । उमाकटः । अणुकटः ।

(ख) गोष्ठादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्यः । गवां स्थानं गोगोष्ठम् ।
महिषीगोष्ठम् । उद्गोष्ठम् । अविगोष्ठम् ।

(ग) अवेः संघाते कटच् । अविकटः । तत्संघात इत्यर्थः ।

(घ) विस्तारे षट्च् । अविषटः ।

(ङ) द्वित्वे गीयुगच् । गीगोयुगम् । अश्वगीयुगम् ।

(च) प्रकृत्यर्थषट्के षड्गवच् । इस्तिषड्गवम् । अश्वषड्गवम् ।

(छ) स्नेहने तैलच् । इङ्गदीतैलम् । तिलतैलम् ।

(ज) भवने क्षेत्रे इक्ष्वादिभ्यः शाकटशाकिनौ । इक्षुशाकटम् । मूलक-
शाकिनम् ।

३० । अवात् कुटारश्च ।

स्यात् । अवकुटारम् । चकारात् कटश्च । अवकटम् ।

३१ । नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ् नाटञ् भ्रटच् ।

अवाट् टीटजादयः स्युर्नासिकाया नमने संज्ञा चेत् । अवटीटः । अव-
नाटः । अवभ्रटः ।

३२ । नेर्विडञ् बिरीसचौ ।

नेरिमौ स्याताम् । निविडम् । निबिरीसम् । 'जरुनिबिरीसनितम्-
भारखेदि ।'

३३ । इनच्पिटच् चिक चि च ।

नेरिनच्पिटची स्यातां तत्सन्नियोगेन चिक चि चेत्येतावादेशी स्तः ।
चिकिनः । चिपिटः ।

(क) कप्रत्यय छिक् चादेशो वक्तव्यः । चिकः ।

गुणशब्दा एते यथाकथञ्चिदुच्चेयाः । अतएवैते चिकपिक्कादयः शब्दाः
क्लिवाक्षिपञ्चायाः सूत्रकारेणोपेक्षिताः ।

३४ । उपाधिभ्यां त्यक्नासन्नारूढयोः ।

आभ्यामनयो स्थकन् स्यात् । समुद्रस्यासन्ना भूमिरुपत्यका समुद्रस्य
वनराजी । गिरिमधिरूढाऽधितक्त्वा गिरेः । समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताधि-
त्यका पुरीति भट्टिः ।

३५ । कर्मणि घटोऽठच् ।

कर्मणि घटते कर्मठः । घटत इति घटः । पचाद्यच् ।

३६ । तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।

अताद्यं तारकादेरितच् स्यात् । तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः ।
पुष्पितो वृक्षः । सुख । दुःख । फल । कुसुम । मुकुल । मत्तक । तम्बा ।
वृभुजा । पिपासा । ज्वर । व्रण । रोग । व्याधि । उत्कण्ठा । लज्जा ।

(१) गर्भादप्राणिनि । गर्भिताः शालयः । अप्राणिनि किम् ? गर्भिणी
गौः । तदस्येति वर्त्तते यावत् तदस्मिन् (५१२।४५) ।

३७ । प्रमाणे द्वयसज्दन्नज्मात्रचः ।

अत एते स्तुः । जरुः प्रमाण मस्य जरुद्वयसम्पयः । जानुद्वयसी नदी ।
जरुदन्नम् । “गिरिकूटदन्नेः ।” द्वयसज्दन्नचावूर्द्धमाने । मात्रच् पुनरविशेषेण ।
प्रस्यमात्रं घृतम् । तन्मात्रम् । तावन्मात्रम् ।

(क) प्रमाणे लक्ष । लक्षेति लुकः पूर्वाचार्यसंज्ञा । प्रमाणशब्देभ्यो
द्वयसजादेशुक् स्यात् । शमः प्रमाणमस्य शमः । मुष्टिः । वितस्तिः । हस्तः ।
शमश्चतुर्दशाङ्गुलः ।

(ख) द्विगोर्नित्यं लुक् । द्विजानु जलम् । द्विवितस्तिः । नित्यप्रश्नं भाविनोऽपि संशये मात्रचो लुगर्थम् ।

(ग) डट् स्तोमि । सप्तदशः स्तोमः । विंशः स्तोमः । एकविंशः । डित्ताट्टिलोपः ।

(घ) शञ्चतोर्डिनिः । पञ्चदश प्रमाण मेषां पञ्चदशिनोऽर्हमासाः । त्रिंशिनो मासाः ।

(ङ) विंशतेश्च । विंशिनोऽङ्गिरसः ।

(च) प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रच् । प्रमाणात् । शर्म प्रमाणमस्य स्यान्नवेति शर्ममात्रम् । हस्तमात्रम् । परिमाणात् । प्रखमात्रम् । संख्यायाः । पञ्चमात्रम् । दशमात्रम् ।

(छ) वत्वन्तात् स्वार्थं द्वयसज्मात्रचौ । तावदेव तावद्द्वयसम् । तावन्मात्रम् ।

३८ । पुरुषहस्तिभ्यामण् च ।

आभ्यां प्रमाणेऽण् स्यात् । पुरुषोऽस्य प्रमाणं पौरुषमन्धः । हास्तिनम । चकाराद् द्वयसज्दन्नज् मात्रच उदाहार्याः ।

३९ । यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।

एभ्योऽत्रार्थे वतुप् स्यात् । यत् परिमाणमस्य यावान् । तावान् । एतावान् ।

४० । किमिदंभ्यां वो घः ।

आभ्यां परिमाणे वतुप् स्यात् । वस्य च घः । क्रियान् । क्रियती । दयान् । दयती ।

४१ । किमः संख्यापरिमाणे डति च ।

किमः संख्यायाः परिच्छेदे डतिः स्यात् । वतुप् च । तस्य वस्य च चादेशः । का संख्या एषां कति गुणिनः । कियन्तः सन्ति गुणिनः ।

४२ । संखत्राया अवयवे तयप् ।

अवयववृत्तेः संख्याया स्तयप् स्यात् । पञ्चावयवा अस्य वृन्दस्य पञ्चतयम् । दशतयम् । चतुष्टयी रज्जुः ।

४३ । द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ् वा ।

आभ्यां तयपोऽयञ् वा स्यात् । इयं हितयं वा (२३) । त्रयं त्रितयं वा ।
इयी हितयी वा । त्रयी त्रितयी वा ।

४४ । उभाद्दुदात्तो नित्यम् ।

उभात् तयपो नित्यमयच् स्यात् । उभाववयवोऽस्य उभयो मणिः (२४) ।
उभये देवमनुष्याः ।

४५ । तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड् डः ।

अत्रार्थे दशान्ताड् डः स्यात् । एकादश अधिकं अस्मिञ् शते एकादशं
शतम् । द्वादशं शतम् । चतुर्दशं शतम् । सहस्रं वा । शतसहस्रयोरैवा-
भिधानम् । इह षष्ठं शतमिति मत्वर्थीयोऽच् ।

४६ । शदन्तविंशतेश्च ।

शदन्ताद् विंशतेश्च पूर्वार्थे डः स्यात् । विंशं शतम् । चत्वारिंशं शतं
सहस्रं वा । विंशतेश्च । विंशं शतम् । तदन्ताच्च । एकविंशं शतं सहस्रं वा ।
द्वाविंशं सहस्रम् । संख्यापूर्वस्वाभिधानाद् गोत्रिंशदादेरविधिः ।

४७ । संवत्साया गुणस्य निमाने मयट् ।

मण्डूकप्रुत्या तदस्येत्येव । गुणस्य भागस्य निमाने मूले संख्याया मयट्

(२३) तयपप्रत्ययान्तात् तस्यैव प्रथमचरसंख्यादिना (१.१.३२) वा सर्वनामता । नत्वर्थव । कथं तर्हि
“समूहदुच्छ्रान्तशक्तिः स्वनेः स्वनेः प्रयाति पटइत्य आर्द्धिणि । सत्त्वानि निन्वे नितरां सद्धान्यपि व्यथा
इयंयामपि संदिनीधता” मिति साच । मुनिवयमसतविरोधेऽधुना आकृतसंज्ञादिमतानामपि निगमात् इयमव्यक्त
मयां विभक्तिषु सर्वनामत्वं वाच्यम् । कविभिरपि नेतदाहृतम् । तथापि कालिदासः—“अस्मिन् इव
२२विधानयथ” इति । साचय “गृहदयाय गृहणी रुभयोरथ काय्येयं” इति । श्रीरुचि च “अस्मि
ममोदासितमेव जिह्वया इयेऽपि तस्मिन्निति प्रयोजन” इति । अतो इयंयामित्यव इय वैभमिष्यन्ति नन्वेतीति
इयं संवत्सायाः इति क्विपि रूपं बोध्यम् । अन्यं च व्यथीभयंयामपीति पठन्ति । एतच्च यदा कर्मणि श्लोकस्य पाठ
स्ता मभवति । इदानीन्तु श्लोकस्य कर्तव्यं पाठ उपलभ्यते यथा समूहदुच्छ्रान्तशक्तिः स्वनेः स्वनेः प्रयाति
पटइत्य आर्द्धिणि । सत्त्वानि निन्वे नितरां सद्धान्यपि व्यथा इयंयामपि संदिनीधतामिति । तत्र क्विपेव
समाधेयम् ।

(२४) उभौ यत्कृतौ अवयवौ यत्कृत्यभयः । उभयो मणिः क्रीडुभ इति केषित् ।

स्यात् । द्वौ भागौ निमान् मस्योदश्विद्भागस्य द्विमयमुदश्विद् यवानाम् ।
त्रिमैयी द्राक्षा गुडस्य । चतुर्मयम् ।

४८ । तस्य पूरणे डट् ।

अत्रार्थे संख्याया डट् स्यात् । एकादशानां पूरण एकादशः सर्गः । हादशः
पुत्रः । विंशी कारिका । एकादशी तिथिः ।

४९ । नान्तादसंख्यादेर्मट् ।

नान्तादसंख्यादे डटो मङ्गागमः स्यात् । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः ।
सप्तमः । नान्तात् किम् ? विंशः । त्रिंशः । असंख्यादेः किम् ? एकादशः ।

५० । यट् च ऋन्दसि ।

इदं ऋन्दःसूत्रमेकम् ।

५१ । षट्कतिकतिपयचतुरां युक् ।

एषां डटि युगागमः स्यात् । षष्ठां पूरणः षष्ठः । कतिथः । कतिपयथः ।
चतुर्थः । कतिथी । कतिपयथी ।

(क) चतुरश्छयतावाद्यचरलोपश्च । तुरीयः । तुर्यः ।

५२ । बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ।

एषां डटि तिथुगागमः स्यात् । बहुनां पूरणो बहुतिथः । पूगतिथः ।
गणतिथः । “भिन्दन् संघतिथान् द्विषः ।” इह च बहुनां पूरणीति भस्वादे
तद्धिते विषयभूते पुंवद्भावः (६।३।३५, वा) । ततस्तिथुक् । बहुतिथी ।

५३ । वतोरिथुक् ।

वत्सनाड् डटि स्याद्विथुक् । तावतां पूरण स्तावतिथः । यावतिथः ।

५४ । हे स्तीयः ।

हे स्तीयः स्यात् । डटो बाधा । द्वितीयः ।

५५ । त्रैः सम्प्रसारणञ्च ।

पूरणे त्रिसंख्यात् सम्प्रसारणं तीयञ्च स्यात् । द्वितीयः ।

५६ । विंशत्यादिभ्य स्तमडन्यतरस्याम् ।

विंशत्यादे डटो वा तमडागमः स्यात् । विंशतेः पूरणो विंशतितमः ।
विंशो वा । त्रिंशत्तमो दिवसः । त्रिंशो वा । एकविंशतितमी । एकविंशो वा ।
एकत्रिंशत्तमम् । एकत्रिंशं वा ।

५७ । नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च ।

शतादेः संख्याया मासार्द्धमाससंवत्सरेभ्यश्च परस्य डटो नित्यं तमट्
स्यात् । शतस्य पूरणः शततमः । सप्तस्रतमः । लक्षतमः । एकशततमः ।
द्विसहस्रतमः । सप्तलक्षतमः । मासस्य पूरणो मासतमो दिवसः । अर्द्धमास-
तमः । संवत्सरतमः ।

५८ । षष्ट्यादिश्वासंग्रहादेः ।

षष्टिसप्तत्यशीतिनवतीनां डटो नित्यं तमट् स्यात् । विंशत्यादिविकल्पस्य
बाधा । षष्टेः पूरणः षष्टितमः । सप्ततितमः । अशीतितमः । नवतितमः ।
असंख्यादेः किम् ? एकषष्टः । एकषष्टितमो वा । उक्तो डट् ।

५९ । मत्तौ छः सूक्तसाम्नोः ।

मत्वर्थे प्रातिपदिकाच्छः स्यात् सूक्ते साम्नि चाभिधेये । अच्छावाक-
गद्दोऽस्मिन्नस्तीत्यच्छावाकीयं सूक्तम् । वारतन्तवीयं साम ।

६० । अध्यायानुवाकयोर्लुक् ।

अनयोर्मत्वर्थे छस्य लुक् स्यात् । गर्दभागडोऽध्यायोऽनुवाको वा गर्द-
भागः । श्रुतिमपीच्छन्ति । अन्यतरस्यांग्रहणस्य मण्डकप्रत्ययानुवृत्तेः । गर्द-
भागडोऽध्यायः ।

६१ । विमुक्तादिभ्योऽण् ।

अभ्यो मत्वर्थे तयोरण् स्यात् । विमुक्तोऽत्रास्ति अध्यायोऽनुवाको वा
वैमुक्तः । देवासुरः ।

६२ । गोषदादिभ्यो वुन् ।

एभ्यस्तथैव वुन् स्यात् । गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति गोषदकोऽध्यायोऽनुवाको वा । गोषद । इषेत् । मातरिश्चन् ।

६३ । तत्र कुशलः पथः ।

षत्रार्थे पथो वुन् स्यात् । पथि कुशलः पथकः ।

६४ । आकर्षादिभ्यः कन् ।

आकर्षे कुशलः आकर्षकः । जयकः । त्सरकः ।

६५ । धनहिरण्यात् कामे ।

आभ्यां कामे कन् स्यात् । धने कामोऽभिलाषो धनकः । हिरण्यकः ।
“देहेऽपि निःसृहस्यास्य मुसुचोर्धनकः कुतः” ।

६६ । स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ।

एभ्योऽत्र कन् स्यात् । केशेषु प्रसितः केशकः । नखकः । दन्तकः ।

६७ । उदराट् ठगादूने ।

स्यात् । उदरे प्रसित औदरिक आद्यूनः । आद्यूनोऽविजिगीषुः ।

६८ । सस्येन परिजातः ।

सस्यात् कन् स्यात् । सस्येन गुणेन परिजातः सम्पन्नोऽयं सस्यको मषिः ।
सस्यकः शालिः । सस्यको वल्गः ।

६९ । अंशं हारौ ।

षत्रार्थे कन् स्यात् । अंशको दायादः ।

७० । तन्वाद्चिरापहृते ।

कन् स्यात् । तन्त्रको नवकर्पटः ।

७१ । ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ।

एते कन्नन्ती नाम्नि निपात्येते । ब्राह्मणको देशो यत्राद्युधजीविनो
ब्राह्मणाः । उष्णिका यवानूः ।

७२ । शीतोष्णाभ्यां कारिणि ।

कन् स्यात् । शीतं शिथिलं कारी शीतकोऽलसः । उष्णं शीघ्रं कारी
उष्णको दक्षः ।

७३ । अधिकम् ।

द्वटं निपात्यते अध्यारूढार्थे । अध्यारूढात् कन् स्यादुत्तरपदलोपश्च ।

७४ । अनुकाभिकाभौकः कमिता ।

अनुकमभिकमभीकश्च कमितरि निपात्यन्ते ।

७५ । पार्श्वान्विच्छति ।

पार्श्वमवृजुपायोपलक्षणम् । तेनान्विच्छत्यनुसरतीति (25) कन् स्यात् ।
पार्श्वकः शठः ।

७६ । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।

तेष्वापदभार्याभ्यां ठक्ठञो स्यातां तेनान्विच्छतीत्यर्थे । आयःशूलिक-
स्तीक्ष्णकारी । दाण्डाजिनिको दाम्भिकः ।

७७ । तावतिथं ग्रहणमिति लुग् वा ।

तावतां पूरणं तावतिथम् । तस्माद् ग्रहणभृतात् स्वार्थं कन् स्यात् ।
पूरणप्रत्ययस्य च लुग्वा । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थग्रहणं द्विकं द्वितीयकं वा ।
त्रिकं तृतीयकं वा । चतुष्कं चतुर्थकं वा ।

(क) तावतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यो लुक् च नित्यम् । पठेन
रूपेण गृह्णाति षट्को मेधावी ।

७८ । स एषां ग्रामणीः ।

अचार्थं कन् स्यात् । त्वं ग्रामणीरेषामिमे त्वक्काः । मक्काः । देवदत्तका
इमे । मत्कं मतम् ।

७९ । शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ।

शृङ्खलं बन्धनमस्येत्यर्थे कन् स्यात् । शृङ्खलकः करभस्य नाम ।

(25) अनुसरतीत्यत्र औपतीति पाठान्तरम् ।

८० । उत्क उन्मनाः ।

उत्कः स्यादुन्मनाश्चेत् ।

८१ । कालप्रयोजनाद् रोगे ।

आभ्यां रोगे कन् स्यात् । कालात् । दिवसे सम्भवति दिवसको ज्वरः । मासकः । द्वितीयेऽङ्गि भवो द्वितीयकः । चतुर्थकः । प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजने कारणम् । विषपुष्पेण प्रयुक्तो विषपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । तापेन भाविना प्रयुक्तस्त्वापकः । शीतकः । फलञ्च प्रयोजनमिति जयादित्यः । शीतं कार्यमस्येति शीतको ज्वरः । इह चोत्तरं संज्ञाग्रहणं सम्बध्यते । तेनेष्टार्थपरिग्रहः ।

८२ । तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम् ।

अत्रार्थे नान्नि कन् स्यात् । गुड़ापूपाः प्रायेणान्नमस्यां गुड़ापूपिका पूर्णिमा । तिलापूपिका ।

(क) वटकेभ्य इनि र्क्तव्यः । वटकिनी पौर्णमासी । पृथुकिनी ।

८३ । कुल्माषादञ् ।

पूर्वार्थेऽञ् स्यात् । कौल्माषी तिथिः । (26)

८४ । श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ।

अयमत्रार्थे निपात्यते । घन् प्रत्ययः । तस्य नकारः स्वरार्थः । श्रोत्रियां ब्राह्मणः ।

८५ । श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ।

श्राद्धादनेन भुक्तमित्यर्थे इनिठनो स्याताम् । श्राद्धी । श्राद्धिकः ।

८६ । पूर्वादिनिः ।

अनेनेति कर्त्तानुवर्त्तते । म च क्रियापेक्षः । ततो यां काञ्चित् क्रिया-
मध्याह्न्य पूर्वादिनिः स्यात् । पूर्वमनेनासितं गृहीतं गतं भुक्तं पीतं वा पूर्वा-
पूर्विणौ । पूर्विणः ।

८७ । सपूर्वाच्च ।

सपूर्वपदाच्च पूर्वादिनिः स्यात् । कृतं पूर्वमनेनेति सुप्सुपेति समासः ।
कृतपूर्वीं कटान् । भुक्तपूर्वीं भोदनम् । भुक्तपूर्वीं दधीनि ।

८८ । दृष्टादिभ्यश्च ।

इनिः स्यात् । दृष्टमनेनेति दृष्टी यागेषु । अधीती व्याकरणे । निराकृती ।
गृहीती । “कृती श्रुती वृष्टमतेषु धीमान्” ।

८९ । छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

९० । अनुपदान्वेष्टा ।

अनुपदी स्यादन्वेष्टा चेत् । “सृगस्यानुपदी रामः ।”

९१ । साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ।

साक्षाच्छब्दादिनिः स्याद् द्रष्टरि वाच्ये संज्ञा चेत् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी ।
साक्षिणी ।

९२ । चेतियच् परचेत्वे चिकित्स्यः ।

परचेत्वं जन्मान्तरशरीरम् । तत्र चिकित्स्य इत्यर्थं चेतियो निपात्यन्तं ।
चेतियः कुष्ठव्याधिः । असाध्य इत्यर्थः ।

९३ । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रकुष्टमिन्द्र-
दत्तमिति वा ।

इन्द्रियं निपात्यन्ते । इन्द्र आत्मा । तस्य लिङ्गं तेन वा दृष्टं सृष्टमित्या-
दावर्थं । संज्ञाशब्दानां व्युत्पत्तेरनियमदर्शनार्थाऽयं योगः ।

९४ । तदस्यास्यस्मिन्निति मतुप् ।

तदिति प्रथमान्तादस्युपाधिकात् षष्ठीसप्तम्योरर्थे मतुप् स्यात् । गावोऽस्य
सन्ति गोमान् । यवा अस्मिन् सन्ति यवमान् देशः । इतिकरणादर्थनियमः ।

भ्रुमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुप्वादयः ॥१॥

गोमान् । कङ्कुदावर्त्ती । रूपवान् । जीरी वृक्षः । उदरिणी कन्या ।
दण्डौ । छत्री ।

(क) गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग् वक्तव्यः । शुक्लोऽस्यास्तीति शुक्लः पठः ।
यदातु स्वभावाद् गुणिनि गुणे च शुक्लादयो वर्त्तन्त इत्युपगमस्तदा नाशं
लुका । मत्वर्थे विधानमापादम् ।

६५ । रसादिभ्यश्च ।

रसादिर्मतुवेव स्यात् । नान्ये मत्वर्थीयाः । रसवान् । रूपवान् । गन्धः ।
शब्दः । स्पर्शः । स्नेहः । भाष्यकारस्य तु सूत्रस्यास्य प्रत्याख्यानमभिमतम् ।
रसिको राजा । रूपिण्योऽप्सरसः । स्पर्शी वायुरित्यादिदर्शनात् ।

६६ । प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।

प्राण्यङ्गादादन्तान्मत्वर्थे लज् वा स्यात् । चूडालः । शिरालः । जङ्घालः ।
विकल्पो मतुप्समुच्चयार्थः । चुड़ावानिति । प्राणिस्थात् किम् ? गिखावान्
प्रदीपः ।

६७ । सिधादिभ्यश्च ।

एभ्यो लच् स्यात् । सिधलः । गडुलः ।

(1) वातदन्तबलललाटगलानामूङ् च । वातूलः । दन्तूलः । बलूलः ।
ललाटूलः । गलूलः ।

(2) पाष्णिधमन्योर्दीर्घश्च । पाष्णीलः । धमनीलः ।

(3) जटाघटाकालात् क्षेपे । लच् स्यात् । जटालः । घटालः । कालालः ।

(4) क्षुद्रजम्बूपतापाश्च । यूकालः । मूर्च्छालः । विचर्षिकालः ।

विकल्पानुवृत्त्या सर्वत्र मतुप् समुच्चयते । सिधवानिति ।

६८ । वत्सांसाभ्यां कामबले ।

षाभ्यां कामबलयोर्मत्वर्थे लच् स्यात् । वत्सलः कामवान् । अंमलो
बलवान् ।

६९ । फेनादिलक्ष् ।

फेनादिलक्ष्चौ स्वाताम् । फेमिलः । फेमलः । मतुप् च । फेनवान् ।

१०० । लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।

लोमादेर्मत्वर्थे शः स्यात् । लोमशः । लोमवान् । कपिशः । गिरिशः ।
पामादेर्नः । पामनः । पामवान् । श्लेषणः । हेमनः । बलिनः ।

(१) लक्ष्म्या अश्च । लक्ष्मणः ।

(२) अङ्गात् कल्याणे । अङ्गना प्रशस्ताङ्गी ।

(क) दद्रुा ऋस्वत्वञ्च । दद्रुणः ।

पिच्छादेरिलच् । पिच्छिलः । जटिलः । उरसिलः ।

१०१ । प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ।

मत्वर्थे एभ्यो णः स्यात् । प्राज्ञः । प्रज्ञावान् । पण्डितः । प्राज्ञा स्त्री । श्रावः
श्रद्धावान् । श्राचः । श्रार्चावान् । वार्त्तः । वृत्तिमान् ।

१०२ । तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।

आभ्यामेतौ स्याताम् । तपस्त्री । सहस्त्री । असन्ताददन्ताश्च विनीनि-
मिहौ वचनमिदमणा बाधा मा भूदिति ।

१०३ । अण् च ।

आभ्यामण् स्यात् । तापसः । माहस्रः ।

(क) ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् । अण् स्यात् । ज्योत्स्रः । पक्षः ।
तामिस्रः । कौण्डिनः ।

१०४ । सिकताशर्कराभ्याञ्च ।

आभ्यामण् स्यात् । सैकतो घटः । शार्करं मधु ।

१०५ । देशे लुबिलचौ च ।

आभ्यां देशे लुप् स्यात् । इलञ्च । चकारादण् च । सिकता देशः ।
सिकतिलः । सैकतः । मतुप् च । सिकतावान् । शर्करा । शर्करिलः ।
शार्करः । शर्करावान् ।

१०६ । दन्त उन्नत उरच् ।

दन्त उन्नतोऽस्यास्तीति दन्तुरः ।

१०७ । जषसुषिमुष्कमधो रः ।

एभ्यो मत्वर्थे रः स्यात् । जषरः । सुषिरम् । मुष्करः । मधुरः ।

(क) खसुखकुञ्जनगनखपाण्डुपांसुभ्यश्च । खरः । सुखरः । कुञ्जरः ।
नगरम् । नखरः । पाण्डुरः । पांसुरः पादः । कच्छा ऋस्त्वथेति जयादित्यः ।
कच्छुरः ।

१०८ । द्राद्रुभ्यां मः ।

आभ्यां मः स्यात् । द्युमः । द्रुमः ।

१०९ । केशाहोऽन्यतरस्याम् ।

केशाहो वा स्यात् । केशवः केशो केशिको केशवान् वा ।

(क) ग्रन्थेभ्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् । वः स्यात् । मणिवः ।
द्विरण्यवः । इष्टकावः । राजीवम् ।

(ख) अर्णसो लोपश्च । अर्णवः ।

(ग) मेधारथाभ्यामिरन्निरचावित्येके । मेधिरः । रथिरः । रथिररथिकौ
रथीत्यमरः । (27)

११० । गाण्डप्रजगात् संज्ञायाम् ।

आभ्यां नान्नि वः स्यात् । गाण्डीवं धार्थस्य धनुः । ऋस्वादपि गाण्डिव-
मिति जयादित्यः (28) । अजगवं पिणाकः । अजो विष्णुः । को ब्रह्मा । तद्-
योगादजकवमित्यन्ते ।

१११ । काण्डाण्डादीरन्नोरचौ ।

आभ्यामिमौ स्याताम् । काण्डीरः । अण्डीरः । खरे भेदः ।

११२ । रजःकृष्यासुतिपरिषदो बलच् ।

एभ्यो मत्वर्थे बलच् स्यात् । रजस्वला स्त्री । बल इति (६।७।११८)
दीर्घः । ऋषीवलः । आसुतीवलः शौण्डिकः । परिषदलो राजा । परिपूर्वात्
सदेः सत्सुद्विषेत्यादिना (३।२।६१) क्तिप् । सद्दिरप्रतेरिति (८।३।६६) षत्वम् ।

(27) रथिर is the owner of a car.

(28) गाण्डीवो कनकशिलानिभं भुजाभ्यामिति अधिरोहति गाण्डिवं मण्डपाविष्णुभवन भारविप्रयोगः ।

या संप्रति प्राक्परिषद्दलानामिति व्योषः । परिषद्दलान् महाब्रह्मैरिति
 भट्टिः । इह तु नवाक्षरैकपादेऽपि वृत्तभेदोऽस्यास्तीति यथा प्रधाने
 कर्मण्यभिधेये लादीनाहुर्द्विकर्मणामिति भागवत्तिः (२९) । पृषोदरादि-
 त्वादिकारलोप एकदेशविकारहारेण पर्षच्छब्दादपि वलजिति केशवः ।

(क) अन्वेष्योऽपि दृश्यते इति वक्तव्यम् । वलच् । आठवलः । पुत्रवलः ।

११३ । दन्ताशिखात् संज्ञायाम् ।

आभ्यां वलच् स्यात् । दन्तावलो ह्यस्ती । शिखावलो मयूरः ।

११४ । जपोत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्-
 मलिनमलीमसाः ।

अष्टा एतं नास्ति निपात्यन्ते । तमिस्तेति स्त्रीत्वमतन्मम् । अन्यत्रापि
 दृश्यते । तमिस्त्रं नभः ।

११५ । अत इनिठनौ ।

अदन्तादिनिठनौ स्याताम् । दण्डी दण्डिकः । मतुप् च सर्वत्र ।
 दण्डवान् । तण्डुली तण्डुलिकः । कार्यी कार्यिकः । हार्यी हार्यिकः ।
 ऋचिदनभिधानान्न । खवान् । कारकवान् । वृक्षवान् । व्याघ्रवान् । दण्डा
 अस्यां सन्ति दण्डवती शाला । तदुक्तम् ।

“एकाक्षरात् कृतो जातेः समम्याश्च न तौ स्मृते ।

तद्वितानां विधाने यदभिधानमपेक्षते ॥१॥” इति ।

११६ । व्रीह्यादिभ्यश्च ।

व्रीह्यादे र्यथाभिधानमिनिठनौ स्याताम् । व्रीह्यी व्रीह्यिकः । मतुप् च
 सर्वत्रेत्युक्तम् । व्रीह्यिमान् । मायी मायिकः । शिखादिभ्य इतिरेव । शिखी ।
 शिखावान् । माक्षी । मालावान् । मेखली । वीणी । संज्ञी । मनीषी ।
 पाताकी (३०) । कर्मी । वर्मी । नावादिभ्यश्चैव । नाविकः । यवखदिकः ।
 यवखदवान् ।

(२९) Others changed it thus प्रधानकर्मण्यभिधेये लादीनाहुर्द्विकर्मणाम् ।

(३०) पातकीति क्वचिन् पाठः ।

११७ । तुन्दादिभ्य इलञ्च ।

एभ्य इलच् स्यात् । तो च । तुन्दिलः । तुन्दिकः । तुन्दी । तुन्दवान् ।
उदरिलः । उदरिकः । उदरी । पिचिण्डिलः । एवं पिचिन्द । यव । व्रीहि ।

(1) व्रीहीत्यर्थग्रहणम् । शालिलः । शालिकः । शाली । मतुप्
सर्वत्रेत्युक्तम् ।

(2) खाङ्गाद् वृद्धौ च । स्थूलकर्णः कर्णी कर्णिलः कर्णिकः । अत्रहो तु
कर्णवान् । नञ्चत् ।

११८ । एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ।

एकपूर्वादु गोपूर्वाच्च नित्यं ठञ् स्यात् । ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः ।
गौसहस्रिकः । कथमेकदेशी षवयवी ? इतिकरणानुवृत्तेः । कर्मधारया-
देवायं ठञ्भिष्यते । नित्यग्रहणं प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थम् ।

११९ । शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ।

नित्यं ठञ् स्यात् । नैष्कशतिकः । नैष्कसहस्रिकः ।

१२० । रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ।

रूपादाहते प्रशंसायाञ्च मत्वर्थे यप् स्यात् । आहतं ताडनाभिषादितम्
पुरुषादि । रूपमस्यास्तीति रूप्यो दीनारः । प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः ।

(क) अन्येभ्योऽपि दृश्यते । यप् । हिममत्तास्ति हिम्याः पर्वताः ।
पद्यं श्लोकः । गुण्या मुनयः । “अर्थिनं गुण्यगुण्य इति न व्यचारयत् ।”

१२१ । अस्मायामेधास्त्रजो विनिः ।

एभ्यो विनिः स्यात् । असन्तात् । पयस्वी । यशस्वी । “भवन्ति माया-
विषु ये न मायिनः” । मायी । मायिकः । मायाशब्दाद् व्रीह्यादित्वादिति
ठनौ च । मेधावी । स्रग्वी । तसौ मत्वर्थे (१।४।१९) इत्यत्र पयस्वान् यश-
स्वानिति भाष्योदाहरणादेकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यं (५।२।११८) मित्यतः
परेषापि मतुप्समुच्चयोऽनुमीयते । सरस्वान् सरस्वतीत्यत्र विनेरनभिधानम् ।

१२२ । बहुलञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

(क) आमयस्य दीर्घः । विनिश्च स्यात् । आमयावी ।

(ख) शृङ्गहृन्दाभ्यामारकन् । आभ्यामारकन् स्यात् । शृङ्गारकः । हृन्दाः ।

(ग) फलवर्हाभ्यामिनच् । फलिनः । बर्हिणः । इनिश्च दृश्यते । फली ।
वर्ही ।

(घ) हृदयादालुजन्यतरस्याम् । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः ।
हृदयवान् वा ।

(ङ) शीतोष्णतिग्मेभ्यस्तन्न सहते । शीतालुः । उष्णालुः । तिग्मालुः (३१) ।
कुक्षायामभिधानम् ।

(च) हिमाश्वेलुः । हिमेलुः ।

(छ) बलादूलच् । बलं न सहते बलूलः ।

(ज) वातात् समूहे च । वातूलः । वातासहो वातसंघो वा ।

(झ) पर्वमरुद्गां तप् । पर्वतः । मरुत्तः ।

१२३ । ऊर्णया युस् ।

ऊर्णायुर्मेघकम्बलः ।

१२४ । वाचो ग्मिनिः ।

वागस्यास्ति वाग्मी । द्विगकारः ।

१२५ । आलजाटचौ बहुभाषिणि ।

वाच इमौ स्याताम् बहुभाषिणि । वाचालः । वाचाटः । कुक्षायामभि-
धानम् ।

१२६ । स्वामिन्नैश्वर्य्यं ।

स्वामिन्नैश्वर्य्यं गम्ये स्यात् । स्वमस्यास्तीति स्वामी ।

१२७ । अर्श आदिभ्योऽच् ।

अर्शआदेराकृतिगणान् मत्वर्थेऽच् स्यात् । अर्शमः । उरमः । तुन्दः ।
काणः । खण्डः । पलितः । मलिनः । लवणः । शुक्रः । नीलः । कालः ।
गोधूलः ।

(३१) The काशिका gives ह्रप and ह्रप्रानु and not तिक्क and तिक्कानु ।

१२८ । इन्द्रोपतापगर्ह्यात् प्राणिण्यादिनिः ।

एभ्य इनिः स्यात् । ठनादेर्बाधा । इन्द्रात् । कटकवलयिनी । शङ्खनूपरिणी । उपतापी रोगः । कुष्ठी । किलासी । “शूली कदन्नाशनात्” । गर्ह्यं निम्बम् । ककुदावर्त्ती । प्राणिण्यात् किम् ? पुष्पफलवांस्तदः । प्राण्यङ्गान्नेथते । प्राणि-
पादवती । स्तनकेशवती । अत इत्येव । चित्रकललाटिकावती । मूर्च्छावान् ।

१२९ । वातातिसाराभ्यां कुक् च ।

आभ्यामिनिः स्यात् कुक् चागमः । वातकी । अतिसारकी ।

(क) पिशाचाच्च । पिशाचकी वैश्रवणः ।

१३० । वयसि पूरणात् ।

वयसि द्योतेषु पूरणान्तादिनिरेव स्यात् । पञ्चमो मासो वर्षे वास्यान्ति
पञ्चमी उद्गः । दशमी वृद्धः ।

१३१ । सुखादिभ्यश्च ।

इनिः स्यात् । सुखो । कृच्छ्री । दुःखी ।

१३२ । धर्मशौलवर्मान्ताच्च ।

धर्माद्यन्तादिनिः स्यात् । द्विजधर्मी । भिक्षुशीली । ब्राह्मणवर्णी ।

१३३ । हस्ताज्जातौ ।

हस्तादिनिः स्यात् । हस्ती । जातो किम् ? हस्तवान् ।

१३४ । वर्साद् ब्रह्मचारिणि ।

वर्णादिनिः स्याद् ब्रह्मचारी चेत् । वर्णी (32) ।

१३५ । पुष्करादिभ्यो देशे ।

एभ्य इनिः स्यात् । पुष्करिणी । पद्मिनी । उत्पलिनी । देशे किम् ?
पुष्करवान् ।

(क) बलाद् बाह्वरुपूर्वात् । बलाद् बाह्वरुपूर्वादिनिः स्यात् । बाहुवली ।
अश्वली कश्चित् ।

(32) वैश्रवणिकी ब्रह्मचारी वर्णाति परिकीर्त्तित इति व्युत्तिः ।

ख) सर्वादेश्च । सर्वधनी । सर्ववीजी । सर्वकेशी नटः ।

ग) अर्थान्नासन्निरहिते । अर्थोदिनिः स्यात् । असन्निरहितोऽर्थो धन-
मस्वार्थी दरिद्रः । अन्यत्रार्थवान् । भाष्ये त्वेतत्प्रत्याख्यायार्थनमर्थ इति
याच्ञावचनान् मत्वर्थीयं क्तवार्थी अर्थिक इति च साधितम् । एवं च धन-
वचनादर्थशब्दादिनिर्याच्ञावचनाच्च मतुबनभिधानान्न भवतीति वाच्यम् ।

घ) तदन्ताच्च । धनार्थी । हिरण्यार्थी ।

१३६ । बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ।

एभ्यो मतुब् वा स्यात् । बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही ।

१३७ । संज्ञायां मन्माभ्याम् ।

नाम्नि मन्मन्तमान्ताभ्यामिनिः स्यात् । दामिनी । मामिनी । हेमिनी ।
मान्तात्सोमिनी । नाम्नि किम् ? सोमवान् ।

१३८ । कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयसः ।

कंशमिति स्वरदी उदककल्याणवचनी । ताभ्यामिते सम प्रत्यया स्युः ।
वः । कंबो मेषः । शंबो वज्रः । भः । कभः शभः । युसः सिच्वात् पदत्वे-
ऽनुस्वारः । कंयुः । “कुर्वाणा पश्यतः शंयुन् ।” तितः । कन्तिः । शन्तिः ।
तुः । कन्तुः । शन्तुः । तः । कन्तः । शन्तः । यम् । कंयः । शंयः ।

१३९ । तुन्दिवलिवटभः । (३३)

एभ्यो मत्वर्थे भः स्यात् । तुन्दिभः । “दधाना वलिभं मध्यम् ।” पामा-
दित्वाद् वलिनः । वटिभो वृक्षः ।

१४० । अहंशुभमोर्युस् ।

अहंशुभमित्यङ्कारकल्याणार्थी । अच्यय । ताभ्यां मत्वर्थं युम् स्यात् ।
“अहंयुनाथः क्षितिपः शुभंयुः” । उक्ता मत्वर्थीयाः । अतः परं स्वार्थिकाः ।

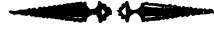
इति महासहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ५१२ ॥

समाप्तञ्च धान्यपादः ।

(३३) तुन्दिरिति च केषां वन्त पाठः । तथाच माध्वे “मन्मन्मापभो,य'मिनि (माध्वनीयभाष्येनौ)

भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । प्राग् दिशो विभक्तिः ।

दिक्शब्देभ्य (५।३।२७) इत्यतः प्राग् ये तसिलादयस्ते विभक्तिमङ्गकाः स्युः । प्रयोजनं त्यदाद्यत्वादि (७।२।१०२) । इह समर्थानां प्रथमादिति (४।१।८२) निवृत्तम् । वेति वर्त्तत एव । ततः पक्षे तसिलादयः स्युः कुतः कस्मादिति ।

२ । किंसर्वनामबहुभ्योऽद्वादिभ्यः ।

द्वादिरेहितात् सर्वनाम्नः किंबहुभ्याञ्च तसिलादयो विधियाः । कुतः । कुत्र । यतो यत्र । बहुशब्दः संख्यार्थी गृह्यते । बहुतो बहुत्र । वैपुल्यार्थात् तु बहुोः कालात् । अद्वादेः किम् ? हाभ्यां द्वयोः ।

३ । इदम इश् ।

प्राग्दिशीये प्रत्यये इदम इशादिश्यते । इतः । इह ।

४ । एतेतौ रथोः ।

इदम एतेतावादिश्येते क्रमेण रेफथकारयोः परतः । “भवन्तमेतर्हि मनस्विगर्हितम्” । “इत्थं प्रवादं युधि सम्प्रहारम् ।”

५ । एतदोऽश् ।

प्राग्दिशीये प्रत्यये एतदोऽशादिश्यते । अतः । अत्र । योगविभागोऽत्र कर्त्तव्यः । तेन एतर्हि ।

६ । सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ।

दाप्रत्यये सर्वस्य सो वा स्यात् । सदा सर्वदा वा ।

७ । पञ्चम्यास्तसिल् ।

स्यात् । कुतः । सर्वतः । बहुतः । विश्वतः । अथ कोऽयं तसिल् ?
पञ्चम्यन्तात् प्रत्ययः । पञ्चम्यादेशत्वे हि ततस्त्वो यतस्त्व इति सुपो धात्विति
(२।४।७२) सुव्लुक् स्यात् । यदा तदेत्यनुदात्तो सुप्पिताविति (३।१।४)
स्वरः । कुत इति वेर्ङ्ङीतीति (७।३।१११) गुणः । तर्हीति सुपि चेति
दीर्घः । कुत्वेत्यच्च घे (७।३।१११) रित्यत्त्वौ स्याताम् । ततस्तत्रेति स्नात्-
स्मिन्ना स्याताम् । तदुक्तं भाष्ये तसिलादयो विभक्त्यादेशाद्येत् सुव्लुक्स्वर-
गुणदीर्घात्त्वौत्वन्मादादिविधिः प्रसज्येतेति ।

८ । तसेञ्च ।

तसेञ्चेति स्वरार्थं सूत्रम् ।

९ । पर्यभिभ्राञ्च ।

आभ्यां तसिल् स्यात् । परितः । अभितः ।

१० । सप्तम्यास्त्रल् ।

सप्तम्यन्तात् त्रल् स्यात् । यत्र । तत्र । बहुत्र ।

११ । इदमो हः ।

इदमः सप्तम्यन्ताच्चः स्यात् । इह ।

१२ । किमोऽत् ।

किमः सप्तम्यन्तादत् स्यात् । क । तलमपि केचिदिच्छन्ति कुत्वेति
जयादित्यः ।

१३ । वाह च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

१४ । इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।

सर्वाभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो विज्ञेयाः । दृशियद्वाद् भवटादियोगेऽ-
भिधानम् । सभवान् । ततोभवान् । तत्रभवान् । तंततस्तत्रदीर्घाद्युषं
ब्रवीमि । तेनतत मत्तचदेवानां प्रियेषु कृतमित्यादि ।

१५ । सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ।

एभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यःकाले दा स्यात् । सदा सर्वदा । एकदा । अन्वदा । यदा । तदा । कदा । काले किम् ? सर्वत्र देशे । कालसामान्ये चायं दा । तेन कालविशेषे न भवति । यत्र तत्र दिवस इति । काले विधि रा शानः (५।३।२३) ।

१६ । इदमोर्हिल् ।

सप्तम्यन्तादिदमो र्हिल् स्यात् । एतर्हि काले ।

१७ । अधुना ।

निपात्यते ।

१८ । दानीञ्च ।

सप्तम्यन्तादिदमो दानीञ्च स्यात् । इदानीम् ।

१९ । तदो दा च ।

तदो दा स्यात् । दानीञ्च । तस्मिन् काले तदा । तदानीम् ।

२० । तयोर्दार्हिलौ च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

२१ । अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ।

अनद्यतने काले किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यो र्हिल् स्याद् वा । कर्हि कदा वा । यर्हि यदा वा । तर्हि तदा वा ।

२२ । सद्यःपरुत्परार्थ्यैषमःपरेदाव्यद्रपूर्वेदुरन्येदुरन्य-
तरेदुररितरेदुररपरेदुररधरेदुररुभयेदुररुत्तरेदुरः ।

चतुर्दशैतेऽहनि वर्षे च निपात्यन्ते । समानेऽहनि सद्यः । पूर्वस्मिन् संवत्सरे परुत् । पूर्वतरे वर्षे परारि । अस्मिन् वर्षे ऐषमः । परस्मिन्नहनि परेष्वि । अस्मिन्नहनि अथ । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेषु रित्वादि ।

(क) द्युसोभयात् । उभयेद्युः । उभयेद्युः ।

२३ । प्रकारवचने थाल् ।

सादृश्वत्तिभ्य स्याल् स्यात् । तेन प्रकारेण तथा । यथा । सर्वथा ।

२४ । इदमस्यसुः ।

२५ । किमस्य ।

इदंकिमोः प्रकारे थसुः स्यात् । इत्थम् । कथम् । उक्ताः किंसर्व-
नामबहुभ्यः प्रत्ययविभक्तयः (31) । अतः परं स्वार्थिकाः ।

२६ । था हेतौ च च्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

२७ । दिक्शब्देभ्यः सप्तमौपञ्चमीप्रथमाभयो दिग्देश-
कालेष्वस्तातिः ।

दिग्वाचिभ्यः सप्तम्याद्यन्तेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थेऽस्तातिः
स्यात् । पूर्वच दिशि देशे काले वोषितः पुरस्तादुषितः । पञ्चम्यन्तत् । पुर-
स्तादागतः । प्रथमान्तात् । पुरस्ताद् रम्या दिक् । अथस्ताद् रम्यो देशः ।
धाप्रत्ययं (५।३।४२) यावदस्तातिविषये विधिः ।

२८ । दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ।

आभ्यामतसुच् स्यात् । दक्षिणतः । उत्तरतः ।

२९ । विभाषा परावराभ्याम् ।

आभ्यामतसुज् वा स्यात् । परतः परस्ताद्वा । अवरजः । अवरस्ताद्वा ।

३० । अश्लुक् ।

अश्लुक्त्वाद् दिक्शब्दादस्ताति लुक् स्यात् । लुक् तद्धितलुकीति
(१।२।४९) लीपो लुक् । प्राग् वसति प्रागागतः । प्राग्मणीयम् । एवं प्रत्यक् ।

३१ । उपर्युपरिष्ठात् ।

ऊर्ध्वशब्दे एतौ निपात्येति अस्तात्वर्थे ।

(34) प्रत्ययविभक्तय इत्यत्र विभक्तय इति पाठान्तरम् ।

३२ । पश्चात् ।

अवरशब्दस्वातिप्रत्यये परे पञ्चभावो निपात्यते । पश्चाद् वसत्यागतो-
रमणीयं वा ।

(1) दिक्पूर्वपदस्य च । दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् ।

(2) अर्हे च । पञ्चभावो वक्तव्यः । पश्चार्हः । दक्षिणपश्चार्हः ।

३३ । पञ्च पश्चा च क्कन्दसि ।

कन्दः सूत्रम् ।

३४ । उत्तराधरदक्षिणादातिः ।

एभ्य णाति स्यात् । उत्तरात् । अधरात् । दक्षिणात् ।

३५ । एनबन्धतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ।

दिक्कब्धादेनब् वा स्याददूरञ्चेदवधिमान् । अदूरे गम्ये इत्यर्थः । उत्तरेण
उत्तराद्वा । दक्षिणेण दक्षिणाद् वा वसति रमणीयं वा । अदूरे किम् ? उत्तरतो
हिमवान् । अपञ्चम्याः किम् ? ग्रामस्य दक्षिणतः पर्वतादागतः । अपञ्चम्या
इत्यधिकारोऽयं प्रागसिप्रत्ययात् (५।३।३८) ।

३६ । दक्षिणादाच् ।

दक्षिणाददूरे स्यादाच् । दक्षिणा वसति रम्यं वा ।

३७ । आहि च दूरे ।

दूरे गम्ये दक्षिणादाहि च स्यात् । चकारादाच्च । दक्षिणाहि दक्षिणा ।

३८ । उत्तराच्च ।

उत्तरादाजाही स्याताम् । उत्तरा उत्तराहि वसति रम्यं वा ।

“उत्तरा हि वसन् रामः समुद्राद् रक्षसां पुरीम् ।

अवैज्वन्ततोयस्य स्थितां दक्षिणतः कथम् ॥”

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् ।

३९ । पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ।

पुर् अध् अवादेशा एषामसिश्च स्यात् । सुरः अधः अवाः वसत्यागतो रम्यं वा ।

४० । अस्ताति च ।

अस्ताती च पूर्वादीनां पुरादयः स्युः । पुरस्तात् । अधस्तात् । अवस्तात् ।
कथं पुरत स्तर्हि ? चिन्वमेतद् । (35)

४१ । विभाषाऽवरस्य ।

अवरस्यावादेशोऽस्ताती स्याद्वा । अवरस्तात् अवरस्ताद्वा वसत्यागतो
रस्यं वा । उक्ता अतसुजर्था यैर्योगे षष्ठी भवेत् । एनपा द्वितीया । अञ्चूत्तर-
पदाजाहिभिस्तु पञ्चमी भवेत् ।

४२ । संख्याया विधार्थे धा ।

क्रियाप्रकारहत्तेः संख्याया धा स्यात् । जातीयरोऽपवादः । पञ्चधा
भुङ्क्ते । मसधा । विंशतिधा । एकधा । द्विधा । षोढा । कथमेकजातीयः ?
द्रव्ये गुणे वा प्रकारवति भविष्यति ।

४३ । अधिकरणविचाले च ।

द्रव्यविचालने च (36) संख्याया धा स्यात् । एकं द्विधा कुरु । पञ्चधा ।
षोढा । अनेकमेकधा कुरु ।

४४ । एकाहो ध्यमुञ्जन्यतरस्याम् ।

एकाह्यास्थाने ध्यमुञ् स्याद्वा । एकधा ऐक्यं वा भुङ्क्ते ।

(35) अत्र भर्गोजिः—“अथ कथं पश्याम तासत इतः पुरतय पथादिति अयमिति ? तौरमन्तरिह
विनमति पुरत इति कथित् । स्यात् पुरः पुरतोऽप्यत इत्यमरः । पुरतः प्रथमे आर्षे इति विश्व ? विन्य-
मेतदिति भाषावृत्तिः ।”—इति मनोरमायाम् (P. 508). इयञ् नेऽस्या पुरतो विद्वन्नेति कालिदासश्च ?
In fact पुरतः is a निपात । what is derived from पूर्व is पुरः वा पुरस्तात् । जगन्नाथ objects
to his तत्त्वबोधिनो to the प्रामाणिकता of this word and पण्डितराज जगन्नाथ is furious
against it, in his रसगङ्गाधर (2nd chap). But ‘इयञ् इति संख्याने निपातानां न तमेने । प्रथो
जगन्नाथदेति निपात्यने पदे पदे ॥१३॥’ अत्र जगन्नाथः—“अन्यं तु दक्षिणोत्तराभ्यामतसुजिन्वय (५।१।१८) तसुर्वय
पुत्रादे सिद्धेऽतसुज्विधान सन्वत्पादपीति ज्ञापमाय । तेन पचायजन्नात् पुरागन्दादिष्टमिद्विः । वसुतभा
पुर अयममन इति चौरादिकाद् विजभावे इगुपधत्वत्तर्ण के सार्वभक्तिकल्पमिरिति बोध्यम् ।” इति

(36) विचालः परिवर्तनञ् । संख्यास्तरापादनमिति यावत् । एकस्थानेकोकथनेनेकस्य ऐक्यकरण
‘मन्थः ।

४५ । द्वित्रोश्च धमुञ् ।

४६ । एधाञ् ।

द्वितिभ्यां धो धमुञ् स्याद्वा । एधाञ् । द्विधा द्वैधं द्वेषा वा । त्रिधा त्रैधं त्रेषा वा ।

(क) धमुजन्तात् स्वार्थे ङः । “मते द्वैधानि संशय्य ।” त्रैधानि । तसि-
लादिरैधाजन्तोऽव्ययम् ।

४७ । याप्ये पाशप् ।

याप्यार्थात् पाशप् स्यात् । हीनो यात्रिको यात्रिकपाशः । शाब्दिक-
पाशः ।

४८ । पूरणाद् भागे तीयादन् ।

४९ । प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ।

छान्दसे सूत्रे । भागेऽन् ।

५० । षष्ठाष्टमाभ्यां ज च ।

आभ्यां भागेऽन् स्यात् । जश्च । षष्ठो भागः षाष्ठो वा । अष्टमः आष्टमो
वा भागः । ष्विति नित् स्वरार्थं एव प्रसङ्गान्निबद्धः ।

५१ । मानपञ्चङ्गयोः कल्लुँकी च ।

माने भागे षष्ठात् कन् स्यात् । षष्ठकः । पञ्चङ्गभागेऽष्टमादनो जस्य च
वा लुक् । अष्टमः । चकाराञ् जानी च बोद्धव्यौ । षष्ठः । षाष्ठः । अष्टमः ।
आष्टमः ।

५२ । एकादाकिनिच्चासहाये ।

षसहायार्थादिकादाकिनिच् स्यात् । कल्लुँकी च । एकाकी । एकः ।
एककः ।

५३ । भूतपूर्वे चरट् ।

स्यात् । आट्यो भूतः पूर्वमगट्यचरः । कुमारचरी इहा ।

५४ । षष्ठ्या रूप्य च ।

षष्ठ्यान्नाद्रूप्यः स्यात् । चकाराच्चरट् च । ब्राह्मणस्य भूतः पूर्वं ब्राह्मण-
रूप्यो ग्रामः । ब्राह्मणचरः ।

५५ । अतिशायने तमबिष्ठनी ।

अतिशायनमतिप्रकर्षवन्तं करोति गुणिनमित्यतिशायनी गुणप्रकर्षः ।
तदयुक्तात् स्वार्थे तमबिष्ठनी स्याताम् । अयमेषां शुक्लः शुक्लतमः शङ्खः ।
अयमेषां पटुः पटुतमः । पटिष्ठः । लघिष्ठः ।

५६ । तिङ्श्र ।

सातिशायनात् तिङ्श्रमप् स्यात् । सर्वे पचन्ति । अयं पचतितमाम् ।
जन्पतितमाम् ।

५७ । द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ।

द्वयोर्वचनं द्विवचनम् । तत्रोपपदे सातिशायनात् तिङ्श्र तरबीयसुनौ
स्याताम् । अयमनयोराढातरः । आढीयान् । पटुतरः । पटीयान् ।
पचतितराम् । विभज्यो विभक्तव्यः । तदुपपदाच्च । पाथात्था गोङ्भ्य आढा-
तराः । पटुतराः । पटीयांसः ।

५८ । अजादी गुणवचनादेव ।

द्वितीयसुनौ गुणवचनादेव स्याताम् । पटिष्ठः पटीयान् । गुणवचनात्
किम् ? पाचकतरः । पाचकतमः । पचतितराम् । पचतितमाम् ।

५९ । तुम्हन्दसि ।

हन्दः सूत्रम् ।

६० । प्रशस्यस्य श्रः ।

६१ । ज्ञा च ।

प्रशस्यशब्दस्य आदेशो ज्ञादेशश्च स्यादजाद्योः परतः । श्रेष्ठः । श्रेयान् ।
श्रेष्ठः । ज्ञायान् । ज्ञादादीयम् (६।४।१६०) इत्यात्वम् । इह भाषायां

द्वितीयः प्रकर्षप्रत्ययो नेष्यते । तेन श्रेष्ठतरो ज्येष्ठतम इति न भवतीत्येके । भवतीति जयादित्यः । तेन युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुषामिति ।

६२ । वृद्धस्य च ।

अजाद्योर्वृद्धस्य च ज्यः स्यात् । अयमेषां ज्जेष्ठः । अयमनयोर्ज्यायान् । प्रियस्थिरिति (६।४।१५७) वचनाद् वर्षभावश्च । वर्षिष्ठः । वर्षीयान् ।

६३ । अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ।

अनयोरिमौ स्यातामिष्टेयसोः परतः । नेदिष्ठम् । अन्तिकतमम् । नेदीयः । अन्तिकतरम् । अयमेषां बाढमधीते साधिष्ठमधीते । “साधीयो गुरुरभवद् भुजस्तत्स्थाः ।” बाढं शृणं नित्यं क्रियाविशेषणमिति प्रत्ययान्तोऽपि तथा स्यात् ।

६४ । युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम् ।

अनयोः कन्नादेशो वा स्यादिष्टेयसोः परतः । अयमेषां कनिष्ठः । अयमनयोः कनीयान् । अतियुवाऽल्पो वा । पत्ने यविष्ठः । यवीयान् । अल्पिष्ठः । अल्पीयान् ।

६५ । विन्मत्तोलुक् ।

विनेर्मत्तुपश्च लुक् स्यादिष्टेयसोः परतः । इमे स्त्रिणः । अयमेषां स्त्रजिष्ठः । अयमनयोः स्त्रजीयान् । एवमोजिष्ठः । ओजीयान् । इमे त्वग्वन्तः । अयमेषां त्वचिष्ठः । त्वचीयान् । एवं धर्मिष्ठः । धर्मीयान् । पापिष्ठः । पापीयान् । सर्वत्रागुणवाचिभ्योऽस्मादेव वचनादिष्टेयसुनौ ।

६६ । प्रशंसायां रूपम् ।

स्यात् । प्रशस्तश्चाशस्त्यत्ररूपः । याज्ञिकरूपः । तिङ्शेत्वेव (५।३।५६) । पचतिरूपम् । पचन्तिरूपम् । क्लीबत्वं लोकाश्रयत्वात् ।

६७ । ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ।

ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः संज्ञः । ईषदसमाप्तौ भिक्षुभिर्लु-
कल्पः । पण्डितदेश्यः । बोधिसत्त्वदेशीयः । इन्द्रदेशीयो राजा । अष्टादश-

वर्षदेशीया कन्या । तिङ्श्र । पचतिकल्पम् । दीयतेकल्पम् । पचतिदेश्यम् ।
पचतिदेशीयम् । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति गुडकल्या
द्राक्षा । पयस्कल्या यवागूः । अयस्कल्पं घृतम् । अब्देशीयं घृतम् ।

६८ । विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात् तु ।

ईषदसमात्यर्थात् सुवन्ताद् बहुच् प्रत्ययः पूर्वं वा स्यात् । बहुगुडा
द्राक्षा । गुडकल्या । “लघुर्वहुत्वं नरः ।” लृणदेश्यः । सुपः किम् ? तिङ्शो
मा भूत् ।

६९ । प्रकारवचने जातीयर् ।

स्यात् । पटुप्रकारः पटुजातीयः । तज्जातीयः । तथाजातीयः । प्रकार-
मात्रे थालुक्तः । प्रकारवति तु जातीयरित्यनयोर्भेदः ।

७० । प्रागिवात् कः ।

इवे प्रतिज्ञतावित्यतः (५।३।८६) प्राक् कप्रत्ययो वाच्यः । तिङ्श्रान्तादयं
नेष्यते । अकजिष्यत एव ।

७१ । अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ।

७२ । कस्य च दः ।

अव्ययसर्वनाम्नां टेः प्रागकच् वाच्यः प्रागिवार्थे । यथासम्भवमनोऽन्त्यस्येति
(१।१।५२) अन्त्यककारस्य च दकारः । इह च सुवन्तस्य प्राक् टेरकजनोकार-
मकारभकारादाविति भाष्यम् । उच्चकैः । नीचकैः । धिक् धकित् । हिरक्
हिरकुत् । पृथकत् । सर्वकैः । विश्वकैः । त्वयका । अयका । त्वयकि ।
मयकि । अनोकारश्चकारभकारादावित्युक्तेरिह प्रातिपदिकस्य प्राक् टेरकच् ।
युवकयोः । आवकयोः । युष्कासु । अस्मकासु । युष्काभिरस्मकाभिरिति ।
इह तिङ्श्रेति (५।३।५६) स्मर्थ्यते । कुस्मितं जल्पति जल्पतकि । पचतकि ।
इह तु वचेर्लङि अवक् । अवकक् । अनेनेक् । अनेनकेक् । कस्य च द इतीह
नास्ति । ककारस्यासिद्धत्वात् ।

(क) तूष्णीमः कामः ।

मकारो देशविध्यर्थः । “तूष्णीकामासते विद्याः” ।

(ख) शीले को मलोपश्च ।

सूचीं शीलसूचीकः । (३७)

७३ । अज्ञाते ।

अज्ञातविशेषणात् काकचौ स्याताम् । न ज्ञायते कस्यायमश्वः किंस्वभावो वाऽश्वकः । नवकः । अज्ञात उच्चैरीदृशस्तादृशी वा उच्चकैः । अज्ञातासौ कस्य कीदृशी वाऽसकौ । “पिबति च पाति च याऽसकौ रहस्वाम्” । एवं सर्वकैः विश्वकैः पचतकि । कस्य च द इति (५।३।७२) । पृथकत् ।

७४ । कुत्सिते ।

अत्रार्थे काकचौ स्याताम् । कुत्सितोऽश्वोऽश्वकः । उच्चकैः । सर्वकैः । पचतकि । हिरकुत् ।

७५ । संज्ञायां कन् ।

कुत्सितोपाधिके नान्नि कन् स्यात् । शूद्रकः । धारकः । चूर्णकः । व्याधकः ।

७६ । अनुकम्पायाम् ।

अत्र काकचौ स्याताम् । पुत्रकः । दुर्बलकः । पातकि । स्वपितकि । पचतकि । यातकि ।

७७ । नीतौ च तद्युक्तात् । (३८)

नीतिगतावनुकम्पायुक्तात् काकचौ स्याताम् । हन्त ते वस्त्रम् । हन्त तेऽश्वकः ।

७८ । बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज् वा ।

७९ । घनिलचौ च ।

८० । प्राचामुपादेरडज्बुचौ च ।

अनुकम्पायां बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज् वा स्यात् । अनुकम्पितो देवदत्तः देविकः

(३७) तथाच भागवतौ श्लोकः—“कुञ्चन्तीऽपि हि तूष्णीका राजन् गन्धोरचेतमः । लक्ष्मीं घोषयन्त्येव न कुञ्चन्ति च केचन ॥” इति वृत्तिधरभूतः ।

(३८) सामदानादिब्रह्मणो नीतिः । सामदानार्थेदेवदत्ता इत्युपायवत्तुष्टय निम्बनरः ।

देवदत्तकः । पञ्चे कः । देवदत्तकः । घनिलचौ च । देवियः । देविलः ।
 यन्निकः । उपादेशु नृनाम्नः प्राचामडज्बुचौ च । अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः ।
 उपङ्गः । उपकः । चकाराद् यथाप्राप्तञ्च । उपियः । उपिलः । उपिकः ।
 उपेन्द्रदत्तकः । बह्वचः किम् ? दत्तकः । गुप्तकः ।

८१ । जातिनाम्नः कन् ।

अनुकम्पायां कन् स्यात् । व्याघ्रकः । सिंहकः कश्चित् ।

८२ । अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ।

अजिनान्तान् मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् स्यादुत्तरपदलोपश्च । व्याघ्रा-
 जिनो नामानुकम्पितः व्याघ्रकः । कृष्णकः ।

८३ । ठाजादावूङ्ङ् द्वितीयादचः ।

लोपइत्येव । ठकारेऽजादौ च परे द्वितीयादच उपरिभागस्य लोपः स्यात् ।
 उपहणं ठावस्यायां लोप उगन्तात् कादेशार्थम् (७।३।५१) । वायुदत्त कः ।
 वायुकः । पितृकः । देविकः । देवियः । देविलः । इह देविकादीनां
 गङ्गान्तराणामेव लोपहारेणान्वाख्यानम् । तत्र निदर्शनमेतद् द्वितीयादच
 इति । चतुर्थादपि भवति । बृहस्पतिदत्तकः । बृहस्पतिकः । अनजादौ च वा ।
 देवदत्तको देवकः । पूर्वपदस्य च लोपः । दत्तकः । दत्तिकः । दत्तियः ।
 अपत्येऽपि पूर्वोत्तरयोर्लोपो वाच्यः । देवदत्तो दत्तो देवो वेति । उवर्णान्तादिलचो
 नकारादेशश्च । वायुदत्तको वायुलः । भानुदत्तको भानुलः । तदुक्तम्—

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णात् इत्यस्य च ॥१॥ इति (५।३।८३, वा) ।

मन्व्यन्तरद्वितीयत्वे तदादे लोपवचनम् । उपेन्द्रदत्तकः । उपङ्गः ।
 उपकः । एकाच्पूर्वपदानामुत्तरपदलोपश्च । वागाशीर्वाचिकः । त्वगाशी
 स्वचिकः । द्वितीयादचः परलोपे हि यस्येति चेति (६।४।१४८) लोपस्य
 स्थानिवत्त्वाद् भत्वाभावेऽन्तर्वर्त्तिविभक्त्याश्रये पदत्वे च चोः कुः (८।३।३०)
 स्यात् । षषष्ठाजादिलोपवचनम् । षषस्तु ठाजादि-(५।३।८३) सूत्रेण द्वितीयाद-
 च एव लोपवचनम् । ततः पदत्वे जश्त्वम् । षडङ्गुनिदत्तः षडिकः ।

८४ । शिवलमुपरविशालवरुणार्थ्यमादौनां ढतौयात् ।

एषां ढतीयादच ऊर्द्धस्य लोपः स्यात् । अनुकम्पितः शिवलदरुः
शिवलिलः शिवलियः शिवलिकः । शिवलेन्द्रदत्तः शिवलिलः शिवलियः शिवलिकः ।

८५ । अल्पे ।

अल्पार्थे काकचौ स्याताम् । अल्पं छृतं छृतकम् । उच्चकैः । विष्वक् ।
पचतकि ।

८६ । ऋस्वे ।

अत्रार्थे काकचौ स्याताम् । ऋस्वो दण्डो दण्डकः । स्तम्भकः ।

८७ । संज्ञायां कन् ।

ऋस्वे नाम्नि कन् स्यात् । वेणुकः । वंशकः ।

८८ । कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ।

आभ्यो रः स्यात् । ऋस्वा कुटी कुटीरः । गमीरः । शुण्डारः कर-
भस्य नाम । कुटी मृतशरीर मिल्येके ।

८९ । कुत्वा डुपच् ।

ऋस्वा कुतूः कुतुपः ।

९० । कासूगोणीभ्यां छरच् ।

ऋस्वा कासूः कासूतरी । गोणीतरी । षित्त्वान् डीष् । कासूरस्त्रभेदः ।

९१ । वत्सोच्चाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ।

एभ्योऽत्र छरच् स्यात् । तनुर्वत्सो वत्सत्वेनासम्पूर्णा वत्सतरः ।
द्वितीयवयाः । उच्चतरः । ढतीयवयाः । “प्रतिक्षणं नोच्चतरः प्रतीच्छति ।”
अश्वतरी खरजाता । ऋषभतरो मन्दः । इह शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य
तनुत्व मिष्टम् । यस्तु ऋषत्वेन तनु स्ततो न प्रत्ययः । तदुक्तं भाष्ये वत्-
सादिभ्यः काश्ये प्रतिषेध इति ।

९२ । किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरिकस्य डतरच् ।

गुणक्रियासंज्ञाभिर्द्वयोरिकस्य निर्धारणे किंयततद्गो डतरच् स्यात् ।

कतरो भवतोः पटुः । यतरः पटु स्ततर आयातु । एवं कतरश्चैचः । कतरः
कारक इति ।

६३ । वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने उतमच् ।

बहूनामिकस्य निर्धारणे किमादे उतमच् स्यात् । कतमो भवतां कठः ।
यतमः । ततमः । वावचनमकजर्यम् । यकः । सकः । महाविभाषया
वाक्च । को भवतां कठः । जातिपरिप्रश्ने किम् ? को भवतां देवदत्तः ।

६४ । एकाच्च प्राचाम् ।

एकात् तो स्याताम् । एकतरो भवतो र्यातु । एकतमी भवतां शृणोतु ।
प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । वृत्तेर्विकल्पस्य महाविभाषया सिद्धेः ।

६५ । अवक्षेपणे कन् ।

अत्र कन् स्यात् । व्याकरणकेनायं गर्वितः । गर्वाऽतावच्छिष्यत इत्यागमः ।
प्राग्वीयाः पूर्णाः ।

६६ । इवे प्रतिकृतौ ।

इवार्थः सादृश्यम् । तद्विशेषणं प्रतिकृतिः । प्रतिकृतिस्त्रणे इवार्थं
कन् स्यात् । अश्वप्रतिकृतिरश्वकः । गर्दभकः । प्रतिकृतौ किम् ? गोरिव
गवयः । इवार्थं विधिः प्राक् पूगाञ् जगत् (५।३।११२) । प्रतिकृतौ विधिः
प्राग् वस्ते ढँजः (५।३।१०१) ।

६७ । संज्ञायाञ्च ।

६८ । लुम् मनुष्ये ।

६९ । जीविकार्थे चापण्ये ।

इवार्थं नाम्नि कन् स्यात् । अश्वकः । मनुष्ये वाच्ये कनो लुप् । चञ्चव
नरः । चञ्चा वभिर्नका । जीविकार्थं कनो लुप् । जीविकार्थं यामादित्यादि
प्रतिकृतिं गृह्णीत्वा भ्रमति सा उच्यते आदित्यः । स्कन्दः । वासुदेवः ।
अपण्ये किम् ? वासुदेवकान् विक्रीणीते ।

१०० । देवपथादिभ्यश्च ।

कनो लुप् स्यात् । देवपथः । हंसपथः । काश्यपप्रतिकृतिः काश्यपः ।
आकृतिगणोऽयम् । उक्तः प्रत्ययः प्रतिकृतौ ।

१०१ । वस्ते ढञ् ।

इवार्थे वस्तेढञ् स्यात् । वस्तिरिव वास्तेयः । वास्तेयी वियोगिनो ।

१०२ । शिलाया ढः ।

स्यात् । शिलेयं शिलेवास्याः शरीरम् । ढञपीत्येके । शैलेयं दधि ।

१०३ । शाखादिभ्यो यत् ।

शाखेव शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः ।

१०४ । द्रव्यञ्च भव्ये ।

द्वुरिव सर्वाश्रयत्वाद् यति द्रव्यं निपात्यते भव्यञ्चेत् । “द्रव्यमेव खन
सर्ववत्तभम्” ।

१०५ । कुशाग्राच्छः ।

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः ।

१०६ । समासाच्च तद्विषयात् ।

इवार्थविषयात् समासादपरस्मिन्निवार्ये छः स्यात् । काकतालीयम् ।
अजाकृपाणीयम् । अत्र भाष्यं—“द्वाविमाविवार्यौ । काकगमनमिव
तालपतनमिव देवदत्तस्य दस्युसमागमः । काकतालम् । निपातनात्
समासः । ततस्तालेन काकस्य वध इव देवदत्तस्य वधो दस्युभिः काक-
तालीयमिति ।”

१०७ । शर्करादिभ्योऽण् ।

शर्करेव शर्करम् । कापालम् ।

१०८ । अङ्गुल्यादिभ्य ष्टक् ।

अङ्गुलीवाङ्गुलिकः । भारुजिकः । भरुजो निःशास्त्रवृत्तः ।

१०६ । एकशालाया ष्टजन्यतरस्याम् ।

अस्याष्टज् वा स्यात् । एकशालेव एकशालिकः । पक्षे कन् एकशालकः ।
उगित्यन्वे । एकशालिकः ।

११० । कर्कलोहितादीकक् ।

कर्कद्वय कार्कीको गौः । लोहितीकः स्फाटिकः ।

१११ । प्रत्नपूर्वविश्वेमात् थाल् छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् । उक्ता इवार्थे प्रत्ययाः ।

११२ । पूगाञ् अग्राग्रामणीपूर्वात् ।

पूगः सङ्घविशेषः (३९) । तद्वाचिभ्यः स्वार्थे जः स्यात् । लोहध्वज्यः ।
लोहध्वज्यौ । लोहध्वजाः । शैव्यः । शैव्यो । शिवयः । अग्रामणीपूर्वात्
किम् ? स एषां ग्रामणीर्देवदत्तकाः ।

११३ । व्रातचफञोरस्त्रियाम् ।

व्रातवाचिनश्चफजन्ताच्च स्वार्थे जः स्यात् । व्रीहीमत्यः । कौञ्जायन्यः ।
अस्त्रियां किम् ? व्रीहिमती । कौञ्जायनी । जातेरिति । ४।१।६३) डीष् ।

११४ । आयुधजीविसंघाञ् अग्रड् वाहीकेष्वब्राह्मण-
राजन्यात् ।

वाहीकेष्वायुधजीविनां संघाञ् अग्रड् स्यात् । कोण्डीहस्यः । जोद्रक्यः ।
जोद्रकी स्त्री । वाहीकेषु किम् ? शवरः । अब्राह्मणराजन्यात् किम् ?
गोपालवा ब्राह्मणाः । शालङ्कायना राजन्याः ।

११५ । वृकाट् टेख्यण् ।

वृकात् तथैव टेख्यण् स्यात् । वार्कण्यः । वार्कणी ।

(३९) वृत्तिर्न निवृत्ता येषां जातिः स्यात् पृथक् पृथक् । अर्थकामप्रधानान् संघां पूग इति

११६ । दामन्याद्विगर्तषष्ठाच्छः ।

एष्यच्छः स्यात् । दामनीयः । औलपीयः । विगर्तवर्गः (40) षष्ठो
येषामायुधजीविनां ते तथा । तेभ्यः । कौण्डोपरथीयः ।

११७ । पशूर्वादियौधेयादिभ्यामणञौ ।

पशूँ प्रभृतेः शस्त्रजीविसंघादण् स्यात् । पार्श्वः । आसुरः । यौधेयादेरञ् ।
यौधेयः । शौभ्रेयः । पशूरिति दीर्घान्तो द्वयजित्वागमः ।

११८ । अभिजिद्द्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छु-
मदणो यञ् ।

आयुधजीविसंघादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्यो गोत्राणन्तेभ्यः स्वाद्यं
यञ् स्यात् । अभिजितोऽपत्यं पुमान् अभिजितः । ततो यञ् । आभिजित्यः ।
वैदभृत्यः । शालावत्यः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । औमत्यः ।
नेह । आभिजितः स्यालीपाकः ।

११९ । जरादयस्तद्राजाः ।

उक्ता जरादयस्तद्राजा उच्यन्ते । ततो बहुषु लुक् (२।४।६३) । लोह
ध्वजाः । कौञ्जायनाः । लुद्रकाः । दामनयः । पश्वः । आभिजिताः ।
हकाः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥५॥

समाप्तश्च विभक्तिपादः ॥

(40) विगर्ताः षष्ठो येषां ते विगर्तवन्ता इत्युच्यन्ते । तेषु षष्ठं कृतिः ।

आहु स्विगर्तषष्ठासु कौण्डोपरथदास्यकी ।

कौण्डिकान्तालमानिष ब्रह्ममोऽथ जानकिः ॥ १ ॥ इति काशिकाध्याम् ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

पञ्चमोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । पादशतस्य संख्यादेर्वीष्मायां वुल्लोपश्च ।

पादशतशब्दान्तस्य संख्यादेर्वीष्मायां द्योतको वुन् स्यादन्त्यलोपश्च । द्वौ द्वौ पादौ ददाति । तद्वितार्थं समासः (२।१।५१) । द्विपादिकां ददाति । द्विशतिकां ददाति । त्रिशतिकां दण्डितः । अन्यतोऽपीष्यते । द्विमोदकिकां ददाति ।

२ । दण्डव्यवसर्गयोश्च ।

अनयोश्च तथा स्यात् । अवीष्मार्थमिदं वचनम् । द्वौ पादौ दण्डितो व्यवसृजति वा द्विपादिकां दण्डितो व्यवसृजति वा । त्रिशतिकां दण्डितो व्यवसृजति वा । व्यवसर्गं दानम् ।

३ । स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।

स्थूलादेः प्रकारोक्तो कन् स्यात् । जातीयरो बाधा । स्थूलप्रकारः स्थूलकः । यवकः । अणुकः ।

(क) चञ्चदृहतोश्च । चञ्चत्प्रकारश्चञ्चता गत्वरेण सङ्गश्चञ्चत्कः । दृहतो मणिः ।

४ । अनत्यन्तगतौ क्नात् ।

अत्रार्थे क्नात् कन् स्यात् । नात्यन्तं भिन्नं भिन्नकम् । द्विभक्तम् ।

५ । न सामिवचने ।

अर्धवाचिभ्युपपदे क्नात् कन् न स्यात् । सामिभक्तम् । सामिभुक्तम् । अर्धपीतम् । अर्धभुक्तम् । नेमिभक्तम् । अण्डभक्तम् । नेमिभक्तम् । प्रति-

विधोऽयं स्वार्थिकस्य कनः । तस्य चास्तित्वे लिङ्गमितमेव । तेन बहुतरक
मित्यादि सिध्यतीति जयादित्यः ।

६ । बृहत्या आच्छादने ।

अस्यात्र कन् स्यात् । बृहतिका वस्त्रम् ।

७ । अषड्चाशितङ्गलंकर्माणिपुरुषाध्युत्तरपदात् खः ।

एभ्यः स्वार्थे खः स्यात् । नित्यश्चयम् । एवमन्येऽपि नित्या भाष्ये
परिगणिताः । यदुक्तं नित्यप्रत्यया स्तमवादयः प्राक् कनः । अयादयः
प्राक्वनः । आम्वादयः प्राङ् मयटः । वृहती । जात्यन्ताः । समासान्ताञ्चेति ।
अषड्क्षीणं यद् द्वाभ्यां कृतम् । आशितङ्गवीनमरख्यं यत्राशिता गावः ।
निपातनात्मकारः । अलंकर्माणिः पाणिः । अलंपुरुषीणः । अलं पुरुषाय ।
तस्मै शक्त इत्यर्थः । अध्युत्तरपदात् । गुरुष्वधि गुर्वधीनः । देवाधीनः ।
राजाधीनः । इन मधिगतोऽधीन इत्यायत्तपर्यायोऽप्यस्ति । तस्यायं श्लोक-
वार्तिके प्रयोगः । वाक्चं वक्तव्यधीनं ह्यीति । (१।१।५७, वा) । (11)

८ । विभाषाञ्चरदिक्स्त्रियाम् ।

अञ्चत्यन्तात् खो वा स्यात् । प्राक् प्राचीनम् । तिर्यक् तिरश्चीनम् ।
प्रत्यक् प्रतीचीनम् । अदिक्स्त्रियां किम् ? प्राची दिक् । दिग्ग्रहणं किम् ?
प्राचीना ब्राह्मणी ।

९ । जात्यन्ताच्छ बन्मुनि ।

बन्मुनि द्रव्ये जात्यन्ताच्छः स्यात् । ब्राह्मणजातीयः । तज्जातीयः ।
बन्मुनि किम् ? ब्राह्मणजातिरदृष्टा ।

१० । स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् ।

स्थानान्ताच्छो वा स्यात् सस्थानेनेति चेत् स्थानान्तस्वार्थां गम्यते ।
समानं स्थानमस्य सस्थानं सुख्यः । पितृस्थानः पितृस्थानीयो वा । राजस्थानः
राजस्थानीयो वा । तत्सुख्य इत्यर्थः ।

(41) भारती च—अस्मात्सधीनं किमु किःस्यहाषा मिति । अधीनो निम्न आगत इत्यमरः ।

११ । किमेत्तिडव्ययघादाव्द्रव्यप्रकर्षे ।

किम एदन्तात् तिडोऽथ्ययाच्च यो घसंज्ञक स्तदन्तादासुः स्यात् ।
 किन्तराम् । किन्तमाम् । क्रियाया गुणस्य वा प्रकर्षे घः । पूर्वाङ्केतराम् ।
 पूर्वाङ्केतमाम् । अत्राधारशक्तेः प्रकर्षः । यातितराम् । वक्तितराम् । पतति-
 तराम् । पततितमाम् । गच्छतितमाम् । प्रातस्तराम् । नतराम् । नितराम् ।
 सुतराम् । उच्चैस्तराम् । द्रव्यप्रकर्षे निषेधः । उच्चैस्तरः कश्चित् ।

१२ । अमु च च्छन्दः ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

१३ । अनुगादिनष्ठक् ।

अस्माट् ठक् स्यात् । अनुगाद्येवानुगादिकः ।

१४ । णचः स्त्रियामञ् ।

स्त्रियां स्त्रार्थे णजन्तादञ् स्यात् । व्याक्रोशी । व्यावहामी । व्यावलेखी ।

क) अग्नीध्रसाधारणाभ्यामञ् वक्तव्यः । विभाषा च डीप् । आग्नीधी
 आग्नीध्रा वा । साधारणी साधारणा वा भूमिः ।

१५ । अणिनुणः ।

इनुणन्तादण् स्यात् । सांस्कृटिनम् । साराविणम् ।

१६ । विसारिणो मत्स्ये ।

विसारिणोऽण् स्यात् । विसारिणो मत्स्यः । मत्स्यादन्त्यञ् विसारी ।

१७ । संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वमुच ।

क्रियाणामावृत्तेर्गणिकायाः संख्यायाः कृत्वमुच् स्यात् । पञ्च वारान्
 पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते । शतकृत्वः प्रोक्तवान् दिवसस्य । महस्रकृत्वः ।

१८ । द्वित्रिचतुर्भ्यः मुच् ।

पथ्यस्तथैव मुच् स्यात् । द्विरधीते । त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य । त्रिः प्रदक्षिणं
 कुरुते । चतुर्भुङ्क्ते ।

१९ । एकस्य सकृच्च ।

एकस्य सुच् स्यात् सकृच्चादेशः । संयोगान्तलोपः (८।२।२३) । सकृच् ददाति ।

२० । विभाषा बहुधाऽविप्रकृष्टकाले ।

बहोः कृत्वसुज्विषये धा वा स्यात् । बहुधाङ्गो भुङ्क्ते । पञ्च बहुकृत्वः । अविप्रकृष्टकाले किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ।

२१ । तत्प्रकृतवचने मयट् ।

म चासौ प्रकृतश्चेति तत्प्रकृतः । तद्वचने मयट् स्यात् । अन्नं प्रकृतं प्रस्तुतमन्नमयमिह । घृतमयमिह । अपर आह । अन्नं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयो यन्नः । अपूपमयं पर्व ।

२२ । समूहवच्च बहुषु ।

बहुषु प्रकृतेषूच्यमानेषु समूहवत् प्रत्ययाः स्युः । अपूपाः प्रकृता आपूपिकम् । इह च । आपूपिकं पर्व । चकारान्नयट् च । अपूपमयम् । अपूपमयो पात्री । वटकमयी । (४२)

२३ । अनन्तावसथेतिहभेषजाज्जः ।

एभ्यः स्वार्थे जः स्यात् । आनन्थम् । आवसथ्यम् । ऐतिह्यम् । भेषज्यम् । मञ्जाविभाषेह सम्बध्यते । आमादयः प्राङ् मयट् इति स्मृतेः ।

२४ । देवतान्तात् तादर्थ्ये यत् ।

स्यात् । तस्मै इदम् तदर्थम् । तदर्थमेव तादर्थ्यम् । चातुर्वर्ण्यं इति । अग्निदेवत्वम् । पितृदेवत्वम् ।

२५ । पादार्घ्याभ्याञ्च ।

आभ्यां तादर्थ्ये यत् स्यात् । पाद्यं जलम् । अर्घ्यं पुष्पम् ।

२६ । अतिथेर्जः ।

अतिथ्यर्थमातिथ्यं नौवारादि ।

(क) नवसूरमर्तयविष्टेभ्यः स्वार्थे यत् । नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः ।
यविष्टः । (43)

(ख) क्षेमाद् यः । क्षेम्यम् ।

(ग) नवस्य नूशब्दादेशस्तूप्तनप्खाश्च प्रत्ययाः । नूत्नम् । नूतनम् ।
नवीनम् ।

(घ) नश्च पुराणार्थात् प्रात् । प्रणम् । त्रवादयश्च । प्रत्नम् । प्रतनम् ।
प्रोणम् । (44)

(ङ) भागरूपनामभ्यो धेयः । एभ्यो धेयः स्यात् । रूपधेयम् । भाग-
धेयम् (45) । नामधेयम् ।

२७ । देवात् तल् ।

स्वार्थं स्यात् । देव एव देवता ।

२८ । अवेः कः ।

स्यात् । अविकः ।

२९ । यावादिभ्यः कन् ।

एभ्यः स्वार्थं कन् स्यात् । यावकः । मणिकः । नान्तरीयकः । येयस्कः ।
न्दुकः ।

(1) पुत्रात् कृत्रिमे । पुत्रकः ।

(2) ज्ञाताद् वेदसमाप्तौ । ज्ञातकः ।

३० । लोहितान् मणौ ।

मणावर्थे लोहितात् कन् स्यात् । लोहितकी मणिः । “लोहितक-
निर्मिता भुवः” । मणौ किम् ? लोहितः पर्दतः । लोहिता गोः ।

(43) This is a वार्तिक to 5. 4. 36. काशिकाकार gives it under 5. 4. 25.

(44) A वार्तिक to 5. 4. 30. काशिकाकार gives it in 5. 4. 25.

(45) भागधेयः करो वन्निरिति देवं दिष्ट भागधेयमिति च । स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यात्-
वर्षेणे ऋचिदिति ।

३१ । वर्णे चानित्ये ।

अस्थिरे वर्णे लोहितात् कन् स्यात् । लोहितकः कोपिन । अनित्ये किम् ? लोहिता गौः ।

(क) लोहितासिद्धबाधनं वेति वक्तव्यम् । लोहितिका लोहिनिका वा मदेम ।

३२ । रक्ते ।

लाक्षादिना रक्ते लोहितात् कन् स्यात् । लोहितकः कम्बलः ।

३३ । कालाच्च ।

अनित्ये वर्णे रक्ते च कालात् कन् स्यात् । कालकं मुखं वैनच्छेण । कालकः पटः ।

३४ । विनयादिभ्यष्ठक् ।

एभ्यष्ठक् स्यात् । विनयो वैनयिकः । समयः सामयिकः । उपचारोपचारिकः । अत्ययः आत्ययिकः । “अशिश्रियन् नात्ययिकं तमेत्य” अकस्मादिति दकारान्तः । आकस्मिकम् । मुक्ता मौक्तिकम् । एवं व्यवहारः । समूहः । विशेषः ।

(1) उपायाद् ऋस्वश्च । “शिवमीपयिकं गरीयसाम्” ।

३५ । वाचो व्याहृतार्थायाम् ।

उक्तार्थाया वाचष्ठक् स्यात् । वाचिकं सन्देशवाक् ।

३६ । तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ।

उक्तार्थवाग्युक्तात् कर्मणोऽण् स्यात् । सन्देशवाचा प्रतिपादितं कर्म कर्मणम् ।

३७ । औषधेरजातौ ।

औषधेरण् स्यात् । औषधं पिबति । अजातौ किम् ? “भवन्ति यतौषधयो रजन्धाम्” । “अलयतौषधिजेन कृशानुना ।”

३८ । प्रज्ञादिभ्यश्च ।

अण् स्यात् । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । वणिगीव वाणिजः । मरुदेव

मारुतः । चौर एव चौरः । चौरौ स्त्री । रक्षो राक्षसः । देवता देवतम् ।
मनः मानसम् । शत्रुः शत्रवः । पिशाचः पैशाचम् । वयो वायसः । बन्धु-
र्नाश्वः । विकृतं वैकृतम् । द्विता द्वैतम् । प्रतिभा प्रातिभम् । चण्डाल-
शाण्डालः । आकृतिगणोऽयम् ।

३६ । मृदस्तिकन् ।

स्यात् । मृत्तिका । मृदेव ।

४० । सन्नौ प्रशंसायाम् ।

प्राशस्त्ये मृदः सन्नौ स्याताम् । रूपो बाधा । मृत्वा मृत्स्ना ।

४१ । वृकजेप्रष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च च्छन्दसि ।

इदं छन्दः सूत्रम् ।

४२ । बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम् ।

बह्वल्पार्थाच्छस् वा स्यात् । बह्वनि बहुभिर्नेहुभ्यां वा ददाति बहुशः ।
भूरिशः । अल्पशो ददाति । स्तोत्रशः । माङ्गलिक्यां प्रहस्तावभ्यामिधानम् ।
याहादौ मा भूदिति स्मृतिः । कारकात् किम् ? बह्वनां स्वामी । अन्यतर-
स्यांयहणं स्पष्टार्थम् । महाविभाषया सिद्धेष्टैस्तिविकल्पस्य ।

४३ । संखैकवचनाच्च वीप्सायाम् ।

आभ्यां वीप्सायां वा शस् स्यात् । संख्यायाः । हो हो ददाति द्विशः ।
पञ्चशो ददाति । एकार्थवचनात् परिमाणात् । पणं, पणं ददाति पणशः ।
प्रशशः । पादशः । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । संख्यैकवचनात्
किम् ? घटं घटं ददाति । कुण्डं कुण्डं पिबति ।

४४ । प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसि ।

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी तदन्तात् तसि वा स्यात् ।
यो नारायणतः प्रति नारायणात् प्रति वा । वाषिष्ठ चौरतः प्रति चौरात्
प्रति वा ।

(क) आद्यादिभ्यश्च ।

आद्या प्रथमा । तदादिविभक्त्यन्तेभ्यश्च यथादर्शनं तसिर्वा स्यात् ।
कर्मगुण इत्यर्थे कर्मगुणतः । एवं स्मरणात् स्मरणतः । आदौ आदितः ।
शरीरेण शरीरतः कथः । पृष्ठतः । शब्दतः । “दुष्टः शब्दः स्मरतो
वर्णतो वा” ।

४५ । अपादाने चाहीयरुहोः ।

अपादानवचनात् पञ्चम्यन्तात् तसिर्वा स्यात् । ग्रामत आयाति ।
शीरतो बिभेति । ओहाग्रुहोः प्रतिषेधः । स्वार्थाहीयते । पर्वतादव-
रोहति । हीय इति निर्देशाज्जिहाते न निषेधः । उदयाचलत उज्जिहोत ।
कथं मन्त्रतो हीन इति । तृतीयान्तात् तसिः । (46)

४६ । अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ।

अतिग्रहेऽचलने क्षेपे च तृतीयान्तात् तसिर्वा स्यात् । हत्तेनातिगृह्यते ।
हस्ततोऽतिगृह्यते । चरित्रतो न चलति । व्यवहारतो निन्दितः । अकर्त्तरि
किम् ? विप्रेण क्षिप्तम् ।

४७ । हीयमानपापयोगाच्च ।

हीयमानपापाभ्यां युक्तादकर्त्तरि तृतीयान्तात् तसिर्वा स्यात् । हस्तेन
हीयते हस्ततो हीयते वा । व्यवहारतो हीयते । हस्ततः पापः ।

४८ । षष्ठ्या व्याश्रये ।

षष्ठ्यन्ताद् विविधपक्षाश्रये तसिर्वा स्यात् । देवा अर्जुनतोऽभवन् ।
अर्जुनस्य पक्षे । आदित्याः कर्णतः । कर्णस्य पक्षे । व्याश्रये किम् ? हस्तस्य
शाखा ।

४९ । रोगाच्चापनयने ।

रोगात् षष्ठ्यन्तादपनयने तसिर्वा स्यात् । हिक्कातः कुरु चिकित्साम् ।
प्रवाहिकातः । अपनयने किम् ? हिक्कायाः प्रकोपः ।

५० । अभूततद्भावे क्त्वस्त्रियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विः ।

अभूततद्भावगतौ सम्पद्यतेः कर्त्तरि च्विः स्यात् क्त्वस्त्रियोगश्चेत् ।

पशुक्तः शुक्तः सम्पद्यते । सं करोति शुक्तीकरोति । महाविभाषया शुक्तं करोति । शुक्तीभवति । शुक्तीस्यात् । शूद्रूस्यात् । पटूभवति ।

५१ । अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ।

एषां चिः स्यादन्वलोपश्च । अरुकरोति । सुमनीकरोति । उश्चक्षु-
स्यात् (47) । सुचेतीकृतः । “रहोभूतं दशाननम् ।” “नीरजीकारित-
न्नाम् ।”

५२ । विभाषा साति कार्त्स्नेः ।

द्विविषये कार्त्स्नागतौ साति वा स्यात् । काष्ठं भस्मसात् करोति
भस्मीकरोति वा । “तस्मिन् कृशानुसाद् भूते” ।

५३ । अभिविधौ सम्पदा च ।

अभिव्याप्तिगतौ चार्थे सातिर्वा स्यात् सम्पदा चानुप्रयोगः । उदकसात्
सम्पद्यते लवणम् । उदकसाद् भवति । उदकीभवति वा ।

५४ । तद्धीनवचने ।

तदायत्तोक्तौ कृशस्ति सम्पदां योगे सातिर्वा स्यात् । राजाधीनं करोति
राजसात् कराति । स्त्रीसात् सम्पद्यते युवा ।

५५ । देये वा च ।

दातव्येऽधीने वा स्यात् सातिश्च । देवत्रा करोति । देवमात् करोति ।
“विप्रसादकृत भूयसी भुंवः । विप्रत्रा करोति । विप्रत्रा सम्पद्यते ।

५६ । देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयामप्तस्योर्बहुलम् ।

एभ्यो द्वितीयार्थे सप्तम्यर्थे च कृशादिभिरनैश्च योगे वा स्यात् । साति-
निष्ठः । देवान् करोति देवत्रा करोति । देवत्रा गच्छति । देवे वसति
देवत्रा वसति । बाहुल्याद् “बहुत्रा जीव बालक” । (48)

(47) “उश्चक्षुः शुभ्रं राजसकलं तिष्ठति किं सकंटा इति केशवप्रसाविति” (मृष्टिधरधर्मम्) ।

उश्चक्षुःसौति लटि प्रयोगः ।

(48) बालकेत्यत्र वामवेति पाठान्तरम् ।

५७ । अव्यक्तानुकरणाद् इज्वराद्धादनिती डाच् ।

कृते द्विर्वचने इज्वराद्धादव्यक्तशब्दानुकरणात् कृत्वस्त्रियोगे डाच् स्यात् । पटपटाकरोति । दमदमास्यात् । इज्जित्यनेकाञ्जुपलक्षणम् । खरटखरटा करोति । अनितौ किम् ? पटिति करोति ।

५८ । कृञो द्वितीयतृतीयशम्बवौजात् कृषौ ।

एभ्यः कृञो योगे कर्षणे डाच् स्यात् । द्वितीयं कर्षणं करोति द्वितीया करोति । तृतीयाकृतम् । शम्बाकृत्य वीजाकृतवान् । कृञो योगे विधिर्दश-सूत्रायाम् ।

५९ । संवप्रायाश्च गुणान्तायाः ।

कृषौ कृ ङो योगे गुणान्तसंख्याया डाच् स्यात् । त्रिगुणाकरोति चेतम् ।

६० । समयाच्च यापनायाम् ।

यांपनागतौ समयाच्च डाच् स्यात् । समयाकरोति । कालं यापयतीत्यर्थः । कालक्षेपं करोतीत्यर्थः । “समयाकुरुत मा वाग्भिः” ।

६१ । सपत्रनिष्पन्नादतिव्यथने ।

आभ्यामतिपीडने डाच् स्यात् । सपत्राकरोति मृगं व्याधः । निष्पत्रा करोति । “धनुष्याणेर्यातं दिवमपि सपत्राकृतममुम्” ।

६२ । निष्कुलान्निष्कोषणे ।

अस्मादत्र डाच् स्यात् । निष्कुलाकुरुते दाडिमम् ।

६३ । सुखप्रियादानुलोभ्ये ।

आभ्यामानुकूत्ये डाच् स्यात् । सुखाकरोति । प्रियाकरोति । आनुकूत्यं करोतीत्यर्थः । “सीतामूचे सुखाभव” । “प्रियाकर्तुं प्रियंवदा” ।

६४ । दुःखात् प्रातिलोभ्ये ।

डाच् स्यात् । दुःखाकरोति कुपुत्रः । “अदो दुःखाकरोति माम्” ।

६५ । शूलात् पाप्मे ।

अस्मात् कृञो योगे डाच् स्यात् । शूलाकृतं मांसम् । शूलाकरोति मांसम् ।

६६ । सत्याद्दशपथे ।

सत्यात् डाच् स्यात् । सत्याकरोति भाण्डं वणिक् । मयैतद् गृहीतमिति
सत्यङ्गारं ददाति । अशपथे किम् ? सत्यं करोति विप्रः । शपथीत्यर्थः ।

६७ । मद्रात् परिवापणे ।

मद्रान् माङ्गलिकमुण्डने डाच् स्यात् । मद्राकृतो बालः । मद्राकरोति
बालम् ।

(क) भद्राच्चेति वक्तव्यम् । भद्राकरोति नापितः । महाविभाषा पूर्णा ।
कृतसुजर्थाश्च । शसादिरव्ययम् ।

६८ । समासान्ताः ।

अतःपरं समासावयवः प्रत्ययो वाच्यः । अधिराजमुपराजम् । नाव्ययी-
भावादित्यम् (२।४।८२) । द्विधुरी त्रिधुरी । द्विगोरिति (४।१।२१) ङीप् ।
वाक्त्वचिनी । इन्द्रोपतापगर्वादिनिः (५।२।१२८) । धुरोऽर्हमर्धधुरा । तत्-
पुरुषत्वात् परवन्निङ्गता (२।४।२६) ।

६९ । न पूजनात् ।

पूजावचनात् परस्य समासान्तो न विधेयः । सुराजा । अतिराजा ।
सुरगौः । अतिगौः । इह स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् । अत्र मा भूत् परमगवः ।

(क) प्राग्बहुव्रीहियहणञ्च । सुसक्यमतिसक्यः ।

७० । किमः क्षेपे ।

क्षेपे किमः परस्य समासान्तो न स्यात् । किंराजा यथे न रक्षति । किं-
सखा । द्रोहावरणात् । किंगौः । अदोहवाहात् । क्षेपे किम् ? कस्य
राजा किंराजः । किंगवः ।

७१ । नञस्तत्पुरुषात् ।

अस्मात् समासान्तो न स्यात् । अराजा । अमखा । अर्गोः । तत्पुरुषात्
किम् ? अधुरं शकटम् ।

७२ । पथो विभाषा ।

अयं निषेधः पथो वा स्यात् । अपथम् । अपथ्या वा ।

७३ । बहुव्रीहौ संख्येये ङजबहुगणात् ।

संख्येये यो बहुव्रीह्विस्ततो ङच् स्यात् । उपदशाः । आसन्नविंशः । द्वित्राः । पञ्चषाः । एकद्वाः । लक्षकोटाः । अबहुगणात् किम् ? उपबहुवः । उपगणाः ।

(क) संख्यान्तस्य तत्पुरुषस्याव्ययादेः । ङच् स्यात् । निर्गतानि विंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि । निस्त्रत्वारिंशानि वर्षाणि । निर्गतास्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः खड्गः । अव्ययादेः किम् ? गोत्रिंशत् । गोविंशतिः ।

७४ । ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे ।

समासमात्रे ऋगादेरकारः स्यात् । ऋचोऽर्धमर्धचः । अनृचो माणवकः । बहुचक्षुरणविशेषः । पुर् । नान्दीपुरम् । लिङ्गस्य लोकाशयत्वान्पुंमकता । द्विपुरो । त्रिपुरी । अप् । द्वीपम् । बहुपानि तडागानि । कथं बहुमि ? समासान्तविधेरनित्यत्वादित्याहुः । धुर् । राजधुरा । महाधुरः । पथिन् । राजपथः । महापथः । अनचे किम् ? अक्षधूः स्यन्दनानाम् । दृढधुरजः ।

७५ । अच प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोमः ।

प्रत्यनुपूर्वाभ्यां सामलोमभ्यामच् स्यात् । प्रतिसामम् । अनुसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । इह

कृष्णोदक्पाण्डुपूर्वाया भूमिर्चप्रत्ययः स्मृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥१॥

इति जयादित्यः । कृष्णभूमम् । उदकभूमम् । पाण्डुभूमम् । पञ्चगोदावरम् । द्विनदम् । भूमेश्च संख्यायाः । दशभूमं सूत्रम् । द्विभूमः प्रासादः । अजिति योगविभागात् पद्मनाभः । जर्णनाभः । दीर्घरात्रम् । गणरात्रम् । वर्षारात्रमित्यादि ।

७६ । अक्षोऽदर्शनात् ।

अदृश्यार्थादक्षिणशब्दाद् स्यात् । पुष्कराक्षम् । गवाक्षम् । (49)

(49) In the printed काशिका too गवाक्षम् is given as neuter. But भट्टोजि has it as गवाक्षः and says पुंस्त्वं लोकात् । So also the poet—“विश्वोदृष्टिभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरण

७७ । अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्कसामवाङ्-
मनसाच्चिभ्रुवदारगवोर्व्वष्ठौवपदष्टीवनक्तन्दिवरातिन्दिवाहर्दि-
सरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्वायुषत्रायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्ष-
वृहोक्षोपशुनगोष्ठश्रवाः ।

पञ्चविंशतिरितेऽच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । तत्राद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः ।
तत एकादश इन्द्राः । अहर्दिवमहन्यहनीत्यर्थः । साकल्येन रजः सरजसमभ्यव-
हरति । अभ्ययीभावे साधु । बहुव्रीहौ सरजसं पद्ममित्यसाधु । ततस्तत्-
पुरुषद्वयम् । निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम् । पुरुषस्यायुः पुरुषायुषम् । ततो
द्विगुद्वयम् । ततो इन्द्रः । ततः कर्मधारयत्रयम् । शुनः समीपे उपशुनम् ।
गोष्ठे श्रेव गोष्ठश्रवः ।

(क) चतुरस्रुपाभ्यासुपसंख्यानम् । त्रिचतुराः । उपचतुराः ।

७८ । ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।

आभ्यां वर्चसोऽच् स्यात् । ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । “हेतुस्त्वद्-
ब्रह्मवर्चसम् ।”

(क) पल्यराजभ्याञ्च । पल्यवर्चसम् । राजवर्चसम् ।

७९ । अवसमन्धेभ्यस्तमसः ।

एभ्यस्तमसोऽच् स्यात् । अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्धतमसम् ।

८० । श्रवसो वसीयःश्रेयसः ।

श्रवःशब्दाद् वसीयःश्रेयाभ्यामच् स्यात् । श्रवोवसीयमम् । श्रवःश्रेयसं वा
भूयात् ।

८१ । अन्ववतमाद्रहसः ।

एभ्यो रहसोऽच् स्यात् । “अनुरहसमनायि नायकेन” । अवरहसम् । तप्त-
रहसम् ।

इवासम् ।’ कृष्टिचर clears the point thus “गौत्रेण तस्याक्षौव नवान पद्मदि । क्षोर्वमिदम् ।
मातावने चदसु पुंलिङ्गः” ।

८२ । प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ।

प्रतिपूर्वात् सप्तम्यर्थवृत्तेरुरसोऽच् स्यात् । उरसि च्चताः प्रत्युरसं च्चताः ।
“न्यपतन् प्रत्युरसं प्रियाः प्रियाणाम्” । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।

८३ । अनुगवमायामे ।

इदमत्र निपात्यते । अनुगवं रथः । यस्य चायाम् (२।१।१६) इति समासः ।

८४ । द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ।

द्विस्तावा त्रिस्तावा स्याद् वेदिश्चेत् । अन्यत्र द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः ।

८५ । उपसर्गाद्ध्वनः ।

प्रादेरध्वनोऽच् स्यात् । प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः । निरध्वः ।

८६ । तत्पुरुषस्याङ्गुलिः संख्याव्ययादेः ।

संख्याव्ययादेरङ्गुलिशब्दादच् स्यात् । हे अङ्गुली प्रमाणमस्येति तद्वितायं समासः (२।१।५१) । प्रमाणे लो द्विगोरिति (५।२।३७ वा) मात्रचो लुक् । द्वाङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलम् । अव्ययादेः । निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् । अत्यङ्गुलम् । तत्पुरुषस्य किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः । तत्पुरुषे विधिरा इन्द्रात् (५।४।१०६) ।

८७ । अहःसर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।

संख्याव्ययाभ्यामहरादिभ्यश्च रात्रेरच् स्यात् । पञ्चानां रात्रीणां समाहारः पञ्चरात्रम् । त्रिरात्रम् । द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः । नीरात्रः । अहर्ग्रहणं इन्द्रार्थम् । अहोरात्रः । सर्वरात्रः । संख्यातरात्रः । “पुण्यारात्रः प्रियागमे” । एते कर्मधारयाः । एकदेशात्—पूर्वं रात्रेः पूर्वरात्रः । अपररात्रः । अर्धरात्रः ।

८८ । अङ्गोऽङ्ग एतेभ्यः ।

एतेभ्य इति । संख्याव्ययाहरादिभ्यः । अहःशब्दाङ्गदेशः स्यात्

समासान्ते परे । टचि—द्वयोरङ्गोर्भवो द्वयङ्गः । तयङ्गः । कालाट् ठञो
(४।१।१) द्विगोलुङ्गनपत्ये (४।१।८८) इति लुक् । अत्यङ्गः । निरङ्गः । प्रादि-
समासः । सर्वाङ्गः । संख्याताङ्गः । कर्मधारयौ । पूर्वाङ्गः । अपराङ्गः ।
पूर्वापरिति (२।२।१) समासः । सर्वत्र टच् ।

८६ । न संख्यादेः समाहारे ।

संख्यादेरङ्गः समाहृतावकादेशो न स्यात् । हे अहनी समाहृते द्वयङ्गः ।
त्रयङ्गः । सप्तयङ्गः । दशयङ्गः ।

९० । उत्तमैकाभ्याञ्च ।

आभ्यामङ्गोऽङ्गादेशो नास्ति । अहरादेरन्वयमुत्तमं पुण्यशब्द इत्यर्थः ।
पुण्याहम् । एकाहः ।

९१ । राजाहःसखिभ्यष्टच् ।

एष्यस्तत्पुरुषे टच् स्यात् । महाराजः । देवराजः । द्वयङ्गः । उत्तमाहः ।
राजसखः । “भवन्ति गोमायुसखा न दन्तिनः ।” लिङ्गविशिष्टाग्रहणान्
महाराज्ञी ।

९२ । गौरतद्धितलुकि ।

गोष्टच् स्यात् । पुङ्गवः । उत्तमगवः । पञ्चगवी (५०) । स्त्रीगवी ।
राजगवी । पञ्चगवधनम् । दशगवधनम् । अतद्धितलुकि किम् ? पञ्चगुः
पटः । क्रीतार्थे (४।१।३७) ठकोऽध्यर्हेति (५।१।२८) लुक् ।

९३ । अयाखत्रायामुरसः ।

श्रेष्ठाख्यायामुरसष्टच् स्यात् । हस्त्युरसम् । अश्वोरसम् । तत्प्रधानम् ।

९४ । अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः ।

एषां टच् स्यात् । जाती—उपानमम् । अमृताश्मः । कालायसम् ।
मगदुकसरसम् । संज्ञायाम्—महानसम् । पिण्डाश्मः । लोहितायसम् ।
कालसरसम् ।

६५ । ग्रामकौटाभ्याञ्च तच्णः ।

आभ्यां तच्णष्टच् स्यात् । ग्रामतच्चः । कौटतच्चः ।

६६ । अतिः शुनः ।

टच् स्यात् । श्वानमतिक्रान्तोऽतिश्वः सेवकः । अतिश्वी मृगी ।

६७ । उपमानादप्राणिषु ।

उपमानाच्छुन ष्टच् स्यात् । फलकः श्वेव फलकश्वः । अप्राणिषु किम् ? वानरः श्वेव वानरश्वा । व्याघ्रादित्वात् (२।१।५६) समासः ।

६८ । उत्तरमृगपूर्वाच्च सकथ्यः ।

एभ्यः सकथ्य ष्टच् स्यात् । उत्तरसकथम् । मृगसकथम् । पूर्वसकथम् । चकारादुपमानाच्च । फलकसकथम् ।

६९ । नावो द्विगोः ।

नावन्ताद् द्विगो ष्टच् स्यात् । द्विनावम् । पञ्चनावम् । दशनावप्रियः । अतद्धितलुकोत्येव । क्रीतार्थे ठञो लुक् । पञ्चनौर्गजः ।

१०० । अर्द्धाच्च ।

अर्धानावस्तत्पुरुषे टच् स्यात् । नावोऽर्द्धमर्धनावम् । अर्धनावीति तु न । लिङ्गस्य लोकाश्रयत्वात् परवलिङ्गताभावः ।

१०१ । खार्याः प्राचाम् ।

द्विगोरित्येव । खार्याष्टच् स्यात् प्राचां मतेन । अर्द्धाच्च । द्विखारम् । अर्द्धखारम् । अन्येषां द्विखारि । अर्द्धखारी ।

१०२ । द्वितिभ्यामञ्जलेः ।

आभ्यामञ्जलेष्टच् स्यात् । द्वयोरञ्जल्योः समाहारो द्व्यञ्जलम् । त्र्यञ्जलं वारि । द्विगोरित्येव । द्वयोरञ्जलिर्द्व्यञ्जलिः ।

१०३ । अन्नसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ।

छन्दः सूचम् ।

१०४ । ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ।

जनपदे भवो जानपदः । तदेकदेशस्तन्नान्नि । ब्रह्मणष्टच् स्यात् ।
मुराष्ट्रब्रह्मः । काशिराष्ट्रः । अन्यत्र देवब्रह्मा नारदः ।

१०५ । कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ।

आभ्यां ब्रह्मणष्टज् वा स्यात् । कुब्रह्मः कुब्रह्मा वा । “परिषद्वलान् महा-
ब्रह्मैः” । उक्ताः समासान्तास्तत्पुत्रेषु ।

१०६ । इन्द्राक्षुदषहान्तात् समाहारे ।

चवर्गदषहान्ताद् इन्द्राद् टच् स्यात् । वाक्त्वचम् । उपाध्याय-शब्द
प्राच्छम् । श्रीस्रजम् । दान्तात्—सम्पद्विपदम् । षान्ताद्—वाक्त्वेषम् ।
पीषप्रावपम् । हान्ताच्—कृत्रोपानहम् । पिकमधुलिहम् । समाहारे किम् ?
प्रावट्शरदौ । इन्द्रात् किम् ? पञ्चानां वाचां ममाहारः पञ्चवाक् ।

१०७ । अव्ययीभावे शरत्पभृतिभ्यः ।

अभ्योऽत्र टच् स्यात् । उपशरदम् । “अथोपशरदेऽपश्यत्” । एवं दिग्
विपाश् दिव् दृश् चतुर ।

(१) जराया जरसश्च । उपजरसम् ।

(२) प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः । प्रत्यक्षम् । परोक्षमिति निपातनात्
समामः । उत्त्वश्च । समक्षम् । अन्वक्षम् । अव्ययीभावे विधानमा बहुव्रीहेः ।

१०८ । अनस्य ।

१०९ । नपुंसकादन्यतरस्याम् ।

अन्नन्ताद् टच् स्यात् । उपराजम् । प्रतिराजम् । उपदशम् । अध्यात्मम् ।
प्रत्यात्मम् । नपुंसकाद्वा । उपचर्ममुपचर्म वा । उपभक्षमुपभक्ष वा । प्रत्यङ्गः
प्रत्यङ्गं वा । यथार्थेऽव्ययीभावः ।

११० । नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ।

आभ्यष्टज् वा स्यात् । उपनदमुपनदि वा । उपपौर्णमामसुपपौर्णमासि वा ।
“उपपौर्णमासि समये शशिनं ददर्श ।” उचाग्रहायणमुपाग्रहायणि वा ।

१११ । भयः ।

भयन्ताद् टञ् वा स्यात् । प्रतिसमिधम् प्रतिसमिद् वा । उपट्टषदम् ।
उपट्टषद् वा ।

११२ । गिरेश्च सेनकस्य ।

सेनकस्य मतेन गिरेष्टञ् वा स्यात् । “अनुगिरमृतुभिर्विंतायमानम्” ।
अनुगिरि वा । उपगिरम् । उपगिरि वा । उक्तोऽव्ययीभावे समासान्तः ।

११३ । बहुव्रीहौ सकथ्यच्छाः स्वाङ्गात् षच् ।

बहुव्रीहौ स्वाङ्गवाचिभ्यां सकथ्यन्तिभ्यां षच् स्यात् । दीर्घसक्यः । पित्सवान्
डीष् । दीर्घसक्यी । सहस्राक्षः । विद्यालाक्षः । आयताक्षी । स्वाङ्गात्
किम् ? दीर्घसक्यि शकटम् । बहुव्रीहौ विधानमापादम् ।

११४ । अङ्गुलेर्दासिणि ।

अङ्गुलेः षच् स्याद् दार्वथे । इङ्गुलं दासि । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलि-
तुल्यावयवयुक्तं धान्याद्युक्षेपणकाष्ठमिदमुच्यते ।

११५ । द्वित्रिभ्यां ष मूर्धः ।

आभ्यां मूर्धः षः स्यात् । द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिभ्यां किम् ?
“बहुमूर्धां द्विमूर्धाञ्च त्रिमूर्धाञ्चाहतां सृधे ।”

११६ । अप् पूरणीप्रमाख्योः ।

पूरणप्रत्ययान्तात् स्त्रीलिङ्गात् प्रमाणीशब्दाच्चाप् स्याद् बहुव्रीहौ । कल्याणी
पञ्चमी यासां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । भार्याप्रमाणाः कुटुम्बिनः ।

(क) नेतुर्नक्षत्रपूर्वादुपसंख्यानम् । सृगो नेता यासां रात्रीणां ता
सृग्नेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः ।

११७ । अन्तर्बहिर्भ्याञ्च लोमः ।

आभ्यां लोमोऽप् स्यात् । अन्तर्लोमः प्रावारः । बहिर्लोमः कम्बलः ।

११८ । अञ् नासिकायाः संज्ञायां नसञ्चास्थूलात् ।

नासिकाया अच् स्यात् । दसञ्चादेशं कुर्यात् । दृणसः । गोनसः ।

अस्थूलात् किम् ? स्थूलनासिको वराहः । संज्ञायां किम् ? तुङ्गनासिकः ।

(क) खरखुराभ्यां च नस् वक्तव्यः । खरणाः । खुरणाः । अच्प्रत्ययोऽपीष्यते । खरणसः । खुरणसः ।

११६ । उपसर्गाच्च ।

प्रादेर्नासिकाया अच् स्यात् । नसादेशश्च । “उत्रसं दधती वक्तम् ।” “विनसा हतवान्भवा ।” अनुनासिकशब्दस्य निपातनात् ।

(क) वे र्गो वक्तव्यः । विग्रः । एतत्तु नैगममिति स्मृतिः ।

१२० । सुप्रातसुप्रवसुदिवशारिकुचचतुरश्रैणोपदाजपद-
प्रोष्ठपदाः ।

एतेऽष्टावजन्ता निपात्यन्ते । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । सुदिवः । “सुदिवेवारविन्दिनी ।” शारेरिवास्य कुचिः शारिकुचः । चतस्रोऽश्रयोऽस्य चतुरश्रः । एष्या इव पादावख्येणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठपदः ।

१२१ । नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थोरन्यतरस्याम् ।

एभ्यो हलिसक्थिभ्यामञ् वा स्यात् । अविद्यमानो हलिरस्य अहलः । अहलिर्वा । असक्थः । असक्थिर्वा । एवं सुहलः । सहलिर्वा । दुर्हलः । दुर्हलिर्वा । सुसक्थः सुसक्थिर्वा ।

१२२ । नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।

नजादिभ्यः प्रजामेधयो रसिच् स्यात् । अप्रजाः । दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । “हन्त दुर्मंधसो हताः ।” नित्यग्रहणादल्पमेधस इति जयादित्यः ।

१२३ । बहुप्रजाश्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

१२४ । धर्मादनिच् केवलात् ।

समासात्तो धर्मादनिच् स्यात् । प्रियधर्मा । कल्याणधर्मा । साक्षात्कृतो धर्मो यैस्ते साक्षात्कृतधर्माणो मुनय इति भाष्यप्रयोगः । केवलात् किम् ?

पदान्तरेण समस्ताद्धर्मान् मा भूत् । कुलस्य धर्मः कुलधर्मः । क्ततः कुलधर्मो-
ऽनेनेति क्ततकुलधर्मः । दर्शितस्वधर्मः । यदातु त्रिपदो बहुव्रीहिः परमः
स्त्री धर्मोऽस्य तदा केवल एव धर्मशब्द इति परमस्वधर्मेत्येव भवति । यथातु
जयादित्य स्वधा नैतत् ।

१२५ । जम्भा सुहरितवृणसोमेभ्यः ।

खादिभ्यो जम्भशब्दस्यानिजन्तो जम्भा स्यात् । सुजम्भा । हरितजम्भा ।
वृणजम्भा । सोमजम्भा । जम्भो भोजनम् । दन्तभेदश्च ।

१२६ । दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ।

लुब्धयोगश्चेदयमत्र निपात्यते । व्याधत्रणितदक्षिणाङ्गो दक्षिणेर्मा
कुरङ्गः । लुब्धयोगे किम् ? दक्षिणेर्मम् ।

१२७ । डूच् कर्मव्यतीहारे ।

कर्मव्यतीहारे बहुव्रीह्याविच् स्यात् । दण्डादण्डि । केशाकेशि । बाहू-
बाह्वि । नखानखि । सुसलामुसलि । “जल्प्याजल्पि प्रवादिनाम् ।”

१२८ । द्विदण्डादिभ्यश्च ।

प्रथमार्थे पञ्चमी । द्विदण्डादय इजन्ता निपात्यन्ते । द्वौ दण्डावस्मिन्
द्विदण्डि प्रहरणम् । द्विमुसलि । उभयाञ्जलि । उभयाहस्ति । ‘प्रहस्तेनोभया-
हस्ति निष्पिष्टरथसारथीन्’ । एकपदि । उभयपदि । उभयादन्ति । गणपाठात्
तत्पुरुषेऽपि । निक्कुच्यकर्णि धावति । प्रोह्यपादि । मयूरव्यंसकादिः ।

१२९ । प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः ।

आभ्यां जानुनोर्जुरादेशः स्यात् । प्रजुः । संजुः ।

१३० । जर्ह्विद् विभाषा ।

जर्ह्विज् जानुनोर्जुर्वा स्यात् । जर्ह्विजुः । जर्ह्विजानुर्वा ।

१३१ । जधसोऽनङ् ।

जधसन्तस्य बहुव्रीहिरनङादिश्यते । कुण्डोष्ठी । घटोष्ठी । स्त्रिया-
मेवाभिधानान् महोधाः पर्जन्यः । “गवां गणाः प्रसूतपीवरोधसः” ।

१३२ । धनुषश्च ।

अनडादिश्यते । शार्ङ्गधन्वा । गाण्डीवधन्वा । गृहीतधन्वा । धृतधनुषं
पुष्यायुधमिति चिन्त्यम् । अथवा समासान्तविधिरनित्यः ।

१३३ । वा संज्ञायाम् ।

पुष्यधन्वा पुष्यधनुर्वा ।

१३४ । जायाया निङ् ।

जायान्तस्य निङादिश्यते । वलि यलोपः (६।१।६६) । युवतिर्जायास्य
युवजानिः । प्रियजानिः । कमलाजानिः ।

१३५ । गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।

उदादेर्गन्धस्येत् स्यात् । उदगतो गन्धोऽस्योद्गन्धिः । पूतिगन्धिः ।
सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । समवेत एवाभिधानान्नेह । सुगन्ध आपणिकः ।

१३६ । अल्पाख्यायाम् ।

गन्धस्येत् स्यात् । अल्पः सूपोऽस्यां सूपगन्धिः स्थाली । दधिगन्धि
भोजनम् । प्रेमर्गन्धि वचनम् ।

१३७ । उपमानाच्च ।

गन्धस्येत् स्यात् । पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धिः । कुमुदगन्धिः ।

१३८ । पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ।

उपमानात् पादस्य समासान्तो लोपः स्यात् । व्याघ्रथात् । सिंहपात् ।
अहस्त्यादिभ्यः किम् ? हस्तिपादः । श्वीपादः । ग(क)ण्डोलपादः ।

१३९ । कुम्भपदीषु च ।

कुम्भपद्यादयः स्त्रियां कृतलोपाङ्गीवन्ता निपात्यन्ते । कुम्भपदी ।
शतपदी । एकोऽभिन्नः सर्वेषां पादोऽत्रेति एकपदी मार्गः । गोधापदी ।
पादोऽन्यतरस्यामिति (४।१।८) ङीप् । पादः पत् (६।४।१३०) ।

१४० । संख्यासुपूर्वस्य ।

एतत्पूर्वस्य पादस्य लोपः स्यात् । द्विपात् । “सुपाद् द्विरदनासीरुः” ।

१४१ । वयसि दन्तस्य दट् ।

संख्यासुपूर्वस्य दन्तस्य दत्तादेशः स्यात् । द्विदन् वस्तः । षोडशदन् वयस्यः । षोडश गौः । सुदन् कुमारः । सुदती तरुणी । वयसि किम् ? द्विदन्तो गजः ।

१४२ । छन्दसि च ।

छन्दः सूत्रम् ।

१४३ । स्त्रियां संज्ञायाम् ।

स्त्रियां नाम्नि दन्तस्य दट् स्यात् । सुदती । फालदती काचित् ।

१४४ । विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ।

आभ्यां दन्तस्य दट् स्याद्वा । श्यावदन् । श्यावदन्तो वा । अरोकदन् । अरोकदन्तो वा । अरोकोऽदीप्तिः ।

१४५ । अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ।

एभ्यो दन्तस्य दट् स्याद्वा । अग्रान्तात् कुन्दकुट्मलाग्रदन् कुन्दकुट्मलाग्रदन्तो वा । एवं शुद्धदन् । शुद्धदन्तो वा विप्रः । चकारादहिमूषिकगर्भ-शिखरेभ्यश्चेति जयादित्यः । अहिदन्तः । अहिदन् वा । शिखरदती (51) ।

१४६ । ककुदस्यावस्थायां लोपः ।

अवस्थायां ककुदस्यान्तस्य लोपः स्यात् । अजातककुद् वत्सः । स्थूल-ककुत् तरुणः । अवस्थायां किम् ? श्वेतककुदो वृषः ।

१४७ । विककुत् पर्वते ।

अयमत्र निपात्यते ।

१४८ । उद्विभ्यां काकुदस्य ।

आभ्यां काकुदस्यान्त्यलोपः स्यात् । उद्वगतं काकुदमस्य उत्काकुत् । विककाकुत् ।

(51) पक्षदाडिमवीजाभं माषिकं शिखरं विद्वरिति मृष्टिधरघृतम् । तन्वी श्यामा शिखरिदशना पक्षविम्बाधरीष्टौल्यत्र तु शिखरिणः कौटिमन् इति मल्लिनाथः ।

१४६ । पूर्णाद्विभाषा ।

पूर्णात् काकुदस्यान्धलोपः स्याद् वा । पूर्णं काकुदमस्य पूर्णकाकुत् ।
पूर्णकाकुदो वा ।

१५० । सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ।

अनयोरितो निपात्येते । सुहृन्मित्रम् । दुर्हृच्छत्रुः । मित्रामित्रयोः
किम् ? सुहृदयः साधुः । दुर्हृदयश्चौरः ।

१५१ । उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।

उरःप्रभृत्यन्ताद् बहुव्रीहेः कप् स्यात् । व्यूढमुरो यस्य व्यूढोरस्कः ।
प्रियसर्पिष्कः । प्रिययशस्कः ।

(1) अर्थान्नजः । अनर्थकः ।

इह गणे लक्ष्मीरनङ्गान् पयो नौः पुमानिति प्रथमैकवचनान्ताः
पठ्यन्ते । तेन द्विवचनबहुवचनान्ताच्छेषाद् विभाषेति (५१४।१५४) कप् ।
बहुलक्ष्मीर्बहुलक्ष्मीकी वा । द्विपुमान् द्विपुंस्को वेति जयादित्यः । ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदन्तविधिनिषेधान्नेह । “स्रवङ्गनखकोटिभिः क्षतदृढोरसो
राक्षसा” इति ।

१५२ । इनः स्त्रियाम् ।

इवन्तात् स्त्रियां कप् स्यात् । बहुदण्डिका शाला । बहुवाग्मिका
सभा ।

१५३ । नद्यृतश्च ।

नद्यन्ताद्दन्ताच्च कप् स्यात् । बहुस्त्रीको नृपः । बहुकुमारीको देशः ।
बहुधीबन्धूकः । बहुवीरबन्धूकः । बहुब्रह्मबन्धूकः । बहुदाटकः । बहुमाटकः ।
क्षत्रयाः कबयं नेष्यते । स्त्रीति स्त्राधिकारविहितस्य ग्रहणात् । तेन शेषाद्
विभाषेति कप् (५१४।१५४) बहुतन्त्री बहुतन्त्रीकः । सुवधूः सुवधूक इत्यादि ।

१५४ । शेषाद्विभाषा ।

यस्माद् बहुव्रीहेः समासान्तो न विहितमृततः कच् वा स्यात् । बहु-
खडाकः । बहुखडकः । बहुखड्गे वा । बहुदण्डिके राजा बहुदण्डिको वा । शेषात्

किम् ? प्रियपथः । प्रियधुरः । इहोडुत (४।१।६६) इति दीर्घविधानसामर्थ्याद्
व्यवस्थितविभाषया वा न कप् । तेन नित्यम् ब्रह्मबन्धूः ।

१५५ । न संज्ञायाम् ।

नाम्नि बहुव्रीहेर्न कप् स्यात् । विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः । विश्वयशाः
कश्चित् ।

१५६ । ईयसश्च ।

ईयसन्तान्नास्ति कप् । बहुश्रेयान् । शिषादिति (५।४।१५४) प्राप्ते ।
लिङ्गविशिष्ट । (प, ७२) ग्रहणात् । बहुश्रेयसी । बहुश्रेयसी । नच्युतश्चेति ।
(५।४।१५३) प्राप्तः ।

१५७ । वन्दिते भ्रातुः ।

सुत्यर्याद् भ्रातुर्न कप् स्यात् । सुभ्राता लक्ष्मणः । प्रशस्तभ्राता ।
वन्दिते किम् ? चौरभ्रातृकः । पापभ्रातृकः ।

१५८ । ऋतश्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रम् ।

१५९ । नाड्डीतन्त्रीः स्वाङ्गे ।

नाड्डीतन्त्रीर्न कप् । बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्री शीवा । स्वाङ्गे किम् ।
बहुतन्त्रीका वीणा ।

१६० । निष्पुवाणिश्च ।

निपात्यते । निर्गता प्रवाणी यस्मात् स निष्पुवाणि रपनीतशलाको
नवकर्षटः । पूर्णः प्रत्ययाधिकारः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ५।४ ॥

समाप्तः शतपादोऽध्यायश्च ।

अथ

भाषावृत्तिः ।

षष्ठोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । एकाचो हे प्रथमस्य ।

प्रथमस्यैकाचो हे भवत इत्यधिक्रियते प्राक् संप्रसारणात् (६।१।१३) ।
वच्यति लिटि धातोरिति (६।१।८) । पपाच । जजागार ।

२ । अजादेर्द्वितीयस्य ।

अजादेर्धातोर्द्वितीयस्यैकाचो हे भवत इत्यधिक्रियते । वच्यति सन्त्यङो
रिति (५।१।९) । अटिटिषति । प्रतीषिषति ।

३ । न न्द्राः संयोगादयः ।

अजादीनां धातूनां संयोगादिभूता नदरा न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिषति ।
अड्डिडिषति । अर्चिचिषति ।

(क) वकारस्याप्ययं निषेधः । उब्जिजिषति ।

(ख) यकारपरस्य रेफस्य न प्रतिषेधः । अरार्थ्यंते । अर्त्तर्त्थिङि चेति
(७।४।३०) गुणः ।

(ग) ईष्ठतेस्तृतीयस्य । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य हे भवतः । तृतीयस्यैकाच
इत्येके । ईर्षिषिषति ।

(घ) व्यञ्जनस्येत्यपरे । ईर्ष्यिषति । ईर्ष्यां यिः सन् वा द्विरिति
चान्द्रं सूत्रम् ।

(ङ) कण्ठादीनाञ्च । तृतीयस्यैकाचो हे भवतः । कण्ठूयिषति ।
असूयिषति ।

(च) वा नामधातूनाम् । 'तृतीयस्यैकाचो हे स्याताम् । अश्वीयिषति ।
अश्विञ्जीयिषति वा ।

(छ) यथेष्टमपरे नामधातूनाम् । पुपुत्रीयिषति । पुतित्रीयिषति ।
पुत्रीयिषति वा । पुपुतित्रीयिषतितीत्यनार्धम् ।

४ । पूर्वीभ्यासः ।

द्विरुक्तस्य पूर्वाभ्याससंज्ञः स्यात् । दिक्षति । धिक्खति । ज्ञीप्सति ।
ईर्त्सति । धिप्सति । धिप्सुः । अत्र लोपोभ्यासस्ये-(७।४।५८) ल्यभ्यास-
कार्यम् ।

५ । उभे अभ्यस्तम् ।

उभे द्विरुक्ते अभ्यस्तसंज्ञे स्याताम् । अदभ्यस्तात् (७।१।४) । ददति ।
बिभ्यति । नाभ्यस्ताच्छतु (७।१।७८) रिति नुम्निषेधः । ददत् । बिभ्यत् ।
उभे किम् ? ईप्सति । ऐप्सन् ।

६ । जक्षित्यादयः षट् ।

जक्षिर्धातुः । तदादयश्चान्ये षड्भ्यस्तसंज्ञकाः स्युः । जक्षति । जाग्रति ।
दरिद्रति । चकासति । शासति । दीधीवेव्यौ छान्दसी ।

जक्षिजागृदरिद्राणां चकासेः शासोरेव च ।

दीधीवेव्योश्च सप्तानां जक्षित्यादावुपग्रहः ॥२॥

७ । तुजादौनां दीर्घाभ्यासस्य ।

छान्दसम् ।

८ । लिटि धातोरनभ्यासस्य ।

लिटि परतो धातोरुक्तद्विरुक्तेर्हे स्याताम् । पपाच । जजागार । इयेष ।
उवोष । प्रोर्णुनाव । इयाय । अनभ्यासस्येति किम् ? पिपक्षतुः । पिपक्षुः ।

९ । सन्यडोः ।

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च धातोर्हे स्याताम् । पिपक्षति । यियक्षति ।
समीचिचिषते । इण् प्रतीषिषति । यङ् । पापच्यते । अटाच्यते ।

१० । झौ ।

झौ हे स्याताम् । जुहोति । विभेति । इयर्त्ति । ददाति ।

११ । चङि ।

हे स्याताम् । अपीपचत् । अममालत् । पाचेञ्चङि षिलोपः (६।४।५१) ।
उपधाङ्गत्वम् (७।४।१) । द्विरुक्तिरिति क्रमः ।

१२ । दाश्वान्साह्वान्मीढ्वाञ्च ।

हान्दसम् ।

(क) क्वादीनां के हे । अर्थे कः । चक्रम् । चिक्लिदम् ।

(ख) वा चरिचलिपतिवदीनां द्वित्वमथाक्चाभ्यासस्य । एषां पचाद्यचि
द्विरुक्तिर्वा स्यात् । वा अभ्यासस्याक्चागमः । तेन च हनादिशेषो (७।४।६०)
बाध्यते । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । पत्ते चरः । चलः ।
पतः । वदः । इत्येवार्थः ।

(ग) हन्तेर्घत्वञ्च । हन्तेरचि हे स्यातां घनादेशोऽभ्यासस्याक्चागमः ।
घनाघनः । हन्तेत्यर्थः । उक्तं द्विर्वचनम् ।

१३ । ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्न्यो स्तत्पुरुषे ।

पुत्रपत्न्यो रुत्तरपदयोः ष्यङः संप्रसारणं स्यात् । कारीषगन्धीपुत्रः ।
कारीषगन्धीपतिः । जातुकर्णीपतिः । ताम्रकर्णीपतिः । तत्पुरुषे किम् ?
कारीषगन्ध्यापति ग्रामः ।

१४ । बभ्रुनि बहुव्रीहौ ।

बभ्रुवुत्तरपदे बहुव्रीहौ ष्यङः संप्रसारणं स्यात् । कारीषगन्ध्या
बभ्रुरस्य कारीषगन्धीबभ्रुः । कौमुदगन्धीबभ्रुः । बभ्रुनीति क्लीबनिर्देशो
रूपापेक्षः ।

(क) मातृच्मातृकमातृषु । ष्यङः संप्रसारणं विभाषा बहुव्रीहौ ।
कारीषगन्ध्यामातः कारीषगन्धीमातः वा । कालेन्यामातृकः कालेनी-
मातृकः वा । (१) वाराह्यामाता वाराहीमाता वा । वचनसामर्थ्यान् । मातृ-
मातृजादेशः । समासान्ताभावञ्च ।

(१) कथानामिन ईश्वरः कलिनघन्द्रः । तथापत्य (७।१।२२) मित्यत इज् (४।१।२५) । स्त्रियां ष्यङ्
(४।१।७८) । कालेन्या ।

१५ । वचिस्वपियजादौनां किति ।

एषां किति संप्रसारणं स्यात् । वचे व्रूञश्च । उक्तम् । उक्तवान् । उच्यते । असंयोगाद् कित् (१।२।५) । जचतुरुचुः । जचे । जिस्वप् । सुप्यते । सुप्तम् । यजादयो नव ।

यजो वपो वङ्घ्रैव वेज्व्येञौ ह्वयतिस्तथा ।

वद्वसौ ख्वयति श्वैव यजादयो नव स्मृताः ॥ १ ॥

इष्टम् । उप्तम् । जडम् । संवीतम् । निरुतम् । आहृतम् । उदितम् । उषितम् । उच्छूनम् । कथं सम्बदितम् ? वद स्वैर्ये ।

१६ । ग्रह्ज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृञ्जतीनां ङिति च ।

एषां ङिति किति च संप्रसारणं स्यात् । गृह्णाति । गृह्णते । जिनाति । जीयते । लिङ्गान्यतरस्यामिति (२।४।४०) वेजो वयिः । जयंतुः । जयुः । विध्यति । विह्वम् । वश उष्टः । उशन्ति । उशितवान् । उशितः । व्यच विचितम् । विचति । वृश्चति । वृश्चणम् । पृच्छति । पृष्टम् । प्रश्नसु निपातनात् । भृञ्जति । वरीभृञ्जते । भृष्टम् ।

१७ । लिङ्गभ्यासस्योभयेषाम् ।

लिटि वच्चादीनां ग्रह्यादीनाञ्चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । उवाच । उवचिथ । इयाज । इयजिथ । ग्रह्पृच्छतिभृञ्जतीनामुरस्व-(७।४।६६) रपरस्व-(१।१।५१) हलादिशेषै (७।४।६०) र्न् विशेषः । जग्राह । पप्रच्छ । वभ्रञ्ज । जिञ्चो । जिञ्चिथ । हलादिशेषादिद मिष्टम् । विव्याच । विव्याध ।

१८ । स्वापेश्चङि ।

स्वापेश्चङि सम्प्रसारणं स्यात् । असृषुपत् । असृषुपताम् । असृषुपन् ।

१९ । स्वपिस्यमिव्येञां यङि ।

एषां यङि संप्रसारणं स्यात् । सोऽव्यते । सेसिम्यते । व्येजः वेधीयते । यङि ित् ? स्वप्नञ् ।

२० । न वशः ।

वशो यञ्ङि-संप्रसारणं न स्यात् । वावश्यते ।

२१ । चायःकौ ।

चायते र्यञ्ङि कौः स्यात् । चेकीयते । दीर्घग्रहणं यङ्लुगर्थम् । चेकीतः ।

२२ । स्फायः स्फौ निष्ठायाम् ।

स्फायतेर्निष्ठायां स्फौः स्यात् । स्फौतः स्फौतवान् । निष्ठायां विधानं यावञ्ङिड्यङोच्चेति (६।१।२६) । निष्ठायां किम् ? स्फातिः ।

२३ । स्तयः प्रपूर्वस्य ।

प्रपूर्वस्य स्तयायतेः संप्रसारणं स्यात् । प्रस्तीतः प्रस्तीतवान् । प्रस्तीमः प्रस्तीमवान् । प्रपूर्वस्य किम् ? संस्त्यानः । संस्त्यानवान् । पूर्वग्रहणं किम् । इहापि यथा स्यात् । प्रसंस्तीतः । प्रसंस्तीतवान् ।

२४ । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ।

अनयो रर्थयोः श्यैङः संप्रसारणं स्यात् । द्रवस्य मूर्त्तिः काठिन्यम् । शीनं घृतम् । शीना वसा । स्पर्शे । शीतं वर्त्तते । तद्योगाच्छीतो वायुः ।

२५ । प्रतिश्व ।

प्रतिः श्यैङस्तत् स्यात् । प्रतिशीनो विप्रः । प्रतिशीनवान् ।

२६ । विभाषाभ्यवपूर्वस्य ।

अभ्यवपूर्वस्य श्यैङस्तदा स्यात् । अभिशीनम् । अभिश्यानम् । अवशीन-मवश्यानम् । अभ्यवपूर्वस्येति पूर्वग्रहणं किम् ? अभिसंशीनम् । अभि-संश्यानम् ।

२७ । शृतं पाक्षे ।

आतेः केवलस्य ष्यन्तस्य च पाक्षे श्रुभावो निपात्यते । शृतं क्षीरम् । शृतं हविः । पक्षं पाचितं वा । क्षीरहविषोरैवाभिधानात्सेह । आणा अपिता यवागूः ।

२८ । प्यायः पी ।

प्यायतेर्निष्ठायां पीः स्यात् । पीनं सुखम् । पीनो बाहुः । सोपसर्गस्या-
नभिधानान्नेह । प्रप्यानः ।

(क) आङ्पूर्वस्यान्भूवसोः । आङि प्यायतेः पीः स्यात् । आपीनोऽन्भुः ।
आपीनमूधः । अन्भूवसोः किम् ? “आप्यानस्तन्भकण्ठांशम्” । उक्तं
निष्ठायाम् ।

२९ । लिङ् यङोश्च ।

लिङि यङि च प्यायः पीः स्यात् । आपिष्ये । आपिष्याते । आपिष्यिरे ।
यङि । आपिषीयते ।

३० । विभाषा श्वेः ।

श्वयतेर्लिङि यङि च संप्रसारणं वा स्यात् । शुश्राव शिश्रायः । शुश्रुवतुः ।
शिश्रियतुः । धातोरसम्प्रसारणे लित्यभ्यासस्येत्यपि (६।१।१७) नेष्यते । यङि ।
शोश्रूयते । शिश्रूयते । शिश्रूयमानः ।

३१ । शौ च संश्रुडोः ।

संश्रुड्परि शौ श्वेः सम्प्रसारणं वा स्यात् । शुश्रावयिषति शिश्राययिषति ।
चङि । अशूश्रवत् । अशिश्रयत् । इह कृते संप्रसारणे वृद्धावादेशौ ।

३२ । ह्वः संप्रसारणम् ।

ह्वयतेः संश्रुड्परि शौ नित्यं संप्रसारणं स्यात् । जुह्वावयिषति ।
अजूहवत् ।

३३ । अभ्यस्तस्य च ।

अभ्यस्तनिमित्तस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणं स्यात् । ततो द्विरुक्तिः । जुह्वाव ।
जोह्वयते । जुह्वषति । “समरायैव समाजुह्वषमाणः ।”

इह च्छन्दः सूत्रत्रयम् । (२)

(२) तत्र—(३४) बङ्गलं कन्दसि । ३५ । चायुः कौ । ३६ । अपसृषेथामान्तरावृद्धिश्चुषेतिव्याजयाताः-
त्रितमावीराशीर्षाः ।

३७ । न संप्रसारणे संप्रसारणम् ।

संप्रसारणे परे पुनस्तन्नास्ति । विद्धम् । विचितम् । यूना यूने ।
समानाङ्गस्येति वक्तव्यम् । इह मा भुत् । उपेयुषेति । अत्र विभक्तौ वस्वन्त-
मङ्गम् । कसौ वसिति ।

३८ । लिटि वयो यः ।

लिटि वयो यकारस्य संप्रसारणं नास्ति । जयतुः । जयुः ।

३९ । वञ्चास्यान्यतरस्यां किति ।

वयो यकारस्य लिटि किति वकारो वा स्यात् । जवतुः । जयतुः वा ।
जवुः । जयुः वा । “खमूयुर्वसुधामूवुः ।” किति किम् ? उवाय । उवयिथ ।

४० । वैजः ।

वैजो लिटि किति यजादित्वादकिति च लिट्यभ्यासस्येति (६११।३७) प्राप्तं
संप्रसारणं नास्ति । ववौ । ववतुः । ववुः ।

४१ । ल्यपि च ।

वैजो ल्यपि तन्नास्ति । प्रवाय । प्रतिवाय ।

४२ । ज्यञ्च ।

ज्यो ल्यपि तन्नास्ति । प्रज्याय ।

४३ । व्यञ्च ।

४४ । विभाषा परेः ।

व्येजो ल्यपि तन्नास्ति । प्रज्याय । परे र्वा । परिवीय । परिव्याय । उक्तं
संप्रसारणम् ।

४५ । आदिच उपदेशेऽशिति ।

एजन्तस्य धातोरुपदेशे आत्वं स्यात् अशिति न शिदादौ । (३) ग्ले ग्लानः ।
ग्लान्तुम् । सुग्लः । जग्ले । जग्लौ । ग्लान्ता । सुग्लानम् । मग्लौ मग्ले । सुग्लः ।
अशिति किम् ? ग्लायति । धातोरित्येव । गोभ्याम् । उपदेशे किम् ? चेता ।

(३) एजन्तोपदेशस्य धातो राकारः स्यादिति कश्चित् श्रुतान्तरम् ।

४६ । न व्यो लिटि ।

व्यो लिट्यात्त्वं नास्ति । संविख्याय । संविष्ययिथ । परिविख्याय । किति
तु संप्रसारणे परपूर्वाभ्यां नास्ति विशेषः । संविष्यतुः । संविष्युः ।

४७ । स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ।

घञानयोरेचः स्थाने आत्त्वं स्यात् । विस्फारः । विस्फालः । पञ्चे षत्वम्
(८।३।३७) । विष्कारः । विष्फालः ।

४८ । क्रीड्जीनां णौ ।

एषां णौ पर एव आत्त्वं स्यात् । क्रापयति । अध्यापयति । अध्यापकः ।
जापयति । अस्तिङ्गीत्यादिना (७, ३।३७) पुक् ।

४९ । सिध्यतेरपारलौकिके ।

विधु संराहावित्येतस्य णावेच आत्त्वं स्यात् । अर्थं साधयति । ग्रामं
साधयति । अपारलौकिके किम् ? तपस्तापसं सेधयति । ज्ञानविशेषं लभय-
तौत्यर्थः । पारलौकिकग्रहणं ज्ञानविशेषोपलक्षणार्थमिति स्मृतिः ।

५० । मीनातिमिनोतिदीडां ल्यपि च ।

मीष् डुमिष् दीडां ल्यप्येजविषये च उपदेशे आत्त्वं स्यात् । प्रमाय ।
प्रमातव्यम् । निमाय । निमातव्यम् । उपदाय । उपदातव्यम् । घञि ।
उपदायो वर्त्तते । युचि । ईषदुपादानम् ।

५१ । विभाषा लीयतेः ।

लीनातिलीयत्योः परस्मैपद्यात्मनेपदिनोरयं यका निर्देशः सामान्य-
ग्रहणार्थः । आत्त्वं वा स्यात् ल्यप्येजविषये चानयोः । विलाय विलीय ।
विलातासि विलेतासि । विलातासे विलेतासे । व्यवस्थितविभाषया
प्रलम्भनशालीनीकरणयोर्नित्यमास्त्वम् । शिशुमुक्तापयते । श्येनो वर्त्तिका-
मुक्तापयते ।

(क) मीमिलियां खलचोः प्रतिषेधः । ईषल्लयः । विलयः । ईषन्निमयः ।
निमयः । निलयः ।

५२ । खिदेःखन्दसि ।

खान्दसम् ।

५३ । अपगुरो णमुलि ।

अस्य णमुलि परत एच आत्त्वं स्याद्वा । अस्यपगारं युद्धगन्ते । अस्यपगोरं वा । द्वितीयायाञ्चेति (३।४।५३) णमुल् । पल्लवगारं नृत्यन्ति पल्लवगोरं वा ।

५४ । चिस्फुरोर्णौ ।

अनयोर्णवेच आत्त्वं स्याद्वा । चिञ्ज आत्त्वपत्ने पुक् । सञ्चापयति । स्फारयति । पक्षे वृद्धिगुणौ । चाययति । स्फोरयति ।

५५ । प्रजने वीयतेः ।

प्रजनार्थस्य वीधातोर्णवेच आत्त्वं स्याद्वा । पुरोवातो गाः प्रवापयति । पक्षे प्रवाययति । प्रथमगर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । सूत्रे यका निर्देशोऽजिर्वीत्यस्वापि (२।४।५६) ग्रहणार्थं इत्याहुः ।

५६ । विभेतेर्हेतुभये ।

प्रयोजकाद् भये भियो णवेच आत्त्वं वा स्यात् । मुण्डो भापयति । मुण्डो भीषयते । हेतुभये किम् ? अहिना भाययति । करणादत्र भयम् ।

५७ । नित्यं स्मयतेः ।

स्मिञ्छो णौ नित्यमात्त्वं स्यात् । जटिलो विस्मापयते । भीस्मोर्हेतुभय इत्यात्मनेपदम् (१।३।६८) । हेतुभय इत्येव । करणाद् विस्मये मा भूत् । “रूपेषु विस्माययति विलोकीम् ।” उक्तमात्त्वम् ।

५८ । सृजिदृशोर्भलागमकिति ।

सृजिदृशोर्भलादावकित्यमागमः स्यात् । गुणापवादः । स्रष्टा । द्रष्टा । अस्त्राक्षीत् । अद्राक्षीत् । अस्मि कृते वृद्धिः । अकिति क्तिम् ? स्रष्टः । द्रष्टः । दृष्टिः । सिद्धयति । दिदृक्षते । भल्लि किम् ? ससर्जिथ । ददर्शिथ ।

५९ । अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ।

अनुदात्तस्य ऋदुपधस्य धातोर्भलादावकित्यमागमः स्याद्वा । तर्मा चत्ता

तर्पिता वा । दर्मा द्रप्ता दर्पिता वा । अनुदात्तस्य किम् ? इह उदात्तोपदेशः ।
वर्ता । वर्तुम् ।

६० । शीर्षं श्कन्दसि ।

६१ । ये च तद्धिते ।

यादौ तद्धितेऽर्थान्तरतम्याच् शिरसः स्थाने शीर्षन् स्यात् । शिरसि भवः
शीर्षण्यः स्वरः ।

(क) वा केशेषु । शीर्षण्यः केशाः । शिरस्या वा ।

६२ । अचि शीर्षः ।

अजादौ तद्धिते शिरसः शीर्षः स्यात् । अन्निति (६।४।१४७) प्रकृतिभावो
मा भूत् । हास्तिशीर्षः पुत्रः । खोलशीर्षं वपुः । नृगशिरसा युक्ता मार्गशीर्षी
तिथिः ।

६३ । पद्मोमासृहन्निशसन्यूपन्दोषन्यकञ्चकन्नदन्ना-
सञ्चसप्रभृतिषु ।

पाददन्तनासिकामासङ्गदयनिशासृग्यूपदोर्यक्तचक्षुदुदकासन (४) इत्ये-
तेषां स्थाने यथासंख्यं पदादय आदेशाः स्युः । इह पद्मोमासित्यत्र सूत्रे
हृन्दीत्यनुवर्त्तत इत्यागमः । दृश्यन्ते च पाददन्ताद्यर्थे पद्मदादिप्रयोगाः ।
पद्मगुहृत्तितस्य च । दतो धावति सुदती । हृदि विनिहितरूपः । (५)
अप्रशस्तं निशि ज्ञानम् । पोते यूष्णि निरामयः । यद्दोष्णां भाति
विंशतिरित्यादि । तदिमे ऽप्रशब्दा ऽत्येते । शब्दान्तराणीत्यन्थे । हृन्दीति
नानुवर्त्तत इत्यपरे । ह्रान्दसा अपि क्वचिद् भाषायां प्रयुज्यन्ते इति परे ।

(क) नस् नासिकाया यत् तसि क्षुद्रेष्ववर्णनगरयोः । एषु नासिकाया
नम् स्यात् । नस्यम् । नस्या । नस्तः पतितः । नः क्षुद्रः । नेह । नासिक्यो
वर्णः । नासिक्यं नगरम् ।

(४) इदं प्रामादिक मिति भट्टोजिः । आसृग्यन्दस्यैवासन्नाहृत्तः ।

(५) षडधिकदशमाङ्कोचक्रमध्ये स्थितात्मा इति विनिहितरूपः - सिद्धिदक्षिदां यः । अविचलित-
मनोभिः साधकैर्भग्यमाचः स जयति परिचयः शक्तिभिः शक्तिनाथ इति मालतीमाधवपद्यम् ।

६४ । धात्वादेः षः सः ।

उपदेश इत्येव । धातोरादिषकारस्य दन्तः स्यात् । षड् सङ्गते ।
षिच सिञ्चति । आदेशप्रत्यययोरिति (८।३।५६) षत्वव्यवस्थार्थं षोपदेशा
धातवः पठ्यन्ते । तदुक्तम् भाष्ये—“अज्दन्तपरः षादयः षोपदेशाः षिञ्-
ष्विदिष्विदिष्विञ्चिष्वपयश्च । ष्टपिष्टजिस्तृस्तृसासेकसृवर्जमिति ।”

(क) सुब्धातुष्विष्वक्ततीनां प्रतिषेधः । षोडीयति । षीव्यति । ष्वक्तते ।

६५ । णो नः ।

धात्वादिणकारस्य नः स्यात् । णत्वव्यवस्थार्थं षोपदेशा धातवः पठ्यन्ते ।
तदुक्तम् भाष्ये—“सर्वे षादयो षोपदेशा नृतिनन्दिनर्हिनक्किनाटिनायृनाष्ट-
नृवर्जमिति” । नयति । नमति । प्रणयति । प्रणमति । परिणयति ।
सुब्धातोरयं प्रतिषेधः । णकारीयति ।

६६ । लोपो व्योर्वलि ।

वलि परे व्योर्लोपः स्यात् । तत्र वलोप ऋन्दस्येव सम्भवति । दिव्
दिदिवान् । दिदिवांसौ । जीवेरदानुक् । जीरदानुः । ब्रह्मकत्रीहिम्रणादौ
तु प्रतिषेधः । यलोपः । क्लूयी क्लूतः । क्लूतवान् । गौधेरः । पचेरन् ।
इहापृक्तलोपाद् वलि लोप इष्टः । कण्डूः । लोलूः । वलि किम् ? भवेयुः ।

६७ । वेरपृक्तस्य ।

अपृक्तसंज्ञकस्य वेर्लोपः स्यात् । क्तिन् । घृतसृक् । , क्तिप् । ग्रामणीः ।
ण्विः । पादभाक् । अपृक्तस्य किम् ? जागृविः ।

६८ । हल्ङ्यावभ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् ।

अभ्यः सुतिप्सिपामपृक्तस्य हलो लोपः स्यात् । हलन्तात् सुलोपः ।
राजा । तच्चा । ङ्यावन्ताभ्यां दीर्घाभ्याम् । कुमारी । बहुप्रेयसी नृपः ।
खट्वा । दीर्घाभ्यां किम् ? निष्कौशाम्बिः । अतिस्रुट्टः । हल्ङ्यावभ्यः
किम् ? ग्रामणीः । तिप्सिपो हलन्तादेव लोपसम्भवः । भृजो जागृत्सेष
लङ्ङि तिपि अविभर्भवान् । अजागर्भवान् । “अपरस्तत्र परः पुमानजागः ।”

अभिनख्वम् । अच्छिनख्वम् । अपृक्तस्य किम् ? जागर्त्ति । इल्लिति किम् ? विभेद ।

६९ । एङ्ङ्खात् सम्बुद्धेः ।

एङो ङ्खाच्च सम्बुद्धे ह्रस्वो लोपः स्यात् । हे अग्ने । हे वायो । हे पटो । ङ्खात् । हे नाथ । हे वृक्ष । हे नदि । हे वधु । हे वनेत्यत्रामि पूर्वत्वे (६।१।१०७) कृते मकारमात्रस्य लोपः ।

७० । शिञ्छन्दसि बहुलम् ।

छान्दसम् ।

७१ । ङ्खस्य पिति कृति तुक् ।

ङ्खान्तस्य धातोः पिति कृति तुगागमः स्यात् । अग्निचित् । प्रकृत्य । सङ्कृत्य । ङ्खस्य किम् ? ग्रामणीः । आङ्गय । नेङ् । ग्रामणि कुलम् । ङ्खस्य बहिरङ्गस्यासिद्धेः । पिति किम् ? चितम् । स्तुतम् । कृति किम् ? पटुतरः ।

७२ । संहितायाम् ।

अनुदात्तं पदमित्यतः (६।१।१५७) प्रागयमधिकारः ।

७३ । छे च ।

छे परे ङ्खस्य तुगागमः स्यात् । इच्छति । गच्छति । चिच्छेद । चिच्छिदतुः । दधिच्छत्रम् । संहितायामित्येष । दधि छत्रम् ।

“संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

सूत्रेष्वपि तथा नित्या सैवान्यत्र विभाषया” ॥ १ ॥ (6) इति स्मृतिः ।

७४ । आङ्माङोश्च ।

आङ्माङोश्च ङ्खे परे तुक् स्यात् । पदान्ताद्देश्यस्य (६।१।७६) बाधा । आङ्माङोश्च ङ्खेत्सीत् ।

७५ । दीर्घात् ।

दीर्घाच्छे तुक् स्यात् । झीच्छति । ज्ञेच्छति । ह्यो चाच्छायते । ह्युप
चोच्छुष्यते ।

७६ । पदान्ताद्वा ।

पदान्ताद् दीर्घाच्छे तुक् स्याद्वा । नदीच्छाया नदीक्षाया । वधूच्छाया
वधूक्षाया । उक्तसुकसन्धिः ।

७७ । इको यसाचि ।

इकः स्थानेऽचि परे यण् स्यात् । दध्यत्र । मध्यत्र । कर्त्तत्र । संहिताया-
मित्येव । दधि अत्र । मधु अत्र । कर्त्तृ अत्र ।

(क) इकां यण्भिर्व्यवधानं व्याङ्गिगालवयोरिति वक्तव्यम् । (७) दधियत्र ।
भूवादयः । अचीति वर्त्तते यावत् संप्रसारणाच्चेति (६।१।१०८) ।

(7) This is given as a वार्त्तिक by पुरुषोत्तम । But it does not occur in the
वार्त्तिकपाठ by कात्यायन । Corresponding to this, there is a वार्त्तिक in अचि श्रुषातु-
भुवां योरियङ्बुवडी (6. 4. 77) viz :—इयडादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बङ्गलम् and the
भाष्यकार illustrates it thus :—तन्वं पुषेन तनुवं पुषेन । विष्वं पश्य विवुवं पश्य । स्वर्गं लोकं
सुवर्गं लोकम् । त्र्यम्बकं यजामहे त्रियम्बकं यजामहे । So, as it is distinctly Scriptural (Vedic),
it does not support such usage as त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श । Nor is यथा व्यवधानं व्याङ्गि-
गालवयोः (or as it is given by पुरुषोत्तम इकां यण्भिर्व्यवधानं व्याङ्गिगालवयोः) of sufficient
authority. The injunctions of the Grammarians such as गालव, चाक्रवर्मेण &c,
who had flourished before पाणिनि, are to be considered now as repealed.
Wherever the sage had found them worth retention, he had preserved them
e.g. षड् गर्गागालवयोः (7. 3. 99), वा सुव्यापिशलेः (6. 1. 92), इश्, चाक्रवर्मेण (6. 1. 130),
&c. Their other Rules are to be rejected. This is asserted and maintained
by almost all the Brahminical Grammarians of the पाणिनि school such as
भर्तृहरि, कैयट, हरदत्त, माधव, भट्टोजि, नागेश and others. Says कैयट in 5.2.21—“नियतकालाच्च
श्रुतयो व्यवस्थाहेतव इति सुनिवयमतेनाद्यत्वे साधुसाधुप्रविभागः ।” माधव (ie. सायनाचार्य) in his
धातुवर्ति asserts.

सूत्रवार्त्तिकभाष्येषु नायं पद्यः समर्थितः ।

विवक्ष्यते तैरेवं न वयं बहु मन्त्रहे ॥ १ ॥

७८ । एचोऽयवायावः ।

एदोदैदौत्स्थानेऽचि परे अय् अय् आय् आव् इत्येति स्युः । चयनम् । लयनम् । चायकः । लायकः । कायति । गवित्याह । अस्मायाचष्टे । असावन्न ।

७९ । वान्तो यि प्रत्यये ।

एचो यादौ प्रत्यये वान्त आदेशः स्यात् । गव्यम् । शङ्खव्यम् । नाव्यम् । गामिच्छति गव्यति । वान्तः किम् ? यान्तो मा भूत् । रायमिच्छति रैयति । प्रत्यये किम् ? गोयानम् । गव्यूतिशब्दस्तु क्रोशयोजनवदव्युत्पन्न एव ।

८० । धातोस्तन्निमित्तस्यैव ।

यादौ प्रत्यये तद्धेतोरेव धात्वेचो वान्त आदेशः स्यात् । लव्यम् । पव्यम् । अवश्यस्यव्यम् । तन्निमित्तस्य किम् ? लौयमानिः पुत्रः ।

भट्टोजि in his शब्दकौस्तुभ on १. १. २७ clears the point further “यत् कश्चिदाह चाक्रवर्मण-
व्याकरणे इयशब्दस्यापि सर्वनामताभ्युपगमात् तद्वीत्यायं प्रयोग इति (व्यथा इयवामपि नेदिनीभृतामिति माघे)
तदपि न । मुनिवयमतेनेदानौ साधुसाधुप्रविभागः । तस्यैवेदानौन्तर्निश्चये देदाङ्गतया परिगृह्यतत्वात् ।
इत्यने हि नियतकालाः स्मृतयो यथा कसौ पाराशरी स्मृतिः ।”—Again in his प्रौढमनोरमा on यङ्
शुक्—“यत् प्राचीनं धातुग्रहणेन यङ् लुकि वेति केचिदिति नैतत् त्रिसुनिमित्तमित्युपेक्षितम् । अर्वाचीन-
मतानामिवैव वतिः । किं बहुना ? काशकृतस्त्रादिमतानामिव मुनिवयविरोधे इदानीमग्रहणमेव । एतच्च
कौयटहरदत्तादियस्ये स्पष्टम् । मुनिवयमच्छेऽपि यथोत्तरं प्रामाण्यमाश्रित्य भाष्यातुरोधेनैव व्यवस्थेति भर्तृहरि-
कौयटहरदत्तादिसकलसम्मतम् । अतोऽर्वाचीनं यत्किञ्चिद्वचनं पुरस्कृत्य मनो न खेदनीयम् ।’ The
reason for such attempts to justify a word, so rigidly in accordance with
Panini's Grammar, is that the words which cannot be defended by the tripartite
Grammar of पाणिनि, कात्यायन and पतञ्जलि are incorrect and impure Sanskrit. As
for the आर्ष applications, the sages were pious and independent. Their asceticism
and transcendental power kept them free from pollution for using such अपशब्द ।
भट्टोजि remarks—“असाधव एवैते (आर्षप्रयोगाः) । त्रिशङ्काद्ययान्ययाजनादिवत् तपोमहात्म्यशालिनां
मुनीनामुसाधुप्रयोगोऽपि नातीव बाधते । अस्मदादौन् प्रति तु स्मृतिपुराणाद्यध्ययनविधिबलादेव तदसंगत-
स्तत्पाठो न बाधकः । तथाच स्वातन्त्र्येणैहं प्रयुञ्जाना अस्मदादयः प्रत्ययवत्येवेति नदीसंज्ञासूत्रे (१।४।३)
भाष्यकौयटयोरपि स्थितमिदम् ।”—शब्दकौस्तुभ (१. ४. ८). As for the reading त्रियम्बकं संयमि-
ददं in the कुमारसम्भव, the ancient Bengal MSS. had it thus :—

स देवदारुद्वयवेदिकायां शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।

आसीनमासन्नशरीरपात सं त्रियम्बकं संयमिदं ददं ॥ १ ॥

८१ । क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ।

एतौ शक्यार्थे निपात्येते । क्षेतुं शक्यः क्षय्यः । जेतुं शक्यो जय्यः ।
शक्यादन्यत्र क्षेयः । जेयः ।

८२ । क्रय्यस्तदर्थे ।

विक्रयार्थं प्रसारिने द्रव्ये क्रय्यो निपात्यते । क्रेयमन्यत्र ।

८३ । भयप्रवय्ये च च्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

८४ । एकः पूर्वपरयोः ।

पूर्वपरयो रिकादेशो वाच्यः । अधिकारोऽयम् । प्राक् ख्यत्यात् परस्येति
(६।१।११२) । वक्ष्यत्याद् गुणः (६।१।८७) । द्वयोरिकादेशो भवति । खट्वेन्द्रः ।

८५ । अन्तादिवच्च ।

स एकादेशः पूर्वं प्रत्यन्तवत् परं प्रत्यादिवच्च विज्ञेयः । धीबन्धूः ।
धीबन्धूभ्याम् । पूर्वान्तवत्त्वे स्वादयः । वृक्षौ पटौ । परादिवत्त्वे सुबिम्बि
पदत्वम् (१।१।१४) । वर्णाश्रये नान्तादिवत् । खद्वाभिः । ऐस् न भवति ।

८६ । षत्वतुकोरसिद्धः ।

षत्वे तुकि च कर्त्तव्ये स एकादेशोऽसिद्धः स्यात् । कोऽसिचत् । योऽसिचत् ।
कोऽस्य । योऽस्य । एङ्गः पदान्तदतीत्यस्यासिद्धत्वाद् (६।१।१०८) इण इति
(८।३।५७) षत्वं न भवति । अधीत्य । प्रेत्य । ऋस्वस्य तुग् भवति (६।१।७१) ।

(क) सम्प्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः । षत्वं तुग्विकल्पस्य यथा स्यात् ।
शकं क्षयति । शकङ्क्षु । क्षिपि संप्रसारणम् । वृक्षेच्छत्रम् । वृक्षेच्छत्रम् ।
इट् । अपचे च्छत्रम् । अपचे छत्रम् ।

८७ । आद् गुणः ।

अवर्णान्तादचि द्वयोरिकादेशो गुणः स्यात् । तवेदम् । धनेन्द्रः । धनेशः ।
खट्वेयम् । खट्वेन्द्रः । खट्वे शः । खातोदकम् । गङ्गोदकम् । तवर्षिः । तवर्ष्यः ।
खट्वर्ष्यः । महर्षिः । तवर्षकारः । खट्वर्षकारः ।

८८ । वृद्धिरेचि ।

अवर्णान्तादेचि परे वृद्धिः स्यात् । तवेङ्का । खट्वेङ्का । तवैतिकायनः ।
गङ्गीवः । ममीपगवः ।

८९ । एत्यधत्सु ।

अवर्णान्तादेत्येधत्सु रेचि ऊठि च परे वृद्धिः स्यात् । उपैति । उपैषि ।
प्रीति । प्रैधते । परैधते । धीतम् । धीतवान् । प्रष्टौहः । एचीत्येव । उपेतः ।
उपेयः । अवेहि । अपेहि ।

(क) प्रादूढोटेऽपेष्येषु । प्रशब्दादूढादौ वृद्धिः स्यात् । प्रौढः । प्रौढिः ।
प्रैषः । प्रैष्यः । इषे घञ्ण्यती ।

(ख) स्वादीरेरिणोः । वृद्धिः स्यात् । स्वेरम् । स्वीरी । स्वेरिणी बन्धकी ।

(ग) ऋते च तृतीयासमासे । वृद्धिः स्यात् । सुखार्त्तः । दुःखार्त्तः ।
क्षुधार्त्तः । कामार्त्तः ।

(घ) प्रवत्सरकम्बलवसनदशार्णानामृणे । वृद्धिः स्यात् । प्रार्णम् ।
वत्सरार्णम् । कम्बलाणम् । वसनार्णम् । दशार्णम् । ऋणार्णम् । अक्षौहिणी-
शब्दस्तु परिमाणविशेषस्य संज्ञा । अक्षाद्वृद्धिन्यामिति व्युत्पत्तिमात्रम् । नान्वयः ।

९० । आटञ्च ।

अचीत्येव । आटोऽचि वृद्धिः स्यात् । ऐञ्चत । ऐञ्चिष्ट । औञ्चीत् ।
प्रौर्णावीत् । प्राध्नीत् ।

९१ । उपसर्गादिति धातो ।

अवर्णान्तात् प्रादेर् ऋकारादौ धातौ वृद्धिः स्यात् । प्रार्च्छति । उपार्च्छति ।
पार्त्तः ।

९२ । वा सुप्यापिशलिः ।

उपसर्गादिति सुव्धातौ वृद्धिर्वा स्यात् । उपार्षभीयति । उपर्षभीयति ।
ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यात् । उपाल्कारोयति । उपल्ल्कारीयति । आपिशलि-
ग्रहणं पूजार्थम् ।

६३ । औतोऽम्शसोः ।

ओत आकारः स्यादमि शसि च परे । गां पश्य । गाः पश्य । यां पश्य ।
द्याः पश्य । सुपीत्येव । अचिनवम् । अकरवम् । ओतः किम् ? ग्वावम् ।

६४ । एङि पररूपम् ।

अवर्णान्तादुपसर्गादेङादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात् । वृहेर्बाधा ।
प्रेक्षयति । प्रोक्षयति । केचिद्वा सुप्यापिशलेः (६११।६२) रित्यनुवर्त्तयन्ति
सुब्धातोर्विकल्पार्थम् । उपैङ्कीयति । उपेङ्कीयति ।

(क) शकन्धादिषु पररूपं वक्तव्यम् । शकन्धुः । कर्कन्धुः । कुलटा ।
सीमन्तः केशेषु । सीमान्तोऽन्यः । गन्धर्वः । (४) अर्द्धशनम् । समशनम् ।
हलीषा । लाङ्गलीषा । मनसो लोपश्च । मनीषा । केनोभ्यते कुम्भः । शुद्धोदनः ।

(ख) ओत्वोष्ठयोः समासे वा । मूद्ध्रोतुः । मूद्ध्रोतुः । विम्बोष्ठी । विम्बोष्ठी ।
समासे किम् ? पश्यीष्ठम् ।

(ग) एवे चानियोगे । इहएव इहेव । अदेव । नियोगे तु । इहेव भव
मा गाः । “अद्यैव नाधिशयितो रुधिरार्द्रशय्याम् ।”

६५ । ओमाङोश्च ।

अवर्णान्तादोम्याङि च परे पररूपमेकादेशः स्यात् । का ओमिति
कोमिति । सोमित्यवोचत् । आ जडा ओड़ा । अयोड़ा । कदोड़ा । आ
इहि एहि । उपेहि । (९) अवेहि । वृद्धिरेचीत्यास्यापवादः (६११।८८) ।
आ ऋश्यते अर्श्यते । उपर्श्यते । इह तु सवर्णदौर्घ (६११।१०१) बाधते ।

६६ । उस्त्रपदान्तात् ।

अपदान्तादवर्णादुसि परे पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशः स्यात् । आद्
गुणापवादः (६११।८७) । भिन्द्वा उस् भिन्दुः । छिन्दुः । अदुः । अधुः ।
अपदान्तात् किम् ? का उस्त्रा कोस्त्रा । कोषिता ।

(४) गन्धमर्वन्तीति । अशनस्याङ्गमर्द्धशनम् । “अट्टहासमशिवं शिवदूतो चकार ई”ति दीवीनाशब्दे ।

असोः कतन् इति सौमः ।

(९) ताम्रपैङ्गि, महाराज शरणं परमेश्वरीमिति ज्ञाप्यः प्रयोगः ।

(क) उस्त्रोमाङ्खाटः प्रतिषेध इति भाष्यम् । उस्त्रामैच्छत् । औस्त्रीयत् ।
ओमि औहारीयत् । आङि । औद्दीयत् ।

६७ । अतो गुणे ।

अपदान्तादतो गुणे पररूपं स्यात् । पचन्ति । पचे । यजे । अतःकिम् ।
यान्ति । यातः पश्य । गुणे किम् ? अपचे । अपदान्तादित्येव । दण्डायम् ।

६८ । अव्यक्तानुकरणस्यात इतो ।

अस्फुटानुकरणस्याच्छब्दस्येतिशब्दे परे पररूपं स्यात् । पटदिति
पटिति । दमदिति दमिति । (10) अव्यक्तानुकरणस्य किम् ? जगदिति ।
अतः किम् ? मरुदिति । इतो किम् ? पटदत् । अदिनि नास्ति । अनभि-
धानात् । कथं घटदिति गभीरै रम्बुदैर्नदितमिति ? दान्तमनुकरणम् ।

६९ । नाम्नेङितस्यान्त्यस्य तु वा ।

पूर्वा विधिराम्नेङितस्य न स्यात् । आम्नेङितस्य अव्यक्तानुकरणस्य योऽच्छब्द
स्तस्येती पररूपं न स्यात् । अन्यस्य तु तकारस्य वा । पटत्पटदिति करोति
पटत्पटेति करोति वा । नित्यवीषयो (८.१।४) रिति द्विरक्तिः ।

१०० । नित्यमाम्नेङिते डाचि ।

अव्यक्तस्य अच्छब्दस्यान्त्यस्य डाजन्ते आम्नेङिते परे नित्यं पररूपं स्यात् ।
पटपटाकरोति । पटपटाकृत्य । दमदमाकृत्य । डाचि बहुलमिति (८.१।१२,
वा) द्विरक्तिः । ततष्टिलोपः ।

१०१ । अकः सवर्णे दीर्घः ।

सवर्णेऽचि अको दीर्घः स्यात् पूर्वपरयोः । दण्डायम् । शैलायम् ।
वनायम् । तवास्यम् । लतायम् । योषास्यम् । महीन्द्रः । नदीहते । मधूषणम् ।
मधूपमम् । वधूढा । होतृश्वः । सवर्णे किम् ? दध्यत्र । अचीत्येव । कुमारी श्रुते ।

(क) ऋति ऋर्वा । ऋकारे सवर्णे परे ऋरित्ययं द्विमात्रो रीफभागद्वय-
युक्त आदेशो वा स्यात् । पितृऋणम् पितृऋणम् । पक्षे एकरेफ एव दीर्घः ।
पितृणम् ।

(ख) छति ङृवा । लृकारे सवर्णे द्विलकारभागयुक्तो ङृकारो वा स्यात् ।
होतृलृकारः होतृङृकारः । पक्षे लृतो दीर्घस्याभावाद्दकारलृकारयोः
सावर्णादेकरेफ एव दीर्घ ङृकारः । होतृकारः ।

१०२ । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ।

प्रथमाद्वितीययोरचि परे पूर्वसवर्णदीर्घः स्यात् । वृक्षाः । वृक्षान् । अग्नी ।
वायू । अग्नीन् । वायून् । बुद्धीः । अचीत्येव । वृक्षः । अकइत्येव । नावो ।

१०३ । तस्माच्छसो नः पुंसि ।

अन्तरदीर्घाच्छसोऽवयवस्य नः स्यात् । वृक्षान् । घटान् । माणवकान् ।
पर्वतान् । प्लक्षान् । अग्नीन् । गिरीन् । पटून् । पितृन् । नृन् । कर्तृन् ।
तस्मात् किम् ? गाः पश्य । पुंसि किम् ? चञ्चाः । वधिकाः पश्य । बुद्धीः ।
धेनुः । मातृः ।

१०४ । नादिचि ।

अवर्णान्तादिजायोः प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न कर्त्तव्यः । वृक्षी । खड्गे ।
कुण्डे । आदिति किम् ? अग्नी । इचि किम् ? वृक्षाः ।

१०५ । दीर्घाञ्जसि च ।

दीर्घादिचि जसि च पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् । नद्यो । धीबन्ध्वी ।
जसि । नद्यः । धीबन्ध्वः । खड्गा स्तिष्ठन्तीत्यकः सवर्णे दीर्घः (६।१।१०१) ।

१०६ । वा छन्दसि ।

छान्दसम् ।

१०७ । अमि पूर्वः ।

अकोऽमि परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । वृक्षम् । खड्गम् । अग्निम् ।
नदीम् । वायुम् । वधूम् पश्य ।

१०८ । सम्प्रसारणाच्च ।

सम्प्रसारणादचि परे द्वयोः पूर्वरूप मेकादेशः स्यात् । इष्टम् । उत्तम् ।

ऊढम् । आहूतम् । गृहीतम् । कथं शक्यार्थम् । जाती पदार्थे कृतक-
त्वात् कार्यस्य ।

१०६ । एङः पदान्तादति ।

एङाऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । अग्नेऽत्र । पटोऽत्र । वायोऽत्र ।
पदान्तात् किम् ? नयनम् । लवनम् । अति किम् ? पटविह्व । तपरः
किम् ? वायवायाहि ।

११० । ङसिङसोरति ।

एङो ङसिङसोरति परे पूर्वरूप मेकादेशः स्यात् । गिरिरागतम् । गिरेः
स्वम् । गुरोरागतम् । गुरोः स्वम् ।

१११ । ऋत उत् ।

ऋकारान्तान् ङसिङसोरति परे पूर्वपरयोरिकादेश उत्वं स्यात् ।
होतुरागच्छति । पितुरान्ना । उक्त एकादेशः ।

११२ । ख्यत्यात् परस्य ।

खितिशब्दो ऋसो खीतोशब्दो दीर्घो वा कृतयणादेशो ख्यत्वी । ताभ्यां
परस्य ङसिङसोरत उत्वं स्यात् । सख्युरायाति । सख्युःस्वम् । पत्युरागतम् ।
पत्युःस्वम् । क्वजन्तात् सखीयतः क्विप् प्रत्ययः सखीः । सख्युः । पतीः
पत्युः । कथं लून्युः पून्युः चाम्युः ? नत्वमत्वे पूर्वत्वासिद्धम् (८।२।१) ।

११३ । अतो रोरमुतादमुते ।

अतीत्येव । अतः परस्य रो रेफस्याति परे उकारः स्यात् । वृक्षोऽत्र ।
नभोऽत्र । आश्रयाद्गोरसिद्धत्वं नास्ति । अतः किम् ? अग्निरत्र । तपरः
किम् ? वृक्षा अत्र । रोः किम् ? खरत्र । प्रातरत्र । अतीत्येव । वृक्षइइ ।
पुनस्तपरः किम् । वृक्ष आश्रितः ।

११४ । इशि च ।

इशि परे अत उत्तरस्य रो रेफस्योत्वं स्यात् । विप्रो वृसति । विप्रो
याति । देवो वर्षति ।

११५ । प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे ।

प्रकृत्येत्यधिकारोऽयम् । शेषश्छान्दसः । इह च्छन्दःषट्सूत्री । (11)

१२२ । सर्वत्र विभाषा गोः ।

सर्वत्रेति च्छन्दोऽधिकारनिवृत्त्यर्थम् । मण्डूकप्रुत्या एङोऽतीति वर्त्तते । अति परे गोरेङ् प्रकृत्या स्याद्वा । गो अस्थि गोऽस्थि गवास्थि वा । गो अग्रम् । गोऽग्रम् । गवाग्रं वा ।

१२३ । अवङ् स्फोटायनस्य ।

अतीति निवृत्तम् । अचीति वर्त्तते । गोरचि परे अवङ् वा स्यात् । गवाजिनम् । गवोष्णम् । पक्षे गो अजिनम् । गोऽजिनम् । गवुष्णम् । ग उष्णम् (12) । व्यवस्थितविभाषया नित्यं गवाक्षः । विभाषानुवृत्तो स्फोटायनग्रहणं पूजार्थम् ।

१२४ । इन्द्रे च नित्यम् ।

गोरिन्द्रे नित्यमवङ् स्यात् । गवेन्द्रः ।

१२५ । प्लुतप्रगृह्या अचि ।

प्लुत इति स्वरभागः । प्रगृह्यसंज्ञका अचि नित्यं प्रकृत्या स्युः । अग्नी अत्र । वायू इमो । पचते इमो । अत्र नित्यानुवृत्तिः किम् ? इकोऽसवर्णे ऋसो मा भूत् (६।१।१२७) ।

१२६ । आङोऽनुनासिक ऋन्दसि ।

छान्दसम् ।

१२७ । इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ऋस्वश्च ।

पदान्तादित्येव । पदान्तस्येकोऽसवर्णेऽचि प्रकृतिभावो ऋस्वश्च शाकल्यस्य

(11) ११६ । अव्यादवद्यादवक्रमुरत्रतायुमवन्ववस्यथ च । ११७ । यजुष्यरः । ११८ । आपोजुषाणी-
 इषोवर्षिष्ठेन्बालिन्बिकेपूर्वे । ११९ । अङ्ग इत्यादी च । १२० । अनुदात्ते च कथपरं । १२१ । अथपथासि च ।

(12) अच गकारात् परस्य पदान्तवकारस्य खांपः शाकल्यस्येति (८।३।१९) वैकल्पिको खांपः ।

सञ्चतः (13) । दधि अत्र । कुमारि अपि । नदि आयाति । वधु ऋतुः ।
पदान्तानुवृत्तिः किम् ? कुमार्यौ कुमार्यः ।

(क) सिद्धित्वसमासयोः शाकलप्रतिषेधः । ऋत्वियः । छन्दसि घम्
(५।१।१०६) । नित्यसमासे । व्याकरणम् । कुमार्यर्थम् । (14)

१२८ । ऋत्यकः ।

ऋति परेऽकः शाकल्यस्य मतेन (15) प्रकृत्या स्युः । ऋस्वञ्च । स्थूल
ऋश्यः । हिम ऋतावपि ता भृशस्विदः । उच्चारितरुचिरऋचाञ्चाननाना-
ञ्चतुर्णाम् । खट्टु ऋश्यः । होटु ऋश्यः । अकः किम् ? वृत्ते ऋश्यः वृत्तयृश्यः ।
उक्तः प्रकृतिभावः ।

१२९ । अम्न तवदुपस्थिते ।

१३० । इङ् चाक्रवर्मणस्य ।

सूत्रद्वयं च्छान्दसम् ।

१३१ । दिव उत् ।

पदान्तग्रहणमनुवर्त्तते । दिवः पदान्तस्योत् स्यात् । विमलद्यु दिनम् ।
व्यपदेशिवन्नावात् पदान्तत्वे द्युकामः । द्युमनाः । द्युभ्याम् । द्युभिः ।
निरनुबन्धकस्य ग्रहणाच्चेह । अक्षद्युभ्याम् । अक्षद्युभिः । पदान्तस्य किम् ?
दिवौ दिवः ।

१३२ । एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे हलि ।

एतत्तदोर्हलि सुलोपः स्यात् । एष दाता । स भोक्ता । अकोः किम् ?

(13) शाकल्यग्रहणार्थं प्रकृतिभावो वैकल्पिक एव । अतः पक्षे संहितायां दध्यत्र । कुमार्यपि ।
नद्यायाति । वधुतुः ।

(14) वार्तिककारः केवलं नित्यसमास एव शाकलप्रतिषेधं कृतवान् । भाष्यकारस्तु समासमात्रे ।
तथाञ्चन भाष्यम्—“नित्यग्रहणेन नाद्यः । सित्समासयोः शाकलं न भवतीत्येव । इदमपि सिद्धं भवति ।
वाप्यामन्त्रो वाप्यश्चः । नद्यायाति नद्याति”रिति । तेनात्र समासे संहिताया अभावश्च्युतसंस्कृतिरेव । यथोक्तं
सुनीनां प्रासाख्यात् ।

(15) अयं प्रकृतिभावः समासेऽपि स्यात् । यथा हिमऋतौ । उच्चारितरुचिरऋचाम् । वैकल्पिकश्च ।
अतः पक्षे स्थूलशब्दः । हिमर्तौ । उच्चारितरुचिरर्चाम् । खट्टुशब्दः । होतृशब्दः । होतृशब्दो वा ।

एषको दाता । सको भोक्ता । अनञ्जमामे किम् ? अनेषो ददाति ।
“प्रतीयते संप्रति सोऽप्यसः परैः” । हलि किम् ? एषोऽन्न । इहच्छन्दः-
सूत्रद्वयम् ।

१३३ । स्यञ्छन्दसि बहुलम् ।

१३४ । सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ।

अत्र ऋक्पादपूरणं श्लोकपादपूरणञ्च गृह्यते । तेन

सैष दाशरथी रामः सैष राजा युधिष्ठिरः ।

सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः ॥१॥

इति भाषायामपि स इत्यस्याचि सुलोप इत्येके ।

१३५ । सुट् कात् पूर्वः ।

१३६ । अङ्भ्यासव्यवायेऽपि ।

एतद्व्यमधिक्रियते । टकारः सहसुट्सुखञ्जामिति (८।३।९०)

विशेषणार्थः ।

१३७ । सम्पर्युपेभ्यः करोती भूषणे ।

एभ्यो भूषणार्थे करोती कात् पूर्वः सुट् स्यात् । संस्करोति । परिष्कारः ।
उपस्क्रियते । उपस्कारः । उपस्कर्त्तव्यः । अङ्भ्यासव्यवायेऽपि । सम-
स्कार्णीत् । सञ्चस्कार । भूषणे किम् ? उपकरोति । यत्त्विदमनित्याः
सर्वे संस्काराः सर्वे संस्कृतमनित्वमिति कार्य्यपर्यायः संस्कृतशब्दः सोऽ-
व्युत्पन्न एव ।

१३८ । समवाये च ।

अत्र तेभ्यः कञि सुट् स्यात् । संस्कृतम् । परिष्कृतम् । उपस्कृतम् ।
समवेतमित्यर्थः ।

१३९ । उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु ।

उपात् करोतावेषु सुट् स्यात् । प्रतियत्ने । एधो दकस्योपस्कृते ।
विकृतमेव वैकृतम् । उपस्कृतं भुङ्क्ते । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्योपा-

दानं वाक्याध्याहारः । “उपस्कृतं जल्पति नित्य मेषः कथञ्चु भो निश्चिनुमः पदार्थम्” ।

१४० । किरतौ लवने ।

उपात् किरतौ कात् पूर्वः सुट् स्यात् । उपस्कीर्यं लुनन्ति । लवने किम् ? उपकिरति पुष्यम् ।

१४१ । हिंसायां प्रतेञ्च ।

प्रत्युपाभ्यां किरतौ हिंसायां सुट् स्यात् । प्रतिस्कीर्णः । उपस्कीर्णो विप्रः । “उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः” । उपस्कीर्णो दस्युः । हिंसापूर्वकं विक्षिप्त इत्यर्थः ।

१४२ । अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिष्वालखने ।

किरतौ अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिषु यदालेखनं तत्र सुट् स्यात् । हर्षजीविका-कुलायकरणेष्वभिधानम् । अपस्किरते वृषभो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो भक्षार्थी । अपस्किरते श्वा आश्रयार्थी । अन्यत्रापकिरति श्वा ओदन-पिण्डमाश्रितः ।

१४३ । कुस्तुम्बुरुणि जातिः ।

ससुट्कामिदं निपात्यते जातिष्वेत् । बहुवचनमतन्त्रम् । कुस्तुम्बुरु-र्धन्याकम् । कुस्तुम्बुरुणि तत्फलानि ।

१४४ । अपरस्पराः क्रियासातत्ये ।

अपरस्परा इति क्रियासातत्ये ससुट्कं निपात्यते । अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । अविच्छेदेन यास्तीत्यर्थः । सातत्ये किम् ? अपरपरा यान्ति । इह सातत्यशब्दप्रसङ्गादागतभाष्यवाक्यार्थं गृहीत्वा कस्यचिच्छ्लोकः ।

लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम् काममनसोरपि ।

समो वा हितततयो मींसस्य पचि युङ्घजोः ॥१॥ इति ।

अवश्यलाव्यम् । अवश्यस्तुत्यम् । संहितायामित्येव । अवश्यं वक्तव्य मिति भाष्ये व्यवस्थितम् । तुमुनः समश्च काममनसोरन्धं लुम्पेत् । भोक्तु-कामः । भोक्तुमनाः । सम्यक् कामोऽस्य सकामः । समनाः । वा हित-

ततयोश्च । सम इत्येव । सङ्घितम् । संघितम् । सततम् । सन्ततम् ।
 “सततं निशामयन्त उत्सुकाः ।” व्यवस्थितविभाषया नित्यं सातत्यमिति
 स्मृतिरस्ति । मांसस्य पाचि युद्धजोरिति । अन्त्यलोपो वा । मांसपचनम् ।
 मांसपचनम् । मांस्याकः (16) । मांसपाकः । सूत्रार्थे केचिदनुस्वारस्य च
 लोप मिच्छन्ति । मांसपचनम् । मांस्याक इति । तत् तु तन्त्रभाष्यवाक्यस्या-
 भावात् सन्दिग्धमिति भागवृत्तिः ।

१४५ । गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ।

सुदृष्टत्वाभ्यामिदं निपात्यते । गोभिः सेवितो गोष्पदो देशः । अविद्य-
 मानसेवितान्यगोष्पदान्यरण्यानि । प्रमाणे गोष्पदं क्षेत्रम् । गोष्पदपूरं
 वृष्टो देवः ।

१४६ । आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ।

सुटि निपात्यते । को नामास्पदं त्वाजितः ? प्रतिष्ठामित्यर्थः ।
 अन्यत्रापदम् ।

१४७ । आश्चर्यमनित्ये ।

अनित्यमागन्तुक मङ्गलम् । तत्राश्चर्यं स्यात् । आश्चर्यमबन्धन मन्तरीणाञ्च
 पतति नक्षत्रचक्रम् । अङ्गते किम् । आचर्यं कर्म शोभनम् ।

१४८ । वर्चस्केवस्करः ।

कुत्सितं वर्ची वर्चस्कम् । तत्रावस्करः स्यात् । अवकरोऽन्यत्र ।

१४९ । अपस्कारो रथाङ्गम् ।

अयमत्र निपात्यते ।

१५० । विष्किरः शकुनि विक्किरो वा ।

वा सुटि विष्किरो विक्किरश्च स्यात् शकुनिश्चेत् ।

(16) मांसपचनं मांस्याक इत्यत्रायम्यादित्वेन (११४२०) भवात् संयोगान्तलोपो (८२१३) न । मां-
 सपचन्या उखाया इति भाष्यकारप्रयोगप्रामाण्यात् ।

१५१ । ऋस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ।

छन्दःसूत्रमेकम् ।

१५२ । प्रतिष्कशश्च कशेः ।

कशेः सौत्रात् पचाद्यचि सुटि षत्वं निपात्यते । प्रतिष्कशः पुरोयायी ।
कशेः किम् ? कशां प्रतिगतः प्रतिकशोऽश्वः ।

१५३ । प्रस्करवहरिश्चन्द्रावृषी ।

इमौ निपात्येते ऋषी चेत् ।

१५४ । मस्कारमस्कारिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ।

मस्कारो वेणुः स्यात् । मा कुरुत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति माकरण-
शीलो मस्कारौ परिव्राजकः । अन्यत्र मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः ।

१५५ । कास्तौराजस्तुन्दे नगरे ।

इमे निपात्येते । कास्तौरं नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् ।

१५६ । कारस्कारो वृक्षः ।

कारकरोऽन्यत्र ।

१५७ । पारस्कारप्रभृतौनि च संज्ञायाम् ।

अमूनि नाम्नि यथापाठं साधूनि स्युः । पारस्कारो देशः । रथस्या नदी ।
किष्किन्धः पर्वतः । किष्कुः । वनस्थितिः । “परःशताद्या स्ते येषां पराः
संख्याःशतादिकात् ।”

(क) तद्दृष्टतोः करपत्यो शौरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । तस्करशौरः ।
दृष्टस्यति देवता ।

(ख) प्रायस्य चित्तिचित्तयोः । प्रायश्चित्तिः । प्रायश्चित्तम् । आकृति-
गणोऽयम् । पूर्वे योगा अप्यस्यैव प्रपञ्चाः । उक्तः सुट् । इदानीं खरसूत्राणि

यावदलुगुत्तर पद इति (६।३।१) । भाषायां तु स्वरलक्षणं न निबध्यते ।
स्वरस्य लोकाप्रचारदर्शनादित्युक्तम् । (17)

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्ति

षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥६।१॥

समाप्तश्चैकाग्रपादः ॥

(17) The aphorisms omitted here in the text are given below to have the
सूत्रपाठ complete.

- १५८ । अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । १५९ । कर्षात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः । १६० । उज्झादीनाञ्च ।
१६१ । अनुदात्तस्य च यतोदात्तलोपः । १६२ । घातोः । १६३ । चित्तः । १६४ । तद्धितस्य ।
१६५ । कित्तः । १६६ । तिमृशो जसः । १६७ । चतुरः शसि ।
१६८ । सार्वेकाचल्लृतीयादि विभक्तिः । १६९ । अलोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ।
१७० । अश्लेषकन्दस्यसर्वनामस्थानम् । १७१ । ऊङ्ङिदभ्यदाद्यपुमुरैयुभ्यः ।
१७२ । अष्टमो दोषात् । १७३ । शतुरनुमो नयनादी ।
१७४ । उदात्तयथो हलपूर्वात् । १७५ । नोङ्घालोः । १७६ । ऋस्वनुङ्घ्यां मतुप् ।
१७७ । नामन्यतरस्याम् । १७८ । ज्याकन्दसि बहुलम् । १७९ । षट्विचतुर्भ्यो ह्रस्वादिः ।
१८० । ऋव्युपोत्तमम् । १८१ । विभाषा भाषायाम् । १८२ । न गोश्वन्मावर्णराडङ्कुङ्कदभ्यः ।
१८३ । द्विवो ऋञ् । १८४ । नृ चान्यतरस्याम् । १८५ । तित् स्वरितम् ।
१८६ । तास्वनुदात्तेर्नङ्ङिददुपदेशाज्जसार्वधातुकं अनुदात्तमङ्ङिञोः ।
१८७ । आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । १८८ । स्तपादिर्दिसामञ्चिनिटि । १८९ । अथस्तागामादिः ।
१९० । अनुदात्ते च । १९१ । सर्वस्य सुपि । १९२ । भीक्रीभ्रुमदजनघनदरिद्राजागरां प्रथयात् पूर्वं पिति ।
१९३ । खिति । १९४ । आदिर्णमुख्यन्यतरस्याम् । १९५ । अचः ऋण्यक ।
१९६ । थलि च सेटौङ्घ्यो वा । १९७ । अ्निन्त्यादि नित्यम् ।
१९८ । आनमितस्य च । १९९ । पथिमथोः सर्वनामस्थाने । २०० । अन्तश्च तवै युगपत् ।
२०१ । यथो निवासि । २०२ । जयः करणम् । २०३ । उषादीनाञ्च ।
२०४ । संज्ञायामुपसानम् । २०५ । निष्ठा च द्वात्रिणात् । २०६ । शुक्लघटौ ।
२०७ । आश्रितः कर्ता । २०८ । रिक्ते विभाषा । २०९ । कृष्टापरिते च ष्वन्दसि ।
२१० । नित्यं मन्त्रे । २११ । युष्मदस्मादोङ्ङिमि । २१२ । ऊङ्घि च । २१३ । यतो नावः ।
२१४ । ईङ्ङवन्दर्शंसदुर्हां ख्यतः । २१५ । विभाषा वेत्विभ्यामयोः । २१६ । त्यागरागङ्गासकुङ्कशठकथानाम् ।
२१७ । उपोत्तमं रिति । २१८ । चञ्चन्यतरस्याम् । २१९ । मतोः पुवमात् संज्ञायां स्त्रियाम् ।
२२० । अलोऽवत्याः । २२१ । ईवत्याः । २२२ । चो । २२३ । समाप्तस्य । इति ।

भाषावृत्तिः ।

षष्ठोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । अलुगुत्तरपदे । (18)

उत्तरपदेऽलुग् वाच्यः । अधिकारोऽयमा पादपरिसमाप्तेः ।

(18) Though the द्वितीयपाद of the षष्ठाध्याय is totally omitted by the author, the Section is here transcribed for reference to any of its *Sutras*, if required.

षष्ठोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

- १ । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् । २ । तत्पूर्ववै तुष्यार्थद्वितीयसप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः ।
- ३ । वर्षां वर्षेष्वनेते । ४ । गाधलवणयोः प्रमाणे । ५ । दायाद्यं दायादे । ६ । प्रतिबन्धि चिरकृत्योः ।
- ७ । पदेऽपदेऽपि । ८ । निवति वातवाणे । ९ । शरदेऽनार्त्तवे । १० । अध्वर्युक्त्वाययो जातौ ।
- ११ । सङ्घप्रतिरूपयोः सादृश्ये । १२ । द्विगौ प्रमाणे । १३ । गन्तव्यपथं वाचिजे ।
- १४ । नात्रोपशोपन्नमन्थायै नपुंसके । १५ । सुखप्रिययो र्द्विते । १६ । प्रीती च । १७ स्वं स्वामिनि ।
- १८ । पत्यावैश्वर्ये । १९ । न भूवाक्चिद्धिधियु । २० । वा भुवनम् ।
- २१ । आग्रहाबाधनेदीयःसु सन्भावने । २२ । पूर्वे भूतपूर्वे ।
- २३ । सविधसनीकसमर्थ्यादसवेग्रसदृशेषु सामीप्ये । २४ । विस्यटादीनि गुणवचनेषु ।
- २५ । अज्यावमकनृपापवत्सु भावे कर्मधारये । २६ । कुमारय । २७ । आदिः प्रत्येगसि ।
- २८ । पुगीकन्यतरस्याम् । २९ । इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ । ३० । बहुव्यतरस्याम् ।
- ३१ । दिष्टिवितस्योश्च । ३२ । सप्तमी सिद्धशुक्लपक्षवन्धेष्वाकालात् ।
- ३३ । परिप्रत्युपापा वर्जमानाहोरात्रायवेषु । ३४ । राजन्यवक्त्रवचनदन्धेऽन्धकठञ्चिषु ।
- ३५ । संख्या । ३६ । आचार्योपसर्जनशान्तेवासी । ३७ । क्षार्पणीजपादयश्च ।
- ३८ । महानृप्रीक्षपरारुग्दृष्टी व्यासजाबालभारभारतक्षैलिद्विखरीरवप्रभेषु । ३९ । सुल्लक्य वैश्वदेवे ।
- ४० । उद्गः सादिवायोः । ४१ । गौः सादसादिसारयिषु ।
- ४२ । ऊरुगारुपतरिक्तगुर्वसृत्तजराव्यञ्जिल्लङ्घरुपा पारिवेदवा तैतिलकद्रुः पथ्यकन्धो दासीभाराश्च ।
- ४३ । चतुर्थी तदर्थे । ४४ । अर्थे । ४५ । त्ते च । ४६ । कर्मधारयेऽनिष्ठा ४७ । अहीने द्वितीया ।
- ४८ । द्वितीया कर्मणि । ४९ । बतिरनन्तरः । ५० । तादौ च निति कृत्यती ।

२ । पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ।

स्तोकान्तिकदूरार्थकच्छेभ्यो ङखेरलुक् स्यात् । स्तोकान्तुक्तः । उत्तर-

- ५१ । तवै चान्त्र युगपत् । ५२ । अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । ५३ । न्यधो च । ५४ । ईषदन्वतरस्याम् ।
 ५५ । हिरण्यपरिमाणं घने । ५६ । प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ । ५७ । कतरकतमौ कर्मधारये ।
 ५८ । आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । ५९ । राजा च । ६० । षष्ठी प्रथेगसि । ६१ । ते नित्याद्ये ।
 ६२ । ग्रामः शिल्पिनि । ६३ । राजा च प्रशंसायाम् । ६४ । आदिरुदात्तः ।
 ६५ । समीहारिणौ धर्मोऽहरणे । ६६ । युक्ते च । ६७ । विभाषाऽप्यत्वे । ६८ । पापञ्च शिल्पिनि ।
 ६९ । गोबान्नेवासिसमाण्यब्राह्मणेषु क्षेपे । ७० । अङ्गानि मेरेये । ७१ । भक्तास्त्रासाददेषु ।
 ७२ । गोविडास्यसिंहसेन्यवेषूपमाने । ७३ । अक्षे जीविकार्थे । ७४ । प्राचां क्रीडायाम् ।
 ७५ । अथि नियुक्ते । ७६ । शिल्पिनि राज्ञः । ७७ । संशयाच्च । ७८ । गीतनियवं पाले ।
 ७९ । णिनि । ८० । उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव । ८१ । युक्तारोह्यादयश्च ।
 ८२ । दीर्घकाग्रतुषभाष्टवटं जे । ८३ । अन्यात् पूर्वं बह्वचः । ८४ । ग्रामे ऽनिवसन्तः ।
 ८५ । घोषादिषु च । ८६ । द्वात्रादयः शालाग्राम् । ८७ । प्रथेऽङ्गमकक्यादीनाम् ।
 ८८ । मालादीनाञ्च । ८९ । अमङ्गलं नगरेऽनुदीचाम् । ९० । अर्मे चावणं द्वात्राच्च ।
 ९१ । न भूताधिकसञ्जीवमद्वाश्रमकञ्जलम् । ९२ । अन्तः । ९३ । सर्वं गुणकार्त्तुंशे ।

Here there is a वार्त्तिक viz :—(क) गुणात् तरेण समास स्तरलोपश्च Which the author had left out without explanation and illustration. As the entire section deals with accents (स्तर), he had fully omitted this पाद । शरणदेव too, like पुरुषोत्तम, omits this पाद in his दुर्घटवृत्ति for the same reason. अत्रेदं वार्त्तिकस्योदाहरणम् । अथंस्तु सुबोध एव । सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । एवं सर्वमङ्गान् । सर्वेषां युक्ततरा सर्वयुक्ता । मानसे रमसां नित्यं सर्वयुक्ता सरस्वतीति दृष्टौ । सर्वातिरिक्तसारिण सर्वतेजोऽभिभाविना । स्थितः सर्वोन्नतेगोर्वां क्रान्त्वा नेरुतिवात्मनेति कालिदासः । सर्वेषामुन्नततरेण सर्वोन्नतेन । सर्वेषा मतिरिक्ततरः सर्वातिरिक्तः । सः सारो यस्य तेन ।

- ९४ । संशयां गिरिनिष्काशयोः । ९५ । कुमार्थ्या वयसि । ९६ । उक्ते ऽक्षेवले ।
 ९७ । विगौ क्रतौ । ९८ । सभायां नपुंसके । ९९ । पुरे प्राचाम् । १०० । अरिष्टगौडपूर्वं च ।
 १०१ । न हस्तिनफल्ककमर्दियाः । १०२ । कुम्लकूपकुम्भशालं विले ।
 १०३ । दिक्छन्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु । १०४ । आचार्योपसर्जनशान्नेवासिनि ।
 १०५ । उत्तरपदद्वयो सर्वञ्च । १०६ । बङ्गत्रीक्षौ विश्वं संश्रयाम् । १०७ । उदराग्नेषु ।
 १०८ । क्षेपे । १०९ । नदी बन्धुनि । ११० । निष्ठोपसर्गपूर्वमन्वतरस्याम् । १११ । उत्तरपदादिः ।
 ११२ । कर्षो वणोच्चयात् । ११३ । संज्ञीपम्ययोश्च । ११४ । कण्ठपृष्ठघोषाजङ्घ ।
 ११५ । शङ्कमवस्थायाच्च । ११६ । नभोऽजरमरनिवृत्ताः । ११७ । सोमं नसी अलमोषसी ।
 ११८ । क्रान्तादयश्च । ११९ । आयुदात्तं द्वाञ्छन्दसि । १२० । वीरवीर्यां च ।
 १२१ । कुलतीरनूत्तुलशालाचसममव्ययीभावे । १२२ । कंसमन्वगुर्पंपाय्यकाञ्च विगी ।

पद इत्येव । निष्क्रान्तः स्लोकान् निःस्लोकः । कथं ब्राह्मणाच्छंसी ऋत्वि-
गिति ? उपसंख्यानात् ।

- १२३ । तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । १२४ । कन्या च । १२५ । आदिग्रहणादीनाम् ।
१२६ । चिखेटकटककाळं बर्हायाम् । १२७ । चौरमुपमानम् । १२८ । पललसूपशाकं मित्रे ।
१२९ । कूलमूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् । १३० । अकर्मधारये राज्यम् । १३१ । वर्गादयथ ।
१३२ । पुत्रः प्रभ्याः । १३३ । नाचार्यराजर्लिकसंयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः । १३४ । चूर्णादीन्वप्राणिषष्ठ्याः ।
१३५ । षट् च काष्ठादीनि । १३६ । कुण्डं वनम् । १३७ । प्रकृत्या भगालम् ।
१३८ । श्रितेर्नित्याबह्वञ् बह्व्रीहावभसत् । १३९ । गतिकारकोपपदात् क्तम् ।
१४० । उर्मि वनस्यस्यादिषु युगपत् । १४१ । देवताह्वे च ।
१४२ । नोत्तरपदेऽनुदात्तादावप्रथिवीरुद्रपुषमन्विषु । १४३ । अन्तः । १४४ । याथञ्जकान्वितकाणाम् ।
१४५ । सूपमानात् कः । १४६ । संज्ञाया मनाचितादीनाम् । १४७ । प्रठङ्गादीनाञ्च ।
१४८ । कारकाद् दत्तयुतयोरेवाशिवि । १४९ । इत्यभूतेन क्तमिति च । १५० । अनौ भावकर्मवचनः ।
१५१ । मन्त्रिन्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः । १५२ । सप्तम्याः पुण्यम् ।
१५३ । जनार्थकलङ् द्वितीयायाः । १५४ । मिश्रं चानुपसर्गसन्धी ।
१५५ । नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हदितालमर्थाच्छ्रिताः । १५६ । ययतोऽ्यातदर्थे । १५७ । अच्क्वावशक्ता ।
१५८ । आम्नीषे च । १५९ । संज्ञायाम् । १६० । कृत्योक्तेषुच्चावादीदयथ ।
१६१ । विभाषा ह्रस्वतोऽप्युचिषु । १६२ । बहुव्रीह्याविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ।
१६३ । संख्यायाः स्तनः । १६४ । विभाषा कन्दसि । १६५ । संज्ञायां मिवाजिनयोः ।
१६६ । व्यवायिनोऽन्तरम् । १६७ । मुखं स्वाङ्गम् ।
१६८ । नाव्ययदिकशब्दगोमहत्सूलसुष्टिपृथुवत्सभ्यः । १६९ । निष्ठापमानादन्यतरस्याम् ।
१७० । जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽङ्गतमितप्रतिपन्नाः । १७१ । वा जति ।
१७२ । नञ्सुभ्याम् । १७३ । कपि पूर्वम् । १७४ । ऋस्वान्तेऽन्यात् पूर्वम् । १७५ । बहुनेञ्चवदुत्तरपदभूमि ।
१७६ । न गुणादयोऽवयवाः । १७७ । उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमप्युं । १७८ । वनं समासि ।
१७९ । अन्तः । १८० । अन्तश्च । १८१ । न निविभ्याम् । १८२ । परेरभितोभावि मण्डलम् ।
१८३ । प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् । १८४ । निरुदकादीनि च । १८५ । अभेर्मुखम् । १८६ । अपाञ्च ।
१८७ । स्निग्धपूतवीणाञ्चोऽञ्चक्रुचिसीरनामनाम च । १८८ । अघेकपरिस्थम् ।
१८९ । अनोरप्रधानकगीयसी । १९० । पुरुषशान्वादिष्टः । १९१ । अतिरक्तत् पदे ।
१९२ । नेरनिघानि । १९३ । प्रवेरंश्रादयस्तत्पुरुषे । १९४ । उपाद् षाज्जिनमगौरादयः ।
१९५ । सोरवचेपणे । १९६ । विभाषीत्पुञ्जे । १९७ । त्रिभिर्भ्यां पाददन्मूर्धंसु बहुव्रीहौ ।
१९८ । सक्थं चाक्रान्तात् । १९९ । परादिश्चन्दसि बहुलम् ।

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६ ॥ समाप्तश्च बहुव्रीह्यपादः ।

३ । ओजःसहोऽम्भस्तमसस्तृतीयायाः ।

अथ स्तृतीयाया अलुक् स्यात् । ओजसाभूतः । तस्यापत्यमौजसाभूतिः । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाव्याप्तम् । तमसावृतम् । उत्तर-पदेऽलुग्विधानात् पूर्वपदभूतं यत्र तमस्तत्रालुक् । नतु यत्र तमोऽन्तं पूर्वपदम् । तेन “सततनैशतमोवृतमन्यत” इति (19)

(क) अञ्जसउपसंख्यानम् । अलुक् स्यात् । अञ्जसाकृतम् ।

(ख) पुंसानुजो जनुषान्ध इति । उपसंख्यानात् । जनुर्जन्म ।

इह तमःशब्दं तप इति केचिद्रूचिरे । तथाच व्योषः—“तमोजसानिर्जित-देवराजं दृष्ट्वा रथस्थं तपसामसिद्धि”मिति (20) “तपःकृशाःशान्तुग्द-कुम्भहस्ता” इति तु भट्टिः ।

४ । मनसः संज्ञायाम् ।

नान्नि मनसस्तृतीयाया अलुक् स्यात् । मनसागुप्ता काचित् । मनसादेवी ।

५ । आज्ञायिनि च ।

अत्रोत्तरपदे मनसस्तस्या अलुक् स्यात् । मनसाज्ञायिनो योगिनः ।

६ । आत्मनश्च पूरणे ।

आत्मनस्तस्या अलुक् स्यात् पूरणप्रत्ययान्ते परे । आत्मनापञ्चमः । आत्मनाषष्ठः । आत्मचतुर्थस्तु बहुव्रीहिः ।

७ । वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ।

८ । परस्य च ।

आत्मनः परस्य च चतुर्थ्या अलुक् स्याद् वैयाकरणी संज्ञा चेत् । आत्मने-भाषः । आत्मनेपदम् । परस्मैभाषः । परस्मैपदम् ।

(19) कथं वक्ष्यिष्यसि कुतस्तमोवृत इति रघुकाव्ये ? इति मिति भावं क्तः । ततस्तमसो इति मिति षष्ठीसमासेऽर्जं आदित्वाद्च् ।

(20) क्वचित्तु कृतम् एव श्लोकः पठ्यते ।

“तमोजसानिर्जितदेवराजं दृष्ट्वा रथस्थं तपसामसिद्धिम् ।

जगद्वा राजा सहस्राक्षोपश्यापानि चारुणि सशयकानि” ॥१॥ इति ।

(It is given fully in the Ms. No IV.) “नन्वत्र समासोऽननुगमः । न । अलुग्विकारादि”ति गोपीनाथः ।

६ । हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ।

हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् स्यात् । त्वचिसारः । युधिष्ठिरः ।
वनेकिंशुकाः ।

(क) अपो योनियन्मतिषु । अप्पुयोनिरग्निः । दिगादित्वाद् यत् ।
अप्पुव्यः । अप्पुमतिः । संज्ञाया (२।१।४४) मिति समासः ।

(ख) हृदयुभ्यां डेरलुग्वक्तव्यः । हृदिस्त्वक् । दिविषदो देवाः । कथं
दिवि कामोऽस्यैति युकामः ? भाविबहुलवचनात् । (६।३।१४) (२१)

१० । कारनान्नि च प्राचां हलादौ ।

कारः पारिभाषिको नियमः । तन्नान्नि प्राचां हलादौ परे सप्तम्या
अलुक् स्यात् । हलेद्विपदिका । कूपेशाणः । हलदन्तादित्येव । नद्यां दोहनी
नदीदोहनी । नियमः किम् ? अविकटे उरणः अविकटोरणः ।

११ । मध्याद् गुरौ ।

गुरौ परे मध्यात् सप्तम्या अलुक् स्यात् । मध्येगुरुः ।

(क) अन्ताच्च । अन्तेगुरुः ।

१२ । अमूर्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ।

स्वाङ्गात् सप्तम्या अलुक् स्यात् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः ।
“शत्रुञ्चकारोरसिवाणमाशु” । अमूर्धमस्तकात् किम् ? मूर्धशिखः ।
मस्तकशिखः । अकामे किम् ? मुखकामः । स्वाङ्गादिति किम् ? अक्ष-
शौण्डः । हलदन्तादित्येव । अङ्गुलिन्नाणः ।

१३ । बन्धे च विभाषा ।

बन्धे परे सप्तम्या अलुक् स्याद्वा । हस्तेबन्धो हस्तबन्धो वा । चक्रेबन्धश्चक्र-
बन्धो वा । हलदन्तादित्येव । गुप्तिबन्धः ।

१४ । तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।

तत्पुरुषे कृदन्त उत्तरपदे परे बहुलं सप्तम्या अलुक् स्यात् । वनेचरः ।
स्तम्बेरमः । पङ्केरुहः । हृदिस्थः । न च भवति । कायस्थः । कुरस्थः ।
कुरचरः । क्वचिद्वा । सरोजं सरसिजम् ।

१५ । प्रावृष्टशरत्कालदिवाञ्चे ।

एषाञ्चे सप्तम्या अलुक् स्यात् । प्रावृषिजः । शरदिजः । कालेजः ।
दिविजः । एषां किम् ? ग्रीषिजः ।

१६ । विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ।

एभ्यो जे परे सप्तम्या अलुक्वा स्यात् । वर्षेजः । वर्षेजः । क्षरेजः । क्षरजः ।
शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ।

१७ । घकालतनेषु कालनाम्नः ।

घादिषु कालनाम्नः सप्तम्या अलुक्वा स्यात् । पूर्वाह्नेतराम् । पूर्वाह्न-
तरे गायति । पूर्वाह्णेकालकृतम् । पूर्वाह्णकालकृतम् । पूर्वाह्नेतने पूर्वाह्नतने
गायति । हलदन्तादित्येव । रात्रितरायां जागर्ति ।

१८ । शयवासवासिष्वकालात् ।

शयादिष्वकालवाचिनः सप्तम्या अलुक् स्याद्वा । खेशयः खशयो वा ।
“रक्षन् वनेवासकृताद् भयात् तान्” । वनवासः । ग्रामेवासी ग्रामवासी वा ।
अकालात् किम् ? पूर्वाह्णशयः । हलदन्तादित्येव । मूमिशयः ।

१९ । नेन्सिद्धबध्नातिषु च ।

इदन्तसिद्धबध्नातिषु च सप्तम्या अलुक् नास्ति । स्थण्डिलशायी ।
साङ्गाशयसिद्धः । चक्रबन्धः । कथं चक्रबन्धः ? घञन्ते विभाषोक्ता ।

२० । स्थे च भाषायाम् ।

स्थे परे सप्तम्या अलुक् नास्ति । समस्थः । कूटस्थः । कायस्थः । उदरस्थः ।
कथं हृदिस्थः । बाहुल्यात् । भाषाग्रहणमेकवृत्तावुपयुक्तम् ।

२१ । षष्ठ्या आक्रोशे ।

आक्रोशगतौ षष्ठ्या अलुक् स्यात् । चौरस्यकुलम् । मातुःसुतः ।
वृषस्याःपतिः । आक्रोशे किम् ? ब्राह्मणकुलम् ।

(क) वाग्दिक्पश्यद्भ्यो युक्तिदण्डहरेषु । षष्ठ्या अलुक् स्यात् । केयं
वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः ।

(ख) आमुष्यायणामुष्यपुत्रिकामुष्यकुलिकेति च । षष्ठ्या अलुक् स्यात् ।
नङ्गादिभ्यः फक् (४।१।६६) । आमुष्यायणः । मनोज्ञादित्वाद् वुञ्
(५।१।१३३) । आमुष्यपुत्रिका । आमुष्यकुलिका ।

(ग) देवानां प्रिये । षष्ठ्या अलुक् स्यात् । देवानाम्भियः ।

(घ) शेषपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः संज्ञायाम् । षष्ठ्या अलुक् स्यात् । शुनःशेषो
नाम मुनिः । शुनःपुच्छः । शुनोलाङ्गूलः ।

(ङ) दिवोदासश्छान्दसः ।

२२ । पुत्रेऽन्यतरस्याम् ।

आक्रोशगतौ पुत्रे षष्ठ्या अलुक् स्याद्वा । दास्याःपुत्रो दासीपुत्रो वा ।

२३ । ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ।

ऋदन्ताद् विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनोऽलुक् स्यात् षष्ठ्याः । पितुःपुत्रः ।
होतुरन्तेवासी । विद्यायोनिसम्बन्धोभयपदेश्वभिधानान्नेह । पितृधनम् ।

२४ । विभाषा स्वसृपत्योः ।

ऋदन्तादनयोः षष्ठ्या अलुक् स्याद्वा । मातुःष्वसा मातृष्वसा वा ।
पितुःष्वसा पितृष्वसा वा । दुहितुःपतिः । दुहितृपतिर्वा । उत्तरोऽलुक् । उत्तर-
पदाधिकारः प्रागङ्गात् (६।४।१) ।

२५ । आनङ् ऋतो हन्ते ।

विद्यायोनिसम्बन्धानाऋतां हन्ते आनङ् स्यात् । नकारो रपरत्व- (१।१।५१)
निषेधार्थः । होतापोतारौ । मातापितरौ । ऋतां हन्ते किम् ? पितृ-
पितामही । कथं पितापुत्रौ मातापुत्रौ । पुत्र इत्यनुवृत्तेः (६।१।२२) ।

२६ । देवताइन्द्रे च ।

अत्र पूर्वपदस्यानङ् स्यात् । इन्द्राहहस्यतो । सूर्याचन्द्रमसौ । पुनर्इन्द्र-
ग्रहणाल् लोके वेदे सहचरितयोरेवाभिधानम् । नेह । शिववैश्रवणी । कथं
“रविचन्द्रावपि नोपलक्षितौ” इति ? तर्हि चिन्त्यम् ।

(क) वायोरुभयत्र प्रतिषेधः । वायुग्नी । अग्निवायू ।

२७ । ईदग्नेः सोमवरुणयोः ।

सोमे वरुणे चाग्नेरीत् स्यात् । अग्नीषोमी । अग्नीवरुणौ । इदाग्ने-
नापि सवर्णदीर्घत्वे सिद्ध ईदुवचनमन्यत्र भावार्थमाहुः । तेन कुशश्च लवश्च
कुशीलवाविति वाल्मीकिप्रयोगः ।

२८ । इद् वृद्धौ ।

वृद्धिमत्युत्तरपदेऽग्नेरित् स्यात् । आग्निवारुणम् । आग्निमारुतं कर्म ।
देवताइन्द्रे चेत्युभयपदवृद्धिः (७।३।२१) ।

(क) न विष्णौ । अत्राग्नेरित्वं नास्ति । आग्नावैष्णवम् ।

२९ । दिवो द्यावा ।

देवताइन्द्रे दिवो द्यावा स्यात् । द्यावाम्नी । द्यावाधरणी ।

३० । दिवसश्च पृथिव्याम् ।

पृथिव्यां दिवो दिवसादेशः स्याद् द्यावा च । अकारोच्चारणं पदान्ते कृत्वाद्य-
भावार्थम् । दिवस्पृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ ।

३१ । उषासोषसः ।

उषःशब्दस्योषासादेशः स्याद् देवताइन्द्रे । उषासासूर्यम् । उषासा-
नक्तम् ।

३२ । मातरपितरावुद्दीचाम् ।

अन्येषां मातापितरौ । अदन्तत्वान्निपातनस्य मातरपितराभ्यामित्येके ।
मातरपितृभ्यामित्यन्ये ।

३३ । पितरामातरा च च्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

३४ । स्त्रियाः पुंवद् भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे
स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ।

अनूङ्: स्त्रीलिङ्गस्य पुंवद् रूपं स्यात् । पट्टीभार्यास्य पट्टुभार्य्यः । शोभन-
भार्य्यः । दीर्घजङ्गः । दीर्घजङ्गभार्य्यः । भाषितपुंस्कात् किम् ? खड्गाभार्य्यः ।
अनूङ्: किम् ? धीबन्धुभार्य्यः । समानाधिकरणे किम् ? कल्याणा माता
कल्याणीमाता । षष्ठीसमासः । स्त्रियामिति किम् ? कल्याणीप्रधाना इमे ।
अपूरणीति किम् ? कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । इह चापूरणीप्रमाख्यो-
(५।४।११६) रिति समासान्तविधौ प्रधानपूरणीग्रहणात् पूरख्यर्थादन्यस्मिन्
समासार्थं न भवति कल्याणपञ्चमीकः पञ्च इति । अप्रियादिषु किम् ?
कल्याणीप्रियः । कल्याणीकान्तः । प्रिया । भक्ति । कान्ता । सुभगा ।
दुर्भगा । दुहित्वा । चपला । कथं दृढभक्तिः ? दृढं भक्तिरस्येति पूर्वपदस्या-
स्त्रीत्वविवक्षितत्वात् । श्लिष्टप्रियो विमुक्तकान्त इत्यादयस्तु चिन्त्याः ।

३५ । तसिलादिष्व्वाकृतत्वमुचः ।

तसिलादौ स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । तत्र परिगणनम् । त्रलत्सौ । तरप्-
तमपौ । चरद्भजातीयरौ । कल्पवृदेश्यदेशीयरः । रूपपपाशपौ । थमुद्याली ।
दार्ढिलौ । तिल्थ्यनाविति । तस्यां तत्र । तस्याः ततः (22) । रम्यतरा ।
रम्यतमा । पटुतरा । पटुतमा । पटुचरी । पटुजातीया । मृदुजातीया ।
वृद्धकल्पा । पटुकल्पा । मृदुकल्पा । पटुदेश्या । पटुदेशीया । पटुरूपा ।
वृद्धरूपा । वृद्धपाशा । कया प्रकृत्या कथम् । तथा प्रकृत्या तथा । तस्यां
वेलायां तदा । तर्हि । तिल् छान्दसः । अजय्या ।

(क) शसि बह्वल्पार्थस्य । पुंवत् स्यात् । बह्वीभ्यो देहि बहुशः । अल्पशः ।

(ख) त्वतलोर्गुणवचनस्य (23) । पुंवत् स्यात् । पटुत्वम् । पटुता ।

(22) तत्र तत्र इति मूदाहरणदिङ्मात्रम् । सर्वनाम्नी वृत्तिमात्रे पुंस्कात् । बहुव्र बङ्गतः बहुथेल्युदाहरणम् ।

(23) संज्ञा-जाति-कृदन्त-तद्धितान्त-समस-सर्केणाम-संख्याशब्दस्तु न गुणवचनः ।

सृदुंता । गुणवणनस्य किम् ? दण्डनीत्वम् । कठीत्वम् । कथं व्यभिचारित्वं युक्तीनामिति ? सामान्योपक्रमेण (24) । तन्वीत्वमिति तु चिन्त्यम् ।

(ग) भस्याटे तद्धिते । भसंज्ञकस्य तद्धिते पुंवत् स्यात् । हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम् । अटे किम् ? श्यैनेयः । रौहिणेयः ।

(घ) ठक्छसोश्च । अनयोः परतः स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । भवत्याम्हात्वा भावत्काः । भवदीयाः ।

(ङ) सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावो वक्तव्य इति तु दिङ्नामान्यन्तराल इत्यत्र (२।२।१६) भाष्यम् । सर्वासां धनं सर्वधनम् । अन्यस्यास्तनयोऽन्य-तनयः । “न मानिनी संसहतेऽन्यसङ्गमम् ।” तस्या मुखं तन्मुखम् । भवतीप्रसादादिति तु चिन्त्यम् । (25)

३६ । क्यङ्मानिनोश्च ।

क्यङि मानिनि च स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । एनी एतायते । दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमानी भार्यायाः ।

३७ । न कोपधायाः ।

कोपधायाः स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । मद्रिकाभार्यः । पाचिकाभार्यः । दाहिकाशक्तिः । पाचिकाकल्पा । पाचिकायते । पाचिकामानिनी ।

(क) कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् । एक-भार्यः । पाकभार्यः । पाककल्पा ।

(24) सामान्ये नपुंसकमित्यनेनेयर्थः । इदं काशिकाकंयथायुक्तं वार्त्तिकम् । वार्त्तिकपाठे तु नास्ति । “एकैकवर्णवर्त्तिष्वाद्यच्च” इति हि मंहितासूत्रे (१।४।१०२) भाष्यकारप्रयोगः । तत्प्रामाण्यादस्य साधुत्वसुमेयम् ।

(25) धर्म्याणि देवि सकलानि सदैव कर्माण्यात्याहृतः प्रतिदिनं सुकृती करोति ।

स्वर्गं प्रयाति च ततो भवतीप्रसादाद्भोक्तव्येऽपि फलदा ननु देवि तेन ॥१॥ इति देवीमाहात्म्ये ।

आर्षोऽयं प्रयोगः । केचिच्च हे भवति ततः प्रसादादनुग्रहात् तवेति शेष इत्यन्वयं कुर्वन्तो भवतीति सम्बोधने ऋक्षान् पठन्ति । एकोऽहं भवतीमुत्तलयकरो मातः कियन्तोऽस्य इति वेणीसंहारप्रयोगश्च ग्रामादिक एवेत्याहः ।

३८ । संज्ञापूरण्योश्च ।

अनयोः स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । दत्ताभार्य्यः । “मन्दोदरीभार्य्यमतोच
रजे ।” दत्तामानिनी । पञ्चमीभार्य्यः । द्वितीयाकल्पा । पञ्चमीकल्पा ।

३९ । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ।

वृद्धिहेतोस्तद्धितान्तायाः स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । औपगवोभार्य्यः ।
माथुरीभार्य्यः । माथुरीमानिनी । माथुरीकल्पा । वृद्धिहेतोः किम् ? मध्यम-
भार्य्यः । अरक्ते किम् ? काषायवृद्धतिकः । हारिद्रपताकः । अविकारे
किम् ? लौहेषो रथः ।

४० । स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि ।

स्वाङ्गात् परो य ईकारस्तदन्तस्य स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । दीर्घकेशीभार्य्यः ।
सुसुखीभार्य्यः । सुसुखीकल्पा । अमानिनि किम् ? सुकेशमानिनी । (26)

४१ । जातेश्च ।

जातेः स्त्रियाः पुंवन्न स्यात् । कुम्भकारीभार्य्यः । कठीकल्पा । कठी-
पाशा । बहुचीयते । औपसंख्यानिकस्य नेष्यते । हास्तिकम् । अमानिनीत्येव ।
कठमानिनी ।

४२ । पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ।

कर्मधारयादौ भाषितपुंस्कादनूङः स्त्रियाः पुंवत् स्यात् । न प्रतिषेधः ।
महापञ्चमी । पुण्यषष्ठी । महाषष्ठी । प्रियदुहिता । मृगचपला । पाचक-
वृन्दारिका । कारकवृन्दारिका । काकबन्ध्या । कारकजातीया । कारक-
देशीया । एवं दत्तवृन्दारिका । पञ्चमवृन्दारिका । माथुरवृन्दारिका ।
माथुरजातीया । माथुरदेशीया । सुकेशवृन्दारिका । कठदेशीया । स्त्रिया-
मित्येव । कठीप्रकाण्डम् । मानिनीजनः ।

(क) कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुक्कुट्या अण्डं
कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं मृगपदम् । मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरम् । काक्वाः
शवः काकशवः ।

(ख) पुंवङ्गावाद् भ्रस्वत्वं खिद्घादिषु विप्रतिषेधेन । कालिन्मन्या । हरिणिन्मन्या । पट्वितरा । मृद्वितमा । उक्तः पुंवङ्गावः ।

४३ । घरूपकल्पचेलङ्ब्रुवगोत्रमतहत्येषु ङोऽनेकाचो ऋस्वः ।

घादिषु परतोऽनेकाचो व्यन्तस्य ऋस्वः स्यात् । ब्राह्मणितरा । सुन्दरि-
तमा । गौरिरूपा । भुजङ्गिकाया । वृषलिचेली । पट्विब्रुवा । तरुणिगोत्रा ।
कुमारिमता । गौरिहता । उक्तपुंस्कादित्येव । बदरीतरा । ब्रूजः पचायचि
ब्रुवः । चेलङ्ब्रुवगोत्रशब्दाः कुत्सनार्थाः ।

४४ । नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ।

घादिषु शेषनद्या ऋस्वो वा स्यात् । कः शेषः ? अङ्गी नदी ङीरेकाच् ।
धीबन्धुतरा धीबन्धूतरा वा । स्त्रीतरा स्त्रितरा वा ।

(क) कन्नद्याः प्रतिषेधः । लक्ष्मीतरा । तन्वीतरा ।

४५ । उगितश्च ।

उगितो नद्या घादिषु ऋस्वो वा स्यात् । श्रेयसीतरा श्रेयसितरा वा ।
विदुषीतमा विदुषितमा वा । “शक्तिं दधानं महतीतमां तम् ।” पुंवङ्गावो-
ऽप्यत्रेष्टः । श्रेयस्तरा । विहस्तमा । (27)

४६ । आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ।

तुल्याधिकरणे जातीये च परतो महतः स्यादात् । महापञ्चमी । महा-
षष्ठी । महाराजः । महाभुजः । महाजातीयः ।

(क) घासकरविशिष्टेषु पुंवञ्च । महत्या घासः महाघासः । महत्याः
करो महाकरः । महाविशिष्टः ।

(ख) अष्टनः कपाले हविषि । अष्टाकपालं हविः ।

(ग) गवि च युक्ते । अष्टागवं शकटम् । युक्ते किम् ? अष्टगवं विप्रस्य ।

(27) अत्र भट्टोजिः—“हत्यादिषु विदुषीतरत्युदाहृतम् । तन्निर्मूलम्” इति । दौर्घानङ्गीश्विशिष्टानां
रूपाणां भाष्ये ऽसमष्टनात् ।

४७ । द्वाष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ।

द्वाष्टन्नित्येतयोः संख्यायामात्त्वं स्यात् । द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश अष्टाविंशतिः । अष्टात्रिंशत् । संख्यायामिति किम् । द्वैमातुरः । प्राक्शतादित्यभिधानान्नेह । द्विशतम् । अष्टसहस्रम् । अबहुव्रीह्यशीत्योः किम् ? द्विदशाः । द्विताः । द्वशीतिः ।

४८ । त्रेस्त्रयः ।

त्रेस्त्रयसादेशः स्यात् । त्रयोदश । त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । संख्यायामित्येव । त्रैमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योरित्येव । त्रिचतुराः । त्रशोतिः । प्राक्शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ।

४९ । विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ।

द्वाष्टंस्त्रिंशद्दानां यदुक्तं तच्चत्वारिंशदादौ वा स्यात् । एवं यावद् नवतिः । द्वाचत्वारिंशत् द्विचत्वारिंशद्वा । अष्टाचत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशद्वा । त्रयस्रत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशद्वा । (२८) द्वा नवतिः । द्विनवतिर्वा । अष्टानवतिः । अष्टनवतिर्वा । त्रयो नवतिः । त्रिनवतिर्वा । कथमेकादश ? कुसीददेशैकादशादिति (४।४।३२) निपातनात् ।

५० । हृदयस्य हृत्क्षेत्रयदण्णलासेषु ।

लेखादौ परे हृदयस्य हृत्क्षेत्रात् । हृत्क्षेत्रः त्रयव्याधिः । हृदयं लिखतीति कर्मण्यण् (३।२।१) । हृदयस्य प्रियं हृद्यम् । हृदयस्येदं हार्दम् । हृत्लासः ।

५१ । वा शोकप्यञ्जरीषु ।

एषु हृदयस्य हृद्वा स्यात् । हृच्छोकः । हृदयशोको वा । सौहार्द्यं सौहृदय्यं वा । सौहृद्यमिति केचित् । हृद्रोगः । हृदयरोगो वा ।

५२ । पादस्य पदाज्जातिगोपहृतेषु ।

आज्यादिषु पादस्य पदः स्यात् । पदाजिः । पदातिः । पदगः । “पदगैर्बहुभिः सुतम् ।” पदोपहतः ।

५३ । पद्यत्यतदर्थे ।

पादस्य यति हलन्तः पत् स्यात् । पादौ विध्यन्ति पद्याः कण्टकाः ।
अतदर्थे किम् ? पाद्यं जलम् ।

(क) इके चरती । पादेन चरति पदिकः । पर्पादित्वात् छन् ।

५४ । हिमकाषिहृतिषु च ।

एषु पादस्य पत् स्यात् । पङ्क्तिम् । मानुषो नाम पत्काषी । पङ्क्तिः ।
चकारात् “पद्गा भरद्वाजमुनिं सशिशुम् ।”

५५ । ऋचः श्रे ।

श्रे ऋचः पादस्य पत् स्यात् । पञ्चो गायत्रीं शंसन्ति । वीष्मायां शस् ।
ऋचः किम् ? पादशः कार्षापणं ददाति ।

५६ । वा घोषमिश्रशब्देषु ।

एषु पादस्य पद्य्याद्वा । पद्घोषः पादघोषो वा । पन्मिश्रः पादमिश्रो
वा । पञ्चब्दः पादशब्दो वा ।

(क) निष्के च । पन्निष्कः पादनिष्को वा ।

५७ । उदकस्योदः संज्ञायाम् ।

नाम्नि उदकस्योदः स्यात् । उदमेघो नाम ।

(क) उत्तरपदस्य च । लोहितोदो नाम । चोरोदः । लवणोदः ।

५८ । पेषंवासवाहनधिषु च ।

एषूदकस्योदः स्यात् । उदपेषं शुण्ठीं पिनष्टि । “सहस्यरात्रीरुदवास-
तत्परा ।” उदवाहनः । उदधिः ।

५९ । एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ।

असंयुक्तहलादावुत्तरपदे उदकस्योदो वा स्यात् । उदकुम्भ उदककुम्भो वा ।
उदपात्रम् । उदकपात्रं वा । एकहलादौ किम् ? उदकस्थानम् । पूरयितव्ये
किम् ? उदकगिरिः ।

६० । मन्यौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवोवधगाह्येषु च ।

एषूदकस्योदो वा स्यात् । उदमन्यः । उदौदनः । उदसक्तुः । “हिमलव-
सदृशमोदबिन्दून् ।” “भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्रः ।” भार-हार-
गाहाः कर्मण्यसन्ता घञन्ताश्च गृह्यन्ते । उदभारः । उदभारी स्त्री । उद-
हारी स्त्री । उदवीवधः । “रामाणामनवरतोदगाहभाजाम् ।” पक्षे उदक-
मन्यादयः । उक्तउदादेशः ।

६१ । इको ऋखोऽङ्यो गालवस्य ।

इगन्तानां ऋखो वा स्यात् । ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रो वा । जम्बूलता
जम्बूलता वा । धीबन्धुसुतः धीबन्धुसुतो वा । अङ्यः किम् ? गार्गीपुत्रः ।
व्यवस्थितविभाषया नेह । कारीषगन्धीपुत्रः ।

(क) इयङ्बुवङ्भाविनामव्ययानाञ्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । श्रीकुलम् । भूकुलम् ।
शुक्लीभूतम् ।

(ख) भ्रुकुंसादीनामिष्यते । भ्रुकुंसः । भ्रुकुंसो वा । भ्रुकुटिः । भ्रुकुटिर्वा ।

(ग) अकारो वेत्येके । भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः ।

इह त्वलावुककर्कन्धुटम्फुफलमिति सर्वान्ते लोकस्योत्तरपदव्यवहारात् टम्फा
एव ऋखः प्राप्नोति । न पूर्वयोः । तत्र समासान्तरमाख्येयम् । अलावूश्च
कर्कन्धुश्च ते । अलावुककर्कन्धौ । ते च टम्फूश्च ते ऽलावुककर्कन्धुटम्फुः । राज-
दन्तादिः । तासां फलं तथेति ।

६२ । एक तद्धिते च ।

एकशब्दस्य (२९) तद्धिते ऋखः स्यात् । एकस्या आगतमेकरूप्यम् ।
एकमयम् । एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे च । एकस्याः क्षीरमेकक्षीरम् ।

६३ । ज्यापोः संज्ञाच्छन्दसीर्बहुलम् ।

ज्याबन्तस्य ऋखः स्यान्नान्नि । रेवतिपुत्रः । रोहिणिपुत्रः । कस्य-
चिन्नाम । शिलवहम् । शिलप्रस्थं नाम नगरम् । बाहुल्यान् नान्दीघोषः ।
असंज्ञायाश्च । कलन्नः । मन्दुरजः । सुसूक्ष्मलटकेशो व्रती ।

६४ । त्वे च ।

त्वे चेति ष्ण्डसि ।

६५ । इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ।

इष्टकादेशितादौ ऋस्वः स्यात् । इष्टकचितम् । इषीकतूलम् । माल-
भारिणी । तदन्तग्रहणश्च । पक्वोष्टकचितम् । नवहाटकेष्टकचितम् । मुञ्चेषीक-
तूलम् । उत्पलमालभारिणी कन्या ।

६६ । खित्यनव्ययस्य ।

अनव्ययस्य खिदन्ते परे ऋस्वः स्यात् । कालिमेजयः । कालिम्न्या ।
अनव्ययस्य किम् ? “दिवामन्या रात्रिः कथमपि न पद्मैर्विकसितम्” । उक्तो
ऋस्वः ।

६७ । अरुद्विषदजन्तस्य सुम् ।

एषां खिति सुम् स्यात् । अरुन्दुदः । द्विषन्तपः । द्विषमेजयः । (30)
अजन्तानाम् । पण्डितम्न्यः । सुभगम्न्या । हरिम्न्यः । महिम्न्या ।
कालिम्न्या । विधुम्न्यः । वधुम्न्या । सुभ्रुम्न्या । नलोपे राजम्न्यः ।
सुराजम्भवम् । गुणिम्न्यः । एषां किम् ? विदम्न्यः । श्रीम्न्यः ।

६८ । इच्च एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ।

इजन्तस्य खिति एकाचोऽम् स्यात् । स चाम्प्रत्ययवत् । द्वितीयैकवचन-
वदित्यर्थः । स्त्रियम्न्यः । स्त्रीम्न्यः । भ्रुवम्न्यः । नरम्न्यः । गाम्न्यः ।
नावम्न्यः ।

६९ । वाचंयमपुरन्दरौ च ।

इमौ निपात्येते ।

(30) द्विषमेजय इत्यत्र सुम् द्विषम् एजय इति स्थिते संयोगान्नस्य लोपः (८।१।२२) इति तत्कार-
लोपः ।

७० । कारे सत्यागदस्य ।

अनयोः कारे मुम् स्यात् । सत्यङ्कारः । अगदङ्कारो वैद्यः ।

(क) अस्तीञ्च । अस्तुङ्कारः ।

(ख) धेनोर्भव्यायाम् । धेनुभ्य्या गौः ।

(ग) लोकस्य पृषे । लोकमृणञ्चन्द्रमाः ।

(घ) भ्राष्ट्रान्योरिन्धे । भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ।

(ङ) उष्ट्रभद्रयोः करणे । उष्ट्रंकरणम् । भद्रंकरणम् । एवं तिमिङ्गिल-
दीपङ्करसर्वन्ददादयोऽपि मुमिति योगविभागादृद्धाः संज्ञाप्रकाराः ।

(च) सूतोयराजभोजकुलनेरुभ्यो दुहितुः पुत्रङ् वा । एभ्यो दुहितृशब्दस्य
पुत्रङ् वा स्यात् । सूतपुत्री सूतदुहिता वा । उग्रपुत्री । उग्रदुहिता वा ।
अन्यत्रापि दृश्यते । शैलपुत्री । “अभिवीक्ष्य विदर्भराजपुत्रीकुचकश्मीरज-
चिह्नमच्युतोः” इति माघः । केचिच्छार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्तीति
वामनवृत्तिः । तेनेदं सिध्यति कृष्णदासस्य पुत्रीं तुभ्यमहं सम्प्रदद इति ।

७१ । श्येनतिलस्य पाते जे ।

अनयोर्धाम्ने पाते परे मुम् स्यात् । श्येनम्पाता मृगया । तैलम्पाता
क्रिया ।

७२ । रात्रेः कृति विभाषा ।

रात्रेः कृदन्ते परे मुम् स्याद्वा । रात्रिचरो रात्रिञ्चरो वा । रात्रमटो
रात्रिमटो वा । खिति तु पूर्वेण नित्यमिच्छते । रात्रिभ्रान्यमहः । उत्तो मुम् ।

७३ । नलोपो नञः ।

उत्तरपदे परे नञो नलोपः स्यात् । अभिन्नुः । अत्राङ्गाणः । अविन्नः ।
अशोच्यः । कथं नैककीर्त्तिः । नैकयशा इति ? (३१) समासे सर्वास्तसुत्तर-
पदम् । तच्चेह नास्ति ।

(३१) एवञ्च “आददे गतिशीतोन्धो नभस्मानिव दक्षिण” इत्यादि । मतान्तरे तु नञर्थस्य नञ्शब्दस्य
सुप्सुपेति समासः । तैशापुनीत खगः स नैकर्षेत्यादि समाहितम् ।

(क) अक्षेपे तिङ्प्रपसंख्यानम् । अपचसि । अकरोषि त्वं जाल्प ।
“हासकारमघटते नितराम्” ।

७४ । तस्मान्नुङ्चि ।

सुमनकारान्नञोऽचि नुङ्गागमः स्यात् । अनश्नः । अनुङ्घः । अनूतः ।

७५ । नभाण्णपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनर्पंसक-
नक्षत्रनक्रानाकेषु प्रकृत्या ।

एष्वेकादशसु नञ् प्रकृत्या स्यात् । न भ्राजते नभ्राट् । न पाति नपात् ।
शत्रन्तः । न वेति नवेदाः । असुन्नन्तः । नासत्याः साधवः । नमुच्यादयः
संज्ञाशब्दा यथाकथञ्चिदुन्नेयाः ।

७६ । एकादिश्वैकस्य चाटुक् ।

एकादिर्नञ् प्रकृत्या स्यादेकस्य चाटुगागमः । एकेन न विंशति एकात्र-
विंशतिः । एकात्रशतम् । जनार्थे चात्र नञ् ।

७७ । नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ।

नगो नञ् प्रकृत्या वा स्यात् । “शैलवृक्षौ नगावगौ” । अप्राणिषु किम् ?
अगो वृषलः शीतेन ।

७८ । सहस्य सः संज्ञायाम् ।

सहस्य नान्नि सः स्यात् । साश्वत्थम् । नान्नि किम् ? सहयुधा ।

७९ । ग्रन्थान्ताधिके च ।

ग्रन्थान्ते ऽधिके च सहस्य सः स्यात् । सकलं ज्योतिषमधीते । कलान्त-
मित्यर्थः । समुद्भर्त्तमधीते । ससंग्रहं व्याकरणमधीते । अन्तवचनेऽव्ययीभावः ।
अधिके । सद्रोणा खारी । द्रोणाधिकेत्यर्थः ।

८० । द्वितीये चानुपाख्ये ।

उपाख्यायत इत्युपाख्यः प्रत्यक्षः । ततोऽन्योऽनुपाख्यः । अनुमेयो द्वितीयः
सम्बन्धी । तद्वाचिन्युपपदे सहस्य 'सः स्यात् । सान्निः कपोतः । सपिशाचिका
वात्या । गृहे कपोतपतनात् तस्य द्वितीयो भाव्यग्निरनुमीयते ।

८१ । अव्ययीभावे चाकाले ।

अत्र सहस्य सः स्यात् । सचक्रं निधेहि । सधुरं व्रज । अकाले किम् ?
सहापराङ्गम् ।

८२ । वीपसर्जनस्य ।

सर्वीपसर्जनस्य समासस्योत्तरपदे सहस्य सो वा स्यात् । सपुत्रः सह-
पुत्रो वा । सपरिवारः सहपरिवारो वा ।

८३ । प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ।

आशिषि सह प्रकृत्या स्यात् । स्वस्ति ते सहपुत्राय । सहबन्धवे ।
अगोवत्सहलेषु किम् ? सगवे । सवत्साय । सहलाय । पत्ने सहगवे । सह-
वत्साय । सहहलाय ।

८४ । समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु ।

छान्दसम् ।

८५ । ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयो-
वचनबन्धुषु ।

एषु द्वादशसूत्रपदेषु समानस्य सः स्यात् । सज्योतिः । सजनपदः ।
सरात्रिः । सनाभिः । सनामा । सनाम्नी कन्या । सरूपः । सवयाः । सवचनः ।
सबन्धुः । इह समानस्येति योगविभागः । तेन सपञ्चसधर्मसजातीयाः सिध्य-
न्तीति वामनहृत्तिः । अनाषोऽयं योगविभागः । तथाह्यव्ययानामनेकार्थ-
त्वात् सदृशार्थस्य सहशब्दस्यैते प्रयोगाः । कथं नाम समानपक्ष इत्यादयोऽपि
भवन्तीति भागहृत्तिः (३२) । चान्द्रास्तु नामादिषु सभावं विकल्पेन
ब्रुवन्ति ।

८६ । चरणे ब्रह्मचारिणि ।

आचारगतौ ब्रह्मचारिणि परे समासस्य सः स्यात् । सब्रह्मचारी ।

(३२) तथाहि—उत्पत्त्येति मम धरेऽपि समानधर्मेति भववृत्तिप्रयोगः ।

८७ । तीर्थे ये ।

८८ । विभाषोदरे ।

यदसौ तीर्थे समानस्य सः स्यात् । सतीर्थ्याश्चैकगुरवः । उदरे वा ।
समानोदर्थ्यः सोदर्थ्यां वा ।

८९ । दृग्दृशवतुषु ।

एषु समानस्य सः स्यात् । सदृक् । सदृशः । सदृक्षस्तुच्छान्दसः । वतुयश्चण-
मुत्तरार्थम् । उक्तः सभावः ।

९० । इदम् किमोरीशुकी ।

इदम् ईश् किमः कीः स्यात् तेषु परतः । ईदृक् । ईदृशः । इयान् ।
इयती । कीदृक् । कीदृशः । कियान् । कियती ।

९१ । आ सर्वनाम्नः ।

तेषु सर्वनाम्न आकारः स्यात् । तादृक् । तादृशः । तावान् । एतावान् ।
एतादृशः । एतादृक् । यावान् । यादृक् । यादृशः । अन्यादृक् । अन्यादृशः ।
युष्मादृक् । युष्मादृशः । भवादृक् । भवादृशः । अमूदृक् । अमूदृशः । अस्मादृक् ।
अस्मादृशः ।

९२ । विष्वग्देवयोश्च टेरद्व्यञ्चतौ वप्रत्यये ।

विष्वग्देवयोः सर्वनाम्नश्च टेःस्थाने ऽद्विः स्यादञ्चतौ वप्रत्यये । विष्व-
गञ्चति विष्वद्राड् । (३३) विष्वद्राञ्ची । देवद्राड् । यद्राड् । तद्राड् । कद्राड् ।
कद्रीची । वप्रत्यये किम् । विष्वगञ्चनम् ।

९३ । समःसमि ।

समोऽञ्चतौ समिरादिश्यते । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । समीची ।

९४ । तिरसस्तिर्य्यलोपे ।

तिरस स्तिरिरादिश्यते तस्मिन्नलोपे । तिर्य्यङ् । अलोपे किम् ? लोपे
मा भूत् । तिरस्यःपश्य । “लज्जा तिरसां यदि चेतसि स्यात् ।”

(३३) विश्वमञ्चतीति वाक्ये तु विश्वाङ् । विश्वाञ्ची / विश्वाक् । सवर्णदीर्घत्वं दुर्पारम् ।

६५ । सहस्य सधिः ।

तस्मिन् सहस्य सधिः स्यात् । “सध्नुङ् रतः त्रेयसि लक्ष्मणोऽमृत” ।
सध्नुञ्चौ । “सध्नीचा वलयितपद्मनालसूत्रः ।” सध्नीची ।

६६ । सध मादस्थयोश्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

६७ । ह्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ।

एभ्यः परस्याप आदेरीत् स्यात् । द्वीपम् । अन्तरीपम् । प्रादेरनवर्णान्ताद-
भिधानम् । समीपम् । नीपम् । नेह । प्रापम् । परापम् ।

६८ । ऊदनोर्देशे ।

अनोः परस्याप ऊत् स्यात् । अनूपो देशः । अन्वीपमन्यत्र ।

६९ । अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगराशीराशास्थास्थि-
तोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ।

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्य अन्यस्य दुगागमः स्यादाशीरित्यादौ परे । अन्या
आशीरन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्यदास्थितः । अन्यदुत्
सुकः । अन्यदूतिः । अन्यद्रागः । अषष्ठ्यतृतीयास्थस्य किम् ? अन्यस्याशी
रन्याशीः । अन्येनास्थितोऽन्यास्थितः । इहाविशेषेण दुक् कारकच्छयो-
रिति भाष्यम् । अन्येनान्यस्य वा कारकः अन्यत्कारकः । अन्यस्मिन् भवम् ।
अन्यस्वेदं वा अन्यदीयम् । गहादित्वाच्छःशैषिकः ।

१०० । अर्थे विभाषा ।

अर्थे परेऽन्यस्य दुग्वा स्यात् । अन्यदर्थः । अन्यार्थो वा ।

१०१ । कोः कत् तत्पुरुषेऽचि ।

तत्पुरुषेऽचि कोः स्थाने कत् स्यात् । कदन्नम् । कदिन्मनम् । कदुष्णम् ।
अचि किम् ? कुब्राह्मणः ।

(क) त्रावुपसंस्थानम् । कुक्षितास्त्रयः कन्नयः ।

“कतशस्त्रो न यो जिष्णुर्यथाटो यन्ननिस्पृहः ।

कामी यस्य जरन्नेते क्षत्रवंशेषु कक्षयः” ॥ १ ॥

१०२ । रथवदयोश्च ।

अनयोः कोः कत् स्यात् । कद्रथः । कद्रदः ।

१०३ । द्वयो च जातौ ।

अत्र कोः कत् स्यात् । कसृणम् । जातौ किम् ? कुत्तणानि ।

१०४ । का पथ्यक्षयोः ।

अनयोः कोः स्थाने काः स्यात् । कापथः । काक्षम् । “काक्षेणानादरे-
क्षितः ।”

१०५ । ईषदथे ।

अत्र कोः काः स्यात् । कामधुरम् । कातन्त्रम् । कास्तम् ।

“देवाकानिनिकावादे वाहिकास्वस्वकाहि वा ।

काकारिभभरेकाकानिस्वभव्यव्यभवन्नि” ॥ १ ॥

१०६ । विभाषा पुरुषे ।

पुरुषे कोः का वा स्यात् । कापुरुषः कुपुरुषो वा ।

१०७ । कवञ्चोषो ।

उषो परे कोः काः कवं च वा स्यात् । कोष्णं कवोष्णं कदुष्णं वा ।

१०८ । पथि च च्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

१०९ । पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।

पृषोदरप्रकाराणि साधूनि स्युः शिष्टैर्यथाप्रयुक्तानि । शिष्टलक्षणं तु
भाष्यादवधार्यम् । (३४) पृषदुदरमस्य पृषोदरः । वारिवाहको वलाहकः ।
ब्रुवन्तः सीदन्त्यस्यां वृसी । मद्यां रौति मयूरः । पूर्यन्ते गलन्ति च पुद्गला

देहाः । तथ्यस्य भावस्तथता । रतेस्सननं रत्नम् । वाहितं पापमनेन ब्राह्मणः ।
जितमेनोऽनेन जिनः । यशः कौति यज्ञः । कौ जीर्यति कुञ्जरः । हिनस्तीति
सिंहः । अङ्गन्धस्त्रिजङ्गनम् । शवानां शयनं श्लशानम् । जङ्घं मुखमस्य
उदूखलम् । पिशिताशः पिशाचः । एवं षोडशं षोडशः षोढा षड्धा चेत्यादि ।

“वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरो वर्णविकारमाशौ ।

धातोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम्” ॥ १ ॥

११० । संख्याविसायपूर्वस्याङ्गस्वाङ्गन्नन्यतरस्यां डौ ।

संख्यादेः परस्याङ्गस्याङ्गन् वा डौ स्यात् । इङ्गे इङ्गनि इङ्गे वा । त्रङ्गे
त्रङ्गनि त्रङ्गे वा । व्यङ्गे व्यङ्गनि व्यङ्गि वा । सायाङ्गि सायाङ्गे सायाङ्गनि वा ।
डौ किम् ? इयोरङ्गोर्भवो इङ्गः । तद्वितार्थे समासः (२।१।५१) । विगत-
मङ्गो व्यङ्गः । प्रादिसमासः । अङ्गः सर्वत्र टच् । अङ्गः सायः सायाङ्गः ।
एकदेशिसमासः ।

१११ । ढ्रलोपि पूर्वस्य दीर्घोऽणः ।

ढ्रयोर्लोपि पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात् । लौढम् । गूढम् । नीरक्तम् ।
इन्दूराजते । पुनारमते । पुनारक्तम् । पुनारोढुम् । धातूरजः । पूर्वग्रहण-
मनुस्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । इह ढ्रलोप-(८।३।१३) सहचरितस्य
रोरि-(८।३।१४) लोपस्य ग्रहणादनीयरो रलोपे न दीर्घः । दर्शनीयः षट् ।
दीर्घाधिकारो यावत् क्रमश्च (६।४।१८) ज्ञीति ।

११२ । सहिवहोरोदवर्णस्य ।

सहिवहोरवर्णस्यौढ्याड्ढ्रलोपे । सोढा । सोढुम् । सोढव्यम् । वोढा ।
वोढुम् । वोढव्यम् । वर्णग्रहणं कृतायामपि द्वौ यथा स्यात् । वहैर्लुङि तसि
उदवोढाम् । अवर्णस्य किम् ? ऊढः । ऊढवान् ।

११३ । साढ्रैसाढ्रासाढ्रेति निगमे ।

११४ । संहितायाम् ।

छान्दसमेतद्वयम् । संहिताधिकारस्य च्छन्दस्येव प्रयोजनम् ।

११५ । कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्र-
सुवस्वस्तिकस्य ।

कर्णे परे लक्षणवाचिनो दीर्घः स्यात् । दात्राकर्णः । सूषाकर्णः ।
अविष्टादीनां किम् ? विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । स्वस्तिककर्णः ।

११६ । नद्विट्तिष्टप्रिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ ।

एषु क्तिबन्तेषु परतो दीर्घः स्यात् । उपानत् । नीहत् । प्राहृद् ।
मृगावित् । मर्मावित् । नीरुक् । सहे ष्छन्दसि णिवः (३।२।६४) । तुराषाद् ।
तनि पगीतत् । कौ किम् ? परिणहनम् । गतिकारकपूर्वस्याभिधानान्नेह ।
तिग्मरुचः । पटुरुचः । (३५)

११७ । वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ।

कोटरादेर्वने किंशुलकादेर्गिरौ दीर्घः स्यात् । कोटरावणम् । मिश्रका-
वणम् । किंशुलकागिरिः ।

११८ । वले ।

वले परे दीर्घः स्यात् । दन्तावलो हस्ती । कृषीवलः । अण इत्येव ।
भ्रातृवलः । संज्ञायामित्येव । पुत्रवलः ।

११९ । मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ।

बह्वचां मतुपि दीर्घः स्यात् । वीरणावती । मशकावती । नद्यां मतुप्
(४।२।८५) । बह्वचः किम् ? व्रीहिमती । अनजिरादेः किम् ? अजिरवती ।
मलयवती । संज्ञायामित्येव । वलयवती ।

१२० । शरादीनाञ्च ।

मत्तुपि दीर्घः स्यात् । शरावती । अद्विवती । पद्मावती । नद्यां मतुप्
(४।२।८५) । संज्ञायामित्येव । शरवती भूमिः । अद्विमती ।

१२१ । इको वहेऽपीलोः ।

इगन्तस्य वहे दीर्घः स्यात् । ऋषीवहम् । कपीवहम् । अपीलोः किम् ।
पीलुवहम् ।

१२२ । उपसर्गस्य घञप्रमनुष्ये बहुलम् ।

प्रादेर्घञि दीर्घः स्यात् । वीमार्गः । अपामार्गः । बाहुल्यान्न च भवति ।
विहारः । निहारः । सादकारयोः क्वत्रिमे । प्राकारः । प्रासादः । अन्यत्र
प्रसादः । प्रकारः । वेशादिषु वा । प्रतिवेशः प्रतीवेशो वा । प्रतिकारः प्रती-
कारो वा । क्वचिन्नैव । प्रसारः । प्रहारः । प्रवेशः । प्रसेवः । अमनुष्ये किम् ?
निषादस्यण्डालः ।

१२३ । इकः काशे ।

प्रादेरिगन्तस्य काशे दीर्घः स्यात् । प्रतीकाशः । “आसक्तो भव
नीकाशैः ।” अन्काशः । इकः किम् ? प्रकाशः ।

१२४ । दस्ति ।

दः स्थाने यस्तकारस्तस्मिन्नुपसर्गस्य दीर्घः स्यात् । परीत्तम् । नीत्तम् ।
वीत्तम् । अभीत्तम् । सुत्तम् । इकः किम् ? प्रत्तम् ।

१२५ । अष्टनः संज्ञायाम् ।

अष्टनो नञ्नि दीर्घः स्यात् । अष्टावक्रो मुनिः । अष्टापदं सुवर्णम् । संज्ञायां
किम् ? “अष्टभाय्योऽसि पुण्यकृत् ।”

१२६ । छन्दसि च ।

छान्दसम् ।

१२७ । चितेः कपि ।

दीर्घः स्यात् । एकचितीकः । द्विचितीकः ।

१२८ । विश्वस्य वसुराटोः ।

अस्थानयो दीर्घः स्यात् । विश्वावसुः । विश्वाराट् । राडिति निर्देशाद्
विश्वराजौ ।

१२९ । नरे संज्ञायाम् ।

विश्वस्य दीर्घः स्यात् । विश्वानरो नाम मुनिः ।

१३० । मित्रे चर्षी ।

मित्रे विश्वस्य दीर्घः स्यादृषिञ्चेत् । विश्वामित्रः । इह मन्त्रे षट्
सूत्राणि । (36)

१३७ । अन्येषामपि दृश्यते ।

दीर्घ इत्येव । दण्डादण्डि । बाह्वबाह्वि । यष्टीयष्टि । शुनः संज्ञायाम् ।
शुनो दंष्ट्रा श्वादंष्ट्रा । ततोऽण् । श्रौवादंष्ट्रः । इञ् । श्रौवादंष्ट्रिः । श्वाकर्णः । (37)
पूर्वामुखः । उत्तरामुखः । दक्षिणामुखः । दृशियग्रहणादिह पूरुषो नारक
इत्यादावप्ययं दीर्घ इति वामनवृत्तिः । अनेनोत्तरपदविधानादप्राप्तिरिति
पूरुषादयो दीर्घांपदेशा एव संज्ञाशब्दा इति भागवृत्तिः ।

१३८ । चौ ।

अञ्चतौ लुप्ताकारनकारे दीर्घः स्यात् । दधौचः पश्य । दधौचा । सधौचा ।
सधौचः । सधौची । मधूचा । मधूचः । विश्वद्रीचः । “विश्वद्रीचीर्विद्विपन्
सैन्यवीचीः ।” “सधौचा वलयितपद्मनालसूत्रः ।”

१३९ । संप्रसारणस्य ।

संप्रसारणान्तस्योत्तरपदे दीर्घः स्यात् । कारीषगन्धीपुत्रः । कौमुद-
गन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपतिः । पूर्ण उत्तरपदाधिकारः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥६।३॥

समाप्तञ्चालुक्पादः ॥

(36) १३१ । मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेवस्य मती । १३२ । ओषधेश विभक्तावप्रथमायाम् । १३३ । अचि
तुष्टमस्तुतङ्कुर्वीरुष्याणाम् । १३४ । इकः सुञि । १३५ । इचोऽस्तसिङिः । १३६ । निपातस्य च ।

(37) शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घा वाच्यः । अभियुक्तांक्तिरियम् । श्वादनः । श्वावराहम् ।
शापुच्छम् । श्वापदः ।

भाषावृत्तिः ।

षष्ठोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । अङ्गस्य ।

अधिकारोऽयम् । अङ्गस्य कार्यं वक्तव्यम् पञ्चपाद्याम् । (38)

२ । हलः ।

संप्रसारणान्तस्याङ्गस्य हलः परस्य दीर्घः स्यात् । संवीतम् । आहृतम् ।
अङ्गस्य किम् ? निरुतम् । कथं ढतीयेति ? निपातनात् ।

३ । नामि ।

नामि परेऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् । अग्नीनाम् । वायूनाम् । मातृणाम् ।
भ्रतृणाम् ।

४ । न तिसृचतसृ ।

अनयोर्दीर्घो न स्यात् । तिसृणाम् । चतसृणाम् ।

५ । छन्दसुभयथा ।

छान्दसम् ।

६ । नृ च ।

नृ चेति नामि दीर्घविकल्पः । भाषायामपीत्येके । नृणाम् । नृणां वा । (39)

(38) षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः सप्तमाध्यायस्य चत्वारः पादाश्चेति पञ्चपादी । तत्र ।

(39) अतएव चिनाज्जंरचेतसां वत नृणां का नाम शान्तेः कथेति भर्तृहरिशतके । नृणामिकी गम्य
स्वमसि पयसामर्णव इवेति महिम्नःसवे । दर्बितास्वनवस्थितं नृणां न खलु देम चलं सुहृत्स्वन इति कुमारे च ।

७ । नोपधायाः ।

नान्तस्योपधाया नामि दीर्घः स्यात् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । दशानाम् ।
नामीत्येव । वर्मणाम् । चर्मणाम् ।

८ । सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ।

शिः सुट् सर्वनामस्थानम् । तत्र परे नोपधाया दीर्घः स्यात् । राजा ।
राजानौ । राजानः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । सामानि सन्ति पश्य
वा । कुण्डानि । असम्बुद्धौ किम् ? हे तन्न ।

९ । वा षपूर्वस्य निगमे ।

छन्दःसूत्रमेकम् ।

१० । सान्तमहतः संयोगस्य ।

सान्तसंयोगस्य महतश्च नोपधायाः पूर्ववद्दीर्घः स्यात् । श्रेयान् ।
विद्वान् । श्रेयांसि । पयांसि । सर्पिंसि । महान् । महान्ति । असम्बुद्धा-
वित्येव । हे श्रेयन् ।

११ । अप्तृस्तृचस्वसृनसृनेष्टृत्वष्टृञ्चतृहोत्पोत्प्रशास्तृणाम् ।

अप्तृश्चस्वसृनसृनेष्टृत्वष्टृञ्चतृहोत्पोत्प्रशास्तृणाम् । सर्वनामस्थाने
दीर्घः स्यात् । आपः सन्ति । समासेऽपोऽनङ्गत्वान्न दीर्घः । “बह्वपानि
तद्भागानि सारसाः समुपासते ।” समासान्तविधेरनित्यत्वाद् बह्वाम्पीत्यपीति
केचित् । तन् । कर्तारः कटान् । तच् । श्रोतारः शास्त्राणाम् । स्वसारौ ।
स्वसारः । एवं यावत् प्रशास्तारौ प्रशास्तारः । (४०) असम्बुद्धावित्येव । हे
कर्तः । हे स्वसः । हे नमः ।

१२ । इन्हन्पूर्षार्य्यमृणां शौ ।

एषामुपधायाः शविव दीर्घः स्यात् । नान्यत्र । बहुदण्डीनि । बहुवार-
ग्मीनि । सुव्रतहाणि । सुपूर्षाणि । बह्वर्य्यमाणि । शौ किम् ? व्रतहाणौ ।

(४०) समर्धम्ब्रे (२।१।१) उदगातार इति भाष्यकारप्रयोगादुदगातृशब्दस्यापि दीर्घः । उदगातारौ ।

दण्डिनौ । मूणहनौ । पूषणौ । अर्थमणौ । “प्रोषितार्थमणं मेरोरन्धकार-
स्तटीमिव” । “तस्मिन् इत्रहृषि स्थितम् ।” इत्रहायत इति नायमुपधाया
दीर्घः ।

१३ । सौ च ।

तेषां सौ दीर्घः स्यात् । दण्डी । इत्रहा । पूषा । अर्थमा । असम्बुहा-
वित्येव । हे अर्थमन् । हे पूषन् ।

१४ । अत्वसन्तस्य चाधातोः ।

अत्वसन्तस्यासन्तस्य चोपधाया दीर्घः स्यात् सौ । अतु । भवान् । क्तवान् ।
गोमान् । अस् । सुयशाः । चन्द्रमाः । सुमेधाः । अधातोः किम् ? पिण्डं
ग्रसते पिण्डग्रः । असम्बुहावित्येव । हे गोमन् । हे चन्द्रमः ।

१५ । अनुनासिकस्य क्विभ्रलोः क्ङिति ।

अनुनासिकान्तस्य क्वी भ्रलादौ च क्ङित्युपधाया दीर्घः स्यात् । क्वी ।
प्रतान् । प्रतानौ । प्रतान्भ्याम् । प्रदान् । प्रशान् । भ्रलि । शान्तः ।
शान्तवान् । शान्त्वा । शान्तिः । यङ्लुकि शंशान्तः । क्ङिति किम् ?
गन्ता । यन्ता ।

१६ । अज्भनगमां सनि ।

अजन्तानां हनो गमश्च भ्रलि सनि दीर्घः स्यात् । चिचीषति ।
चिकीर्षति । जिहोर्षति । जिघांसति । अधिजिगांसते शास्त्रम् । गमेरिडादेशस्य
ग्रहणान्नेह । सङ्घिगंसते वक्तो मात्रा ।

१७ । तनोतेर्विभाषा ।

सनि तनोतेर्वा दीर्घः स्यात् । तितांसति तितंसति वा । भ्रलीत्येव ।
तितनिषति ।

१८ । क्रमश्च क्ति ।

क्रमः क्ति वा दीर्घः स्यात् । क्रन्त्वा क्रान्त्वा वा । भ्रलीत्येव । क्रामित्वा
उक्तो दीर्घः ।

१९ । च्छोः शृङ्गनुनासिके च ।

सतुक्कस्य च्छस्य शो वस्य च जट् स्यादनुनासिके क्त्वा भलि क्ङिति ।
 विभ्रः । प्रभ्रः । पृष्टः । पृष्टा । शब्दप्राट् । शब्दप्राशौ । इह क्ङितीति
 नानुवर्त्तते । क्तिभलाद्यनुवृत्तिरपि वकारार्था । न च्छकारार्थेत्येके । तन्मतेन
 व्रश्वादिस्त्रेणैव (८।२।३७) भलि पदान्ते च च्छस्य षः । पृष्टः । पृष्टा ।
 शब्दप्राट् । शब्दप्राड्भ्याम् । अजादौ तु शब्दप्राच्छाविति । वस्योट् । सिवे-
 रीणादिको नः । स्योनः । अन्नद्युः । हिरण्यद्यूः । वस्त्रस्यूः । रत्नस्यूः ।
 द्यूतम् । द्यूत्वा । ये तु क्ङितीति नानुवर्त्तयन्ति तेषां धावुदिवो र्यङ्लुकि
 पित्यक्ङित्यपि भलि वस्योट् । दाधौति । देद्योति । अन्येषां वलि लोपे
 (६।१।६६) दाधाति । देदेतीति ।

२० । ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ।

एषां वस्योपधायाश्चोट् स्यात् क्त्वा भलि क्ङिति । जूः । जूरौ । जूर्णः ।
 जूर्त्तिः । तूः । तूरौ । तूर्णः । तूर्त्तिः । श्रूः । श्रुवौ । श्रूतः । श्रूतिः । जः ।
 उवौ । जतिः । मूः । मुवौ । मूतिः ।

२१ । राह्लोपः ।

रेफाच्छवयोर्लोपः स्यात् क्त्वा भलि क्ङिति । मुर्हा । मूरौ । मूर्त्तिः ।
 उर्वी । जः । जर्त्तिः । तुर्वी । तूरौ । तुरः । तूर्त्तिः ।

२२ । असिद्धवदवा भात् ।

आ भात् कार्याणि परस्परमसिद्धानि बोद्धव्यानि, एधि । शाधि ।
 भलन्ताडिः । जहि । हिलोपो न भवति । अत्रेति किम् ? व्याश्रये (४१)
 मा भूत् । प्रणमय्य गतः । शो ह्रस्वी ल्यप्ययादेशेनासिद्धः । आ भात् किम् ?
 अभाञ्जि रागः ।

(क) वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धौ वाच्यौ । बभूव । उपदिदीये ।

२३ । आन्नलोपः ।

अमः परस्य नकारस्य लोपः स्यात् । अनक्ति । भनक्ति । हिनस्ति ।

२४ । अनदितां हल उपधायाः कङ्किति ।

कङ्किति हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपः स्यात् । स्त्रस्यम् । सनी-
स्त्रस्यते । अनदितां किम् ? वदि । वन्थते । हलः किम् ? नीयते । उपधायाः
किम् ? नञ्चते । कङ्किति किम् ? स्त्रंसिता ।

(क) लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोः । विलगितः । विकपितः ।

२५ । दंशसञ्चस्वञ्चां शपि ।

एषां शपि नलोपः स्यात् । दशति । प्रसजति । परिष्वजते ।

२६ । रञ्जेञ्च ।

शपि नलोपः स्यात् । रजति । रजन्ति ।

(क) रञ्जेणौ सृगरमणे । रजयति सृगान् । रजिता सृगाः । (42) सृग-
रमणे किम् ? रञ्जयति वस्त्रम् । घिनुणि तु त्यजराजति (३।२।१४२)
निपातनान्नलोपः । रागी । इह तु रजको रजनं रजतं रज इत्यौणादिकानां
किञ्चोपगमादनिदितामित्येव (६।४।२४) नलोपः ।

२७ । घञि च भावकरणयोः ।

अनयोर्घञि रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागो वर्त्तते । रागः कुङ्कुमः । अनयोः
किम् ? रङ्गः ।

२८ । स्यदो जवे ।

वेगे स्यदः स्यात् । स्यन्दोऽन्यत्र ।

२९ । अवोदैधोद्गप्रश्नथहिमश्नथाः ।

ओझ मनिन्नन्तम् । अन्ये घञन्ता निपात्यन्ते । उन्दी अवोदः किञ्चि-
दाद्ः । इन्वी एधः काष्ठम् । उन्दे मनिन् । ओझ क्लिन्नम् । “प्रश्नथवद्
भ्रमन्तमाजा”विति व्योषः । हिमं अथाति मुञ्चति हिमश्नथश्चन्द्रः ।
“निराकृतहिमश्नथा” इति लुट्सर्गे भट्टिप्रयोगः ।

३० । नाञ्चेः पूजायाम् ।

पूजार्थस्वाञ्चेर्नलोपो न स्यात् । अञ्चिता गुरवः । अञ्चरते । पूजाया-
मिति किम् ? उदक्तसुदकं कृपात् ।

३१ । क्ति स्कान्दिस्यन्दोः ।

अनयोः क्ति नलोपो न स्यात् । स्कान्त्वा । स्यन्त्वा । प्रस्कान्त्वा । प्रस्यन्त्वा ।

३२ । जान्तनशां विभाषा ।

जान्तानां नशेष नलोपो वा स्यात् क्ति । रङ्क्ता रक्ता वा । भङ्क्ता
भक्ता वा । नङ्गा नङ्गा वा । (43)

३३ । भञ्जेश्च चिणि ।

चिणि भञ्जेर्नलोपो वा स्यात् । अभाजि अभञ्जि वा ।

३४ । शास दृढङ्हलोः ।

शासेरुपधाया इत् स्यादङि हलादौ कङ्किति । अन्वशिषत् । शिष्टः ।
शिष्टवान् । शिष्यः । वयं शिष्यः । अङ्ङहलोः किम् ? “अनुशासतमित्यना-
कुलम् ।” आङ्शासेर्नेत्यते । आशास्ते । कथं क्तिपि आशीः ? शियाशीः-
प्रैष्येष्वाति (८।२।१०४) निपातनात् ।

३५ । शा ह्यौ ।

शासस्थाने ह्यौ परे शाः स्यात् । “शाधि नः करवाम किम् ।”

३६ । हन्तेर्जः ।

ह्यौ हन्तेर्जः स्यात् । जहि शत्रून् । (44)

(43) रघादित्वाङ्गश्चैट्त्वम् । तेन ज्ञापयत्ये गत्रिलेति च रूपम् ।

(44) अत्र दृष्टिधट्टे—“हन्तेः श्रुतिपा निहंशी यङ्गुङ्निङ्गव्यर्थः । जङ्हि शत्रून् । अवाभ्यासा-
रेति (७।१।५५) कुलमपि नास्ति । तत्रापि हन्तेरिति श्रुतिपः सत्त्वात् ॥” इति । आसकारस्य “यद्यपि
षो हन्ते (७।२।३४) रित्यतो हन्तेरित्यनुवर्त्य, विहितं तथापि यङ्गुङ्क कुलं भवत्येव”त्याह । जङ्हि ।
श्रुतिप्रश्ना निषेधस्तमित्यः । शुभो यङ्गुङ्कीरिति (७।४।८२) सामान्यापिचशापकादिति भाव इति च भट्टीः ।
पापेयमते तु नातुनासिकलोपः । जङ्गीहि ।

३७ । अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो
भ्रूलि क्ङिति ।

भ्रूलि एषां क्ङित्यनुनासिको लुप्यते । यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयो-
ऽनुदात्तोपदेशः । किति । यतम् । यत्वा । यतिः । ङिति इतः । इथः ।
वनतेः क्तिन् वतिः । तनोत्यादेर्गणात् । सक्ततिः । ततम् । तत्वा । अणु ।
अतम् । अत्वा । अतिः । ङिति अतत । अतथाः । भ्रूलि किम् ? गम्यते ।
रम्यते । रमित्वा । क्ङिति किम् ? गन्ता ।

३८ । वा ल्यपि ।

तेषामनुनासिकलोपो ल्यपि वा स्यात् । “उद्वयत्य खङ्गमर्जुनः ।” उद्वयस्य
वा । आगम्य । आगत्य वा । विरम्य विरत्य वा । व्यवस्थितविभाषया नकारस्य
लोपो नित्य एव । आङ्गत्य । अवमत्य । प्रतत्य । कथं “चतुर्द्विगीशानवमन्य
मानिनी”ति ? तर्हि मन स्तम्भ इत्यस्य चौरादिकस्यानित्यस्यन्तत्वेऽसु ।

३९ । न क्तिचि दीर्घञ्च ।

क्तिचि तेषां लोपोऽनुनासिकस्य क्तिभूलोरिति (६।४।१५) दीर्घञ्च न
स्यात् । यन्ति । रन्तिः । तन्तिः । अनुदात्तोपदेश इत्येव । कान्तिः ।
शान्तिः ।

४० । गमः क्वौ ।

क्वौ गमोऽनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गगत् । कलिङ्गगत् ।

(क) यमादीनामिति वक्तव्यम् । संयत् । आनत् । परीतत् । सुवत् ।

(ख) ऊङ् च गमादीनाम् । अग्नेगूः ।

४१ । विड्वनोरनुनासिकस्यात् ।

अनुनासिकस्यादिति द्वयमधिक्रियते । विड्वनौ क्णन्दसौ । अवावा ।
अवावरी (45) ।

(45) अवावरीति व्यासकारादिमतेन । अस्मन्करे तु वनो ऽन इम इति वार्त्तिकेऽपि न उवावरीति ।
अवावा प्राक्वौ । चौरौत्वर्थः । औषु अपगवर्गन इत्यस्याह वगिप् ।

४२ | जनसनखनां सञ्भ्रूलौ ।

एषामाकारः स्याञ् भ्रूलादौ सनि क्ङिति च । सिषासति । सातः ।
तनादिभ्यस्तथासोः सिञ्जुकि । असात । असाथाः । खातम् । जातम् ।
जातिः । भ्रूलीत्येव । जिञ्जनिषति । चिञ्जनिषति । सिसनिषति ।

४३ | ये विभाषा ।

यादौ क्ङिति तेषामाद्वा स्यात् । जायते जन्यते वा । जाजायते
जञ्जन्यते वा । सायते सन्यते वा । सायात् सन्याद्वा । खायते खन्यते वा ।
चाखायते चङ्चन्यते वा ।

४४ | तनोते र्यकि ।

तनोते र्यक्याद्वा स्यात् । तायते तन्यते वा । यकि किम् ? तन्तन्यते ।

४५ | सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ।

सनोतेः क्तिचि लोपः स्याद्वा । अत्त्वं वा । सतिः सातिः सन्तिः वा ।

४६ | आर्धधातुके ।

अधिकारोऽयं यावन्न ल्यपीति (६।४।६६) ।

४७ | भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ।

भ्रस्जो र्पोपधयोर्निवर्त्सको रमागमो वा स्यादार्धधातुके । भ्रष्टा भर्ष्टा
वा । भ्रञ्जनं भर्त्सनं वा । कथं भ्रष्टम् ? संप्रसारणस्य वलीयस्त्वात् ।

४८ | अतो लोपः ।

आर्धधातुके ऋस्वाकारस्य लोपः स्यात् । चिकीर्षिता । धिनुतः ।
कणुतः ।

(क) वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन । चिकीर्षकः ।
जिह्वीर्षते । आर्धधातुक इत्येव । वृक्षत्वम् । वृक्षवान् ।

४९ | यस्य हलः ।

हलः परस्य यकारस्य लोपः स्यात् । वेभिदिता । चेच्छिदिता । यस्मेति
संघातग्रहणाच्चेह । ईर्षिता । हलः किम् ? लीलुयिता ।

५० । क्यस्य विभाषा ।

इलः परस्य क्यस्य वा लोपः स्यात् । समिधिता समिधिता वा ।
समिधितुं समिधितुं वा । नमसितुं नमस्यितुं वा । नमसिता नमस्यिता वा ।

५१ । षोरनिटि ।

अनिव्यार्धधातुके षेलोपः स्यात् । पात्तिः । याष्टिः ।

(क) इयङ्यण्गुणवृद्धिदीर्घेभ्योऽपि णिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेन । अत-
तक्षत् । आटिटत् । कारणा । कारकः । कारणम् । कार्यते । अनिटि
किम् ? कारयितव्यम् । इह गणयते र्यति गणयेयम् । चिन्तयते रञ्चि चिन्तयेति
णिलोपोऽयं नास्ति । व्यवस्थितविभाषानुवर्त्तनादित्युक्तम् ।

५२ । निष्ठायां सेटि ।

सेटि निष्ठायां णिलोपः स्यात् । कारितम् । गणितम् । लक्षितम् ।
-सेटीति किम् ? संज्ञपितः पशुः ।

५३ । जनिता मन्त्रे ।

५४ । शमिता यज्ञे ।

सूत्रद्वयं मन्त्रे ।

५५ । अयामान्ताल्वाय्येन्निष्ठाषु ।

आमादिषु षेरयादेशः स्यात् । आम् । कामयामास । कारयामास ।
अन्तः । गणयन्तः । आलुः । सृहयालुः । आय्यः । सृहयाय्यः । इलुः ।
स्तनयिलुः । इष्णुच् । पारयिष्णुश्छान्दसः ।

५६ । लप्रपि लघुपूर्वात् ।

लघुपूर्वाल् ल्यपि षेरयादेशः स्यात् । प्रणमय्य गतः । प्रवेभिदय्य गतः ।
परिगणय्य । लघुपूर्वात् किम् ? प्रबोध् । प्रयाच्य । प्रवाच्य ।

५७ । विभाषाऽपः ।

आप्नोते षेलोपि परस्वायादेशः स्याद्वा । प्राप्य प्रापय्य वा ।

५८ । युमुवोदीर्घश्छन्दसि ।

छन्दःसूत्रमेकम् ।

५९ । द्वियः ।

द्वियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय ।

६० । निष्ठायामण्यदर्थे ।

निष्ठायां द्वियो दीर्घः स्यात् कर्त्तरि । उपक्षीणः । अधिकरणे । इदमेषां क्षीणम् । ण्यदर्थो भावकर्मणी । तत्र निषेधः । क्षितमस्य जातम् । भावे त्तः ।

६१ । वाऽक्रोशदैन्ययोः ।

आक्रोशे दैन्ये च वाच्येऽनन्तरो विधिर्वा स्यात् । क्षीणायुः क्षितायुर्वा । दैन्ये । क्षीणो वराकः क्षितो वा । क्षीणकः क्षितको वा ।

६२ । स्यसिचसोयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्भन-

ग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ।

भावे कर्मणि च ये स्यादयस्तेष्वजन्तानां हनग्रहदृशाश्च चिण्वत् कार्यं वा स्यात् । इट् च स्याद्दोनाम् भवति । भावे । शयिष्यते शायिष्यतं वा । कर्मणि । दास्यते दायिष्यते वा गौः । सिचि । अदिषाताम् । अदायिषातां वा । सीयुट् । दासीष्ट दायिषीष्ट वा । तासि । दाता दायिता वा । धाता धायिता वा । एवं हन्तेः । हनिष्यते घानिष्यते वा । वधिषीष्ट घानिषीष्ट वा । ग्रहेः । ग्रहीष्यते ग्राहिष्यते वा । ग्रहीषीष्ट ग्राहिषीष्ट वा । दृशेः । द्रक्ष्यते दर्शिष्यते वा । दृक्षीष्ट दर्शिषीष्ट वा । द्रष्टा दर्शिता वा । इहाङ्गप्रकरणे चिण्वद्-भावेनाङ्गमेव कार्यमितिदिश्यते । तेन हनिष्यतं घानिष्यतं वा । अध्येष्यतं अध्यायिष्यते वा । एष्यते आयिष्यते वा । हनिणिङां प्रकरणान्तरविहिता वध-गागङ्गादेशा न भवन्ति ।

६३ । दीङो युङ्चि कङ्ङिति ।

अजादौ कङ्ङिति दीङो युङ्गागमः स्यात् । उपदिदीये । उपदिदीयिरे । कङ्ङिति किम् ? उपदानम् ।

६४ । आतो लोप इटि च ।

इत्यजादौ कङ्किति चातो लोपः स्यात् । पपिथ । तस्त्रिथ । पपतुः ।
पपुः । गोदः । सर्वदः । गोन्नः । सर्वन्नः ।

६५ । ईद् यति ।

आकागान्तानामीत् स्याद् यति । देयम् । धेयम् । गेयम् । ग्लेयम् ।
दीर्घोच्चारणमुत्तरार्धम् ।

६६ । घुमास्थागापाजहातिसां हलि ।

हलादौ कङ्कितेषामीत् स्यात् । घु । दीयते । धीयते । देदीयते ।
मीयते । मेमीयते । गीयते । स्त्रीयते । अध्वगीष्ट । पीयते जलम् । ह्यीयते ।
अध्ववसीयते । पाते रोहाडश्च न भवति । पायते राज्ञा लोकः । उद्दायते
सूर्येण प्रातः । कथं स्थः क चेति (३।२।७७) क्विपि शंख्याः ? क्वावीत्स्व-
प्रतिषेध इति भाष्यम् । (46)

६७ । एर्लिङि ।

तेषां लिङि स्यादेत् । देयात् । धेयात् । मेयात् । स्वेयात् । गेयात् ।
सीमं पेयात् । हेयात् । अध्ववसेयात् । कङ्कित्तीत्वेव । दासीष्ट ।

६८ । वान्यस्य संयोगादेः ।

तिङ्गतेरन्यस्य संयोगादेर्लिङि वा स्यादेत् । ग्लेयात् । ग्वायाहा । ध्वेयात् ।
ध्यायाहा । अङ्गस्वेत्वेव । निर्यायात् । संयोगादेः किम् ? पायाहः पुरुषोत्तमः ।

६९ । न ल्यपि ।

अपि घुमादीनामीत्स्वं न स्यात् । प्रदाय । विधाय । प्रस्थाय । प्रमाय ।
अनुमाय । उद्गाय । प्रहाय । विहाय । प्रपाय । अवसाय । उपमाय ।
कथमापीय प्रातरवेति ? पीड् पाने । तेनोद्गीय खलेनेति तु चिन्त्वम् । (47)

(46) एवञ्च “वासवदत्तायां कृष्णव यशोदानन्दकर इति दानं दा इति श्लेषसङ्गति” इति सृष्टिषरः ।

(47) अत्र “चिन्वा च मयते (६।४।७०) रिदन्वतरस्मात्स्वित्यतोऽन्वतरस्वोवृत्तस्य लिङ्गावलीकन-
न्वादादनुत्तरेः” इति दुर्घटवर्गी प्ररणदेवस्य समाधीगम् । एवञ्च लिङ्गावलीकनेन किं किं न कर्तुं शक्येत ?

७० । मयतेरिदन्यतरस्याम् ।

नेडो व्यपि वा स्यादित् । अपमित्य अपमाय वा । उक्तमार्धधातुने ।

७१ । लुङ्लङ्खड्खडुदात्तः ।

एष्वङ्गस्याङागमः स्यात् । अकार्षीत् । अकरोत् । अकरिष्यत् । अगमि-
ष्यत् । अपचत् ।

७२ । आङजादीनाम् ।

तेष्वजादीनामाद् स्यात् । ऐच्छिष्ट । ऐक्षत । ऐच्छियत ।

७३ । छन्दस्यपि दृश्यते ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

७४ । न माङ्योगे ।

माङ्योगेऽडाटो न स्याताम् । मा भवान् कार्षीत् । मास्म करोत् ।
मा भवानीच्छिष्ट । कथं मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समा इति ।
अङिता माशब्देनेति केचित् । तन्न । माङि लुङिति (३।३।१७५) काल-
सामान्ये लुङनुपपत्तेः । तस्माच्चिन्त्यमेतत् (48) ।

७५ । बहुलच्छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ।

७६ । दूरयो रे ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

७७ । अचिञ्चु धातुभ्रुवां व्योरियङुवडौ ।

अजादावेषामिकारोकारयोरियङुवडौ स्याताम् । श्रुः । शक्नुवन्ति ।
धातोः । चिञ्चियतुश्चिचियुः । श्रियः । नियः । लुवः । पुवः । भ्रुवः ।
अच्यभ्रुवः । भ्रुवो । भ्रुवः । अचि किम् ? शक्नुयात् । राधुयात् ।

(क) इयङुवड्भ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेन । चयनम् । चायकः । सवनम् ।
सायकः ।

(48) चापौऽयं प्रवीणः । “न शास्त्रमनुवर्तन्ते सततानां ऋषयः कियत् ।” इति ।

७८ । अभ्यासस्यासवर्णं ।

अभ्यासस्य यो रसवर्णेऽचि तौ स्याताम् । इयाय । इयन्ति । इयेष ।
उद्योष । असवर्णे किम् ? जडुः ।

७९ । स्त्रियाः ।

स्त्रीशब्दस्याचि स्यादियङ् । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीणामित्यत्र परत्वान्मुट् ।

८० । वाऽमृशसोः ।

स्त्रिया अमि शसि चेषङ् वा स्यात् । स्त्रियं पश्य । स्त्रीम् पश्य । स्त्रियः
पश्य । स्त्रीः पश्य ।

८१ । इणो यण् ।

इणोऽचि यण् स्यात् । यन्ति । यन्तु । ईयुः । इयङ्गादेशापवादोऽयं
योगः । अयं यण् मध्येऽपवादत्वाद् गुणवृद्धिभ्यां परत्वाद् बाध्यते । अयनम् ।
आयकः । इयाय ।

८२ । एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ।

इकारान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्याचि यण् स्यात् । निन्यतुर्निन्युः । निन्यिरे ।
उञ्चौ । प्रञ्चौ । सेनान्यौ । सेनान्यः । ग्रामण्यौ । क्विबन्तस्य गतिकारक-
पूर्वस्यैवेष्यते । ततो नेह । परमनियौ । परमनियः । गतिसाहचर्यात्
कारकपूर्वस्यापि नित्यसमासेऽभ्युपगमाच्चेह । अवणोऽधीर्दस्य तेन अवणधिया ।
(49) असंयोगपूर्वस्य किम् ? चिच्चियतुः । चिच्चियुः । यवक्रियौ । कथमुन्नरौ ?
धातोरित्थेव । तेन धात्ववयवसंयोगस्तत्राज्यः ।

८३ । ओः मूपि ।

उवर्णान्तस्याजादौ सुपि यण् स्यात् । धर्मस्त्री । धर्मस्वः । खलपौ ।
खलपुः । “अङ्गदस्त्रं पुनर्दन्तुम् ।” सुपि किम् ? लुलुवतुः । लुलुवुः ।

(49) भट्टोजि in his शब्दकोशम् in 1.4.3, refers to पुरुषोत्तम on this point :—“गतिकारकपूर्वस्यैष्यते इत्यत्र हि गतिसाहचर्यात् कारकपूर्वस्यापि नित्यसमासस्य यद्वर्णं गतिसमासस्य प्रतिपदोक्त एव यद्वर्णं । तेन दुर्भियः निर्भयो वृषिकमिथेयादावमित्यसमासत्वात् यच्चिति पुरुषोत्तमप्रभृतयः ।” (P, 508)

अनेकाजित्येव । लुवौ । लुवः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । कटप्रुवौ । कटप्रुवः ।
गतिकारकपूर्वस्येत्येव । परमलुवौ । परमलुवः । परमसुवौ ।

८४ । वर्षाभ्वञ्च ।

वर्षाभ्वोऽचि सुपि यण् स्यात् । वर्षाभ्वम् । वर्षाभ्वः । चकारात् ङन्भौ ।
पुनर्भौ । कारभ्वो ।

८५ । न भूसुधियोः ।

अनयोर्यण् नास्ति । प्रतिभुवौ । सुधियौ ।

८६ । छन्दस्यभयथा ।

छन्दःसूत्रमेकम् ।

८७ । हुश्रुवोः सार्वधातुके ।

अनयोरजादौ यण् स्यात् । जुहति । श्रुः । चिन्वन्ति । सार्वधातुके
किम् ? जुहुवुः । असंयोगपूर्वस्यैव । प्राप्नुवन्ति । हुश्रुवोः किम् ? योयुवति ।
रोरुवति ।

८८ । भुवो वुग् लुङ्लिटोः ।

लुङ्लिटोरचि भुवो वुक् स्यात् । बभूव । बभूवे । अभूवन् । अभूवम् ।
अतिबभूवे । अनुबभूवे ।

८९ । ऊटुपधाया गोहः ।

गोह उपधाया जत् स्यात् । निगूहयति । निगूहकः । गोहः किम् ?
निजुगुहुः । अचौत्येव । निगोटुम् । विगोटुम् ।

९० । दोषो णौ ।

दूषेर्णावुपधाया जत् स्यात् । दूषयति । दूषकः । दूषणम् ।

९१ । वा चित्तविरागे ।

अत्र पूर्वो विधिर्वा स्यात् । चित्तं दूषयति दोषयति वा ।

६२ । मितां ऋस्वः ।

शौ मित्संज्ञकानामुपधाया ऋस्वः स्यात् । घटयति । व्यथयति । गमयति । जनयति । वेत्येव । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन संक्रामयतीत्यादि सिद्धमित्येके । (50)

६३ । चिस्समुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् ।

चिणि णसुलि च परे शौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । अशामि । अशमि वा । शमं शमम् । शमं शमं वा । हेडू वेष्टने । मित् । अहिडि । अहीडि वा ।

६४ । खचि ऋस्वः ।

खचि णामुपधाया ऋस्वः स्यात् । द्विषन्तपः । परन्तपः । पुरन्दरः ।

६५ । ह्लादो निष्ठायाम् ।

अस्योपधाया ऋस्वः स्यात् । प्रह्वन्नः । प्रह्वन्नवान् । निष्ठायाम् किम् ? प्रह्वन्नादयति । क्तिन्वपि । प्रह्वन्तिः ।

६६ । छादेर्घोऽहुप्रसर्गस्य ।

घे परतश्छादेरुपधाया ऋस्वः स्यात् । उरश्छदः । प्रच्छदः । वचनसामर्थ्यादत्र णिलोपदर्शनं बाध्यते । अहुप्रसर्गस्य किम् ? समुपच्छादः । द्विप्रह्वणमनेकोपलक्षणार्थम् । समुपातिच्छादः ।

६७ । इस्मंस्वन्क्लिषु च ।

एषु च्छादे ऋस्वः स्यात् । इस् । छदिः । मन् छण । तन् । छन्नम् । क्लिप् । परिच्छत् ।

६८ । गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ।

एषां क्ङित्युपधाया लोपः स्यात् । जग्मुः । सञ्जग्माते । घ्नन्ति । घ्नन् । जघ्नुः । जघ्नरे । उञ्चख्नुः । “जङ्घुर्विसम्” । “सुद्रान्न जङ्घुर्हरिणान् मृगेन्द्राः” । अनङि किम् ? अगमत् । अघसत् । अचीत्येव । गम्यते । घ्नन्त्येते ।

(50) मताम्बरे तु मेदम् । तथाच “प्रियसुहेदि विभीषणे त्रियं संक्रमय वैरिण” इति रघौ ।

६६ । तनिपत्योऽच्छन्दसि ।

१०० । घसिभसोर्हलि च ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

१०१ । हुभल्भ्यो हेर्धिः ।

जुहोते भूलन्ताच्च हेर्धिः स्यात् । जुहुधि । “पूर्वमङ्ग जुहुधि त्वमेव वा” ।
भिन्धि । छिन्धि । हुभल्भ्योः किम् ? लुनीहि । पुनीहि । भिन्तास्त्वमिति
परत्वात् तातङ् । कथं रुदिहि ? निर्दिश्यमानस्यैवादेशा भवन्तीति
वचनात् ? इह त्विटा व्यवधानात् । कथन्तर्हि भिन्धकि ? परत्वादग्रे धिभावः ।
ततोऽकच् ।

१०२ । श्रुशृणुपृक्तवृभ्यश्छन्दसि ।

१०३ । अङ्कितश्च ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

१०४ । चिणो लुक् ।

क्ङितिष्वेव । चिणः परस्य क्ङितोर्लुक् स्यात् । अलावि । “अहारि
सीता दशकम्बरेण” । क्ङितः किम् ? अकारितराम् ।

१०५ । अतो हेः ।

अदन्तात् परस्य हेर्लुक् स्यात् । पच । पठ । भव । अतः किम् ?
प्राप्नुहि । तपरः किम् ? याहि ।

१०६ । उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ।

उत्प्रत्ययाद्दे लुक् स्यात् । चिनु । तनु । कुरु । प्रत्ययात् किम् ?
युहि । रुहि । असंयोगपूर्वात् किम् ? शक्नुहि । प्राप्नुहि । अर्णुहि । वर्णुहि ।

१०७ । लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः ।

अस्येत्युप्रत्ययस्य म्वोः परयो वा लोपः स्यात् । चिन्वः । चिनुवो वा ।
चिन्वः । चिनुमो वा । लुकि लोपग्रहणमन्यलोपार्थम् । असंयोगपूर्वस्येत्येव ।
शक्नुवः ।

१०८ । नित्यं करोतेः ।

कृञ् उपत्ययस्य नित्यं लोपः स्यान् मृधोः । कुर्वः । कुर्वहे । कुर्मः । कुर्महे ।

१०९ । ये च ।

ये परे कृञ् उपत्ययो लुप्यते । कुर्यात् । कुर्याताम् ।

११० । अत उत् सार्वधातुके ।

उपत्ययान्तस्य करोतेरत उत् स्यात् । कुरुतः । कुर्वन्ति । कुरु । कुर्वन् । कुर्वाणः । कृडितीत्येव । करोति ।

१११ । असोरल्लोपः ।

असोरल्लोपः स्यात् सार्वधातुके कृडिति । भिन्तः । भिन्दन्ति । भिन्यात् । भिन्युः । छिन्दन्ति । अस । स्तः । सन्ति । स्यात् । एधि । कथमस्यति ? अस्तोरिह ग्रहणात् । निरनुबन्धकत्वात् । असोरिति पररूपत्वं सौत्रत्वात् ।

११२ । आभ्यस्तयोरातः ।

आ इत्यस्याभ्यस्तानाञ्चातो लोपः स्यात् सार्वधातुके कृडिति । लुनन्ति । लुनते । लुनन् । पुनते । ददति । ददत् ।

११३ । ई हल्यघोः ।

आभ्यस्तयोरातः ईः स्याद् हलादी कृडिति सार्वधातुके । लुनीते । मिमीते । जिहीते । अघोः किम् ? दत्ते । धत्ते ।

११४ । इद् दरिद्रस्य ।

दरिद्रातेरित् स्यात् तस्मिन् परतः । दरिद्रितः । दरिद्रियः । इलीत्येव । दरिद्रिति ।

(क) दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः । सिद्धश्च प्रत्ययविधौ । दरिद्रः । पचाद्यच् । श्याङ्धेति (३।१।१४१) षी न भवति ।

(ख) अद्यतन्यां (51) वा । अदरिद्रीत् । अदरिद्रासीत् । अदरिद्रि ।
अदरिद्रायि ।

(ग) न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ॥१॥

११५ । भियोऽन्यतरस्याम् ।

हलि क्ङिति सार्वधातुके भिय इहा स्यात् । विभितः । विभीनो वा ।
“न तदा विभिमः स्वयम्” । विभीमो वा । “अन्योन्यतः पथि वताविभिता-
विभोद्भौ” ।

११६ । जहातेश्च ।

जहातेरिहा स्यात् पूर्ववत् । जहितः । जहीतो वा ।

११७ । आ च हौ ।

हौ जहातेरा च इश्च वा स्यात् । जहाहि जहिहि जहीहि वा ।

११८ । लोपो यि ।

यादौ क्ङिति जहातेर्लोपः स्यात् । जह्यात् । जह्युः । उक्तं सार्वधातुके ।

११९ । घुसोरिहावभ्यासलोपश्च ।

हौ परतो घुसोरित् स्यादभ्यासलोपश्च । घु । देहि । धेहि । अस ।
एधि ।

१२० । अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर् लिटि ।

लिटि एकैक-(52) हल्मध्येगतस्यात एत्वं स्यादभ्यासलोपश्च । रेणुतुः ।
रेणुः । रेभि । पेचे । अनादेशादेरङ्गस्य किम् ? बभणुतुः । बभणुः । कथं
नेमतुः । नेमुः । सेहे ? लिट्यादेशादिं वर्जयेत् । एकहल्मध्ये किम् ?
ततश्चतुः । ततश्चुः । तत्सरतुः । तत्सरुः । क्ङित्तीत्येव । अहम्यपच । अतः
किम् ? ररासे ।

(51) अद्यतनीति सुडः पूर्वार्चादीनां संज्ञा ।

(52) एकश्च एकश्च एकौ असहायौ हली । तथामङ्गगतस्येति सृष्टिधरव्याख्या ।

(क) नशिमन्धोरलित्येत्त्वं क्वापि । अनेशम् । लुङि पुषाद्यङ् । मेनका ।
आश्रिषि वुन् (३।१।१५०) । क्षिपकादिः । स चाकृतिगणः । तेन नेत्त्वम् ।

१२१ । थलि च सेटि ।

पूर्ववदत्र एत्वाभ्यासलोपी स्याताम् । पेचिथ । शेकिथ । सेटि किम् ?
पपकथ । अतःपरं कङ्किति लित्यभ्यासलोपस्थलि च सेटीत्यनुवर्त्तते ।

१२२ । ढफलभजत्रपञ्च ।

एषामतएत्त्वं स्यात् तस्मिन् । अभ्यासलोपञ्च । तेरतुः । तेरुः । तेरिथ ।
फेलतुः । फेलुः । फेलिथ । भेजतुः । भेजुः । भेजिथ । त्रेपे । त्रेपिरे ।
तरतेर्गुणार्थं वचनम् । फलिभज्योरादेशार्थम् । तपेरनेकहल्मध्यार्थम् ।
चकाराच् अथतुः । अथुः । देभतुः । देभुः । दभेरपि पूर्वोणाप्राप्तिर्नलोपस्या-
सिद्धत्वात् ।

१२३ । राधो हिंसायाम् ।

राधेः स्यादेत्त्वमेकहल्मध्यस्थस्य । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ ।
हिंसायां किम् ? आरराधुर्देवताम् ।

१२४ । वा जृभ्रमुत्रसाम् ।

एषां लितेऽत्त्वं स्याद्वा । जेरुः । जजरुः वा । जेरिथ जजरिथ वा । एवं
भ्रेसुः । बभ्रमुर्वा । त्रेसतुः । तत्रसतुर्वा ।

१२५ । फणाञ्च सप्तानाम् ।

फणराजृभ्राजृभ्राशक्लाशस्यमुखनामेत्त्वं स्याद्वा । फेणुः पफणुर्वा । फेणिथ
पफणिथ वा । रजे रराजे वा । भ्रेजे बभ्राजे वा । भ्रेजिरे बभ्राजिरे वा ।
स्लेशे बभ्राशि वा । स्लेशिरे बभ्राशिरे वा । स्येमतुः सस्यमतुर्वा । स्येमुः
सस्यमुः वा । खेनतुः सखनतुर्वा । खेनुः सखनुः वा । कङ्कित्तीत्येव । रराज ।
सप्तानां किम् ? दध्वनतुर्दध्वनुः ।

१२६ । न शसददवादिगुणानाम् ।

शसिदद्योर्दन्तौष्ठप्रवकारादीनां गुण इत्यभिनिर्वृत्तस्य च लितेऽत्त्वं न स्यात् ।
विशशसतुः । विशशसुः । विशशसिथ । दददे । दददाते । “वधमुः शोणितं

दैत्याः ।” ((९३ ववमिथ । गुणस्य । विशशरतुः । विशशरुः । विशशरिथ ।
लुलविथ । रूपाभेदादादेशादित्वं न गृह्यत इति ज्ञापनार्थं शशिददियहणम् ।
तेन पेचतुषेलुरित्यादावप्येत्त्वं सिध्यति । उक्तमेत्वम् ।

१२७ । अर्वाणस्तृसावनजः ।

१२८ । मघवा बहुलम् ।

इहच्छन्दःसूतद्वयम् । यंदुक्तं भाष्ये-“अर्वाणस्तृ मघोनश्च न शिष्यं छान्द-
सं हि तत् ।” इति । कथं “श्लथीकृतप्रग्रहमर्वतां व्रज”मिति माघः ।
“मघवद्वज्जलज्जानिदान” मिति व्योषः ? छान्दसानपि संज्ञाशब्दत्वात् कवयो
भाषायां प्रयुञ्जते । यथा परिपत्नी । अध्वर्युः । दीधितिः । तुराषाट् ।
घृतनाषाडित्यादि ।

१२९ । भस्य ।

अधिकारोऽयमा पादपरिसमाप्तेः ।

१३० । पादः पत् ।

पादन्तस्य पत् स्यात् । द्विपदः । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिका । वैयाघ्र-
पद्यः । भस्य किम् ? द्विपादं पश्य ।

१३१ । वसोः संप्रसारणम् ।

स्यात् । कसुः । “उपेयुषामपि दिवम्” । ऊषुषाम् । वसुः । विदुषा ।
विदुषी स्त्री ।

१३२ । वाह ऊट् । (५१)

छान्दसोऽयम् । वह्च्छन्दसि णिविधानात् (३।२।६४) ।

१३३ । श्वयुवमघोनामतद्धिते । (५५)

एषां संप्रसारणं स्यात् । शुना शुने । यूना यूने । मघोना मघोने ।

(५३) कथं तर्हि “वेसुष केचिदृषर” मिति ? आर्षोऽयं प्रयोगः ।

(५४) ठकारात्तोऽयमादेशः । वाऽवसान इति (८।४।५६) चत्वम् ।

(५५) काचं मणिं काचनमेकमूत्रे यथाति माला किमु तत्र चितम् । अत्रैवित् पाचिनिरकस्यं
शानं शुवानं मघवानमाहति कस्यचिच् श्लोकः ।

कथं युवतीः पश्येति ? लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेष्यते । अतद्धित इति किम् ?
विकारिऽञ् । शीवं मांसम् ।

१३४ । अल्लोपोऽनः ।

भस्य अन्नन्तस्याल्लोपः स्यात् । रौन्ना । राञ्जे । राञ्जी । तन्वः । तन्वा ।
अङ्गा निर्दन्तमाङ्गिकम् । इहाङ्गाधिकारोपगमाद् वृषणञ्चो वृषणवसुरित्यत्र
सत्यपि भस्वेऽङ्गत्वाभावादल्लोपो नास्ति ।

१३५ । षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ।

एषामल्लोपः स्यादणि । श्रीक्ष्णः । ताक्ष्णः । भ्रीणन्नः । वार्त्तन्नः ।
धार्त्तराज्ञः । एभ्योऽन्यत्र सामनः । अणि किम् ? ताक्ष्ण्यः ।

१३६ । विभाषा ङिभ्योः ।

अनोऽकारलोपो ङिभ्योर्वा स्यात् । राञ्जि राजनि वा । दध्नि दधनि वा ।
श्लाम् । सान्जी सामनी वा । दान्जी दामनी वा ।

१३७ । न संयोगाद् वमन्तात् ।

*वमन्तात् संयोगात् परस्यानोऽल्लोपो न स्यात् । पर्वणा । पर्वणे । चर्मणि ।
वर्मणि । शर्मणा । शर्मणि । वर्मणा । कर्मणा । कर्मणि । सुपर्वणः ।
अथर्वणा । अथर्वणः ।

१३८ । अचः ।

सुप्तनकारस्याच्चतेर्भस्याल्लोपः स्यात् । दधीचा । दधीचः । मधूचे । मधूचः ।
प्रतीची । प्रतीचम् । समीची । समीचीनम् ।

१३९ । उद ईत् ।

उदः परस्याच ईत् स्यात् । । उदीचः पश्य । उदीचा । उदीचाम् ।
उदीची । उदीचम् ।

१४० । आतो धातोः ।

भस्यातो धातोर्लीपः स्यात् । शंस्यः पश्य । शंस्या कृतम् । शंस्य इदं
शंस्यम् । सोमपा । सोमपे । धातोः किम् ? खट्वाः पश्य । कथं ज्ञो स्वप्

(७।१।३७) । क्रमश्च क्लीति (६।४।१८) ? निपातनात् । एकदेशानुकरणं वा यथा प्राग्दीव्यतोऽण् (४।१।८२) । आत इति योगविभागादित्येके । अथवा आतोऽनाप इति वक्तव्यमस्ति ।

१४१ । मन्वेष्वाडयादेरात्मनः ।

छान्दसम् ।

१४२ । ति विंशतेर्डिति ।

विंशते डिति तिश्चो लुप्यते । डुन् । विंशकोऽश्वः । द्वाविंशकः । डः । विंशं शतम् । डिति किम् ? विंशतिकोऽश्वः ।

१४३ । टिः ।

डिति भस्य टेलोपः स्यात् । त्रिंशकः । एकादशः सर्गः । कथं कुमुदानिति ? डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्विलोपः ।

१४४ । नस्तद्धिते ।

भस्य नान्तस्य तद्धिते टिलोपः स्यात् । आग्निशर्मिः । ओर्द्धलोमिः । बाह्वादित्वादिञ् ।

(क) सन्नञ्चारिपीठसर्पिकलापिकुथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिशुकरसन्नसुएर्वणाम् । एषां प्रकृतिभावापवादटिलोपः स्यात् । सन्नञ्चारिण इमे सन्नञ्चाराः । पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कौथुमाः । तैतिलाः । जाजलाः । लाङ्गलाः । शैलालाः । शैखण्डाः । शीकरसन्नाः । सौपर्वाः ।

(ख) चर्मणः कोशि । चार्मः कोशः । चार्मणोऽन्यत्र ।

(ग) अश्मनो विकारि । आश्मः प्रासादः । आश्मनः । तस्येदमित्यण् (४।३।१२०) ।

(घ) शुनः सङ्कोचे । शौवः सङ्कोचः ।

(ङ) अव्ययानाञ्च भमात्रे टिलोपः सायंप्रातिकाद्यर्थः । सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । कालाट् ठञ् (४।२।११४) । सायंप्रातिकाद्यर्थ इति किम् ?

भारतीयः । वृद्धाच्छः (४।२।११४) । सन्धिवेलाद्यण् (४।३।१६) । शास्त्रतः ।
शास्त्रतिकसु निपातनात् ।

१४५ । अङ्गष्टखोरिव ।

टखोरिवाङ्गष्टिलोपः स्यात् । इयोरङ्गोः समाहारो इयङ् । अयङ् । हे
अङ्गनी भृतो भृतो भावी वा इयङ्गिनः । टखोः किम् ? अङ्गा निर्द्वैतमाङ्गिकम् ।

१४६ । और्गुणः ।

ऋवर्णान्तस्य भस्य तद्धिते गुणः स्यात् । औपगवः । बाभ्रव्यः । संज्ञा-
पूर्वकस्यानित्यत्वाद् “धाम स्वायम्भुवं ययुः ।”

१४७ । टे लोपोऽकद्राः ।

ऋवर्णान्तस्य टे लोपः स्यात् । कामण्ड्लेयः । जाम्बेयः । अकद्राः
किम् ? काद्रुवैयः ।

१४८ । यस्येति च ।

इ अ यः । तदन्तस्य भस्य लोपः स्यादीति तद्धिते च परतः । सखी । गार्गी ।
दाक्षी । कुमारी । तद्धिते । वलिः । वालीया स्तण्डुलाः । दाक्षिः । चौडिः ।

(क) श्यां प्रतिषेधः । काण्डे । कुण्डे ।

(ख) इयङ्गुवङ्भ्यां लोपो विप्रतिषेधेन । वत्सप्रीर् गौः (56) । तस्यापत्यं
वात्सप्रेयः । चतुष्पाद्भ्यो ढञ् (४।१।१३५) । लेखाभ्रेयः (57) । शुभ्रादिभ्यो
ढक् (४।१।१२३) ।

१४९ । सूर्यतिथ्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ।

एषामुपधायकारो लुप्यते ।

(क) सूर्यस्य ङ्यां छे च । सीरी बलाका । सीरीया स्तण्डुलाः ।

(ख) तिथ्यपुथ्ययोर्नक्षत्राणि । तैषः । पौषः ।

(ग) आगस्त्यस्य ङ्याञ्छ च्छे च । आगस्ती । ऋथ्यणि (४।१।११४) ङीप् ।

आगस्तीयाः ।

(56) वत्सान् प्रीच्छतीति । क्विप् ।

(57) लेखे रेखे इव भुवौ यस्याः सा लेखाभ्यः तस्यापत्यनिबन्धः ।

(घ) मत्स्यस्य ज्ञानेव । मत्सी । ज्ञां किम् ? मात्स्यो न्यायः प्रवर्त्तते ।
उपधायाः किम् ? मत्स्यचरी ।

(ङ) इङ्गान्तिकस्य तसि कादिलोपो बहुलम् । अन्तिकतः । अन्तितः ।

(च) तमे तादेश्च । अन्तमः । अन्तिकतम इति भाषायामपीच्छन्ति ।
कादिलोपे अन्तितमः ।

१५० । हलस्तद्धितस्य ।

हलः परस्मै तद्धितयकारस्य लोपः स्यादीति परतः । सोमी इष्टिः ।
आनुपूर्वी । वैदग्धी । औचिती । वार्केणी । गार्गी । वात्सी । हलः किम् ?
कारिकेयी । तद्धितस्य किम् ? वैद्यी वैद्यस्य भार्या ।

१५१ । आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।

आपत्यकारस्य तद्धिते ऽनाकारादौ लोपः स्यात् । गार्गीयः । वात्सीयः ।
ममूहे गोत्राद् बुञ् । गार्गकम् । आपत्यस्य किम् ? साङ्गाशकः । अनाति
किम् ? गार्गायणः । यञ्जिञ्जिञ्जेति (४।१।२०१) फक् । हल इत्येव ।
कारिकेयिः ।

१५२ । क्यच्चोश्च ।

क्यच्चोश्चापत्यकारस्य लोपः स्यात् । वात्सीयति । वात्सायते । गार्गीभूतः ।
वात्सीभूतः । हल इत्येव । आत्रेयीयति । आपत्यस्य किम् ? साङ्गाश्रीयति ।

१५३ । विल्बकादिभ्यश्च लुक् ।

एभ्यो नडादीनां कुक् चेति (४।२।८१) च्छप्रत्ययान्तेभ्यस्तद्धिते च्छमात्रस्य
लुक् स्यात् । विल्बा यस्यां सन्ति विल्बकीया । विल्बकीयायां मूमौ भवा
वैल्बकाः । वैणुकाः ।

१५४ । तुरिष्ठेमेयःसु ।

इष्ठेमेयःस्वित्वाधिक्रियते । तुरिति च्छन्दोभागः ।

१५५ । टेः ।

भस्य टेरिष्ठन्नादिषु लोपः स्यात् । पटुः पटिष्ठः पटिमा पटौयान् ।

(क) णाविष्ठवत्कार्यं प्रातिपदिकस्य । पुंवङ्गावरभावटिलोपयणादिपर-

लोपाद्यर्थं वचनम् । एनीमाचष्टे एतयति । प्रथयति । दृषद् दृषयति । दूर
दवयति । प्रादयोऽपीष्टाः । प्रियं स्थिरमाचष्टे प्रापयति स्थापयति ।

१५६ । स्थूलदूरयुवक्खच्चिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य
च गुणः ।

तेषु स्थूलादिशब्दानां परो यणादिभागो लुप्यते पूर्वस्य च गुणः ।
स्खिष्ठः स्ववीयान् । दविष्ठो दवीयान् । यविष्ठो यवीयान् । ऋस्खिप्रौ
पृष्वादी । ऋसिष्ठो ऋसिमा ऋसीयान् । क्षेपिष्ठः क्षेपिमा क्षेपीयान् ।
क्षोदिष्ठः क्षोदीयान् । पूर्वग्रहणं विस्रष्टार्थम् ।

१५७ । प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धप्रदौर्घट्टन्दारकाणां
प्रस्थस्फवर्बहिर्गर्वर्षित्वब्रूाघिष्टन्दाः ।

तेषु प्रियादिदशकस्य प्रादयो दशैव स्युः । प्रियोरुलघुगुरुबहुलदीर्घाः
पृष्ठादयः । तेषामेवमनिजुदाहार्यः । प्रेमा प्रेष्ठः प्रेयान् । एवं स्फेष्ठः । स्फेष्ठः ।
(58) वरिष्ठः । गरिष्ठः । त्रपिष्ठः । द्राघीयान् द्राघिमा द्राघिष्ठः । वृन्दिष्ठः ।
वृन्दीयान् । बंदिवर्षीकार उच्चारणार्थः । बंदिष्ठः । वर्धिष्ठः ।

१५८ । बहोर्लोपो भू च बहोः ।

१५९ । इष्ठस्य यिष्ट् च ।

बहोरिष्ठादीनामादिलोपः स्याद् बहोश्च भूरादेशः । भूयान् । भूमा ।
“भूष्णं-रसानां गह्वनाः प्रयोगाः ।” इष्ठस्य यिष्टारामश्च । भूयिष्ठः ।

१६० । ज्यादादीयसः ।

ज्यात्परस्येयस आत् स्यात् । ज्यायान् । ज्यायांसी । आह्वचनं वैचित्र्या-
र्थम् । आदिलोपे कृते ह्यङ्गद्वयकारे दीर्घोऽस्त्येव ।

१६१ । र ऋतो हलादेर्लघोः ।

हलादेरङ्गस्य लघुर्यं ऋकारस्तस्य रिफः स्यात् । प्रथिष्ठः प्रथिमा प्रथी-

यान् । पृथुञ्चदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेवाभिधानान्नेह । कृतमाचष्टे कृतयति ।
कृतिष्ठः । कृतिमा । मातयति । पितयति । भ्रातयति ।

“पृथुं चदुं भृशञ्चैव कृशञ्च दृढमेव च ।

परिपूर्वं दृढञ्चैव षडेतान् रविधी स्मरेत्” ॥ १ ॥

१६२ । विभाषर्जोऽकृन्दसि ।

कान्दसम् ।

१६३ । प्रकृत्यैकाच् ।

तेषु भसंज्ञकैकाजङ्गं प्रकृत्या स्यात् । स्वजिष्ठः स्वजीयान् । त्वचिष्ठः ।
त्वचीयान् । इष्टेयसोर्विन्म तोर्लुक् (५।३।६५) । प्रेष्ठः प्रेमा । एकाजिति किम् ?
पटिष्ठः । इष्टादिभ्योऽन्यत्र । अस्यापत्यमिः । ज्ञा देवतास्य ज्ञः ।

(क) अक्ते राजन्यमनुष्ययुवानः प्रकृत्या । राजन्यकम् । मानुष्यकम् ।
आपत्ययलोपो मा भूत् । यौवनिका । वुष् मनोज्ञादित्वात् । न स्तद्धित
(६।४।१४४) इति टिलोपो मा भूत् ।

१६४ । इन्नस्मरनपत्ये ।

अनपत्ये इन्नन्तमणि प्रकृत्या स्यात् । साराविणम् । सांकूटिनम् ।
सांमार्जिनम् । स्वग्विण इदं स्वाग्विणम् । अनपत्ये किम् ? मेधाविनोऽपत्यं
मैधावः पुत्रः ।

१६५ । गाधिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ।

अपत्यार्थोऽयमारम्भः । इमेऽपत्येऽप्यणि प्रकृत्याः स्युः । गाधिनः ।
वैदधिनः । कैशिनः । गाणिनः । पाणिनः ।

१६६ । संयोगादिश्च ।

अपत्येऽपि संयोगादिरिन् प्रकृत्या स्यात् । शाहिनः । वाजिणः । वाग्-
ग्मिनः । नाहिनः ।

१६७ । अन् ।

अन्नन्तमण्मात्रे प्रकृत्या स्यात् । सामन् । सौत्वनः ।

१६८ । ये चाभावकर्मणोः ।

यादौ तद्धितेऽन् प्रकृत्या स्यात् । सामन्यः । अध्वन्यः । शीर्षण्यः ।
ब्रह्मण्यः । अभावकर्मणोः किम् ? राज्ञो भावः कर्म वा राज्यम् ।
पुरोहितादिः (५।१।१२८) ।

१६९ । आत्माध्वानौ खे ।

एतौ खे प्रकृत्या स्याताम् । आत्मनीनम् । अध्वनीनम् । खे किम् ?
अध्यात्मम् । प्रत्यात्मम् । प्राध्वम् ।

१७० । न मपूर्वीऽपत्येऽवर्मणः ।

अनीति वर्तते । अन्नित्येव । मकारपूर्वीऽन् न प्रकृत्या स्यात् । भाद्र-
सामः । सौषामः पुत्रः । अपत्ये किम् ? चार्मणो रथः । तेन परिवृतः
(४।२।१०) । अवर्मणः किम् ? चान्द्रवर्मणः । चाक्रवर्मणः पुत्रः ।

(क) वा हितनाम्नः । हितनामः पुत्रः । हितनामनो वा । उक्तः प्रकृति-
भावः ।

१७१ । ब्राह्मोऽजातौ ।

अणि निपात्यते । ब्राह्मो दण्डः । ब्राह्मी ओषधिः । जातावपत्ये निषेध
इत्यागमः । ब्रह्मणोऽपत्यं जातिर्ब्राह्मणः । अपत्यमात्रे तु ब्राह्मो नारद
इत्याहुः ।

१७२ । कार्मस्ताच्छीले ।

कर्मशीलः कार्मश्चत्वादिः । कार्मणमन्यत्र ।

१७३ । औक्षमनपत्ये ।

इदमत्र निपात्यते । औक्षं पदम् । अनपत्ये किम् ? औक्षणो वक्त्रः ।

१७४ । दाण्डिनायनहास्तिनायनार्थर्वणिकजैष्णशिनेय-

वासिनायनिभौण्डत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ।

पञ्चानां प्रकृतिभावो ह्ययोस्तत्वं लोपश्चतुर्णां निपात्यते । दण्डिन्हास्तिनी
नहादी । अथर्वणुक्यादिः । जिष्णांशिब् शुभ्रादिः । वासिन् । वृषादिति

(४।१।१५७) फिन् । झूणञ् न् धीवन् । भावे षञ् । धैवत्यञ्छान्दसमित्येके ।
 नेत्यन्ये । सरया ञ् यलोपश्च सारवः (59) । इच्छाकोरपत्यसुलोपः ।
 ऐच्छाकः । ऐच्छाकौ । ऋजियादञ् (४।१।१६८) । बहुत्वे लुक् । इच्छाकवः ।
 तेषामयमैच्छाको वंशः । मित्रयो ऋष्ट्यादिठञ् (४।१।१४६) । यादिलोपः
 (७।३।२) । मैत्रेयः । हिरण्यस्य मयटि यलोपः । हिरण्ययः ।

१७५ । ऋत्वावास्त्वावास्त्वमाध्वौहिरण्ययानिच्छन्दसि ।
 छान्दसम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकतायां भाषाहस्तौ

षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥६१४॥

समाप्तञ्चाङ्गपादः ॥

(59) अपां विहारे तव हारविषमं करोतु नीरे प्रपदुत्करसरम् । ऋठीरपीनीश्चक्रुचयौतट्टुटत्तरः
 सारवसारवोर्भिन्नः ॥ इति नैवधीयं । द्विविधायां सरयुःश्च भवे दाविकसारवावित्यमरः ।

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । युवोरनाकौ ।

युवोरनाकावादिश्येते । यु । नन्दनः । सायन्तनः । चिरन्तनः । वु ।
कारकः । डारकः । गार्गकम् । युवोरिहानुनासिकयणोः प्रत्यययोश्च
अङ्गणान्नेह । उर्णायुः । कंयुः । ग्रंयुः । युध्यते । वुस्यति । (1) युवोरिति
सौत्वत्वाद् वलोपः ।

२ । आयन्नेथोनौयियः फठखच्छघां प्रत्ययादौनाम् ।

फठखच्छघामायन्नादयः स्युः । फादिष्वकार उच्चारणार्थः । हलन्ताना-
मेव हलन्तादेशाः । फक् नाडायनः । ठः । वैन्तेयः । खः । कुलीनः ।
छः । गार्गीयः । घः । क्षत्रियः । कियान् । इयान् । प्रत्ययः किम् ? फकति ।
ठौकते । आदिः किम् ? जानुदन्नः । शेषशङ्खपण्डपुच्छादय स्त्रौणादिकाः ।
सुशृङ्खादेरुच्चारणानन्तरमेवेत्संज्ञायां लोपादादेशाभावः ।

३ । भो ऽन्तः ।

प्रत्ययभ्रकारस्यान्तादेशः स्यात् । भवन्ति । कुर्वन्ति । भ्रच् । अरन्तः ।
वेशन्तः ।

४ । अद्भ्यस्तात् ।

अङ्गाद् अभ्यस्तात् परस्य भ्रस्यात् स्यात् । ददति । दधति । जायति ।
चकासति । शासति । विभ्यति ।

५ । आत्मनेपदेध्वनतः ।

अनकारात् तडि भ्रस्यात् स्यात् । आसते । चिन्वते । भुञ्जते । लुगते ।
पुनते । व्यतिधाते । अनकारान्तात् किम् ? च्यवन्ते । ध्रुवन्ते ।

६ । शीङो रुट् ।

शीङः परस्य भादेशस्यातो रुङागमः स्यात् । शेरते । अशेरत ।

७ । वेत्तेर्विभाषा ।

वेत्ते भादेशस्यातो रुङ् वा स्यात् । संविद्रते संविदते वा ।

८ । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

९ । अतो भिस ऐस् ।

अदन्ताद् भिस ऐस् स्यात् । वृक्षैः । वनैः । धनैः । दारैः । विप्रैः । तत्परः
किम् ? खट्वाभिः । मालाभिः ।

१० । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

११ । नेदमदसोरकोः ।

इदमदसो भिस ऐस् नास्ति । एभिः । अमीभिः । अकः किम् ?
इसकैः । असुकैः ।

१२ । टाडिसिङ्सामिनात्स्याः ।

अदन्तादङ्गाट् टादीनामिनादयः स्युः । वृक्षेण । वृक्षात् । वृक्षस्य ।

१३ । डेर्य्यः ।

अदन्तान् डे र्य्यः स्यात् । वृक्षाय । कलत्राय । विप्राय । वनाय । धनाय ।

१४ । सर्वनाम्नः स्मै ।

अदन्तात् सर्वनाम्नो डेः स्मै स्यात् । सर्वस्मै । अस्मै । यस्मै । तस्मै ।
कस्मै । अत इत्येव । भवते ।

१५ । डसिद्धोः स्मात्स्मिनौ ।

अदन्तात् सर्वनाम्नो डसेः स्मात् डेः स्मिन् स्यात् । सर्वस्मात् सर्वस्मिन् ।
यस्मात् यस्मिन् । तस्मात् तस्मिन् । कस्मात् कस्मिन् ।

१६ । पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ।

पूर्वपरवरदक्षिणोत्तराधरापरस्वान्तरिभ्यस्तयोः स्मात्स्मिनौ वा स्याताम् ।
पूर्वात् पूर्वस्मात् । पूर्वे पूर्वस्मिन् ।

१७ । जशः शी ।

अदन्तात् सर्वनाम्नो जगः शीः स्यात् । सर्वे । विश्वे । ये । ते । के ।

१८ । औड आपः ।

अङ्गाद् आबन्तादौडः शीः स्यात् । खट्वे तिष्ठतः । खट्वे पश्य । ते हे
पश्य । औडिति ओश्रीटोःसंज्ञा ।

१९ । नपुंसकाच्च ।

अङ्गात् नपुंसकादौडः शीः स्यात् । कुण्डे स्तः पश्य वा । शुचिनी ।
दधिनी । पटुनी । मधुनी । पयसी ।

२० । जश्शसोः शिः । (२)

नपुंसकाज् जश्शसोः शिः स्यात् । कुण्डानि पयांसि तिष्ठन्ति पश्य वा ।
यशांसि ।

२१ । अष्टाभ्य औश् ।

कृतात्त्वस्याष्टनो जश्शसोरौश् स्यात् । अष्टौ सन्ति पश्य वा । इहाङ्गाधि-
कारे तस्य तदुत्तरपदस्येति वचनात् परमाष्टौ । उत्तमाष्टौ । कृतात्त्वस्य
किम् ? अष्ट सन्ति पश्य वा ।

(२) न्यासादौ क्वचिज् जश्शसोः शिरिति पाठः । अप्यापि स एव केषुचित् पुस्तकेषु दृश्यते । कौयटादौ
तु जश्शसोः शिरित्येव पाठः । मुद्रितकाशिकायामप्येवम् । ननु जश्शसोरिति । जश्शिरिति पूर्वाचार्याणां
जशः संज्ञा ।

२२ । षड्भ्यो लुक् ।

षट्संज्ञकाज् जश्शसो लुक् स्यात् । पञ्च । षट् । सप्त । नव । दश ।
एकादश । कति सन्ति पश्य वा ।

२३ । स्वमोर्नपुंसकात् ।

क्लीवात् स्वमो लुक् स्यात् । दधि । मधु । कर्तृ । कर्म तिष्ठति पश्य
वा । इह तत्कुलमिति त्यदाद्य-(७।२।१०३) त्वाङ्गुयं पूर्वविप्रतिषेधेन ।
नित्यत्वाद्वा ।

२४ । अतोऽम् ।

अदन्तात् क्लीवात् स्वमोरम् स्यात् । वनमस्ति पश्य वा । धनमस्ति
पश्य वा ।

२५ । अट् ड् डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः । (३)

क्लीवाङ् डतरादिपञ्चकात् स्वमोरट्डादिश्यते । कतरत् । कतमत् ।
अन्यत् । अन्यतरत् । इतरत् तिष्ठति पश्य वा ।

(क) एकतराभ्येति । एकतरमस्ति वा ।

२६ । नेतराच्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

२७ । युष्मदस्मद्भ्यां डसोऽम् ।

आभ्यां परस्य डसोऽशादिश्यते । तव । मम । इह श्रुतेनाङ्गविशेषणात्
तदन्तत्वेऽपि निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति वचनात् अतितव । अतिमम ।
तथाऽतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । सुसक्थ्ना विप्रेण । प्रियानङ्गानित्यादि ।
इह तु बहुवना गिरयः सुवनौ शैलौ बहुवपुर्ग्रामः सुवपो विप्रस्येति अङ्गेनैव
नपुंसकविशेषणाच्छिशोलुङ्गुन्मुविधयो न भवन्ति ।

२८ । डेप्रथमयोरम् ।

आभ्यां परस्य डेः प्रथमद्वितीययोश्चाम् स्यात् । डे । तुभ्यम् । मङ्गं

(३) सर्वाङ्गुयं डतरडतमौ प्रत्ययौ । अन्य अन्यतर इतर इति शब्दाश्च इति पञ्च ।

दीयते । प्रथमयोः । त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयं वयम् ।
त्वां माम् । युवाम् आवाम् ।

२६ । शसो न ।

आभ्यां परस्य शसो नः स्यात् । आदेः परस्य (१।१।५४) । संयोगान्तलोपः
(८।२।२३) । युष्मान् नदीः पश्यामि । अस्मान् कुलानि पश्य ।

३० । भ्यसो भ्यम् ।

आभ्यां भ्यसो भ्यमादिश्यते । युष्मभ्यमस्मभ्यं देहि ।

३१ । पञ्चम्या अत् ।

आभ्यां पञ्चमीभ्यसो ऽत् स्यात् । युष्मद् भीतः । अस्मत् पतितः ।

३२ । एकवचनस्य च ।

पञ्चम्येकवचनस्यात् स्यात् । त्वद् गच्छति । मद् विभेति ।

३३ । साम आकम् ।

युष्मदस्माद्भ्यां ससृट्कस्यामो निवर्त्तक आकम् स्यात् । युष्माकम् ।
अस्माकम् । प्रिययुष्माकम् । अत्यस्माकम् । प्रियास्माकम् ।

३४ । आत औ णलः ।

आदन्तात् परस्य णल औरादिश्यते । ददौ । जग्ली । मन्त्री । तस्थौ ।
पपौ । औत्वमेकादेशो हिरक्तिरिति क्रमः ।

३५ । तुङ्घोस्तातङ्ङ् आशिष्यन्यतरस्याम् ।

तुङ्घिशब्दयोराशिषि तातङ्ङ् वा स्यात् । जीवतु जीवताहा भवान् । जीव
जीवताहा त्वम् । ङित्त्वाद् गुणवृद्धयोरभावः । ब्रूतात् । मृष्टात् । अलोपः
(६।४।११२) । भिन्तात् । स्तात् । इत्त्वम् (६।४।१३) शिष्टात् । ईत्वम् ।
सुनीतात् (६।४।११३) । उत्त्वम् (६।४।११०) । कुरुतात् ।

३६ । विदेःशतुर्वसुः ।

विदेःशतुर्वसुरादिश्यते वा । विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः । विदुषी स्त्री ।
पक्षे विदन् । विदन्ती । विदन्तः । विदती स्त्री ।

३७ । समासेऽनञ्पूर्वे ङो ल्यप् ।

अनञ्पूर्वे समासे ङो ल्यप् स्यात् । प्रकृत्य । प्रस्थाय । विजित्य । प्रणीय । प्रदाय । ऊरीकृत्य । नानाकृत्य । पार्श्वतःकृत्य । अनञ्पूर्वे किम् ? अकृत्वा । नञ्पर्युदासादनव्ययसमासेऽपि न भवति परमकृत्वा । उत्तमकृत्वा । अप्रकृत्येति पदसंस्कारपक्षे पञ्चान्नञ्समासः । इह छन्दःसूत्राणि तयोदश । (४)

५० । आज्ञसीरसुक् ।

आदसुगिति द्वयमधिक्रियते । शेषश्छान्दसः ।

५१ । अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतो क्यचि ।

अश्वादेरसुगागमः स्यात् क्यच्यप्रीतिञ्चेत् । स चाश्ववृषयोर्मैथुनेच्छा चेत् । क्षीरलवणयोर्लालसा चेत् । अश्वस्यति वड्वा । “लक्ष्मणं सा वृषस्यन्ती ।” क्षीरस्यति बटुः । लवणस्यत्युङ् ।

(क) सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामसुग् वक्तव्यः । दध्यस्यति । मध्वस्यति ।

(ख) सुगित्यपरे । दधिस्यति । मधुस्यति । “पतिस्यन्ती वराङ्गना ।” लालसायां किम् ? दधीयती ।

५२ । आमि सर्वनाम्नः सुट् ।

अवर्णान्तात् सर्वनाम्नः परस्यामः सुट् स्यात् । सर्वेषाम् । विश्वेषाम् । येषाम् । तेषाम् । केषाम् । सर्वासाम् । यासाम् । तासाम् । कासाम् । आदित्येव । भवताम् । उभयीनाम् ।

५३ । वे स्वयः ।

त्वेरामि त्रयः स्यात् । त्रयाणाम् (५) ।

(४) तानि च यथा ।

३८ । ज्ञापि च्छन्दसि । ३९ । सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडात्रायाजान् । ४० । अमी मश् ।

४१ । खोपस आत्मनेपदेषु । ४२ । ध्वमी ध्वात् । ४३ । यज्ञध्वंनमिति च । ४४ । तस्य तात् ।

४५ । तपतनपतनघगत्थ । ४६ । इदन्तो मसि । ४७ । ङो यक् । ४८ । इदौनमिति च ।

४९ । ज्ञात्वादयश्च । ५० ।

(५) दुर्धटश्लिकारं cites here “छन्दसि त्रीणामित्येवं भवतीति भाषाश्लिः” । But in none

५४ । ऋस्वनद्यापो नुट् ।

ऋस्वान्तात्रयन्तादाबन्ताच्चाभो नुट् स्यात् । वृक्षाणाम् । विप्राणाम् ।
मासानाम् । खट्वानाम् । बहुराजानाम् । अग्नीनाम् । नदीनाम् । लक्ष्मीणाम् ।
वायूनाम् । बन्धूनाम् । वधूनाम् । कर्तृणाम् । एभ्योऽन्यत्र ग्रामस्थाम् । (6)

५५ । षट् चतुर्भ्यश्च ।

षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरध्वामी नुट् स्यात् । षष्णाम् । सप्तानाम् । दशानाम् ।
चतुर्णाम् । इह ।

५६ । श्रीग्रामण्योऽच्छन्दसि ।

५७ । गोः पादान्ते ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

५८ । इदितो नुम् धातोः ।

इदितो धातोर्नुम् प्रागमः स्यात् । नन्दति । वन्दति । कुण्डा । हुण्डा ।

५९ । शि मुचादीनाम् ।

शि परतो मुचादीनां नुमागमः स्यात् । मुञ्चति । सिञ्चति । लिम्पति ।
लुम्पति । निक्कन्ताति । विन्दति ।

(क) ढम्फादीनाञ्च ढम्फति । गुम्फति । नुमोऽत्र विधानसामर्थ्यात् लोपः ।

६० । मस्जिनशोर्भलि ।

मस्जेर्नशेश्च भलि नुमागमः स्यात् । मङ्जा । नंष्टा । भलि किम् ?
मञ्जनम् । नशनम् ।

६१ । रधिजभोरचि ।

अनयोरचि नुमागमः स्यात् । रन्धनम् । रन्धकः । रन्धयति । जन्धनम् ।

of our MSS, it is to be found. For such passages as व्रीणामपि समुद्राणां प्रलये-
ऽचिरिवोहितः" he quotes the above and then says "छान्दसा अपि क्वचिद् भाषायां प्रयुज्जन्ता
इति भाष्यम् ।"

(6) कथं "सिनानीनामहं छन्द" इति ? चार्वोऽर्थं प्रयोगः ।

जन्मयति । जन्मकः । नित्यो नुम् वृद्धिं बाधते । अचि किम् ? रक्षा ।
जन्मम् ।

६२ । नैद्यलिटि रधेः ।

रधेरिटि नुम् नास्ति । रधिता । रधितुम् । अलिटि किम् ? ररन्धिव ।
ररन्धिम ।

६३ । रभेरशब्लिटोः ।

६४ । लभेच्च ।

रभेर्लभेश्चाजादौ नुम् स्यात् । आरन्मयति । आरन्मकः । आरन्मणम् ।
आरन्मी । लन्मयति । लन्मनम् । लन्मकः । अशब्लिटोः किम् ? आरभते ।
आरभे । लभते । लेभे ।

६५ । आङो यि ।

आङ्पूर्वस्य लभेर्यकारादौ नुम् स्यात् । आलन्मः पशुः । आलन्म्यत
इत्यनिदितामिति (६।४।२४) नलोपः ।

६६ । उपात् प्रशंसायाम् ।

उपलभेर्यकारादौ नुम् स्यात् । उपलन्मा विद्या । प्रशंसायां किम् ? उप-
लभ्यं किञ्चिद् वृषलात् ।

६७ । उपसर्गात् खल्घञोः ।

उपसृष्टस्यैव लभेः खलि घञि च नुम् स्यात् । खल् ; सुप्रलन्मः । घञ् ।
विप्रलन्मः । उपसृष्टस्यैव किम् ? ईषल्लभः । लाभो वर्तते । कथं राष्ट्रलन्मः ?
(7) तर्हि चिन्त्यम् । उपसृष्टस्यैवेति नियमात् खल्घञोरन्यत्रापि स्यात् ।
प्रलन्मनम् ।

६८ । न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् ।

आभ्यां लभेः खलि घञि च नुम् नास्ति । सुलभः । दुर्लभः । सुलाभः ।
दुर्लाभः । केवलाभ्यां किम् ? अतिसुलभः । यदा सुः (१।४।८४) पूजाया-

मतिरतिक्रमणे चेति (१।४।६५) कर्मप्रवचनीयोऽतिर्नोपसर्गस्तदातिसुलभ-
मित्यपि भवति ।

६६ । विभाषा चिष्णुसुलोः ।

चिणि णसुलि च परे लभे वा नुम् स्यात् । अस्माभि अलम्भि वा ।
लम्भं लम्भम् । लाभं लाभं वा । अनुपसर्गाद्विकल्पोऽयम् । उपसर्गे तु नित्यम् ।
प्रालम्भि । प्रलम्भम् ।

७० । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ।

उगितामञ्चतेञ्च सर्वनामस्थाने नुम् स्यात् । भवान् भवन्तो भवन्तः ।
श्रेयान् । विद्वान् । उपेयिवान् । पचन् । पठन् । अञ्चेः । प्राङ् प्राञ्चौ
प्राञ्चः । सर्वनामस्थाने किम् ? भवतः पश्य । भवता कृतम् । अधातोः
किम् ? उखास्त्रत् । पर्णध्वत् ।

७१ । युजेरसमासे ।

युजिः सर्वनामस्थाने नुम् स्यात् । युङ् । युञ्जो । युञ्जः । असमासे किम् ?
अश्वयुक् । अश्वयुजो । अश्वयुजः ।

७२ । नपुंसकस्य भलचः ।

भलन्तस्याजन्तस्य च क्लीवस्य सर्वनामस्थाने नुम् स्यात् । उदश्चिन्ति ।
पयांसि । कुण्डानि । वारीणि । मधूनि । भलचः किम् ? विमलदिवि ।
चत्वारि । अहानि । उगितोऽपि भलन्तस्य परत्वादयं नुम् । श्रेयांसि ।
कुर्वन्ति ।

(क) बह्वर्जि प्रतिषेधः ।

(ख) अन्ध्यात् पूर्वं नुममेके । रेफात् परो नुमित्येके । बह्वर्च्चि विप्र-
कुलानि बह्वर्जि वा । बहोरन्यत्र अत्यूर्जि । सूर्जि । (४)

७३ । इकोऽचि विभक्तौ ।

अङ्गस्य इगन्तस्य क्लीवस्याजादौ विभक्तौ नुम् स्यात् । दधिनी । मधुनी ।
त्रपुणी । त्रपुणे । त्रपुणः । इकः किम् ? कुण्डे द्वे ।

७४ । तृतीयादिषु भाषितपुंस्कां पुंवद् गालवस्य ।

उक्तपुंस्कां क्लीवमिगन्तं टादावचि गालवस्य मतेन पुंवत् स्यात् । ग्रामस्थे
कुलाय । ग्रामस्थां कुले । अन्येषां न । ग्रामणिने । ग्रामणिनि । एवं
शुचये शुचिने वा । पटवे पटुने वा ।

७५ । अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्कुदात्तः ।

अस्थ्यादीनामनङ्कादिश्यते टादावचि । अस्थ्ना । दध्ना । सक्थ्ना ।
अक्ष्णा । गुणानामपीथ्यते । सुसक्थ्ना विप्रेण । अचि किम् ? अक्षिभ्याम् ।
अस्थिभ्याम् ।

७६ । कृन्दस्यपि दृश्यते ।

७७ । ई च द्विवचने ।

कृन्दः सूत्रद्वयम् ।

७८ । नाभ्यस्ताच्छतुः ।

अभ्यस्तात् परस्य शतुरुगिदचामिति नुम् नास्ति । ददत् । ददती ।
शासत् । चकासत् । जाग्रत् ।

७९ । वा नपुंसकस्य ।

उक्तो निषेधः क्लीवस्य वा स्यात् । ददति ददन्ति वा कुलानि । जाग्रति
जाग्रन्ति वा ।

८० । आच्छीनद्योर्नुम् ।

अवर्णान्तात् परस्य शतुर्नुम् वा स्याच्छीनद्योः परतः । तुदन्ती तुदती वा ।
करिष्यती करिष्यन्ती वा । याती यान्ती वा विप्रकुले । नयाम् । तुदती
तुदन्ती वा । भाती भान्ती वा ब्राह्मणी । आदिति किम् ? अदती । ज्ञती ।
विभ्रती । चिन्वती । रुन्वती । लुनती ।

८१ । श्यप्श्यनोर्नित्यम् ।

श्यप्श्यनोरवर्णान्तात् परस्य शतुर्नित्यं तुम् स्यात् । पचन्ती । चोरयन्ती । दीव्यन्ती कुले स्त्री वा ।

८२ । सावनडुङ् ।

तुम् स्यात् । अनड्वान् । हे अनड्वन् । स्त्री किम् ? अनड्वाहौ ।

८३ । टक्स्ववस्स्वतवसाञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

८४ । दिव शीत् ।

सौ दिव शीत् स्यात् । द्यौः । हे द्यौः । सौ किम् ? दिवं पश्य ।

८५ । पथिमथ्यृभुक्षामात् ।

एषामात्त्वं स्यात् सौ । पथ्याः । मथ्याः । ऋभुक्षाः । हे पथ्याः ।

८६ । इतोऽत् सर्वनामस्थाने ।

पथ्यादीनामितो ऽत् स्यात् सर्वनामस्थाने । पथ्याः । पथ्यानी । पथ्यानः । मथ्याः । मथ्यानी । मथ्यानः । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षाणी । ऋभुक्षाणः । ऋभुक्षाणम् । ऋभुक्षाणी ।

८७ । थो न्यः ।

तेषां थो न्यः स्यात् सर्वनामस्थाने । तथैवोदाहृतम् ।

८८ । भस्य टिलीपः ।

तेषां भसन्नकानां टिलीपः स्यात् । पथः पश्य । पथा । पथे । मथः । मथा । ऋभुक्षः । ऋभुक्षा । ऋभुक्षि ।

८९ । पुंसोऽमुङ् ।

अस्यामुङ् स्यात् । पुमान् । पुंमासौ । पुंमासः । हे पुमन् । सर्वनामस्थान इत्येव । पुंसः । पुंसाः । पुंसाम् ।

६० । गोतो णित् ।

गोसम्बन्धि सर्वनामस्थानं णित् स्यात् । गौः । गावो । गावः । हे गौः ।
दोश्च । द्यौः । द्यावो । द्यावः । हे द्यौः ।

६१ । णलुप्तमो वा ।

उत्तमो णल् णिद्धा स्यात् । अहं किल चकर (९) चकार वा । चुकुटाहं
चुकीट वा । अहं विविच विव्याच वा ।

६२ । सख्युरसम्बुद्धौ ।

सख्युः सर्वनामस्थानं णित् स्यात् । सखायौ सखायः । असम्बुद्धौ किम् ?
हे सखे ।

६३ । अनङ् सौ ।

सख्युरङ् स्यात् सौ । सखा । असम्बुद्धावित्येव । हे सखे ।

६४ । ऋदुशनसपुरोदंशोऽनेहसाञ्च ।

ऋदन्तानामुशनसादेश्च सावनङ् स्यात् । कर्त्ता । कर्त्ता । भर्त्ता ।
माता । पिता । उशना । पुरोदंशा । अनेहा । सौ किम् ? कर्त्तारौ ।
अनेहसी । असम्बुद्धावित्येव । हे कर्त्तः । हे अनेहः । सम्बोधने उशनस
स्त्रैरुप्यमिच्छन्ति सान्तं नान्तमदन्तश्चेति । हे उशनः, हे उशनन् ।
हे उशन । (१०)

(९) “बहु जगद् पुरस्तात् तस्य मत्ता किलाहं चकर च किल चाटुं प्रौढशेषिद्वदस्य । विदित-
मिति सखिभ्यो रामिष्ठं विचिन्त्य व्यपगतमदथा हि त्रीडितं सुग्धवध्वा ॥ १ ॥” इति माघे ।

(१०) तथाच श्लोकवार्तिकम्—

“सम्बोधने तृशनसस्त्रिरुपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

माध्यन्दिनिर्वष्टि गुणं त्विगन्ते नपुंसके व्याघ्रपट्टी वरिष्ठः ॥” १ ॥ इति ।

६५ । ढञ्वत् क्रोष्टुः ।

क्रोष्टुशब्दस्य ढञन्तवत् स्यात् । क्रोष्टुशब्दवदित्यर्थः । क्रोष्टा क्रोष्टारौ
क्रोष्टारः ? सर्वनामस्थान इत्येव क्रोष्टून् । असम्बुद्धावित्थेव । हे क्रोष्टो ।

६६ । स्त्रियाञ्च ।

स्त्रियां क्रोष्टुशब्दः ढञ्वत् क्रोष्टवत् स्यात् । (11) क्रोष्ट्री । क्रोष्ट्रीभिः ।

६७ । विभाषा ढतीयादिष्वचि ।

टादावचि क्रोष्टुस्तृञ्चद्वा स्यात् । क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना वा । क्रोष्टरि क्रोष्टौ वा ।
अचि किम् ? क्रोष्टुभ्याम् । क्रोष्टुभिः ।

(क) नुमचिरढञ्चदभाविव्यो नुमनुटौ पूर्वप्रतिषेधेन । त्रपूणाम् ।
तिष्ठणाम् । क्रोष्टूनाम् ।

६८ । चतुरनडुहोरामुदात्तः ।

अनयोराम् स्यात् । चत्वारः । चत्वारि । अनड्वान् । अनड्वाहौ ।
अनड्वाहम् । तदन्ताच्च । सुचत्वारः । सुचत्वाः । सुचत्वारौ । प्रियानड्वान् ।
प्रियानड्वाहौ । सर्वनामस्थान इत्येव । चतुरः पश्य ।

(क) अनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् । अनडुहौ अनड्वाहौ । गौरादिः ।

६९ । अम् सम्बुद्धौ ।

सम्बुद्धौ तयोरम् स्यात् । हे प्रियचत्वः । हे अनड्वन् । हे प्रियानड्वन् ।

१०० । ऋत इङ्घातोः ।

ऋदन्तस्य धातोर्ऋतः स्यादित् । किरति । गिरति । विस्तीर्णम् ।
चिकीर्षति । धातोः किम् ? मातृणाम् ।

१०१ । उपधायाञ्च ।

धातोरुपधाया ऋत इत् स्यात् । कीर्त्सयति । कीर्त्सगम् ।

१०२ । उदोष्ठपूर्वस्य ।

ओष्ठवर्णपूर्वस्य ऋत उत् स्यात् । पृ पूर्त्तम् । पुपूर्षति । सुसूर्षते ।
प्रावुवूर्षति । सुसूर्षते । “वुवूर्षति समाहृत आज्ञां विवरिषुः प्रभोः ।”

(क) इत्त्वोच्चाभ्यां गुणदृषी भवतो विप्रतिषेधेन । आस्तरणम् । आस्ता-
रकः । निपरणम् । निपारकः । कथम् उन्निरणमिति ? निपातनात् साधु ।

१०३ । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषाहस्तौ

सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥७१॥

समाप्तश्च युपादः ॥

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । द्वितीयः पादः ।

१ । सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ।

इगन्तस्याङ्गस्य सिचि परे वृद्धिः स्यात् परस्मैपदेषु । अचैषीत् । अनैषीत् । अस्तावीत् । अलावीत् । अपावीत् । अकार्षीत् । अहार्षीत् । परस्मैपदेषु । किम् ? अचोष्ट । अलोष्ट । परस्मैपदेषु विधिरितः सप्तसूत्रग्राम् ।

२ । अतो ल्रान्तस्य ।

परस्मैपदे सिचि परतो ल्रान्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात् । अचालीत् । अज्जालीत् । अचारीत् । अचारिषुष्यन्द्रकान्ता मणयः । अचारीत् । कथमव-
भ्रीत् । अतोऽनेकवर्णव्यवधानात् ।

३ । वद्व्रजहलन्तस्याचः ।

एषामचो वृद्धिः स्यात् तस्मिन् । अवादीत् । अव्राजीत् । हलन्तानाम् । अपाञ्चीत् । अभैत्सीत् । अरौत्सीत् । अताप्सीत् । अनेकवर्णव्यवधाने-
ऽपीष्टम् । अराङ्गीत् । अभाङ्गीत् ।

४ । नेटि ।

इडादौ सिचि हलन्तानां वृद्धिर्नास्ति । अदेवीत् । असेवीत् । व्यरंसीत् ।
अमोषीत् ।

५ । ह्यन्तक्षणाप्रवसजागृणिप्रवेदिताम् ।

ह्रमयान्तानां क्षणादेश्च सेटि सिचि वृद्धिर्नास्ति । अग्रहीत् । अवमीद्रक्तम् ।
अव्ययीत् । अक्षणीत् । अक्षसीत् । अजागरीत् । ह्यन्तोदाहरणं ह्रन्सि ।

अश्रयीत् । एदिताम् । अरगीत् । अलगीत् । इटीत्येवावत् (१२।११) ।
अधाषीत् ।

६ । अर्णोतिर्विधा ।

इयं वृद्धिरुर्षोर्वा स्यात् तस्मिन् । प्रीर्णावीत् । प्रीर्णवीद्वा । डिस्वपन्ने
उवङ् । प्रीर्णुवीत् ।

७ । अतो हलादेर्लघोः ।

हलादेरङ्गस्य लघोरतो वृद्धिर्वा स्यात् सेटि सिचि । अराणीत् अरणीद्वा ।
अत्रासीत् । अत्रसीद्वा । अतानीत् । अतनीद्वा । कथमवादीत् । अञ्जालीत् ।
अग्रहीत् ? वदन्नजेत्यादिविधि-(७।२।३) निषेध-(७।२।५) वचनात् । कथमच-
कासीत् । अतोऽनेकवर्णव्यवधानात् । उक्ता वृद्धिः ।

८ । नेङ् वशि क्कति ।

वशादौ कृतीङागमो नास्ति । वरमनादौ प्रयोजनम् । ईश्वरः । दीपः ।
भस्म । याच्ञा । क्कति किम् ? रुद्रदिव । रुद्रदिम ।

९ । तितुवतथसिमुसरकसिषु च ।

एष्विण् नास्ति । क्तिन् दीप्तिः । क्तिच् तन्तिः । तुन् सक्तुः । इन् पत्रम् ।
तन् इस्तः । गर्त्तः । थन् कुष्ठः । काष्ठम् । कुषेः क्तिः कुचिः । इषेः सुक्
इक्षुः । अग्नेः क्करन् अक्करम् । शलेः कन् । शल्काः । वदेः सः वल्लः ।

(क) अग्रहादीनामिति वक्तव्यम् । निगृह्येतिः । निपठितिः ।
भषितिः ।

१० । एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ।

उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च तस्मादिण् नास्ति । तत्र सर्वेऽजन्ता
अनिटः । दाता । दातुम् । दातव्यम् । नेता । चेता । स्तोता । कर्ता ।
इर्ता । अकाषीत् । चिचीषति । निनीषति । सेटसु लिख्यन्ते ।

उदन्तमृदन्तमदन्तमध्यधो णञ्जुष्णु युञ्जूर्णु रवश्च वृङ् वृञौ ।

श्रीङं त्रियश्चैव तथा च डीङ्प्रियावित्येव सेटः प्रवदन्त्यजन्ततः ॥१॥

जदन्तः । भविता । लविता । ऋदन्तः । तरिता । निगरिता । शास्त्र-
रिता । अदन्तसु हनो वध । आवधिषीष्ट । आवधिष्ट । अवधीत् । नविता ।
प्रक्षविता । क्षविता । यविता । क्षविता । प्रोर्णविता । रविता । निवरिता ।
प्रावरिता । शयिता । अयिता । उड्डयिता । आश्रयिता । इलन्तासु सर्व
एव शेटः । शङ्किता । कुण्डिता । अनिटोऽपि लिख्यन्ते । शकिरेकः कान्तः ।
शक्ता । एवं पञ्चवच्चिविचिरचिसिच्चिसुचयः षट् चान्ताः । प्रच्छिरेकच्छान्तः ।

“रञ्चिर्भञ्चिस्यजियजिभजयः सञ्चस्वञ्चौ सृजियुजिरुजयः ।

मसृजभ्रसृजौ भुजिनिजिविजयो जान्तेष्वेते खलु परमनिटः” ॥२॥

“अदिं हदिं स्कन्दिभिदिच्छिदिद्गुदीन् सदिं शदिं खिद्यतिपद्यती खिदिम् ।
तुदिं नुदिं विद्यतिविन्त इत्यपि प्रतीहि दान्तान् दश पञ्च चानिटः” ॥१॥

“रुधिः सराधिर्युधिबन्धिसाधयः क्रुधिन्धुधी शुध्यतिबुध्यती व्यधिः ।” (12)

सिध्यतिश्च धान्ताः । हनिमन्यती द्वौ नान्ती ।

“तपिं तिपिञ्चापि मथो वपिं स्वपिं क्षिपिं लुपिं तप्यतिदृष्यती सृपिम् ।

स्वरेण नीचेन शपिच्छुपिञ्चिपीन् प्रतीहि पान्तान् पठितांस्त्रयोदश” ॥४॥

रभलभयभास्त्रयो भान्ताः । यमिरमिनमिगमयश्चत्वारो भान्ताः ।

“दिशिं दृशिं दंशिमथो सृशिं सृशिं रिशिं रुशिं क्रोशतिमष्टमं विशिम् ।

लिशिं च शान्ताननिटः पुराणगाः पठन्ति पाठेषु दशैव नेतरान्” ॥५॥

“श्रिषिः पिषिः शुष्यतिपुष्यती त्विषिर्विषिः श्लिषिसुष्यतिदुष्यती द्विषिः” ।

(13) कृषिकर्षती द्वादश धान्ताः । घसिर्षसिर् निवासे चेति द्वौ सान्ती ।

“दिहि दैहि मेहि तिरोहती वहि नैहिसु षष्ठो दहतिस्तथा लिहि” (14)

रिति हान्ता षष्टौ ।

(12) श्लोकांशोऽयं व्याजभूतिकारिकात् उद्धृतः । अपरांशश्चायम्—

“इमे तु धान्ता दश धेऽनिटो मतास्ततः परं सिध्यतिरेव नेतरे ॥”

(13) “इमान् दशैवोपदिशन्तानिङ्घ्रिषी गणेषु धान्तान् कृषिकर्षती तथा ॥”

इति श्लोकस्य शेषांशः ।

(14) “इमेऽनिटोऽष्टाविह सुहृशंशवा गणेषु हान्ताः प्रविभज्य शीर्षिताः ॥” इति शेषांशः । व्याजभूति-
विरचिता अर्निटकारिका एकादश । तासामव चाधित् पूर्णाः आधिर्दशतयोद्धृताः । जदन्तमृदन्तमिति
श्लोकसु न व्याजभूतौ ।

११ । श्राकः किति ।

त्रिञ्ज उगन्तानाञ्च कितीण् नास्ति । श्रितम् । श्रित्वा । युतं युत्वा । प्रसृतः । प्रभूतः । लूनः । लूनवान् । लूत्वा । तीर्णम् । “तीर्त्वा स्फुरन्-मकरदारुणमम्बुराशिम्” । पूर्त्तम् । पूर्त्त्वा । किति किम् ? आश्रयिता । लविता । एकाच इत्येव । जागरितः ।

(क) वाच्य ऊर्णोर्नृवद्भावः । ऊर्णुत्वा । (15)

१२ । सनि ग्रहगुहोश्च ।

ग्रहगुहोरुगन्तानाञ्च सनीण् नास्ति । जिष्टञ्चति । जुष्टञ्चति । ररुषति । लुलूषति । पूञ् पुपूषति ।

१३ । क्लसृभृष्टुद्रुसुश्रुवो लिटि ।

क्वादीनामेव लिटीण् नास्ति । नान्येषाम् । चक्लव । चक्लम । चक्लषे । चक्लद्धे । ससृव । ससृम । बभृव । बभृम । ववृव । ववृम । ववृवहे । ववृमहे । तुष्टुव । तुष्टुम । दद्रुव । दद्रुम । सुस्रुव । सुस्रुम । शुश्रुव । शुश्रुम । नियमः किम् ? बिभिदिव । बिभिदिम । लुलुविव । लुलुविम । सेदिवान् । जषिवान् । यत्थप्ययं निषेधः । चकर्थ । तुष्टोथ । दद्रोथ । कथं ववरिथ ? ववर्येति (७।२।६४) निगमे निपातनात् ।

(क) क्लञोऽसृट्कस्येति वक्तव्यम् । सञ्चस्करिथ । मञ्चस्करिव । सञ्चस्करिम ।

१४ । श्लेदीदितो निष्ठायाम् ।

श्लेदीदिताञ्च निष्ठायामिण् नास्ति । श्लूनः । श्लूनवान् । उद्धिन्नः । उद्धिन्नवान् । नन्नः । दीप्तः । डीङ्गोऽपीङ्गभावं व्याचक्षते । उद्धीनः । उद्धीनवान् । निष्ठानुवृत्तिः प्राग् इड्विधेः (७।२।३५) ।

(15)

“वाच्य ऊर्णोर्नृवद्भावो यङ् प्रसिद्धिः प्रयोजनम् ।

आमश्च प्रतिषेधार्थमेकाचयेकपयदान्” ॥ १ ॥

इति वार्तिकम् (१।१।२२, वा) । प्रोर्णोर्नृयते । प्रोर्णोर्नाव । प्रोर्णोर्नृवे । प्रोर्णुतः । प्रोर्णुतवान् । प्रोर्णुत्वा इति ।

१५ । यस्य विभाषा ।

यस्य धातोर्विभाषेत् क्वचिदुक्तस्य निष्ठायामिण् नास्ति । धूञ्जुदितो वा (७.२।४४) । धूतम् । गूढम् । उदितो वा (७।२।५६) । वृत्तम् । वृत्तवान् । वृत्तः । कृती वृती नृती नामीदृश्वं यस्य विभाषेति प्रतिषेधस्यानित्यता ज्ञापनार्थम् । तेन धावुधातोर्गताविट् । धावितो धावितवान् । (16) पतेश्च । पतितः । पतितवान् । इह विभाषा गमहनविदविशामित्यत्र (७।२।६८) विशिना तौदादिकेन साहचर्याच् शविकरणस्य विदेर्ग्रहणाङ्गुविकरणस्य विदेर्विदितो विदितवान् । (17) एकाच इत्येव । संज्ञपितः । दरिद्रितः ।

१६ । आदितश्च ।

१७ । विभाषा भावादिकर्मणोः ।

आदितो धातोर्निष्ठायामिण् नास्ति । मिन्नः । च्छिष्यः । चकारादाश्चस्तः । वान्तः । (18) भावारम्भयोस्तु वा । मिन्नं मेदितं वानेन । प्रमिन्नः प्रमेदितो वायम् ।

(क) निष्ठायां कर्मणि शक्रेरिड् वेति शीनागाः । शक्तः शकितो वा घटः कर्तुम् ।

१८ । क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नस्निष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्यमनस्तमःसक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ।

क्षुब्धादीनि मन्यादौ निपात्यन्ते । क्षुब्धो मन्यः विलोडनदण्ड इत्यर्थः । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लग्नं सक्तम् । स्निष्टमविस्पष्टम् । विरिब्ध

(16) अथवा धीतम् । पठं तुषारस्तुतिधीतरक्तमिति कुमारकाव्ये ।

(17) "वेनेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इत्यते ।

विनेर्विन्नश्च विपद्य भोगे विपद्य विन्दतेः" ॥ १ ॥ इति ।

(18) तस्मात्तिलैर्वनगजमदेर्वासिर्क्षुब्धान्तघटिरिति मेघदूते । सुष्टं प्रतिपाद्यता स्वमर्थमिति शाकुन्तले । (अपिच सेन्धरेषुसुषिताकंदीषितिरिति रघुकाव्ये) । न विशसेदविशेष इति गीतौ । पुण्येषुषा ध्रुवमसूनिषुवपंगम-
दुष्कारमन्त्रवत्तभञ्जितशान्तिशक्तौन् । अङ्गारसर्गरेसुकदाप्यकीदरि त्वं होपाधिपान् नयनयोर्नैव योचरत्वम् ॥१॥
इति नेपथे ।

उदात्तादिस्वरः । फाण्टः अनायासः पुरुषोऽन्यो वा । “फाण्टाश्चिञ्चास्त्र-
पाणयः” । बाह्वा बाढं भृशम् । अन्यत्र क्षुभितं (19) खनितं ध्वनितं
लगितं क्लेश्छितं विरेभितं फणितं बाहितम् ।

१९ । धृषिशसी वैयात्ये ।

आभ्यां प्रागल्भ्ये निष्ठायामिण् नास्ति । धृष्टः । विशस्तः । वैयात्ये
किम् ? धर्षितः । विशसितः ।

२० । दृढः स्थूलबलयोः ।

स्थूले बलवति च दृहेर्दृढो निपात्यते ।

२१ । प्रभौ परिवृढः ।

अत्रायं निपात्यते ।

२२ । कृच्छ्रगहनयोः कषः ।

दुःखे गहने च कषेरिण् नास्ति । कष्टोऽग्निः । कष्टं वनम् ।

२३ । घुषिरविशब्दने ।

घुषेर्निष्ठायामिण् नास्ति । घुष्टा रज्जुः । “शस्त्रघुष्टकरान् कपीन् ।”
उद्घुष्टोऽयमर्थः । “उद्घुष्टं परपुष्टया” । अविशब्दने किम् ? अवघुषितं
वाक्यमाह । अशास्त्रीयमित्यर्थः ।

२४ । अर्हेः सन्निविभ्यः ।

एभ्योऽर्हेर्निष्ठायामिण् नास्ति । समर्णः । न्यर्णः । अर्णः पीडित इत्यर्थः ।

२५ । अभेष्वाविदूर्ये ।

नैकत्वो अभिपूर्वादर्हेर्निष्ठायामिण् नास्ति । अभ्यर्णा सेना ।

२६ । शोरध्ययने वृत्तम् ।

ख्यन्ताहृतेरध्ययने वृत्तं स्यात् । वृत्तं पारायणं तेन । वर्त्तितमन्वयत्र ।

३६ । क्लृक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते ।

क्लृक्रमिभ्यामिट् स्यात् । क्लृविता । क्रमिता । क्लृवितुम् । क्रमितुम् ।
यत्रात्मनेपदनिमित्ते क्लृक्रमी तत्रायं निषेधः । यथा भावे प्रक्षोषीष्ट ।
प्रक्रंसीष्ट ।

(क) क्रमेः कर्त्तर्यात्मनेपदविषयात् क्लृति प्रतिषेधः । प्रोपाभ्यां समर्था-
भ्याम् (१।३।४२) । प्रक्रन्ता । उपक्रन्ता । तद्विषयात् किम् ? निष्क्रमिता ।
क्रमेः किम् ? व्यतिप्रस्त्रविता । प्रस्त्रवित्री गौः स्वयमेव ।

३७ । ग्रहोऽलिटि दीर्घः ।

ग्रहेरिटो दीर्घः स्यात् । ग्रहीता । ग्रहीतुम् । ग्रहीतव्यम् । अलिटि किम् ?
जगृहिव । जगृहिम । चिष्वदितोऽपि दीर्घो न भवति । अप्रकृतत्वात् ।
ग्राह्यते । यद्भुगन्ताच्च न भवति । ग्रहेर्विहितस्येटो विज्ञानात् ।
जरीगृहिता ।

३८ । वृतो वा ।

अस्मादितो वा दीर्घः स्यात् । वृह्वृजो । वरितुम् । वरीतुं वा । वरिता
वरीता वा । आस्तरितुम् । आस्तरितुं वा । जरित्वा जरोत्वा वा । अलिटि-
त्येव । तेरिथ । आतस्तरिथ । वृत इति किम् ? कर्त्तरिथति ।

३९ । न लिङि ।

वृतो लिङि दीर्घो न स्यात् । प्रावारिषीष्ट । तरिषीष्ट ।

४० । सिचि च परस्मैपदेषु ।

वृतः सिचि दीर्घो नास्ति । प्रावारिष्टाम् । आस्तरिष्टाम् । परस्मैपदेषु
किम् ? आवरीष्ट । आवरिष्ट वा । अतरीष्ट । अतरिष्ट वा ।

४१ । वृट् सनि वा ।

वृतः सनीड् वा स्यात् । “प्रावुवूर्धुः समाङ्गत आज्ञां विवरिषोः प्रभोः” ।
प्राविवरीषुर्वा । ऋतः । “तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम्” ।
तितरिषुः । तितरीषुर्वा । लाञ्छणिकत्वात्नेह । चिकीर्षति ।

४२ । लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ।

वृतो लिङ्सिचो रिङ् वा स्यात् । वृषीष्ट वरिषीष्ट वरीषीष्ट वा ।
आस्तीर्षीष्ट आस्तरिषीष्ट आस्तरिषीष्ट वा । सिचि । अहत अवरिष्ट अवरीष्ट
वा । आस्तीरुष्ट आस्तरिष्ट आस्तरिष्ट वा । आत्मनेपदेषु किम् ? आस्ता-
रिष्टाम् । आस्तारिषुः । प्रावारिष्टाम् । नित्यमिट् ।

४३ । ऋतश्च संयोगादेः ।

ऋदन्तात् संयोगादे लिङ्सिचोरिङ् वा स्यादात्मनेपदेषु । ध्वृषीष्ट
ध्वरिषीष्ट वा । स्तृषीष्ट स्तरिषीष्ट वा । स्मृषीष्ट स्मरीषीष्ट वा । सिचि ।
अस्मृषाताम् । अस्मरिषीतां वा । अस्मृषाताम् । अस्मरिषीतां वा । लाक्षणि-
कत्वाच्चेह । संस्मृषीष्ट । समस्मृत ।

४४ । स्वरतिसूतिसूयतिधूञ्जूदितो वा ।

एभ्य इङ् वा स्यात् । स्वर्त्तुम् । स्वरितुं वा । सूतिसूयत्योः । सोतुम् ।
सवितुं वा । धोतुम् । धवितुं वा । ऊदितः । गाढुम् । गाढितुं वा ।
गोमुम् । गोपितुं वा । मार्ष्टुम् । मार्जितुं वा । पुरस्तात् प्रतिषेधकाण्डस्य
सर्वापवादत्वात् । सूत्वा । धूत्वा । सूत्वा ।

४५ । रधादिभ्यश्च ।

रधादिभ्योऽष्टभ्य (२१) इङ् वा स्यात् । रधितुम् । रधुं वा । नशितुम् ।
नष्टुं वा । तर्पितुम् । तर्पुं वा । क्रादिनियमान्नित्यम् (७।२।१३) । ररन्ध्वि ।
ररन्ध्विम ।

४६ । निरः कुषः ।

निष्कुष इङ् वा स्यात् । निष्कोषितुम् । निष्कोष्टुं वा ।

४७ । डूण् निष्ठायाम् ।

निरःकुषेर्निष्ठायां मिट् स्यात् । निष्कुषितः । निष्कुषितवान् । (२२)

(२१) रधिनंश्लिपियेव इपिङ्ङुंङिर्मुंङिः ऋङिः ।

ऋङिषेति भवन्तेते देवादिनां रधादयः ॥ १ ॥

(२२) धिरकाषोषिसं शीर्षं कौटनिष्कुषितं धनुरिति भट्टिः ७

४८ । तीषसहलुभरुषरिषः ।

तकारादावेभ्य इड् वा स्यात् । एष्टा । एषिता वा । सोढा सहिता वा । लोभ्या लोभिता वा । रोष्टा रोषिता वा । रेष्टा रेषिता वा । तीति किम् ? एषिष्यति । इष गतावित्यस्य नेष्यते । प्रेषिता । प्रेषितुम् । नित्यमिद् ।

४९ । सनोवन्तर्हभसज्जदम्भुश्चिस्व्यूर्णुभरञ्जपिसनाम् ।

एषां सनोड् वा स्यात् । इवन्तस्य । दुयूषुः । दिदेविषुर्वा । ऋधु । कीर्त्सि-
मीत्सुः । अर्दिधिषुर्वा । भ्रसज्ज । विभ्रञ्जति विभ्रञ्जति विभ्रञ्जति वा ।
दम्भु धीषति धिषति दिदम्भिषति वा । धिष्णुः । धीष्णुः । दिदम्भिषुर्वा ।
उच्छिञ्चिषति । उच्छिञ्चिषति वा । सुस्वूर्षति सिस्वरिषति वा । युयूषति
यियविषति वा । प्रौर्णुनूषति प्रौर्णुनविषति वा । भर भौवादिकः । बुभूर्षति
विभरिषति वा । ज्ञीषति जिज्ञपयिषति वा । सिषासति सिषनिषति वा ।

(क) तनिषतिदरिद्राणाञ्च । तितांसति तितंसति तितनिषति वा ।
पित्सति पिपतिषति वा । दिदरिद्रःसति दिदरिद्रिषति वा ।

५० । क्लिशः क्लानिष्ठयोः ।

५१ । पूडश्च ।

क्लिशिपूडोः क्लानिष्ठयो रिड् वा स्यात् । क्लिष्टा क्लिशित्वा वा । क्लिष्टः
क्लिशितो वा । पूत्वा पवित्वा वा । पूतः पवितो वा ।

५२ । वसतिक्षुधोरिट् ।

वसेः क्षुधेश्च क्लानिष्ठयो रिट् स्यात् । उषित्वा । उषितः । उषितवान् ।
क्षुधित्वा । क्षुधितः । क्षुधितवान् ।

५३ । अक्षेः पूजायाम् ।

अक्षेस्तयो रिट् स्यात् । अक्षित्वा । अक्षितः । पूजायां किम् ? उदक्क-
मुदकं कृपात् ।

५४ । लुभो विमोहने ।

व्याकुलीकरणे लुभस्तयोरिट् स्यात् । लोभित्वा । लुभितः । विमोहने
किम् ? लुब्धो हृषलः ।

५५ । जृत्रश्चरोः क्ति ।

आभ्यामिद् स्यात् । जरित्वा जरोत्वा वा । ब्रश्चित्वा । सानुबन्धकस्य तु जषे जीर्त्वा ।

५६ । उदितो वा ।

उदितः क्लीड् वा स्यात् । दान्त्वा दमित्वा वा । शान्त्वा शमित्वा वा । ह्रस्वा वर्त्तित्वा वा । स्यूत्वा सेवित्वा वा । रत्वा रमित्वा वा । स्रस्वा संसित्वा । वा । उबुन्दिर् बुन्त्वा बुन्दित्वा वा । शिष्टा शासित्वा वा ।

५७ । सिऽसिचि कृतचृतच्छृदददन्तः ।

सकारादौ कृतिचृतिच्छृतिददितृतीनामिड् वा स्यात् । कर्त्स्यति कर्त्सि-
थति वा । चर्त्स्यति चर्त्सिथति वा । एवं यावन् नत्स्यति नर्त्सिथति वा ।
असिचि किम् ? अकर्त्सीत् । अनर्त्सीत् ।

५८ । गमेरिट् परस्मैपदेषु ।

सकारादौ गमेरिट् स्यात् । गमिष्यति । जिगमिषति । आदेशोऽपि
गमिष्यति । अधिजिगमिषिता व्याकरणस्य । परस्मैपदग्रहणमात्मनेपद-
निषेधार्थम् । सञ्चिगंसते । अधिजिगंसते शास्त्रम् ।

५९ । न वृद्धाश्चतुर्भ्यः ।

ह्रतुह्रधुश्रुधुस्यन्दूभ्यः सकारादाविष् नास्ति । वर्त्स्यति । वर्त्स्यन् ।
विह्वलति । विह्वलितुम् । परस्मैपदेष्वित्येव । वर्त्सिथते । वर्त्सिषीष्ट ।

६० । तासि च क्लृपः ।

तासि सादौ च क्लृपेरिण् नास्ति । कल्प्तासि । कल्पस्यति । चिक्लृप्सति ।
पूर्ववत् तद्धि । कल्पितासे कल्प्तासे वा । कल्पस्यते कल्पिथते वा ।

६१ । अचस्तास्वत् थल्यनिटो नित्यम् ।

तासौ नित्यानिटामजन्तानां धातूनां तासाविव थलीण् नास्ति । क्वादि-
नियमात् (७२१३) प्राप्तिः । पाता पपाथ । याता ययाथ । नेता निनेथ ।

जेता जिगीथ । होता जुहोथ । अजन्तानां किम् ? भेत्ता विभेदिथ ।
नित्यानिटः किम् ? धूञ् धोता धविता । दुधविथ । तामौ किम् ? लूत्वा ।
लुलविथ । किति तु नित्यानिङ्गयम् ।

६२ । उपदेशित्वतः ।

पाठे अकारवतो धातोरिण् नास्ति पूर्ववत् । शशकथ । पपकथ । इयठ ।
तपरः किम् ? रराधिय । उपदेशे किम् ? चकर्षिय । ननु कथं पपिय
ययिय श्रेकिय पेचिय ? आह ।

६३ । ऋतो भारद्वाजस्य ।

भारद्वाजस्य मतेन ऋदन्तादेवायं प्रतिषेधः । सस्मर्थं । दध्वर्थं ।
अन्धेभ्यस्तु स्यादेव । पपिय । ययिय । निनयिय । श्रेकिय । कथं तुष्टोथ
दुद्रीथ ? पुरस्तान्निषेधकाण्डस्य प्रणयनात् प्रतिषेधस्य बलीयस्त्वात् क्नादि-
(७१२।१३) नियमात् ।

६४ । बभूथा ततन्यजगृभ्मववर्थेति निगमे ।

छान्दसम् ।

६५ । विभाषा सृजिदृशोः ।

अनयोस्थलीङ् वा स्यात् । सस्रठ ससर्जिय वा । दद्रठ ददर्शिय वा ।

६६ । ब्रुङ्त्थर्त्तिय्यतीनाम् ।

एषां थलीट् स्यात् । आदिथ । आरिथ । संविष्यियथ ।

६७ । वस्त्रेकाजाद्घसाम् ।

६८ । विभाषा गमहनविद्विशाम् ।

६९ । सनिंससनिवांसम् ।

इह वस्त्रेकाजाद्घसामित्यादिसूत्रत्रयं छान्दसमाहुः । कसोश्छान्दसत्वात् ।
दृश्यन्ते च शिष्टप्रयोगाः । पयिवान् । तस्थिवान् । “गवि तस्थिवांसम्” ।
“पदमातस्त्रुषा त्वया ।” जचिवान् । जषिवान् । पेचिवान् । ददृशिवानित्यादि ।

चन्द्रगोमी च भाषासूत्रकारः कसोरिङ्गागमार्थं सूत्रितवान् । वस्त्रेकाजादु-
घसाम् । वा गमहनविदेविशाम् । दृशेच्च । एषामिति किम् ? बभूवान् ।
गमादेर्वा । जग्मिवान् । जगन्वानिति ।

७० । ऋद्वनोः स्वे ।

ऋदन्तानां हन्तेश्च स्वे परे स्यादित् । करिष्यति । अकरिष्यत् । अहनिष्यति
अहनिष्यत् ।

७१ । अञ्जेः सिचि ।

इट् स्यात् । आञ्जीत् । आञ्जिष्टाम् । सिचि किम् । अङ्गता ।
अञ्जिता ।

७२ । स्तुमुधूञ्भ्यः परस्मैपदैषु ।

• एभ्यः सिचीट् स्यात् । अस्तावीत् । असावीत् । अधावीत् । तडि तु ।
अस्तोष्ट । असोष्ट । अधोष्ट अधविष्ट वा ।

७३ । यमरमनमातां सक् च ।

एषां सिचीट् स्यात् सक् चागमः । अयंसीत् । व्यरंसीत् । अनंसीत् ।
आदन्तानाम् । अगासीत् । अयासीत् । अपासीत् । अत्रासीत् । अया-
सिष्टाम् । अत्रासिष्टाम् । इहादरिद्रासीदित्येके । एकाच इत्यधिकाराद-
दरिद्रीदित्यपरे । परस्मैपदैष्वित्येव । अरंस्त । अयंस्त ।

७४ । सिम्पूङ्ग्शं सनि ।

सिम्पूङ्ग् ऋ अञ्चुशं सनीट् स्यात् । सिम्पयिषते सिम्पयिषमाणः ।
पिपयिषते पिपयिषमाणः । अरिषति । अञ्जिषति । अशिषति ।

७५ । किरश्च पञ्चभ्यः ।

कृग्दृङ्दृङ्प्रच्छं सनीट् स्यात् । चिकरिषति । जिगरिषति ।
दिदरिषते । दिधरिषते । पिष्टृच्छिषति । पिष्टृच्छिषुः । वृत्तो (७।२।३८)
वेत्यस्येदो दीर्घो नेहास्तीति वाम्नहन्तिः ।- अस्तीति भागवन्तिः । उक्त-
मार्धधातुके ।

७६ । रुदादिभ्यः सार्वधातुके ।

रुदादिपञ्चकात् सार्वधातुके इट् स्यात् । रोदिति । स्वपिति । “श्वसिति -
जनकपुत्री” । प्राणिति । जक्षिति । वलादेरित्येव । रुदन्ति ।

७७ । ईशः से ।

ईशीर्धातोः से इत्यस्य इट् स्यात् । ईशिषे । ईशिष्व ।

७८ । ईडिजनो ध्वे च ।

आभ्यां सेध्वयोरिट् स्यात् । ईडिषे ईडिध्वे । ईडिष्व । ईडिध्वम् । जने-
च्छन्दसि श्यनि लोपे जनिषे । जनिध्वे । ईश इत्येव । ईशिध्वे । ईशिध्वम् ।
उक्त इट् ।

७९ । लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ।

लिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ।
कुर्वीत । कुर्वीयाताम् । कुर्वीरन् । अनन्त्यस्य किम् ? कुर्याः । सार्वधातुक
इत्येष । क्रियास्ताम् । कृषीष्ट । क्रियासुः ।

८० । अतो येयः ।

अदन्तादङ्गात् परस्य याशब्दस्य इयादेशः स्यात् । अकार उच्चारणार्थः ।
भवेत् । पचेत् । पठेयुः । अतः किम् ? चिनुयात् । भिन्व्यात् । तपरः
किम् ? यायात् । पायात् ।

८१ । आतो डितः ।

अदन्तादङ्गात् परस्य डितामाकारस्येयादेशः स्यात् । पचेते । पचेथे ।
अपचेताम् । अचीकरिताम् । डितः किम् ? पचावहे । पचामहे । अत
इत्येष । भिन्व्याते । मिमाते । व्यतिवाते । ब्रुवाते ।

८२ । आने मुक् ।

आने परे मुक् स्यात् । पचमानः । यजमानः । करिष्यमाणः । अत
इत्येव । कुर्वाणः ।

८३ । ईदासः ।

आसः परस्मानस्य ईत् स्यात् । आसीनः । उदासीनः ।

८४ । अष्टन आ विभक्तौ ।

अष्टन आत्वं स्यात् । अष्टौ । अष्टाभ्यः । अष्टाभिः । अष्टासु । तदन्त-
विधिरत्रेष्यते । परमाष्टौ उत्तमाष्टौ । पक्षे नेष्यते । अष्टनो दीर्घादिति ।
(६।१।१७२) ज्ञापकात् । अष्ट । अष्टभिः । अष्टसु । अप्राधान्ये नेष्यते ।
प्रियाष्टा । प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टानः । विभक्तौ विधानमा हृद्देः (७।२।११४) ।
अष्टन इति सूत्रत्वादङ्गोपाभावः ।

८५ । रायो हलि ।

रैशब्दस्य हलादावात्त्वं स्यात् । राः । सुराः । राभ्याम् । राभिः । रासु ।
हलि किम् ? रायौ । रायः । विभक्तावित्येव । रैत्वम् । रैता ।

८६ । युष्मदस्मदोरनादेशे ।

विभक्तौ अनयोरत्वं स्यात् । युष्माभिः । अस्माभिः । युष्मासु । अस्मासु ।
अनादेशे किम् ? युष्मद् गच्छति । अस्मद् विभेति ।

८७ । द्वितीयायाञ्च ।

अत्र तयोरत्वं स्यात् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् । युष्मान् ।
अस्मान् ।

८८ । प्रथमायाञ्च द्विवचने भाषायाम् ।

अत्र च तयोरत्वं स्यात् । युवाम् । आवाम् ।

८९ । योऽचि ।

तयोरजादौ विभक्तौ यः स्यात् । त्वया । मया । त्वयि । मयि ।
युवयोः । आवयोः । अनादेश इत्येव । त्वद् गच्छति । मद् विभेति ।

९० । शेषे लोपेः ।

शेषे विभक्तौ तयोरङ्गलोपः स्यात् । टिलोप इत्येके । त्वम् । अहम् ।

यूयम् । वयम् । तुभ्यम् । मङ्गम् । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यं देहि । त्वत् ।
मत् । युष्माकम् । अस्माकम् । युष्मत् । अस्मत् । तव । मम ।

“पञ्चम्याश्च चतुर्थ्याश्च षष्ठीप्रथमयोरपि ।

यान्यद्विवचनान्यत्र शेषे लोपो विधीयते ॥१॥”

६१ । मपर्य्यन्तस्य ।

अधिकारोऽयम् ।

६२ । युवावौ द्विवचने ।

द्वयोर्युष्मदस्मदोर्युवावौ स्याताम् । युवाम् । आवाम् । युवाभ्याम् ।
आवाभ्याम् । मपर्य्यन्तस्येत्येव । युवकाभ्याम् । आवकाभ्याम् । युवकाम् ।
आवकाम् ।

६३ । यूयवयौ जसि ।

स्याताम् । यूयम् । वयम् ।

६४ । त्वाहौ सौ ।

स्याताम् । त्वम् । अहम् ।

६५ । तुभ्यमङ्गौ ङसि ।

स्याताम् । तुभ्यम् । मङ्गं दीयते ।

६६ । तवममौ ङसि ।

स्याताम् । तव । मम धनम् ।

६७ । त्वमावेकवचने ।

एकार्थस्य वचने वाचके ये युष्मदस्मदी तयोस्त्वमौ स्याताम् । त्वाम् ।
माम् । त्वया । मया । त्वयि । मयि । इहातिक्रान्तप्रयोगा ग्रन्थविस्तरभया-
दुपेक्षिताः (23) ।

(23) त्वामतिक्रान्तः अतिलम् । युवामतिक्रान्तः अति युवाम् । युष्मामतिक्रान्तः अतियुष्माम् । एवमन्यदम् ।

च त्वावाम् । अत्वस्वाम् इत्यादिप्रयोगा अतिक्रान्तप्रयोगाः ।

६८ । प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।

प्रत्यये उत्तरपदे चैकार्थयोर्युष्मदस्मदो स्वमी स्याताम् । त्वदीयः । मदीयः । त्वत्तरः । मत्तरः । क्वचि । त्वद्यति । मद्यति । क्वङ् । त्वद्यते । मद्यते । उत्तरपदे । त्वहनम् । महनम् । त्वत्पुत्रः । मत्पुत्रः । एकवचने इत्येव । युष्माकमिदं युष्मदीयम् । युवयोः पुत्रः युष्मत्पुत्रः । आवयोः पुत्रः अस्मत्पुत्रः ।

६९ । त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ।

विभक्तौ स्त्रीलिङ्गयोरनयोस्त्रिसृचतसृ इत्येतौ स्याताम् । तिस्रः स्त्रियः । चतस्रस्ताः । स्त्रीलिङ्गयोः किम् ? त्रयः । त्रीणि । चत्वारः । चत्वारि । प्रियास्त्रय स्त्रीणि वा यस्याः सा प्रियत्रिः । प्रियत्री । प्रियत्रयः । प्रियचत्वाः । प्रियचत्वारौ ब्राह्मण्यौ ।

१०० । अचि र ऋतः ।

अजादौ विभक्तौ तिसृचतस्रो रैफः स्यात् । तिस्रः । चतस्रः । अचि किम् ? तिसृभिः । चतसृभिः । तिसृषु । चतसृषु ।

१०१ । जराया जरसन्यतरस्याम् ।

अजादौ विभक्तौ परतो जराया जरस् वा स्यात् । जरया जरसा वा । जराये जरसे वा । अचि किम् ? जराभिः ।

१०२ । त्वदादीनामः ।

द्विपर्यन्तास्त्वदादयः । तेषामकारः स्याद् विभक्तौ । त्वच्छब्दश्छान्दसः । सः । परमसः । असौ । तौ । ते । इमौ । इमे । अप्राधान्ये नेष्यते । अतितदो अतितदः ।

१०३ । किमः कः ।

किमः साकच्कस्यापि कः स्यात् । कः । की । के ।

१०४ । कु तिहोः ।

तकारहकारादौ विभक्तौ किमः कुः स्यात् । कुतः । कुत्र । कुह-
श्चान्दसः । (24)

१०५ । क्वाति ।

अति विभक्तौ किमः क्वाः स्यात् । क्वा तिष्ठति ।

१०६ । तदोः सः सावनन्त्ययोः ।

त्यदादीनां तदोः स्थाने सः स्यात् सौ परे । सः । एषः । अश्वो ।
अनन्त्ययोः किम् ? अन्त्यस्य मा भृत् । हे स । सा । सम्बुद्धिलोपटापो न
स्याताम् ।

१०७ । अदस औ मुलोपश्च ।

अदसः सावौकारः स्यात् सोश्च लोपः । असौ पुमान् । असौ स्त्री च ।
हे असौ ।

(क) औत्वप्रतिषेधः साकच्काहा सकारात् परस्योच्चश्च । असुकः ।
असकौ वा । अदस औनङिति सूत्रं न कृतम् । सम्बुद्धौ नकारश्रुतिभयात् ।

१०८ । इदमो मः ।

इदमः सौ मकारः स्यात् । अत्वापवादः । अयम् । इयम् ।

१०९ । दस्य ।

विभक्तौ इदमो दस्य मः स्यात् । इमौ । इमे । इमम् । इमाम् ।
इमान् । इमाः ।

११० । यः सौ ।

इदमो दस्य यः स्यात् सौ । इयं स्त्री ।

१११ । इदोऽय् पुंसि ।

सौ पुंसि इदम इद्रूपस्यायादेशः स्यात् । अयं पुमान् ।

११२ । अनाप्यकः ।

अककारस्य इदम इद्रूपस्यानादेशः स्यादापि प्रत्याहारे परे । अनेन ।
अनयोः । अकः किम् ? इमकेन । इमकयोः ।

११३ । हलि लोपः ।

हलि विभक्तौ प्रकृतस्यानोऽन्वलोपः स्यात् । इद्रूपस्य लोप इत्येके ।
आभ्याम् । एभिः । एभ्यः । एषु । उत्तं विभक्तौ ।

११४ । मृजेर्बृद्धिः ।

मृजेरङ्गस्येको हृद्धिः स्यात् । मार्ष्टा । मार्ष्टुम् । मार्ष्टिं । परिमार्ष्टिं ।

११५ । अचो ज्षिति ।

अचोऽङ्गस्य ज्षिति हृद्धिः स्यात् । कारः । उपकारः । कारयति । नर-
माचष्टे नारयति । गौः । सखायौ ।

११६ । अत उपधाया ।

उपधाया अतो ज्षिति हृद्धिः स्यात् । पाकः । पाचयति । अतः किम् ?
भेदयति । उपधायाः किम् ? चकासयति ।

११७ । तद्धितेष्वचामादिः ।

११८ । किति च ।

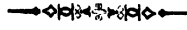
तद्धिते ज्षिति किति चाङ्गस्याचामादेरचो हृद्धिः स्यात् । गार्ग्यः ।
षीपगवः । किति । नाडायमः । इह त्वाङ्गः पारिषद इत्यन्तोपधावृद्धिभ्या-
मादिहृद्धिरिष्यते ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥७१२॥

समाप्तश्च सिचिपादः ॥

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामान् ।

तद्धिते ञ्षिति किति चाङ्गस्य देविकादीनामादेरचो हृद्विप्रसङ्गे षात् स्यात् । देविकायां भवं दाविकसुदकम् । दाविकाकृत्वाः शालयः । शिंशपाया विकारः शंशपो दण्डः । दित्यवाट् छान्दसः । दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम् । श्रेयसि भवं श्रायसम् । “स श्रायसेन प्रमदेन युक्तः ।”

२ । कैकेयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ।

तस्मिन् एषां यादेर्भागस्य हृद्विसङ्घचरित इयादेशः स्यात् । कैकेयस्यापत्यं कैकेयः । अत्रियादञ् (४।१।१६८) । कैकेयी (२५) । मित्रयोर्भावः । गोत्रचरणादुञ् (४।३।१२६) । मैत्रेयिका । प्रलयादागतं प्रालेयं (२६) इमम् ।

३ । न युाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ।

पदान्ताभ्यां यकारवकाराभ्यां परा हृद्विर्न भवति । पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणः । स्वशापत्यं सौवशः ।

४ । हारादीनाञ्च ।

एषां युाभ्यां परा हृद्विर्नास्ति । पूर्वौ तु ताभ्यामैच् । हारि नियुक्तो दौवारिकः । शुन इदं शोवनम् । श्वो भविता शोवस्तिकः । स्वरमधिकृत्य कतो ग्रन्थः सौवरः । अपदान्तार्थोऽयमारभः ।

५ । न्यग्रोधस्य च केवलस्य ।

अस्य च तथा स्यात् । नेयग्रोधश्चमसः । केवलस्य किम् ? न्यग्रोधमूले भवा न्याग्रोधमूलाः शालयः ।

(२५) कैकेयि नामाः फलितासर्वेति रघुकाव्ये ।

(२६) प्रालियाद्रेरुपतटमतिक्रम्येति प्रालियासं कमलवदनादिति च मेषदूते ।

६ । न कर्मव्यतीहारे ।

कर्मव्यतीहारे यदुक्तं तन्नास्ति । व्याक्रोशो । व्यावहासी ।

७ । स्वागतादीनाञ्च ।

एषां यदुक्तं तन्नास्ति । स्वागतमाह स्वर्गित्तकः । व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः । व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः । एवं स्वार्थिकः । स्वाभाविकः । स्वातन्त्र्यम् । स्वास्थ्यम् (27) । स्वाजन्यम् । स्वापतेयम् । द्वारादौ स्वशब्दपाठात् तदादिविज्ञानाच्चेह प्राप्तिः ।

८ । श्वादेरिञि ।

यत् श्वादेरङ्गस्य द्वारादित्वात् प्राप्तमिञि तन्नास्ति । श्वादंङिः । वृत्तीतीकाद्युपलक्षणम् । श्वगणेन चरति श्वागणिकः ।

९ । पदान्तस्यान्यतरस्याम् ।

पदशब्दान्तस्य द्वारादिकार्थं वा स्यात् । श्वापदम् । शोवापदं वा ।

१० । उत्तरपदस्य च ।

अधिकारोऽयम् । उत्तरपदद्विर्वाच्या हनस्तात् (७)३१३२) प्राक् । लक्षणमप्येतत् । गुरुलाघवम् (28) । पितृपैतामहम् ।

११ । अवयवाटतोः ।

तस्मिन् अवयवात् परस्य ऋतुवाचिनो वृद्धिः स्यात् । पूर्वं वर्षाणां पूर्व-वर्षाः । तत्र भवः पूर्ववार्षिकः । अपरहैमनः । अवयवात् किम् ? पूर्वासु वर्षासु भवः पौर्द्वार्षिकः ।

(27) जगत् स्वास्थ्यमतीवाप निर्मलश्चाभवन्नभ इति । य इत्यमस्वास्थ्यमर्हद्वैवं दिव इति च ।

(28) वस्तुतस्तु गुरुलाघवमित्यत्र परिमाणाकस्यासंज्ञाशाययो(७)३१३)रित्यनेनैवोत्तरपदद्विः । लघु-शब्दस्य परिमाणवाचित्वात् । नचात्र सर्वथा संख्याया इत्यस्यागुठितमन्वा । काशिकादावुत्तमनैल्लिकः परमनैल्लिक इत्यादिषुत्तरपदद्वैरेनैव समर्थनात् । भट्टोजिधरेऽप्येवम् । पितृपैतामहादयस्तु वृत्तीसमासा-दिभिः सिद्धा इत्येके ।

१२ । सुसर्वाङ्घ्रिजनपदस्य ।

एभ्यो जनपदस्य वृद्धिः स्यात् तस्मिन् । सुपाञ्चालकः । सर्वपाञ्चालकः ।
अर्द्धपाञ्चालकः । अर्द्धद्वादपीति (४।२।१२५) वुञ् ।

१३ । दिशोऽमद्राणाम् ।

दिशःपरस्य जनपदस्य वृद्धिः स्यात् । पूर्वपाञ्चालकः अपरपाञ्चालकः ।
अमद्राणां किम् ? पौवमद्रः । मद्रेभ्योऽञ् (४।२।१०८) ।

१४ । प्राचां ग्रामनगराणाम् ।

दिशः परिषां प्राग्देशे ग्रामनगराणामुत्तरपदवृद्धिः स्यात् । पूर्वेषुकामग्रमा
गजाः । नगरे पूर्वकान्यकुञ्जकोऽश्चः ।

१५ । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ।

संख्यायाः परस्य संवत्सरस्य संख्यायाश्च वृद्धिः स्यात् । द्विसांवत्सरिकः ।
त्रिसांवत्सरिकः । द्विषाष्टिकः । द्विसप्ततिकः । त्रिसप्ततिकः । अधीष्ट-
भृतादौ (५।१।८०) तद्धितः ।

१६ । वर्षस्याभविष्यति ।

संख्यायाः परस्य वर्षस्याभाविनि तद्धिते वृद्धिः स्यात् । द्वे वर्षे अधीष्टो
भृतो भृतो वा द्विवार्षिकः । षड्वार्षिकः । अभविष्यति किम् ? द्वे वर्षे भावि
द्वैवार्षिकं भक्तम् । त्रैवार्षिकं धान्यम् ।

१७ । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ।

संख्यायाः परस्य परिमाणान्तस्याङ्गस्य वृद्धिः स्यात् तस्मिन् । क्रीतार्थे
ठञ् । द्विनैष्किकम् । असंज्ञाशाणयोः किम् ? पञ्च लोहित्यः परिमाण
मस्येति ठकि भस्याङ्गे तद्धिते पुंवत् । पाञ्चलोहितिकम् । क्रीतार्थं शाणादिति
(५।१।३५) द्वित्रिपूर्वादण् च (५।१।३६) । द्वेशाणम् ।

१८ । जे प्रोष्ठपदानाम् ।

जे जातार्थे तद्धिते प्रोष्ठपदानामुत्तरपदवृद्धिः स्यात् तस्मिन् । सन्धिवेलि-
त्यण् (४।३।१६) । प्रोष्ठपादो बालकः । अर्थग्रहणाद् भद्रपादः । जे किम् ?
भवार्थे मा भूत् । प्रोष्ठपादो मेघः ।

१९ । हृद्भगसिन्धुन्ते पूर्वपदस्य च ।

हृदाद्यन्तेऽङ्गे उभयपदवृद्धिः स्यात् तस्मिन् । सौहार्दम् । ब्राह्मणादित्वात्
अब् । सौहार्दम् । सौभाग्यम् । सौभागिनियः । दौर्भागिण्येयः । सौर-
सैन्यवं पयः । हृदिति प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणान्नेह हृदयादेशस्येति सौहृद-
मित्येके । (29)

२० । अनुशतिकादीनाञ्च ।

एषाञ्चोभयपदवृद्धिः स्यात् । तस्येद (४।३।१२०) मित्यण् । आनुशति-
कम् । तत्र च दीयते (५।१।८६) । आनुसांवत्सरिकम् । तस्यापत्यम् (४।१।८२) ।
पारस्त्र्येयः । एवमिहलोकपरलोकसर्वलोकसर्वभूयन्तुहोङ्पुष्करसदधिदेवाधि-
भूतचतुर्वेदाभिगमप्रयोगाः ।

२१ । देवताइन्द्रे च ।

अत्र चोभयपदवृद्धिः स्यात् । सौर्याचान्द्रमसम् । आग्निमारुतम् । सुक्त-
वृषिषोरेवाभिधानान्नेह । ब्राह्मविशाखम् ।

२२ । नेन्द्रस्य परस्य ।

देवताइन्द्रे परस्त्र्येन्द्रस्य वृद्धिर्नास्ति । सौमिन्द्रश्चरुः ।

२३ । दीर्घाच्च वरुणस्य ।

दीर्घात् परस्य वरुणस्य वृद्धिर्नास्ति । ऐन्द्रावरुणं कर्म । दीर्घात्
किम् ? आग्निवारुणम् ।

२४ । प्राचां नगरान्ते ।

प्राग्देशे नगरान्तेऽङ्गे उभयपदवृद्धिः स्यात् । पौण्ड्रनागरः । सौन्ननागरः ।

(29) विनिर्णीयं अणभिनमौहृदमिति कुमारकाव्ये । भावस्थिराणि जनमानरसौहृदानौति आकुनले ।
अत्र खान्ते इन्मानसं मन इति न हृच्छब्दस्य ग्रहणम् । नापि हृदयादेशस्य । तर्हि सुहृदुहृदौ मिषानिवयो-
रित्यतः (५।३।१५०) सुहृच्छब्दादपि अर्थवदग्रहणे नानर्थक्येति निरर्थकस्य हृच्छब्दस्यग्रहणान्न तस्य वृद्धिरिति
रचितसिद्धान्तः । तथाचास्य सूदस्य व्याख्यायां तन्वप्रदीपे—“केचिदर्थवदग्रहणपरिभाषया निपातित-
सुहृच्छब्दस्य योऽवयवो हृच्छब्दसदनस्योत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति व्याख्येयते । समुदायो हि तत्र मित्रवचनः ।
अवयवस्तु निरर्थक एव ।” इति । एवञ्च कात्यायनशरत्सहस्री वामनसूत्रमण्डले हृदभावादिर्कं निष्प्रयोजनम् ।

२५ । जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ।

जङ्गलाद्यन्तस्योत्तरपदवृद्धिर्वा स्यात् । कौरुजाङ्गलः कौरुजङ्गलो वा ।
वैश्वधेनवो वैश्वधेनवो वा । सौवर्णवालजः सौवर्णवलजो वा ।

२६ । अर्द्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ।

अर्द्धात् परस्य परिमाणस्य वृद्धिः स्यात् । पूर्वस्य तु वा । अर्द्धद्वौणिकमार्द्ध-
द्वौणिकं वा । क्रीतार्थे ठञ् ।

२७ । नातः परस्य ।

अर्द्धात् परस्य परिमाणस्यातो वृद्धिर्नास्ति पूर्वस्य तु वा । अर्धप्रस्थिकम् ।
आर्धप्रस्थिकं वा ।

२८ । प्रवाहणस्य ढे ।

उत्तरपदस्य अस्य शुभ्रादिठकि वृद्धिः स्यात् पूर्वस्य तु वा । प्रावाहणेयः ।
प्रवाहणेयो वा । प्रवाहणेयीभार्य्य इति वृद्धिनिमित्तत्वात् पुंवद्भावनिषेधः ।

२९ । तत्प्रत्ययस्य च ।

ढप्रत्ययान्तस्य प्रवाहणस्य तथा स्यात् । प्रावाहणेयिः पुत्रः । प्रवाह-
णेयिर्वा ।

३० । नञः शुचौश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ।

नञः परिषामेषामुत्तरपदवृद्धिः स्यात् पूर्वस्य तु वा । , अशौचमाशौचं वा ।
अनैश्वर्य्यमानैश्वर्य्यं वा । अक्षेत्रज्ञमाक्षेत्रज्ञं वा । अकौशलमाकौशलं वा ।
अनैपुणमानैपुणं वा । अक्षेत्रज्ञानीश्वरौ तत्पुरुषावेव ब्राह्मणादी ।

३१ । यथातथयथापुरयोः पर्य्यायिण ।

नञः परयोरनयोः पर्य्यायिण वृद्धिः स्यात् । आयथातथ्यम् । अयाथातथ्यं
वा । आयथापुथ्यं । अयाथापुथ्यं वा । ब्राह्मणादित्वात् थञ् । किति तद्धिते
वृद्धिरचामादे(७।२।११७)रिति निवृत्तम् । ज्ङिति चतुःसूत्रीमाह । उक्त
उत्तरपदाधिकारः ।

३२ । हनस्तोऽचिण्णलोः ।

हनस्तकारादेशः स्यान् ज्ङिति । घातः घातयति घातकः । अचिण्णलोः किम् ? अघानि । जघान । कथं वार्त्तन्नः ? धातोः कार्य्यमुच्यमानं धातोः प्रत्यय एव स्यात् ।

३३ । आतो युक् चिण्कृतोः ।

आदन्तस्य धातोर्युक् स्याच् चिण् कृति ज्ङिति च । अदायि । दायः । दायकः । कृति किम् ? ददौ ।

३४ । नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ।

मान्तस्य चिण् कृति ज्ङिति वृद्धिर्न स्यात् । अशमि । शमः । शमकः । अदमि । दमः । दमकः । अक्षमि । क्षमः । क्षमकः । बहुक्षमः । अतमि । तमः । तमकः । अश्रमि । श्रमः (३०) । श्रमकः । क्रमः । (३१) उदात्तोपदेशस्य किम् ? अयामि । यामः । यामकः । एवं रमिगमिनमयः । अनाचमेरित्यानाचमिकमिवभीनामिति बोद्धव्यम् । आचामि । आचामः । आचामकः । अकामि । कामः । वामः । कथमुद्यमोपरमौ ? गणे निपातनात् । (३२)

३५ । जनिवध्योश्च ।

अनयोश्चिणि कृति ज्ङिति च वृद्धिर्नास्ति । अजनि । जनः । जनकः । अवधि । वधः । वधकः । उक्तं ज्ङिति ।

(३०) वक्ष्यस्यध्वजमविगयने तस्य शङ्के निषण् इति मेघदूते । विश्वमार्थमुपगृह्ण मजसमिति माघः । व्यतरन्नरुषाय विश्वममिति नैषधे । अविश्वमं यावदिदं शरीरमिति । विश्वमं खभतानिदृश्च शिथिलन्या-वन्धमस्यङ्गुरित्यादौ तु विश्वान्तिशब्दस्यैव पाठेन समाधानम् ।

(३१) कथं “हरे यदक्रामि पदैककेन खं पदेयतुभिः क्रमणोऽपि तस्य नः । वपा हरीणामिति नक्षिता-ननेभ्यवृत्तिं तैरर्हन्मःकृतक्रमे”रिति नैषीधीये ? चिन्वमिति नारायणः । व्यवस्थितविभाषाश्रयणाद् धुर्यान् विश्वामयेतिवत् समाधेयमिति केचित् ।

(३२) अङ् उद्यमे यम उपरम इति धातुपादे । धात्वर्थनिर्देशस्तु तत्र भीमसेनादिकृतः । नत्वारैः । अत उद्यमोपरमयोः साधुत्वमनुसन्धेयम् ।

४२ । शदेरगतौ तः ।

शौ तः स्यात् । फलानि शातयति । अगतौ किम् ? तुरगाञ्
शादयति । गाः शादयति ।

४३ । रुहः पोऽन्यतरस्याम् ।

शौ रुहः पो वा स्यात् । रोपयति रोहयति वा ।

४४ । प्रत्ययस्थात् कात् पूर्वस्यात् इदाप्यसुपः ।

प्रत्ययस्थककारात् पूर्वस्यात् इकारादेशः स्यादापि परे । ष्वल् । कारिका ।
पाचिका । प्रागिवात् कः (५।३।७०) । मुण्डिका । जटिलिका । असुपः
किम् ? प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तात् परो य आप् तस्मिन् परे मा भूत् । बहु-
परिव्राजका पुरी । अतः किम् ? गोका । नौका । तपरः किम् ? राका ।
धाका । आपि किम् ? कारकः । पाचकः । प्रत्ययस्थात् किम् ? शका ।

(क) ममकनरकयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । ममेयं मामिका । नरान्
कायतीति नरिका ।

(ख) त्यक्त्यपोश्च । दाक्षिणात्यिका । अमात्यिका ।

४५ । न यास्योः ।

यत्तदोरिच्चमिदं नास्ति । अकच् । यका । सका । यकाम् । “तकां
देवपुरीमरौत्सीत् ।” यकाभ्याम् । तकाभ्याम् ।

(क) आशिषि चोपसंख्यानम् । वुन् । नन्दका । जीवका ।

(ख) उत्तरपदलोपे च । देवका देवदत्तिका ।

(ग) क्षिपकादीनाञ्च । क्षिपका । ध्रुवका । उपत्यका । अधित्यका ।

(घ) तारका ज्योतिषि । अन्यत्र तारिका स्त्री ।

(ङ) वर्षाका ताम्बवे । अन्यत्र वर्षिका ।

(च) वर्सका शकुनी प्राचाम् । अन्यत्र वर्सिका स्त्री ।

(छ) अष्टका पितृदैवत्ये कालविशेषे च । क्षिपकादिराक्ततिगणोऽयम् ।

(ज) सूतकापुत्रकाहन्दारकाणां वा । ‘सूतका सूतिका वा । पुत्रका
पुत्रिका वा । हन्दारका हन्दारिका वा ।

४६ । उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ।

यकारककारपूर्वस्थातः स्थाने योऽकारस्तस्योदीचां मतेनेत्त्वं न स्यात् ।
इभ्यका । इभ्यिका वा । क्षत्रियका क्षत्रियिका वा । ककारपूर्वस्व । चटका
चटकिका वा । यकपूर्वायाः किम् ? अश्लिका । आत इति स्त्रीविषयस्व
ग्रहणाच्चेह । शकशकायतेः क्षिप् । शकशकाः । ततः कः । शकशकिका ।
शुभंयिका ।

(क) यकपूर्वत्वे धात्वन्तयकारककारयोः प्रतिषेधः । सुनयिका ।
पशोकिका । सुशयिका । सुपाकिका ।

४७ । भस्त्रैषाजान्नादास्वा नञ्पूर्वाणामपि ।

भस्त्रादीनां शुभानां नञ्पूर्वाणामन्यपूर्वाणामप्युदीचामित्त्वं नास्ति ।
भस्त्रका भस्त्रिका वा । अभस्त्रका अभस्त्रिका वा । बहुभस्त्रका बहुभस्त्रिका
वा । एषका एषिका वा । हका हिका वा । ज्ञका ज्ञिका वा । अज्ञका
अज्ञिका वा । अजका अजिका वा । स्वका स्विका वा । बहुस्वका
बहुस्विका वा । एषाच्चे नञ्पूर्वे न प्रयुज्येते ।

४८ । अभाषितपुंस्काच्च ।

अभाषितपुंस्कादातः स्थाने योऽकारस्तस्योदीचामित्त्वं नास्ति । खट्टका
खट्टिका वा । मालका मालिका वा ।

४९ । आदाचार्याणाम् ।

आकारः स्वादाचार्याणां मतेन । खट्टाका । मालार्का ।

५० । ठस्येक ।

अङ्गस्य ठस्य इकः स्यात् । ठक् । आचिकः । ठञ् । लावणिकः ।

५१ । इत्सुसुक्तान्तात् कः ।

एभ्यश्च कः स्यात् । इत्तापवादः । सार्पिष्कः । धानुष्कः । उगन्तात् ।
ओर्देशे ठञ् (४।३।११९) । नैषाद्रकर्षुकः । औदशित्कः । पैटकः ।

(क) दोष उपसंख्यानम् । दोर्भीं तरतीति दौष्कः ।

५२ । चजोः कु विण्यत्यतोः ।

चिति ख्यति चजोः कवर्गः स्यात् । पाकः । भोगः । पाक्यम् । भोग्यम् ।

५३ । न्यङ्कादीनाञ्च ।

एषां कुत्वं स्यात् । न्यङ्कुः । मद्गुः । भृगुः । तक्रम् । वक्रम् । पचायचि व्यतिषङ्गः । निदाघः । मेघः । कर्मण्यण् (३।२।६) । श्वपाकः । मांसपाकः ।

५४ । ह्यो हन्ते ङ्णिन्नेषु ।

ङ्णिति नकारे च हन्ते हकारस्य कुत्वं स्यात् । घातः । घातयति । घातकः । नकारे । भ्रन्ति । ह्रत्तन्ना । ह्रत्तन्नीऽपत्यं वार्त्तन्नः ।

५५ । अभ्यासाञ्च ।

हन्तेः कुत्वं स्यात् । जिघांसुः । जङ्घ्यते । अहं जघन ।

५६ । हिरचङि ।

ङिनोतेस्तथा स्यात् । प्रजिघाय । प्रजिघीषति । प्रजेघीयते । अचङि किम् ? प्राजीह्यत् ।

५७ । सङ्घिँटोर् जेः ।

५८ । विभाषा चेः ।

सनि लिटि च जेः कुत्वं स्यात् । जिगीषति । जिगाय । चिनोतेर्वा । चिचौषति चिकौषति वा । निश्चिकाय निश्चिचाय वा ।

५९ । न क्वादिः ।

उक्तं कुत्वं कवर्गादेर्नास्ति (३३) । कूजः । कूज्यम् । संकोचः । खर्जः । गर्जः । नेति योगविभागाच्चेह । रोमाञ्चः । शोच्यम् । (३४)

(३३) अत्र क्वादिप्रजिघाचिचिकौषीनामप्रतिषेधो निष्ठायामनिटः कुत्ववचनादिति वार्त्तिकम् । अतो निष्ठायामनित्वेन कूजः कूज्यमित्यादौ न कुत्वम् । युच्युञ्चुश्च प्रभृतीनां तु वार्त्तिककारमते कुत्वमेव । तेषां निष्ठायामनित्वात् । सूत्रकारमते तु न क्वादिरेत्यनेनात्र न कुत्वम् । एवञ्च मतद्वये यद्योपरं सुनीनां प्रासाप्यमित्याहुः ।

(३४) अशोचानन्वयोच स्वं प्रजावादांश्च भाषस इति गीताशाम् । अशोच्यमर्थं यदि जन्वते भ्रवानिति रघुवर्षे । अत्र एष आचक्ष्यक (७।१।६१) इत्याचक्ष्यवीऽर्थे कुत्वाभाव इत्येके ।

६० । अजित्रज्योश्च ।

अनयोः कुत्वं न स्यात् । समाजः । परिव्राज्यम् । चकाराद् वाजः
पक्षः ।

६१ । भुजन्त्युञ्जौ पाण्युपतापयोः ।

एतावनयोर्निपात्यते । भुज्यतेऽनेनेति भुजः पाणिः । न्युञ्जतेऽनेनेति
न्युञ्जो रोगः । अन्यत्र भोगः । समुद्रगः ।

६२ । प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ।

श्रमौ यज्ञाङ्गे निपात्येते । अन्यत्र प्रयागः । अनुयागः ।

६३ । वञ्चेर्गतौ ।

कुत्वं नास्ति । वञ्चं वञ्चन्ति । गन्तव्यं याप्तीत्यर्थः । गतौ किम् ?
वञ्चं काष्ठम् ।

६४ । ओक उच्यः के ।

उचेर्घञि ओके सिद्धे कप्रत्यये निपातनमिदं स्वरार्थम् ।

६५ । ण्य आवश्यके ।

ण्ये कुत्वं नास्ति । अवश्यपाच्यम् । आवश्यके किम् ? पाच्यम् ।

६६ । यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ।

एषाञ्च ण्ये कुत्वं नास्ति । याज्यम् । याच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यो नाम
यज्यः । अर्च्यम् । ण्यत् । ऋचेरस्मादेव वचनान्न क्वप् ।

(क) त्यजेरुपसंख्यानम् । त्याज्यम् ।

६७ । वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ।

वचेर् ण्यति कुत्वं नास्ति । वाच्यम् । अशब्दसंज्ञायां किम् ? वाच्यम् ।

६८ । प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ।

एतौ शक्यार्थे निपात्येते । प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः । नियोक्तुं शक्यो
नियोज्यः । अन्यत्र प्रयोग्यः । नियोग्यः ।

६६ । भोज्यं भक्ष्ये ।

निपात्यते । भोज्य षोडनः । भक्ष्ये किम् ? भोग्या स्त्री ।

७० । घोर्लोपो लोटि वा ।

छान्दसम् ।

७१ । शीतः श्यनि ।

शीदन्तस्य श्यनि लोपः स्यात् । दो द्यति । षो स्यति । अवस्यति ।

७२ । क्सखाचि ।

क्सखाजादावन्धलोपः स्यात् । अधुक्षाताम् । अधुक्षि ।

७३ । लुग्वा दुहृदिहृलिहृगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ।

एषां क्सस्य सर्वस्यैव लुग् वा स्याद् दन्त्यवर्णादौ तडि । अदुग्ध । अधु-
क्षत । अदुग्धाः अधुक्षथाः । अधुग्धम् अधुक्षधम् । दन्त्योष्ठोऽपि वकारो दन्त्य-
ग्रहणेन गृह्यते । वहेरभलादित्वाद् दादेर्धत्वं नास्ति । अदुहृदि अधुक्षावहि ।

७४ । शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ।

शमादीनामष्टानां श्यनि दीर्घः स्यात् । शाम्यति । ताम्यति । दाम्यति ।
आम्यति । भ्राम्यति । क्षाम्यति । क्षाम्यति । माद्यति । श्यनि किम् ?
भ्रमति । वा भ्राशेति (३।१।७०) श्यन् वा ।

७५ । ष्टिवृक्ताम्याचमां शिति ।

शिति एषां दीर्घः स्यात् । निष्ठीवति । आचामति । क्षामति ।

७६ । क्रमः परस्मैपदेषु ।

शिति दीर्घः स्यात् । क्रामति । उत्क्रामन् । नेह । क्रमते बुद्धिः ।

७७ । द्रुषुगमियमाञ्छः ।

एषां शिति ञ्छः स्यात् । द्रुष्यति । गञ्छति । यञ्छति । प्रायञ्छत् ।
उकारनिर्देशाच्चेह । द्रुषति । द्रुष्याति ।

७८ । पात्राधास्यान्नादाण्डृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिब-
जिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छधौशौयसीदाः ।

पात्रादीनामेकादशानां शिति पिबादयः स्युः । पिबति । पिबेत् ।
जिघ्रति । धमति । तिष्ठति । मनति । यच्छति । पश्यति । ऋच्छति ।
सर्त्तैर्वेगितायां गतौ धौ । धावति । अन्धत् । अभिसरति । शीयते ।
सीदति । अर्त्तिसर्त्तीति सौत्रत्वाद् विकरणाभावः ।

७९ । ज्ञाजनोर्जा ।

शिति ज्ञाजनोर्जाः स्यात् । जानाति । जायते ।

८० । प्वादीनां ऋस्वः ।

एषां शिति ऋस्वः स्यात् । पुनाति । लुनाति । स्तृणाति ।

८१ । मौनातेर्निगमे ।

छान्दसम् ।

८२ । मिदेर्गुणः ।

शिति मिदेरङ्गस्येको गुणः स्यात् । मेद्यति । मेद्यतः । मेद्यन्ति ।
शित्तीत्येव । मिद्यते ।

८३ । जुसि च ।

अङ्गस्येको जुसि गुणः स्यात् । अविर्भयुः । अजागरुः । ऐयरुः । जुसाश्रये
डिच्चापवादोऽयं गुणो यासुटो डिच्चेन बाध्यते । चिनुयुः । ब्रूयुः । सुनुयुः ।

८४ । सार्धधातुकार्धधातुकयोः ।

अनयोरिगन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् । जयति । नयति । चिनोति । भवति ।
करोति । करवाव । करवाम । विधुरिवाचरति विधवति । क्षिप् ।
सवितरति । सवितरयति । सार्धधातुके । जेतुम् । नेतुम् । भवितुम् । कर्त्तुम् ।
तरितुम् । विधवितुम् । सवितरितुम् । अनयोः किम् ? अग्निकाभ्यति ।
भूकाभ्यति । (35)

६७ । बहुलच्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

६८ । रुदस्य पञ्चभ्यः ।

एभ्योऽष्टकस्य ईट् स्यात् । रुद इति सुब्यत्यये (३।१।८५) भ्यसो ङसिः ।
अरोदीत् । अखसीत् । अखपीत् । प्राणीत् । अजघीत् ।

६९ । अङ् गार्ग्यगालवयोः ।

अनयोर्मतेनैभ्योऽट् स्यात् । अरोदत् । अखसत् । अखपत् ।

१०० । अद्ः सर्वेषाम् ।

अदोऽष्टके सर्वेषामट् स्यात् । आदत् । आदः ।

१०१ । अतो दीर्घो यञि ।

अदन्तस्य यजादौ सार्वधातुके दीर्घः स्यात् । पचामि । पचामि । अतः
किम् ? चिनुमः । यञि किम् ? पचति । उक्तं सार्वधातुके ।

१०२ । सुपि च ।

यजादौ अतः सुपि दीर्घः स्यात् । हृन्नाय । हृन्नाभ्याम् । यञीत्येव ।
हृन्नाय ।

१०३ । बहुवचने भाल्येत् ।

अदन्तस्य भालादौ बहुवचने एत्वं स्यात् । हृन्नेभ्यः । हृन्नेषु । सर्वेषाम् ।
सुपीत्येव । पचध्वम् ।

१०४ । ओसि च ।

अचादन्तस्य एत् स्यात् । हृन्नेयोः । वनयोः ।

१०५ । आङि चापः ।

आप एत्वं स्यादोसि चाङि परे । खट्वाया । खट्वायोः । कथमतिखट्वायेन ?
व्याख्यायज्ञेन दीर्घग्रहणमिति स्थानिवत्त्वनिषेधादित्येके । आ आप इति प्रश्नेण
दीर्घग्रहणमिति भाष्यम् । आङिति तृतीयैकवचनस्य नाम ।

१०६ । संबुद्धौ च ।

आप एत्वं स्यात् । हे खट्वे ।

१०७ । अम्बार्थनदोऋस्वः ।

अम्बार्थानां नद्याश्च सम्बुद्धौ ऋस्वः स्यात् । हे अम्ब । हे अम्ब । हे कुमारि । हे धीबन्धु । हे वधु ।

(क) उलकवतीनां प्रतिषेधश्च । हे अम्बाङ्गे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ।

(ख) मातृणां मातृत्वं पुत्रार्थमर्हते । सम्बुद्धौ मातृमातृत्वं पुत्रायार्हते । नद्यृतश्चेति (५।४।१५३) कपोऽपवादः । हे गार्गीमातः । हे वास्तीमातः । स्नाष्योऽभिधीयते ।

१०८ । ऋस्वस्य गुणः ।

सम्बुद्धौ ऋस्वस्य गुणः स्यात् । हे अग्ने । हे निष्कौशाम्बे । हे विष्णो । हे वायो । हे बन्धो । कथं हे कर्तुं कुल ? नद्यपेक्षस्य ऋस्वस्य ग्रहणात् ।

१०९ । जसि च ।

अङ्गस्य ऋस्वस्य जसि गुणः स्यात् । मतयः । बन्धवः ।

११० । ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ।

अङ्गस्य ऋदन्तस्य गुणः स्यात् । डौ । मातरि । कर्त्तरि । सर्वनामस्थाने । मातरौ । मातरः । कर्त्तारः । हे कर्त्तरित्यत्र सम्बुद्धिलोपात् परत्वेन गुणे कृते राक्षस्येति (८।२।२८) सलोपः । कथं कर्त्तृणि कुलानि ? नुमः पूर्वविप्रतिषेधेनेष्टत्वात् ।

१११ । घेङिति ।

घिनाम्नो ङिति गुणः स्यात् । अम्बये । वायवे । पटवे । धेनवे । सुपीत्येव । पट्टी ।

११२ । आणनद्याः ।

नद्याः परस्य ङितः स्यादाट् । कुमार्यै । कुमार्याः । धेन्वाः । धेन्वाम् । वध्वाः । वध्वाम् ।

११३ । याङापः ।

आवन्तान् डितो याट् स्यात् । खट्वायै । खट्वायाः । मालायाः ।
शालायाः ।

११४ । सर्वनाम्नः स्याड् ङ्रस्वञ्च ।

आवन्तात् सर्वनाम्नो डितः स्याङ्गागमः स्यात् । आवन्तस्य ङ्रस्वञ्च ।
सर्वस्यै । एतस्यै । विश्वस्यै । विश्वस्याः । यस्याः । तस्याः । स्मैस्माती चात्र
न प्राप्तः । स्याटा व्यवधानान् डेङ्सोरसर्वनाम्नः परत्वात् ।

११५ । विभाषा द्वितीयाद्वितीयाभ्याम् ।

डित आभ्यां स्याड् वा स्यात् । द्वितीयस्यै द्वितीयायै वा । द्वितीयस्यै
द्वितीयायै वा ।

११६ । डेराम् नद्यामनीभ्यः ।

एभ्यो डेरामादिश्यते । नदी । कुमार्याम् । वध्वाम् । धेन्वाम् । डिति
ङ्रस्वञ्चेति (१।४।६) नदीपक्षे कृत्याम् । धेन्वाम् । आप् । खट्वायाम् । बहु-
राजायाम् । नी । सेनान्याम् । दिनप्रण्याम् ।

११७ । इदुद्भ्याम् ।

११८ । औत् ।

११९ । अञ्च घेः ।

इदुद्भ्यां डेरौत् स्यात् । सख्यौ । पत्यौ । अञ्च घेः । अग्नौ । क्तौ ।
भूमौ । धेनौ ।

१२० । आङो नाऽस्त्रियाम् ।

घे स्तृतीयैकवचनस्य नाः स्यात् । अग्निना । हरिणा । वायुना ।
बन्धुना । अमुना । अस्त्रियां किम् ? मत्या । सूच्या । धेन्वा ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषाहृत्ती

सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ७३ ॥

समाप्तञ्च देविकापादेः ॥

भाषावृत्तिः ।

सप्तमोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । णौ चङुपधाया ऋस्वः ।

चङ्परि णावङ्गस्योपधाया ऋस्वः स्यात् । अचीकरत् । अपीपचत् । मा भवानटिटत् । अत्र ऋस्वत्वे कृते द्विरुक्तिरिष्टा । उपधायाः किम् ? अचकाङ्कत् । अववाङ्कत् ।

२ । नाग्लोपिशासृदिताम् ।

उपधाया एषां णौ चङि ऋस्वो नास्ति । अग्लोपिनाम् । मालामाख्यत् अममालत् । भोगिनमाख्यत् अबुभोगत् । क्ष्माभृतमाख्यत् अचक्ष्माभृतत् । शासेः । अशशासत् । ऋदिताम् । बाधु अबबाधत् । याचृ अययाचत् । ढौक । अडुढौकत् ।

३ । भ्राजभासभाषदीपजीवमौलपौडामन्यतरस्याम् ।

एषां णौ चङि ऋस्वो वा स्यात् । अबभ्राजत् । अबिभ्रजद्वा । अबभासत् । अबीभसद्वा । अबभाषत् । अबीभषद्वा । न्यमीमिषत् । न्यमिमौलद्वा । न्यमिमौलद्वज्जनयनं नलिनी । सवितेवोदमौमिलत् । अदीदिपत् । अदिदीपद्वा । अजीजिवत् । अजिजीवद्वा । अपीपिङ्त् । अपिपीङ्द्वा ।

(क) काण्सादीनाञ्च । अचकाणत् । अचीकणद्वा । कणरणवणभणः कणादयः ।

४ । लोपः पिबतेरौच्चाभ्यासस्य ।

णौ चङि पिबतेरुपधाया लोपः स्यादीच्चाभ्यासस्य । अपीप्यत् । “ते मुहूर्त्तमथमृर्त्तमपीप्यन्” ।

५ । तिष्ठतेरित् ।

चङुपधाया तिष्ठतेरित् स्यात् । अतिष्ठिपत् ।

६ । जिघ्रतेर्वा ।

चङि उपधाया इहा स्यात् । अजिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् ।

७ । उर्हत् ।

चङि ऋवर्णस्योपधाया ऋहा स्यात् । इररारामपवादः । अचकीर्त्त
अचीकृतहा । अववर्त्तत् । अवीहतहा । अममार्जत् । अमीमृजहा ।

८ । नित्यञ्छन्दसि ।

छन्दः सूत्रमेकम् ।

९ । द्यतेर्दिगिति ।

देडो लिटि दिग्यादेशः स्यात् । अवदिग्येऽम्बरं नादः । द्विरुक्त्तिरत्र नेष्यते ।

१० । ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ।

ऋदन्तस्य संयोगादेर्गुणः स्यात्लिटि निषेधविषये । सम्भरतुः । सम्भरः ।
सम्भारेति पूर्वविप्रतिषेधेन गुणाद्द्विरिष्टा । संयोगादेः किम् ? चक्रतुश्चक्रुः ।

(क) संयोगोपधयहणं कर्त्तव्यम् । सञ्चस्करतुः । सञ्चस्करः ।

११ । ऋच्छत्यृताम् ।

ऋच्छति ऋच्छतां लिटि गुणः स्यात् । आनच्छतुः । आनच्छुः । आरतुः ।
आरः । ऋताम् । निचकरतुः । निचकरः । निजगरतुः । निजगुरः ।
तेरतुः । तेरः ।

१२ । शृष्टृप्रां ऋस्वो वा ।

एषां पूर्वेण गुणे प्राप्ते लिटि ऋस्वो वा स्यात् । विशशरतुः । विशश्रतुः ।
विददरतुः । विदद्रतुर्वा । पपरतुः । पप्रतुर्वा ।

१३ । केऽणः ।

कप्रत्ययेऽपी ऋस्वः स्यात् । भ्रका । कुमंरिका । वधुका । नैषादकर्षुकः ।
ग्रामणिका । अणः किम् ? गोकां । नौका ।

१४ । न कपि ।

कपि ऋखो नास्ति । बहुकुमारीकः ।

१५ । आपोऽन्यतरस्याम् ।

आबन्तस्य कपि ऋखो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालको वा ।

१६ । ऋदृशोरङि गुणः ।

अनयोरङि गुणः स्यात् । असरत् । आरत् । अदर्शत् । अजरत् । जरा ।

१७ । अस्यतेऽस्युक् ।

अस्यतेरङि धुगागमः स्यात् । निरास्यत् ।

१८ । अश्वयतेरः ।

अश्वयतेरः स्यादङि । अश्वत् । अश्वताम् । अश्वन् ।

१९ । पतःपुम् ।

अङि पतेः पुमागमः स्यात् । अपप्तत् । अपप्तताम् ।

२० । वचउम् ।

वचेरुमागमः स्यादङि । अवोचत् । अवोचत । “यदवोचस्तदवैमि केतवम् ।”

२१ । शीङः सार्वधातुके गुणः ।

शीङोऽच गुणः स्यात् । श्रेते । श्रयाते । श्रैते ।

२२ । अयङ् यि क्ङिति ।

यकारादौ क्ङिति शीङोऽयङ् स्यात् । शय्यते । संशय्य । शय्या ।

२३ । उपसर्गाद्भ्रस्व ऊहतेः ।

सोपसर्गस्योहतेर् ऋस्वः स्याद् यादौ क्ङिति । अत्युह्यते । समुह्यते । अण इत्येव । आऊह्यते ओह्यते । प्रोह्यते । समोह्यते ।

२४ । एतेर्लिङि ।

उपसर्गादाशीर्लिङि यादौ क्ङिति एते ऋस्वः स्यात् । उदियात् । समियात् । अण इत्येव । आइयात् एयात् । समियात् । एतेः किम् । प्रचीयात् । सञ्चीयात् ।

२५ । अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः ।

अकृत्यकारेऽसार्वधातुक्यकारे चाणो दीर्घः स्यात् । श्येनायते ।
कण्डूयते । स्तूयते । असार्वधातुक्यकारे चीयात् । चीयासुः । निषेधः किम् ?
विचित् । प्रचित् । चिनुयुः ।

२६ । चू च ।

चू ऋसो दीर्घः स्यात् । शुचीभवति । पटूकगीति ।

२७ । रीङ् ऋतः ।

चू अकृत्यकारेऽसार्वधातुक्यकारे च ऋतां रीङादिश्यते । मात्रीभवति ।
चेक्रीयते । मात्रीयते । पितृगम् । तपरः किम् ? चेकीर्यते । निजेगिल्यते ।

२८ । रिङ् शयगुलिङ्क्षु ।

एषु ऋतां रिङादिश्यते । शः । आद्रियते । यक् । क्रियते । आशी-
र्लिङि क्रियात् । “क्रियादघानां मघवा विघातम् ।” योत्येव । कषीष्ट ।
असार्वधातुकइत्येव । विभृयात् ।

२९ । गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः ।

अर्त्तः संयोगादेश्च ऋतो यकि लिङि च गुणः स्यात् । अर्थ्यते । स्मर्थ्यते ।
ध्वर्थ्यते । कथं संस्क्रियते ? कात्पूर्वग्रहणेन (६।१।१३५) सुटोऽभक्तत्वज्ञापनाद-
परादित्वेनाङ्स्यासंयोगादित्वात् । लिङि । अर्थ्यात् । स्मर्थ्यात् । ध्वर्थ्यात् ।
यीत्येव । कषीष्ट । असार्वधातुकइत्येव । इयूयात् ।

३० । यङि च ।

यङि चार्त्तिसंयोगाद्योर्गुणः स्यात् । अरार्थ्यते दिग्ःकोर्त्तिः । साम्प्रथ्यते ।
दाध्वर्थ्यते ।

(क) इन्तेर् हिंसायां घ्नीभावो वक्तव्यः । जेघ्नीयते । हिंसायां किम् ?
जङ्घन्यते ।

३१ । ई घ्राधोः ।

यङि घ्राधोरीकारः स्यात् । जेघ्नीयते । देघ्नीयते ।

३२ । अस्य चो ।

अवर्णान्तस्य च्वावीकारः स्यात् । शुक्लीभवति । मालीभवति । अनव्यय-
स्येत्यभिधानाद् दिवाभूता रात्रिः । दोषाभूतमहः ।

३३ । क्यचि च ।

अवर्णान्तस्य क्यचीकारः स्यात् । पुत्रीयति । भार्यीयति ।

३४ । अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु ।

एषु निपात्यन्ते अमी क्यचिं । अशनायति बुभुक्षुः । उदन्यति पिपा-
सितः । धनायति गृध्रुः । अन्यत्र । अशनीयति । उदकीयति । धनीयति ।
इह छन्दःपञ्चसूत्री । (३४)

४० । द्यतिस्यतिमास्थामित् ति किति ।

एषामित् स्यात् तादौ किति । दो दितम् । षो अवसितम् । मा मितम् ।
स्या स्थितम् । स्थित्वा । स्थितिः ।

४१ । शाक्कोरन्यतरस्याम् ।

तादौ किति शाक्कोरिद्वा स्यात् । शो निशितं निशातं वा । छो छितं
छातं वा । व्यवस्थितविभाषया नित्यं संशितव्रतः ।

४२ । दधाते हिः ।

तादौ किति धाञो हिः स्यात् । अभिहितम् । अभिहितवान् । हित्वा ।
विहितम् । अवहितम् । दधानेः किम् ? धेट् धीतम् , धीत्वा ।

४३ । जहातेश्च क्ति ।

हिः स्यात् । हित्वा । ओहाड्गु हात्वा । क्ति किम् ? हीनः । इह

४४ । विभाषाच्छन्दसि ।

४५ । सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिधीय च ।

सूत्रद्वयं छान्दसम् ।

(३४) ३५ । न छन्दस्यपुत्रस्य । ३६ । दुरस्युद्रविणस्युर्वृष्यच्छतिरिवच्छति । ३७ । अत्राचक्षात् ।

३८ । देवसुखयोग्यंजुषि काठके ।

३९ । कल्प्यंभरपुत्रमक्षरिं लोपः ।

४६ । दो दद् घोः ।

तादौ किति दास्थाने दत् स्यात् । दत्तः । दत्त्वा दत्तिः । दत्तवान् । कथं प्रदाय ? बहिरङ्गो ल्यबन्तरङ्गान् विधीन् बाधत इत्युक्तम् । द्योः किम् ? दाप् । दातं धान्यम् । दैप् । अवदातं वस्त्रम् ।

४७ । अच उपसर्गात् तः ।

अजन्तादुपसर्गात् परस्य तादौ किति दाशब्दाकारस्य तकारादेशः स्यात् दाशब्दस्यैव द्वितकारादेश इत्यन्ये । प्रत्तम् । परीत्तम् । नीत्तम् । वीत्तम् । सूत्तम् । अचः किम् ? निर्दत्तम् । प्रादेः किम् ?

अवदत्तं निदत्तञ्च प्रदत्तञ्चादिकर्मणि ।

सुदत्तं मनुदत्तञ्च विदत्तमिति चेथते ॥१॥

उपसर्गप्रतिरूपका इमे निपाताः । इह अतेरित्त्वं दितं निर्दित-
मित्यादौ चरितार्थमनेन बाध्यते । अवत्तो मारः । (३९)

४८ । अपो भिः ।

अपस्तकारादेशः स्याद् भादौ । अग्निः । अग्नाः । भि किम् ? अप्सु ।

४९ । सः स्यार्धधातुके ।

सकारादार्षधातुके सस्य तः स्यात् । वत्स्यति । विवत्सति । अर्धधातु-
सौत् । जिघत्सा । सि किम् ? प्रवासः । घासः ।

५० । तासस्थो लीपः ।

तासेरस्थेऽस्य सलोपः स्यात् सादौ प्रत्यये । कर्त्तासि त्वम् । व्यतिषे ।
कर्त्तासि । असि ।

५१ । रि च ।

रेफादौ तासस्थोः सलोपः स्यात् । कर्त्तारौ । कर्त्तारः ।

५२ । इ एति ।

एकारे तासख्यो ईः स्यात् । अहं कर्त्ताहे । व्यतिहे । (40)

५३ । दीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ।

दीधीवेव्यौ हान्दसौ ।

५४ । सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ।

सनि एषामचः स्थाने इसादिश्यते । मीओ डुमिअश्च सनि क्ततदोर्घस्य
ग्रहणम् । मित्सति । माङ् मित्सते । मेङ् अपमित्सते । हु दित्सा ।
धित्सा । दित्सुः । धित्सुः । रभ आरिषते । आरिषमानः । लभ आलिषते ।
आलिषमानः । शक शिञ्चते । पत पित्सति । पद प्रपित्सते । सीत्येव ।
पिपतिषति । सनि किम् ? दास्यति ।

(क) राधो हिंसायायामच इस् । प्रतिरिक्तति । हिंसायां किम् ?
आरिरात्सति ।

५५ । आव्ज्जप्यधामीत् ।

आप्लृञ्जपिन्त्रधाम्च स्थाने ईत् स्यात् सनि । ईप्सति । ज्ञीप्सति नायं
किञ्चित् । ईर्त्सति । सीत्येव । जिज्ञपयिषति । अर्दिधिषति ।

५६ । दम्भ इच्च ।

दम्भेरच इत् स्यादीच्च सनि । धिप्सति । धीप्सति । सीत्येव दिदम्भिषति ।

५७ । सुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ।

सुचः सनि गुणो वा स्यात् । मीञ्चते वत्सः स्वयमेव मुमुञ्चते वा ।
अकर्मकस्य किम् ? मुमुञ्चति वत्सं गोपः । मुमुञ्चति वत्सं देवदत्तः ।

(40) क्लृटि उत्तमैकवचने कर्त्तरि कर्मणि,—प्रथमैकवचने कर्तृकर्मभावेषु वा कथं भवितव्यम् ?
मत्तोऽहं त्वां प्रेक्षामाहे, लयाहं प्रेक्षामाहे सुप्त इति, चन्द्रं प्रेक्षामाहे बालः, बालिन वा चन्द्रः प्रेक्षामाहे, भवद्भि-
रेषामाहे इति तु भवत्येवेति केचित् । अन्ये तु तासिसाइचय्यात् तासे यं एकारः सम्भवति उत्तमैकवचने
तत्रैवाक्षरेपीति ब्रुवन्तः एशि इकारो न भवति । प्रेक्षामासे एषामासे इत्येव भवतीति समर्थयन्ते । अपरे बुन-
रत्तमैकवचने सार्वधातुके चेत्येव इकार इति वदन्ति । गान्धव । तेन मत्तोऽहं त्वां प्रेक्षामासे लयाहं प्रेक्षामासे
सुप्तो बालः चन्द्रं प्रेक्षामासे, बालिन वा चन्द्रः प्रेक्षामासे भवद्भिरेषामासे इत्येव भवति । नतु इकारः ।
अत्र भट्टोजिः—“अस्तसु भावकर्मयोगाद्धि एशि इटि च रूपे विप्रतिपद्यन्ते । तथाहि उत्तमव्यापि इ
एतीति हादेशे कृते एषामाहे ईक्षामाहे इति केचित् । तासिसाइचय्यादित्येव हत्वमित्यन्ते । साइचय्या
देव सार्वधातुक एव एति हत्वम् । न तूक्ताइथेऽपि । एषामासे ईक्षामासे इत्येव रूपमित्यपरे ।” इति ।

५८ । अत्र लोपोऽभ्यासस्य ।

अत्र सनीत्यधिकारेऽभ्यासस्य लोपः स्यात् । तथैवोदाहृतम् । अभ्यासस्य विधानमा पादपरिसमाप्तेः ।

५९ । ऋस्वः ।

अभ्यासस्य ऋस्वः स्यात् । डुटौकिषते । तुतौकिषते ।

६० । हलादिः शेषः ।

अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यते । अनादिर्हल् लुप्यते । पपाच । चकार । बभार । जहार । जग्लौ । आर । आट । आश ।

६१ । शर्पूर्वाः खयः ।

शषसपूर्वाः खयो हलः शिष्यन्ते । चुञ्चोतिषति । तिष्ठासति । पिप्सन्दिषते ।

(क) खर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यम् । उचिच्छिषति ।

६२ । कुहोञ्चुः ।

कवर्गहकारयोश्चवर्गः स्यात् । चक्रे । चखान । जग्लौ । जघास । जघान । जुहुवे । जुहाव । जहाति ।

६३ । न कवतेर्यङि ।

भौवादिकस्य कुङो यङि चुत्वं नास्ति । कोकूयते खरः । “अको-
कूयिष्ट तत्सेन्यम् ।” इह

६४ । क्वापेष्कन्दसि ।

६५ । दाधर्त्तिर्दधर्त्तिर्दधर्त्तिर्षिबोभूततेतिक्तेलर्ष्यापनीफणत्-
संसनिष्यदत्कारिक्रत्कनिक्रदत्भरिभद्दविध्वतेदविद्रातत्तरि-
व्रतःसरोसृपतंवरोट्टजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति ।

कान्दसं सृत्तद्वयम् ।

६६ । उरत् ।

ऋवर्षान्तस्याभ्यासस्याकारः स्यात् । वहधे । चकार ।

६७ । द्रुतिस्वाप्योः संप्रसारणम् ।

अनयो र्यण इक् स्यात् । विदिद्युते । विदिद्योतिषते । स्वापिष्यन्तः ।
सुस्वापयिषति ।

६८ । व्यथो लिटि ।

लिटि व्यथः संप्रसारणं स्यात् । विव्यथे । लिटि किम् ? वाव्यथ्यते ।

६९ । दीर्घं द्रुणः किति ।

द्रुणो दीर्घः स्याल्लिटि किति । ईयतुः । ईयुः । किति किम् ? इयाय ।
इययिथ ।

७० । अतः आदेः ।

अभ्यासस्यादेरतो लिटि दीर्घं स्यात् । आट । आटतुः । आटुः ।

७१ । तस्मान्नुड् द्विहलः ।

दीर्घाभूतात् परस्य द्विहलोऽङ्गस्य नुट् स्याल्लिटि परे । आनञ्च । आन-
ञ्जतुः । आनर्च्छं । आनर्च्छतुः । द्विहलः किम् ? आट । आटतुः ।
कथमानुधतुः ? सादृश्यात् । द्विहल इत्यनेकहल उपलक्षणम् । तेनानर्च्छंति
तुकि कृते गुणे च द्विहलोऽपीष्यते ।

७२ । अग्नोतिश्च ।

लिटि दीर्घात् परस्य अस्य च नुट् स्यात् । अग्नू । व्यानशे दिशः
कीर्त्तिः । आनशाते ।

७३ । भवतेरः ।

भुवोऽभ्यासस्य लिट्यकारः स्यात् । बभूव । अनुबभूवे ।

७४ । ससूवेति निगमे ।

अनर्च्छन्दःसूत्रमेकम् ।

७५ । निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ।

णिजिर्विजिर्विषां श्लौ गुणः स्यात् । नेमेक्ति । वेवेक्ति । वेवेष्टि ।

७६ । भृजामित् ।

भृज्भ्रोहाङ्माडामित् स्यात् स्त्री । विभर्त्ति । विजिहीते । मिमीते ।
मिमानः ।

७७ । अर्त्तिपिपर्त्तौश्च ।

अनयोः स्नावित् स्यात् । इयर्त्ति । पिपर्त्ति ।

७८ । बहुलञ्छन्दसि ।

छान्दसम् ।

७९ । सन्यतः ।

सन्यभ्यासस्यादन्तस्य स्यादित् । पिपञ्चति । पिपासति । जगदाख्यातु-
मिच्छति जिजगयिषति । अतः क्रिम् ? लुलूषति । सुसूषते । सनि
किम् ? पपाच ।

८० । ओः पुयण्जपरि ।

सन्यभ्यासस्य उवर्णान्तस्य पवर्गे यणि जकारे चावर्णपरि स्यादित् । पूङ्
पिपविषते । भृ विभावयिषति । यण् यियावयिषति । रु रिरावयिषति ।
लू लिलावयिषति । जकारे जिजावयिषति । जु सौत्रो धातुः । इह णी क्तं
स्थानिवद्भवतीति पूर्वरूपेण द्विरुक्तिः । अपरि किम् ? बुभूषति ।

८१ । स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा ।

एषामवर्णपरि यणि सनि स्यादिद्वा । सिस्त्रावयिषति सुस्त्रावयिषति वा ।
एवं शृणोत्यादौ । अपर इत्येव । सुसूषति जलम् ।

८२ । गुणो यङ्लुकोः ।

यङि यङ्लुकि चाभ्यासस्य गुणः स्यात् । लोलूयते । लोलवीति ।
लोलुवः । बोभूयते । बोभवीति । बभूति । बोभुवः । यङ्लुकोर्विधानं
यावत् सन्बल्लघुनीति (७।४।९३) ।

८३ । दीर्घोऽकितः ।

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात् । पापञ्चते । पापचीति । पापञ्चते ।

पापठीति । पापठः । अकित किम् ? यंयम्यते । रंरम्यते । नन्वत्र लुकैव दीर्घो बाधियते । तर्ह्यकित इत्येतज् ज्ञापयति अभ्यासविकारिष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्त इति ।

८४ । नौग् वञ्चसंमुध्वंसुभंसुकसपतपदस्कन्दाम् ।

एषामष्टानामभ्यासस्य नीक् स्यात् । वनीवच्यते । वनीवञ्चः । सनी-
स्त्रस्यते । दनीध्वस्यते । वनीभ्रस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते ।
पनीपदीति । चनीस्क्यते । चनीस्कन्दीति ।

८५ । नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ।

अनुनासिकान्तस्याभ्यासस्य नुक् स्यात् ।

(क) पदान्तवञ्चेति वक्तव्यम् । नुगनुस्वारोपलक्षणार्थम् । यमिरस्योर-
भक्त्यपि यथा स्यात् । यंयम्यते यंयमीति । जङ्गम्यते जङ्गमीति जङ्गमः ।
एवं चमुतमुदमुप्रभृतयः । वा पदान्तस्येति (८१।५६) परसवर्णः । तपरकरणं
भूतपूर्वदीर्घस्य निवृत्त्यर्थम् । भाम क्रोधे बाभाम्यते ।

८६ । जपजभदृदशभञ्जपशाञ्च ।

एषां नुक् स्यात् । जञ्जप्यते जञ्जपीति । एवं यावत् पंपश्यते पंपशीति ।
दशेति नलोपनिपातनं यङ्लुगर्थम् । दंदशः । पशिः सौत्रो धातुः ।

८७ । चरफलोश्च ।

नुक् स्यात् । चञ्चूर्यते चञ्चुरः । पंपुल्यते । पंपुलः ।

८८ । उत्परस्यातः ।

चरफलयोरभ्यासात् परस्यात् उत् स्यात् । तथेवोदाहृतम् ।

८९ । ति च ।

तादौ चरफलयोरत् उत् स्यात् । चूर्त्तिः । प्रफुलत्तम् पुष्पम् ।

९० । रौगृदुपधस्य च ।

ऋदुपधस्राभ्यासस्रातो द्वीक् स्यात् । नरीनृत्यते । नरीनृतः । दरीदृश्यते
दरीदृशः ।

(क) रीगृत्वत इति वक्तव्यम् । वरीहृषप्रते । परीपृच्छते । जरी-
जृम्भ्रते । जरीजृम्भः ।

६१ । रुग्रिकौ च लुकि ।

ऋदुपधस्र यङ्लुकि रुग्रिकः स्युः । नर्नर्त्तिं नरिनर्त्तिं नरीनर्त्तिं ।

६२ । ऋतस्य । (41)

ऋदन्तस्र यङ्लुकि रुग्रिकः स्युः । चर्क्त्तिं । चरिक्त्तिं । चरीक्त्तिं ।
चर्क्कः । चरिक्कः । चरीक्कः । तपरः किम् ? किरतेश्चाक्त्तिं । चाकिरः ।
जागर्त्तिं । जागिरः । (42)

६३ । सन्वस्त्वघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ।

लघुनि धात्वक्षरे परे योऽभ्यासस्तस्य सन्वत् कार्यं स्याच्चङ्परि णौ ।
अपीपचत् । अचीकरत् । लघुनि किम् ? अररक्षत् । अजजागरत् । अनग्लो-
लोपे किम् ? अचकथत् । मालामाख्यदममालत् । अददृषत् ? इह कथं पटु-
माख्यदपीपटदिति ? णिचि टिलोपात् परत्वेन वृद्धौ कृतायां सन्व्यक्षरलोपो
ऽनग्लोप एवेति सन्वज्ञावादिच्चमित्येके । अनग्लोप इत्यगिति प्रत्याहारोपा-
दानसामर्थ्यादकृतायामिव वृद्धौ टिलोपोऽग्लोप एवेति सन्वज्ञावनिषेधादपट-
दित्यपरि ।

(41) अदेदमावचकं—

“किरतिं चर्करीतानं पचतीत्यत्र यो नयेत् ।

प्राप्तिञ्च तमहं मन्ये प्रारब्धेन संघहः ॥ १ ॥”

इति । किरतिमिति ऋकारान्तेपलक्षणम् । चर्करीतं यङ्लुगित्यर्थः । पचतीति लट् उपलक्षणम् । यः
खलु ऋकारान्तात् धातून् यङ्लुगन्तात् लटि नयेत् नीतिपूर्वकं कुर्वात् यथाशास्त्रं प्रयोक्तुं शक्नुवादिति यावत् ।
तमहं प्राप्तिञ्च ह्नुग्निदादीनां विषयविभागेन यः प्रयोगः तज्ज्ञं तत्र दत्तं मन्ये । तेन संघहः साधुशब्दसंघहः
प्रारब्धः । स हि शब्दानुशासनशास्त्रविदित्यर्थः । अन्ये त्वत्र प्राप्तिञ्चमिष्टिञ्च स्वकारामिप्रायश्चमिति यावत् ।
संघहः संघहयञ्च इत्यर्थे इत्याहुः । संघहकारो दाचायण एवादी यङ्लुगन्तयोर् ऋकारान्तऋकारान्तयोर्लटि
पृथग्पृथग्वि चर्क्त्तिं चर्करीति चरिक्त्तिं चरिक्त्तीति पञ्चे चाकरीत्यादीनि सूचकारमताविकारेण प्रदमित-
वानिति तेषामाश्रयः । शोभना खलु दाचायणस्य संघहस्य कृतिरिति भाष्यकारस्योदाहरणम् । संघहकारो
व्याहिराचार्य इति वदन्ति ।

(42) गृ इत्यस्य यङ्लुक्त्तिरुपनिदम् । जाग्र जागरण इत्यस्य यङ्जेव नास्ति । अनेकाप्लवात् ।

६४ । दीर्घो लघोः ।

पूर्वसूत्रविषये लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात् । अपीपचत् । अचीकरत् ।
अलीलवत् । अपूपुरत् । लघोः किम् ? अचिक्षणत् । अचिक्षणत् । लघुनी-
त्येव । अररक्षत् ।

६५ । अत् स्मृदृत्वरप्रथमदस्तुस्पशाम् ।

सप्तानामेषामभ्यासस्य चङ्परि णावत् स्यात् । असस्सरत् । अददरत् ।
अतत्वरत् । अपप्रथत् । अमम्रदत् । अतस्तरत् । अपस्सशत् । तपरकरणं
दीर्घनिरासार्थम् । अददरत् ।

६६ । विभाषा वेष्टिचेष्टोः ।

णौ चङ्परि अनयोरहा स्याद् । अववेष्टत् । अविवेष्टहा । अचचेष्टत्
अचिचेष्टहा ।

६७ । ई च गणः ।

चङ् परे गण ईः स्यादश्च । अजगणत् । अजीगणहा । अङ्गाधिकारोऽभ्या-
साधिकारश्च पूर्णः ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥७१॥

समाप्तश्च णीपादः ॥

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । प्रथमः पादः ।

१ । सर्वस्य द्वे ।

अधिकारोऽयम् । सर्वस्य द्विरुक्तिर्वाचा ।

२ । तस्य परमाग्नेडितम् ।

द्विरुक्तस्य यत् परं तदाम्नेडितमुच्यते । यथा कानाम्नेडिते (८।३।१२) ।
कांस्नान् भोजयति ।

३ । अनुदात्तञ्च ।

छान्दसम् ।

४ । नित्यवीष्णयोः ।

नित्येऽर्थे वीष्णयाञ्च यःशब्दो वर्तते तस्य सर्वस्य द्वे स्याताम् । आभीक्ष्ण्यं
नित्यता । सा च तिङ्बन्धयुक्तसु । पचति पचति । प्रपचति प्रपचति । भुङ्क्ता
भुङ्क्ता याति । नदीमवस्कन्दमवस्कन्दमुपस्पृशति । भोजं भोजं व्रजति ।
लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति । युगपद्ग्रामुमिच्छा वीष्णा । साच सुप्सु ।
गृहे गृहेऽश्वाः । नदीं नदीमवस्कन्दमुपस्पृशति । ग्रामो ग्रामो रमणीयः ।
इहाढ्यतरमाढ्यतरमानयेति जातप्रकर्षप्रत्ययस्य द्विरुक्तिरिष्यते । तिङ्बन्धे-
तसु (५।३।५६) परत्वात् द्विरुक्तिरेव प्राक् । ततः प्रकर्षप्रत्यय इत्येके ।
पचतिपचतितरामिति । इह क्वचिद् वृत्तावुक्तार्थत्वाद् द्विरुक्तिर्निवर्तते । द्वौ
द्वौ पदौ ददाति द्विपदिकां ददाति । द्वौ द्वौ देहि द्विशो देहि । सप्त सप्त
पर्यान्वस्य सप्तपर्णः । कुलं कुलमटति . कुलटा ।- क्वचिदुक्तार्थस्यापि प्रयोगः
एकैकशो देहि । अन्योन्यसहाया इति ।

५ । परेर्वर्जने ।

अस्यात्र हे स्याताम् ।

(क) असमासे वेति वक्तव्यम् । परि परि त्रिगर्सेभ्यः वृष्टो देवः । परि त्रिगर्सेभ्यः वा । समासे न स्यात् । परित्रिगर्सेम् । वर्जने किम् ? वृष्टं परि सिञ्चति । त्रिगर्सान् परिषिञ्चति ।

६ । प्रसमुपोदः पादपूरणे ।

इति छान्दसं सूत्रम् ।

७ । उपर्य्यध्यधसः सामीपेत् ।

एषामत्र हे स्याताम् । उपर्य्युपरि ग्रामम् । अध्यधि कुलम् । अधो ऽधो ग्रामम् । (1) सामीप्ये किम् ? सर्व्वस्योपरि चन्द्रमाः ।

८ । वाक्यादेरामन्वितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्-
सनेषु ।

असूयादौ यद्वाक्यं तदादेरामन्वितस्य हे स्याताम् । भीम भीमरिक्तं तवामिजात्यम् । सम्मतौ । अर्जुनार्जुन शोभनः खल्वसि । एवं कोपादौ । स्वरितमात्रेण्डित इति (८२।६५) श्रुतो नोदाङ्गियते । भाषायामप्रचारात् ।

९ । एकं बहुव्रीहिवत् ।

एकमित्येतद् द्विरुक्तं बहुव्रीहिवत् स्यात् । सुब्लुक् पुं वत् कार्य्यं स्यात् । एकैकः । एकैकशो विनिघ्नन्ति विषयाः । एकैकमक्षरं जपति । एकैकया-
हुत्या जुहोति ।

१० । आबाधे च ।

पौड्यां हे स्यातां बहुव्रीहिवच्च । गतगता । नष्टनष्टा ।

११ । कर्मधारयवदुत्तरेषु ।

उत्तरसूत्रेषु कर्मधारयवत् कार्य्यं स्यात् ।

(1) नवानघोऽघो इत्यतः पयोधरानिति माघः ।

१२ । प्रकारे गुणवचनस्य ।

सादृश्ये गुणवचनस्य द्वे सप्ताताम् । पटुपटुः । “मन्दमन्दसुदितः प्रययौ चम् ।” पटुपटो । पण्डितपण्डिता । कर्मधारयत्वात् प्रतिषेधविषयेऽपि पुंस्त् । कालककालिका । इदञ्च द्विर्वचनं गुणविशिष्टद्रव्यवृत्तेर् गुणमात्र-वृत्तेश्चेत्यते । शुक्लशुक्लः पटुः । शुक्लशुक्लमस्य रूपम् । एवं वचनग्रहणाधिक्यात् क्रियाशब्दसत्रापि भवति । “वसन्ते भीतभीतेन कोकिलेन वने वतम् ।” (2) “भीतभीत इव शीतमदूखः ।” इतरतरान्योन्यपरस्परः कर्मव्यतीहारैकत्व-क्रीवत्वविषया निपातनात् साधवःसुतः (3) । तेभ्यः स्त्रीनपुंसकयोः सुप भाम् वेति स्मृतिः । इतरतरां स्त्रियौ क्षत्रियकुले वा स्पृधेते इतरतरं वा । इतरतरां स्त्रीभ्यां स्त्रीभिर्वा स्पृधते इतरतरेण वा । एवमन्योन्या मन्योन्यस्य वा (4) । परस्परं परस्परस्मिन् वा । तथैवमन्योन्यामन्योन्यं वा । परस्पराम् परस्परं वा । अन्योन्या मन्योन्यस्य वा । परस्परं परस्परस्मिन् वेति नपुंसकेऽपि । पुंसि तु इतरतरं राजानौ युध्येते । अन्योन्यमसूयतः ।

(क) आनुपूर्व्यं हे । मूले मूले स्थूला दन्ताः । ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशय ।

(2) “वसन्तजलमताः पद्माः श्रोतुकामा इवोत्थिता” इत्यपरांशः नृष्टिधरधृतः ।

(3) वस्तुतस्तत्रेमानि वार्तिकानि—(क) कर्मव्यतीहारि सर्वनाम्नः । (ख) समासवच्च बहुलम् ।

(ग) यदा न समासवत् प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य । (घ) स्त्रीनपुंसकयो रत्तरपदस्य वाम्भावः ।” इति । इतरतरम् । उत्तरोत्तरम् । बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवद्भावः । अन्योन्यम् । परस्परम् । अन्यत्र च । यां यां प्रियः प्रीयते कातराचीं सा सा क्रिया नक्षुखी बभूवेति माघः । सञ्चारिणो दीपशिलेव रात्रौ यं यं व्यतीयाथ पतिवरा सा । नरेन्द्रमार्गीष्ट इव प्रपेदि विवर्णंभावं स स भूमिपात्र इति कालिदास्य ।

(4) अत्र स्त्रीनपुंसकयोरपि सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंस्त्वम् इति पुंस्त्वम् । अतएव न टाप् । नाथदृडादिभ्यः । आमभावपक्षे यथायोगं सर्वाणि वचनानि । तथाच भट्टोजिः—“अत्र केचित् द्वितीयादी-नामिवेदं खादिश्विधानम् । अतएवोत्तरदलेऽपि “द्वितीयादय एव ननु प्रथमा । तत्राप्येकवचनमेव ननु वचनान्तरमिति दुर्गपरिशिष्टकण्ठाभरणादिष्वर्थाचीनयन्येषु स्पष्टम् । एतच्च सर्वमपाणिनीयम् । भाष्या-दावमुक्तत्वात् । तथा चावाचीनमतं कवयोऽपि गानुदध्यन्ते । अन्योन्यैर्वा पुष्करैरानुग्रह इति माघः । श्विदिनभःसुरलोकिनवासिभिः कृतनिवेतमहृष्टपरस्परैरिति भार्खवपक्षे प्रथमान्तेनैव विवह” इति । परस्परं विषयवन्ति लक्ष्मीमिति भट्टिः । व्यर्थोक्तं प्रचरणेन तेन तथावसाद्य व्यवसायनक्ष्माः । परस्परानर्पित इत्यतार्थं तत्कालनाचीभिरहस्तताक्षमिति नैवधीये ।

(ख) आधिक्ये च हे । अहो दर्शनीयाहो दर्शनीया । मद्यं रोचते मद्यं रोचते । दृश्यताया रुचेसात्राधिक्यं द्विर्वचनात् प्रतीयते-

(ग) चापले हे यावद्बोधम् । अहिरहिरहि बुध्यस्व बुध्यस्व बुध्यस्व ।

(घ) डाचि बहुलं हे । पटपटाकरोति । बहुलं किम् ? मद्राकरोति ।

(ङ) पूर्वप्रथमयोरतिशये । पूर्वं पूर्वं पुष्पन्ति । प्रथमं प्रथमं भुक्तम् । प्रथमं प्रथमं पठन्ते । आतिशायिकोऽपीष्टः । पूर्वतरं पूर्वतरं पुष्पन्ति-

१३ । अकृच्छ्रे प्रियमुखयोरन्यतरस्याम् ।

अकृच्छ्रायंयोरनयो द्वे वा स्याताम् । प्रियप्रियेण सुखसुखेन ददाति प्रियेण सुखेन वा । अकृच्छ्रे किम् ? प्रियः पुत्रः । सुखो रथः ।

१४ । यथास्त्रे यथायथम् ।

अत्रेदं निपात्यते । “यथायथं ताः सहिता नभश्चरैः ।” यथास्त्रीयमित्यर्थः ।

१५ । इन्द्रं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ।

एषु पञ्चसु इन्द्रं निपात्यते । द्वौ द्वौ भूत्वा इन्द्रं रहस्यं मन्त्रयन्ते । एवं यावदभिव्यक्तौ । इन्द्रं रामलक्ष्मणौ । द्वौ साहचर्येणाभिव्यक्तावित्यर्थः । इह योगविभागात् सुखदुःखयोर्इन्द्रं चार्थे इन्द्र (२।२।२६) इति दृश्यते ।

१६ । पदस्य ।

अधिकारोऽयं प्रागपदान्तस्य मूर्धन्यात् (८।३।५६) । वक्षति संयोगान्तस्य लोपः (८।२।२३) । पठन् । पचन् । नलोपः (८।२।७) । राजभ्याम् । मो नो धातोः (८।२।६४) । प्रशान् । पदस्य किम् ? पचन्ती । राजानौ । प्रशामी ।

१७ । पदात् ।

अधिकारोऽयं यावत् कुत्सनेष्विति (८।१।६६) । वक्षति बहुवचनस्य वक्षसी (८।१।२१) । पातु वः । पातु नः । पदात् किम् ? युष्मान् पातु । अस्मान् धिनोतु ।

१८ । अनुदात्तं सर्वमपादादौ ।

अनुदात्तमिति च्छान्दसम् । भाषायां स्वरस्याप्रचारात् । अपदादा-
वित्त्वेषमा पादपरिसमाप्तेरधिक्रियते । वक्ष्यति बहुवचनस्य वसन्सौ (८।१।२१) ।
ग्रामो वः । पुत्रो नः । अपादादौ किम् ? श्लोकपादादौ मा भूत् ।

युष्माकं पालकः शम्भुरस्माकं देशको जिनः ।

(क) समानवाक्ये युष्मदस्मदोरादेशा वक्तव्याः । वाक्यमिदे मा भूवन् ।
श्रीदनं पच । तव भविष्यति । मम भविष्यति । किं पुनर्वाक्यम् ? आख्यातं
साव्ययं सकारकं सविशेषणं वाक्यं यथा साव्ययम् । उच्चैः पठति । सका-
रकम् । ग्रामं याति । सविशेषणम् । मृदु पचति । (5)

१९ । आमन्वितस्य च ।

इति स्वरसूत्रम् ।

२० । युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयाख्योर्वात्रावौ ।

द्विवचनान्तयोः षष्ठाद्यन्तयोर्युष्मदस्मदोर्वात्रावौ इत्येतावादेशौ स्याताम् ।
ग्रामो वाम् । देशो नौ । ग्रामो वां दीयते । देशो नौ दीयते । शिवी वां
रक्षतु । बुधो नौ पातु । स्थग्रहणं किम् । अस्रूयमाणविभक्तेर् मा भूदिति ।
स युष्मत्पुत्रः । अस्मत्पुत्रोऽयम् ।

२१ । बहुवचनस्य वसन्सौ ।

षष्ठादिबहुवचनान्तयोस्तयो वसन्सौ स्याताम् । ग्रामो वः । पुत्रो नः ।
इत्यादि ।

२२ । तेमयावेकवचनस्य ।

षष्ठाद्येकवचनान्तयो स्तयोस्तेने स्याताम् । धनं ते । ग्रामस्ते । पुत्रो मे ।
इत्यादि ।

२३ । त्वामौ द्वितीयायाः ।

द्वितीयैकवचनान्तयो स्तयो त्वामौ स्याताम् । अहं त्वा पश्यामि । त्वं मा पश्य ।

(5) एकतिङ् वाक्यमिति ज्ञात्वायनः । तत्राच समर्थस्य (२।१।१) वार्तिकानि—“(क) आख्यातं
साव्ययसकारकविशेषणं वाक्यम् । (ख) आख्यातं सविशेषणम् । (ग) एकतिङ्” इति ।

२४ । न चवाहाइवयुक्ते ।

च वा इ अह एव इत्येतैः पञ्चभिर्योगि वान्नावादयो न स्युः । ग्राम स्वव च स्वम् । ग्राम्मे मम च स्वम् । युक्तग्रहणमिह साक्षाद् योगार्थम् । युक्तयुक्ते मा भूत् । ग्रामश्च ते स्वमिति ।

२५ । पश्याथैश्चानालोचने ।

दर्शनार्थैर्योगि वान्नावादयो न स्युः । विप्रस्त्वव ग्रामं समीच्यागतः । विप्रो मम ग्रामं संदृश्य गतः । अनालोचने किम् ? चक्षुर्ज्ञानि मा भूत् । विप्रस्त्वा पश्यति । विप्रो मा पश्यति ।

२६ । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ।

सपूर्वपदात् प्रथमान्तात् परयोस्तयोर्वान्नावादयो वा स्युः । ग्रामि कम्बलस्ते स्वम् । तव वा । एवं सर्वत्रोच्चेयम् ।

(क) इह सर्व एवामी वान्नावादयोऽनन्वादेशे विभाषा वाच्याः । ग्रामस्ते तव वा । ग्रामो मे मम वा । ग्रामस्ते दीयते तुभ्यं वा । शिवस्त्वा रक्षतु त्वां वा । जिष्णुर्मा रक्षतु मां वा । एवं पातु वः । पातु न इत्यादि वेदितव्यम् । अनन्वादेशे किम् ? अथो ते ग्रामः । अथो मे ग्रामः । न तर्हि वक्तव्यम् । सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषेति वाच्यमन्वादेशार्थम् । अथो ग्रामि कम्बलस्ते स्वम् । पञ्चे तव स्वम् । पदादिति निवृत्तम् । इह तिङो गोत्रादीनीत्यत आरभ्य (८।१।२७) पञ्चचत्वारिंशत् स्वरसूत्राणि । (६)

(६) तानि च यथा—

- २७। तिङो गोत्रादीनि कृत्स्नानामोष्णयोः । २८। तिङ्ङुत्तिङः । २९। न कृट् ।
 ३०। निपातैर्यदयदिहन्तुविभेसेचण्कश्चिदयत्रयुक्तम् । ३१। नह प्रत्यारभे । ३२। सर्वं प्रभे ।
 ३३। अङ्गाप्रतिलोभ्ये । ३४। हि च । ३५। कन्दस्त्रनेकमपि साक्षात् ।
 ३६। यावदयथाभ्याम् । ३७। पूजायां नागन्तरम् । ३८। उपसर्गव्यपेतश्च ।
 ३९। तुपश्चपश्च ताच्चेः पूजायाम् । ४०। अहो च । ४१। शिवे विभाषा ।
 ४२। पुरा च परीक्षायाम् । ४३। नन्विन्वशुत्रेयशायाम् । ४४। किं क्रियामन्नेऽनुपसर्गनप्रतिपिबन् ।
 ४५। खोपे विभाषा । ४६। एहिमन्वे प्रहसे लट् । ४७। जालपूर्वम् ।
 ४८। किंठवश्च चिदुत्तरम् । ४९। आहो अताहो चानन्तरम् । ५०। शिवे विभाषा ।
 ५१। गत्वर्धलोटा लुण् न चैत् कारकं सर्वान्त् । ५२। लोट् च ।

७२ । आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ।

आमन्त्रितान्तं पूर्वमविद्यमानवत् स्यात् । तेन षदाद्युद्यमाना वाचा-
नादयो न स्युः । विप्र तव स्वम् । विप्र मम स्वम् । विप्रौ युवयोः स्वम् ।
विप्रा युष्माकं स्वम् । इत्यादि । एवं द्वितीयाचतुर्थ्योरपि । आमन्त्रितमिति
किम् ? कम्बलस्ते स्वम् ।

७३ । नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ।

आमन्त्रितान्ते तुल्याधिकरणे परे पूर्वमामन्त्रितं सामान्यवचनमपि
नाविद्यमानवत् स्यात् । ततो वाचावादयः स्युरेव । छात्रौ गुणिनौ वां
स्वम् । छात्र गुणिन् ते स्वम् । सामान्यवचनं किम् ? देवदत्त जटिल
तव स्वम् ।

७४ । विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ।

विशेषवचने तुल्याधिकरणे आमन्त्रिते परतो बहुवचनान्तमविद्यमानवद्वा
स्यात् । छात्रा वैयाकरणा युष्माकं स्वम् । पक्षे वः स्वमित्यादि ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

अष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ८१ ॥

समाप्तञ्च सर्वपादः ।

- ५२ । विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । ५४ । इत्त च । ५५ । आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ।
५६ । यद्विद्युपरं ह्यन्वसि । ५७ । चमचिद्विद्यगोत्रादितद्विज्ञास्येद्विज्ञेयगतेः । ५८ । चाद्विद्यु च ।
५९ । चवायोषि प्रथमा । ६० । हेति चियायाम् । ६१ । अहेति विनियोगे च ।
६२ । चाहसोप एवैत्यवधारणम् । ६३ । चाद्विद्योषि विभाषा । ६४ । वैवावेति च च्यन्दसि ।
६५ । एकान्ताभ्यां संसर्धाभ्याम् । ६६ । यद्वृत्तामिच्छम् ।
६७ । पूजनात् पूजितमशुदात् काष्ठादिभ्यः । ६८ । सभतिर्सपि तिङ् ।
६९ । कुलने च सुप्यगोत्रादी । ७० । गतिर्गती । ७१ । तिङ् चोदात्तवति ।

(घ) अभ्यासजशत्वचर्त्तमेत्वतुकोः सिद्धम् । बभणतुः । दधि चिच्छित्-
सति । छिदेः सनि रूपम् ।

(ङ) द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धम् । सयँयन्ता । सर्वँव्यत्सरः । इह
स्वरसूत्रद्वयम् । (7)

७ । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।

पदस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकारो लुप्यते । राजा । राजभ्याम् । राज-
पुत्रः । राजत्वम् । राजतमः ।

(क) अङ्गो नलोपप्रतिषेधः । अङ्गोभ्याम् । अङ्गरत्र । अङ्गन् (दा२।६८)
रोऽसुपीति (दा२।६९) करेफयोरसिद्धत्वान्नलोपः प्राप्नोति ।

८ । न ङिसम्बुद्धयोः ।

अनयोरश्च नलोपो नास्ति । ङो । राजनीवाचरति राजन्यति गुरौ ।
अधिकरणाच्चेति (३।१।१०, वा) क्यच् । सम्बुद्धौ । हे राजन् । कथं चर्मणि
तिला अस्थेति चर्मतिलः । डावनुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यमिति भाष्यात् ।

(क) वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् । हे चर्मन् हे चर्म वा । हे दण्डिन्
हे दण्डि वा ।

९ । मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ।

मकारान्तादवर्णान्तान् मकारोपधादवर्णोपधाश्च मतोरादेर्वः स्यात् ।
किंवान् । वृक्षवान् । खट्वावान् । उपधायाश्च । लक्ष्मीवान् । पयस्वान् ।
यशस्वान् । भास्वान् । कंवान् शंवान् इतुयभयथापि सिध्यति । मादुपधायाः
किम् ? मतिमान् । सर्पिणान् । आयुषान् । अयवादिभ्यः किम् ? यवमान् ।
यव भूमि क्कमि क्कर्मि क्ककुद् गरत् । आकृतिगणोऽयम् ।

१० । भयः ।

भयः परस्य मतोर्वकारः स्यात् । अग्निचित्वान् । मरुत्वान् ।

(7) ४ । उदात्तस्वरितयो यंश्च स्वरितोऽनुदात्तत्वं । ५ । एकादेशं उदात्तनीदात्तः ।

६ । स्वरितो वाऽनुदात्तं पदादी ।

११ । संज्ञायाम् ।

नाञ्चि मतोर्वः स्यात् । अहीवती नदी । मणीवती । शरावती । नद्यां मतुप् (४।२।८५) । शरादीनाञ्चेति (६।२।१४०) दीर्घः ।

१२ । आसन्दीवदष्टीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रूमखच्चर्मखती ।

एते ग्रामप्राण्यङ्गखरञ्चपिशेलनदीनां नाञ्चि निपात्यन्ते । अन्यत्रासनवान् । अस्थिमान् । चक्रवान् । कष्यावान् । खणवान् (४) । चर्मवती ।

१३ । उदन्वानुदधौ च ।

अयमुदधौ च स्यात् । अन्यत्रोदकवान् । चकारादन्यत्रापि यथाभिधानम् । उदन्वानाम मुनिः ।

१४ । राजन्वान् सौराजो ।

“सुराञ्चि देशे राजन्वान् स्यात् (९) । ततोऽन्यत्र राजवान् ।” इह

१५ । छन्दसौरः ।

१६ । अनो नुट् ।

१७ । नाट् घस्य ।

छन्दः सूत्रत्रयम् ।

१८ । कृपो रो लः ।

कृपो रफस्य लः स्यात् । कल्पा । लुटि च कृप इति (१।३।८३) निपातनाट्टकारस्यापि लृकारः । कृपः । चलीकृप्यते । चकृपे । चिकृषते । कथं कृपा ? कृपेः संप्रसारणञ्चेति भिदादिपाठेन लाघविकत्वात् खत्वम् । कृपाणकृपणकृपीटकर्पटादयस्सूणादौ । बाहुलकात् ।

(क) बालमूललघुलमङ्गुलीनां वा लो रः । बारः बालः वा । मूलं मूरं वा । लघुः रघुः वा । अरम् अलं वा । अङ्गुलिरङ्गुरिः वा ।

(४) इमा खण्यकार इति केचित् । तथाअसम्बन्धार्थवाक्योदाहरणे भोजः—“अरदनवः कान्त-पादुकायां हरे स्थितो गायति मङ्गलानि । तं ब्राह्मणो पृच्छति पुत्रकामा राजन् इमायां खण्यस्य कोऽर्थः ॥१॥ इति सरस्वतीकण्ठाभरणे । खसुनस्य कोऽर्थं इति पाठाभरणम् ।

(९) राजन्वतीमाङ्गुरनेन भूमिमिति रघुकाव्ये ।

(ख) कपिरकादीनां वा रस्व लः । कपिलका कपिरका वा । रोम लोम वा । पांशुरं पांशुलं वा । क्रर्म कस्त्र वा । भीरुःभीलुर्वा ।

(ग) रलयोरिकत्वस्तरणमित्येके ।

(घ) उलयोरित्यन्धे । विरोचनं विलोचनं वा । व्रीडा व्रीला वा । विडालः विरालः विलालो वा । चूडा चूला वा । वडभी वलभी वेत्यादि । सर्वोऽयं वर्णविकारप्रपञ्चः ।

१६ । उपसर्गस्थायतौ ।

अयतावुपसर्गरेफस्य लः स्यात् । ज्ञायते । पलायते । पल्ययते । प्रतेरन-
भिधानात् प्रत्ययते ।

२० । यो यङि ।

गिरतेर्यङि लत्वं स्यात् । निजेगित्यते । यङि किम् ? निगीर्यते ।

२१ । अचि विभाषा ।

गिरतेरचि लत्वं वा स्यात् । गिरति गिलति वा । निगरणं निगलनं वा । व्यवस्थितविभाषया प्राण्यङ्गे नित्यं गल एव । विषे तु गर एव । धातोः कार्यमुच्यमानं धातुप्रत्यय एव स्यात् । नेह । गिरौ गिरः ।

२२ । परेच्च घाङ्गयोः ।

घेऽङ्गे च परिलत्वं वा स्यात् । परिघः पलिघो वा । पर्यङ्कः पल्यङ्को वा ।

(क) योगे चेति वक्तव्यम् । परियोगः पलियोगो वा ।

२३ । संयोगान्तस्य लोपः ।

पदस्य संयोगान्तस्य लोपः स्यात् । गोमान् । श्रेयान् । भवन् । पचन् । कृतवान् । इह दध्यन्न मध्यन्न काक्वर्थं वास्वर्थमिति संयोगान्तस्य स्फोरिति (८।२।२६) संयोगादेच्च लोपो न भवति । संहितानिमित्तस्य यण्लोप-
बहिरङ्गस्यासिद्धेः ।

२४ । रात् सस्य ।

रिफात् परस्य संयोगान्तस्य सकारस्यैव लोपः स्यात् । पितुः । मातुः ।

हे पितः । कटचिकीः । भारजिहीः (10) । नान्यस्य । जर्जः क्षिप् जर्क् ।
सृजेर्लङि न्यमाट् । जकारयोर्लोपो न भवति ।

२५ । धि च ।

धकारे सलोपः स्यात् । असङ्घम् । अयाचिधम् । अपविधम् ।
अलविधम् । इह धिसकारे सिचो लोपसक्काङीति प्रयोजनमित्येके । (11)
सामान्येनेति सर्वेषाम् । चकाधि । वसेरासेष निवध्वमाध्वम् । पदस्येत्येव ।
पयो धावति पयोधिसु व्यवस्थितविभाषानुवृत्तेः (12) । अतः परं तु सिचो
लोपएवेत्यत इत्याहुः ।

२६ । भ्रलो भ्रलि ।

भ्रल्परस्य सिचो लोपः स्यान्न्रलि । अभिसः । अभित्याः । अबुहः ।
अबुहाः । भ्रलि किम् ? अभित्साताम् ।

२७ । ऋस्वादङ्गात् ।

ऋस्वात् परस्य सिचो लोपः स्यात् । अकृत । अकृथाः । अदिन ।
अदिथाः । अङ्गात् किम् ? अलविष्ट । भ्रलीत्येव । अकृषाताम् । सिचोऽन्यस्य
नेष्यते । द्विष्टराम् । द्विष्टमाम् । त्रिष्टमाम् ।

२८ । इट ईटि ।

इटः परस्य सिचो लोपः स्यादीटि परतः । अदेवीत् । अस्तसीत् ।
अग्रहीत् ।

२९ । स्क्रोः संयोगाद्गोरन्ते च ।

भ्रलि पदान्ते च यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् ।
मसृजो मस्त्रः । साधुमक् । तद्भू तष्ट्वम् । तष्टः । काष्ठतट् । पदस्येत्येव ।
पृथक् स्याता ।

(10) कृजः सन् । ततः क्षिप् । चिकीः । कटञ्च चिकीरिति षष्ठीसमासः । एवं इरतेः सन् । ततः
क्षिप् । जिहीः । अलञ्जासिद्धत्वात् सलोपः । पूर्ववत् षष्ठीसमासः ।

(11) अयमेतत्सूत्रस्यश्लोकवार्तिकानां । श्लोकवार्तिकानि च बहूनि वार्तिकपाठाद् भाष्यवार्तिकानां
वाच्यार्थ्याणि ।

(12) इटं चिन्त्यम् । चादी प्रत्यये परत एव सलोपः । 'नङि पालादिषकारपरि ।

३० । चोः कुः ।

भक्ति पदान्ते च चवर्गस्य कवर्गः स्यात् । वक्ता । वक्तुम् । वक्तव्यम् । वाक् । लङ्ङि अवक् । रजो रग्णः । धृजेश्चक्रधृक् । कथमाञ्जीत् । परस-
वर्षासिद्धेः । कथं तर्हि । जोपधस्य क्रुच्चेः क्तिनि क्रुङ् क्रुञ्चौ क्रुञ्चः । युजि
क्रुञ्चाच्चेति (३।२।५६) निपातनात् ।

३१ । हो ङः ।

भक्ति पदान्ते च ह्रस्व ङः स्यात् । सोढा । लेढा । मधुलिट् । अलेट् ।

३२ । दादेर्धातोर्घः ।

धातुपाठे दादेर्हस्य घः स्यात् तस्मिन् परतः । दोग्धा । गोधुक् । लङ्ङि
अधोक् । दग्धा । ग्रामधक् । ढले घत्वमिदं सिद्धम् । अपवादसामर्थ्यात् ।

३३ । वा द्रुहमुहृष्णुहृष्णिहाम् ।

एषां ह्रस्व घो वा स्यात् । द्रोग्धा द्रोढा वा । मित्रधुग् मित्रध्रुट् वा ।
मोग्धा मीढा । स्त्रोग्धा स्त्रोढा वा । स्त्रिक् स्त्रिट् वा । स्त्रेग्धा स्त्रेढा वा ।

३४ । नहो धः ।

नहो ह्रस्व धः स्यात् तस्मिन् परतः । नहम् । नहुम् । नधा ।
नहव्यः । उपानत् ।

३५ । आहस्यः ।

आहो हकारस्य थः स्यात्कलि । आत्थ । भक्ति किम् ? आहृतुः ।
आहुः ।

३६ । ब्रश्चभसजसृजमृजयजराजभाजक्कशां षः ।

एषामन्वस्य षः स्यात् भक्ति पदान्ते च । ब्रष्टा । मूलवट् । भ्रष्टा ।
भर्षा । धान्यभट् । स्रष्टा । रज्जुसट् । मार्षा स्थानसट् । यष्टा । यष्टुम् ।
देवेट् । राट्टम् । सन्नाट् । भ्राट्टम् । विभ्राट् । प्रष्टा । शब्दप्राट् । प्रवेष्टुम् ।
षिट् ।

३७ । एकाचो बशी भष् भषन्तस्य सध्वोः ।

धातोरवयवो य एकाच् भषन्तस्तस्य बशां बगडदां स्थाने भषो भषटधो
वर्गचतुर्थाः स्युः से ध्वे पदान्ते च । बुध भोक्ष्यते । अभुङ्क्षुम् । गुह्य घोष्यते
अघूढम् । वर्षघुट् । दुह घोष्यते अधुग्धम् । गोधुक् । धात्ववयवाश्रयणं किम् ?
अत्यपि कृते यथा स्यात् । अधोक् अधुग्धम् । तथा गर्दभयतेर्दुण्डुभयतेषु
क्विप् । गर्धप् । दुग्धुप् । (13) तुण्डिभयतेषु तुण्डिप् । एकाचः किम् ?
दामलिट् ।

३८ । दधस्तयोश्च ।

दध इति कृतद्विर्वचनस्य दधातेर्वशो भष् स्यात् तथोः परतः सध्वोश्च ।
धत्तः । धत्थः । धत्से । धङ् । “पिधङ् पाणिभिर्दृशः ।” भषन्तस्येतेव ।
दधाति । दधासि ।

३९ । भलां जशोऽन्ते ।

पदान्ते भलामन्तरतमा जशः स्युः । वागत्र । एकाजत्र । खलिङ्त्र ।
अग्निचिदत्र । त्रिष्टुबत्र । वाग्भ्याम् । अन्वयुग्गमनम् । खलिङ्भ्याम् ।
भवन्न्याम् । अन्ते किम् ? भलि मा भूत् । वस्ता । इह संयोगान्तलोपे
जशत्वमसिद्धम् । श्रेयान् । जशत्वे सीरत्वं सिद्धम् । पयः । यशः । कुत
एतत् ? अपवादत्वात् ।

४० । भषस्तथोर्ध्वीऽधः ।

भषः परयोस्तथोर्ध्वः स्यात् । लब्धा । लभुम् । लभ्यम् । अलब्ध ।
अलब्धाः । अबुद्ध । अबुद्धाः । बोद्धा । लोढा । अलीढ । अलीढाः । दीग्धा ।
अदुग्ध । अदुग्धाः । अधः किम् ? धाञो मा भूत् । धत्तः । धत्थः ।

४१ । षटोः कः सि ।

षकारठकारयोः कः स्यात् सकारे परतः । पिण्ड पेष्यति । लिङ्
लेष्यते । लिलिचति । सीति किम् ? पिनष्टि । लीङ् ।

(13) तुण्डिभयतेषु क्विप् । गर्धप् । तुण्डिभिति पाठान्तरम् । एतदेव नृदिधरेण व्याख्यातम् ।

४२ । रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।

रदाभ्यां परस्य निष्ठातकारस्य नकारः स्यात् पूर्वस्य च दस्य नः ।
आस्तीर्णम् । अवगूर्णवान् । भिन्नं भिन्नवान् । छिन्नः छिन्नवान् । रदाभ्यां
किम् ? कृतः कृतवान् । तद्वृत्ति किम् ? चरितम् । इह कृतस्यापत्यं
कार्त्तिः । आ ऋत आर्त्त इति नत्वं नास्ति । वृद्धेर्वृद्धिरङ्गाया असिद्धत्वात् ।
यथा ऋत इदं नार्भतमिति मतोर्धत्वं नास्ति ।

४३ । संयोगादिरातो धातोर्यण्वतः ।

संयोगादिरादन्तो यो धातुर्यण्युक्तस्य निष्ठातकारस्य नः स्यात् ।
निद्राणः । निद्राणवान् । स्नानः । स्नानः । ग्लानः । संयोगादेः किम् ?
यातः । धातोः किम् ? निर्यातः । आतः किम् ? श्रुतः । यण्वतः किम् ?
स्नातः । निष्णातः । आज्ञातः ।

४४ । ल्वादिभ्यः ।

ल्वादेर्निष्ठातो नः स्यात् । लूनः । धूनः । जीनः । जीनवान् ।

(क) ऋकारल्वादिभ्यः क्लिन् निष्ठावत् । कीर्णः । शीर्णः । गीर्णः ।

लूनिः । धूनिः ।

(ख) दुग्ोर्दीर्घश्च । दूनः । गूनः ।

(ग) पूजो विनाशे । पूना यवाः । विनाशे किम् ? पूतं धान्यम् ।

(घ) सिनोतेर्पासकर्मकर्त्तृकस्य । सिनो पासः स्वयमेव । नेह । सितो

विप्रेष पासः । पिञ् बन्धने ।

४५ । षोदितश्च ।

षोदितो निष्ठातो नत्वं स्यात् । षोनजी नञः । षोविजी उद्दिग्मः ।

षोष्यायी पीनः । पीनवान् । स्वादय षोदितः । सूनः । दीनः । दीनवान् ।

उड्डीनः । उड्डीनवान् ।

४६ । क्षियो दीर्घात् ।

निष्ठातो नः स्यात् । क्षीणः क्षीणवान् । दीर्घात् किम् । क्षितमस्य

आतम् ।

४७ । श्योऽस्पृशे ।

श्योऽन्निष्ठातो नः स्यात् । शीर्नं । छृतम् । शीना वसा । अस्पृशे
किम् ? शीतो वायुः ।

४८ । अस्योऽनपादाने ।

अस्यो निष्ठातो नः स्यात् । समन्तो शकुनेः पादो । पङ्के समन्तः ।
सम्बद्धत्वर्थः । अनपादाने किम् ? उदक्तं मुदकं कूपात् । कथं व्यक्तमिति ?
अस्यघातोः ।

४९ । दिवोऽविजिगीषायाम् ।

दिवो निष्ठातो नत्वं स्यात् । “आद्यूनः स्यादौदरिकः” । अविजिगीषायां
किम् ? द्यूतं क्रीडन्ति ।

५० । निर्वाणोऽवाते ।

स्यात् । निर्वाणोऽग्निः । निर्वाणं सुनीनाम् । वाते त्वभिधेये निर्वातो
वातः ।

५१ । शुष्कः ।

शुष्को निष्ठातस्य कः स्यात् । शुष्कः । शुष्कवान् ।

५२ । पचो वः ।

स्यात् । पक्तः । पक्त्वान् ।

५३ । चायो मः ।

चायो मकारः स्यात् । ज्ञे चामः । चामवान् ।

५४ । प्रस्थोऽन्यतरस्याम् ।

प्रस्थायतेर्निष्ठातो मो वा स्यात् । प्रस्थीतः प्रस्थीम्ने वा । प्रस्थीतवान्
प्रस्थीमवान् वा । स्थः प्रपूर्वस्थेति (६।१।२३) संप्रसारणम् ।

५५ । अनुपसर्गात् फुल्लक्ष्मीबद्धशोक्लाघाः ।

एते निपात्यन्ते । अनुपसर्गात् किम् ? अिफला विश्वरथे । प्रफुल्लं पद्मम् ।
क्षीबृ मदे । प्रक्षीबितः । प्रक्षयितः । परिक्षय इति प्रादिसमासः । क्षाङ्

प्रोक्ताघितः । ज्ञान्ते रूपनिर्देशात् फलितवान् । क्षीयितवान् । कश्चितवान् ।
उक्ताघितवानित्येके । फुल्लवान् क्षीयवान् कश्चवान् उक्ताघवानित्यपरे । फुल्लवान्
इत्यन्ये ।

(क) उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम् ।

५६ । नुदविदोन्दवाप्राह्नीभ्योऽन्यतरस्याम् ।

एभ्यो निष्ठातो नत्वं वा स्यात् । नुन्नं नुत्तं वा । विदेर्विचारणार्थस्य
विक्रः वित्तो वा । उन्दी समुन्नं समुत्तो वा । त्राणः त्रातो वा । प्राणः
प्रातो वा । ऋणः ऋतो वा ।

५७ । न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् ।

एषां प्राप्तं नत्वं न स्यात् । ध्यातः । ख्यातः । पूर्त्तः । मूर्त्तः । मत्तः ।
पूरीधातोस्तु पूर्णः ।

५८ । वित्तो भोगप्रत्यययोः ।

विन्दतेर्धनप्रसिद्धयोर्वित्तः स्यात् । वित्तमस्यास्ति । वित्तः पाण्डित्येन ।
अन्यत्र विक्रः ।

५९ । भित्तं शकलम् ।

भित्तं खण्डं स्यात् । अन्यत्र भिन्नम् ।

६० । ऋणमाधमर्ण्ये ।

इदमत्र निपात्यते । ऋणं गृह्णाति । अन्यत्र ऋतं सत्यं वदेत् ।

६१ । नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्त्तसूर्त्तगूर्त्तानिच्छन्दसि ।

छान्दसम् । उक्ता निष्ठादेशाः ।

६२ । क्षिन्प्रत्ययस्य कुः ।

क्षिन्प्रत्ययो यस्माद् विहितस्तस्य कुत्वं स्यात् । घृतस्यक् । ब्रह्मादिना
(दा२।३६) षत्वं कृत्वा जश्त्वेन (दा२।३८) उकारे कृते कुत्वं-गकारः । तस्य
वावसान इति (दा४।५६) चर्त्वंम् । अन्ये तु कुत्वेन महाप्राणत्वाच्छस्य खः ।
ततो जश्त्वं (दा२।३८) गकारः । तस्य चर्त्वंमित्याहुः । एवमृत्विक् ।

दष्टक् । सम्यङ् । प्राङ् । न्यङ् । क्रुङ् । क्रुङ्भ्याम् । क्तिन्प्रत्ययस्य किम् ?
देवेद् । रञ्जुष्ट् । रञ्जुष्ट्भ्याम् । पदस्येत्येव । दृत्स्युगौ । इह क्तिन्
प्रत्ययो यस्माद् दृष्ट (14) इति विज्ञानादन्यप्रत्ययान्तस्यापि पदान्ते क्वचित्
कुत्वम् । तेन क्तिपि दृग्भ्यां दृग्भिरित्याहुः ।

६३ । नशेर्वा ।

नशेः पदान्तस्य कुत्वं वा क्तिभत् । भावे सम्प्रदादित्वात् क्तिपि नक्
नङ् वा ।

६४ । मो नो धातोः ।

पदस्य मान्तस्य धातोर्नः स्यात् । प्रशान् (15) । प्रतान् । धातोः किम् ?
इदम् । पदस्येत्येव । प्रशामी । प्रतामौ ।

६५ । म्वोश्च ।

मवयोः परयोर्धातोर्मस्य नः स्यात् । मकारे छान्दसमुदाहरणम् ।
वकारे क्वसौ जगन्वान् । येषां तु च्छन्दसि क्वसुरिति मतं तेषां छन्दः-
सूत्रमेतत् । (16)

६६ । ससजुषो रुः ।

सान्तस्य पदस्य सजुषश्च रुः स्यात् । अग्निरत्र । वायुरत्र । जुषेः क्तिप् ।
सह जुषा वर्त्तत इति सजूस्तापसः ।

(14) विहित इति पाठान्तरम् । अत्र क्तिन् प्रत्ययो यस्मादिति क्तिन्प्रत्यय इति वङ्गप्रौढिरित्याहुः ।
धातुरिति तत्राभ्यपदार्थः । तथाचोक्तम्—

“क्तिनः कुरिति सिद्धे यत् प्रत्यययङ्गणं कृतम् ।

क्तिन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते ॥१॥”

इति । कथं तर्हि रञ्जुष्टिति ? सृजिष्टयो (१।१।५८) रिति सूत्रे रञ्जुष्ट्भ्यामिति भाष्यप्रयोगात् ।
एवञ्च विश्वसृष्ट् विश्विरित्येव पठितव्यम् । विश्वसृष्टिमिति त्वपाश्विनीयम् ।

(15) स्त्रियामपि प्रशान् प्रतानिति । सृष्टेभ्यो ङीभिति (७।१।५) तु न ङीप् । नकारस्यासिद्धत्वात् ।

(16) चक्षुषे चक्षमिवहे चक्षुषे चक्षमिमहे इति चक्षतेः, चक्षमिव चक्षु चक्षमिम चक्षुषेति
चायत्नेश्च लिटि रूपार्थे नेर्दे केवलं छान्दसमित्याहुः । इदमपि नास्ति । ऊदितो लिटि न वेत्त्वम् ।
क्तादिनियन्ता- (७।२।१३)दित्यन्ते ।

६७ । अवयाःश्वेतवाःपुरोडाश्च ।

इति छन्दःसूत्रम् ।

६८ । अहन् ।

अहन्निवृत्तस्य पदस्य ङः स्यात् । अहोभ्याम् । अहःसु । हे दीर्घाहो निदाघ । दीर्घाहा निदाघ इति ऋत्वस्यासिद्धत्वात् सर्वनामस्थान इति (६।४।८) दीर्घः ।

(क) रूपरात्रिरध्वन्निषूपसंस्थानम् । अहोरूपम् । गतमहो रात्रि-
रागता । एकदेशविकृतस्त्रानन्यत्वात् । अहोरात्रः । अहोरथन्तरम् । रोऽ-
सुपौति (८.२।६९) प्राप्ते ऋत्वमिदमुत्वार्यम् ।

६९ । रोऽसुपि ।

अहो नकारस्यासुपि परे रेफः स्यात् । अहरत्र । अहरिह । अहर्देदाति ।
अहर्भागः । अहर्मूलम् । अहो रविधौ सुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणनिषेधादसुप-
परता । असुपि किम् ? दीर्घाहा निदाघः । हे दीर्घाहः । अत्र लोपो-
ऽयम् । न लुक् ।

(क) अहरादीनां पत्यादिषुभयथा । र्वा रेफो वा । अहः पतिः ।
अहपतिः । अहर्पतिः वा । स्वःपतिः स्वपतिः स्वर्पतिः वा । कस्कादि-
पाठात् (८।३।४८) गीष्पतिः । (17) गीपतिः । गीर्पतिः वा । उषसि बुध्यते
उषर्बुधः । व्यवस्थितविभाषया नित्यं रेफेण विसर्ग उत्पन्न बाध्यते । इह

७० । अन्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि ।

७१ । भुवश्च महाव्याहृतेः ।

छन्दः सूत्रद्वयम् ।

७२ । वसुसंमुखंस्वनडुहां दः ।

एषां पदानां दः स्यात् । ऋत्वढत्वयीर्वाधा । विहङ्गाम् । उखास्त ।

[17] माधवभट्टेनित्यवृत्तौ नवे तु नास्य कस्कादित्वम् । भाष्ये गीर्पतिः । गीपतिः । गीः पतिरिति
रेफोपभान्नीयविसर्गनीयानामिदोदाहरणात् । वसुतसु गीष्पतिरित्यप्यभिधीयते । भाष्यविरोधात् ।

पर्णध्वत् । उपसेदिवङ्गाम् । पर्णध्वद्भ्याम् । पर्णध्वङ्गिः । अण्डुङ्गाम् ।
अण्डुङ्गिः । स इत्येव । विद्धान् । पदस्येत्येव । विद्वांसौ ।

७३ । तिप्यनस्तेः ।

तिपि सकारान्तस्य पदस्य दः स्यात् । अचकाद् भवान् अन्वशाद्
भवान् । स इत्येव । अजागर्भवान् । तिपि किम् ? चकास्तेः क्विप् । सुचका-
स्तीति सुचकाः । पदस्येत्येव । चकास्ति । अणस्तेरितिच्छन्दोभागः ।

७४ । सिपि धातो र्वा ।

सिपि सान्तस्य पदस्य र्वा दकारो वा स्यात् । अचकास्त्वम् । अचकात्
त्वं वा । अन्वशात् त्वम् । अन्वशास्त्वं वा । पदस्येत्येव । चकास्सि ।
शास्सि ।

७५ । दस्य ।

सिपि दान्तस्य पदस्य र्वा दकारो वा स्यात् । अभिनस्त्वम् । अभिनत्
त्वं वा । पदस्येत्येव । भिनत्सि ।

७६ । व्योरुपाधाया दीर्घ इकः ।

रेफवकारान्तस्य धातोरुपाधाया इको दीर्घः स्यात् । गीः । गीर्भ्याम् ।
आशीः । पूः । धूः । वयङ्गणमुत्तरार्थम् । उपधाया इति किम् ? अविभ-
र्भवान् । धातोः किम् ? अग्निः । पदस्येत्येव । गिरौ । गिरः ।

७७ । हलि च ।

हलि रेफवकारान्तस्य धातोस्तथा स्यात् । विस्तीर्णम् । दीव्यति ।
प्रतिदीवा । धातोरित्येव । दिवमिच्छति दिव्यति । अपदान्तार्थोऽयं योगः ।

७८ । उपधायाच्च ।

धातोरुपाधाभूती यौ रेफवकारौ हल्परौ तयोरुपाधाया इको दीर्घः
स्यात् । मूर्च्छति । मूर्च्छता । कथं चतुर इच्छति चतुर्यतीति ? तर्हि
व्याख्यातमेतद् भाष्ये असुपीति वर्त्तते । तच्चेह षष्ठ्या विपरिणम्यते । ततो
सुवधातोर्न भवति । गीर्भ्यां गीर्भिरित्यत्र च सुप्यपि परतो भवत्येव ।

इह तु रीधातोर्लिटि रिथ्यतुः रिथ्युरिति यणादेशस्य स्थानिवत्त्वेऽहल्परत्वात्
भवति ।

७६ । न भकुर्कुराम् ।

एषामुक्तो दीर्घो नास्ति । भस्य । धुर्यः । कुर् । कुर्यात् । कुर च्छेदने ।
आशिवि दुर्यात् । कथं प्रतिदीवा ? इति रेफवकारान्तस्य भस्येत्वा-
श्रयणात् ।

८० । अदसोऽसेर्दाद् दो मः ।

अःसेर्यस्य सोऽयमसिः । सकारे इकार उच्चारणार्थः ।- असेः कृतात्व-
स्यादसो दात् परस्यान्तरतम उवर्णः स्यात् । दस्य च मः । अमुम् । अमू ।
अमून् । अमुना । असेः किम् ? त्वदाद्यत्वाभावे मा भूत् । अदः कुलम् ।
अदद्च्छति अदस्यति । अदोऽश्चतीति—

“अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् । (18)

केचिदन्यसदेशस्य नेत्येके सेर्हि दृश्यते ॥१॥”

अमुमुयङ् । अमुमुयञ्चौ । केचिदन्यसदेशस्य । अदमुयङ् । यत्र सकारस्य
त्वदाद्यत्वं (७।२।१०२) तत्रेदं मुत्वं दृश्यते । नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते । अदद्द्रङ् ।
इह समासान्तर्षित्तिन्या विभक्तेर्लुकि न लुमताङ्गत्वेति (१।१।६३) प्रतिषेधात्
त्वदाद्यत्वाभावः । (19) दादिति किम् ? अलोऽन्यस्य (१।१।५२) मा भूत् ।
अमुया । अमुयोः ।

८१ । एत ईङ्हुवचने ।

बङ्गर्थस्यादसो दात्परस्य एत ईत् स्यात् । दस्य च मः । अमी ।

(18) केचिदिच्छन्ति लत्ववदिति । यथा चलोक्तुयत इत्यत्र धातावध्यासे चोभयत्र लत्वं तथास्तुमुञ्जि-
त्यपि लत्ववयम् ।

(19) एत “अदसः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति नादसः । उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति
नोभयोः ॥ १ ॥” इति क्वचिदधिकः पाठः । केचिदिच्छन्ति नादस इति मते लसुद्राङ्गिति ज्ञात् । स
चापादिगीथलेनापश्यत् एव । भाष्यवार्तिकविरोधत् ।

अमीभिः । अमीषाम् । अमीषु । बहुवचने किम् ? अमू कुले । इह वाक्यस्य
टेरित्वादीनि स्वरसूत्रानि सप्तविंशतिः । (20)

१०८ । तयोर्वावचि संहितायाम् ।

संहितायामित्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेरधिक्रियते ।

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

सूत्रेष्वपि तथा नित्या सैवान्यत्र विभाषया ॥१॥

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषाहञ्चौ

अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥८१२॥

समाप्तश्च सुसिद्धपादः ॥

(20) यथा—

८२ । वाक्यस्य टेः पुत उदात्तः । ८३ । प्रत्यभिवादेऽगुट्टे । ८४ । दूराद्भूते च ।

८५ । ऐडेप्रयोगे ऐडयोः । ८६ । गुरोरश्रुतोऽनन्तस्त्रायैकैकस्य प्राचाम् । ८७ । ओमभ्यादाने ।

८८ । वे यञ्जकर्मणि । ८९ । प्रणवष्टेः । ९० । याज्यान्तः । ९१ । ब्रुहिप्रेष्यश्रीषड्डीषडावज्ञानामादिः ।

९२ । अश्रीत्प्रेषणे परस्य च । ९३ । विभाषा पृष्टप्रतिवचने ङेः । ९४ । निगृह्यागुयोगे च ।

९५ । आक्षेपितं भर्त्सने । ९६ । अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्गम् । ९७ । विचार्यमाणानाम् ।

९८ । पूर्वं तु भाषायाम् । ९९ । प्रतिश्रवणे च । १०० । अशुदार्णं प्रत्राक्ताभिपूजितयोः ।

१०१ । चिर्दिति चोपमाये प्रयुज्यमाने । १०२ । उपरिखिदासीदिति च ।

१०३ । स्वरितमाक्षेपितेऽस्यासम्प्रतिकोपकृतसनेषु । १०४ । चियाश्रीः प्रेषेषु तिङाकाङ्गम् ।

१०५ । अनन्तस्त्रापि प्रत्रास्त्राणयोः । १०६ । प्रतावैच इदुती ।

१०७ । एचो ऽप्रगृह्णाद्दूराद्भूते पूर्वस्यावसादुत्तरस्येदुती ।

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । तृतीयः पादः ।

१ । मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि ।

रुःसम्बुद्धावित्यधिक्रियते । शेषश्छान्दसः ।

(क) विभाषा भवद्भगवदघवतामोश्चावस्य । एषां सम्बुद्धौ रुर्वा स्यादव-
शब्दस्य चौकारः । हे भोः हे भवन् वा । हे भगोः हे भगवन् वा । हे अघोः
हे अघवन् वा । भोःशब्दोऽप्यव्ययमस्ति । भो विप्र । भो विप्रौ । भो विप्राः ।
स्त्रियाश्च । भो ब्राह्मणि ।

२ । अतानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।

यस्य रुत्वं कृतं तत्पूर्वस्यानुनासिको वा स्यादित्यधिक्रियते ।

३ । आतोऽटि नित्यम् ।

छान्दसम् ।

४ । अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ।

अन्यशब्दोऽत्राध्याहार्यः । अनुनासिकादन्यस्य रोः पूर्वस्यानुनासिकाभावे
परोऽनुस्वारागमो वेदितव्यः । तदयथा—

५ । समः सुटि ।

समो रुः स्यात् सुटि परे । संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता वा । संस्करोति
संस्करोति वा । इह समो मलोप इति भाष्यम् । लोपपक्षेऽप्यनुनासिका-
नुस्वाराविष्येते । संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता वा । किञ्चात्र संपुंजानां लो वक्तव्य इति
भाष्यम् । संस्कर्त्ता संस्कर्त्ता वा । पुंस्कात्मा पुंस्कात्मा वा । कांस्कान्
कांस्कान् वा । रुत्वपक्षे वा शरीति (८।१।३६) विसर्गः कुपोः + क < पो

चंति (८।३।३७) वा स्याताम् । वा शरीति (८।३।३६) व्यवस्थितविभाषया न भवतीति वामनवृत्तिः । अत्र च संस्कारोतेः कैयटश्रुतपाठयोर्मतभेदात् षोडश रूपाणि त्रस्यविस्तरभयान्न दर्शितानि । (21)

६ । पुमः खय्यम्परे ।

पुमो वः स्यादम्परे खयि परतः । पुँखली पुँखली वा । पुँस्त्रोक्लिः पुँस्त्रोक्ल्लो वा । पुँस्त्रामा पुँस्त्रामा वा । पुँस्त्रम् पुँस्त्रं वा । अम्परे किम् ? पुँक्षीरम् । खयि किम् ? पुंगवः । पुँहासः ।

७ । नश्रच्छव्यप्रशान् ।

नान्तस्य पदस्य वःस्याच्छवि । भवाँश्चिनोति भवाँश्चिनोति वा । भवाँश्छादयति भवाँश्छादयति वा । भवाँष्टीकते भवाँष्टीकते वा । भवाँष्ठकारः भवाँष्ठकारः वा । भवाँस्तरति भवाँस्तरति वा । छवि किम् ? भवान् करोति । अप्रशान् किम् ? प्रशाश्चिनोति । अम्पर इत्येव । भवान् त्सरुकाः । पदस्येव । भवन्ती । पचन्ती । संहितायामित्येव । भवान् चिनोति । भवान् छादयति । कथं त्वन्तरसीति ? अत्र न भवति । परसवर्षासिद्धेः । इह

८ । उभयथर्त्तु ।

९ । दीर्घादटि समानपादि ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

१० । नृन् पी ।

नृनित्यस्य वः स्यात् पवर्णे । नृःपाहि नृःपाहि वा । नृःप्रीषीहि नृःप्रीषीहि वा । पे किम् ? नृन् भोजयति । संहितायामित्येव । नृन् पाहि । (22)

(21) अत्र "सम्पुंकाराणां सत्त्वं"मिति वार्तिकम् (8. 3. 12) । "समी वा लोपसिके" इति भाष्यम् । तेन संस्काराणां संस्काराणां संस्काराणां संस्कारोति रूपचतुष्टयम् । ततोऽनघि चेति (८।३।३७) सकारबिलम् । अनुस्वारस्यात्त्वात् । एतेनाष्टी रूपाणि । ततः श्रवः खय इति (८।३।३७, वा) कश्चिल्लो षोडशम् । अन्ये पुनरनुस्वारस्य पदे ह्रस्वात् तस्य च द्वित्वं कुर्वन्ति । अत्र केचिदङ्कः समी यदा लोपः सत्त्वं वा, तदा क्त्वाभावेऽनुस्वारानुनासिकत्वे अपि न । तेन संस्काराणां संस्कारोति । अगदीरपि सकारककारयोर्बिलेऽष्टी रूपाणीति । तत्र । सत्त्वलोपयोराट्मिच्छत्वेन क्तप्रकरणस्येतेनानुस्वारानुनासिकबोर्दुवारत्वात् ।

(22) अत्र कुप्योः + क्त्वापी चेति (८।३।३७) पदे उपधानीये वृत्तं पाहि वृत्तं पाहोत्यपि स्याताम् । पाद् विदग्धः । न तु सत्त्वं । इत्थं रूपचतुष्टयम् ।

११ । खतवान् पाथौ ।

इति ष्छान्दसः ।

१२ । कानाम्बेङ्ङिते ।

काञ्कारस्याम्बेङ्ङिते परे कः स्यात् । कांस्कान् काँस्कान् वा भोजयति ।
उत्तो कः ।

१३ । ढो ढे लोपः ।

ढे परे ढस्त्वलोपः स्यात् । जडम् । निर्व्यूढिः । लीढम् । लीढवान् ।
लीढा । द्रुत्वमिहाश्रयणात् सिद्धम् ।

१४ । रो रि ।

रेफे परे रेफस्य लोपः स्यात् । खाराट् । पुनारक्तम् । पुनारमते ।
इन्द्रराजते । हे कर्त्ता राजसे । अहारम्यम् । नीरक्तम् । अग्नीरथः ।
कथं मनोरथः ? रो रिलोपस्याखिद्यत्वाद् धशि (६।१।११४) चेत्युत्वम् । (23)

१५ । खरवसानयोर्विसर्जनीयः ।

रेफान्तपदस्य विसर्जनीयः स्यात् खरि अवसाने च । विप्रः कर्त्ता ।
विप्रः साधुः । अवसाने । वृचः । प्रातः । नृपतेरपत्यं नार्पत्यमिति वृच-
सिद्धत्वात् ।

१६ । रोः सुपि ।

सप्तमीबहुवचने परतो रोरेव विसर्जनीयः स्यात् । पयःसु । सर्पिःषु ।
न रेफस्य । गीर्षु । चतुर्षु । धूर्षु ।

१७ । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ।

एतत्पूर्वस्य रो र्यकारः स्यादशि परे । भो अत्र भोयच । भो आत्मन्
भोयात्मन् । भगो अच भगोयत्र । अघो अत्र अघोयत्र । भो ददासि ।
अवर्षपूर्वस्य । क आस्ते कयास्ते । कइइ कयिइ । नरां आसते नरायासते ।

(23) अत्र केचनस्यो संवहनेकः—अपास्याः पदमध्येषि न चैकस्मिन् पुनार्यः । तुक्काश्रीरिति
सूत्रेऽस्मिन् पदस्मिन् न वध्यते ॥ इति वृत्तिपरिधत्तः ।

एतत्पूर्वस्य किम् ? वायुरन् । रोः किम् ? प्रातरन् । प्रियचत्वारसौ ।
वाभ्याम् । अश्व्यङ्गणसुत्तरार्थम् ।

१८ । व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ।

भोःशब्दादिपूर्वयोः पदान्तयोर्व्योरीषत्पृष्ठतरो वा स्यादधि परे । भोयन् ।
भोयिह । भोयिदम् । वृक्षयिह । विप्रायासते । अस्मायुद्धर । करवाया-
नुष्टुभम् । वटवात्थ । द्वावानय । पक्षे ईषत्पृष्ठ एव । लोपश्च क्लृप्त इति
स्त्रीणि रूपाणि । ओतो नित्यं लोप इति । तत्र लघुप्रयत्नतरलोपाभ्यां रूपद्वयं
सेत्स्यति ।

१९ । लोपः शाकल्यस्य ।

तयोर्व्योः शाकल्यस्य मतेन लोपः स्यात् । क आस्ते । यस्मा उद्धर ।
कस्मा उद्धर । द्वा आनय । विप्रा आसते । पट आस्ते ।

२० । ओतो गार्गस्य ।

ओतः परस्य धकारस्य लोपः स्यात् । नित्यार्थं वचनम् । (२४) भो अत्र ।
अघो इदम् ।

२१ । उञ्जि च पदै ।

उञ्जि निपाते पदान्तयोर्व्योर्लोपः स्यात् । स उ पश्यति । द्वा उ पश्यतः ।
लघुप्रयत्नतरपक्षे सयु पश्यति । द्वा उ पश्यत इति रूपद्वयम् ।

२२ । हलि सर्वेषाम् ।

भो भगो अघो अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्व्योर्हलि परे लोपः स्यात् सर्व-
सम्मतः । भो हससि । भगो ददाति । अघो यासि । विप्रा हसन्ति ।
वकारस्य । वृक्षं वृक्षतीति वृक्षवृद् । तमाचष्टे णिच् । ततो विच् । वृक्षव् ।
वृक्ष गच्छति । अशीत्येव । वृक्षव् करोति । पदान्तयोः किम् ? शय्या ।
शङ्खव्यम् ।

(२४) ओतः परस्योत्तयोर्व्योर्लोपः स्यात् । नित्यार्थं वचनमिति केचुचित् पुस्तकेषु पाठान्तरम् । स
वकारस्यावर्णवत् व्योर्लोपार्थं चित्यम् । प्रकरणाद् भोभगोअघो इत्येवचोदनाः । नो इतिरित्यादी त्ववृत्तभावे
न इति इतिरिति पूर्वेष्वेव (८१३१८) सिद्धम् ।

२३ । मोऽनुस्वारः ।

इलि मस्वानुस्वारः स्यात् । कुण्डं इन्ति । वनं याति । पुंभ्याम् । पुंसु ।
पदस्येत्येव । रम्यते । गम्यते ।

२४ । नञ्चापदान्तस्य भ्रलि ।

भ्रलि अपदान्तस्य नस्य मस्य चानुस्वारः स्यात् । पर्यांसि यशांसि । मस्य ।
प्रांक्तस्यते । भ्रलि किम् ? इन्त्यते । गम्यते ।

२५ । मो राजि समः कौ ।

कौ परे समी मकारस्य मकार एव स्याद् राजि परे । सम्राट् । साम्रा-
ज्यम् । राजि किम् ? संयत् । समः किम् ? स्वयंराट् । कौ किम् ?
संराजिता ।

२६ । हे मपरे वा ।

मपरे हकारे मस्य मो वा स्यात् । किम् ह्वलयति किं ह्वलयति वा ।

(क) यवलपरे यवला वा । सानुनासिका एते स्युः । कियँ ह्यः किं ह्यः
वा । किं ह्वलयति किम् ह्वलयति वा । किलँ ह्वादयति किं ह्वादयति वा ।

२७ । नपरे नः ।

नपरे हकारे मस्य नः स्याद्वा । किन् झ्रुते किं झ्रुते वा ।

२८ । ङ्घोः कुक्कुट् शरि ।

पदान्तयो ङ्घोः कुक्कुट्कौ वा स्यातां शरि । “अध्यङ्क् शस्त्रभृतां
रामः ।” “अध्यङ्क् शस्त्रभृतां रामः” वा । प्राङ् षण्डे प्राङ् षण्डे वा ।
वण्तेर्विच् वण् । वण्णते वण्णते वण्णते वा । वण्णण्डे वण्णण्डे वा ।

२९ । डः सि धुट् ।

डान्तात् सकारे धुट् वा स्यात् । श्लित्त्तुसाये श्लित्त्साये वा ।

३० । नञ्च ।

नान्तात् पदात् सकारस्य धुट् वा स्यात् । भवान्त्साधुः । भवान्
साधुः वा ।

३१ । शि तुक् ।

नान्तस्य शकारे तुक्वा स्यात् । भवाञ्छेते भवाञ्छेते भवाञ्छेते
भवाञ् श्रुते वा । महाञ्छेते महाञ्छेते महाञ्छेते महाञ्छेते वा (25) ।
संहितायामित्येव । कुर्वन् श्रुते ।

३२ । ङ्मो ङ्खादचि ङ्मुण् नित्यम् ।

ङ्खात् परस्य पदान्तस्य ङणनां ङुण्णुनुटः स्युरचि । उदङ्खात्से ।
ङ्गशिङ् । यस्मिङ् । कुर्वन्न । ङ्खात् किम् ? प्राङ्हास्ते । महानयम् ।
पदान्ताश्रयणात्नेह । भणति । दण्डिना । तिङ्न्तोणादिसनाद्यन्तादयस्तु निपा-
तनात् । (26) ।

३३ । मय उञो वो वा ।

मयः परस्याचि उञो वो वा स्यात् । निपात एकाजनाङिति (१।१।१४)
प्रगृह्यत्वेन प्रकृतिभावस्य बाधा । किमु अयं किम्वयं वा ।

३४ । विसर्जनीयस्य सः ।

स्यात् । पटुञ्छात्रः । वृक्षषण्डे । विप्रस्साधुः । मण्डूकमुत्या खरीतीश्व ।
वृक्षः ।

३५ । शरपरे विसर्जनीयः ।

शरपरे खरि विसर्जनीय एव स्यान्न विकारः । रम्यः त्सरकः । विप्रेः
षातम् । वासः क्षीमम् ।

३६ । वा शरि ।

शरि विसर्गस्य सो वा स्यात् । वृक्षश्रुते वृक्षः श्रुते वा । वृक्षषण्डे वृक्षः-
षण्डे वा । वृक्षस्साधुः वृक्षः साधुः वा । विप्रस्साधुः विप्रः साधुः वा ।

(25) अत्र ङ्मोऽङ्गीति (८।४।६३) शकारस्य पक्षे क्लृप्तम् । तेन चातूष्प्यम् ।

(26) विश्विदयं न नित्यः । समासनां घातव (१।१।३२) उपादयो बहुल (१।१।१) नित्यादिसुवचाराप्रयो-
नात् । सन्नन्तान्न सन्नित्यत (१।१।७) इति सुप्तिङुपयङ्गुणिकाराणामिति च (१।१।८५) भाष्यप्रयोगात् ।

(क) खरपरे शरि वा लोपो विसर्गस्य । नराःख्यूलाः । नरा ख्यूलाः ।
नरास् ख्यूलाः वा । खस्यः खस्यः खस्यः वा । निस्सृहः । निस्सृहः ।
निःसृहो वा ।

३७ । कुपोः+क=पौ च ।

कुपोः खरि विसर्गस्य+क=पौ वा स्याताम् । चकारात् विसर्जनीयश्च ।
कपादुच्चारणार्थी । कखयोर्डमरुत्वम् । पफयोर्गजकुम्भत्वम् (27) । विप्रः कर्त्ता ।
विप्र+कर्त्ता वा । रम्यः खड्गः । रम्य+खड्गो वा । विप्रः पचति विप्र=
पचति वा । शूद्रः पिबति शूद्र=पिबति वा । वृक्षः फलति वृक्ष=फलति
वा । कपयोर्बाधामाह ।

३८ । सोऽपदादौ ।

अपदादौ कुपोः खरि परतो विसर्गस्य सः स्यात् । पाशकल्पककाम्येषु
सञ्चवः । “रक्षसाशांस्तमस्कल्पान् ।” अयस्कल्पम् । यशस्काम्यति ।

(क) अनव्ययस्येति वक्तव्यम् । प्रातः कल्पम् । पुनः काम्यति ।

(ख) रोरेव काम्ये । नान्यस्येति वक्तव्यम् । यशस्काम्यति । इह
मा भूत् । गीःकाम्यति । धूःकाम्यति । काम्ये नियमादिह स्यादेव । अह-
स्कल्पमिति ।

३९ । इणः षः ।

कुपौरिणः परस्यापदादौ विसर्गस्य षः स्यात् । ज्योतिष्काम्यति । सर्पि-
ष्कल्पम् । धनुष्पाशम् । धानुष्कः । दोर्भ्यां तरति दौष्कः । अपदादौ किम् ?
अग्निः करोति । अग्निः कर्त्ता । कुपौरित्येव । तेन वित्तः (५।२।२६) ।
सर्पिश्चणः । अतः परं विसर्गस्य सः । इणः परस्य तु षः । खरि कुपौरिति
चानुवर्त्तते ।

(27) +क इति जिहामूलीयचिह्नम् । ×प इत्युपधानीयचिह्नम् । प्रथमं उमरुहपवत् । वितोयं
गजकुम्भवदिति तात्कालिकलेखनव्यवहारः ।

४० । नमस्यु रसोर्गत्योः ।

- गतिसंज्ञयोर्नमस्युरसोर्विसर्गस्य सः स्यात् । नमस्कृता । नमस्कारः । नमस्करोति । पुरस्कृतम् । पुरस्करोति । (28)

४१ । इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ।

इदुदुपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात् कुपोः परतः । निर्दुर्वहिः-
प्रादुराविद्यतुरां सम्भवः । निष्कुलानि । निष्क्रीणाति । निष्क्रियः । दुष्पीतिः ।
दुष्प्रज्ञः । दुष्पीतम् । दुष्कृतम् । बहिष्कृतम् । बहिष्चति । बहिष्करोति ।
प्रादुष्कृतम् । आविष्करोति । चतुष्मानम् । चतुष्कपालम् । चतुष्पार्श्वम् ।
“चतुष्काण्डं क्षिपन् रामः ।” इदुदुपधस्य किम् ? दोः करोति । कथं
नैष्कल्यम् ? दौष्कल्यम् ? वृहेर्वहिरङ्गाया असिद्धत्वात् । अप्रत्ययस्य किम् ?
अग्निः करोति । वायुःपाति । कथं मातुःकरोति । पितुःकरोतीति ?
कक्षादिषु षत्वार्थं भ्रातृष्यत्रयस्य पाठादेकादेशनिमित्तादिषुः परस्य
विसर्गस्य षत्वं नास्तीति भाष्यम् ।

(क) पुंसुहुसोः प्रतिषेधः । पुंस्कासा । मुहुः करोति । मुहुःकाम्यति ।

४२ । तिरसोऽन्यतरस्याम् ।

अन्तर्धौ गतिसंज्ञकस्य तिरसो विसर्गस्य सः स्याद्वा । तिरस्कृता तिरः-
कर्ता वा । केचिद् गतिग्रहणमिद् नानुवर्त्तयन्ति । अन्तर्धेरेभ्यश्चापि तिरस्कारः
परिभव इति यथा स्यात् ।

४३ । द्विस्त्रिश्चतुरिति क्त्वोऽर्थे ।

एषां कत्वसुजर्थवृत्तीनां षत्वं वा स्यात् । द्विष्करोति । त्रिष्चति ।
चतुष्कुर्वन् । पक्षे द्विः करोति । त्रिः पचति । चतुः कुर्वन् । क्त्वोऽर्थे किम् ?
चतुष्काण्डम् । चतुष्काण्डकम् ।

(28) पुरोऽव्ययमिति (१।४।६८) पुर इत्यस्य गतित्वेन कथमसुं पुरः पश्यसि देवदासमिति तस्य स्थित्वा
कथमपि पुरः कौतुकाधानहेसोरिति च कालिदासः ? पुरो रामस्य सुहृत्वाच्चकार ज्वलने वपुरिति
भट्टिस्य ? सत्त्वाभाव स्वत्र क्रियान्तरं प्रति पुरसो गतित्वात् ।

४४ । इंसुसोःसामर्थ्यं ।

इंसुसो र्वपेक्षायां षत्वं वा स्यात् । ज्योतिष्करोति ज्योतिः करोति वा । सर्पिंश्चिबति सर्पिः पिबति वा । यजुष्कुरु यजुः कुरु वा । सामर्थ्ये किम् । तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् । इह पदाधिकारेऽपि व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यं न लभ्यत इति सामर्थ्यग्रहणम् । तेन पश्य वृक्षांस्तव नदीमित्यादि सिध्यति ।

४५ । नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ।

इंसुसोः समासे नित्यं षत्वं स्यात् । सर्पिंष्कुण्डिका । ज्योतिष्करः । धनुष्कोटी । अरुष्करः । अनुत्तरपदस्थस्य किम् ? परमसर्पिःकुण्डिका ।

४६ । अतः कृकमिकंसकुम्भपातकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ।

ऋखाकाराद् विसर्गस्य सः स्यात् क्रादिषु परतः । अयस्कारः । अयस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः । अयस्कुम्भी । अयस्यात्रम् । अयस्यात्री । अयस्कुशा । अयस्कणी । अनव्ययस्य किम् ? अन्तःकरणम् । स्वःकामः । पुरःकामः । पुनःकामः । समास इत्येव । यशः कामयते । अनुत्तरपदस्थस्येत्येव । परमायःकारः (२९) । अतः किम् ? गीः कारः । तपरः किम् ? भाः करणम् ।

४७ । अधःशिरसी पदे ।

अनयोर्विसर्गस्य पदे सः स्यात् । अधस्सदं यस्य निरस्तभूपतेः शिरस्सदं तस्य नतेऽङ्घ्रिपीठकमिति व्योषः ।

४८ । कस्कादिषु च ।

एषु यथायोगं सषी स्याताम् । कस्तःशृणोति (३०) । कौतस्कुतः । यशस्काण्डम् । अयस्काण्डम् । मेदस्त्रिण्डः । तमस्काण्डम् । भास्करः ।

(२९) कथं यद्दिं धर्मासु कामार्थयशस्करीष्विति भट्टिः ? कामार्थयोर्यशस्करीष्विति विग्रहात् । इन्हे तु कामार्थयशःकरीष्वित्येव । तथाच भाष्योदाहरणं (१।४।१०) तथायस्कारमिति । सुङ्मुखस्सरोपचारा इति (१।१।४१ वा) वार्त्तिकप्रत्याख्यानावसरे चाभायःशब्दस्य भाष्ये उत्तरपदस्थत्वं द्रवीकृतम् ।

(३०) कथं नाटकादौ कः कोऽत्र भो इति । कः कः कुत्र सङ्घर्षोविवहरी क्षीरो घुरेष्कुर इति च ? (सृष्टिधरपुत्रम्) । चकाराद् यथासम्भवं जिह्वामूलीयादिकमपि ।

शुनस्कार्णः । सद्यस्कारः । गीष्मतिः । बहिष्कुलम् । भ्रातृष्युन इत्यादि ।
कुपोः खरीति निवृत्तम् । इह छन्दःषट्सूत्री (31) । पूर्णः पदा-
धिकारः ।

५५ । अपदान्तस्य मूर्धन्यः ।

अधिकारोऽयमा पादपरिसमाप्तेः ।

५६ । सहेः साङ्ः सः ।

सहेः साङ्भूतस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् । तुराषाट् । तुराषाङ्भ्याम् ।
साङ्ः किम् ? तुरासाहौ । “तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायम्भुवं ययुः ।”
छान्दसोऽयं प्रयोगः । छन्दसि सह (३।२।६३) इति ष्वे विधानात् । कथं
तर्हि पृतनाषाङ् द्विषो धूर्ष्विति भट्टिः ? छान्दसैरपि संज्ञाशब्दैः कवीनां
प्रचारात् ।

५७ । इणकोः ।

इणः कवर्गाच्च परस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् ।

५८ । नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ।

नुमादिव्यवायेऽपि मूर्धन्यः स्यात् ।

५९ । आदेशप्रत्यययोः ।

आदेशो यः सकारः प्रत्ययावयवञ्च तस्य मूर्धन्यः, स्यात् । आदेशस्य ।
सिषेच । सुष्वाप । प्रत्ययस्य । अग्निषु । वायुषु । भूषु । कर्तृषु । केषाम् ।
गोषु । नौषु । गीर्षु । धूर्षु । कवर्गात् । अपाञ्चीत् । धोञ्चति । लिङ्क्षु ।
नुमादिव्यवायेऽपि । सर्पीषि । सर्पिःषु । प्रत्येकव्यवायेऽभ्युपगमान्नेह । निंस्वे ।

(31) यथा—

४८ । छन्दसि वाऽप्राप्तेऽडितयोः । ५० । कः करत्कारतिङ्गिङ्गतेऽनदिसेः ।

५१ । पञ्चम्याः परावध्यर्थे । ५२ । पाती च बङ्गलुम् ।

५३ । षष्ठाः पतिप्रवृत्तपारपदपयस्यीषेणु । ५४ । इडाया वा ।

नुमा च नुम्स्थानिकानुस्वारोपलक्षणात्नेह । पुंसु । अपदान्तस्येत्येव । अन्वि-
स्तत्र । इण्कोरित्येव । दास्यति । श्रेयांसि । पयःसु ।

६० । शासिवसिघसीनाञ्च ।

इण्कोरित्तरस्य एषां सस्य मूर्धन्यः स्यात् । शिष्टः । अन्वशिषत् ।
उषितः । जक्षतुः । इण्कोरित्येव । शास्ति । वसति । जघास ।

६१ । स्तौतिथ्योरेव षण्यभ्यासात् ।

स्तौतिर्ष्यन्तानाञ्च षत्वभूते सनि परतोऽभ्यासादिषः परस्य मूर्धन्यः स्यात् ।
तुष्टृषति । ष्यन्तानाम् । सिषञ्जयिषति । सिषेचयिषति । नियमः किम् ?
सिसिञ्जति । सुसृषति । षणीति निर्देशः किम् ? इह नियमो मा भूत् ।
सुषुषति । तिष्ठासति । अभ्यासात् किम् ? प्रतीषिषति ।

६२ । सः सिदिस्दिदिसहीनाञ्च ।

एषां ष्यन्तानां मूर्धन्यापवादः सः स्यात् । सिस्वेदयिषति । सिस्वा-
दयिषति । सिसाहयिषति ।

६३ । प्राक् सितादङ्गव्यवायेऽपि ।

सितशब्दात् (८।३।७०) प्रागङ्गव्यवायेऽपि मूर्धन्यः स्यात् । अभिषुणोति ।
अभ्यषुणोत् ।

६४ । स्यादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ।

स्यासेनयादिषु (८।३।७५) प्राक् सितादभ्यासेनापि (८।३।७०) व्यवाये
मूर्धन्यः स्यात् । अभ्यासस्य च । अभितष्ठौ । अभिषिषेणयिषति । परि-
षिषिञ्जति ।

६५ । उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्था-
सेनयसेधसिचसञ्चस्वञ्चाम् ।

प्रादिस्थनिमित्तादिषुः परेषां सुनोत्यादीनामेकादशानां सस्य मूर्धन्य
स्यात् । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् । अभिषुवति । अभ्यषुवत् । अधिष्ठा
स्यति । अध्यष्ठात् । परितष्ठौ । अभिषिञ्जति । व्यतिषजति । परिष्वजते ।

दृक्कोरित्त्वेव । प्रस्तौति । प्रसिञ्चति । सेधतेः शपा निर्देशान्नेह । अभि-
सिञ्चति । कथं सुखो दुःख इति ? उपसर्गप्रतिरूपकाभ्याम् ।

६६ । सदिरप्रतेः ।

उपसर्गात् सदिः षत्वं भजते । निषीदति । निषादः । अप्रतेः किम् ?
प्रतिषीदति ।

६७ । स्तन्भेः ।

स्तम्भेः सस्य षत्वं स्यात् । अभिष्टम्भति । अष्टम्भत् । व्यष्टम्भत् ।

६८ । अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः ।

अनयोरवात् स्तम्भेः षत्वं स्यात् । आलम्बने । अवष्टभ्य दण्डं स्थितः ।
आविदूर्ये । अवष्टभ्यो वृद्धस्य विनाशः । आलम्बनाविदूर्ययोः किम् ? अवस्तम्भो
वृषलः शीतेन ।

६९ । वैश्व स्वनो भोजने ।

अत्र वैरवाच्च स्वनः षत्वं स्यात् । विष्वणति नरः । क्रोष्टा डिम्बं
व्यष्वणत् । विष्वण्य । अवष्वणति । विष्वणः । सशब्दभोजनादन्वयत्र विस्वनति
ढक्का । अवस्वनति ढक्का ।

७० । परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्सुखञ्चाम् ।

परिनिविभ्यः सेवादीनां षत्वं स्यात् । परिषेवते । परिषेवचम् ।
निषेवणम् । व्यषेवत । परिषेविषते । गताः प्राक्सितीयाः । परिषितः ।
विषयः । परिषीव्यति । परिषहते । परिष्करोति । परिष्कारः । सुखञ्ची
चोत्तरार्थी ।

७१ । सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि ।

उक्तानां सिवुसहादीनामड्व्यवायेऽपि सस्य षत्वं वा स्यात् । पर्यषीव्यत्
पर्यसीव्यत् वा । व्यषहत व्यसहत वा । पर्यषहत पर्यसहत वा । पर्यष्करोत्
पर्यस्करोत् वा । व्यष्टोत् न्यस्तौत् वा । व्यष्टोत् व्यस्तौत् वा । पर्यष्वजत
पर्यस्कृत वा ।

७२ । अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु ।

एभ्यःस्यन्दतेः षत्वं वा स्यादप्राणिषु । विष्यन्दते विष्यन्दते वा तैलम् ।
अप्राणिषु किम् ? अनुस्यन्दते मत्स्य उदके ।

७३ । वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ।

वेःस्कन्देः षत्वं वा स्यात् । विष्कन्ता विस्कन्ता वा । अनिष्ठायां किम् ?
विस्कन्नः । विस्कन्नवान् ।

७४ । परेष्वा ।

परेः स्कन्देः षत्वं वा स्यात् । निष्ठार्थोऽयं योगः । परिष्कन्ता परिस्कन्ता
वा । परिष्कन्तः परिस्कन्नः वा ।

७५ । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ।

मूर्धन्वाभावो निपात्यते पचाद्यचि ।

७६ । स्फुरतिस्फुलत्यो निर्निविभ्यः ।

एभ्यः स्फुरतिस्फुलत्योः षत्वं वा स्यात् । निःस्फुरति निःस्फुरति वा ।
निष्फुलति निस्फुलति वा । विष्फुलः विस्फुलः वा ।

७७ । वेः स्कभ्रातेर्नित्यम् ।

अस्य नित्यं षत्वं स्यात् । विष्कभ्राति । विष्कभ्रितुम् । विष्कभ्रः ।

७८ । दूषः षीध्वंलुङ्लिटांऽधोऽङ्गात् ।

इष्मन्तादङ्गात् षीध्वंलुङ्लिटां षस्य मूर्धन्वः स्यात् । चोषीद्वम् ।
कषीद्वम् । अचोद्वम् । चकृद्वे । ववृद्वे । इण्कोरित्यनुवृत्ताविण्यण्डणं को
निर्वृत्त्यर्थम् । यक्षीध्वम् । पक्षीध्वम् । अङ्गात् किम् ? परिवेविषीध्वम् ।
एषां किम् ? असुध्वम् ।

७९ । विभाषितः ।

अनन्तरो विधिरिटः परिषां तेषां वः स्यात् । लविषीध्वं लविषीद्वं वा ।
चिष्वदितोऽपि । कारिषीध्वं कारिषीद्वं वा । लुङ् । अगृहीध्वम् । अगृहीद्वं

वा । अलविध्वम् । अलविद्धं वा । लिट् । जग्द्विध्वे जग्द्विद्धे वा । अङ्गादिति
निवृत्तम् । तेनेहापि स्यात् । दीङो युङ्चि (६।४।६३) । उपदिदीयिध्वे ।
उपदिदीयिद्धे वा । इण इत्येव । शोभिषीध्वम् । अशोभिध्वम् । शुशुभिध्वे ।

८० । समासेऽङ्गुलीः सङ्गः ।

अङ्गुलीः सङ्गो मूर्धन्यं भजते । अङ्गुलिषङ्गा यवागूः । वाक्ये तु । अङ्गुलीः
सङ्गं पश्य । समासे विधिरितः सप्तसूत्राम् ।

८१ । भौरोः स्थानम् ।

भौरोः परस्य स्थानस्य षत्वं स्यात् । भौरुस्थानम् ।

८२ । अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ।

अग्नेः परिषां सुदादीनां षत्वं स्यात् । अग्निष्टुत् । अग्निष्टोमः । “अग्नी-
षोमश्चायया त्वं परीतस्तापाङ्गादौ शत्रुमितेषु कुर्वन् ।” दीर्घादेवेष्यते । इह
तु न भवति । अग्निषोमौ माणवकौ ।

८३ । ज्योतिरायुषः स्तोमः ।

ज्योतिरायुर्भ्यां स्तोमस्य षत्वं स्यात् । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः ।

८४ । मातृपितृभ्यां स्वसा ।

आभ्यां स्वसुः षत्वं स्यात् । मातृष्वसा । पितृष्वसा ।

८५ । मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ।

आभ्यां स्वसुः षत्वं वा स्यात् । मातुःष्वसा मातुःस्वसा वा । पितुःष्वसा
पितुःस्वसा वा । अलुक्समासोऽयम् । वाक्ये तु मातुः स्वसेत्येव ।

८६ । अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ।

अभिनिसः स्तनतेः षत्वं स्यात् । अभिनिष्ठानः । विसर्जनीयस्य संज्ञा ।
अन्यत्र । अभनिस्तनति ऋदङ्गः । समास इति निवृत्तम् ।

८७ । उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ।

आभ्यां परस्यास्तिसकारस्य षत्वं स्याद् यकारपरस्याच्परस्य च ।

अभिष्वात् । प्रादुःष्वात् । अभिषन्ति । प्रादुःषन्ति । यच्परस्य किम् ? अभिस्तः ।

८८ । सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ।

एभ्यः सुष्यादीनां सस्य षत्वं स्यात् । सुषुप्तः । दुःषुप्तः । सुषूतिः । विषूतिः । दुःषूतिः । “तस्य अत्रियदुःषूतेः” । सुषमम् । निःषमम् । विषमम् । एभ्यः किम् ? अभिसुप्तः । सुपीति निर्देशः किम् ? सुस्वपिति ।

८९ । निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ।

आभ्यां स्नातेः कौशलगतौ षत्वं स्यात् । निष्णातः शास्त्रे । नदीष्णः । नदीष्ण इत्यर्थः । कौशले किम् । नदीस्नातः ।

९० । सूत्रं प्रतिष्णातम् ।

प्रतिस्नातमन्यत्र ।

९१ । कपिष्ठलो गोत्रे ।

कपिस्थलमन्यत् । गोत्रमिहादिपुरुषः ।

९२ । प्रष्टोऽयगामिनि ।

प्रस्थोऽन्यत्र ।

९३ । वृक्षासनयोर्विष्टरः ।

विस्तरोऽन्यत्र ।

९४ । वृक्षानाम्नि च ।

वृक्षानाम्नि विस्तृणातेः षत्वं स्यात् । घञ् । विष्टारपङ्क्तिर्नाम वृक्षन्दः ।

९५ । गवियुधिभ्यां स्थिरः ।

आभ्यां स्थिरस्य षत्वं स्यात् । गविष्ठिरः । युधिष्ठिरः । अतएव निपातनात् सप्तम्यलुक् ।

९६ । विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ।

एभ्यः स्थलस्य षत्वं स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । “श्यानां कुष्ठले” ।

शमिष्ठलम् । शमीति व्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलमिति (६।३।६३) ऋसः ।
परिष्ठलम् ।

६७ । अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशिकुशङ्कुमच्छिपुञ्चि
परमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ।

एभ्यः परस्य सस्य षत्वं स्यात् । अम्बठः । आम्बठः । गोठः । भूमिठः ।
सव्यठः । अपठः । द्विठः । त्रिठः । कुठः । शिकुठः । शङ्कुठः । अङ्कुठः ।
मच्छिठः । पुच्छिठः । परमेठः । बर्हिठः । दिविठः । अग्निठः । स्य इति
स्वरूपग्रहणान्नेह । गोस्थानम् । कथं सव्येष्ठा सव्येष्ठरौ परमेष्ठीति ? औणादिका
एते सुषामादिषु विज्ञेयाः ।

६८ । सुषामादिषु च ।

एषु षत्वं स्यात् । सुषामा । “सुषाम्नी सर्वतेजःसु ।” निःषामा ।
सुषेधः । निषेधः । सुषन्धिः । अपह् । सुष्टु । दुष्टु । उपष्टम् इत्येके ।

६९ । एति संज्ञायामगात् ।

हरिषेणः । एकारे किम् ? हरिसिंहः । संज्ञायां किम् ? पृथुसेनो राजा ।
अगः किम् ? विष्वक्सेनः । इण्कोरित्येव । सर्वसेनः ।

१०० । नक्षत्राद्वा । (३२)

संज्ञायां नक्षत्रात् परस्य सस्य षत्वं वा स्यात् । रोहिषिषेणः । रोहिषि-
सेनो वा । एवं यथादर्शनं सुषामादयः ।

१०१ । ऋखात् तादौ तद्धिते ।

ऋखात् परस्य सस्य षत्वं स्यात् तादौ तद्धिते । सपिष्टरम् । सर्पिष्ट-
मम् । यजुष्टमम् । वपुष्टमम् । दीर्घायुष्टम् । चतुष्टयम् । सर्पिष्टा । तादौ
किम् ? सर्पिस्सात् भवति । ऋखात् किम् ? गीस्तराम् ।

(क) तिङन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । भिन्युस्तराम् ।

(३२) In some MSS. the reading is इदन्नात् नक्षत्रात् परस्य सस्य षत्वं स्यात् । इतः किम् ?
पुनर्बहुलमिति ।

१०२ । निसस्तपतावनासेवने ।

तपती निसः षत्वं सतात् सकृत् करणे । निष्टपति । निष्टापः । निष्टप
नम् । सकृत् करणे किम् ? निसस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः । पुनः पुनरधि
स्पर्शयतीत्यर्थः । इहाष्टौ सूत्राणि च्छान्दसानि । (33)

१११ । सात्पदादयोः ।

नेत्वेव । अनयोः षत्वं नास्ति । अग्निसात् । मधुसात् । साधुसात् ।
पदादेः । दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति । व्यतिसे । विस्कोटः ।

११२ । सिचो यङि ।

यङि सिचः षत्वं नास्ति । सेसिञ्चते । उपसर्गात् सुनोतीत्याद्यपि
(८।३।६५) यङि बाध्यते । “कुर्वाणां परिवेसिचाम् ।” यङि किम् ?
अभिप्रिषिञ्चति ।

११३ । सेधतेर्गतौ ।

अस्त्रात् षत्वं नास्ति । अभिसेधति । गतौ किम् ? प्रतिषेधति ।

११४ । प्रतिस्तग्धनिस्तग्धौ च ।

इमौ निपात्येते । प्रतिस्तग्धो विक्रान्तः । निस्तग्धः । निर्पूर्वस्य तु ।
निष्टग्धश्चात्रः ।

११५ । सोढः ।

सोढरूपस्य परिनिविध्यः षत्वं नास्ति । परिसोढुम् । परिसोढः ।
परिसोढा । निसोढव्यः । निसोढः । विसोढा । सोढ इति निर्देशः किम् ?
विभङ्गते ।

(33) यथा—

१०३ । युष्मत्तत्तत्तच्छःषन्नःपादम् । १०४ । यजुष्येकेषाम् । १०५ । सुतसोमयोश्चन्दसि ।

१०६ । पूर्वपदात् । १०७ । सुजः । १०८ । सनोतिरनः । १०९ । सहेः इतनर्त्ताभ्यां च ।

११० । न इपरृष्टपिष्टिजिस्तृष्टिस्तृष्टिसवनादीनाम् ।

११६ । स्तम्भसिवुसहाञ्चडि ।

एषाञ्चडि षत्वं नास्ति । पर्यंतस्तम्भत् । पर्यंतसीषिवत् । पर्यंतसीषहत् ।
व्यसीषहत् । कथं परस्य षत्वम् ? उपसर्गादिति वक्तव्यम् । तेनोपसर्गादिति
प्राप्तिर्निषिध्यते । नाभ्यासात् ।

११७ । सुनोतेः स्वसनोः ।

सुनोतेः स्वे सनि च षत्वं नास्ति । परिसोष्यते । सन्नन्तात् क्तिप् । अभि-
सुसुः । स्वसनोः किम् ? अभिसुषाव । परिसुषाव ।

११८ । सद्विस्वञ्जोः परस्य लिटि ।

अनयोर्लिटि परस्य सकारस्य षत्वं नास्ति । विषसाद । परिवस्वञ्जे ।
संयोगादपि लिटो विभाषा किञ्चमिच्छन्तीति वामनवृत्तिः । तेन पक्षेऽनुषङ्ग-
लोपात् परिवस्वञ्ज इति (34) सिद्धम् ।

११९ । निव्यभिभ्योऽडुव्यवाये वा छन्दसि ।

छान्दसम् ।

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्तौ

अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥८३॥

समाप्तञ्च मतुप्पादः ॥

(34) अत्र सट्: परस्य लिटौष्येवार्थं सूत्रम् । ततः स्वञ्जे रूपसंख्यागमिति वार्त्तिकम् । परिवस्वञ्ज इति भाष्योदाहरणात् स्वञ्जेलिटि वा किञ्चञ्च । एवञ्च स्वञ्जे प्रियसुरो निषीदितेति कालिदासस्य । स्वञ्जे दक्षितया ऋदयेञ्च इति भारवेः । वलिर्भयालिभयादिव स्वञ्ज इति माधवः । आलिङ्गितालीकपरश्वरान्क-
कथं नियन्तौ परिवस्वञ्जाते इति नैषधे च प्रयोगः । तस्मिन्: परिवस्वञ्ज इति च ।

भाषावृत्तिः ।

अष्टमोऽध्यायः । चतुर्थः पादः ।

१ । रषाभ्यां नो णः समानपदे ।

रषाभ्यां परस्य नस्य णत्वं स्यात् समानपदे । विस्तीर्णम् । पुष्पाति । कुष्पाति । समानपदे किम् ? वार्निधिः । पिढनाम ।

(क) ऋवर्णाच्च । तिसृणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पितृणाम् ।

२ । अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ।

समानपदेऽङ्गादिव्यवायेऽपि रषऋभ्यो नस्य णत्वं स्यात् । करणम् । हरणम् । उरःकेण । गृह्णाति । वृक्णः । रोषणः । भूषणम् । वृक्षेण । मूर्खेण । भृङ्गेण । दर्पेण । गर्भेण । आङ् । पर्थ्याणयति । नुमनुस्वारोप-
लक्ष्यार्थम् । हंङ्णम् । हंङ्णोयम् । हंङ्णम् । हंङ्णोयम् । अङ्गादिव्यवाये
किम् ? चुटुतुलशर्षवाये मा भृत् । रोचनम् । दर्शनम् । कपर्दकेन । एकपद
इत्येव । अन्निरानीयताम् । अङ्गादिव्यवायो यावत्सत्त्व मनुवर्त्तते ।

३ । पूर्वपदात् संज्ञायामगः ।

पूर्वपदस्वरषऋभ्यः परस्य नस्य णत्वं स्यात् संज्ञा चेत् । खरणसः ।
सूर्पणखा । नारायणः । संज्ञायां किम् ? दीर्घनयना स्त्री । कथमग्रणीः ?
ग्रामणि कुलमिति ? अग्रग्रामाभ्याश्चेत्युपसंख्यानात् । अगः किम् ? (35)
ऋगयनम् । अङ्गादिव्यवाय इत्येव । अर्हणसः । अतःपरं पूर्वपदस्वरषऋभ्यो
विधिः ।

(35) अत्र इति पूर्वपदादिव्यस्य विशेषणम् । पूर्वपदस्थेन नकारेण तत्स्थानिचितस्य चेत्यवधान-
नित्यर्थः । तेन प्राक्त्वं व्यतिरिक्तस्य इत्यादी णत्वं भवित्येव । ऋगयनं ऋगनेता रामय इत्यादी तु न ।

४ । वनं पुरगामिश्रकासिद्धकाशारिकाकोटरायेभ्यः ।

एभ्यो वननकारस्य संज्ञायां णत्वं स्यात् । पुरगावणम् । मिश्रकावणम् । सिद्धकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । अश्रवेणम् । पूर्वेण सिद्धौ नियमान्नेह । इन्द्रवनम् ।

५ । प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्थ्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ।

एभ्यो वनस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि नस्य णः स्यात् । प्रकष्टं वनं प्रवणम् । निर्गतो वनाक्षिर्वणम् । अन्तर्वणम् । शरवणम् । इक्षुवणम् । प्लक्षवणम् । आम्रवणम् । कार्थ्यवणम् । खदिरवणम् । पीयूक्षावणम् ।

६ । विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ।

एभ्यो वनस्य णत्वं वा स्यात् । ओषधेः । दूर्वावणं दूर्वावनं वा । वनस्पतिरिह वृक्षमात्रं गृह्यते । व्याप्तेः । शिरीषवणं शिरीषवनं वा । गम्भारी-
वणम् । गम्भारीवनं वा । व्यवस्थितविभाषया नेह । इरिकावनम् । तिमिरा-
वनम् । इक्षरत्नशरेभ्योऽभिधानान्नेह । देवदारवनम् । सहकारवनम् ।
अङ्गादिव्यवाय इत्येव । न्यग्रोधवनम् ।

७ । अङ्कोऽदन्तात् ।

अदन्तादङ्को नस्य णत्वं स्यात् (३६) । पूर्वाङ्गः । अपराङ्गः । अदन्तात् किम् ? निरङ्गः ।

८ । वाहनमाहितात् ।

वोढव्याहाहनस्य नो णः स्यात् । दर्भवाहनो वटुः । इक्षुवाहनो गौः ।

(३६) अत्राप्यदन्तपूर्वपदस्याभ्यां रवाभ्यामिवाङ्को नस्य णत्वम् । अत्राङ्गः । अत्रे अङ्गः सु भव इति विषये कात्याद उक्त्वा (३।१।११) । द्विनोर्बुधनपत्य इति (३।१।८७) उक्तो लुक् । अत्राङ्गप्रियः । तद्धितायेत्यादिना १(२।५१) समासः । अत्रम् अङ्गानि जातस्य यस्य स अत्राङ्गजातः । कात्याः परिमाणिनैति (२।२।५) समासः । अक्षरपदेन परिमाणिना द्विगोः समासवचनमित्युपसंख्यानान्तं (२।१।५१, वार्त्तिक) विपदि तत्-
पुङ्गवः । तपरकरणादिह च न । परागत मङ्गः पराङ्गः । यदा तु परशब्देन समास सदा पराङ्गः । दौषाङ्गो
माङ्गित्यत्र तु शुभादित्वात् णत्वमित्याङ्गः ।

तार्क्ष्यवाङ्मयः । आहितात् किम् ? गर्गसम्बन्धि बाह्वनं गर्गवाहनम् । यदा तु गर्ग एव वोढव्यस्तदा गर्गवाङ्मयमिति । (37)

६ । पानं देशे ।

पूर्वपदस्येभ्यो रषञ्चभ्यः परस्य पाननकारस्य षत्वं स्याद् देशे । पीयत इति पानम् । सुरापाणाः प्राच्याः । “असृक्पाणाधिपं तूर्णम् ।” देशे किम् ? सुरापानो मनुष्यः ।

१० । वा भावकरणयोः ।

भावे करणे च पाननकारस्य षत्वं वा स्यात् । पीयूषपाणं पीयूषपानं वा । कषायपाणं कषायपानं वा । सुरापाणं वर्त्तते सुरापानं वा । करणे क्षीरपाणः कंसः क्षीरपानो वा । कथं निष्पानं दुष्पानमिति ? षात् पदान्तादिति (८।४।३५) निषेधात् ।

(क) गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् । गिरिणदी गिरिनदी वा । स्वर्णदी स्वर्नदी वा ।

११ । प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ।

एषु नस्य षत्वं वा स्यात् । प्रातिपदिकान्ते । माषवापिणौ माषवापिनौ वा । व्रीहिवापिणौ व्रीहिवापिनौ वा । नुम् । माषवापाणि माषवापानि वा । व्रीहिवापाणि व्रीहिवापानि वा । विभक्तौ । परमाहिषा परमाहिना वा । कथं प्रपक्वानि ? क्षत्रिययूनेति ? शुभ्रादित्वात् (38) । अङ्गादिव्यवाय इत्येव । गर्हभवाहिनी ।

१२ । एकाजुत्तरपदे णः ।

एकाजुत्तरपदेषु तेषु नो नित्यं णः स्यात् । इन्द्रहणौ । क्षीरपाणि । क्षीरपेण । अङ्गादिव्यवाय इत्येव । व्रीहिजानि । णग्रहणं नित्यार्थम् ।

(37) कुशेन गगिन्द्रमिवेन्द्रवाङ्मयमिति माघः । पृथे घनरवा नूरवाहनसम्बद्ध इति रघुकाण्डे । गरवाहनः कुबेरः ।

(38) अत्र—“युवादीनां प्रतिषेधः ।” इति वार्तिकं च वर्तते ।

१३ । कुमति च ।

कवर्गवदुत्तरपदे तेषु नो नित्यं षः स्यात् । नगरवक्षेण । नगरकाक्षेण । दक्षमुखेण । दक्षमुखेण । वृकमुखेण । युजाक्नीडेति (१२।१४२) चिनुष्ण । वस्त्रयोगिणौ । पुष्ययोगिणः । पुष्ययुगाणि । वृषभयुगाणि । सर्वाङ्गाणि । वृक्षयुगेण । वर्षभोग्येण । मूर्खौघेण । अङ्गादिव्यवाये किम् ? व्रीहित्यागिनः । कथं शास्त्रवाक्यानि कुरुमुख्यानाम् प्रष्टोऽग्रगामिनि क्षात्रगामिना चन्द्रगोमिनेति ? क्षुब्धादित्वात् (८।४।३८) । (३९)

१४ । उपसर्गाद्समासेऽपि णोपदेशस्य ।

असमासे समासे च प्रादिस्थरषट्भ्यो धातोर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रथमति । प्रणिनीषति । प्रणायकः । निर्णयः । णोपदेशस्य किम् ? प्रनर्दति । कथं दुर्नयः ? क्षुब्धादित्वात् । (४०) अतःपरमुपसर्गस्थरषट्भ्यो विधिः ।

(३९) “प्रष्टोऽग्रगामिनौति (८।१।२२) सूत्रनिर्देशादेव कुमति चेत्यनित्य”मिति केशवः । एवञ्च जगाम कुरुमुख्यानां नगरं नागसाहचर्यमिति भारतप्रयोगे ते षत्वं निवर्तयन्ति इति वृष्टिधरः । The author holds here क्षात्रगामिना as with the dental न, but the काशिकाकार gives वृषगामिणा with the cerebral. So what is the guarantee that the classical authors are all of one view regarding the णत्वं in such words as शास्त्रवाक्यानि &c ? As to the नत्वं in अग्रगामिनि, we quote here our remarks made in our edition of the व्यास viz:— “There is some controversy regarding णत्वं in the word अग्रगामिनि । काशिका gives वृषगामिणी as an illustration of कुमति च (८. ४. १३). My MSS.—(the Bengali one is of १७१५ saka)—also spell अग्रगामिणि here with the cerebral ण । In the MSS. of the प्रणिनीषाकौमुदी about ५०० years old, the cerebral ण is found in the word. On the other hand मैत्रेय रचित asserts that प्रष्टोऽग्रगामिनि had been given with the dental न by the सूत्रकार. In annotating the वार्त्तिक, युवादीनां प्रतिषेधः, says he in his तन्त्रप्रदीप on the Rule प्रतिपदिकान्शुभ्रविभक्तित्त्वं च (८. ४. ११), that युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इत्येवंणत्वं प्रतिषेधे प्रष्टोऽग्रगामिनीष्वेसादयो निर्देशाः प्रमाणम् ।’ So there is at least one classical पाणिनीय grammarian who vouches for the dental न in the word अग्रगामिनि । But others maintain नात्रातोक्तिरस्तीति and therefore they allow the Rule कुमति च (८. ४. १३) to prevail”. So all such words as शास्त्रवाक्यानि, कुरुमुख्यानाम्, अग्रगामिणि, क्षात्रगामिणा, चन्द्रगोमिणा, &c. have the cerebral ण according to this view.

(४०) दूरः वलणत्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्य (१।४।६०, वा) इत्यनेनेवात्र णत्वनिरास इत्यन्ते ।

१५ । हिनुमीना ।

अनयोर्नस्य णत्वं स्यात् । प्रहिणोति । प्रहिणुतः । प्रमीणाति ।
प्रमीणीतः ।

१६ । आनि लोट् ।

लोडानिनकारस्य णत्वं स्यात् । प्रवपाणि । परिवपाणि । अडादि-
व्यवाय इत्येव । प्रददानि । आनीति किम् ? प्रवपन्तु । लोटः किम् ?
प्रवपाणि मांसाणि ।

१७ । नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्राति-
प्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ।

एषु नेर्णत्वं स्यात् । प्रणिगदति । अडादिव्यवाय इत्येव । प्रस्यगदत् ।
घु । प्रणिदाता । प्रणिधाता । मेति माङ्मेङ्गोर्ग्रहणम् । प्रणिमिमीते ।
प्रणिमयते । एवं यावत् प्रणिदेग्धि ।

१८ । शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे ।

धातुपाठे अकखादौ धातौ अषान्ते च ने णीं वा स्यात् । प्रणिपक्ता
प्रनिपक्ता वा । प्रणिजानाति प्रनिजानाति वा । शेषे किम् ? गदादिषु मा
भूत् । प्रणिगदति । प्रणिगदनम् । अकखादौ किम् ? प्रनिकर्त्ता । प्रनिखा-
दति । अषान्ते किम् ? प्रनिपिनष्टि । प्रनिपेक्षति । उपदेशे किम् ? प्रणिवेष्टा
प्रनिवेष्टा वा । इह मा भूत् । प्रनिचकार । प्रनिचखाद । प्रनिपेक्षति ।

१९ । अनितेः ।

अनितेर्नस्य णत्वं स्यात् । प्राणिति ।

२० । अन्तः ।

अनितेरन्तभूतस्यापि नस्य णत्वं स्यात् । क्विप् । हे प्राण् । केशववृत्तौ तु
विकल्प उक्तः । हे प्राण् हे प्राण् वा ।-

२१ । उभौ साभ्यासस्य ।

साभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ णौ स्याताम् । प्राणिषिषति ।

२२ । हन्तेरत्पूर्वस्य ।

हन्तेर्नो णत्वं स्यात् । प्रहृष्यते । परिहृष्यते । प्रहृषणम् । अत्पूर्वस्य किम् ? प्रहृष्यति । तपरः किम् ? प्राधानि ।

२३ । वमो वा ।

वमयोः परतो हन्तेर्नकारस्य णत्वं वा स्यात् । प्रहृषवः प्रहृष्यो वा । प्रहृषलः प्रहृष्यः वा ।

२४ । अन्तरदेशे ।

अदेशे अन्तःशब्दादुधन्तेर्नकारस्य णत्वं स्यात् । अन्तर्हणनम् । अन्तर्हृष्यते । कथमन्तर्हृन्ता ? णत्वेऽनुस्वारपरसवर्णस्यासिद्धत्वात् कुर्वन्तिवत् । अदेशे किम् ? अन्तर्हृन्ता देशः ।

२५ । अयनञ्च ।

अन्तःशब्दादुत्तरस्यादेशेऽयनस्य नो णञ् स्यात् । अन्तरयणं वर्त्तते । अदेशे किम् ? अन्तरयनो देशः । इह ।

२६ । छन्दस्यृदवग्रहात् ।

२७ । नञ्च धातुस्थोरुषुभ्यः ।

छन्दःसूत्रद्वयम् ।

२८ । उपसर्गाद् बहुलम् ।

उपसर्गात् परस्य नःशब्दस्य नो णत्वं स्यात् । प्रणसम् सुखम् । परिणसम् सुखम् । बहुलग्रहणं छन्दोभागार्थम् ।

२९ । कृत्यधः ।

उपसर्गस्थान्निमित्तात् कृत्यस्याचः परस्य नञ् णत्वं स्यात् । अनमानानीयानीनिनिष्ठादेशेषु सम्भवः । प्रयाणम् । प्रमाणम् । प्रयायमाणम् । प्रयाणीयम् । अप्रयाणिः । प्रययिषी । प्रहाणिः । परिहाणिः । प्रहीणः । निर्वाणम् । कथं प्रस्थानम् पर्याख्यानम् ? कार्याऽच यत्नः । अथवा कुष्मादि-

त्वात् (41) । अचः किम् ? प्रमन्नः । उपसर्गादित्येव । नरयानम् । अङ्गादि-
व्यवाय इत्येव । प्रयोजनम् । प्रतियानम् । प्रदानम् । प्रधानम् । प्रेम्बनम् ।
कथं निर्विष्य इति ? उपसंख्यानात् ।

३० । षोर्विभाषा ।

ख्यन्तात् कृत्यच इति (८।४।२६) प्राप्तिर्वा स्यात् । प्रयापणं प्रयापनं वा ।
प्रहापणीयं प्रहापनीयं वा ।

३१ । हलश्चेजुपधात् ।

हलादेरिजुपधाद् विहितस्य कृत्यच इति (८।४।२६) प्राप्तिर्वा स्यात् ।
प्रगोपणं प्रगोपनं वा । निर्गूहणं निर्गूहनं वा ।

३२ । इजादेः सनुमः ।

कृत्यच इति (८।४।२६) णत्वं सनुमो हलन्ताद् यदि स्यात् तदिजादेरेव ।
प्रेङ्गणम् । परीङ्गणम् । प्रेङ्गणम् । नुमोऽनुस्वारमात्रोपलक्षणात् प्रोश्नणम् ।
इजादेः किम् ? प्रमङ्गनम् ।

३३ । वा निसनिक्षनिन्दाम् ।

प्रादिस्थनिमित्तादेशां नो णत्वं स्याद्वा । षोपदेशप्राप्तेर्विकल्पः । प्रणिं-
क्षे प्रनिंस्ते वा । प्रणिक्षकः प्रनिक्षकः वा । प्रणिन्दति प्रनिन्दति वा । (42)

३४ । न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपाम् ।

प्रादिस्थनिमित्तादेशां कृत्यच (८।४।२६) इति णत्वं नास्ति । प्रभानम् ।
प्रभानीयम् । प्रभवनम् । प्रपवनम् (43) । प्रकमनम् । प्रगमनम् । प्रप्यायनम् ।
प्रवेपनम् ।

(41) यत्रसु क्वात्वायनेनैव कृतः । तथाहि अचिङः ख्याजित्यच (२।४.५४) वार्तिकेषु अचिङ्गे श्लक्ष्णं
वचनं विभावेति णत्वं पर्याख्यान इति हे वार्तिके । एवं हि तदर्थः । अचिङ्गकात्वे णत्वप्रकारयाननरं
क्षशाब्धः श्लक्ष्णो यो वेति वचनं कर्तव्यम् । तेन श्लक्ष्णासिद्धतया श्लक्ष्णे सति प्रकारव्यवधानात् णत्वम् । विस्तरस्तु
शब्दकोस्तुभाद् बोध्यः ।

(42) अत्र माधवभट्टीजिप्रभृतयस्तु कृत्येवार्थं विकल्प इति मन्यन्ते । तिङि तु नित्यं णत्वम् ।

(43) अत्र "भादिषु पूञ् यश्च"मिति वार्तिकम् । तेन पूञी न । पूञस्तु खादिच णत्वम् । प्रपवणीयः
सोमः । प्रपवणं सोमस्य ।

(क) ख्यमानां भादीनाञ्चोपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । प्रभापनम् । प्रभाप-
नीयम् । कृत्यञ्च इति (८।४।२६) प्राप्तेर्निषेधाच्चेह । प्रभवाणि । प्रभाणि ।
षानि लोडिति (८।४।१६) षत्वम् । उक्तमुपसर्गात् ।

३५ । षात् पदान्तात् ।

नस्य पदान्तात् षकाराख्यत्वं नास्ति । सर्पिष्यानम् । यजुष्यानम् ।
दुष्यानम् । दुषीयमानम् । निषीयमानम् । दुष्वेन । षादिति किम् ?
निर्णयः । दुर्नयः । (४४)

३६ । नशेः षान्तस्य ।

षत्वं नास्ति । प्रनष्टः । प्रनष्ट्थति । षान्तस्य किम् ? प्रष्यति ।
प्रषाशः ।

३७ । पदान्तस्य ।

नकारस्य षत्वं नास्ति । वृक्षान् । गिरीन् । व्रीहिवापान् । खरसुखान् ।
हे करिष्यन् ।

३८ । पदव्यवायेऽपि ।

पदेन व्यवाये षत्वं नास्ति । व्रीहिकुम्भवापेन । रोषभीमसुखेन
प्रविषानम् । (४५)

(क) षतक्षित इति वक्तव्यम् । षार्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेष ।
कुमति चेति (८।४।१३) षत्वम् ।

३९ । क्षुभ्रादिषु च ।

एषु षत्वं नास्ति । क्षुभ्राति । क्षुभीतः । नरीनृत्यते । नरीनर्त्ति ।
कृन्मनो नाम कश्चित् । तृप्नोति । परिर्नत्तनम् । वार्त्तन्नः । पुनर्नवा ।
दौर्भागिन्यः । हरिनन्दी । ब्रह्मन्नः । दुर्नयः । दुर्नाम । षाक्तगणोऽयम् ।
उक्तं षत्वम् ।

(४४) इदं चिन्त्यम् । क्षुभादित्वस्याश्रयणात् । नचात्र दुर्नय इति प्रत्युदाहरणं खेदकप्रमादात् ।
दुर्घटवृत्तावप्येतत् पुरुषोत्तमीदीदाहृतमित्युक्तेः ।

(४५) एवञ्च प्राक्सुखेन पराक्सुखानामिन्वादिष्यन्ति न षत्वम् ।

४० । स्तोः शुना शुः ।

सस्य श स्तवर्गस्य चवर्गः स्यात् । कदा ? श्चुभ्यां योगे । कश्चुभ्यते । कश्चिनोति । कश्चिंते । कश्चात्रः । अग्निचिच्छेते । भवाच्छेते । भलां जग्त्वे कते शुत्वम् । ततः खरि चेति (८।४।५४) चर्त्वंम् । तश्चिनोति । तश्चिनन्ति । तज्जयति । प्रशाश्चिनोति । प्रशाञ्जुञ्जुवे । शुनेति तृतीया निर्देशात् पूर्वैनापि योगे शुत्वम् । यज्ञः । याच्ञा । मस्जो मज्जति । लस्जो लज्जते । इह भग्नि जग्त्वस्यासिद्धत्वात् सस्य शुत्वेन शः । तस्य जग्त्वेन जकारः । संहितायामित्येव । कः चिनोति । अग्निचित् श्रैते । तत् चिनोति । तत् जयति । पदस्येत्यधिकारो (८।१।१६) मण्डूकमुत्या क्वचिदेवोपयुज्यते । इह स्तोरिति श्रुरिति च समाहारेऽप्यनपुंसकत्वम् । सौत्रत्वात् ।

४१ । शुना शुः ।

सस्य ष स्तवर्गस्य टवर्गः स्यात् । कदा ? शुभ्यां योगे । कष्पण्डे । कष्टीकते । एष्टा । पेष्टा । अष्पोष्ट । अच्योष्ट । यष्टा । ईष्टे । ईष्टे । उड्डीनम् । तट् टीकते । तड्ढीकते । भवाण्डीनः । अवादयखट्टकाम् । लिखस्वकारः । तस्वकारः । लीडम् । गूढम् ।

४२ । न पदान्ताट्टोरनाम् ।

(क) अनामिति नाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् । पदान्ताट्ट टवर्गात् स्तोः शुत्वं नास्ति । खलिट् साधुः । खलिट् तरति । मधुलिट् साधुः । मधुलिट् तरति । नेह । षष्णाम् । षष्णवतिः । षष्णगरी ।

४३ । तोः षि ।

तवर्गस्य षकारे शुत्वं नास्ति । अग्निचित् षण्डे । महान् षण्डे ।

४४ । शात् ।

शकारात् तोः शुत्वं नास्ति । प्रश्रः । विश्रः । जग्त्वम् । अश्राति ।

४५ । यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।

यरः पदान्तस्य अनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । वाग्नेता वाङ्नेता वा । त्वञ् अकारः त्वञ्जकारः वा । कञ्जुम्नाथः कञ्जुब्नाथः

वा । श्लिष्णयति श्लिष् नयति वा । तन्मात्रा तदुमात्रा वा । पदान्तानु-
वृत्तिः किम् ? वेद्मि ।

(क) प्रत्यये नित्यवचनम् । वाङ्मयम् । षष्णाम् । मधुलिण्मात्रम् ।
श्लिष्णुमात्रम् । तन्मात्रम् (46) ।

४६ । अचो रहाभ्यां हे ।

अचः परौ यौ रहौ ताभ्यां परस्य यरो हे स्यातां वा । अर्कः अर्कः वा ।
मूर्कः खः मूर्खः वा । स्वर्गः स्वर्गः वा । अर्गः अर्घ्यः वा । निजर्भरः
निर्भरः वा । अर्थः अर्थः वा । आर्द्रः आर्द्रः वा । वर्धनं वर्धनं वा ।
बहिर्भयति बहिर्भयति वा । दर्पः दर्पः वा । निर्भरः निर्भरः वा । दूर्भः
दर्भः वा । धर्मः धर्मः वा । शर्म शर्म वा । कार्यं कार्यं वा । ब्रह्मा ब्रह्मा
वा । अपहृनुते अपहृनुते वा । अचः किम् ? ऋते ।

४७ । अनचि च ।

अचः परस्य यरोऽचि हे स्यातां वा । उग्रः उग्रः वा । विग्नः विग्नः वा ।
मत्स्यः मत्स्यः वा । पुत्रः पुत्रः वा । युद्धते युध्यते वा । बुध्यते बुध्यते वा ।
सिध्यति सिध्यति वा । दध्यत्र दध्यत्र वा । मध्यत्र मध्यत्र वा । वध्यः वध्यः
वा । इन्द्रः इन्द्रः वा । ऋश्यः ऋश्यः वा । शिष्यः शिष्यः वा । शस्यं
शस्यं वा । अस्थि अस्थि वा । अच इति किम् ? क्लितम् । अनचीति
किम् ? दधि तिष्ठति ।

(क) यथो मयः ।

(1) हे वा भवतः । उल्का उल्का वा ।

(2) मयश्च यण इत्येके । दध्यत्र दध्यत्र वा । शस्यः शस्यः वा । मध्यत्र
मध्यत्र वा । शुक्लः शुक्लः वा ।

(ख) शरः खयः ।

(1) हे वा स्याताम् । स्थाली स्थाली वा । स्थानम् स्थानं वा ।

(46) तन्मात्रतन्मात्रादिष्वनुनासिकस्योसिद्धत्वेन दकारत्वाच्चग्राथादिवु च तकारत्वाच्चोपः प्राति-
पदिकात्कञ्जेति (‘दा३०’) नकारलोपी नास्ति ।

(2) खयश्च शर इत्येके । वत्सः वत्सुसः वा । क्षीरम् । क्ख्पीरं वा ।
अप्सराः अप्सराः वा ।

(ग) अवसाने हे वा भवतः । वाक् वाक्क् वा । षट् षट् वा । यर
इत्येव । दधि ।

(घ) चयो द्वितीयाः शरि षोडशरसादेः ।

(1) चयःस्थाने द्वितीया वर्णा आदिश्यन्ते शरि वा । वाक्शेते वाक्शेते
वा । अप्सराः अप्सराः वा । अप्सु अप्सु वा । क्षीरं ख्पीरं वा । ह्रस्वः
ह्रस्वः वा । मधुलिट्सु मधुलिट्सु वा । श्लिड्सु श्लिड्सु वा । वत्सः
वत्सः वा । भवत्सु भवत्सु वा ।

(2) चयः परे द्वितीया वर्णा आगमरूपा भवन्तीत्यन्ते । क्ख्पीरं
क्षीरं वा । वत्सः वत्सुसः वा । मधुलिट्सु मधुलिट्सु वा । भवत्सु
भवत्सु वा । अप्सराः अप्सराः वा ।

(3) चयो द्वितीया द्विरुच्यन्ते इत्यपरि । क्षीरं क्ख्पीरं वा । अप्-
सराः अप्सराः वा । भवत्सु भवत्सु वा ।

४८ । नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ।

आदिनी परे आक्रोशे गम्यमाने पुत्रस्य द्वित्वं नास्ति । पुत्रादिनी ।
आक्रोशे किम् ? पुत्रादिनी शिशुमारी ।

(क) तत्परि चेति वक्तव्यम् । पुत्रपुत्रादिनी ।

(ख) इतजग्धीष वा । पुत्रजग्धी पुत्रजग्धी वा । पुत्रइती पुत्र-
इती वा ।

४९ । शरोऽचि ।

शषसामचि हे न स्याताम् । आदर्शः । कर्षः । वर्षा । कार्सरम् ।
अचि किम् ? दर्शयते दर्शयते वा । ईर्षयते ईर्षयते वा । ईर्ष्या
ईर्ष्या वा ।

५० । विप्रभृतिषु शाकटायनस्य ।

एतन्नतेन विप्रभृतिषु हे न स्याताम् । इन्द्रः । राष्ट्रम् ।

५१ । सर्वत्र शाकल्यस्य ।

शाकल्यमतेन सर्वत्र द्वित्वमसम्मतम् । अर्कः । ब्रह्मा । दध्यत्र । युध्यते । सिध्यतीति उदाहृतमेव । आचार्य्योपादानं पूजार्थम् । वेत्यनुहत्या सिधेः ।

५२ । दीर्घादाचार्य्याणाम् ।

आचार्य्याणां मतेन द्वित्वं न स्याद् दीर्घात् परस्य । पात्रम् । दात्रम् । सूत्रम् । गोत्रम् ।

५३ । भलाञ्चरः भृशः ।

भृशि परे भृशां जशः स्युः । लब्धा । दोग्धा । मज्जति । बोधा ।

५४ । अभ्यासे चर्च ।

अभ्यासे भलाञ्चरः स्युर्जशश्च । चिखनिषति । तिष्ठासति । पिफणि-
षति । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः । चचार । पिपासति । जशः खल्सपि ।
जिघत्सति । विभर्त्सि । डुढोके । प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः स्युः । ददौ । बुबुधे ।

५५ । खरि च ।

खरि परे भलाञ्चरः स्युः । भेत्ता । छेत्ता । युयुत्सुः । आरिषते । तच्चि-
नोति । बुभुत्सते । विभित्सति ।

५६ । वावसाने ।

विरामे भलाञ्चरः स्युर्वा । वाक् वाग् वा । खलिट् खलिङ् वा ।
वृचात् वृचाद् वा । ककुप् ककुब् वा ।

५७ । अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ।

अवसानेऽणोऽनुनासिकः स्याद्वा । कर्म वा कर्मँ । खट्वा वा खट्वाँ ।
दधि वा दधिँ । भवति वा भवतिँ । कुमारो वा कुमारीँ । अप्रगृह्यस्य किम् ?
अग्नी । वायू । अण इति किम् ? कर्त्तृ । इर्त्तृ ।

५८ । अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ।

स्यात् । शङ्किता । उन्विता । कुण्डिता । कुर्वन्ति । कम्पिता । ययि
किम् ? आर्क्षस्यते ।

५६ । वा पदान्तस्य ।

पदान्तस्थानुस्वारस्य ययि परसवर्णः स्याद्वा । त्वं कथं नयसि । त्वङ् कथयसि वा । इहान्तःस्था यवला द्विप्रभेदा रेफवर्जिताः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च । तेषामनुस्वारस्य ययि परसवर्णोऽन्तरतमः सानुनासिकः स्यात् । किंयुक्तः । किंयुक्तः । पुंयत्नः । पुंयत्नः । पुंलिङ्गः । पुल्लिङ्गः । धान्यं लुनाति । धान्यल्लुनाति । संवत्सरः । सव्वत्सरः । ग्रामं वहति । ग्रामव्वहति । गां वहति गाव्वहति ।

६० । तोलि ।

तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लुनाति । तल्लिखति । भवाल्लुनाति । भवाल्लिखति ।

६१ । उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ।

उदः परयोरनयोरादेरलः स्थाने पूर्वसवर्णः स्यात् । उत्याता । उत्यितः । उत्तन्निता । उत्तन्निताम् । (74)

(क) स्कन्देः रोगे चेति वक्तव्यम् । उत्कन्दको नाम रोगः ।

६२ । भयो ह्योऽन्यतरस्याम् ।

भयः परस्य ह्यस्य पूर्वसवर्णो वा स्यात् । वाग्घसति वाग्घसति वा । अज्भली अज्हली वा । तद्धितम् । तद्धितं वा ।

६३ । शच्छोऽटि ।

(क) अमीति वक्तव्यम् । भयः परस्य शस्य ह्यो वा स्यात् । अटीत्यत्रा-मीति वक्तव्यम् । वाक्छेते वाक्शेते वा । वाक्छोकेन वाक्शोकेन वा । तच्छेते तच्छेते वा । भवाञ्छूरः भवाञ्शूरः वा । शि तुक् (८।३।३१) पक्षे भवाञ्छूरः भवाञ्शूरो वा । तच्छोकेन तच्छोकेन वा । तच्छ्मशानम् । तच्छ्मशानं वा । अमीति किम् ? तत्क्ष्योतति । वाक्क्ष्योतति ।

६४ । हलो यमां यमि लोपः ।

हलः परिषां यमां यमि वा लोपः स्यात् । यथासंख्यमेव । आस्त्रे भवमास्यम् आस्यं वा । यमि किम् ? कुमार्थः ।

६५ । भरौ भरि सर्वर्णे ।

हलः परस्य भरौ भरि सर्वर्णे वा लोपः स्यात् । प्रत्तम् प्रत्तं वा । यथासंख्यमत्र नास्ति । सर्वर्णमात्र एव लोपः । शिण्डि शिण्डि वा । पिण्डि पिण्डि वा । रुन्धि रुन्धि वा । बन्धुम् बन्धुं(४८)वा । सर्वर्णे किम् ? तर्ता । इह

६६ । उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ।

६७ । नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ।

ह्रन्दः सूत्रे ह ।

६८ । अत्र द्रुति ।

अकारस्य शास्त्रे विवृतोपदेशः प्रतिज्ञातः । स प्रयोगे संहतो भवति । वृत्तः । सिद्धिः । इति ।

काशिकाभागवत्योश्चेत् सिद्धान्तं बोद्धुमस्ति धीः ।

तदा विचिन्वतां भ्रातर्भाषावृत्तिरियं मम ॥ १ ॥ (४९)

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृतायां भाषावृत्ता-
वष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥८॥

समाप्तश्च रेफपादोऽष्टमोऽध्यायश्च ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीपुरुषोत्तमदेवकृता भाषावृत्तिः समाप्ता ॥

(४८) ऊर्गणीयते ऊर्गीयते वा । ऊर्गण्यते ऊर्गण्यते वा । अमाड्डीनः अमाड्डीनः वा । भिन्तः भिन्तः वा । अभिन्तयाः अभिन्तयाः वा । अत्तिः अत्तिः वा । भरः किम् ? शाङ्गिकः । शाङ्गम् । भरि किम् ? सकृत् । प्रियपञ्चः । हलः परस्य किम् ? वार्त्ती । भिन्ता । राह्या । लिङ्गीकते । सर्वर्णं किम् ? तर्ता । ईत्स्विति । भर्त्सगम् ।

(४९) काशिकाभागवत्योश्चेद् व्याख्यातुं नतमस्ति धीः ।

तदा विचिन्वतां भ्रातर भाषावृत्तिरियं मम ॥ १ ॥ इति पाठान्तरम् ।

THE APPENDIX.

(१) अथ गणपाठः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सर्वादिः । १।१।२० ॥ सर्वं विश्वं उभ उभय उतर उतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम ।
 (१) पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । (२) खमश्रुतिधनाख्यायाम् । (३) अन्तरं
 बहिर्योगीपसंख्यायाम् । त्वद् तद् यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युषद् अषद् भवतु किम् ॥ १ ॥

स्वरादिः । १।१।२० ॥ खर् अन्तर प्रातर । अनोदात्ताः । पुनर् सनुत् उच्चैस् गौचैस् शनेस् ऋधक्
 ऋते युगपत् आरात् । पृथक् । आयुदात्ताः । ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम् मनाक्
 ईषत् जोषम् तूष्णीम् बहिस् अधस् अवस् समयो निकाषा स्वयम् मृषा नक्तम् नञ् हेतौ
 इडा अडा सानि । अनोदात्ताः । वत् [५।१।२१५] ब्राह्मणवत् चतियवत् । सना सनत् सनात् उपधा
 तिरस् । आयुदात्ताः । अन्तरा । अनोदात्तः अन्तरेण ज्योक् काम् शम् सहसा अलम् स्वधा वषट् विना
 नाना स्वस्ति अन्यत् अस्ति उपांश च्चमा विहायसा दोषा मुषा दिष्टा इथा मिथ्या । (१) ज्ञातोऽसुक्कसुगः ।
 (२) कृन्वकारसंख्यचरान्तोऽव्ययीभावश्च । पुरा मिथो मिथस् प्राथम् इस् प्रवाङ्कम् प्रवाङ्किका आर्यहलम्
 अमीष्वन् साकम् सार्धम् समम् नमस् द्विरुक् । (३) तसिन्नादयस्तद्धिता एषाचपयन्ताः [५।१।३०—४६]
 श्लाघी कृन्वसुच् सुष् आख्याली । (४) च्चर्षाश्च । अम् अथ आम् प्रतान् प्रशान् । आङ्गतिगणोऽयम् ।
 तेनाम्बेऽपि । तथाहि । माङ् अत् कामम् प्रकामम् भूयस् परम् साक्षात् साचि सत्यम् मन्तु संवत् अवश्यम्
 सषदि प्रादुस् आविस् अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा अजसम् संततम् ओम् भूर् भुवर् ऋटिति तरसा
 सुष्टु कु अक्षसा अथो मिथु विद्यक् भाजक् अन्वक् चिराय चिरम् चिररात्राय चिरस्व चिरेण चिरात् अक्षम्
 आनुषक् अनुषक् अनुषद् अक्षस् अक्षर् स्थाने वरम् दुहु बलात् अर्वाक् सुदि वदि इत्यादि । तसिन्नादयः
 प्राक् प्राशपः [६।१।३६] । अक्षधतयः प्राक् समासान्धः [५।४।४३—६८] मानः कृत्वोर्धः । तसिपती ।
 नानाप्रविति ॥ १ ॥

चादिः । १।४।५० ॥ च वा ह अह एव एवम् न नूनम् शशत् युगपत् भूयस् सपत् कूपत् कुवित् नेत
 चेत् चण् कञ्चित् यत्र तत्र नह इत् न माकिम् माकीम् माकिर् नकिम् नकीम् नकिर् आकीम् माङ् मान्
 तावत् यावत् त्वा न्वे त्वे हे रे शीषट् वीषट् स्वाहा स्वधा ओम् तथा तथाहि खलु किञ्च अथ सुष्टु क्व अ
 इ उ ऋ ए ऐ ओ औ आदह उञ् उकञ् वेलायाम् मात्रायाम् यथा यत् तत् किम् पुरा वधा
 धिक् हाहा हेहे पाट् प्याट् आहो उताहो हो अहो गो अथी नयु मन्वे मिथ्या अस्ति ब्रूहि त उ इति
 इव वत् वात् वन वत् सम वशम् सनुकम् ऋवट् अङ्कम् शकम् खम् सनात् सनत् नक्षिकम् सत्यम् ऋतम्

अद्वा इद्वा गोषेत् नषेत् नष्टि जातु कथम् क्वति कुल अष अतु हा हे हे आक्षेपित् शम् कम् दिष्टा पय
वट् सङ्ग अङ्ग फट् तानक् भानक् अये अरे वाट् कुम् खम् घुम् अम् ईम् सीम् सिम् वै । (1) उपसर्ग-
विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । आज्ञातिगणोऽयम् ॥ ३ ॥

प्रादिः । १।४।५४ ॥ प्र परा अप सम् अतु अष निस् निर दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उत्
अभि प्रति परि उप ॥ ४ ॥

ऊर्धादिः । १।४।६१ ॥ ऊरी उररी तयो ताखी आताली वेताली धूखी धूसी शकखा शंसकला भंसकला
भंसकला गुलगुधा सजुस्, फल फलीपिक्ली आखीठी केवाली केवासी सेवासी पर्याली शैवाली
वर्षाखी अत्युमशा वममसा मखसा मसमसा शीवट्, शीवट्, शीवट्, वषट्, खाहा खधा पापी प्रादुस्,
अत् आविस् ॥ ५ ॥

साक्षात्प्रथतिः । १।४।७४ ॥ साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचना आख्या असा अद्वा प्राज्या प्राजदहा
बीज्या बीजदहा संसर्वा अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम् उदकम् आर्द्रम् अग्नी वग्ने कविसने विदसने प्रतपने
प्रादुस् नमस् । आज्ञातिगणोऽयम् ॥ ६ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

तिष्ठदन्वादिः । १।१।१७ ॥ तिष्ठदगु वद्दगु आयतीगवम् खलियवम् खलिवुसम् लूनबवम् लूयमानयवम्
पूतयवम् पूयमानयवम् संहतयवम् संज्ञियमाणयवम् संहतवुसम् संज्ञियमाणवुसम् समभूमि समपदाति
सुषमम् विषमम् दुःषमम् निःषमम् अपसमम् आयतीसमम् पापसमम् पुण्यसमम् प्राप्नम् प्ररथम्
प्रष्टगम् प्रदक्षिणम् अपरदक्षिणम् संप्रति असंप्रति । (I) इत्प्रत्ययः समासान्तः । [५।४।१२७।५। ४।१२८] ॥१॥

शीख्वादिः । १।१।४० ॥ शीख् धूर्त् कितव व्याड प्रवीण संवीत अमर अधि पदु पङ्खित कुशल अपल
निपुण ॥ २ ॥

पात्रेसमितादिः । १।१।४८ ॥ पात्रेसमिताः पात्रेवङ्गलाः उदुम्बरमयकः उदुम्बरकृमिः कूपकच्छपः चवट-
कच्छपः कूपमखूकः कुम्भमखूकः उदपागमखूकः नगरकाकः नगरवायसः मातरिपुरुषः पिच्छीभूरः पितरि-
भूरः गेहेभूरः गेहेनदीं गेहेस्लेङ्गी गेहेविजिती गेहेव्याङ्गः गेहेमेङ्गी गेहेदाही गेहेङ्गतः गेहेष्टः गर्भेष्टः
आखनिकबकः गोष्ठेभूरः गोष्ठेविचित्ती गोष्ठेस्लेङ्गी गोष्ठेपटुः गोष्ठेपङ्खितः गोष्ठेप्रगल्भः कणेटिरिटिरा कर्णेपुष्-
चुरा । आज्ञातिगणोऽयम् ॥ ३ ॥

व्याघ्रादिः । १।१।५६ ॥ व्याघ्र सिंहे ऋषभ चन्दन ठक हष वराह हस्तिन् तव कुञ्जर हव इवन्
पुष्करीक पलाय कितव ॥ आज्ञातिगणोऽयम् । तेन मुखपत्रम् मुखकमलम् कारकिसलयम् पार्थिवचन्द्रः
इत्यादिः ॥ ४ ॥

श्रेष्ठादिः क्लेतादिः । १।१।५० ॥ श्रेणि ऐक पूग मुकुन्द राशि निचय विषय निधान पर इन्द्र देव
मुख भूत अमण वदान्य अभ्यापक अभिरूपक ब्राह्मण त्रिविद्य पटु पङ्खित कुशल अपल निपुण जपण ॥ १ ॥

कृत मित मृत भूत उक्त समाकृत समाख्यात समाख्यात संभाषित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत
उपाकृत कल्पित दल्पित उदाकृत विभुत उदित । २ । आकृतिसंश्लेषणम् ॥ ६ ॥

श्राकपाथिवादिः । २।१।६० ॥ (A) श्राकपाथिं वृत्तपसौयुत अजातौल्लिखि ॥ आकृतिसंश्लेषणम् ।
कृतापकृत भुक्तविभुक्त पीतविपीत गतप्रत्यागत यातानुयात क्रयाक्रयिका पुटापुटिका फलाफलिका
मानोन्मानिका ॥ ७ ॥

अमवादिः । २।१।७० ॥ अमणा प्रमजिता कुलटा गर्भिणी तापसौ दासौ बन्धकी अध्यापक अभिरूपक
पञ्चित पट्ट मृदु कुशल चपल निपुण ॥ ८ ॥

मयूरव्यंसकादिः २।१।७२ ॥ मयूरव्यंसक काव्यव्यंसक कम्बोजमुष्णयवनमुष्ण । (1) इन्दसि हसेगृह्य
हस्यगृह्य पादगृह्य पादगृह्य लाङ्गुल्लेख्य लाङ्गुल्लेख्य पुनर्दाय । (2) एहीडादयोऽन्यपदार्थे । एहीडं कर्म
एहिपचम् एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहिहितिया
अपेहिहितिया प्रेहिहितिया एहिक्टा अपेहिक्टा प्रेहिक्टा आहरकटा प्रेहिक्टांसा प्रोहकटंसा
विधमचूडा उहमचूडा उह्वरचूडा आहरवेला आहरवसना आहरसेना आहरवनिता कनविचक्षणा
उह्वरोक्षुजा उह्वरावसुजा उह्वमविधमा उत्पचनिपचा उत्पतनिपता उह्ववचम् उह्वनीचम् आचोपचम्
आचपरचम् मखप्रचम् निशप्रचम् अर्किचम ज्ञात्वाकालक पीत्वास्थिरक भुक्त्वासुहित प्रीथपापीथान्
उत्पत्यपाकक्षा निपत्यरीहिणी निपत्यश्यासा अपेहिप्रचसा एहिचिचसा इहपचमी इहहितिया ।
(3) जहिक्कर्मणा बहुलमाभीच्छेत् कर्तारं चाभिदधाति । जहिजोडः (जहिजोडम्) जहिस्तम्बम् (जहिस्तम्बः)
(उज्जहिस्तम्बम्) । (4) आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये । अश्रीतपिवता पचतभञ्जता खादतमीदता
खादतवमता खादताचमता आहरनिवपा आहरनिष्कारा आवचनिष्कारा उत्पचविपचा भिन्विचक्षणा
कृन्विचक्षणा पचलवणा पचप्रकृटा ॥ आकृतिसंश्लेषणम् ॥ तेन अकृतोभयः कान्दिशोकः कान्दिशोकः
आचोपचक्षिका अहमहमिका यद्वच्छा एहिरेयाहिरे उन्मुजावसुजा द्रव्यान्तरम् अवश्यकार्यम् ॥ ९ ॥

याजकादिः २।२।९ ॥ याजक पूजक परिचारक परिवेषक परिषेचक स्नापक अध्यापक उद्गाहक
उहर्तक ङीठ भृगु रथगणक पचिगणक ॥ १० ॥

राजदनादिः २।२।११ ॥ राजदनः अशेषणम् लिङ्गवासितम् नग्नस्यितम् सिक्तसंमृष्टम् मृष्टलुण्ठितम्
अवलिङ्गपङ्कम् अपिंतीसम् उमगाढम् उल्लुखलसुसलम् तल्लुल्लिखलम् इवदुपलम् आरम्बायनि आरम्बायन-
बन्धकि चित्ररथवाङ्गीकम् अवन्त्यग्रकम् शूद्रार्थम् स्वातकाराजागी विष्णुक्षीनार्जुनी अचिचुवम्
दारगवम् श्रद्धार्थी धर्माधी कामार्थी अर्थश्रद्धी अर्थधनी अर्थकामौ वैकारितमत्तु गाजवाजम् गोत्रवाजम्
गौपालिधानपूलासम् गोपालधानीपूलासम् पूलासकारणम् पूलासकतुरणम् स्यूखपूलासम् उश्रीरबीजम्
सिन्हाखम् सिन्हाख्यम् चिन्हाखती भार्यापती टंपती जंपती जायापती पुवपती पुवपम् केशशम् शिरोबीजम्
शिरोजानु सपिंसेधुनी मधुसपिंषी आबन्धी अनादी गुणवृद्धी वृद्धिगुणी ॥ ११ ॥

आहितान्म्यादिः २।२।१७ ॥ आहितान्मि जातपुत्र जातदत्त जातम्भु तैलपीत घृतपीत मद्यपीत
ऊटभार्थं गतार्थं ॥ आकृतिसंश्लेषणम् ॥ तेन गडुकण्ड अस्युद्यत दण्डपाणिप्रभृतयोऽपि ॥ १२ ॥

काडारदिः २।२।१८ ॥ काडार गडुल खड्ड खोड काण कुण्ड खलति गौर इव भिचुक पिङ्ग पिङ्गुल
पिङ्गुल तङ्ग तनु जठर बधिर मठर कङ्ग बर्बर ॥ १३ ॥

गावादिः २।२।१७ ॥ नी काक अन्न शुक्ल शृगाल ॥ १४ ॥

प्रकृत्यादिः २।२।१८ ॥ प्रकृति प्राय गोत्र सम विषम द्विद्रोण पञ्चक साहस ॥ १५ ॥

गवाश्वादिः २।४।११ ॥ गवाश्वम् गवाविकम् गवेडकम् अजाविकम् अजैडकम् कुलवाननम् कुल-
किरातम् पुत्रपौत्रम् श्वच्छालम् स्त्रीकुमारम् दासीमाणवकाम् श्राटीपटीरम् श्राटीप्रच्छदम् श्राटीपट्टिकम्
उद्गुखरम् उद्गुशशम् मूत्रशक्तम् मूत्रपुरीषम् यजन्मदः मांसश्रीणितम् दभंशरम् दभंपूतीकम् अजुंनश्रीरीषम्
अजुंनपुरुषम् दणोलपम् दणोपलम् दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतीभागवतम् ॥ १६ ॥

दधिपयशादिः २।४।१४ ॥ दधिपयसो सर्पिर्मधुनो मधुसर्पिणी ब्रह्मप्रजापती शिववैश्रवणौ स्कन्दविशाखा
परित्राणककौशिकी परिव्राट्कौशिकी प्रवर्ग्योपसदी शुक्लकण्ठी इभाबर्हिषी दीचातपसी अहातपसी
निधातपसी आध्ययनतपसी उलूखलसुसले आद्यवसाने अहामिधे ऋक्सानि वाङ्मनसि ॥ १७ ॥

अर्धर्चादिः २।४।११ ॥ अर्धर्चं गोमय कषाय कार्पापण कुतप कुलप कुणव कपाट गृध गृध
ध्वज कषय पद्म गृह सरक कंस दिवस यूप अन्वकार दण्ड कमण्डलु मण्ड भूत ह्रीप द्यूत चक्र धर्म
कर्म्मन् शोदक शतमान यान गख गखर चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्तु पिधान सार पात्र घृत
सेन्धव शीषध आठक चषक द्रोण खलीग षष्टिक वारवाण वारवारण प्रोध कपित्थ शाख शील शुक्ल
शीधु कषच ऋण कपट शीकर मुसल सुवर्णं वर्णं पूर्वं चमस क्षीर कर्ष आकाश अटापद मङ्गल
निधन निर्यास कुम्भ वृत्त पुस्त वृत्त खंडित शङ्ख निगड मूलक मधु मूल स्थूल शराव नास वप्र विमान
सुख प्रभौव शूल वज्र कटक कयटक कर्पट शिखर कल्क वल्कल नटमक नाटमसक वलय कुसुम दण
पङ्क कुण्डल किरीट अर्बुद अङ्गुश तिमिर आश्रय भूषण इन्ध्यास सुकुल वसन तटाक तडाग पिटक
विटङ्क पिष्ठाक माष कोश फलक दिन देवत पिनाक समर स्थाण अनीक उपवास शक कर्पांस चवाल
खल्ल दर विटप रण सृगाल हस्त आट्टं हल सूत्र ताख्यव गाळीव मण्डप पटङ्क सीध योध पाश्र्वं शरीर फल
कल पुर राङ्ग अम्बर बिम्ब कुट्टिम मण्डल ककुद खण्डल तीमर तीरण मद्यक पञ्चक पुङ्ग वन्धीक वर्ष
वस्त्र वसु देह उद्यान खेह जेन क्षण खर संगम निष्क क्षेम शूक क्षव पविव यौवन कालह मालक
पालक शूषिक मण्डल वल्कल कुज कुज विहार लौहित विषाण भवन अरश्र्य पुलिन आसन ऐरावत
शूर्पं तीर्थ लोमन लोमश तमाल खोड दण्डक श्रपथ प्रतिसर दाह धनुस् मान वर्षस्त्र कृषं तण्डक मठ
महस शोदन प्रवाल शकट अपराह्न नीड शकल तण्डुल ॥ १८ ॥

पैलादिः २।४।११ ॥ पैल शालङ्कि सात्यकि सात्यंकाणि राहवि रावणि औदञ्चि औदत्रणि औदमीधि
औदत्रणि औदमञ्जि औदधञ्जि देवस्थानि पैङ्गलोदायनि राहजति भौलिङ्कि राणि औदन्यि औद्गाहमानि
औञ्जिह्वानि औदशङ्कि । तद्राजाश्रावः (तद्राज) ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ १९ ॥

तील्लादिः २।४।११ ॥ तील्ललि धारणि पारणि रावणि टैलीपि टैवति वार्कलि नैवति नैवकि टैवमिन्नि
वैमति टैवयन्नि चाफङ्कि बैल्लकि वैकि वैङ्कि आनुद्धारति आनुराहति पीप्करसादि आनुरोहति आनुति
प्रादोहनि नैमिन्नि प्राडाहति बाव्यकि वैशीति आसिनासि आहिंसि आसुरि नैमिन्नि आसिन्व्यकि
पीप्पिकारिणुपाल बैकर्षि वैरकि वैहति ॥ २० ॥

यस्मादिः २।४।६१ ॥ यस्य लक्ष्यं दुःखं अयत्न्युषं तद्व्यक्तं सदान्तं कल्पलक्षणं वदित्तौं कर्षांतक
पर्यांतक पिच्छीजङ्घ वकसस्य वकसस्य वित्रि कुट्टि अजवसि मित्रयु रचोसुख जहारय उत्काम कट्टक मयक
मयक पुष्कर पुष्करसद विषयुट उपरिमिखल कोट्टकमान कोट्टपाद कोट्टमाय शीर्षमाय खरप पट्टक
वर्षक मलन्दन भडिल भडिल ॥२१॥

गोपवनादिः २।२।६७ ॥ गोपवनं त्रियु विन्दु भाजन अत्रावतान श्यामाक श्यामक श्यापर्णं ॥ विद्या-
नगीषोऽयम् (४।१।१०४) ॥२२॥

तिककितवादिः २।१।६८ ॥ तिककितवाः वङ्गरभण्डीरथाः उपकलमकाः पफकनरकाः वकनखगुद-
परिणद्धाः उजककुभाः लङ्गशान्तमुखाः उत्तरमलङ्कटाः कृष्णजिनकृष्णसुन्दराः भाद्रककपिष्ठलाः अग्निवेश-
दशैरकाः ॥२३॥

उपकादिः २।४।६१ ॥ उपक लमक भटक कपिष्ठल कृष्णजिन कृष्णसुन्दर चूडारक आडारक गडुक
उदङ्ग सुधायक अनन्धक पिङ्गलक पिष्ट मयूरकणं खरीजङ्घ शलाघल पतञ्जल पदञ्जल कठेरण कुषीणक
कशकृत्क काशकृत्क निदाघ कलशीकण्ड दामकण्ड कृष्णपिङ्गल कर्षक पर्यक जट्टिरक वधिरक जन्तुक
अनुषीम अनुपद प्रतिलोम जपजन्ध प्रतान अर्णभङ्गित कमक वराटक खेखाभ कामन्दक पिङ्गल वर्यक
मसूरकणं मदाघ कवन्तक कलन्तक कदामत दामकण्ड ॥२४॥

तृतीयोऽध्यायः ।

भ्रश्रादिः १।१।१२ ॥ भ्रश्र शीघ्र अपल मन्द पण्डित उल्लूक सुमनस् दुर्मनस् अभिमनस् उन्मनस्
रहस् रोहत् रोहत् संसत् शश्वत् भमत् वेहत् यच्चिचर्षस् अखर वचर्षस् ओजम् सुरजस् अरजस् ॥१॥

खोडितादिः २।१।१३ ॥ खोडित चरित नील फेन मद्र हरित दास मन्द ॥२॥

सुख्यादिः १।१।१८ ॥ सुख दुःख ह्यम कृच्छ्र अस अलौक प्रतीप कारुण कृपण सोढ ॥३॥

कच्छ्यादिः १।१।२७ ॥ कच्छजू मन्तु ह्यथोङ् वल्गु असु मङ्गीङ् लाट् खेट् इरस् इरज् इरञ् दुवस् उवस्
वेट् मीघा कुषुभ मगध तनम् पम्यस् सुख दुःख सपर अरर भिषज् भिषज् इषुष वरण चुरण तुरष भुरष
गह्वद एषा किला खेला खिट् खोट् रेखां द्रवस् तिरस् अगद उरस् तरण पयस् संभ्रयस् सन्वर ॥ आकृति-
नयोऽयम् ॥४॥

नन्द्यादिः १।१।१३४ ॥ (१) नन्द्याग्निमद्विद्विषाधिचर्षिंश्रीभिरोचिन्धो अन्धेभ्यः संश्रायाम् । नन्दनः
वाग्निः मदनः दूषणः साधनः वर्धनः शोभनः रोचनः । (२) सङ्घितापदमः संश्रायाम् । सङ्घनः तपनः दमन
जल्पनः रमणः दर्पणः संक्रन्दनः संकषणः संहर्षणः जनार्दनः यवनः मधुसूदनः विभीषणः खवणः चित्त-
विनाशनः कुलदमनः ॥५॥

यद्वादिः (२) याज्ञी उत्साही उद्गाही उद्गाही स्थायी मन्वी संमदी । (१) रत्नयुवपयां नौ । निरपौ निन्नावी
निवापी निग्वावी । (२) याष्टव्याङ्गजवदवसां प्रतिविद्धानाम् । अथाची अन्धाहारी असन्धाहारी अत्राजी
अवादी अवासी । (३) अत्रानचित्तकर्तृकाणाम् । अकारौ अहारी अविनायी विग्वायी विषायी (४) विशयी
विषयी देशे । विशयी विषयी देशः । (५) अभिभापी भूते । अपराधी उपरोधी परिभवी परिभावी ॥६॥

पचादिः (३) पच वच वप वद चल पत नदद् भवद् प्रवद् चरद् गरद् तरद् चोरद् गाहद् सरद् द्विवद्
जर मर चम सेव कोप मेघ नर्तं व्रण दर्शं सर्पं दक्ष दपं जारभर सपच ॥ आकृतिगणः ॥७॥

शूलविभुजादिः ॥ १२॥ भूलविभुज गखसुष काकगुह कुसुद नहीभ कुभ गिभ ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥८॥

पाचादिः १२॥१५ ॥ पाचं उदर इष्ठ उत्तान अवसृर्षन् ॥९॥

गन्धादिः १२॥१६ ॥ गन्धी आगन्धी भावी प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिवीधी प्रतियायी प्रतियोनी ॥१०॥

संपदादिः १२॥१७ ॥ संपद विपद आपद प्रतिपद परिवद ॥११॥

भिदादिः १२॥१८ ॥ (१) भिदा विदारणे । (२) क्तिदा वैधीकरणे । विदा । क्षिपा । (३) गुहा
गिर्वाषधोः । अद्वा मेघा गोषा । (४) आरा शस्त्रात् । हारा । (५) कारा वन्नी । क्षिया । (६) तारा
ज्योतिषि । (७) धारा प्रपातने । रेखा चूडा पीडा वषा वसा मृजा । (८) कृपेः संपसारणं च । कृपा ॥१२॥

भीमादिः १२॥१९ ॥ भीम भोष भयानक प्रसन्द प्रपतन प्रतपन समुद्र सुव सुक् षटि रचः सूखं
खलति ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥१३॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अजादिः ४१॥१४ ॥ अजा एडका कौकिला चटका अश्वा मूषिका बाला होडा पाका वत्सा मन्दा
विस्वाता पूर्वापहाणा अपरापहाणा । (१) संभस्त्राजिनशणपिच्छेभ्यः फलात् । (२) सद्च्काण्डप्रान्तशतेकेभ्यः
पुष्पात् । (३) शुद्रा चामहत्पूर्वा जातिः । कुचा उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा । (४) मध्यमा पुंयोगेऽपि ।
(५) मूलात्तजः । दंष्ट्रा ॥१॥

खसादिः ४१॥१० ॥ खसृ दुहित ननासृ याठ माठ तिसृ चतसृ ॥२॥

सपत्रादिः ४१॥२० ॥ समान एक वीर पिच्छ श्र साठ भद्र पुव (१) दासाण्डन्दसि ॥३॥

गौरादिः ४१॥१९ ॥ गौर मत्स्य मनुष्य शङ्क पिङ्गल हय गवय मेकय सृथ्य द्रुण द्रोण हरिण कौकण
कारण पटर उणक आमलक कुवल विन्व वदर फकौर ककौरक तकार शकार पुष्कर शिखळ सलह
शष्कळ सनन्द सुषम सुषव अलिन्द गडुल वाण्डश आयक आनन्द आर्ष्य मृपाट आखक शष्कुल
सूर्यं शूर्पं सूच यूष यूष सूष मेघ वल्लक घातक सल्लक मालक मालत सालक वेतस वल अतस भङ्ग मह
मठ छेद पेश मेद शन् तचन् (१) अनडुही अनडुही । (२) एषणः करणे । देह देहल काकादन
गवादन रोजन रजन लवण भीद्गाहमानि गौतम गौतम अयःस्यूष भौरिकि भौलिकि भौलिकि यान मेध
आलन्वि आलजि आलन्वि आलवि केवाल आपक आरट नट टोट मोट मूलाट शासन पासन पाठन
अक्षर अक्षिकरण अक्षिकार अयहायणी (आयहायणी) प्रत्यवरीहिणी (३) सुमङ्गलात् संशयान् । अक्षर
सुन्दर मल्लल मन्तर मङ्गल पट पिच्छ षळ उदरे गुटे शम सद् चीड ऋद भाण्ड कदर कन्दर कदल तरुण
तलुन काव्याष वडत् मयत् सोम सीधमे । (४) रोहिणी मचत्वे । (५) रेवती मचत्वे । विश्वल निखल पुष्कल ।
(६) कटाच्छोषिवचने । (७) पिपल्यादयश्च । पिपली हरितकी हरीतकी कोशातकी शमी वरी शरी प्रथिवी ।
क्रोष्ट मातामह पितामह ॥४॥

बद्धादिः ४।१।४५ ॥ बद्ध पठति अक्षति अक्षति अक्ष शकटि शकति । (१) शक्तिः शक्ते । शरि वारि रानि । अक्षि कपि यष्टि मुनि । (२) इतः प्राख्यङ्गत् । (३) क्तिकारादक्तिनः । (४) सर्वतोऽक्तिप्रयोदित्येके । च्छ अराल कृपय कमल विकट विशाल विशङ्कट भरुज ध्वज (५) चन्द्रभागान्नद्याम् (चन्द्रभागा नद्याम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रौड गख खुर शिखा बाल शफ गुद ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन भग गल राग इत्यादि ॥ ५ ॥

५

शार्ङ्गरवादिः ४।१।७३ ॥ शार्ङ्गरव कापटव गौगुलव ब्राह्मण वेद गौतम कामखलिय ब्राह्मणकृतिय आनिधेय आनिधेय आशोकेय वात्स्यायन मौञ्जायन कौकस काप्य काव्य श्रेय एङि पर्येङि आशरथ्य औदपान अराल चखाल वतख (२) भोगवर्डीरिमतोः संज्ञायां घादिषु [६।१।४३] नित्यं ऋसायम् । (२) वृत्तयोर्वृद्धिश्च ॥ ६ ॥

क्रौड्यादिः ४।१।८० ॥ क्रौडि लाडि व्याडि आपिशलि आपलिति चौडयत चैपयत संकयत वैलयत सौधातकि । (१) सूत युवत्याम् । (२) भोज चत्रिये । यौतकि भौरिकि भौलिकि शाब्जलि शालास्थलि कापिष्ठलि गौकख्य ॥ ७ ॥

अश्वपत्यादिः ४।१।८४ ॥ अश्वपति शतपति धनपति गणपति स्थानपति यज्ञपति राष्ट्रपति कुलपति गृहपति पशुपति धान्यपति धन्वपति सभापति प्राणपति चैवपति ॥ ८ ॥

उत्वादिः ४।१।८६ ॥ उत्व उदपान विकर विनद महानद महानस महाप्राण तरुण तल्लुन । (१) वक्षयासि । पृथिवी धेनु पङ्क्ति जगतो विष्टुप् अनुष्टुप् जनपद भरत उशीनर यौष पौलु कृण । (२) उदस्थान देशे । घृषदंश भल्लकीय रथंतर मध्यंदिन वृहत् महत् सत्त्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उच्छिद् ककुभ् सुवर्ण देव (३) औषादच्छन्दसि ॥ ९ ॥

बाह्यादिः ४।१।९६ ॥ बाहु उपवाहु उपवाकु निवाकु शिवाकु वटाकु उपनिन्दु उपविन्दु वषली ककला चूडा बलाका मूषिका कुशला भगला कुशला ध्रुवका ध्रुवका सुमिवा दुर्मिवा पुष्करसद अनुहरत् देवशर्मन् अग्निशर्मन् भद्रशर्मन् सुशर्मन् कुगामन् सुगामन् पञ्चन् सप्तन् अष्टन् । (१) अमितीजसः सलोपथ । सुधावत् उदञ्च शिरस् माष शराविन् मरोची चेमड्विन् शङ्खलतोदिन् खरगादिन् नगरमर्दिन् प्राकारमर्दिन् लोमन् अनीगतं कृण युधिष्ठिर अर्जुन साम्ब गद प्रदुक्क राम उदङ् । (२) उदकः संज्ञायाम् । (३) संभूयोन्मयोः सलोपथ ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन । सत्त्विकिः जाड्भिः एन्दशर्मिः आजधेनविः इत्यादि ॥ १० ॥

कुञ्जादिः ४।१।९८ ॥ कुञ्ज ब्रह्म शङ्क भस्मन् गण लोमन शठ शाक शृङ्ख शुभ विपाश् स्कन्द स्तम्भ ॥ ११ ॥

नडादिः ४।१।९९ ॥ नड चर बक मुञ्ज इतिक इतिश उशक लमक । (१) शलङ्कु शलङ्क च । सप्तल वाजप्य तिक । (२) अग्निशर्मन् वृषगणे । प्राण नर सायक दास मित्र विप पिङ्कर पिङ्गल किङ्कर किङ्गल कातर फातल काश्यप कुश्यप काश्य काश्य काव्य अज अनुष अनुष्य (३) कृष्णशौ ब्राह्मणवाशिष्ठे । अमित लियु चिव कुमार । (४) क्रौष्ट्र क्रौष्ट्र च । लोह दुर्मि लम्ब शिशपा अय कृष्ण शकट सुमनस् सुमत मिमत ऋष जलंधर युगंधर हंसक दक्षिन् हस्तिन् पिङ्क पञ्चाल चमसिन् सुख्य स्थिरक ब्राह्मण चटक बटर अश्वल खरप लङ् इत्य अस कास्तुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शीघ्र अलोह दख्य ॥ १२ ॥

विदादिः ४।१।१०४ ॥ विद उर्व कश्यप कुशिक भरबीज उर्मन्यु किखात कन्दर्प विज्ञानर ऋषिषेण ऋषिषेण ऋतभाग हृथेश प्रियक आपलम्ब कुचवारं शूरवत् शुनक धेनु गोपवन शिशु विन्दु भोजन अत्रायतान

श्यामाक श्यामक श्यावलि श्यापर्ण हरित किंदास वक्षस्व चर्कजुष चर्कलुष बभ्रोग विष्णुवृक्ष
प्रतिबोध रचित रथीतर रथलर गविष्ठिर निषाद-शबर अलस मठर मृपाकु मृदु पुनर्भु पुत्र दुहित मनान्द ।
(1) परस्त्री परशुं च ॥११॥

गर्गादिः ४।१।१०५ ॥ गर्ग वक्ष । (1) वाजासे । संज्ञति अज व्याघ्रपात् विदधत् प्राचीनयोग अगलि
पुल्लि चमस रंभ अग्निवेश शङ्क शट शक एक धूम अषट मगस् धनंजय वक्ष विद्यावसु जरमाष
लौहित शंसित बभ्रु बभ्रु मण्डु गळु शङ्क लिंग पुहलु मनु मङ्कु आलिंग जिगीषु मनु तनु मनाथी मनु कथक
कथक मृत्त त्वत् वक्ष तनु तवत् तलुत् तण्ड वतण्ड कपिकत कपि कत कुरुकत अनडुह् कल
शकल गोकच अगम्य कुष्ठिनी यज्ञवल्क पर्यवल्क अभयजात विराहित उपगण रङ्गगण शल्लिल बर्षक
चणक चुलुक मुद्गल सुसल जमर्दाघ पराशर जतूकर्ण महित मलित अशरथ शकैराज पुतिनाथ स्युरा
अदरक अररक एलाक पिङ्गल ज्ञण गालन्द उलुक तितिच भिषज भिषज् भडित भखित दन्त चैकित
चिकित्सित देवह इन्द्रह एकलु पिपयलु वृष्टदधि सुलोहित सुलाभिन् उक्थ कुटौगु ॥१४॥

अग्नादिः ४।१।११० ॥ अन्न अश्वन् शङ्क शुद्रक विद पुट रोहिण खजूर पिङ्गल भडिल भखिल भडित
भखित प्रकृत रामोद चाल काश तोष्ण गालाड अङ्ग खर स्फुट चक अविष्ट पविन्द पवित मीमिन् श्याम
धूम धूष वाग्मिन् विद्याजर कुट । (1) शप अत्रिये । जन जड खड गौष अहै कित विशप विशाल गिरि
चपल चुप दासक वैल्य बैल्य प्राथ्य धर्म आनडुष्ण । (2) पुंसि जाते । अर्जुन प्रहृत सुभनम् दुर्मनम्
मनस् प्रान्त ध्वन अत्रिये । (3) भरवाज आर्धे । उक्त आतव कितव वद धन्य पाद शिव खदिर ॥१५॥

शिवदिः ४।१।११२ ॥ शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चख जम्भ भूरि दख कुठार ककुभ अगभिवान कोहित मुख
संधि मुनि ककुत्स्थ कङ्कोड कोहड कङ्कय कङ्कय रोध कपिञ्जल कुपिञ्जल खड्गन वतख टण्णकं कीरङ्गद
जलङ्गद परिल पथिक पिष्ट हृहय गोपिका कपिलिका जटिलिका बधिरिका मञ्जीरक उथिक खड्गास
खड्गाह कर्मार रेख लेख आलेखन विप्रवण रवण वतंगल ग्रीवाच पिठक विटक पिटाक टषाक नभाक
कर्णनाभ जरत्कार पृथा उत्चेप पुरोहितिका सुरोहितिका सुरोहिका आर्धेत्त अर्धेत्त सुपिट मसुरकर्ण
मयूरकर्ण खजूरकर्ण कद्रुक तन्नन् चट्टियेण गङ्गा विपाश यस्का लङ्ग दुष्ण अयस्थूण टण्णकं टण्ण कथं
पर्यं भलन्द विरुपाल भूमि इला सपत्नी । (1) षाचो नद्याः । (2) त्रिवेणी त्रिवर्णं च (1) आकृतिगणः ॥१६॥

शुभादिः ४।१।१२३ ॥ शुभ विष्ट पुर विष्टपुर ब्रह्मकृत शतघार शलाथैल शलाकाभू, लेखाभू, लेखाभ
विकंसा विकास रोहिणी रुहिणी धर्मिणी दिग् शलुक अत्रवति शकंधि विमात् विधवा युक्त विश
देवतर शकुनि युक्त उग्र ज्ञातल शतल बन्धकी मृकखु विसि अतिथि गोदन्त कुशाब्ज मकट शताहर
पवट्टरिक सुगामन् । (1) लक्ष्मणश्यामयोर्वासिष्ठे । गोधा ककालास अथीव प्रथाहण भरत भारत भरत
मृकखु कूर्पर इतर अन्यतर आलीड सुदन सुदत्त सुवलस् सुदामन् कद्रुदत्त अकशाय कुमारिका कुठारिका
किशोरिका अम्बिका जिह्वाशिन् परिधि वायुदत्त शकल शलाका खड्ग कुबेरिका अशोका गन्ध-
मूकला खड्गोत्पला अनुहटिन् अनुहटि जरतिन् बलीवर्दिन् विष बीज जीव श्वन् अश्वन् अश्व अजिर ॥
आकृतिगणः ॥१७॥

कल्याणदिः ४।१।२१ ॥ कल्याणी सुभगा दुर्भगा बन्धकी अनुहटि अनुहृति अनुहृति जरती बलीवर्दी
ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परस्त्री ॥१८॥

गृष्टादिः ४।१।२३६ ॥ गृष्टि हृष्टि बलि हलि विप्रि कुद्रि अजवसि निवयु ॥२६॥

रेवत्यादिः ४।१।२३६ ॥ रेवती अश्वपाली मणिपास्वी शरपाखी उकवच्छिन् उकवन्मु उकयाह कर्षेयाह दख्खाह कुकुटाह ककुदाह चामयाह ॥२०॥

कुर्वादिः ४।१।२५१ ॥ कुर्ब गर्गर् मरुष अजमार रथकार वावदूक । (1) सञ्जानः चत्रिये । कविमति विनति कापिञ्जलादि वाक् वामरथ पितृमत् इन्द्र जाली एजि वातकि दामोष्चोपि मणकारि जैशोरि कुट शालाका शलाका मुर पुर एङ्का शुभ अश्व दभं कीशनी । (2) वेनाच्छन्दसि । शूर्पेणाय श्यावनाय श्यावरय शशपुत्र सत्यंकार वडभीकार पथिकार मूठ शकन्थु शङ्कु शक शालिन् शालीन कर्तुं हर्तुं इन् पिच्छी तच्छन् (3) वामरथश्च कखादिवत् स्वरवर्जम् ॥२१॥

तिकादिः ४।१।२५४ ॥ तिक कितव संज्ञाबालशिख संज्ञा वाला शिखा उरम् शा व्द्य सैम्बव असुन्द रूप्य याम्ब नील अमिव गौकच कुरु देवरथ तैतिल औरस कोरव्य भौरिकि चौपयत शौकयत वाजवत चन्द्रमस् शुभ गङ्गा वरेख्य सुपामन् आरम्ब बाह्यक खल्यक वृष लोमक उदन्य यज्ञ ॥२२॥

वाकिनादिः ४।१।२५८ ॥ वाकिन गौधेर कार्काश काक लङ्गा । (1) चर्मिचर्मिणोर्नलोपश्च ॥२३॥

कम्बोजादिः ३।१।२७५ ॥ कम्बोज चोल केरल शक यवन ॥२४॥

भर्गादिः ४।१।२७८ ॥ १ भर्ग करुण केकय कश्मीर साल सुखाल उरस् कौरव्य ॥२५॥

२ यौधेयादिः ॥ यौधेय शौक्रेय शौभेय ज्यावाण्येय धीर्तेय धार्तेय त्रिगतं भरत उश्रीनर ॥२६॥

भिक्षादिः ॥४।१।३८ ॥ भिक्षा गर्भेणी चित्र करीष अङ्गार चर्णिन् धर्मिन् सहस्र भुवति पदाति पङ्क्ति अथर्वेन दक्षिणा भरत विषय शील ॥२७॥

खल्लिकादिः ४।२।४५ ॥ खल्लिका वडवा । (1) सुद्रकमालवात् सेनासंज्ञायाम् । भिक्षुक शक उलूक अन् अहन् युगवरदा हलबन्धा ॥२८॥

पाशादिः ४।२।४८ ॥ पाश दण धूम वात अङ्गार पाटल पोटगल पिटक पिटाक हल नट वन ॥२९॥

खलादिः ४।२।५१ ॥ खल डाक कुटुम्ब शाक कुल्लिनी ॥ ३० ॥

राज्यादिः ४।२।५२ ॥ राजन्व आनृत बाहन्व शालङ्कायन टैबयातव देवयात अत्रीड वरता जालं घरायण राजायन तेलु आत्मकामिय अम्बरीषपुत्र वसाति वैल्ववन शैलूष उदुम्बर तीव्र वैल्लु अर्जुनायन संप्रिय दाक्षिजर्णनाम ३१ ॥

भौरक्यादिः ४।२।५४ ॥ १ भौरिकी मौलिकी चौपयत चौपयत चेटयत काण्येय वाणिकक वाणि- कान्य वालिकान्य सेकयत वैकयत ॥ ३२ ॥

ऐषुकार्यादिः । ऐषुकारि सारस्यावन सारसायन चान्द्रायण द्वाप्तायण व्यासायण श्रीडायन जीलायन खाडायन दासमित्रि दासमिवायण शौद्रायण दासायण प्रापल्यायन शायल्यायन ताक्ष्यायण श्रीभायण सीवीर सोवीरायण शपळु शयळु शौळु शयाळि शयाळु वैश्रमानव वैश्रध्यंगव वैश्रधेनव नड तुळु देव विन्धदेव सापिण्डि ॥ ३३ ॥

उक्थादिः ४।२।६० ॥ उक्थ लोकायत न्यास न्याय पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपदा ज्योतिष अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म अर्चा क्रमेतर न्नच न्नख्य संहिता पदक्रम संघटं संघटं वृत्ति परिषद संयह गण गुण आयुर्देव आयुर्वेद ॥ ३४ ॥

क्रमादिः ४।२।६१ ॥ क्रम पद शिखा मौमांसा सीमन् ॥ ३५ ॥

वसन्तादिः ४।२।६३ ॥ वसन्त यौष वर्षा शरदः॥ हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अतुगुण अथर्वन्
आथर्वण ॥ ३६ ॥

संख्यादिः ४।२।७५ ॥ संकल पुष्कल उत्तम उदुप उद्वेप उत्पुट कुम्भ निधान सुदन् सुदत्त सुभूत सुपूत
सुनव सुमङ्गल सुपिङ्गल सत सिकत पूतिका पूतिक पूलास कूलात निवेश गवेश गम्भीर इतर चन्
अहन् लोमन् वेमन् चरण वरुण बहुल अभिविक्त गोभृत् राजभृत् भल्ल भल्ल माल ॥ ३७ ॥

सुवाङ्मादिः ४।२।७७ ॥ सुवास्तु सुवस्तु वणुं भण्डु खण्डु सेवालिन कर्परिन् शिखण्डिन् गर्तं कर्कश
शकटीकणं कृष्णकर्णं कर्कं कर्कंशुमती गोहृ चहिसक्य ॥ ३८ ॥

अरीहृषादिः ४।२।८० ॥ अरीहृष अक्षीरण द्रुघण द्रुहृण भलग भगल उलन्द किरण सांपरायण
कौट्टायण औट्टायण त्रैगतायन मैत्रायण भास्त्रायण वैसतायण वैसतायन मौमतायन सीमतायन
सौसायन मौमतायन सीमायन ऐन्द्रायण कौन्द्रायण कौट्टायण खाडायन शाखिख्यायन रायशोष विपथ
विपाश उहृष्ट उद्वृष्ट खाण्डवीरण वीरण काशकृत्स्न जाम्बवत शिशपा रेवत रेवतविल्ल सुयज्ञ शिरीष बधिर
जम्बु खदिर सुशर्मन् सशर्मन् भलन्दन कालन यज्ञदत्त ॥ ३९ ॥

क्राशादिः । क्राशाश्च अरिष्ट अरिश्म वैशमन् विशाल लोमश रोमश रोमक लोमक शबल कूट वर्षल
सुवर्षल सुकर सुकर प्रातर प्रतर सहश पुरग पुराग सुख धूम अजिन विनत अवनत कुबिधा पराशर अरुस्
अयस् ॥ ४० ॥

ऋश्यादिः । ऋश्य न्यशोध शर निलोन निवास निघात निधान निबन्धन निबन्ध विबद्ध परिगुट उपगुट
असनि सित मत वेगमन् उत्तरागमन् अगमन् म्यूलवाङ्ग खदिर शर्करा अनडुह अनडुह अरडु परिवेश वैश
वीरण खण्ड दण्ड परिहृत कर्दम अंशु ॥ ४१ ॥

कुमुदादिः । कुमुद शर्करा न्यशोध इकट संकट कङ्कट गर्त बीज परिवाप निर्यास शकट काच मधु शिरीष
अश्व अश्वत्य बल्लज यवास कूप विकङ्कट दशयाम ॥ ४२ ॥

काशादिः । काश पाश अश्वत्य पलाश पीयूषा चरण वास नड वन कर्दम कण्डूल कङ्कट वृह विस
दण कर्पर बर्बर मधुर यष्ट कपित्य जतु सीपाल ॥ ४३ ॥

दणादिः । दण नड मूल वन पर्षी वर्षा वरण बिल पुल फल श्वेजुन अर्था सुवर्षा बल चरण
कुस ॥ ४४ ॥

प्रेक्षादिः । प्रेक्षा फलका हलका बन्धुका ध्रुवका क्षिपका न्यशोध इकट कङ्कट संकट कट कूप तुक
पुल पुट मङ्ग परिवाप यवास ध्रुवका गर्त कूपक हिरण्य ॥ ४५ ॥

अग्नादिः । अगमन् यूथ ऊष मौन दर्भ उन्द गुद खण्ड नग शिखा कीट पाम कन्द कान्द कुल गङ्ग गुड
कुण्डल पीन गुह ॥ ४६ ॥

सखादिः । सखि अघिदत्त वायुदत्त सखिदत्त भल्लपाल भल्ल पाल चक्र चक्रवाक कुगल अशोक कारवीर
वासव चीर पूर वज्र कुशीरक शौहर सोहर सपक सरस समप समल सुरस रोह तनाल कदल
सप्तल ॥ ४७ ॥

संकाशादिः । संकाश कपिल कश्मीर समीर मूर्त्संग सरक मूर । (I) सुपथिन् पन्थ च । यूष यूष

अथ अङ्ग नासा पलित अतुनाश अश्रमन् कूट मखिन दश कुम्भ शीर्ष चिरमन विरत समल सौर पञ्चर
मन्य नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सक्थंक्क इष्टि तीर्थ अगसि विकार नासिका ॥४८॥

बलादिः । बल चुल नल दल बट लकुल उरल पुख्ख पुल मूल उलडुल उल डुल वन कुल ॥ ४९ ॥

पक्षादिः । पक्ष तुच तुप कुष्क अख्ख कम्बलिका बलिक चित्र भस्ति । (I) पथः पथ्य च । कुम्भ
सौरक सरक सकल सरस समल अतिश्रन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकार लोमक शीर्ष गिवात
पाक सहक अहुश सुवर्षक हंस हंसक कुस बिल खिल यमख हस कला सकर्षक ॥ ५० ॥

कर्णादिः । कर्ण वसिष्ठ अर्क अर्कालुप द्वुपद आगडुअ पाखजन्य स्किग् (स्किज्) कुम्भी कुन्नी जित्वन् जीवन
कुलिअ आखीवत् आखीवत अेव अेव आकान आनक ॥ ५१ ॥

सुतंगमादिः । सुतंगम सुनिचित विप्रचित महाचित महापुत्र खन येत गडिक खडिक अक्र विथ
बीजवापिन् अजुंन अन् अजिर जीव खड्खत कर्ण विथह ॥ ५२ ॥

प्रगथादिः । प्रगदिन् मगदिन् मददिन् कवित खखित गदित चूडार भडार मन्दार क्कीविदार ॥५३॥

वराहादिः । वराह पलाशा पलाश शिरीष शिरीष विनद्ध निवद्ध बलाहक स्थूल विदग्ध विजग्ध निमग्ध
निमग्ध बाहु खदिर शर्करा ॥ ५४ ॥

कुमुदादिः । कुमुद गोमथ रथकार टशयाम अश्वत्य शात्मलि शिरीष मुनिस्थान कुष्कल कूट मधुकर्ण
वासकुन्द शुचिकर्ण ॥ ५५ ॥

वरणादिः ४।१।८२ ॥ वरणा शङ्खी शात्मलि शृङ्खी शयाखो पर्णी ताम्रपर्णी गोद आलिङ्गयान जालपदी
जानपदी जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा वल्गु उज्जयिनी गया मथुरा तक्षशिला उरसा गोमती बलभी ॥ ५६ ॥

मन्धादिः ४।१।८६ ॥ मधु विस स्थाणु वेष कर्कन्धु समी करीर हिम किशरा श्यांश मरुत् वार्दाली
शर इटका आसुति शक्ति आसन्दी शकल शलाका आमिषी इन्दु रोमन् रुष्टि रुथ्य तक्षशिला कड
बट वेट ॥ ५७ ॥

उत्कारादिः ४।१।९० ॥ उत्कार संपल अफर पिपल पिपलीमूल अश्रमन् सुवर्ष खखाजिन तिक कितव
अथक चैवण पिपुक्क अश्वत्य काश चूद्र भखा शाल जन्वा अजिर चमंन् उत्कोश शान खदिर शूर्पणाथ
झावनाथ नैवाकव टण हच शाक पलाश विजिगीषा अनेक आतप फल संपर अर्क गर्त अग्नि वैराणक इडो
अरख्य निशान पर्ण नीचायक शंकर अशरीरहित चार विशाल वेत अरीरुण खख्ख वातारगार मन्त्रणाहं इन्द्र-
हथ नितानहथ आर्द्रहथ ॥ ५८ ॥

नडादिः ४।१।९१ ॥ नड पुच बिल्ल वेणु वेत्र वेतस इन्दु काष्ठ कपोत टण । (I) कृष्ण ऋखलं च ।
(2) तक्षत्रलोपथ ॥ ५९ ॥

कत्यूपादिः ४।१।९५ ॥ कतूवि उन्धि पुष्कर पुष्कल मोदन कुम्भ कुल्बिन नगरी माहिपती वर्मती उखा
यान ॥ कुचाया यलोपथ ॥ ६० ॥

नद्यादिः ४।१।९७ ॥ नदी मङ्गी वाराणसी आवली कौशाब्बी वनकौशाब्बी काशपरी काशफारी
काशफरी खादिरी पूर्वनगरी पाठा माया शालदावा सीतकी । (I) वाडवाया इवे ॥ ६१ ॥

पलयादिः ४।१।१० ॥ पलदी परिपद् रोमक वाहीक कलकीट बङ्ककीट जालकीट कमलकीट कमज-
कीकर कमलमिदा गोङ्गी नैकती परिखा शूरसेन गोमती पटञ्जर उदपान यकल्लोम ॥ ६२ ॥

काश्यादिः ४।१।११६ ॥ काशि चेदि वेदि सांयाति संवाह अशुत मोदमान शकुलाद हलिकर्षु क्रुनामन् हिरण्य करण गोवामन भारङ्गी अरिदम अरिव देवदत्त दशग्राम शौवावतान उपराज युवराज देवराज मोदन सिन्धुमिव दासमिव सुधामिव सोममिव ऋगमिव साधुमिव । (1) आपदादिपूर्व-पदात्कालात्वात् । आपद ऊर्ध्वं तत् ॥ ६३ ॥

धूमादिः ४।१।१२० ॥ धूम खल्लु शशदन अर्जुनाव माहकस्थली आणकस्थली माहिषस्थली मानस्थली अद्रस्थली मद्रकस्थली समुद्रस्थली दाख्दायनस्थली राजस्थली विदेह राजगृह सावासाह शप निववर्धं निववर्धं मज्जाली मद्रक्ष अजीकूल द्वाहव द्वाहव संस्थाय बभैर वज्रं गतं आनतं माठर पाषेय घोष पत्नी आराज्ञी धार्तराज्ञी आवय तीर्थे । (1) कृन्तात्कीवीरेषु । (2) समुद्रान्नावि मनुष्ये च । कुञ्चि अन्तरीप द्वीप अरुण उज्जयनी पद्मर दक्षिणापथ साकेत ॥ ६४ ॥

कक्कादिः ४।१।१३३ ॥ कक्क सिन्धु वर्णं गम्भार मधुमत् कम्बोज कश्मीर सान्त्व कुक्क अनुपल्ल द्वीप अनूप अजवाह विजापक कल्लतर रङ्ग ॥ ६५ ॥

गह्रादिः ४।१।१३८ ॥ गह्र अन्तस्थ सम विषम मध्य । (1) मध्यंदिन चरणे । उनम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अधमशास्त्र उत्तमशास्त्र एकशास्त्र समानशास्त्र समानशाम एकग्राम एकतन्त्र एकपलाश इक्ष्य इक्ष्णीक अश्वत्थान्दम कामपस्थ खाडायन काठेरणि लाघेरणि सीमिति शैशिरि दैवशर्मि श्रौति आहंसि आमिनि व्याडि वैजि आश्र्यन्धि आश्रुशंसि शौङ्गि आग्निशर्मि भौजि वाराटक वात्मिकि वात्मिकि जेमश्रुद्धि आश्रत्यि शौङ्गाहमानि ऐकविन्द्वि दत्ताय हंस तत्त्वय तन्वय उत्तर अन्तर अनन्तर (2) मुखपार्श्व-तसीर्लोपः । (3) जनपरयोः कुक् च । (4) देवस्य च । (5) वेणुकादिभ्यश्चण् ॥ आङ्गतिगणः ॥ ६६ ॥

संधिवेलादिः ४।१।१६६ ॥ संधिवेला संख्या अमावास्या त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् । (1) संवत्सरात् फलपर्वणोः ॥ ६७ ॥

दिग्गादिः ४।१।५४ ॥ दिग् वर्गं पूग गण पक्ष धाय्य मिव मेधा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा साक्षिन् देश आदि अन्त मुख जघन मंघ यूथ । (1) उदकात्मंत्रायाम् । न्याय वंश वेश काल आकाश ॥ ६८ ॥

परिसुखादिः ४।१।५९ ॥ परिसुख परिरहुत पर्योष्ठ पर्युल्लुखल परिसीर उपसौर उपस्थुण उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुसीत अनुसाय अनुसौर अनुमाप अनुयव अनुयुप अनुवंश प्रतिशास्त्र ॥ ६९ ॥

अध्यात्मादिः ४।१।६० ॥ अध्यात्म अधिदेव अधिभूत इहलोक परलोक । आङ्गतिगणः ॥ ७० ॥

ऋग्यजुर्वादिः ४।१।७३ ॥ ऋग्यजु पदव्याख्यान ऊन्दीमान ऊन्दीभाषा ऊन्दीविषिति न्याय पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या जलविद्या अङ्गविद्या विद्या उत्पात उत्पाट उद्याव संवत्सर मुङ्गर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा भिच्चा ॥ ७१ ॥

शुद्धिकादिः ४।१।७६ ॥ शुद्धिक कृकण कृपथ स्थलिल उदपाण उपल तीर्थ भूमि तण पर्ण ॥ ७२ ॥

शुद्धिकादिः ४।१।८२ ॥ शुद्धिक सर्वसेन सर्वकेश शक्त शट रक शङ्क बोध ॥ ७३ ॥

सिन्ध्यादिः ४।१।८३ ॥ १ सिन्धु वर्णं मधु कम्बोज सान्त्व कश्मीर गम्भार किष्किन्धा उरसा दरद (दरद) गन्दिक्का ॥ ७४ ॥

तच्चशिलादिः । तच्चशिला वस्त्रोद्धारण कौर्ण्डुर यामणी कृगल कौष्टिकर्ण सिंहकर्ण संकुञ्चित किंनर कालधार पर्वत अवसान बभैर कंस ॥ ७५ ॥

श्रीनकादिः ४।१।१०६ ॥ श्रीनक वाजसनेय शार्ङ्गरव शानेय शानेय खाडासन लम्ब स्तम्ब देवदशनं
रज्जुभार रज्जुकच्छ कठशाट कवाय तल तच्छ पुरुषांसक अश्रपेज ॥७६॥

कुलाखादिः ४।१।११८ ॥ कुलाल बरुड चाखाल निषाद कर्मार सेना सिरिम्भ सिरिभि देवराज
परिवत् (पर्वत्) वधू मधु बरु बद्र अणडुह ब्रह्मन् कुम्भकार श्रपाक ॥७७॥

रैवतिकादिः ४।१।१११ ॥ रैवतिक खापिशि जेमठहि गीरवीथ गीरवीथि औदभीधि औदवापि
वैजवापि ॥७८॥

विलादिः ४।१।१३६ ॥ विल्व ब्रीहि काख सुद्र मम्बर गोधूम इक्षु वेणु गवेषुका कर्पासी पाटली
कर्कम्भू कुटीर ॥७९॥

पलाशादिः ४।१।१४१ ॥ पलाश खदिर शिशपा स्पन्दन पुलाक करौर शिरीष यवास विकङ्कत ॥८०॥

शरादिः ४।१।१४४ ॥ शर दर्भ मृद कुटी लण सोम बल्लज ॥ ८१ ॥

तालादिः ४।१।१५२ ॥ (१) तालाहनिषि । तार्हिण इन्द्रालिग इन्द्राहम इन्द्रावुध चय श्यामाक
पीयूषा ॥ ८२ ॥

रजतादिः ४।१।१५४ ॥ रजत सीस लोह उदुम्बर नीप दाह रीहितक विभीतक पीतदाह विकण्टक
कण्टकार ॥८३॥

उखादिः ४।१।१६४ ॥ उख न्ययोध अश्रत्य इङ्गुदी शिशु रुक कचतु वृहतो ॥८४॥

हरीतक्यादिः ४।१।१६७ ॥ हरीतकी कोशातकी नखरञ्जनी शकली दाडी दोडी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी
द्राचा काला ध्याचा गभीका कण्टकारिका पिप्पलो विद्या शैफालिका ॥८५॥

माशब्दादिः ४।४।१ ॥ माशब्दः नित्यशब्दः कायशब्दः ॥८६॥

प्रभूतादिः ४।४।१ ॥ प्रभूत पर्याप्त ॥ ८७॥

सुखातादिः ४।४।१ ॥ सुखात सुखरात्रि सुखशयन ॥८८॥

परदारदिः ४।४।१ ॥ परदार गुरुतल्प ॥८९॥

पर्पादिः ४।४।१० ॥ पर्प अश्र अश्रत्य रथ जाल न्यास व्याल । (१) पाद पञ्च ॥९०॥

वैतनादिः ४।४।१२ ॥ वैतन वाहन अधवाह धनुष्टंभ जाल वैश उपवेश प्रेषण उपवलि सुख शय्या शक्ति
उपनिवृद्ध उपदेश स्त्रिज् (स्त्रिज) पाद उपस्थ उपस्थान उपहस्त ॥९१॥

उत्सङ्गादिः ४।४।१५ ॥ उत्सङ्ग उडुप उत्पूत उत्पन्न उत्पुट पिटक पिटाक ॥९२॥

भस्त्रादिः ४।४।१६ ॥ भस्त्रा भरट मरण शीर्षभार शीर्षभार अंसभार अंसभार ॥९३॥

अक्षयूतादिः ४।४।१८ ॥ अक्षयूत जानुप्रहत जहाप्रहत जहाप्रहत पादखेदन कण्टकमर्दन गतानुगत
गतानत आशियात अनुगत ॥ ९४ ॥

महिष्यादिः ४।४।४८ ॥ महिषी प्रजापति प्रजावती प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहित मणि-
पाली अनुचारक अनुचारक होह यजमान ॥ ९५ ॥

किसरादिः ४।४।५१ ॥ किसर नरद नलद खामल तगर गुग्गुलु उशेर हरिद्रा हरिद्रु पर्णी ॥ ९६ ॥

हमादिः ४।४।६२ ॥ ह्य शिवा प्ररोह स्था बुभुचा चुरा तितिचा उपस्थान कृषि कर्मन् विश्रधा पपम्
सत्य अमृत विश्रिखा श्रिविका भस्त्रा उदस्थान पुरोहा, विहा मन्द्र ॥ ९७ ॥

प्रतिजनान्दिः ४।४।६६ ॥ प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग परयुग परकुल परलकुल असुखकुल सर्वजन
विश्वजन महाजन पञ्चजन ॥ ६८ ॥

कथादिः ४।४।१०२ ॥ कथा विकथा विश्वकथा संकथा वितच्छा कुष्ठवित् जनवाद जनवाद वृत्ति संवह
गुण गण आयुर्वेद ॥ ६९ ॥

गुडादिः ४।४।१०३ ॥ गुड़ कुल्माष सक्तु अपूप मासौदन इच्छ वेणु सङ्ग्राम संघात संक्रम संवाह प्रवास
निवास उपवास ॥ १०० ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

गवादिः ५।१।२ ॥ गो हविस् अचर विष बर्हिस् अष्टका खदा युग मेधा सुच् । (१) नाभि गभं च ।
(२) गुनः संप्रसारणं वा च दीर्घलं तर्कनियोगिन चान्नीदात्तत्वम् । (३) ऊधसीऽनङ् च । कूप खद दर खर
असुर अश्वन् वेद बीज दीम ॥ १ ॥

अपुपादिः ५।१।४ ॥ अपूप तरुलुल अभ्युष अभ्युष अक्षीष अभ्येष पृष्टक ओदन सूप पूष क्षिण्व
प्रदीप सुसल कटक कर्णवेष्टक अर्गल । (१) अन्नविकारेभ्यश्च । यूष स्यूषा दीप अश्व पच ॥ २ ॥

निष्कादिः ५।१।२० ॥ निष्क पण पाद माष वाह द्रोण षष्टि ॥ ३ ॥

अत्रादिः ५।१।३६ ॥ अश्व अश्वन् गण ऊर्णा उर्म उमा भङ्गा चक्षु गङ्गा वर्षा वसु ॥ ४ ॥

वंशादिः ५।१।५० ॥ वंश कुटज बल्लज मूख स्यूषा स्यूष चल अश्वन् अश्व शूल इच्छ खट्वा ॥ ५ ॥

केंद्रादिः ५।१।६४ ॥ केंद्र भेद द्रोह दीह नतं कर्ष तीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेषण
सप्रश्न विप्रश्न विकर्षे प्रकर्ष । (१) विराग विरङ्गं च ॥ ६ ॥

दख्खादिः ५।१।६६ ॥ दख्ख सुसल मधुपर्क कशा अर्घ मेघ मेधा सुवर्ण उटक वध युग गुहा भाग
इम भङ्ग ॥ ७ ॥

महानाक्षरादिः ५।१।६४ ॥ महानाक्षी आदित्यव्रत गोदान ॥ ८ ॥

अवान्तरदोचादिः ५।१।६४ ॥ अवान्तरदीचा तिलव्रत देवव्रत ॥ ९ ॥

व्युष्टादिः ५।१।६७ ॥ व्युष्ट नित्य निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रमण तीर्थ आस्तरण सङ्ग्राम संघात अप्रिपद
पीलुमूल पीलु मूल प्रवास उपवास ॥ १० ॥

संतापादिः ५।१।१०१ ॥ संताप संवाह संघाम संयोग संपराय संवेशन संपेय निष्येय सर्ग निसर्ग विसर्ग
उपसर्ग प्रवास उपवास संघात संवेध संवास संसोदन सक्तु । (१) मासौदनादिष्टहीतादपि ॥ ११ ॥

उपवस्त्रादिः ५।१।१०५ ॥ उपवस्त्र प्राशित चूडा अश्वा ॥ १२ ॥

अनुवचनान्दिः ५।१।१११ ॥ अनुवचन उत्थापन उपस्थापन संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवाचन
अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण आरम्भण आरोहण ॥ १३ ॥

स्वर्गादिः ५।१।१११ ॥ स्वर्ग यशस् आयुस् काम धन ॥ १४ ॥

पुण्याहवाचनान्दिः ५।१।१११ ॥ पुण्याहवाचन स्वर्गवाचन शान्तिवाचन ॥ १५ ॥

पृथ्वादिः ५।१।२२ ॥ पृथु ऋदु मङ्गत् पटु तनु लघु बज्ज साधु आशु उरु गुरु बज्जल खण्ड देण्ड चण्ड
बर्कौचन बाल होड पाक वस्त्र मन्द स्वादु हस्त दीर्घं प्रिय वष ऋणु चिप्र सुट्ट अणु ॥ १६ ॥

दृढादिः ५।१।२३ ॥ दृढ दृढ परिदृढ भृश कृश वक्र चुक्र आश कट लवण ताम्र शीत उष्ण जड
बर्धर मधुर मूखं मूक स्थिर (i) वेर्यातलाभमतिमनःशरदानाम् । (2) समी मतिमनसोः । जवन ॥ १७ ॥

ब्राह्मणादिः ५।१।२४ ॥ ब्राह्मण वाडव भाणव । (I) अहंती मुम् च । चोर धूर्त आराधय विराधय
अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव त्रिभाव चत्वार्यभाव अक्षेयज्ञ संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् बज्जभाषिन्
शीर्षघातिन् विघातिन् समस्थ विषमस्थ परमस्थ मध्यस्थ अनीश्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल
क्षेत्रज्ञ विज्ञ बालिश अलस दुष्टपुरुष कापुरुष राजन् गणपति अधिपति गडुल दायद विशक्ति विषम विपात
निपात । (I) सर्ववेदादिभ्यः स्वाद्ये । (2) चतुर्वेदस्त्रीभयपदद्वयि । श्रौटीर । आहतिगणोऽयम् ॥२८ ॥

चतुर्वर्णादिः ५।१।२४ ॥ चतुर्वर्ण चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिलोक विस्तर षड्युण सेना अनन्तर संगिधि
समीप उपमा सुख तदर्थ इतिह मणिक ॥२९ ॥

पुरोहितादिः ५।१।२८ ॥ पुरोहित । (I) राजासे । यामिक पिण्डिक सुहित बालमन्द बाल मन्द
खण्डिक दण्डिक वसिक कर्मिक धर्मिक शीलिक सूतिक मूलिक तिलक अञ्जलिक रूपिक ऋषिक पुषिक
अविक खविक पयिक प्रतिक सारथि आस्तिक सूचिक संरच सूचक संरचसूचक नास्तिक अजास्तिक नागर
चूडिक ॥२० ॥

उद्गातादिः ५।१।२९ ॥ उद्गात उग्नेत प्रतिहर्तुं प्रशान्त होत पीत हर्तुं रथगणक पत्तगणक सुष्टु दुष्टु
अध्वर्युं वधु सुभग मन्त्र ॥२१ ॥

युवादिः ५।१।३० ॥ युवन् स्थविर होत यजमान (I) पुरुषासे । भ्रात कुतुक अमण कटक कमण्डलु
कुली सुली दुःस्त्री सुहृदय दुष्टदय सुहृद दुष्टद सुभात दुर्भात ष्वल परिव्राजक सन्नन्नचारिन् अष्टशंस ।
(2) हृदयासे । कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ । (3) श्रौतियस्य यज्ञोपय ॥२२ ॥

मनोज्ञादिः ५।१।३१ ॥ मनोज्ञ प्रियरूप अभिरूप कल्याण मेधाविन् आटा कुलपुत्र कान्दस काव श्रौतिय
चोर धूर्त विश्वदेव युवन् कुपुत्र यामपुत्र यामकुलाल यामवण्ड यामकुमार सुकुमार बज्जल अत्रश्लपुत्र
अमृष्यपुत्र अमृष्यकुल सारपुत्र शतपुत्र ॥ २२ ॥

पीलादिः ५।१।३१ पीलु कर्कशु कर्कशु शमी करीर बल कुवल वदर अश्वत्य खदिर ॥ २४ ॥

कर्णादिः । कर्णं अक्षि नख केश पाद गुल्फ भू शङ्क दन्त श्रोष्ठ पृष्ठ ॥ २५ ॥

तारकादिः ५।१।३६ ॥ तारका पुष्य कर्णक मञ्जरी ऋजीव क्षण सुव मूव निष्कमण्य पुरीव लञ्जर प्रचार
विचार कुमल कण्टक मुसल मुकुल कुसुम कुतूहल क्षवक किसलय पल्लव खण्ड वेग निद्रा मुद्रा बुभुक्षा
धेनुष्या विपासा अद्वा अश पुष्पक अङ्गारक वर्षक द्रोह सुख दुःख उत्कण्ठा भर व्याधि वर्णन् त्रण गौरव
शास्त्र तरङ्ग तिलक चन्द्रक अश्वकार गर्भ सुकुर हर्ष उत्कर्ष रण कुवलय गर्भ सुधु सीमन्त ऊवर गर रोग
रीमाक्ष षण्ड काञ्जल तप्त कोरक कालोल खण्ड फल कशुक शङ्कर अङ्कुर शैवल बकुल अश्व आराल कण्ड
कदम्ब कन्दल मुच्छा अङ्गार हस्तक प्रतिविम्ब निम्नतन्म प्रत्यय दीक्षा मज्ज । (I) गर्भादप्राणिनि ॥
आहतिगणः ॥ २६ ॥

विमुक्तादिः ५।१।३९ ॥ विमुक्त देवासुर रक्षीसुष्ट उपसद सर्वान् परिसारक सदसत् वसु मरुत् पनीवत्

वसुसत् सलत वईवत् दशार्ण दशाङ्गे वषस् हविर्धान पतन्निन् महिनी अस्यहत्स सोमापूषन् इडा अघाविणू
उर्वशी व्रमहन् ॥ २७ ॥

गोषदादिः ५।२।६९ ॥ गोषद इषेला मातरिञ्चन् देवस्यला देवीरापः कृणोखाखरिष्ठः देवीधिषा देवीधीय
रचोहृष युञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रतुतं कृशातु कृशाङ्ग ॥ २८ ॥

आकवादिः ५।२।६४ ॥ आकर्व (आकव) त्स्व पिशाच पिचष्ट अशनि अशन् निचय जय षय विजय
अचय नय पाद दीप ऋद ऋद ह्राद गृदद श्नुनि ॥ २९ ॥

इटादिः ५।२।८८ ॥ इष्ट पूर्तं उपासादित निमदित परिगदित परिवदित निक्कथित निषादित निपठित
संकलित परिकलित संरचित परिरचित अर्चित गणित अवकीर्ण आयुक्त गृहीत आन्वत युत अधीत
अवहित आसिचित अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित
व्याकुलित ॥ ३२ ॥

रसादिः ५।२।९५ ॥ रस रूप वर्षे बन्ध स्पर्श शब्द खेह भाव । (1) गुणात् एकाचः ॥ ३१ ॥

सिभादिः ५।२।९७ ॥ सिभ गडु मणि नाभि बीज कीषा कृष्ण निष्पाव पांसु पार्श्व पर्य हुनु सक्तु मास
मांस (1) पार्श्विमन्वोर्दीर्घम् । (2) वासदन्मवलक्षलाटामाशूङ् च । (3) जटाघटाकालाः क्षेपे । पर्य उदक
प्रशा सकथ कर्ण खं ह शीत श्याम पिङ्ग पित्त पुष्क प्रयु मृदु मल्ल पव चट्ट कपि गल्लु गन्धि श्री कुश धारा
वर्षन् पञ्चन् श्लेषन् पेश कुल्ल । (4) सुद्रजन्पतापयोध ॥ ३२ ॥

लोमादिः ५।२।१०० ॥ लोमन् रोमन् बभु हरि गिरि कर्क कपि सुनि तव ॥ ३३ ॥

पामादिः । पामन् वामन् वेमन् हेमन् श्लेषन् कट्ट वलि सामन् जघन् क्रमि । (1) अङ्गात्कल्याणं ।
(2) शाक्रीपलाखीदङ्गणां हखलं च । (3) विष्वगित्युत्तरपदलोपयाकृतसंघेः । (4) लक्ष अञ्च ॥ ३४ ॥

पिष्ठादिः । पिष्ठा उरस् ध्रुवक ध्रुवक । (1) जटाघटाकालाः क्षेपे । वर्ष उदक पङ्क प्रशा ॥ ३५ ॥

ज्योत्स्नादिः ५।२।१०३ ॥ ज्योत्स्ना तमिसा कुच्छल कुतप विसर्प विपादिका ॥ ३६ ॥

ब्रीह्यादिः ५।२।११६ ॥ ब्रीहि माया शाला शिखा माला मेखल केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन्
वमेन् दंष्ट्रा संज्ञा वडवा कुमारी वीणा बन्वाका यव खद नी कुमारी । (1) शीर्षाङ्गः ॥ ३७ ॥

तुन्दादिः ५।२।११७ ॥ तुन्द उदर पिचष्ट यव ब्रीहि । (1) खाङ्गाबिहर्डा ॥ ३८ ॥

अश्रीषादिः ५।२।१२७ ॥ अश्रीस् उरस् तुन्द चतुर पलित जटा घाटां अभ अध कर्दम अन्न लवण ।
(1) खाङ्गाङ्गीनात् । (2) वर्षात् । आकृतगणः ॥ ३९ ॥

सुखादिः ५।२।१३१ ॥ सुख दुःख तप्त कृष् अस आय आस अलीक कठिन सोड प्रतीप शील हल ।

(1) माला क्षेपे । कृष्ण प्रणाय प्रणय दल कञ्च ॥ ४० ॥

पुष्करादिः ५।२।१३५ ॥ पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुसुद गड कपित्य बिस मृगाल कर्दम शालुक विगहं
करीष शिरीष यवास प्रवाह हिरण्य करिव कल्लोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नालीक सरीसृप पुटक
अरविन्द अम्बोज अल कमल कल्लोल पयस् ॥ ४१ ॥

बलादिः ५।२।१३६ ॥ बल उल्काह उद्गाम उद्गाम शिखा कुल षडा गूल कूल आयाम व्याधाम
उपयाम आरौह अवरोह परिषाह युद्ध ॥ ४२ ॥

भवदादिः ५।२।१४ ॥ भवान् दीर्घायुः देवानांप्रियः आयुषाम् ॥ ४३ ॥

देवपद्यादिः ५।१।१०० ॥ देवपद्य चंसपद्य वारिपद्य रथपद्य खलपद्य करिपद्य अजपद्य राजपद्य व्रतपद्य
शङ्कुपद्य सिन्धुपद्य सिद्धगति उट्टग्रीव वामरञ्जु हस्त इन्द्र दल्ल पुण्य मत्स्य ॥४४॥

शाखादिः ५।१।१०१ ॥ शाखा मुख जघन शङ्क मेघ अभ चरण स्तम्भ स्तम्भ उरस् शिरस् अय
शरण ॥ ४५ ॥

शर्करादिः ५।१।१०७ ॥ शर्करा कपालिका कपाटिका कपिष्ठिका कनिष्ठिका पुच्छरीक व्रतपद्य गोलोमन्
लोमन् गोपुच्छ नकुल सिकता ॥ ४६ ॥

अङ्गुल्यादिः ५।१।१०८ ॥ अङ्गुली भरुज बभ्रु वक्रो मखर मखल शङ्खु खी हरि कपि मुनि रुह खल
उदन्धत् गोष्ठी उरस् कुलिश ॥ ४७ ॥

दामन्यादिः ५।१।११६ ॥ दामनि औलपि बेजवापि औदकि औदङ्गि अच्युतनि आच्युतनि
अच्युतदनि आच्युतदनि शकुन्तकि आकिदनि औडुवि काकदन्तकि शत्रुंतिपि सार्वसेनि बिन्दु बैन्दवि
तुलभ भौञ्जायनि काकन्दि सावित्री ॥ ४८ ॥

पश्यादिः ५।१।११७ ॥ पशु असुर रत्नम् बाल्हीक वयस् वसु मरुत् सत्त्वत् दशाहं पिशाच अग्रनि
कार्षापण ॥ ४९ ॥

यीषेयादिः । यीषेय क्रीशिय शीक्रिय शीमेय धीतेय धातेय ज्यावाण्य लिगर्त भरत उशीनर ॥ ५० ॥

स्थूलादि ५।४।३ ॥ स्थूल अणु माषेषु माष इधु (१) कृष्ण तिलेषु। (२) यव त्रीहिषु। इत्तु तिल पाय
(३) कालावदात सुरायाम्। (४) गोमूत्र आच्छादने। (५) सुरा अह्नी। (६) जीर्ण शालिषु। (७) पत्रमूल
समक्षो व्यस्यथ। कुमारीपुत्र कुमारीश्वर मणि ॥ ५१ ॥

यावादिः ५।४।२९ ॥ याव मणि अस्थि तालु जानु सान्द्र पीत सन्धः (१) ऋतावुष्णशीते। (२) पर्शु
खनविपाते। (३) अणु निपुषे। (४) ध्रुव कर्मिर्न। (५) स्नात वेदसमाप्तौ। (६) शून्य रिक्ते। (७) दान कुलिते।
(८) तनु मूत्रे। (९) ईयस्यथ। ज्ञात अज्ञात। कुमारीक्रीडनकानि च कुमारक्रीडनकानि च ॥ ५२ ॥

विनयादिः ५।४।३४ ॥ विनय समय। (१) उपाय ऋस्वल् च। संप्रति संगति कथंचित् अकथात् समाचार
उपचार समय समयाचार व्यवहार संप्रदान समुत्कर्ष समुह विभेष अत्यथ ॥ ५३ ॥

प्रज्ञादिः ५।४।३८ ॥ प्रज्ञ वणिज् उशज् उच्छिज् प्रत्यक्ष विदस् विदत् घोडन् विद्या मनस्। (१) श्रोत्र शरीरे।
लुङ्गत्। (२) कृष्ण मृगे। विकीर्षत्। चोर ब्रह्म योध अक्षुस् वसु एगस् मरुत् क्रुच सलत् दशाहं वयस् व्याकृत
असुर रत्नस् पिशाच अग्रनि कार्षापण देवता बभ्रु ॥ ५४ ॥

आद्यादिः ५।४।४४ ॥ आदि मध्य अन्त पृष्ठ पाश्र्वे। आकृतिगणः ॥ ५५ ॥

शरदादिः ५।४।१०७ ॥ शरद विपाश अणस् मनस् उपानह् अतुडुद् दिव ह्रिमवत् ह्रिक्व विद सद्
दिम् इम् विश् अतुर त्यद् तद् यद् कियत् (१) जराया जरस् च (२) प्रतिपरसमनुभ्योऽन्धः। पथिन् ॥ ५६ ॥

विद्वन्धादिः ५।४।१२९ ॥ विद्विष् विमुसलि उभाङ्गलि उभयाङ्गलि उभादनि उभयादनि उभाङ्गलि
उभाङ्गलि उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि उभयापाणि उभाबाहु उभयाबाहु एकपदि प्रोष्ठपदि आच्यपदि
आठ्यपदि सपदि निकृच्यकर्णि संहृतपुच्छि अनेवासि ॥ ५७ ॥

हस्तादिः ५।४।१२८ ॥ हस्तिन् कुडाल अय कश्चिक कुरंत कटोल कटोलक गम्डोल कम्डोलक अज
जाल गण्ड मङ्गला दासी गणिका कुप्ल ॥ ५८ ॥

कुम्भपदादिः ५।४।१४।१६ ॥ कुम्भपदी एकपदी जालपदी शूलपदी मुनिपदी गुणपदी शतपदी स्वपदी गोधापदी कक्षशीपदी विपदी दृषपदी विपदी विपदी घटपदी दासीपदी शितपदी विचपदी सुपदी विष्पदी आर्द्रपदी कृष्णपदी कृष्णपदी गृधिपदी द्रोणीपदी द्रोणपदी दुपदी सूकरपदी शक्रपदी अष्टापदी ख्यापदी अपदी सूचीपदी ॥ ५८ ॥

उरःप्रश्रुतिः ५।४।१५।१ ॥ उरस् सपिम् उपानह् पुमान् अनडान् पथः नौः लक्षोः दधि मधु शाली शलिः । (I) अर्थात्तल्लः ॥ ६० ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

शकश्र्वादिः ६।१।२४ ॥ शकश्रुः कर्कश्रुः कलटा । (I) सीमन्तः केगवेण । हलीषा मनोषा लाङ्गलीषा पतञ्जलिः । (2) सारङ्गः पद्यपक्षिणोः ॥ १ ॥

षारस्करादिः ६।१।१५७ ॥ (I) पारस्करो देशः । (2) कारस्करो वृक्षः । (3) रथम्पा नदी । (4) किष्कः प्रमाणम् । (5) किष्किन्वा गुह्य । (6) तहङ्गतोः करपत्नीचौरदेवतयोः सुट् तलोपथ । (7) प्रात् तुम्पती गवि कर्तारि ॥ २ ॥

उञ्छादिः ६।१।१६० ॥ उञ्छ स्नेह जञ्ज अन्व जल्प जप वध । (I) युग कालविशेषे रथाद्युपकरणे च । (2) गरी दूर्घ । (3) वेदवेगवेष्टव्यः करणे । (4) सुयुद्धवश्रुत्सि । (5) वर्तनि स्रोत्र । (6) श्रुधे दरः । (7) साम्बतापी भावगङ्गायाम् । (8) उत्तमश्रुत्तमौ सवेत । (9) भक्ष मन्थगोमन्थाः ॥ ३ ॥

वषादिः ६।१।२०३ ॥ वषः जनः ज्वरः यज्ञः हयः गयः चयः यमः वेदः सूदः अंघ्रः गुहा । (I) श्रमरथी संज्ञायाम् संमती भावकर्मणोः । मन्त्रः श्रान्तिः कामः यामः आरा धारा काग वरुः कल्पः पाद उति वषादिराज्जतिगणः ॥ अविहिनलक्षमायुदात्तत्वं वषादिषु ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

विष्यटादिः ६।१।२१४ ॥ विष्यट विचित्र विचित व्यक्त संपन्न पट् पछित कुशल चपल निपुण ॥ ५ ॥

कार्तिकीनपादिः ६।२।१७ ॥ कार्तिकीनपी सावर्षिमाख्यकीयी सावर्षिमाख्यकीयी अवन्यश्रुक्ताः पैलश्यापण्येयाः कपिश्यापण्येयाः शैलिक्वाचापाञ्चालियाः कदुकवाधुलियाः शकलश्रुणकाः शकलश्रुणकाः श्रुणकवाधवाः आर्षाभिर्मादृमलाः कृत्तिसुराष्ट्राः चित्तिसुराष्ट्राः तच्छ्रुवतस्थाः अविमलकामविज्ञाः वाधवश्रुण-
ह्याधनाः वाधवदामच्युताः कठकालापाः कठकौष्ठमाः कौष्ठमखीकाचाः खोकमारम् मीदप्येपलादाः वक्षज्जन्तः सौयुतपाधिवाः जराश्रुत्यु च्याज्यादुवाके ॥ ६ ॥

दासीभारादिः ६।२।४२ ॥ दासीभारः देवश्रुतिः देवभोतिः देवलातिः वसुभोतिः वसुभूतिः औषधिः चन्द्रमाः । आज्ञतिगणः ॥ ७ ॥

युक्तारीक्षादिः ६।२।८१ ॥ युक्तारीक्षी आगतरीक्षी आगतधीधी आगतवन्धी आगतनन्दी आगतप्रहारी आगतमन्थः चौरहोता भगिनीभता यामगोधुक् अश्रुविरात्र गर्गविरात्रः व्युट्टिविरात्रः गणपादः एकाश्रीतिमहः । पावेसमितादयश्च (I) आज्ञतिगणः ॥ ८ ॥

घोषादिः ६।२।८५ ॥ घोष घट कट वज्रभ रुद्र बदरी पिङ्गल पिङ्गली पिङ्गल माला रवा शाला कूट कूटशाली अन्वत्य दृष शिखी मुनि प्रेक्षाक प्रेक्षा ॥ ९ ॥

काव्यादिः ६।१।८६ ॥ क्वानि पैलि भाखि व्याडि आखण्डि आघाटि गोमि ॥ १० ॥

कक्वादिः ६।१।८७ ॥ ककिं मत्री मकरी कर्कस्य् शमी करीरि करीर कन्दुक कुबल कबल बदरी ॥११॥

मालादिः ६।१।८८ ॥ माला माला शोषा शोष द्राक्षा चामा काञ्ची एक काम दिवीदास वधाय ॥

आकृतिगणः ॥ १२ ॥

कृत्वादिः ६।१।११८ ॥ कृतु इशीक प्रतीक प्रतूर्ति ह्वय भव्य भग ॥ १३ ॥

चिह्नयादिः ६।१।१२५ ॥ चिह्न मदुर मदुमर वेतुल पटल्क वेडालिकर्णक वेडालिकर्णिक कुकुट चिह्न
चिह्नक ॥ १४ ॥

वर्ग्यादिः ६।१।१२१ ॥ दिगादिषु वर्गादय एव ज्ञतयदन्ता वर्ग्यादयः ॥

चूर्णादिः ६।१।१२४ ॥ चूर्ण कण्ठि करीष शक्तिम शाकट द्राक्षा तूक्ष कुन्दम दलप चमसी चकन
चौल ॥ १५ ॥

वनस्पत्यादिः ६।१।१४० ॥ वनस्पतिः वृहस्पतिः अचीपतिः तनूनपात् नराग्रंशः यमःशेषः शब्दामर्कौ
टप्पावर्कौ लम्बाविह्ववयसी मर्मृत्युः ॥ १६ ॥

आचित्तादिः ६।१।१४६ ॥ आचित पर्याचित आस्थापित परिग्रहीत निरुक्त प्रतिपन्न अपस्रिष्ट प्रयिष्ट
उपहित उपस्थित मंहितागवि ॥ १७ ॥

प्रवृद्धादिः ६।१।१४७ ॥ प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुता सृष्टयः । आकर्षे अवहितः । अवहितो
भीरीषु । स्वट्टावट्टः । कविश्रवः ॥ १८ ॥ आकृतिगणोऽयम् ॥ तेन प्रवृद्धो वृषजतो रथ इत्यादि ॥

चावादिः ६।१।१६० ॥ चारु साधु यौषिक यौषकि अनङ्गमेजय वदान्य अकक्षात् । (१) वर्तमानवर्ध-
मानत्वरमाथप्रियमाणक्लियमाणरोचमाणशोभमानाः संज्ञायाम् । (२) विकारसदृशे व्यससमस्ते । गृहपति
गृहपतिक । (३) राजाङ्गोऽन्वसि ॥ १९ ॥

गुणादिः ६।१।१७६ ॥ गुण अचर अध्याय सक्त कन्दोनाम ॥ आकृतिगणः ॥ २० ॥

निरुदकादिः ६।१।१८४ ॥ निरुदक निरुपल निर्मलिक निष्पालक निष्पालिक निष्पेव दुस्तरूप
निलरीप निलरीक निरजिन उदजिन उपाजिन । (१) परेहंसापादकीशकर्षाः (१) आकृतिगणः ॥२१॥

अंशुादिः ६।१।१८३ ॥ अंशु जन राजन् उष्ट्र खेटक अजिर आर्द्रा अषण क्षतिका अर्धपुर ॥ २२ ॥

गौरादिः ६।१।१८४ ॥ गौर तेष तैल खेट लोट जिह्वा कृष्ण कन्धा गृध कल्प पाद ॥ २३ ॥

विचक्रादिः ६।१।१८९ ॥ विचक्र विवृत् विवह्वर । आकृतिगणः ॥ २४ ॥

प्रियादिः ६।१।१४ ॥ प्रिया मनोज्ञा कल्पाया सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा क्राप्ता चान्ता
चपला दुहिता वामा अवला तनया ॥ २५ ॥

तसिलादिः ६।१।१५ ॥ तसिल तल तरप तमप चरट् ज्ञातीयर् कल्प देश देशीयर रूपम् पाशम् यल्
याल् दार्हिंल् तिल् थ्यन् ॥ २६ ॥

कुक्कुत्यादिः ६।१।४९ । कुक्कुटी मृगो काको ॥

अबडादिः । अब्द पद श्राव अब्दुस भ्रुकुटी ॥ २७ । २८ ॥

प्रवीदरादिः ६।१।१०८ ॥ प्रवीदर प्रवीत्यान बलाहक जीह्वत. रममान उल्लूखल पिशाच इषी मयूर ।
आकृतिगणः ॥ २९ ॥

कीटरादिः ६।१।११७ ॥ कीटर मित्रक सिधक पुरग सारिक शारिक इति कीटरादिः ॥ ३० ॥
 किंयलुकादिः । किंयलुक शाल नड अखन भखन लोहित कुकुट ॥ ३१ ॥
 खजिरादिः ६।१।११८ ॥ खजिर खदिर पुलिन ईसक कारख अक्रवाक ॥ ३२ ॥
 शरादिः ६।१।१२० ॥ शर वंश धूम अहि कपि मणि मुनि मृचि हनु ॥ ३३ ॥
 पीलादिः ६।१।१२१ ॥ पीलु दारु कचि चारु ॥ ३४ ॥
 बिल्वकादिः ६।१।१२२ ॥ क्विघानार्थं नडादयो यदा कसन्नियोगे कृतकगागमासदा बिल्वकाद्यः ॥ ३५ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

स्नात्वादिः ७।१।४८ स्नाली पीली । आह्नतिगणः ॥ १ ॥
 शारादिः ७।१।४ ॥ शार स्वर स्नाध्याय व्यस्क्य स्नसि स्वर स्फाकृत स्वादु मृदु अस् अन् स् ॥ २ ॥
 खानतादिः ७।१।७ ॥ खानत स्वधर खङ्ग व्यङ्ग व्यड व्यवहार खपति ॥ ३ ॥
 अनुश्रुतिकादिः ७।१।२० ॥ अनुश्रुतिक अनुहोड अनुसंवरण अनुसंचरण अनुसंवस्तर अन्नपरिवेष
 असिह्वय अस्यह्वय अस्यहेति वध्योग पुष्करसद अनुहरत् कुरुकत कुरुपद्याल उदकयुद्ध इहलीक परलीक
 सर्वलीक सर्वपुरुष सर्वभूमि प्रयोग परस्त्री । (१) राजपुरुषात् अजि । स्वनड । आह्नतिगणोऽयम् ॥ ४ ॥
 तेन । अभिगम अघिभूत अघिदेव चतुर्विद्या । इत्यादि ।
 लिपकादिः ७।१।४५ ॥ लिपका ध्रुवका चटका सेवका करका कटका अवका लङ्का अलका कन्वका
 ध्रुवका एङ्का । आह्नतिगणः ॥ ५ ॥
 न्यङ्क्तादिः ७।१।५३ ॥ न्यङ् मद्, भग् दूरेपाक फलेपाक चणेपाक दूरेपाका फलेपाका दूरेपाक फलेपाक
 तक्र वक्र चक्र व्यतिवङ्ग अनुवङ्ग अवसर्ग उपसर्ग अपाक मांसपाक माषपाक मूलपाक कपोतपाक
 उलूकपाक । (१) संज्ञायां मेघनिदाघावदाघाघाः । न्ययोष बीरत् ॥ ६ ॥
 कणादिः ७।१।३ ॥ कण रण भण अण लुप हेठ त्रायि वाणि लोटि (लोठि) लोपि ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

गोत्रादिः ८।१।१७ ॥ गोत्र ऋष प्रवचन प्रहसन प्रकथन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण विप्रचण
 अवचक्षण स्नाध्याय भूयिष्ठ ॥ १ ॥
 काष्ठादिः ८।१।२७ ॥ काष्ठ दारुण अमात्यपुत्र वेग अनाज्ञात अनज्ञात अपव अयत अहत अनुक्त भ्रष्ट घोर
 सुख परम सु अति ॥ २ ॥
 यवादिः ८।१।८ ॥ यव दक्षि ऊर्ध्व भूमि क्रमि कृष्णा वक्रा द्राचा धाचा प्रजि त्रिजि ध्वजि हरित् ककुत्
 मरुत् इच्छ द्रुम मधु । आह्नतिगणः ॥ ३ ॥
 अहरादिः ८।१।७० ॥ अहर गिर ध्रु पुर ॥ ४ ॥
 पत्न्यादिः । पति गण पुत्र ॥ ५ ॥

कस्कादिः ८११४८ ॥ कस्तः कौतस्तुतः आतुपुनः यनस्तुतः सयस्तुतः सयस्तुतः साथस्तुतः कांस्तुतः
सर्विस्तुतिका धनुस्तुतपालम् बहिस्तुतलम् बहिस्तुतलम् यस्तुतुतम् तनस्तुतस्तुतः अयस्तुतस्तुतः मेदस्तुतस्तुतः भास्तुतः
अहस्तुतः । आकृतिगणः ॥ ६ ॥

सुवामादिः ८११६८ ॥ सुवामा निवामा दुःवामा सुवेधः निवेधः दुःवेधः सुवन्धिः निवन्धिः दुःवन्धिः
सुहु दुहु । (१) गौरिवक्थः संज्ञायाम् । प्रतिष्ठिका जलापाहम् जालापाहम् नीषेचनम् दुन्दुभिवेचनम् (२) एति
संज्ञायामगात् । (३) नक्षत्राहा । हरिवेषः रोहिणीवेषः । आकृतिगणः ॥ ७ ॥

सवनादिः ८१११० ॥ सवने सवने । सुते सुते । सोमे सोमे । सवनमुखे सवनमुखे । किंसं
किंसम् । किंसः किंसः । अनुसवनमनुसवनम् । गोसनिं गोसनिम् । अश्वसनिमश्वसनिम् ॥

(पाठान्तरम् ॥) सवने सवने । सवनमुखे सवनमुखे । अनुसवनमनुसवनम् ॥ संज्ञायां इहस्थतिसवः ।
अश्वनिमसवनम् । सोमे सोमे । सुते सुते । संवत्सरे संवत्सरे । विसं विसम् । किंसम् किंसम् । सुसलं सुसलम् ।
गोसनिम् । अश्वसनिम् ॥ ८ ॥

इरिकादिः ८११६ ॥ इरिका मिरिका तिमिरा । आकृतिगणः ॥ ९ ॥

गिरिनद्यादिः ८१११० ॥ गिरिनदी गिरिनद्य गिरिनद्य गिरिनितम् चक्रनदी चक्रनितम् तूष्मान
माधोन आर्गयम् । आकृतिगणः ॥ १० ॥

सुधादिः ६११३६ ॥ सुधा नृमन नन्दिन् नन्दन नगर । (१) एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति ।
हरिनदी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । (२) नृतिर्यङ्ङि प्रयोजयन्ति । नरीनृत्यते । नतंन गहन नन्दन निवेश
निवास अग्नि अनूप । (३) एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनतंनम् परिनहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः
शरनिवासः शराग्निः दर्भाग्नयः । (४) आचार्यादणत्वं च । आकृतिगणोऽयम् ॥

(पाठान्तरम् ॥) सुधा नृमन नरनगर नन्दन । (१) नृतिर्यङ्ङि । गिरिनदी गृहगमन निवेश
निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन चतुर्हायम् । (२) इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम् । इरिका तिमिर
समीर कुवेर इरि कर्मार । आकृतिगणः ॥ ११ ॥

॥ इति गणपाठः समाप्तः ॥

(२) अथ धातुपाठः ।

अथ भ्वादिभ्यः ॥ १ ॥

१ भू सप्तम्याम् ॥ उदात्तः परस्मैभावः ॥ २ एष उच्ची । ३ स्वर्धं संघर्षे । ४ गाष्ट प्रतिष्ठासिद्धयोर्ध्वं च ।
 ५ बाष्ट लोङ्गने । ६ नाष्ट ७ नाष्ट यात्रोपतापैश्वर्याशोःषु । ८ दध धारणे । ९ क्लृदि आप्रवणे । १० चिदि
 चैत्वे । ११ वदि अभिवादनस्तुत्योः । १२ भदि कल्याणे सुखे च । १३ भदि स्तुतिमोदमदस्त्रप्रकर्म्मनिवृत्तिषु ।
 १४ खदि किञ्चिच्चलने । १५ क्लिदि परिदेवने । १६ सुट् हर्षे । १७ टट् दाने । १८ षट् १९ षट्
 आखादने । २० उट् मने क्रीडायां च । २१ कुट् २२ खट् २३ गुट् २४ गुट् क्रीडायामिव । २५ घट्
 चरणे । २६ ङाट् अव्यक्ते शब्दे । २७ ङादी सुखे च । २८ खाट् आखादने । २९ पट् कुक्षिते शब्दे ।
 ३० यती प्रयत्ने । ३१ युट् ३२ जुट् भासने । ३३ विट् ३४ वेट् याचने । ३५ अघि शैथिल्ये । ३६ यघि
 कौटिल्ये । ३७ कत्य ज्ञापयाम् ॥ एषादथ उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ३८ अत सातत्त्वगमने ।
 ३९ चित्ती संज्ञाने । ४० अतिर आसंचने । ४१ यतिर चरणे । ४२ मन्य विनीडने । ४३ जुघि
 ४४ पुघि ४५ जुघि ४६ मघि हिंसासंज्ञकश्रव्याः । ४७ विघ गत्याम् । ४८ विघ्र शस्त्रे माङ्गल्ये च । ४९ खाङ्
 भक्षणे । ५० खट् ख्येयं हिंसायां च । ५१ बट् ख्येयं । ५२ गट् व्यक्तायां वाचि । ५३ रट् विलेखने ।
 ५४ णट् अव्यक्ते शब्दे । ५५ अट् गती याचने च । ५६ नट् ६७ गर्ट् शब्दे । ५८ तट् हिंसायाम् ।
 ५९ कट् कुक्षिते शब्दे । ६० खट् दन्दशुके । ६१ अति ६२ अटि बन्धने । ६३ इदि परमेश्वर्ये । ६४ चिदि
 अप्रवणे ॥ भिदि इत्येके ॥ ६५ गङि वदनेकदेशं । ६६ णिदि कुत्सायाम् । ६७ टुगदि समृद्धौ ।
 ६८ चदि आह्लादे । ६९ वदि चेष्टायाम् । ७० कदि ७१ क्रदि ७२ क्रदि आह्वाने रोदने च । ७३ क्लिदि
 परिदेवने । ७४ शुभ्य शुद्धौ ॥ अतादथ उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ७५ श्रौक् सेचने । ७६ लौक्
 दशने । ७७ श्रौक् संघाति । ७८ ट्रेक् ७९ भ्रेक् शब्दोत्साहयोः । ८० रेक् शङ्कायाम् । ८१ सेक् ८२ सेक्
 ८३ सक् ८४ सक् ८५ सक् गतौ । ८६ शक् शङ्कायाम् । ८७ अक् लक्षणे । ८८ वक् कौटिल्ये ।
 ८९ मक् मन्डने । ९० कक् लौक्ये । ९१ कुक् ९२ ठक् आदाने । ९३ चक् हर्षा प्रतिघाते च ।
 ९४ कक् ९५ वक् ९६ अक् ९७ चक् ९८ ङौक् ९९ चौक् १०० षक् १०१ वक् १०२ मक् १०३ ष्टिक्
 १०४ टीक् १०५ तिक् १०६ तीक् १०७ रचि १०८ लचि गत्यथाः ॥ तृतीयो दश्यादिरित्येके । लचि भोजन-
 निष्ठतावपि । १०९ अचि ११० वचि १११ मचि गत्यावपि । मचि कौतवे च । ११२ राष्ट ११३ षाष्ट ११४ द्राष्ट
 सामर्थ्ये ॥ घ्राष्ट इत्यपि केषिन् । द्राष्ट आग्रामे च । ११५ त्राष्ट कल्पने ॥ श्रौत्रादथ उदात्ता अनुदात्तेत आत्मने-
 भाषाः ॥ ११६ फक् नीचैर्गती । ११७ तक हसने । ११८ तक् क्लृञ्जोचने । ११९ तुक् भवणे । १२० षक्
 हसने । १२१ षोक् १२२ राक् १२३ लाक् १२४ द्राक् १२५ घ्राक् शोषणालम्बार्थयोः । १२६ शाक्
 १२७ श्राक् व्याप्ती । १२८ उक् १२९ उक् १३० वक् १३१ वक् १३२ मक् १३३ मक् १३४ वक्
 १३५ षक् १३६ रक् १३७ रक् १३८ लक् १३९ लक् १४० इक् १४१ इक् १४२ इक् १४३ इक् १४४ वक्
 १४५ रक् १४६ लक् १४७ अक् १४८ वक् १४९ मक् १५० तक् १५१ तक् १५२ अक् १५३ अक्
 १५४ अक् १५५ रक् १५६ लक् १५७ लक् गत्यथां च । रिक् वक् विक् शिक् इत्यपि केषिन् । ल्विक् कल्पने च ।
 १५८ युक् १५९ ल्विक् १५८ युक् वर्जने । १५९ अक् हसने । १६० मचि मन्डने । १६१ त्रिचि आप्राप्ते ।

फक्कादय उदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः । १६२ षच दीर्घी । १६३ षच सेचनं सेचने च । १६४ लोपु
 दर्शने । १६५ षच व्यक्तायां वाचि । १६६ षच १६७ षचि गती । १६८ षच वन्धने । १६९ षचि
 १७० षचि दीर्घवन्धनयोः । १७१ षच १७२ षचि कल्कने । कथनयित्यन्ते । १७३ षचि धारणीक्या-
 पूजनेषु । १७४ षचि व्यक्तीकरणे । १७५ षच प्रसादे । १७६ षच गतिस्थानार्जनीपार्जन्येषु । १७७ षचि
 १७८ भृजौ भर्जने । १७९ एजृ १८० भेजृ १८१ भाजृ दीर्घी । १८२ ईज गतिस्तृप्तनयोः । वषादय
 उदात्ता षुदात्तेत आत्मनेभाषाः । १८३ षच शोके । १८४ षच शब्दे तारे । १८५ षच १८६ षच
 कौटिल्यास्त्रीभावयोः । १८७ षच अपनयने । १८८ षच गतिपूजनयोः । १८९ षच १९० षच
 १९१ तश्च १९२ त्वश्च १९३ षुश्च १९४ षुश्च १९५ षुचु १९६ षुचु गत्यर्थाः । १९७ षुचु १९८ षुचु
 १९९ कुञ्च २०० खञ्च सेचकारणे । २०१ षुचु २०२ षसज गती । २०३ गुञ्चि अव्यक्ते शब्दे । २०४ षच
 पूजायाम् । २०५ ष्च अव्यक्ते शब्दे । २०६ लञ्च २०७ लञ्चि लचणे । २०८ वाञ्चि इच्छायाम् ।
 २०९ षाञ्चि आशामि । २१० ष्ठीञ्च लज्जायाम् । २११ ष्ठीञ्च कौटिल्ये । २१२ ष्ठीञ्च मोहसमुच्छ्राययोः ।
 २१३ ष्ठीञ्च विस्मृती । २१४ युञ्च प्रसादे । २१५ उञ्चि उञ्छे २१६ उञ्ची विवासे । २१७ भञ्ज २१८
 भञ्जि २१९ भञ्ज २२० भञ्जि २२१ भञ्ज २२२ भञ्जि गती । २२३ कृञ्च अव्यक्ते शब्दे । २२४ षञ्च २२५ षञ्च
 षञ्चने । २२६ गञ्च शब्दे । २२७ तर्ञ्च भर्त्सने । २२८ कर्ञ्च व्यथने । २२९ खर्ञ्च पूजने च । २३०
 षञ्च गतिसेपययोः २३१ तेज् पालने । २३२ खञ्च मन्थे । २३३ खञ्चि गतिर्वैकल्ये । २३४ एज् कम्पने ।
 २३५ टुञ्चोष्णार्जा वज्रनिर्घोषे । २३६ षि चये । २३७ षीञ्च अव्यक्ते शब्दे । २३८ लञ्च २३९ लञ्चि
 भर्त्सने । २४० लञ्च २४१ लञ्चि भर्त्सने च । २४२ लञ्च २४३ लञ्चि युञ्जे । २४४ लञ्चि हिंसायाम् । २४५ लञ्चि
 पालने । २४६ लञ्च २४७ लञ्चि २४८ लञ्चि २४९ लञ्चि २५० लञ्चि २५१ लञ्चि शब्दार्थाः । २५२ लञ्चि मदनं
 च । २५३ लञ्च २५४ लञ्चि गती ॥ शुचादय उदात्ता द्विवर्णमुदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ २५५ षट्
 षट्कर्मण्यसिद्धिनयोः । २५६ षट् षट्ने । २५७ षट् षट्नायाम् । २५८ षट् २५९ षट् संघाति । २६०
 षट् षट्ने २६१ षट् विकसने । २६२ षट् गती । २६३ षट् एकचर्यायाम् । २६४ षट् २६५ षट्
 शोके । २६६ षट् पाषाणे । २६७ षट् विवाधायाम् । २६८ षट् च । २६९ षट् गत्यनादयोः ।
 २७० षट् संघाति । २७१ षट् दाहे । २७२ षट् विभाजने । २७३ षट् च । २७४ षट् परि-
 भाषणे । २७५ षट् संघाति । २७६ षट् माह्वने । २७७ षट् तीडने । २७८ षट् वरणे ॥ हरणे
 इत्येके । २७९ षट् कृपि । २८० षट् कृपायां संघाति च । २८१ षट् तीडने । २८२ षट् गती ।
 २८३ षट् मदे । २८४ षट् मन्थे । २८५ षट् २८६ षट् अनादरे । २८७ षट् आश्रय्ये । २८८
 षट् २८९ षट् विग्रहे । २९० षट् श्लाघायाम् ॥ अष्टादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ २९१
 शीट् गते । २९२ शीट् वन्धे । २९३ शीट् २९४ शीट् अनादरे । २९५ शीट् वषावरणयोः ॥ चट् इत्येके ।
 २९६ चट् २९७ चट् गती । २९८ चट् परिभाषणे ॥ २९९ चट् वाच्ये । ३०० चट् कृपाविग्रहणगत्व-
 वसादनेषु । ३०१ चट् वेष्टने । ३०२ चट् ३०३ चट् वासे । ३०४ चट् ३०५ चट् अनादरे । ३०६
 चट् ३०७ चट् संघाति । ३०८ चट् भृती । ३०९ चट् उच्छ्राय्ये । ३१० चट् काङ्क्षायाम् । ३११ चट्
 वृत्तौ । ३१२ चट् संघातयोः । ३१३ चट् दीर्घी । ३१४ चट् षचयवे । ३१५ चट् विखीडने ॥ डान्
 ष्यमित्येके ॥ ३१६ चिट् परप्रेष्ये ३१७ चिट् शब्दे । ३१८ चिट् आक्रोशे ॥ चिट् इत्येके ॥ ३१९ चट्

३२७ क्तिट् ३२१ कटो गती । ३२२ मङि भूषायाम् । ३२३ कुङि वैकश्ये । ३२४ सुट् मर्दने । ३२५
 चुडि अलीभावे । ३२६ सुडि खण्डने ॥ पुडि चंतेके ॥ ३२७ रुडि ३२८ सुडि खीये ॥ ३२९
 स्फुटिर् विग्रहणे ॥ स्फुटि इत्यपि केषिन् ॥ ३३० पठ व्यक्तायां वाचि । ३३१ वठ खीर्ये ।
 ३३२ मठ मदनवासयोः । ३३२ कठ कृच्छ्रजीवने । ३३४ रट परिभाषणे ॥ रठ इत्येके ॥
 ३३५ ङठ घृतिशठत्वयोः ॥ बलात्कारे इत्यन्वे ॥ ३३६ ङठ ३३७ लुठ ३३८ उठ उपघाते ॥ ऊठ
 इत्येके ॥ ३३९ पिठ हिंसासंज्ञाश्रययोः । ३४० शठ कौतवे च । ३४१ घठ प्रतिघाते ॥ ३४२
 कुठि च । ३४३ लुठि आलस्ये प्रतिघाते च । ३४४ घुठि शोषणे । ३४५ रुठि ३४६ सुठि
 गती । ३४७ चुङ्ङ भावकरणे । ३४८ ङङ्ङ अभियोगे । ३४९ कङ्ङ कार्कश्ये ॥ चुङ्ङादयस्त्रयो
 दोषधाः ॥ ३५० क्रीड् विहारे । ३५१ तुड् तोडने ॥ तुड् इत्येके ॥ ३५२ ङड् ३५३
 ङड् ३५४ ङीड् गती । ३५५ रीड् अनादरे । ३५६ रीड् ३५७ लीड् उन्मादे । ३५८ षड् उद्यमे ॥
 ३५९ लड् विलासे । लल इत्येके ॥ ३६० कड् मर्दे ॥ कडि इत्येके ॥ ३६१ गडि वदनैकदेशे ॥
 शौद्रादय उदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः ॥ ३६२ तिष्ठ ३६३ तेष्ठ ३६४ छिष्ठ ३६५ छंष्ट चरुषाणां । तुष्ठ
 कल्पने च ॥ ३६६ स्नेष्ट् दंष्ट्रे । ३६७ टुवेष्ट् कल्पने ३६८ केष्ट् ३६९ गेष्ट् ३७० स्नेष्ट् च । ३७१ मेष्ट्
 ३७२ रेष्ट् ३७३ लेष्ट् गती । ३७४ तपूष् लज्जायाम् । ३७५ कपि चलने । ३७६ रभि ३७७ लभि ३७८
 अभि शब्दे । ३७९ लभि अवसंसने च । ३८० कठ् वषं । ३८१ क्रीवृ अघाटं । ३८२ जीवृ मर्दे ।
 ३८३ शीघ्र कल्पने । ५८४ चीभ्र च । ३८५ रेभ्र शब्दे ॥ अभिरभो कचित् पठ्यते ॥ ३८६ षभि ३८७
 स्मभि प्रतिबन्धे । ३८८ जभि ३८९ लुभी गणविनासे । ३९० श्लुभ कल्पने । ३९१ बलुभ भोजने ।
 ३९२ गलुभ घाटं । ३९३ अलुभ प्रमादे ॥ दन्यादिय ॥ ३९४ दुभ सन्ने ॥ तिष्यादय उदात्ता अनु-
 दात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ तिपिस्वनुदात्तः ॥ ३९५ गुपु रक्षणे । ३९६ धुप संतापे । ३९७ जप ३९८
 जल्प व्यक्तायां वाचि । ३९९ जप मामसे च । ४०० चप सान्त्वने । ४०१ वप समवाये । ४०२ रप
 ४०३ लप व्यक्तायां वाचि । ४०४ चुप मन्दायां गती । ४०५ तुप ४०६ तुप्य ४०७ लुप ४०८ लुप्य ४०९
 तुफ ४१० तुम्फ ४११ लुफ ४१२ लुम्फ हिंसायां । ४१३ पर्यं ४०४ रफ ४१५ रफि ४१६ चर्षं ४१७ पर्यं
 ४१८ खर्षं ४१९ वर्षं ४२० मर्षं ४२१ कर्षं ४२२ खर्षं ४२३ गर्षं ४२४ शर्षं ४२५ वर्षं ४२६ चर्षं गती । ४२७
 कुषि आच्छादने । ४२८ सुषि ४२९ तुषि अर्दने । ४३० चुषि वक्त्रसंयोगे । ४३१ घुषु ४३२ घुषु
 हिंसायां ॥ घिषु घिषु इत्येके ॥ ४३३ शुभ ४३४ शुभ भाषणे ॥ भासन इत्येके । हिंसायामित्यन्वे ॥
 गुपादय उदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः ॥ ४३५ घिणि ४३६ घुणि ४३७ घुणि यङ्गणे । ४३८ षष् ४३९
 घूर्षं भ्रमणे । ४४० पष् व्यवहारे सुती च । ४४१ पन च । ४४२ भान क्रोधे । ४४३ जमूष् सङ्घने ।
 ४४४ कसु कान्ती ॥ घिष्णादय उदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ४४५ अष् ४४६ रष् ४४७ वष् ५४८
 भष् ४४९ मष् ४४० कष् ४४१ कष् ४४२ वष् ४४३ भष् ४४४ भूष् शब्दायां । ४४५ इत्यपि केषिन् ॥
 ४४६ शोष् अपनयने । ४४६ शोष् वषंगत्योः । ४४७ शोष् संघाते । ४४८ शोष् च । ४४९ शेषु
 गतिप्रैरणप्रवणेषु । ४५० प्रष् शब्दे ॥ रष् इत्यपि केषिन् ॥ ४५१ कनी दीर्घिकान्तिगतिषु । ४५२ षन
 ४५३ वन शब्दे । ४५४ वन ४५५ वष संभक्तौ । ४५६ अम गत्यादिषु । ४५७ वन ४५८ इष् ४५९ नीष्
 गती । ४६० वसुं ४६१ वसुं ४६२ वसुं ४६३ वसुं अर्दने । ४६४ वसुं पादविषये ॥ अनादय उदात्ता

उदात्तः परस्मैभाषाः ॥ ४७५ अय ४७६ वय ४७७ पय ४७८ मय ४७९ वय ४८० तय ४८१ वय गती । ४८२ दय दानवतिरक्षणाहिसादानिषु । ४८३ रय गती । ४८४ जयी तनुसंताने । ४८५ पूयी विशरणे दुर्गीत्ये च । ४८६ ऋयी शब्दे लब्धे च । ४८७ ऋयी विद्युन्ने । ४८८ स्फायी ४८९ शोषायी इडौ । ४९० तामृ संनृतामपालनयोः । ४९१ शल चलनसंवरणयोः । ४९२ वल ४९३ भल संवरणे संचरणे च । ४९४ मल ४९५ मल धारणे । ४९६ भल ४९७ भल परिभाषणाहिसादानिषु । ४९८ कल शब्दसंख्यानयोः । ४९९ कल अव्यक्ते शब्दे ॥ ५०० तेह ५०१ देह देवने । ५०२ वेह ५०३ गेह ५०४ जेह ५०५ पेह ५०६ मेह ५०७ जेह सेवने ॥ गेह खेह जेह इत्येके ॥ ५०८ रेह प्रवणती ॥ अयादय उदात्ता अनुदात्त आत्मनेभाषाः ॥ ५०९ मव्य बन्धने । ५१० मूर्त्य ५११ ईर्त्य ५१२ ईर्त्य ईर्त्यायाः । ५१३ ह्य गती । ५१४ शुच्य अभिववे । चुच्य इत्येके ॥ ५१५ ऋय गतिकान्त्योः ५१६ अल भूषणपर्यामिवारणे ॥ अयं स्वरितेदित्येके ॥ ५१७ अफल विशरणे । ५१८ नील ५१९ श्लील ५२० शील ५२१ शील निमेषने । ५२२ पील प्रतिष्ठने । ५२३ नील वणे । ५२४ शील समाधी । ५२५ शील बन्धने । ५२६ कूल आवरणे । ५२७ शूल राजायां संघे च । ५२८ तूल निष्कर्षे । ५२९ पूल संघाते । ५३० मूल प्रतिष्ठायाम् । ५३१ फल निष्कृती । ५३२ चुल्ल भावकरणे । ५३३ फल विकसने । ५३४ चिल्ल श्रेयिक्य भावकरणे च । ५३५ तिल गती ॥ तिल इत्येके ॥ ५३६ वेल् ५३७ वेल् ५३८ केल् ५३९ खेल् ५४० खेल् ५४१ वेल् चलने । ५४२ पेल् ५४३ फेल् ५४४ शेल् गती । वेल् इत्येके । ५४५ खल संचलने । ५४६ खल संचये । ५४७ गल अदने । ५४८ वल गती । ५४९ दल विशरणे । ५५० अल ५५१ अल आशुगमने । ५५२ खोल ५५३ खोर्त् गतिप्रतिघाते । ५५४ धोर्त् गतिचातुर्ये । ५५५ त्तर लक्ष्मणती । ५५६ त्तर हर्त्तने । ५५७ अथ ५५८ वथ ५५९ सथ ५६० चर गत्यर्थाः ॥ चरतिभंचयेऽपि ॥ ५६१ छिषु निरसने । ५६२ जि जय । ५६३ जीव प्राणधारणे । ५६४ पीव ५६५ मीव ५६६ नीव ५६७ शीव खौल्ये । ५६८ चीवु ५६९ चिषु निरसने । ५७० उर्वी ५७१ तुर्वी ५७२ युर्वी ५७३ दुर्वी ५७४ सुर्वी हिंसार्थाः । ५७५ गुर्वी उद्यमने । ५७६ सुर्वी बन्धने । ५७७ पुर्वं ५७८ पर्वं ५७९ मर्वं पूरणे । ५८० चर्वं अदने । ५८१ भर्वं हिंसायाम् । ५८२ कर्वं ५८३ खर्वं ५८४ गर्वं दर्पे । ५८५ अर्वं ५८६ शर्वं ५८७ नर्वं हिंसायाम् । ५८८ इवि ब्याप्ती । ५८९ पिवि ५९० मिवि ५९१ क्विवि सेवने ॥ सेवन इत्येके ॥ ५९२ ह्विव ५९३ दिवि ५९४ धिवि ५९५ जिवि प्रीयार्थाः । ५९६ र्विव ५९७ र्विव ५९८ ध्विव गत्यर्थाः । ५९९ ऋवि हिंसाकरणयोश्च । ६०० मव बन्धने । ६०१ अय रक्षणात्मिकात्मिप्रीतिस्तप्तवगमप्रवेशश्रवणस्त्राव्यथयाचनक्रियेच्छादीनामालिङ्गनहिंसादानभानवृद्धिषु ॥ मव्यादय उदात्ता उदात्तः परस्मैभाषाः । जित्तनुदात्तः ॥ ६०२ धावु गतिश्रुतयोः उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥ ६०३ धुच ६०४ धिच संदीपनलक्षणजीवनेषु । ६०५ वच वरणे । ६०६ मिच विद्योभादाने । ६०७ भिच भिषायासलाभे लामि च ॥ ६०८ जेश अव्यक्तायां वाचि ॥ ६०९ दच इडौ शीघ्राद्ये च । ६१० दीच शीघ्रजीवोपनयननियमव्रतादेशेषु । ६११ ईच ६१२ ईच गतिहिंसादर्शनेषु । ६१३ भाच व्यक्तायां वाचि । ६१४ वर्च खेदने । ६१५ जेषु अन्विच्छायाम् ॥ जेषु इत्येके ॥ ६१६ पेषु प्रयत्ने । ६१७ जेषु ६१८ जेषु ६१९ लेषु ६२० मेषु गती ६२१ रेषु ६२२ रेषु ६२३ ऋषु अव्यक्ते शब्दे । ६२४ काच शब्दज्ञानायाम् । ६२५ भाच दीप्ती ६२६ चाच ६२७ राच शब्दे ।

दती । ७८५ कषे हसने । ७८६ रगे शङ्कायाम् । ७८७ लगे सङ्गे । ७८८ हगे ७८९ क्त्वे ७९० वगे
 ७९१ ङगे संवरणे । ७९२ कगे मोच्यते । ७९३ अक ७९४ अग कुटिलायां गती । ७९५ कष ७९६
 रष गती । ७९७ चष ७९८ अष ७९९ अष दाने च ॥ ८०० अष ८०१ अष ८०२ अष ८०३ अष
 हिंसार्थाः । ८०४ वन च । ८०५ वन मोच्यते । ८०६ ज्वल दीप्ती । ८०७ ज्वल ८०८ ज्वल चक्षने ।
 ८०९ ज्व आध्याने । ८१० दृ भये । ८११ नृ नये ८१२ आ पाके । मारणतीवणनिग्रामनेषु ८१३ आ ।
 कष्यने ८१४ चलिः । ८१५ क्दिर् ऊर्जने । जिज्ञोन्मथने ८१६ लडिः । ८१७ मदी हर्षस्तेपनयोः ।
 ८१८ ध्वन शब्दे । ८१९ दलि ८२० बलि ८२१ क्वलि ८२२ रणि ८२३ ध्वनि ८२४ वपि ८२५
 अपि च ८२६ खन अवतंसने ॥ घटादयो मितः ॥ ८२७ (१) जनी ८२८ जृष ८२९ क्तषु ८३० रञ्जो
 ८३१ ऽमत्साय । ८३२ (२) ज्वल ८३३ ज्वल ८३४ ज्वल ८३५ नमामनुपसर्गांश्च । (३) ८३६ म्वा ८३७
 ज्वा ८३८ वनु ८३९ वसां च । (४) न ८४० कस्य ८४१ मि ८४२ चसाम् । (५) ८४३ शनोऽद्वयंने ।
 ८४४ (६) यमोऽपरिवेषणे । ८४५ (७) क्वदिर् अवपरिभ्यां च । ८४६ फष गती ॥ घटादयः फषान्ता
 मितः । इत् । ज्वरादय उदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः ॥ ८४७ राजृ दीप्ती ॥ उदात्तः स्वरितेदु-
 भयतीभाषः ॥ ८४८ टुञ्जु ७४९ टुञ्जु ८५० टुञ्जुश्च दीप्ती ॥ उदात्ता अनुदात्तत आत्मनेभाषाः ॥
 ८५१ स्तु ८५२ स्तन ८५३ अवन शब्दे । ८५४ षम ८५५ षम अवैकल्ये ॥ इत् ॥ ८५६ ज्वल दीप्ती ।
 ८५७ चल कष्यने । ८५८ जल घातने । ८५९ टल ८६० टल वैकल्ये । ८६१ जल स्थाने । ८६२ हल
 विलेखने । ८६३ हल गृन्थे ॥ बन्धने इत्येके ॥ ८६४ पल गती । ८६५ बल प्राणने धान्वावरोधने च ।
 ८६६ पुल मङ्गले । ४६७ कुल संस्थाने ८६८ शल ७६९ कुल ८७० पत्न्ये गती । ८७१ कथे
 निष्ठाके । ८७२ पथे गती । ८७३ मथे विलोडने । ८७४ टुवम उद्गिरणे । ८७५ अमु चलने । ८७६
 चर संचलने ॥ स्वमादय उदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः ॥ ८७७ षङ् मर्षणे ॥ उदात्तोऽनुदात्तेदात्मने-
 भाषः ॥ ८७८ रमु क्रीडायाम् ॥ अनुदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेभाषः ॥ ८७९ षट्त्व विशरणमत्यवसादनेषु ।
 ८८० शट्त्व शातने । ८८१ क्रुश आह्वाने रीदने च ॥ षटादयस्त्रयोऽनुदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः ॥ ८८२
 कुच संपर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठभविष्येखनेषु । ८८३ बुध अवगमने । ८८४ रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च ।
 ८८५ कस गती ॥ इत् । कुचादय उदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः । बहिस्त्वनुदात्तः ॥ ८८६ द्विक
 अव्यक्ते शब्दे । ८८७ अक्षु गती याचने च ॥ अक्षु इत्येके । अचि इत्यपरे ॥ ८८८ टुयाचृ यात्रायाम् ।
 ८८९ रेटृ परिभाषणे । ८९० अते ८९१ चदे याचने । ८९२ प्रीष्टृ पर्याप्ती । ८९३ मिह
 ८९४ मीह मिधाहिंसनयोः । एती धान्वाविल्यन्ते ८९५ मेषु संगमे च । ८९६ णिह ८९७ णिह
 कुत्सारसंनिकर्षणयोः । ८९८ शषु ८९९ ऋषु उन्दने । ९०० बुधिर् बोधने । ९०१ उबुन्दिर
 निग्रामने । ९०२ वेष्टृ गतिज्ञानचिन्तानिग्रामनवादित्रयद्वयेषु ॥ गान्तीऽप्ययम् ॥ ९०३ खनु अवदारणे ।
 ९०४ चीठ आदानसंवरणयोः । ९०५ चाष्टृ पूजानिग्रामनयोः । ९०६ व्यय गती । ९०७ दाष्टृ दाने
 ९०८ मेष्टृ भये ॥ गताविल्येके ॥ ९०९ अेषु ९१० अेषु गती । ९११ अस गतिदीप्त्यादानेषु ॥ अष इत्येके ॥
 ९१२ स्वश्र बाधनस्यङ्गनयोः । ९१३ लष क्तात् । ९१४ चष भवणे । ९१५ कष हिंसायाम् । ९१६ अष
 आदानसंवरणयोः । ९१७ अष ९१८ अष अदने । ९१९ दाष्टृ दाने । ९२० माष्टृ माने । ९२१ गुष्टृ संवरणे ॥
 द्विजादय उदात्ताः स्वरितत उभयतीभाषाः ॥ ९२२ त्रिष् सर्वायाम् ॥ उदात्त उभयतीभाषाः । ९२३ भष्

भरणे १२४ ङ्क् ङरणे । १२५ धृक् धारणे । १२६ चीक् प्रापणे ॥ भञ्जादयश्चत्वारोऽनुदात्ता उभयतोभावाः ॥
 १२७ धेट् पाने । १२८ ङ्क् १२९ ङ्क् हर्षचये । १३० ङ्क् न्यङ्करणे । १३१ द्वे खड्गे । १३२ द्वे दृती ।
 १३३ ङ्क् चिन्तायाम् । १३४ रे शब्दे । १३५ ङ्क् १३६ टौ शब्दसंघातयोः । १३७ खै खदने । १३८
 ङ्क् १३९ ङ्क् १४० वे चये । १४१ कौ १४२ गे शब्दे । १४३ गौ १४४ ग्रे पात्ति । १४५ पे १४६ चोवै
 शोषणे । १४७ टै वेष्टने । १४८ ङ्क् वेष्टने ॥ शोभायां चेत्येके ॥ १४९ टैप् शोषणे । १५० पा पाने ।
 १५१ प्रा मन्वोपादाने । १५२ आ शब्दाघिसंयोगयोः । १५३ ङ्क् गतिनिवृत्तौ । १५४ ङ्क् चम्पासि ।
 १५५ दाण् दाने । १५६ ङ्क् कौटिल्ये । १५७ ङ्क् शब्दोपतापयोः । १५८ ङ्क् चिन्तायाम् । १५९ ङ्क् संवरणे ।
 १६० ङ्क् गतौ । १६१ ङ्क् गतिप्रापणयोः । १६२ ङ्क् १६३ ङ्क् सेचने । १६४ ङ्क् ङ्क् १६५ ङ्क् गतौ ।
 १६६ ङ्क् प्रसवेचर्ययोः । १६७ ङ्क् भ्रवणे । १६८ ङ्क् खीर्ये । १६९ ङ्क् १७० ङ्क् गतौ । १७१ जि १७२ जि
 चम्पिभवे ॥ धवत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभावाः ॥ १७३ ङ्क् इवङ्गसने । १७४ ङ्क् चव्यक्ते शब्दे । १७५
 ङ्क् गतौ । १७६ ङ्क् १७७ ङ्क् १७८ ङ्क् १७९ ङ्क् शब्दे ॥ ङ्क् ङ्क् ङ्क् ङ्क् ङ्क् ङ्क् ङ्क् ॥
 १८० ङ्क् १८१ ङ्क् १८२ ङ्क् १८३ ङ्क् गतौ ॥ ङ्क् इत्येके ॥ १८४ ङ्क् गतिरेषणयोः । १८५ ङ्क्
 चवर्धसने । १८६ ङ्क् प्रशिदाने । १८७ ङ्क् रत्नने । १८८ ङ्क् गतौ । १८९ ङ्क् १९० ङ्क् पाखने ॥
 भिञ्जादयोऽनुदात्ता आत्मनेभावाः ॥ १९१ ङ्क् पवने । १९२ ङ्क् बन्धने । १९३ ङ्क् विहायसा गतौ ॥
 पूञ्जादयश्च उदात्ता आत्मनेभावाः ॥ १९४ ङ्क् प्रवणतरणयोः ॥ उदात्तः परस्मैभावः ॥ १९५ ङ्क् गोपने ।
 १९६ ङ्क् निज निशाने । १९७ ङ्क् मान पूजायाम् । १९८ ङ्क् बध बन्धने ॥ गुपादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्तौ
 आत्मनेभावाः ॥ १९९ ङ्क् राभ राभस्ये । १००० ङ्क् लभष् प्राप्ती । १००१ ङ्क् लभष् परिषङ्गे । १००२ ङ्क्
 पुरीषोऽङ्गं ॥ रभादयश्चत्वार उदात्ता अनुदात्तौ आत्मनेभावाः ॥ १००३ ङ्क् जिघ्रिदा चव्यक्ते शब्दे ॥
 उदात्त उदात्तौ परस्मैभावः ॥ १००४ ङ्क् क्न्दिर गतिशोषणयोः । १००५ ङ्क् यम मैथुने । १००६ ङ्क् यम प्रह्वले
 शब्दे च । १००७ ङ्क् १००८ ङ्क् गतौ । १००९ ङ्क् यम उपरमे । १०१० ङ्क् तप संतापि । १०११ ङ्क्
 हानौ । १०१२ ङ्क् सङ्गे । १०१३ ङ्क् शिर प्रेक्षणे । १०१४ ङ्क् दंशने । १०१५ ङ्क् लघ विलेखने ।
 १०१६ ङ्क् भक्षीकरणे । १०१७ ङ्क् मिह सेचने ॥ ङ्क् १०१८ ङ्क् उदात्तः परस्मैभावः ॥ १०१९
 कित्त निवासि रोगापनयने च ॥ उदात्तौ परस्मैभावः ॥ १०१९ दान खण्डने । १०२० ङ्क् ज्ञान तेजने ॥
 उदात्तौ स्वरितेतावभयतोभावी ॥ १०२१ ङ्क् पचष् पात्ति । १०२२ ङ्क् वच नमवाये । १०२३ ङ्क् भज सेवायाम् ।
 १०२४ ङ्क् रञ्ज राने । १०२५ ङ्क् श्रप आक्रोशे । १०२६ ङ्क् त्विष दीप्तौ । १०२७ ङ्क् यज देवपूजासंनतिकरण-
 दानेषु । १०२८ ङ्क् वपौ जसंताने क्तेनेऽपि । १०२९ ङ्क् प्रापणे ॥ पञ्चादयोऽनुदात्ताः स्वरितौ उभयतो-
 भावाः । पचिन्दात्तः ॥ १०३० वस निवासि ॥ अनुदात्त उदात्तौ परस्मैभावः ॥ १०३१ ङ्क् तनुसंताने ।
 १०३२ ङ्क् संवरणे । १०३३ ङ्क् अर्धायां शब्दे च ॥ वैजादयश्चत्वारोऽनुदात्ता उभयतोभावाः ॥ १०३४ ङ्क्
 व्यक्तायां वाचि । १०३५ ङ्क् दुषोचि गतिवृत्तौः ॥ वृत् । अयं वदतिषोदात्तौ परस्मैभावी ॥

इति शब्दिकरणा भ्यादयः ॥ १ ॥ भ्यादिराकृतिगण इत्येके ।

अथादादयः ॥ २ ॥

अद भक्षणे । २ हन हिंसागत्योः ॥ अनुदात्तानुदात्तेतो परस्मैपदिनौ ॥ ३ षिव अप्रीती । ४ दुह प्रपूरणे । ५ दिह उपचये । ६ लिह आखादने ॥ षिवादयोऽनुदात्ताः खरितेत् उभयतोभाषाः ॥ ७ चञिञ् व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि ॥ अनुदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ ८ ईर गती कम्पने च । ९ ईड स्तुती । १० ईश् ऐश्वर्ये । ११ आस उपवेशने । १२ आङःश्रासु इच्छायाम् । १३ वस आच्छादने । १४ कसि गतिशासनयोः ॥ कस इत्येके । कश् इत्यपि ॥ १५ षिसि चुम्बने । १६ षिजि शुद्धौ । १७ षिजि अव्यक्ते शब्दे । १८ पिजि वषे ॥ संपर्चने इत्येके । उभयत्रेत्यन्वे । अवयवे इत्येके अव्यक्ते शब्दे इतीतरि । एजि इत्येके ॥ १९ ठञी वर्जने ॥ ठजि इत्यन्वे २० थञी संपर्चने ॥ ईरादय उदात्ता अनुदात्तेत् आत्मनेभाषाः ॥ २१ ध्रुञ् प्राणिगर्भविमोचने । २२ श्रोञ् स्त्रे ॥ उदात्तावात्मनेभाषी ॥ २३ यु मिश्रणेऽमिश्रणे च । २४ क् शब्दे । २५ ण स्तुती । २६ ट्ठुञ् शब्दे । २७ ष्ण तेजने । २८ ष्ण प्रसवणे ॥ युप्रभृतय उदात्ता उदात्तेत् परस्मैभाषाः ॥ २९ ऊर्जुञ् आच्छादने ॥ उदात्त उभयतोभाषः ॥ ३० व्य अभिगमने । ३१ पु प्रसवेऽभयंयोः । ३२ कु शब्दे । ३३ कृञ् स्तुती ॥ युप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ कौत्तिकुभयतोभाषः ॥ ३४ ब्रुञ् व्यक्तायां वाचि ॥ उदात्त उभयतोभाषः ॥ ३५ इण् गती । ३६ इङ् अध्ययने । ३७ इक् खरणे । ३८ वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यासगखादनेषु । ३९ या प्रापणे । ४० वा गतिगमनयोः । ४१ भा दीप्ती । ४२ षा शौचे । ४३ या पाके । ४४ द्रा कुत्सायां गती । ४५ षा भक्षणे । ४६ पा रक्षणे । ४७ रा दाने । ४८ ला आदाने ॥ ४९ दाप् लवने । ५० ख्या प्रकथने । ५१ प्रा पूरणे । ५२ मा माने । ५३ वच् परिभाषणे ॥ इण्प्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः । इङ् लात्मनेपदी ॥ ५४ विद ज्ञाने । ५५ अस भुवि । ५६ मृञ् शुद्धौ । ५७ रुदिर अमुविमोचने ॥ विदादय उदात्ता उदात्तेत् परस्मैभाषाः ॥ ५८ जिञ्चप् शये । उदात्तः परस्मैभाषः ॥ ५९ ञ्स प्राणने । ६० अज च । ६१ जच भक्षहसनयोः ॥ ङत् ॥ ६२ जाट निद्राचये । ६३ दरिद्रा दुर्गती । ६४ चकाम् दीप्ती । ६५ श्रासु अनुशिष्टौ ॥ ञसादय उदात्ता उदात्तेत् परस्मैभाषाः ॥ ६६ दीधीङ् दीप्तिदिवगयोः । ६७ वेवीङ् वेतिना तुल्ये ॥ उदात्तावात्मनेभाषी ॥ ६८ वस ६९ सप्ति स्त्रे ॥ ७० वश् कान्ती ॥ षसादय उदात्ता उदात्तेत् ॥ ७१ चर्चरीत् च । ७२ रुङ् अपनयने ॥ अनुदात्त आत्मनेभाषः ॥

इति लुम्बिकरणा अदादयः ॥ २ ॥

अथ जुहोत्यादयः ॥ ३ ॥

१ इ दानादनयोः ॥ आदाने चेत्येके ॥ २ जिभी भये । ३ ङी लज्जायाम् ॥ जुहोत्यादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४ पृ पालनपूरणयोः ५ इत्येके ॥ उदात्तः परस्मैभाषः ॥ ५ भुङ् धारणपोषणयोः ॥ अनुदात्त उभयतोभाषः ॥ ६ माङ् माने शब्दे च । ७ षीङ् गती ॥ अनुदात्तावात्मनेपदिनी ॥ ८ षीङ् क्त्यानि ॥ अनुदात्तः परस्मैपदी । ९ ङुङ् दाने । १० ङुषाञ् धारणपोषणयोः ॥ दाने इत्येके ॥

अनुदात्ताप्रभयतोभाषी ॥ ११ विजिर् शीचषीषण्योः । १२ विजिर् वृषभावे । १३ विष्णु व्याप्ती ॥
विजिरादयोऽनुदात्ताः खरितेत उभयतोभाषाः ॥ १४ वृ चरणदीप्तोः । १५ इ प्रसन्नकरणे । १६ ष्ट
१७ ष्ट गती ॥ छप्रभयतोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १८ भस भर्त्सनदीप्तोः ॥ उदात्त उदात्तेत परस्मैपदी ॥
१९ कित ज्ञाने ॥ अनुदात्तः परस्मैपदी ॥ २० तुर खरणे । २१ धिष शब्दे । २२ धन धाम्ये । २३
जन जनने ॥ तुरादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ २४ गा स्तुती ॥ अनुदात्तः परस्मैभाषः । छप्रभय
एकादशच्छन्दसि । इयतिं भाषायामधि ॥

इति श्रुषिकरणा जुहोत्यादयः ॥ ३ ॥

अथ दिवादयः ॥ ४ ॥

१ दिवु क्रीडाविजिगीषाव्यवहारश्रुतिस्तुतिमोदसदस्त्रप्रकान्तिगतिषु । २ विवु तन्नुसंताने । ३ सिवु
गतिशेषणयोः । ४ षिवु निरसने । ५ षासु अदने ॥ आदाने इत्येके । अदर्शने इत्यपरे ॥ ६ षसु
निरसने । ७ ऋसु चरणदीप्तोः । ८ व्युष दाहे । ९ भुष च । १० वृती गात्रविक्षेपे । ११ वसी उदने ।
१२ कुष पूनीभावे । १३ पुष हिंसायाम् । १४ गुष परिवेष्टने । १५ क्षिप प्रेरणे । १६ पुष्य विकसने ।
१७ तिम १८ टिम १९ टीम आर्द्रोभावे । २० प्रीड मोदने लज्जायां च । २१ इष गती । २२ षह इर
षह चकथे । २४ जृष भृष २५ तयोहार्णो ॥ दिवादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । क्षिपिस्त्वनुदात्तः ।
२६ षुङ् प्राणिस्रसवे । २७ दूङ् परितापे ॥ उदात्तावात्मनेभाषी ॥ २८ दीङ् त्रये २९ डीङ् विहायसा
गती । ३० धीङ् आशारे ३१ नीङ् हिंसायाम् । ३२ रीङ् श्रवणे । ३३ लीङ् श्लेषे । ३४ प्रीङ्
उपोत्थे ॥ इत् ॥ स्वादय आदितः ॥ ३५ पीङ् पाने । ३६ माङ् माने । ३७ ईङ् गती । ३८ प्रीङ्
प्रीती । दीङादय आत्मनेपदिनोऽनुदात्ताः । डीङ् तूदात्तः ॥ ३९ शो तन्मुकरणे । ४० ङी उदने । ४१
षी अन्तकर्मणि । ४२ दी अवखलने ॥ श्रुतिप्रभयतोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ ४३ जनी प्राहुभावे ।
४४ दीषी दीप्ती । ४५ पूरी आयायने । ४६ तूरी गतित्वरणहिंसनयोः । ४७ घूरी ४८ नूरी हिंसागथीः ।
४९ चूरी ५० शूरी हिंसावयोहान्योः । ५१ शूरी हिंसात्तन्मनयोः । ५२ चूरी दाहे । ५३ तप ऐत्रथे वा ।
५४ षतु चरणे । ५५ क्षिण उपतापे । ५६ काश्च दीप्ती । ५७ वाश्च शब्दे ॥ जन्वादय उदात्ता अनुदात्तेत
आत्मनेभाषाः । तपिस्त्वनुदात्तः ॥ ५८ मृष तितिचायाम् । ५९ ईषिष् पूतीभावे ॥ उदात्ता खरिते-
तानुप्रभयतोभाषी ॥ ६० षह बन्धने । ६१ रङ्ग रागे । ६२ शप आक्रोशे ॥ षहादवस्त्रयोऽनुदात्ताः खरितेत
उभयतोभाषाः ॥ पद गती । ६४ खिद दैन्ये । ६५ विद सत्तायाम् । ६६ तुष अवगमने । ६७ युष
संप्रहारे । ६८ अगो रुध कानि । ६९ अण प्राचने ॥ अण इत्येके ॥ ७० मज ज्ञाने । ७१ युज सभाषी ।
७२ मृज विसर्ग । ७३ क्षिण अस्तीभावे । पदादयोऽनुदात्ता अनुदात्तेत आत्मनेभाषाः ॥ ७४ राधोऽन्तर्म-
को इहावेव । ७५ व्यष ताडने । ७६ पुष पुष्टी । ७७ शप शेषे । ७८ नुष प्रीती । ७९ दुष वैजल्ये ।
८० श्लिष आलिङ्गने । ८१ शक विभाषितो मर्षणे । ८२ खिदा गात्रप्रहरणे । ८३ कृष क्रोधे । ८४
क्षुष बुभुक्षायाम् । ८५ श्रुष शौचे । ८६ विषु संराज्ञी ॥ राधादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ८७

रष हिंसासंराध्योः । ८८ अश अदग्ने । ८९ तप प्रीचने । ९० इष हर्षमोहनयोः । ९१ इष जिषा-
सायाम् । ९२ सुह वैचिष्ये । ९३ अह उद्गिरणे । ९४ अह प्रीती ॥ इत् । रधादय उदात्ता उदात्तेतः
परस्मैभाषाः ॥ ९५ अस्तु उपशने । ९६ तस्तु काङ्गायाम् । ९७ दस्तु उपशने । ९८ अस्तु तपसि खेदे च ।
९९ अस्तु अगवस्थाने । १०० अस्तु सङ्घने । १०१ अस्तु ग्वागौ । १०२ मदी हर्षे ॥ इत् ॥ १०३ अस्तु
लेपणे । १०४ अस्तु प्रथने । १०५ अस्तु मोक्षणे । १०६ अस्तु उपचये । १०७ दस्तु च । १०८ अस्तु सन्धे ।
१०९ अस्तु विभाने ॥ अस्तु इत्यन्वे ॥ अस्तु इत्यपरे ॥ ११० अस्तु दाहे । १११ अस्तु प्रेरणे ।
११२ अस्तु संग्रहणे । ११३ अस्तु उत्सर्गे । ११४ अस्तु खलने । ११५ अस्तु मत्तौ परिचामि ॥ ११६
अस्तु विलोडने । ११७ अस्तु समवाये । ११८ अस्तु ११९ अस्तु अशःपतने । १२० अस्तु वरणे । १२१ अस्तु
तनुकरणे । १२२ अस्तु पिपासायाम् । १२३ अस्तु तुष्टौ । १२४ अस्तु १२५ अस्तु रिष हिंसायाम् । १२६
अस्तु चेपे । १२७ अस्तु क्रोधे । १२८ अस्तु व्याकुलत्वे । १२९ अस्तु १३० अस्तु १३१ अस्तु विमोहने । १३२
अस्तु मार्ग्ये । १३३ अस्तु संचलने । १३४ अस्तु १३५ अस्तु तुभ हिंसायाम् ॥ अस्मिन्मितुभयो युतादौ त्रादी
च पठ्यन्ते ॥ १३६ अस्तु आर्द्राभावे । १३७ अस्तु जिमिदा खेहने । १३८ अस्तु जिमिदा खेहनमोचनयोः । १३९
अस्तु इष्टौ । १४० अस्तु अभिकाङ्गायाम् ॥ इत् । अस्तुप्रभृतय उदात्ता उदात्तेत परस्मैभाषाः ॥

इति श्यन्धिकरणा दिवादयः ॥ ४ ॥ दिवादिराकृतिगण इत्येके ।

अथ स्वादयः ॥ ५ ॥

१ अस् अमिषवे । २ अस् अम्यने । ३ अस् अमिषाने । ४ अस् अमिष प्रलेपणे । ५ अस् अम्यने । ६
अस् अम्यादने । ७ अस् हिंसायाम् । ८ अस् वरणे । ९ अस् कल्पने ॥ अस् इत्येके ॥ स्वादयोऽनुदात्ता
उभयसौभाषाः । इत् उदात्तः ॥ १० अस्तु उपतापे । ११ अस्तु गतौ इष्टौ च । १२ अस्तु प्रीती ।
१३ अस्तु प्रीतिपालनयोः ॥ प्रीतिचलनयोरित्यन्वे । १४ अस्तु व्याप्तौ । १५ अस्तु अस्तौ । १६ अस्तु
१७ अस्तु संसिद्धौ । दुर्गोतिप्रभृतयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १८ अस्तु व्याप्तौ संघाते च । १९ अस्तु
आस्त्रन्दने ॥ अस्त्रिष्वी उदात्तावनुदात्तावात्मनेभाषौ ॥ २० अस्तु २१ अस्तु गतौ च । २२ अस्तु
हिंसायाम् । २३ अस्तु प्रागल्भ्ये । २४ अस्तु दग्ने । २५ अस्तु इष्टौ । २६ अस्तु प्रीचने
इत्येके ॥ २७ अस्तु व्याप्तौ ॥ २८ अस्तु घातने पालने च । २९ अस्तु अम्यने । ३० अस्तु ३१ अस्तु ३२
अस्तु ३३ अस्तु ३४ अस्तु ३५ अस्तु हिंसायाम् ॥ अस्त्रि भाषायाम् इत्येके । अस्त्रिष्वीत्येके । रिष्वानित्यन्वे ।
इत् । तिवादय उदात्ता उदात्तेतः पदस्मैभाषाः ॥

इति श्यन्धिकरणाः स्वादयः ॥ ५ ॥

अथ तुदादयः ॥ ६ ॥

१ तुद व्यथने । २ शुद प्रेरणे । ३ दिग्भ्रमसर्जने । ४ भस्ज पाके । ५ क्षिप प्रेरणे । ६ क्षप विलेखने ॥ तुदादयोऽनुदात्ताः स्वरितैत उभयतोभाषाः ॥ ७ ऋषी गतौ ॥ उदात्त उदात्तोत्परकोपदी । ८ कुषी प्रीतिसेवनयोः । ९ ओविजी भयचलनयोः । १० षोलजि ११ षोलस्वी वीडायाम् ॥ तुषादय उदात्ता अनुदात्तोत् आत्मनेभाषाः ॥ १२ ओत्रद् ऊदने । १३ व्यच व्याकीकरणे । १४ उच्छि उच्छे । १५ उच्छी विधासे । १६ ऋच्छ गतौन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु । १७ मिच्छ उत्कृष्टे । १८ जर्ज १९ चर्च २० भर्क परिभाषणभर्तनयोः । २१ लच संवरणे । २२ ऋच मूर्त्ता । २३ उज आर्जने । २४ उज्भ उत्सर्गे । २५ सुभ विमोहने । २६ रिफ 'कल्पनयुद्धनिन्दार्हिसादानेषु ॥ रिद्ध इत्येके ॥ २७ ढप २८ ढप्प ढप्ता । ढापि फान्तावित्येके ॥ २९ तुप ३० तुप्प ३१ तुफ तुम्फ हिंसायाम् । ३२ ढप ३३ ढप्फ उत्कृष्टे ॥ प्रथमोऽपि द्वितीयान्त इत्येके ॥ ३४ ऋफ ३५ ऋप्फ हिंसायाम् । ३६ गुफ ३७ गुप्फ गये । ३८ उभ ३९ उम्भ पूरणे । ४० शुभ ४१ शुम्भ शोभायें । ४२ ढभी गये । ४३ चृती हिंसायान्वयनयोः । ४४ विध विधाने । ४५ जुड गतौ ॥ जुन इत्येके । ४६ ऋड सुखने । ४७ पुड च । ४८ पूण प्रीयने । ४९ ङण च । ५० मृण हिंसायाम् । ५१ तुण कौटिख्ये । ५२ पुण कर्मणि शुभे । ५३ सुण प्रतिशाने । ५४ कुण शब्दोपकरणयोः । ५५ गुन गतौ । ५६ दृण हिंसागतिकौटिख्येषु । ५७ घण ५८ घुण अमये । ५९ घुर ऐश्वर्यदीप्तयोः । ६० कुर शब्दं । ६१ खुर केदने । ६२ मुर संवेष्टने । ६३ चुर विलेखने । ६४ घुर भीमाद्यंशब्दयोः । ६५ पुर अयगमने । ६६ षुर उद्यमने ॥ षुर इत्येके ॥ ६७ ळुर ६८ ळुुर ६९ ळुुर हिंसायाः । ७० षण इच्छायाम् । ७१ मिष स्यर्थायाम् । ७२ किल शैलक्रीडनयोः । ७३ तिल केहे । ७४ चिल विकसने । ७५ चल विलसने । ७६ ळल स्वरलोपयोः । ७७ विल संवरणे । ७८ विल भेदने । ७९ षिल गहने । ८० हिल भाषकरणे । ८१ शिल ८२ षिल ऊच्छे । ८३ मिल श्लेषणे । ८४ लिल अक्षरविन्यासे । ८५ कृट कौटिख्ये । ८६ पुट संश्लेषणे । ८७ कुच संकीचने । ८८ गुज शब्दे । ८९ गुड रक्षायाम् । ९० डिप क्षेपे । ९१ कुर केदने । ९२ स्फुट विकसने । ९३ सुट आक्षेपमर्दनयोः । ९४ दृट केदने । ९५ तुट कलहकर्मणि । ९६ चुट ९७ कृट केदने । ९८ लुड वन्दने । ९९ काड मदी । १०० लुट संश्लेषणे । १०१ क्कड घनत्वे । १०२ कुड बाल्ये । १०३ पुड उत्सर्गे । १०४ षट प्रतिधाते । १०५ तुड तोडने । १०६ शुड १०७ श्युड संवरणे । खुड कुड इत्येके ॥ १०८ स्फुर १०९ स्फुल संचलने ॥ स्फुल स्फुरणे स्फुल मंचलने इत्येके । स्फुर इत्येके ॥ ११० स्फुड १११ चुड ११२ तुड संवरणे ॥ ११३ क्कुड ११४ भुड निमज्जने इत्येके ॥ त्रयादय उदात्ता उदात्ततः परस्मैभाषाः ॥ ११५ गुरी उद्यमने ॥ उदात्तोऽनुदात्तोदात्मनेपदी । ११६ णू सावने । ११७ धू विधूनने ॥ उदात्तो परस्मैभाषौ ॥ ११८ गु पुरीयोत्सर्गे । ११९ धु गतिस्त्वेषयोः ॥ अनुदात्तो परस्मैपदिनी ॥ १२० कुङ् शब्दे ॥ उदात्त आत्मनेपदी । वत् ॥ १२१ षुङ् व्याधाने । १२२ ऋङ् प्राणव्याने ॥ अनुदात्तावात्मनेभाषौ ॥ १२३ रि १२४ पि गतौ । १२५ धि धारणे । १२६ चि विवासगत्तोः ॥ त्रियादयोऽनुदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १२७ घू प्रेरणे । १२८ कृ विक्षेपे । १२९ गृ निगरणे ॥ उदात्ताः परस्मैभाषाः ॥ १३० ङङ् आदरे । १३१ षुङ् अवस्थाने ॥ अनुदात्तावात्मनेभाषौ ॥ १३२ प्रच्छ शोषायाम् ॥ वत् ॥ १३३ ऋज विसर्गे । १३४ टमस्वी शुद्धौ । १३५ ऋजो भङ्गे । १३६ भृजो कौटिख्ये । १३७ कृप स्यर्गे १३८ ऋश १३९ रिश हिंसायाम् । १४० लिश मूर्त्ता । १४१ मृश संस्पर्शने । १४२ पिच्छ गतौ ।

१४३ विश्व प्रवेशने । १४४ मृग आमर्शने । १४५ गृह ईरणे । १४६ षट्ख विम्वरणव्यवसादनेषु ।
 १४७ षट्ख श्रातने ॥ षट्ख्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः । विष्कल्लुदात्तः ॥ १४८ मिल संगमे ॥
 उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥ १४९ सुबल मोचने । १५० सुपल छेदने । १५१ विबल स्तम्भे ।
 १५२ लिप उपदेशे । १५३ विष करणे ॥ सुषादयोऽनुदात्ताः स्वरितैत उभयतोभाषाः । विन्दतिलुदात्तः ॥
 १५४ कृती छेदने ॥ उदात्त उदात्तेपरस्मैपदी ॥ १५५ खिद परिषाते । अनुदात्त उदात्तेत परस्मैपदी ।
 १५६ पित्र अवयवे ॥ उदात्त उदात्तेपरस्मैपदी । इत् ॥

इति श्रविकरणास्तुदादयः ॥ ६ ॥

अथ रुधादयः ॥ ७ ॥

१ रुधिर आवरणे । २ भिदिर विदारणे । ३ छिदिर वैधीकरणे । ४ रिधिर विरचने । ५ विधिर
 वृथभावे । ६ सुधिर संपेषणे । ७ युजिर योगे ॥ रुधादयोऽनुदात्ताः स्वरितैत उभयतोभाषाः ॥ ८ उच्छृदिर
 दीप्तदेवनयोः । ९ उच्छदिर हिंसानादरयोः ॥ उदात्तो स्वरितैतानुभयतोभाषी ॥ १० कृती वेष्टने ॥
 उदात्त उदात्तेपरस्मैपदी ॥ ११ जिह्वन्वी दीप्तौ ॥ उदात्तोऽनुदात्तेदात्मनेपदी ॥ १२ खिद दैव्ये । १३ विद
 विचारणे ॥ अनुदात्तावनुदात्तेतावात्मनेपदिनी ॥ १४ शिषल्ल विशेषणे । १५ पिषल्ल संचूर्णने । १६ भञ्जी
 आमर्दने । १७ भुज पालनाभ्यवहारयोः ॥ शिषादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ १८ लृङ् १९ हिंसि
 हिंसायाम् । २० उन्दी क्लेदने । २१ अञ् व्यक्तिसचणकान्तिगतिषु । २२ तञ् संकोचने । २३ ओविञी
 भयचलनयोः । २४ इञी वर्जने । २५ प्रञी संपर्के ॥ लृङ्गादय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः ॥ इत् ॥

इति श्रविकरणा रुधादयः ॥ ७ ॥

अथ तनादयः ॥ ८ ॥

१ तनु विस्तारे । २ षण दाने । ३ चण हिंसायाम् । ४ क्षिण च । ५ ऋण गती । ६ तण अदने ।
 ७ छण दीप्तौ ॥ तनादय उदात्ताः स्वरितैत उभयतोभाषाः ॥ ८ वनु याचने । ९ मनु अवबोधने ।
 उदात्तावनुदात्तेतावात्मनेभाषी ॥ १० लुञ्ज करणे ॥ अनुदात्त उभयतोभाषः । इत् ॥

इति उचिकरणास्तनादयः ॥ ८ ॥

अथ क्रादयः ॥ ९ ॥

१ लुक्लोञ् द्रव्यविनिमये । २ प्रोञ् तर्पणे कान्ती च । ३ श्रोञ् पाके । ४ मोञ् हिंसायाम् ।
 ५ पिञ् बन्धने । ६ क्लुञ् आप्रवणे । ७ युञ् बन्धने ॥ क्रादयोऽनुदात्ता उभयतोभाषाः ॥ ८ क्लृञ् शब्दे ९ क्लृञ्-
 हिंसायाम् । १० पूञ् पवने । ११ लृञ् छेदने । १२ क्लृञ् हिंसायाम् । १३ क्लृञ् हिंसायाम् । १४ वृञ् वरणे ।
 १५ पूञ् कल्पने । ऋप्रभृतय उदात्ता उभयतोभाषाः ॥ १६ शृ हिंसायाम् । १७ पृ पालनपुरणयोः ।

१८ वृ वरणे ॥ भरणे इत्येके ॥ १९ भू भृतंसने ॥ २० मृ हिंसायाम् ॥ २१ दृ विदारणे ॥ २२ जृ वयोहागौ
 ऋ इत्येके । धृ इत्यन्ते ॥ २३ नृ नये ॥ २४ कृ हिंसायाम् ॥ २५ ऋ गतौ । २६ गृ शब्दे ॥ शृणाति-
 प्रभृतय उदात्ता उदात्तेतः परस्मैपदिनः ॥ २७ ज्या वयोहागौ । २८ री गतिरिवशयोः । २९ ली शेषे ।
 ३० व्री वरणे ॥ ३१ व्री गतौ ॥ वृत् ॥ ३२ व्री वरणे ॥ ३३ व्री भये ॥ भरे इत्येके ॥ ३४ व्रीष्
 हिंसायाम् ॥ ३५ ज्ञा अवबोधने ॥ ३६ बन्ध बन्धने ॥ ज्यादयोऽनुदात्ता उदात्तेतः परस्मैभाषाः ॥ ३७ षड्
 संभक्तौ ॥ उदात्त आत्मनेपदी ॥ ३८ अय्य विमोचनप्रतिषर्षयोः । ३९ मय्य विस्रोतने ॥ ४० अय्य
 ४१ अय्य संदर्भे ॥ ४२ कुय्य संश्लेषणे ॥ संक्षेपे इत्येके ॥ ४३ मृद लोदी । ४४ मृद च ॥
 अयं सुखेऽपि ॥ ४५ गुध रोषे । ४६ कुष निष्कर्षे ॥ ४७ लुभ संचलने ॥ ४८ शभ ४९ तुभ हिंसायाम् ।
 ५० क्षिभू विबाधने ॥ ५१ अश भोजने ॥ ५२ उपस उच्छे ॥ ५३ इव आभीष्ठा । ५४ विष विप्रयोगे ।
 ५५ मृष ५६ मृष खेडनसेवगपूरणेपु । ५७ पुष पुष्टौ । ५८ तुष लेथे । ५९ खच सूतप्रादुर्भावे ॥ पाशो-
 ऽयमित्येके ॥ ६० ष्टि च ॥ अय्यादय उदात्ता उदात्तेती विविवर्णं परस्मैभाषाः ॥ ६१ षड् उपपादाने ।
 उदात्तः स्वरितेदुभयतोभाषः ॥

इति त्राविकरणाः क्षादयः ॥ ९ ॥

अथ चुरादयः ॥ १० ॥

१ चुर लेथे । २ चिति स्मृत्याम् । ३ यति संकीचे । ४ स्मृडि परिहासे ॥ स्मृटि इत्यपि ॥ ५ खच
 दर्शनाङ्गनयोः । ६ कुडि अचतभाषणे । ७ खड उपसेवायाम् । ८ मिडि खेडने । ९ ओलडि उत्त्थेपथे ॥
 ओकारो धात्ववयव इत्येके । न इत्यपरे । उलडि इत्यन्ते ॥ १० जल अपवारणे ॥ लज इत्येके ॥ ११ पीड
 अवगाहने । १२ नट अवख्यन्दने । १३ अथ प्रयत्ने ॥ प्रख्याने इत्येके ॥ १४ वध संयमने ॥
 १५ पृ पूरणे । १६ ऊर्ज बलप्राणनयोः । १७ पच परियङ् । १८ वणं १९ वृणं प्रेरणे ।
 वणं वणं इत्येके ॥ २० प्रथ प्रख्यानौ । २१ पृथ प्रचेपे ॥ पथ इत्येके ॥ २२ वन्ध संबन्धने । २३ शन्ध
 च ॥ सान्ध इत्येके ॥ २४ भज अदने । २५ कुड् छिदनभर्तृसनयोः ॥ पूरणे इत्येके ॥ २६ पुष्ट २७
 चुष्ट अस्वीभावे । २८ अष्ट २९ वुष्ट अनादरे । ३० लुष्ण लेथे । ३१ अठ ३२ अठ असंस्कारगत्योः ॥ अठि
 इत्येके ॥ ३३ तुलि ३४ पिजि हिंसाखडादाननिकेतनेषु ॥ तुज पिज इति केचित् । लजि लुजि इत्येके ॥
 ३५ पिष गतौ । ३६ पान्त्व सासप्रयोगे । ३७ अत्क ३८ वत्क परिभाषणे । ३९ षिड् खेडने ॥ सिड्
 इत्येके ॥ ४० सिड् अनादरे ॥ षिड् इत्येके ॥ ४१ श्लिष श्लेषणं । ४२ पथि गतौ । ४३ पिच्छ कुटने ।
 ४४ कृदि संवरणे । ४५ अण दाने । ४६ तड आघाते । ५० खड ४८ खडि ४९ कडि भेदने । ५० कुडि
 रचणे ॥ ५१ गुडि वेष्टने ॥ रक्षणे इत्येके । कुठि इत्यन्ते । गुठि इत्यपरे ॥ ५२ खुडि खण्डने । ५३ वटि
 विभाजने ॥ ५४ मडि भूषायां हर्षे च । ५५ भडि कल्याणं । ५६ कर्ट वनने । ५७ पुष ५८
 तुष आदरानादरयोः । ५९ वुष्ट संघोदने । ६० गक ६१ धक नाशने । ६२ चक ६३ चुक व्यथने ।
 ६४ लल श्रीचकर्षणि । ६५ तल प्रतिष्ठायाम् । ६६ तुल उन्माने । ६७ दुल उत्त्थेपे । ६८ पुल
 महत्त्वे । ६९ पुल समुच्छाये । ७० मूल रोषणे । ७१ काल ७२ विल लेपे । ७३ विल भेदने । ७४ तिल

कोदने । ७५ चल भती । ७६ पाल रचणे । ७७ लूप हिंसायाम् । ७८ युल्ल माने । ७९ मूर्धं च ।
 ८० चुट छेदने । ८१ सुट संचूर्णने । ८२ पडि ८३ पसि गात्रने । ८४ त्रज मार्गसंस्कारगत्तोः । ८५ युल्ल
 अतिस्वर्णने । ८६ चपि गत्याम् । ८७ चपि ज्ञान्याम् । ८८ कृजि कृच्छ्रजीवने । ८९ अतं गत्याम् ।
 ९० अथ च । ९१ अत्र ज्ञानज्ञापनमारणतोषणनिशाननिशामनेषु ॥ मिश्रत्येके ॥ ९२ यम च परिवेषणं ।
 ९३ चह परिच्छलने ॥ चप इत्येके ॥ ९४ रह त्यागे च । ९५ बल प्राणने । ९६ चिष् चयने ॥
 (I) नाभे नितोऽङ्गतौ । ९७ चट चलने । ९८ सुल संघाते । ९९ खट संवरणे । १०० षट्
 १०१ स्फिट १०२ चुवि हिंसायाम् ॥ १०३ पूल संघाते ॥ पूर्ण इत्येके । पुष इत्येके ॥ १०४ पुंस
 अभिवर्धने । १०५ टकि बन्धने । १०६ धूस् कान्तिकरणे । मूर्धन्मान इत्येके । तालव्यान् इत्येके ॥
 १०७-क्रीट बर्णे । १०८ चूर्ण संकीचने । १०९ पूज पूजायाम् । ११० अंके सवने ॥ तपने इत्येके ॥
 १११ यट आलस्ये । ११२ यटि शोषणे । ११३ जुड प्रेरणे । ११४ गज ११५ मांजं शब्दार्थौ । ११६
 मर्धं च । ११७ छ प्रसवणे ॥ सारणे इत्येके ॥ ११८ पवि विस्तारवचने । ११९ तिज निशाने । १२० कृत
 संश्रद्धने । १२१ वर्धं छेदनपूरणयोः । १२२ कुवि आच्छादने । कुभि इत्येके ॥ १२३ लुवि १२४ तुवि
 अर्दने ॥ अर्दने इत्येके ॥ १२५ रूप व्यक्तायां वाचि ॥ रूप इत्येके ॥ १२६ चुटि छेदने । १२७ इल
 प्रेरणे । १२८ मल स्नेहने । १२९ स्नेह अत्यक्तायां वाचि । १३० ब्रम १३१-वेर्के हिंसायाम् ॥ १३२ गुटं
 पूर्वनिर्दिष्टने । १३३ जसि रचणे ॥ १३४ ईड स्तुती । १३५ जसु हिंसायाम् । १३६ पिडि संघाते । १३७ कष
 रोषि ॥ रुठ इत्येके ॥ १३८ डिप जेपे । १३९ छुप ससुच्छाये ॥ (2) आ कुष्मादात्मनेपदिनः ॥ १४० चित संवेतने ।
 १४१ दशि टंजने । १४२ दसि दर्शनदर्शनयोः ॥ दस इत्येके ॥ १४३ डप १४४ डिप संघाते । १४५ तवि
 कुटुम्भधारणे । १४६ भवि गुप्तपरिभाषणे । १४७ अश यद्व्यसंज्ञेयणयोः । १४८ तर्जं । १४९ भर्त्सं तर्जने । १५०
 वस १५१ गथ अर्दने । १५२ विष्क हिंसायाम् ॥ हिष्क इत्येके । १५३ निष्क परिमाणे । १५४ लल ईसायाम् ।
 १५५ कण संकीचे । १५६ तूण पूरणे । १५७ भूष आश्राविशङ्कयोः । १५८ अठ ज्ञाषायाम् १५९ यच
 पूजायाम् । १६० अय वितके । १६१ गूर उद्यमने । १६२ अम १६३ लच आलोचने । १६४ कुल
 अवक्षेपणे । १६५ छुट छेदने ॥ कुट इत्येके ॥ १६६ गल सवणे । १६७ भल आभङ्गने । १६८ कृट
 आप्रदाने ॥ अवसादने इत्येके ॥ १६९ कुट प्रतापने । १७० वसु प्रलम्बने । १७१ ठव शक्तिवन्धने । १७२
 मट दन्तियोगि । १७३ दिवु परिक्राने । १७४ गट विज्ञाने । १७५ विद चेतनास्त्रागनिवासिषु । १७६
 मान क्षणे । १७७ यु कुगुप्सायाम् । १७८ कुष्क नाम्ना वा कुक्षितकषयने ॥ इत्याकुष्कोयाः ॥ १७९ चर्च
 अध्ययने । १८० वुक भवणे । १८१ अन्द उपसर्गादाविष्कारे च । १८२ कष निमीलने । १८२ जभि
 गात्रने । १८४ छुट चरणे । १८५ जसु ताडने । १८६ पश बन्धने । १८७ अम रीणि । १८८ चट १८९
 स्फुट भेदने । १९० घट संघाते ॥ (3) हन्यथांश्च ॥ १९१ दिवु मर्दने । १९२ अर्ज प्रतिघटे । १९३ सुषिर
 विश्रद्धने । १९४ आडः क्रन्द सातत्ये । १९५ लस शिल्पयोगि । १९६ तसि १९७ भूष अलंकरणे । १९८
 अर्धं पूजायाम् । १९९ ज्ञा नियोगि । २०० भज विद्यायने । २०१ अशु प्रसङ्गने । २०२ यत निकारीपस्कारयोः ।
 २०३ रक २०४ खन आखादने ॥ रघ इत्येके । रग इत्येके ॥ २०५ अशु विशेषणे । २०६ लिगि
 विनीकरणे । २०७ सुद संसर्गे । २०८ वस धारणे ॥ वक्षणे इत्येके । वारणे इत्येके ॥ २०९
 उप्रस उच्छे ॥ २१० सुच प्रनीचने मोदने च । २११ वस छेदोदापहरणेषु । २१२ चर-संश्रयि । २१३

च्यु सङ्घने ॥ इङ्घने चेत्येके ॥ च्युस इत्येके ॥ २१४ मुनीडवकल्कने । २१५ कृप च ॥ (४) आ खदः सकर्मकात् ॥ २१६ घट्ट घट्टथे । २१७ पुष धारथे । २१८ दल विदारथे । २१९ पट २२० पुट २२१ लुट २२२ तुलि २२३ मिजि २२४ पिजि (लिजि) २२५ लुजि २२६ भजि २२७ खचि २२८ वसि २२९ पिसि २३० कुसि २३१ दग्नि २३२ कुग्नि २३३ घट २३४ घटि २३५ उट्टि २३६ बट्टि २३७ बल्ल २३८ गुप २३९ धूप २४० विष्क २४१ चीव २४२ पुष २४३ लोज २४४ लोचु २४५ ऋद २४६ कृप २४७ तर्क २४८ वृनु २४९ वृषु भाषार्थाः । २५० कट २५१ लचि २५२ अजि दसि २५३ भजि २५४ कग्नि २५५ शीक २५६ वसि २५७ गट २५८ पुटि २६० जि २६१ चि २६२ रचि २६३ लचि २६४ अचि २६५ रचि २६६ मचि च । २६७ खडि २६८ तड २६९ गल च । २७० पूरी आप्यायने । २७१ रुज हिंसायाम् । २७२ खद आखादने ॥ खाद इत्येके ॥ (५) आ धृषावा ॥ २७३ तुज २७४ पच संयमने । २७५ अर्ध पूजायाम् । २७६ षट्ट मट्टथे । २७७ ईर जेपे । २७८ ली द्रवीकरणे । २७९ ठजी वर्जने । २८० ठञ् आवरणे । २८१ जृ षयीहानी । २८२ जि च । २८३ रिच विधीजनसंपर्चनयोः । २८४ शिष असर्वोपयोगे । २८५ तप दाहे । २८६ तप तर्प्ता ॥ संदीपन इत्येके ॥ २८७ कुदौ संदीपने ॥ नृप कृप ह्यप संदीपन इत्येके ॥ २८८ दृभी भये । २८९ दृभ संदभे । २९० अथ मोलथे ॥ हिंसायामित्यन्ते ॥ २९१ मी गती ॥ २९२ अय बन्धि । २९३ शीक आमर्षथे । २९४ चीक च । २९५ चट्ट हिंसायाम् ॥ खरितेत् ॥ २९६ छिसि हिंसायाम् । २९७ अर्ध पूजायाम् । २९८ आङः पद पयथे । २९९ अन्ध ग्रीचकर्मणि । ३०० छद अपवारथे ॥ खरितेत् । ३०१ जृष परितर्कथे । परितर्पथे इत्यन्ते ॥ ३०२ घृञ् कम्पने । ३०३ प्रीञ् तपथे । ३०४ अन्ध ३०५ अन्ध संदभे । ३०६ आपु लम्पने ॥ ३०७ तन अज्ञोपकरणयोः ॥ उपसर्गाच्च देव्ये । चन अज्ञोपहननयो रित्येके ॥ ३०८ बट संदेशवचने ॥ खरितेत् । अनुदासदित्येके ॥ ३०९ वच परिभाषथे । ३१० मान पूजायाम् । ३११ भू माप्तावात्मनेपदौ ॥ ३१२ गर्ह विगिन्दने ॥ ३१३ मार्ग अन्वेषथे । ३१४ कटि शोके । ३१५ मृजु शौचार्थकारयोः । ३१६ मृप तितिलायाम् ॥ खरितेत् ॥ ३१७ धृष मृहमने ॥ इत्याधृषीयाः । (६) अथादनाः ॥ ३१८ कथ वाक्यप्रबन्धे । ३१९ उर ईसायाम् । ३२० गण संख्यानि । ३२१ शठ ३२२ अठ सम्यगवभाषथे । ३२३ पट ३२४ षट अन्ते । ३२५ रत्त त्यागे ३२६ लान ३२७ गदौ देवशब्दे । ३२८ पत गतौ । वा अदन्त इत्येके । ३२९ पप अनपसर्गात् । ३३० खर आक्षेपे । ३३१ रच प्रतियत्रे । ३३२ कल गतौ संग्रहाने च । ३३३ चट्ट परिकल्कने । ३३४ मट्ट पूजायाम् । ३३५ सार ३३६ कृप ३३७ अथ दीर्घव्यं । ३३८ सृष्ट ईसायाम् । ३३९ भाम क्रोधे । ३४० सूच पैशुन्ते । ३४१ खेट भक्षथे ॥ ततोद्यमान इत्येके । खोट इत्यन्ते ॥ ३४२ खोट क्षेपे । ३४३ गोम उपलेपने । ३४४ कुमार क्रीडायाम् । ३४५ ग्रील उपधारथे । ३४६ साम सान्त्वप्रयोगे । ३४७ वेश कालोपदेशे ॥ काल इति पृथग्धातुरित्येके ॥ ३४८ पल्ल लवनपवनयोः । ३४९ वात सुख-सिवनयोः ॥ गतिसुखसिवनयोरित्येके ॥ ३५० गवेष मागथे । ३५१ वास उपसंथायाम् । ३५२ निवास आच्छादने । ३५३ भाज पृथक् कर्मणि । ३५४ सभाज प्रीतिदशनयोः ॥ प्रीतिसिवनयोरित्येके ॥ ३५५ ऊन परिहाथे । ३५६ ध्वन शब्दे । ३५७ कूट परितापे ॥ परिदाहे इत्यन्ते ॥ ३५८ सङ्घेत ३५९ वाम ३६० कुष ३६१ गुष आमन्त्रथे । ३६२ केत आमन्त्रथे निमन्त्रथे च । ३६३ कुष संकीचनेऽपि । ३६४ लेन चीर्णे ॥ (७) आगर्वादात्मनेपदिनः ॥ ३६५ पद गतौ । ३६६ गट्ट घट्टथे । ३६७ मृन अन्वेषथे ।

३६८ कुह विद्यापने । ३६९ शूर ३७० वीर विक्रान्ती । ३७१ स्थूल परिहृषणे । ३७२ अर्थ उपयात्रायाम् । ३७३ सत्र संतानक्रियायाम् । ३७४ गर्व माने । इत्यागर्वायाः ॥ ३७५ सूत्र वेष्टने । ३७६ सूत्र प्रसवणे । ३७७ षष्ठ पाठव्ये । ३७८ पार ३७९ तीर कर्मसमाप्ती । ३८० पुट संसर्गे । ३८१ धेक दर्शने इत्येके । ३८२ कर्म श्रेयस्ये ॥ कर्म इत्यप्येके ॥ (8) प्रातिपदिकाह्वालर्थे बहुलमित्यथ । (9) तत्करोति तदाचष्टे । (10) तेनातिक्रामति । (11) धातुद्वयं च । (12) आख्यानात्कृतसदाचष्टे ज्ञान् प्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवचकारकम् । (13) कर्तृकरणाह्वालर्थे । ३८३ वक्त्र दर्शने । ३८४ चित्र चित्राकरणे ॥ कदाचिद्दर्शने ॥ ३८५ अंस समाघाते । ३८६ वट विभाजने । ३८७ लज प्रकाशने ॥ वटि लजि इत्येके ॥ ३८८ मित्र संपर्के । ३८९ संयाम युञ्जे ॥ अनुदात्तेत् ॥ ३९० खीम त्राघायाम् ॥ ३९१ छिद्र कर्मभेदेने । करणभेदेने इत्येके । कर्ण इति धालनरमित्यपरे ॥ ३९२ अन्ध दृष्टापघाते ॥ उपसंहारे इत्यन्व ॥ ३९३ दृष्ट दृष्टनिपातने । ३९४ अद्ग पटी लक्षणे च । ३९५ अद्ग च । ३९६ सुख ३९७ दुःख तत्क्रियायाम् । ३९८ रस आस्वादनाद्विद्ययोः । ३९९ न्यय विषयसुखे । ४०० रूप रूपक्रियायाम् । ४०१ ऊद वैधीकरणे । ४०२ ऊद अपवारणे । ४०३ लाभ प्रेरणे । ४०४ त्रण गात्रविचरणे । ४०५ वर्ष वर्षक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥ (14) बहुलमेतन्नदर्शनम् ॥ ४०६ पर्ण हरितभावे । ४०७ विष्क दर्शने । ४०८ विप प्रेरणे । ४०९ वस निवासे । ४१० तुल्य आवरणे ॥ (15) णिङ्गान्नि रसने । (16) श्वेताश्वतरगायोडिताहरकायामश्वतरितकक्षीपथ । (17) पुच्छादिषु प्रातिपदिकाह्वालर्थे इत्येव सिद्धम् ॥

इति स्वार्थेणिकान्ताश्वरादयः ॥ १० ॥ चुरादिराकृतिगण इत्येके ।

इति धातुपाठः समाप्तः ॥ (B)

(३) अथ लिङ्गानुशासनम् ।

१ लिङ्गम् । २ स्त्री । ३ ऋकारान्ता मातृदुहितस्त्रय्याटनान्दरः । ४ अन्यप्रत्ययान्तो धातुः । ५ अशनिभरस्वरणयः पुंसि च । ६ मिन्यकः । ७ वक्रिहृषाप्रयः पुंसि । ८ शोषिथोन्मूर्धयः पुंसि च । ९ क्लिन्नन्तः । १० ईकारान्तश्च । ११ ऊव्यावन्तश्च । १२ युक्तमेकाचरम् । १३ विश्वत्यादिरा नवतेः । १४ दुन्दुभिरक्षेपु । १५ नाभिरक्षत्रिये । १६ उभावन्वच पुंसि । १७ तलन्तः । १८ भूमिविव्यस्वरिङ्गताषिन्ताभिधानात् । १९ यादो नपुंसकम् । २० भास्वक्स्वन्दिग्दृग्गुण्णिगुपानहः । २१ स्तूपोर्णे नपुंसके च ।

(B) धातुपाठे भूस्वप्तायामित्यादावर्धनिदेशो भीमसेनादिङ्गतः । भेधस्वरश्च इत्यादिरैवाप्येः पाठः । तथाहि धातुप्रदीपे रक्षितः—

“मञ्जुघोषप्रसादिन धातुनां वृत्तिमारभे ।

बहुशोऽमूर्धयथा भीमः प्रोक्तवान्सवदागमात्” ॥१॥ इति ।

भट्टोजि—“न च या प्रापय इत्यावर्धनिदेशो नियामकः । तस्यापान्तिनौयत्वात् । भीमसेनादायो अर्थनिर्दिष्टिरिति व्यर्थेने । पान्तिनस्तु भेध इत्याद्युपाठीदिति भाष्यवार्तिकयोः स्पष्टम् ।” इति (शब्दकौस्तुभ, १।१।१) ।

२२ गृहश्रमायां लीवे । २३ प्राङ्दिग्दुष्टदृष्टिद्वयः । २४ दर्विषिदिवेदिखनिशान्यभिविशिक्तयोपधिकक्याह-
खयः । २५ तिथिनाडिद्विषीचिनालिधुलिकिकिकेलिखविरात्रादयः । २६ शक्तिलिखिक्तुच्यमनिवति-
भुक्तिमुटिवलिपङ्क्तयः । २७ प्रतिपदापदिपक्षपञ्चरत्नसत्परिवहुषःसंवित्चतुष्टयुक्तमिधः । २८ आशीर्ष-
पुगीर्षारः । २९ अशुभनक्षत्रासिकतावर्षाणां बहुत्वं च । ३० सङ्गन्धोव्वाग्यवानुगीस्त्रिचः । ३१ तटि सीमा-
संबन्धाः । ३२ च्चिह्नवेण्णियाय्यं । ३३ ताराधाराज्योत्सादयथ । ३४ शलाका स्त्रियां नित्यम् ॥

१ पुमान् । २ घञवन्तः । ३ घञन्तय । ४ भयलिङ्गभगपदाति नपुंसके । ५ गङ्गन्तः । ६ यात्रा
स्त्रियाम् । ७ क्वनो घुः । ८ इधुधिः स्त्री च । ९ दीवासुरात्मस्वर्गिणिसमुद्रनखकिशदमसनसुनकच्छस्त्र-
शरपद्माभिधानानि । १० त्रिविष्टपत्रिभुवने नपुंसके । ११ यीः स्त्रियाम् । १२ इषुवाङ्ग स्त्रियां च । १३
वाणकाखी नपुंसके च । १४ गान्तः । १५ क्रतुपुरुषकथोलगुण्णदिधाभिधानानि । १६ अर्धं नपुंसकम् ।
१७ लकारान्तः । १८ धेनुस्त्रुक्कुरसरयुतलुरेणप्रियङ्गवः स्त्रियाम् । १९ सनासे रज्जुः पुंसि च । २० श्मशु-
नाउखाद्युजुतवपुताणुनि नपुंसके । २१ वसु चार्थवाचि । २२ महुमधुश्रीधुसानुकमखलुनि नपुंसके च । २३
द्वन्तः । २४ दाहकसेरुजतुवस्तुमसूनि नपुंसके । २५ सक्तुर्नपुंसके च । २६ प्रायश्चरकारान्तः । २७ कोपधः ।
२८ चिबुकशालूकप्रातिपादिकांशुकील्लुकानि नपुंसके । २९ कथकान्नीकसरकमोदकचषकमसकपुसकतडाक-
निष्कयुष्कवर्चस्किनाकभाष्ककपिष्कककटकदण्डकपिटकतालकफलककल्कपुलाकानि नपुंसके च । ३०
टोपधः । ३१ किरीटमुकुटललाटवटीशङ्काटकारटसांष्टानि नपुंसके । ३२ कुटकटकपटकवाटकपटनट-
निकटकीटकटैनि नपुंसके च ॥ ३३ गोपधः । ३४ ऋणलवणपणतोरणरणीष्टानि नपुंसके । ३५
कार्वाणस्वर्णसुवर्णव्रणचरणवणविषाणचूर्णलघानि नपुंसके च । ३६ योपधः । ३७ काष्ठप्रसिक्तयोक्त्यानि
नपुंसके । ३८ काष्ठा दिगर्था स्त्रियाम् । ३९ तीर्थप्रोद्यद्युद्युथानि नपुंसके च । ४० गोपधः । ४१ लघनाजिन
तुहिनकाननवनवजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिष्टुनग्नशानरतनस्त्रिङ्गानि नपुंसके । ४२ मानयानाभि-
धानमलिनपुलिनीद्यानशयनासनस्थानचन्दनालानसमानभवनवसनसंभावनविभावनविमानानि नपुंसके च ।
४३ योपधः । ४४ पापकूपोडपतल्यश्लथपुष्यसमीपान्नीपाणि नपुंसके । ४५ शृपुंक्तपकुणवपौषिवटपानि नपुंसके
च । ४६ भोपधः । ४७ तलभं नपुंसकम् । ४८ लभं नपुंसके च । ४९ भोपधः । ५० दक्षसिधयुष्मेष्ठा-
गुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके । ५१ संशामदाडिमकुसुमाश्रमलेमचौमहोमीद्दामानि नपुंसके च । ५२ योपधः ।
५३ किसलयद्वन्द्वेन्द्रियोत्तरीयानि नपुंसके । ५४ गोमयकषायमलयाव्याव्यायानि नपुंसके च । ५५ योपधः ।
५६ वारायस्कारतक्रवक्रवप्रलिप्तद्विष्टद्वारतीरदूरकच्छरस्यश्रद्धभ्रीरभ्रीरक्रुरविचित्रकेयुरकेदारोदरशरीरक-
न्दरमन्दरपद्मराज्रजठराजिरवैरचामरपुष्करगङ्गरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाशीरनौरास्वरशिश्नस्यथस्त्रवसचे-
तमित्रकलम्बस्त्रभूतस्त्रवकवनेत्रगोवाङ्गुलितमलत्रास्त्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रनक्षत्राणि नपुंसके ; ५७ यज्ञसदे-
वतायाम् । ५८ चक्रवज्राभकारसारावारपारचौरतोमरशङ्कारभङ्गारमन्दारोशौरतिमिरशिशाणि नपुंसके च ।
५९ योपधः । ६० शिरीषकोषाम्बरीषपीशूपुरीषकिल्लवकस्मावाणि नपुंसके । ६१ यष्टकपोषिमविषवर्षाणि
नपुंसके च । ६२ योपधः । ६३ पनसविसनुसहाहसानि नपुंसके । ६४ चमसांसरसनिर्वांसोपवासकार्वांस-
मासकासकांससांसानि नपुंसके च । ६५ कंसं चाप्राणिनि । ६६ रश्मिदिवसाभिधानानि । ६७ दीर्घतिः
स्त्रियाम् । ६८ दिनाह्नौ नपुंसके । ६९ मानाभिधानानि । ७० ट्रीणाटकौ नपुंसके च । ७१ खारीमानिके
स्त्रियाम् । ७२ दाराक्षतलानामर्गा बङ्गन्तं च । ७३ नाद्यपत्रगोपपदानि त्रणाङ्गपदानि । ७४ मसङ्गर-

हल्लिङ्गः । ७५ ऋषिराशिहृत्तियन्त्रिंशत्त्रिंशत्तिसौखिमीश्वरविकविकपिसुनयः । ७६ ध्वजगजमुक्त्तुष्ठाः ।
 ७७ ह्रस्वकुन्तानात्तात्तात्तदूतधूमंतूतचूतसुहृताः । ७८ वल्लभस्वकारस्वभरस्ववरस्वतुस्वरस्वमुक्त्तुपापस्वशिशुष्ठाः ।
 ७९ वंश्राशपुरीडाशा । ८० ऋदकन्दकुन्दबुधुदग्गदाः । ८१ अर्धपदिमद्यृभुचिसन्निगतम्पूगाः । ८२ पल्लव-
 पल्लवकफरेफकटाहनिर्हूमठमणितरङ्गतरङ्गगम्भस्वस्वमृदङ्गसङ्गसमुद्रपुङ्गाः । ८३ सारथ्यतिदिङ्गलिषलि-
 पाण्यञ्जलयः ।

१ नपुंसकम् । २ भावे ल्युङ्तः । ३ निष्ठा च । ल्यञ्चौ तद्धितौ । ५ कर्मणि च ब्राह्मणादिगुण-
 वचनेभ्यः । ६ यथाठग्यगजन्तुञ्जाय भावकर्मणि । ७ अव्ययीभावः । ८ इन्वैकत्वम् । ९ अभावायां हेमन्त-
 शिशिरावहोरात्रे च । १० अनञ्कर्मधारयैस्तत्पुरुषः । ११ अनल्पे काया । १२ राजानमुष्पूर्वा सभा ।
 १३ सुरासेनाच्छायाशालानिशाः स्त्रियां च । १४ शिष्टः परवत् । १५ राजाज्ञाहाः पुंसि । १६ अपयपुष्याङ्गे
 नपुंसके । १७ संख्यापूर्वा रात्रिः । १८ हिगुः स्त्रियां च । १९ इमुसन्तः । २० अर्चिः स्त्रियां च । २१ कृदिः
 स्त्रियामिव । २२ सुखनयनलोहवनमांसरुधिरकामुक्त्तविवरजलहलधनाश्राभिधानांनि । २३ सीराथोदनाः
 पुंसि । २४ वक्रनेतारण्णाच्छीवानि पुंसि च । २५ अटवी स्त्रियाम् । २६ लोपधः । २७ लोपलता-
 लकुन्तलतरलकम्बलदेवलवृषलाः पुंसि । २८ शीलमूलमङ्गलसालकमष्टतलसुसलकुन्तलपललपल्लवलासलाजि-
 गलपलालासिडालालिखलशूलाः पुंसि च । २९ गतादिः संख्या । ३० गतायुतप्रयुताः पुंसि च । ३१ लक्षाकोटी
 स्त्रियाम् । ३२ गङ्गुः पुंसि । ३३ सहस्रः क्वचित् । ३४ मन्दाचकोऽकर्तरि । ३५ ब्रह्मन् पुंसि च । ३६ नाम-
 रोमणी नपुंसके । ३७ असन्तो द्यक्कः । ३८ अश्वराः स्त्रियाम् । ३९ ब्राह्मः । ४० यात्रामावाभस्वादंश्रा-
 वरनाः स्त्रियामिव । ४१ भ्रवानिब्रह्मावपुत्रमन्त्रवनेद्वीपाः पुंसि । ४२ पत्रपात्रपत्रिपत्रिष्वाः पुंसि च ।
 ४३ बलकुसुमयल्लयुद्धपत्तनरथाभिधानानि । ४४ पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । ४५ आहवसङ्गामौ पुंसि ।
 ४६ आनिः स्त्रियामिव । ४७ फलजातिः । ४८ वृक्षजातिः स्त्रियामिव । ४९ विद्यज्जगत्सङ्गत्तृषत्तृषत्तृषत्तृष-
 त्तदुदशितः । ५० नवनीतावतानामृतामृतनिमित्तवित्तपित्तव्रतरजतव्रतपलितानि । ५१ आङ्गुलिशदेवपीठ-
 कुञ्जाङ्गदधिस्कथन्त्यस्यास्पदाकाशकण्वीजानि । ५२ देवं पुंसि च । ५३ धान्याज्यसख्यद्वयपख्यवर्षधि-
 ष्याहव्यकव्यकाव्यसत्यापत्यमृत्यशिकुकुडामद्यहृद्यैतृयसैन्यानि । ५४ इन्ववर्द्धुः खवडिशपिक्विविन्वकुट्टुव्यकवच-
 कवरठन्दारकाणि । ५५ अक्षमिन्द्रिये ॥

१ स्त्रीपुंसयोः । २ गोमण्डियष्टिष्टिपाटलिषक्तिशाल्मलिचुटिसिसमरीचयः । ३ मन्वुसीधुकर्कसुसिन्धु-
 कस्तुरेणवः । ४ गुणवचनसुकारानां नपुंसकं च । ५ अपत्यार्थेस्तद्धिते ॥

१ पुंनपुंसकयोः । २ घृतभूतसुलस्वेलितैरावतवृक्षपुष्पसलोहिताः । ३ गङ्गाधनिदाघोद्यमशस्वदटाः ।
 ४ ब्रजकुञ्जकुथकुर्षप्रख्यदर्पाभिर्ध्वंशुष्ठाः । ५ कवन्वीषधायुधानाः । ६ दल्लभस्वस्वश्वमैश्वपात्राकाशकुश-
 काशालुशकुलिशाः । ७ गृहमेहदेहपट्टहापापदामुदककुदाय ॥

१ अवशिष्टलिङ्गम् । २ अव्ययम् । ३ कतिपयदकदः । ४ आना संख्या । ५ गुणवचनं च । ६ इत्याय ।
 ७ करणाधिकरणयोर्धुट् । ८ सर्वादीनि सर्वनामानि ॥

॥ इति खड्गानुशासनं समाप्तम् ॥

(४) अथ परिभाषा: ।

१ व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्हि सन्देशादलक्षणम् । २ यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम् । ३ कार्यकालं संज्ञा-
परिभाषम् । ४ अनेकानां अनुबन्धाः । ५ एकानां । ६ नानुबन्धकृतमनेकाल्पम् । ७ नानुबन्धकृतमनेकत्वम् ।
८ नानुबन्धकृतमसारूप्यम् । ९ कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः । १० उभयगतिरिह भवति । ११ कार्य-
मनुभवन् हि कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते । १२ यदागमास्तदगुणीभूता स्तदग्रहणेन गृह्यन्ते । १३ निर्दिश्य-
मानस्यादेशा भवन्ति । १४ यवानेकविधमान्यं तत्र स्थानत आनर्थ्यं बलीयः । १५ अर्थवदग्रहणे मानर्थकस्य ।
१६ गौणमुख्योर्मुखि कार्यसंप्रत्ययः । १७ अनिनस्त्रजग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्वविधिं प्रयोजयन्ति ।
१८ एकयोगनिर्दिष्टानां सद्य वा प्रवृत्तिः सद्य वा निवृत्तिः । १९ एकयोगनिर्दिष्टानां क्वचिदेकदेशोऽप्यनु-
वर्तते । २० भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं न । २१ भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णाति । २२ वर्णाश्रये
नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । २३ उपादयोऽप्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि । २४ प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादे-
सादन्तस्य ग्रहणम् । २५ प्रत्ययग्रहणे चापञ्चम्याः । २६ उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणेन तदन्वग्रहणम् ।
२७ स्त्रीप्रत्यये चानुपजनेन । २८ संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्वग्रहणं नास्ति । २९ कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
ग्रहणम् । ३० पदानाधिकारे तस्य च तदन्वस्य च । ३१ व्यपदेशिवदेकस्मिन् । ३२ ग्रहणवता प्रातिपदिकेन
तदन्वविधिर्नास्ति । ३३ रूपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन । ३४ यस्मिन् विधिसदादावल्यग्रहणे । ३५ सर्वे
विधयश्चन्द्रसि विकल्पान्तं । ३६ सर्वो हन्वो विभावैकवद् भवति । ३७ प्रकृतिवदनुकरणं भवति ।
३८ एकदेशविकृतमन्यवत् । ३९ पूर्वपरनिव्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरान्तरं बलीयः । ४० सल्लङ्गती विप्रतिषेधे
यद् बाधितं तद् बाधितमेव । ४१ पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम् । ४२ विकारोभ्यो नियमो बलीयान् ।
४३ कृताकृतप्रसङ्ग नित्यम् । ४४ शब्दान्तरस्य प्राप्तिवन् विधिरनित्यो भवति । ४५ असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।
४६ नाजानन्त्ये बहिरङ्गप्रकृतिः । ४७ अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो ल्यब् बाधते । ४८ अन्तरङ्गानपि
विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते । ४९ वार्धादाङ्गं बलीयः । ५० अकृतव्युहाः पाणिनीयाः । ५१ येन नामाप्ते
यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति । ५२ क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनविशते । ५३ पुरस्तादप-
वादा अन्तरान् विधीन् बाधन्ते नीत्तरान् । ५४ मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नीत्तरान् ।
५५ अन्तरस्य विधिवं प्रतिषेधो वा । ५६ पूर्व रूपवादा अभिनविशन्ते पश्चात्सर्गाः । ५७ ताच्छलिकेषु
वासरूपविधिर्नास्ति । ५८ ऋगुत्सुनक्षत्रलथेषु वासरूपविधिर्नास्ति । ५९ लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्ति ।
६० उभयार्थदेशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान् । ६१ प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम् । ६२ गतिकार-
कोपपदानां कृदभिः सद्य समासवचनं प्राक् सुबुन्पतेः । ६३ साम्यतिकाभावे भूतपूर्वगतिः । ६४ बङ्गरीही
तद्गुणसंविज्ञानमपि । ६५ चासुक्रुष्टं नीत्तरव । ६६ स्वरविधौ व्यञ्जनमवियमानवत् । ६७ निरनुबन्धकग्रहणे
न सानुबन्धकस्य । ६८ क्वचित् स्वारिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्षस्य । ६९ समासान्वविधिरनित्यः ।
७० सन्नप्रातलक्षणे विधिरनिमित्तं तद्विधातस्य । ७१ सन्नियोगिश्टानामन्वतराप्राये उभयोरप्यप्रायः ।
७२ तन्मध्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यते । ७३ लुग्विकरणासुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य । ७४ अङ्गवृत्तेषु नृत्ता-
वविधिः । ७५ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः । ७६ आगमशास्त्रमनित्यम् । ७७ गणकार्यमनित्यम् । ७८
अनुदात्तोत्पलक्षणासम्भेदमनित्यम् । ७९ सर्वविधिभ्यो, श्लोपनिधिभिर्द्भिर्धिय बलवान् । ८० प्रकृतिग्रहणे

यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् । ८१ उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी । ८२ अनन्त्यविकारे अनन्त्यसदेशस्य ।
 ८३ नामधेके ऽलोऽन्त्यविधिरनभ्यासविकारे । ८४ विधिनियमसम्भवे विधिरिव व्याघातः । ८५ सामान्यातिदेशे
 विशिष्यामतिदेशः । ६६ लक्षणप्रतिपदीकयोः प्रतिपदीकस्यैव ग्रहणम् । ८७ गामादाग्रहणेष्वविशेषः । ८८
 पर्जन्यवृक्षलक्षणप्रवृत्तिः । ८९ लक्ष्ये लक्षणं सङ्गदेव प्रवर्तते । ९०' अनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति । ९१
 ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र । ९२ पूर्ववासिञ्जीयमवित् । ९३ क्वचिद् विकृतिः प्रकृतिं गृह्णाति ।

९४ श्रुतिपा श्रपानुबन्धेन निर्द्दिष्ट' यदगच्छेन च ।

यं चैकाग्र्यग्रहणस्यैव पश्येतामि न युङ्क्त्विति । १ ॥

९५ अर्धमात्रालाघवेन पुत्रोत्सवं मन्यन्ते वैयाकरणा इति ।

THE END.

शुद्धिपत्रम् ।

The official duties compelled the editor to be at Rajshahi while the book was printed at Calcutta. So, to his great regret, some misprints as noticed below have disfigured the book. The readers are to kindly correct them and the errors of other kinds where observed :—

(1) IN THE TEXT.

पृष्ठायाम्	पङ्क्तौ	अशुद्धं	शुद्धम्
१५	२५	देवदत्ता वा	दैवदत्ता वा
४२	८	धातुष्वा	धातुष्वा
८८	२	रखिक	रथिक
१४८	२४	जंकाम	कामज्
१८८	१५	लुनीत्येवं	लुनीतित्येवं
२३४	४	माह्निन्द्रम् ।	माह्निन्द्रम् । मह्निन्द्रियम् ।
२७५	२१	ठन्नपि । अगणिका ।	ठन्नपि । अगणिकौ ।
३३८	८	आति	आतिः
३५२	८	अग्वादयः	आमादयः
३६८	१३	धान्याद्युत्क्षेपण	धान्याद्युत्क्षेपण
३७५	१६	ईच्छते	ईच्छंते
४२५	२१	अहिषती	अहीवती
४३३	५	प्रस्यन्द	प्रस्यन्दा
४३७	२२	गागडादीना	गा-गाडादीना
४७१	१	इटीत्येवावत्	इटीत्येव
”	३	ऊर्ध्वतिर्विषा	ऊर्ध्वतिर्विभाषा
४८३	२२	आयथापुर्थ	आयथापुर्थम्
५७२	२	जागरक	जागरकः
५१३	११	हिंसाशायान्	हिंसायाम्

(2) IN NOTES.

२२	२३	स्वरतोऽपराधिफल	स्वरतोऽपराधफल
५६	२५	लोप	लोपः
१६१	२४	विदित, जनाविदित	विदित, जनाविदित
२००	२४	त्रिन्त्रियेते	वित्रियेते
२०५	२५	बीहे:	बीहे:

पुस्तक्याम्	पङ्क्तौ	अध्यायम्	श्लोकम्
२१४	२६.	विष्वाधराङ्गनेत्यमरः	विष्वाधराङ्गनेति शब्दार्थे । तथा विशिवास्त्रङ्गा औकरित्यमरः ।
२२६	२३	मेषराश	मेषराशी रवी
२२६	२७	होतृशः	होतृशः
५४०	२३	एत, नादशः	अत, नादसः

(3) IN INTRODUCTION.

१	२	स्फटम्	स्फुटम् ।
१३	६०	assers	asserts
१५	२२	निदग्नात्	निर्दग्नात्

